DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13720

Bychawa Memorial Book

Biḥavah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Biḥayah : sefer zikaron / ha-ʼorekh, Yaʻaḳov ʼAdini.
IMPRINT	880-03 Tel-Aviv : Irgun Yotsʼe Biḥayah be-Yiśraʼel, 729 [1969]
DESCRIPT	636 p. : ill. ; 27 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Bychawa.
	Bychawa (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Bychawa.
ADD'L NAME	ʼAdini, Yaʻaḳov.
ADD'L TITLE	Zikaron li-ḳehilat Biḥayah

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר יזכור / ביחאוָה

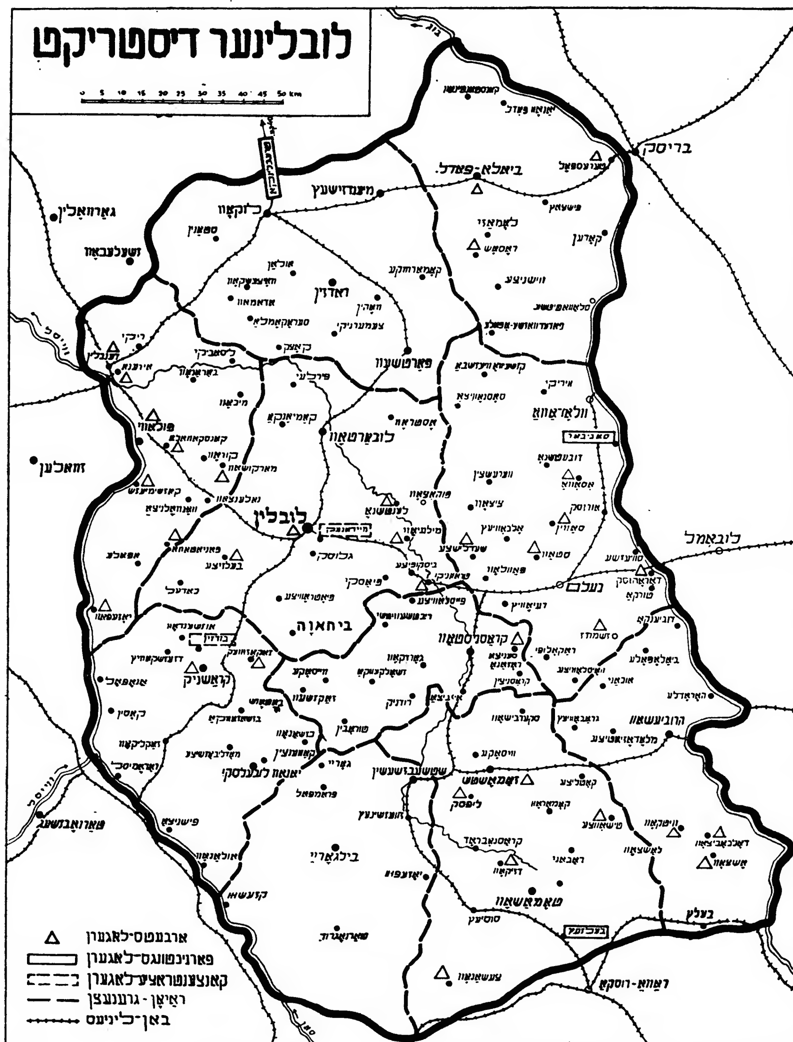

מפת מחוז לובלין

ב י ח א וָ ה

ספר זכרון

העורך: יעקב עדיני

הוצאת ארגון יוצאי ביחאוה בישראל
תל־אביב, תשכ"ט — 1969

BYCHAWA

A MEMORIAL TO THE JEWISH COMMUNITY OF BYCHAWA, LUBELSKA

Published by Bychawa Organization in Israel, 1968

ספר זה הודפס על ניר מתוצרת ניר אמרי־
קאיים־ישראליים בע"מ חדרה ובעזרתם האדיבה

Printed by "Arzi" Press, Tel-Aviv

דפוס „ארזי" בע"מ, ת"א, רח' אילת השחר 4, טל. 34294

תוכן העניינים

פרקי עבר

עמוד

עיר ויושביה, אישים ודמויות

עמוד

ציונות, מפלגות, תרבות וחינוך

מן ההוי

יוצאי ביחאוה בארץ שהלכו למנוחות

בנים שנפלו ומתו בדמי ימיהם

השואה

עמוד

ארגון יוצאי ביחאוה בישראל

דאָס יידישע בעכעווע

אומקום און חורבן

עמוד

דער אירגון פון יוצאי בעכעווע אין ארץ־ישראל

העורך יעקב עדיני ז״ל

הוכינו תדהמה על מותו הפתאומי של

יעקב עדיני ז״ל

היקר באדם והעורך המסור והנאמן של ספר־יזכור לקדושי ביחאוה,
שנשאר מיותם על סף הגמר.

תנחומים למשפחה

ועד ארגון יוצאי ביחאוה בישראל

פתח־דבר

ספר יזכור זה הוא מפעלם המשותף של כל השרידים ששרדו מהעיירה ביחאוה (בעכיווע). מטרתו להנציח את הקהילה שבה נולדנו, בה גדלנו וממנה עלינו ארצה. שאיפתנו כפולה: לחשוף ולתאר את שורשי צמיחתנו, ועל־ידי זה להציב יד ושם לחוליה אחת בשלשלת הדורות שנותקה בשואה, שאין דומה לה בדברי ימינו ואף לא בדברי ימי עולם.

תוך כדי קריאת הדפים שבהם מספרים השרידים מבני עירנו, אנו חיים מחדש את דרך יסורי הגיהנום שעברו קרובינו ומשפחותינו בעת שהלכו־הובלו לעקידה. „והם זכרו אותנו ודאי ברגעיהם האחרונים" רושם אחד הניצולים וכך נזכור אנחנו גם אותם עד רגעינו האחרונים. חלקם הקטן של בני ביחוה פורש שמם בספר זה אך לרובם הגדול לא נמצאו עדויות ותעודות כדי שנוכל להנציחם כאן; תהינה נשמותיהם צרורות בצרור חיי האומה הדוויה והגאולה.

ומטרה שלישית מתלווה לפעלנו זה: ראינו לעצמנו חובה וצורך להעביר לנגד עיניהם של ילדינו שנולדו כאן — את כל העבר הזה, את העיירה הזאת ואנשיה, כדי שילמדו קצת על מוצא הוריהם ויישמעו לצוו של המשך־החיים. ילמדו בנינו ויבינו גם אותנו, גם את משמעות ה„מולדת", גם את דבקותנו בארץ הזאת, את הטעם של שיבת הבנים לגבולם, והפעם — ל ת מ י ד.

*

ספר יזכור זה חי תחילה בחלומם של יחידים ללא סיכוי סביר להגשמה. התחלנו במפעל ללא חומר תיעודי, ללא אמצעים מינימאליים, ואולי גרוע מכל — ללא הבנה מצד החברים, אבל הרצון העז להנציח את קהילת ביחוה על־ידי הקמת מצבה קולקטיבית בצורת „ספר יזכור" גבר על כל המכשולים.

ולתוכן הדברים. החיים הציבוריים בביחוה לא התנהלו על מי מנוחות; הם היו בבואה נאמנה לחיים הציבוריים של יהדות פולין בכללה; על כל המאבקים וחילוקי הדעות בין קידמה ומסורת, בין ציונות לפלגותיה

ובין הבונדיזם, בין ה„מזרחי" ובין „אגודת ישראל"; הוסף לכך הטמפ־רמנט התוסס של הנוער שלנו ואת ההתלהבות שהיתה מורגשת בכל הויכוחים הסוערים — ויובן קושי המשימה שעמדה לפנינו. בדפי ספר זה השתדלנו לשחזר את קשת הצבעים הזאת כולה.

ולצורת הדברים. ספר יזכור זה אינו מתיימר להיות יצירה ספרותית. לא סופרים כתבו אותו, כי אם בני העיירה בלשונם הפשוטה שניסו להעלות זכרונות מתקופת ימי נעוריהם, חוויות ורשמים מהמקום שבו גדלו — על החיוב והשלילה שבאורח החיים הגלותי. מעטים הם השרידים מהעיירה שלנו, רובם כאן ומיעוטם מעבר לים. עשינו הכול כדי לדובב אותם. והם סיפרו לנו וכתבו בדם ליבם ובלשונם הדלה את קורות השואה והחורבן בעיירתנו. דרכם נמסרה לנו הצוואה מפי קרובינו — יקירינו הקדושים והטהורים והגיבורים: „זכור את אשר עשה לך עמלק". אכן חובה קדושה מילאו הרושמים הללו — יישר כוחם!

ראויים להוקרה כל בני העיר בארץ ובחוץ־לארץ: צרפת, ארגנטינה, מקסיקו, אמריקה, קנדה — שתרמו ועזרו להוציא את הספר לאור, רעיון שלא נתן לנו מנוח שנים רבות מאז השואה. במיוחד יעמדו על הברכה בני עירנו מארצות־הברית, הד"ר חיים דיאמנד והד"ר משה שיפר שהאירו בדברי זכרונותיהם את החיים הציבוריים של ביחוה במיפנה המאה הקודמת והנוכחית ובזה העמיקו את הפרספקטיבה על המתואר.

להערכה מיוחדת ראוי העורך, מר י. עדיני ז"ל, שהודות למסירותו ולכשרונו רואה ספר זה אור; עבודה רבה השקיע בו, עבודה שבלב ובנפש, ואכן רב חלקו במצווה שזכינו לקיימה. וחבל שהוא עצמו לא זכה לברך על המוגמר.

וייבדלו לחיים ויצוינו לשבח אנשי המערכת, חברי הוועד של עולי ביחוה וכל אלה שלא חסכו מזמנם ועמלם והודות לרגש החובה ולרוח הצוות שפעמו בהם, עלה בידם להביא את המפעל הזה לידי סיום.

תודה מיוחדת לבן־עירנו שלום הימלפרב שהצליח במכחול, על־פי הזכרון, לצייר מראות נוף ומקומות שבהם חתומים האווירה וההווי הרחוק—הקרוב של ביחוה.

המערכת

ועד ארגון יוצאי ביחאוה בישראל

הלל משה ברקאי (פינקלשטין) — יו״ר

יעקב קליימן — המזכיר

משה רידר — הגזבר

אריה הילמפרב

יהושע עולמי (וולטמן) ז״ל

ישראל פייאראייזן

ובעזרת ועד ארגון יוצאי ביחאוה בארגנטינה

ועדת הספר

נח שינגרטן

אריה רייס

נח גולדשטין

חיים שפירא

רבקה מליס

מלכה גליקשטין (רייס)

טובה מוקוביצקי (אנקר)

כולל חברי ועד הארגון

הציורים ומראות נוף: הימלפרב שלום

דאָס יזכור־בוך איז אַרויסגעגעבן דורך דער פאַרוואַלטונג פון דער בעכעווער אָרגאַניזאַציע

הלל משה ברקאי (פינקלשטיין) — פאָרזיצער

יעקב קליימאַן — סעקרעטאַר

משה רידער — קאַסירער

אריה הילמפרב

יהושע עולמי (וולטמן) ז״ל

ישראל פייאראייזן

און מיט דער אַקטיווער הילף פון דער פאַרוואַלטונג פון דער בעכעווער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַרגענטינע.

די קאָמיסיע פאַרן יזכור־בוך

נח שינגרטן

אריה רייס

נח גולדשטין

חיים שפירא

רבקה מליס

מלכה גליקשטין (רייס)

טובה מוקוביצקי (אנקר)

איינגעשלאָסן די פאַרוואַלטונגס־מיטגלידער

ציכענונגען : הימלפאַרב שלום

חברי ועדת המערכת
של ספר יזכור לקדושי ביחאוה

היושבים מצד ימין: **יעקב עדיני ז"ל, העורך; הלל משה ברקאי, יו"ר הארגון; יעקב קליימן, מזכיר הארגון.**

העומדים מצד ימין: **אריה רייס, שינגרטן נח, רידר מ"ה — גזבר הארגון.**

פרקי עבר

על העיירה*

ביחאוה עיירה בפוליןָ, גליל לובלין. בשנת 1765 היו במקום זה 413 יהודים משלמי מס גולגולת. כאשר עיירה זו באה תחת שלטון מלכות רוסיה, הגישו העירונים הנוצרים שלה תזכיר לשלטון הרוסי שישנה כביכול פריבילגיה מיוחדת מזמן, לפיה אין ליהודים זכות ישיבה בעיר זו. מכיון שתעודה זו לא הומצאה, לא הניח השלטון הרוסי מכשול לפני התישבותם של יהודים במקום זה. בשנת 1856 היו שם 638 יהודים, 340 נוצרים; ב־1897 — 1507 יהודים, 527 נוצרים; ב־1921 — 1880 יהודים. בקופת הלואה וחסכון של יהודי עיירה זו בשנת 1925 היו 291 חברים.

וישניצר

ביחאוה**

25 קילומטר מדרום ללובלין נמצאת העיירה ביחאוה (בעכעווע). העיירה שוכנת בין הרים ובצד מתפתל הנהר ביסטרזיצה. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה התגוררו בעיירה כ־500 משפחות יהודיות.

על אף מספרם הקטן יחסית של היהודים היו החיים הדתיים והציבוריים מפותחים מאד. בימי שבת היו כל חנויות היהודים סגורות, ורוב היהודים מילאו את בתי־הכנסיות, בתי־המדרשים, ו„שטיבל״ים של חסידים שונים. יוצאים היו בדרכם אל התפילה עטופים בטליתות, משל מתגוררים היו בעיירה יהודים בלבד, ומתפללים היו בלהט, בהתלהבות. קיימות היו בעיירה וגם פעילות כמעט כל

* מתוך אנציקלופדיה יודאיקה בגרמנית, הוצאת אשכול, כרך רביעי.

** לקוח מתוך ה„הוצאה המיוחדת לקונגרס העולמי של יהודי פולין — יוצאי פולין בישראל״, תל־אביב, טבת תשכ״א—ינואר 1961.

המפלגות הפוליטיות, כמו: ציונים כלליים, „פועלי־ציון שמאל" ו„פועלי־ציון ימין", „מזרחי", „אגודת ישראל" וכו'. המפלגה הציונית היה לה „בית־עם", שבו היו מעלים על הבימה מחזות שונים מבוצעים על ידי חוג דראמתי מאורגן יפה. שם היו גם נערכים הקראות והרצאות על נושאים פוליטיים וספרותיים. כן התקיימו שתי ספריות ציבוריות.

אף־על־פי שבחוגי החסידים שררה אוירה נגד־ציונות ונגד ישוב ארץ־ישראל, התמסרו בחורים רבים מחובשי בית־המדרש לרכישת מקצוע, כדי לעלות לארץ ולעבוד בה עבודה מועילה, אם כי אבותיהם לא ראו בעין יפה את בעל־המלאכה. צר, צר שרק מספר קטן זכה לעלות לארץ לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. לעת פרוץ מלחמת היטלר נמצאו בארץ כמעט 30 משפחות מיוצאי ביחאווה.

מרבית יהודי ביחאווה הושמדו ונשרפו בכבשונים של המחנות השונים. אחרי המלחמה חזרו מעטים מברית המועצות, ומעטים עוד ניצלו מבין הפארטיזאנים או בדרך נס נשארו בחיים במחנה.

רבים משארית הפליטה עלו לארץ ישראל. כהיום נמצאות בארץ קרוב ל־100 משפחות מיוצאי ביחוה. חלק מהם עובדים כפקידים, חלק כחברים בקיבוצים או במושבי עובדים, חלק מהם כבעלי־מלאכה עומדים ברשות עצמם או כפועלים בבתי־מלאכה ובתי־חרושת שונים.

אירגון יוצאי ביחאווה פעיל בכיוון השמירה על הקשר בין עולי ביחאווה, תוך רצון לזכור ולא לשכוח את הבית שנחרב בעיירה־המכורה. יש לנו קופת „גמילות חסדים" צנועה, המושיטה עזרתה לאלה הזקוקים לה. שנה שנה, ביום ב' חשון, אנו עורכים אזכרה לקדושינו. הקימונו גם מצבה על הר ציון לזכרון הנספים בשואה. כן מכינים אנו ספר־יזכור שינציח את ביתנו לשעבר.

אנו נמצאים בקשר עם יוצאי ביחאווה בארגנטינה, פאריז וארצות אחרות.

בארגוננו פעילים החברים: הלל־משה פינקלשטיין (ברקאי), יעקב קליימאן, משה רידר, אריה הימלפארב, יהושע עולמי, ישראל פייעראייזן.

כתובת הארגון: יעקב קליימאן, תל־אביב, רחוב השופטים 37.

ד"ר חיים ברור

אשר היה ואיננו עוד

דייני לעצום לרגע קט את עיני ולהפעיל במידה מינימאלית את הרצון — והנה ניצבת לפני העיירה, זו שבאתי אליה כילד בן עשר מלובלין, בכביש קאֶלצויץ. בנהר ואגם מצד זה אימַנו את ידינו ורגלינו בשחיה. מהמעינות המתוקים של ה„סטוק" היינו מרוים את צמאוננו בימי הקיץ החמים לאחר משחקי רדיפה־ובריחה. ומשהיינו חוזרים ועולים באותה גבעה, היינו נתקלים בבית־התפילה („הטומאה" בפי ילדי החדר), ואימת העולם הזר, מוגברת לפעמים בצלצולי פעמונים, נפלה עלינו והיינו עוקרים מהר את רגלינו משם. השוק עצמו היה שייך כולו לנו בכל ימות השבוע, חוץ מיום השוק, ובמיוחד חוץ מבימי היריד, שהיה פוקד את ביחאוָה, דומני, פעמים בשנה. אז המתה העיירה מגויי הסביבה הקרובה והרחוקה ולא תמיד היה יום כזה עובר בשלום. אבל בשאר ימות השבוע השוק היה, כאמור, שלנו, בריבוע הגדול שלו, מעוטר מכל צד שורה של חנויות וממנו מוליכות דרכי מוצא: אחת בכיוון לובלין, אחת לאחו ולביחובקה, אחת לשכונת העניים (רודניק), אל בתי־הכנסת, והרחוב הראשי שהוליך אל כיכר מועצת העיירה, החלק הנקי והחדש יותר של העיירה. שם גם היתה האוכלוסיה מעורבת יותר, וככל שהתרחקת יותר מן השוק, כן היית מסתכן יותר ובא בין הגויים. ל„ניווה" לא היינו יוצאים לבדנו, אלא בחבורות, ובודאי לא אל בית־הספר, ופחות עוד ליער בואכה זאראשוב. ליד מועצת העירייה פנתה גם דרך אל הכפרים: לאֶשניצובקה, גאלאֶנזובקה, וגאלאֶנזוב. שם היו אחדים מאחינו בני ישראל חוכרים גני־פרי וגם לנים בהם כמה חדשים, מאחרי הפריחה ועד האסיף שלפני הימים הנוראים. אחרת היו מניחים את כספם על קרן הצבי ו„השקצים" שבסביבה היו מקדימים להוריד את הפרי מן העצים אפילו בעודו ירוק. לחלק הגיאורפי־פיסי של ביחאוה חסר מוקד חשוב, אולי ראשון במעלה לנוער, וביחוד בשבתות ובחגים ובסתם ימי הפגרא, כוונתי לאחו שהשתרע לא הרחק מהמשך הנהר ועד חורבות הטירה.

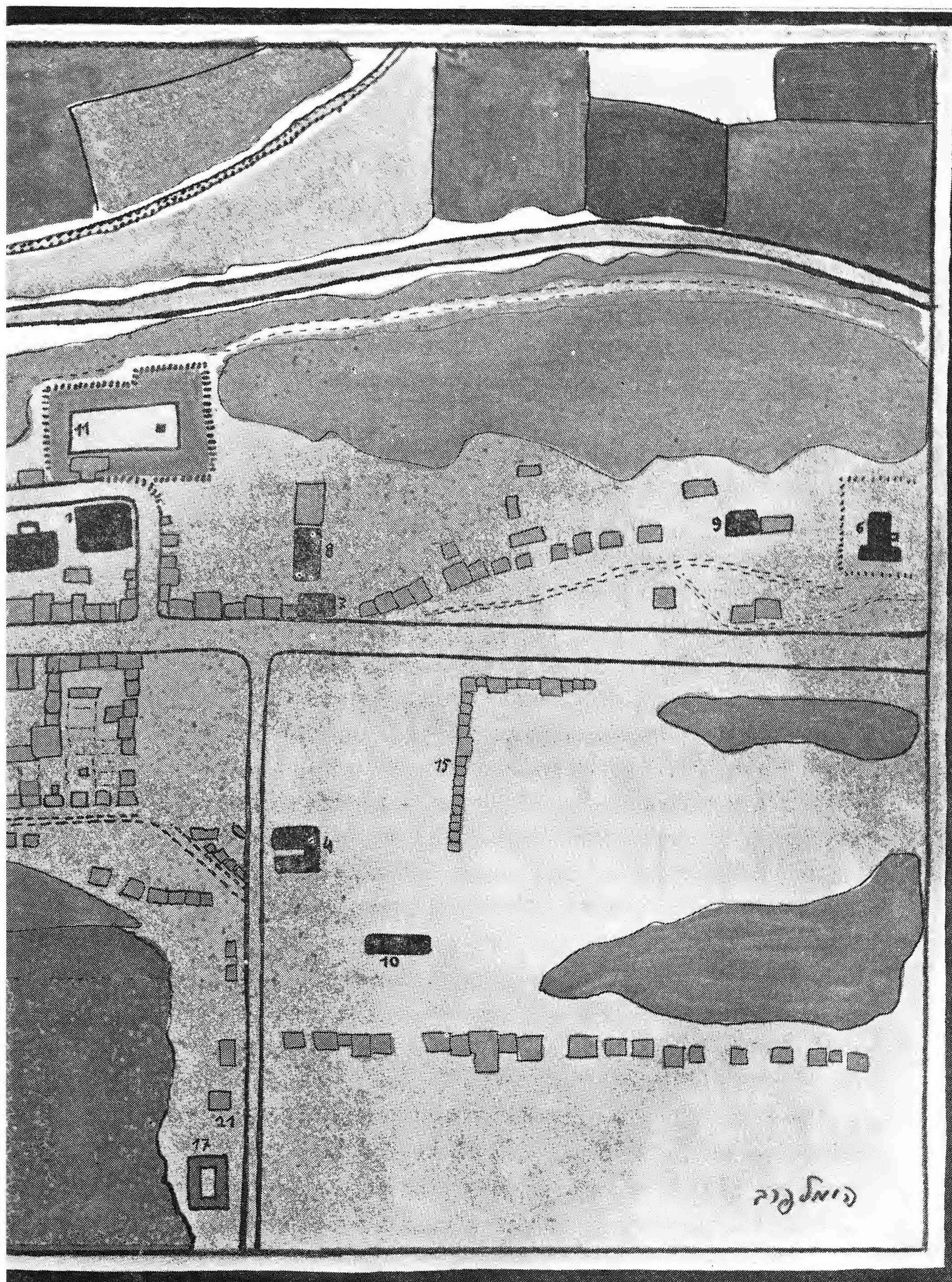

1. בית־הכנסת 2. בית־המדרש 3. בית־העם 4. עיריה 5. המקוה 6. בית־ספר עממי 7. דואר 8
15. קיוסקים 16. אחו 17. בית העלמין החדש 18—21.

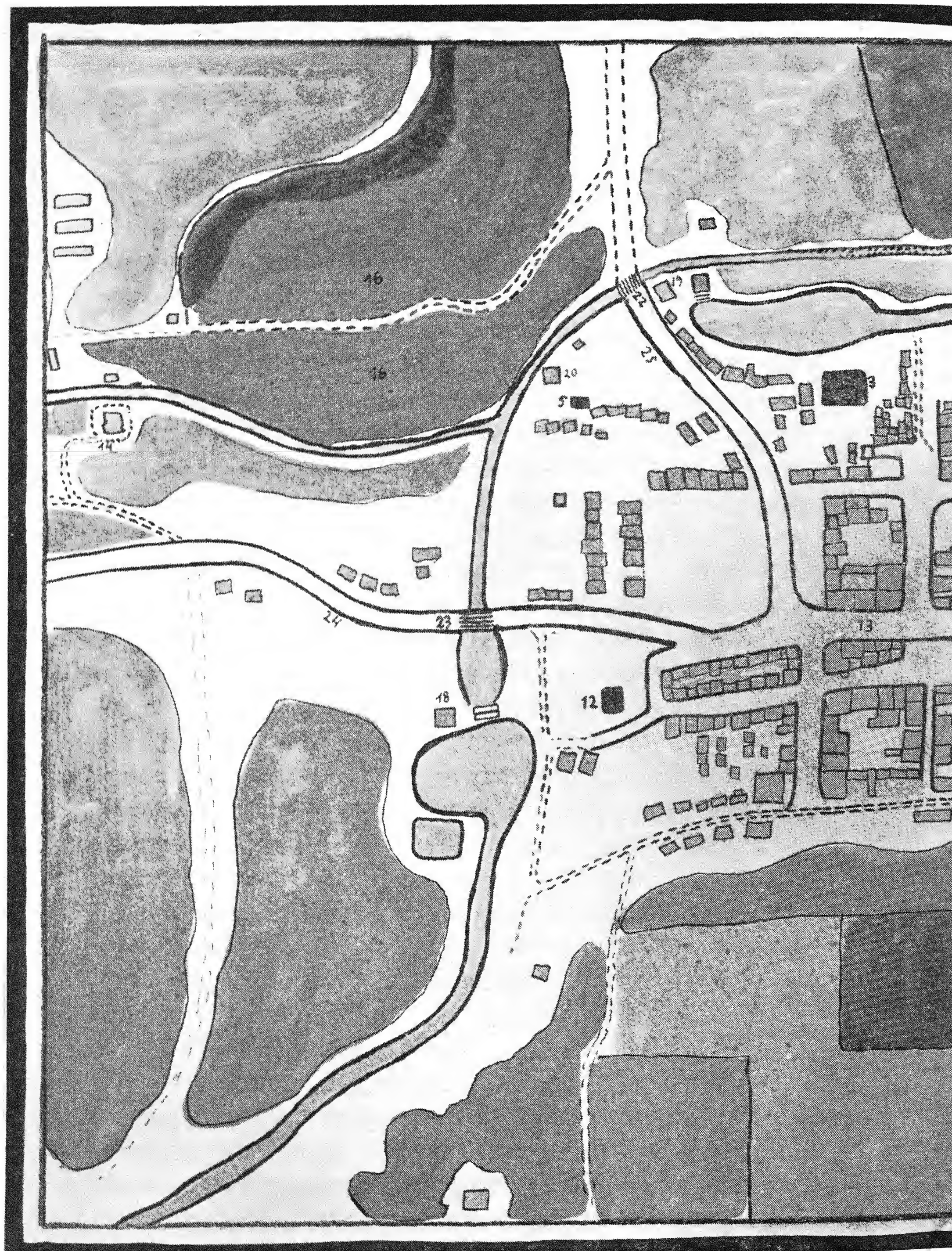

וע' 9. בית־המשפט 10. מכבי־אש 11. בית העלמין הישן 12. כנסיה 13. הרחוב הראשי 14. הפארק
קנ"ח 22—23. הגשר 24. הכביש ללובלין 25. הכביש לאחו

הטבע והספורט

מסתבר שלא היינו רחוקים כלל מן הטבע. בודאי לא בני־הנעורים. היינו ערים, רגישים מאד לכל ארבע העונות שהיו מובדלות ומיוחדות זו מזו. באביב הרבינו במסגרת ארגוני הנוער (ועוד אדבר עליהם להלן) בטיולים. מראשית חודש מאי היו המיפגשים מתקיימים בתוך הטבע, אם באחו, לרבות הגבעות שמסביבו, ואם ב„ניווה", כולל את היער. בין לפני הפגישות והשיחות ובין אחריהן היינו נהנים מפירות הארץ, מן התותים למיניהם, לצבעיהם ולטעמיהם השונים. אף אנו לא תמיד היינו מחכים עד להבשלת הפרי, ואולי דוקא הבוסר, החמצמץ, היה מושך יותר. באביב המאוחר יותר — מי מאתנו חיכה? — ובקיץ היינו אנו הזאטוטים לומדים לרכוב על אופנים ומוכיחים בכך את גברותנו. מובן מאליו שרכיבה זו שימשה גם עילה שנלמד את הבנות רכיבה וראשיתם של רומנים רבים פרחה כאן. השחיה היתה כבר ענינם של הנערים והבחורים, ואף בה היתה הערצה מלַוה את האלופים המקומיים, אם כי הסתדרויות הנוער גם כאן פרצו פרצות. במרכזם של טיולי אביב וקיץ עמדו השיחות — רובן בתולדות הציונות ובפוליטיקה — ושיעורי סַיִף, כשבמקום החרבות החסרות שימשו מקלות. החורף לא היה בשבילנו, בני הנעורים, עונה מתה כלל. אדרבה, השלג והקרח ששינו את הנוף ושיוו לו מהות חדשה היו מוציאים אותנו מכלינו ומכניסים אותנו למגררות, אם גדולות רתומות לסוסים ממש, שפעמוניהם היו נוסכים בנו הרגשת שכרון, ואם קטנות, בהן היינו גולשים במהירות מסחררת, עוצרת נשימה, מגבעות בית־הספר ישר לתוך הנהר הקפוא. חלק עסק גם בהחלקה על פני הקרח. אחדים מתוכנו לא נמנעו גם מרכיבה על סוסים.

כשאני צופה היום אחורה, רואה אני כי מאד חיינו את הטבע הפולני — עזר לא במעט המורה לטבע לויקו שלימדנו לזהות כל עץ ועלה, כל צפור וחיה ורמש. והכל אגב המחשת הדברים — כי הספורט לא היה זר לנו כלל וכלל.

המפלגות וארגוני הנוער

עיקר חייו של הנוער היה בצד החברתי. היום ידוע לי כי כמעט בכל עיירה יהודית היו מפלגות וארגוני נוער, אבל בביחאוַה חייתי והתנסיתי בפעילותם. הקשת המפלגתית היתה מגוונת מאד, מ„בּוּנד" ו„פועלי ציון" ועד בית"ר, „בנות יעקב" ו„פועלי אגודת ישראל". הארגונים המרובים הללו נתנו לנו לפחות שני דברים: א. ידיעות בציונות ובסוציאליזם, מקוטעות וחד־צדדיות, כמובן, לפי

נטייתם של המגישים. ב. חיים חברתיים עשירים לפי מושגי הימים ההם, מיפגשי בנים ובנות מלווים שירה וריקודים עממיים. וקשה לדעת איזה צד עלה בחשיבותו: התרבותי־ההשכלתי או ההני החברתי. ברי ששניהם ליכדו את הנוער בביחאוה, נתנו לו ידיעות וערכים, כמיהות ושאיפות לעתיד, ובינתים מילאו לו את חיי ההווה תוכן חיובי, בונה ומעצב את אישיותם. הרבה מן השיחות ששמעתי (ואחר כך השמעתי) בודאי נשתכחו ממני, אבל עובדה היא כי שם למדתי בראשונה על הס, פינסקר, הרצל, ז׳בוטינסקי, ויצמן, על הבעיה הערבית ועל ממשלת המנדאט. שם למדתי להתוַכּח, אולי לא בצורה פרלאמנטארית ביותר, ולהופיע לראשונה בפני קהל. אבל את השירים והריקודים שלמדתי, תחילה ב„השומר הלאומי״ (ששינה שמו ל„נוער הציוני״) ואחר־כך בבית־הספר — את אלה ודאי לא אשכח. ומי יכול לשכוח את הנשיקה הראשונה שנשק לבת בפני כל, כדי להוכיח לעצמו ולאחרים עד כמה אמיץ הוא. עתונים וספרים קראנו לא־מעט ועל־פי־רוב ללא הבחנה יתרה ובודאי ללא הביקורתיות הדרושה. הקנאות המפלגתית היתה מרובה, קיצונית ואף לוהטת, כשם שלהטנו כבני־נעורים בכל מה שעשינו. אם בית״רי היית, הרי שז׳בוטינסקי בא מיד אחר הכביכול, ובודאי כך בכל מפלגה וארגון נוער. גישה צרה, קנאית זו לאמת אחת, שהיא כמובן ידועה רק לך, הלמה את גיל הנעורים ואולי גם את הקרתנות שלנו שבה היה לנו כל־כך חם ונעים.

ה„חדר״, בית־הכנסת, בית־הספר

המשולש הזה ששמו: „חדר״ — בית־הכנסת — בית־הספר, בהם היינו מבלים את רוב זמננו. מי מילדי ישראל לא הלך אז ל„חדר״? הכוונה כמובן בעיירה. מלמדים היו אחדים והכּרנום — כך חשבנו אז — לפני ולפנים, על חיי משפחותיהם, על ידיעותיהם, תכונותיהם ומנהגיהם. איני זוכר מישהו בביחאוָה שלא ידע להתפלל, לומר פרק תהלים; רבים ידעו פרשת חומש עם רש״י. ולזכות מי יש לזקוף מיעוט יחסי זה של בורים ועם־הארצים, אם לא לזכות המלמדים, נעקם היום את אפנו מבחינה פדגוגית ככל שנעקם? בבית־הכנסת — ועוד יותר בבית־המדרש — הרגשת כמו בבית, ובטוח עוד יותר. הרי זה היה מבצר ממש של תפילה, תורה ומוסר, וחברותא מלאת שיחת רעים וחלומות משותפים. את טעם השבת והחג הרגשת שם. דברי המגידים הנודדים בין מנחה למעריב משכו את הלב. וגם שיעור בגמרא הספקנו ללמוד אחר כך שם. כל אחד מן המבוגרים ראה את עצמו כבוחן שלך וכמשגיח עליך; בילדותך היו שואלים שאלות מחוכמות: האם „בשלח״ היה גוי או יהודי? ומה עשו באַליה של קרבן מנחה וכיו״ב. ברם, הזמן עשה את שלו, ובית־הספר

הפולני הממלכתי דרש מאתנו את דרישותיו והיינו מתפשרים עם עצמנו ומוסרים חציו לה׳ וחציו למדינה: בבוקר הליכה לבית־הספר ואחר הצהרים ב„חדר״, ואחר כך בערב בארגון הנוער. איך הספקנו ועמדנו בכל אלה, והעיקר: איך השתלבו כל אלה מבחינת התוכן והרעיונות — נבצר מבינתי. כספוגים צעירים ורכים ספגנו הכל עד לבלי די. עתונים ובמקצת מרצים היו שני הצינורות אל העולם הגדול. זוכרני את בולמוס הקריאה בעתונים. וכיון שעמדנו כולנו בין העולם המסורתי ובין העולם המודרני, הרי טובים היו גם „דאָס אידישע טאַגבלאַט״, „היינט״ או „דער מאָמענט״. את יחס הקדושה אל דף הגמרא העברנו אל המלה המודפסת בעתון ובספר. אנו לא היינו קוראים עתונים אלא לומדים אותם ומשתדלים להבין לא רק את הכתוב מבפורש אלא גם בין השיטין. וכי היו פוליטיקאנים גדולים יותר מבני העיירה המשכילים? ומי אהב כל כך להתוכח על פוליטיקה כמונו בשעתנו? היום מובן לי שהיה בזה משום פיצוי למיעוט השפעתנו על מהלך החיים המדיניים בעולם, בפולחן, ואפילו בעיירה עצמה. לפעמים היה מזדמן מרצה לעיירה, לארגון זה או אחר, ואז היה שוב מתגלה בפנינו הצעירים העולם הרחב על ידי שליחו.

בינינו לבין הגויים

זו פרשה סבוכה של יחסים החל מקשרי מסחר שעמדו במרכז חיינו — הם כמקור פרנסתנו — עד ליחס של בוז וביטול הדדי ועד להתלקחות קלה של שנאה ואיבה בצורת תגרות ידים, ואף יותר מזה. ראשית הפגישה אתם היתה בחנות ובשוק; ואנו הפקחים (בעיני עצמנו, ופקחים ורמאים בעיניהם) והתלויים בהם יותר משהם תלויים היו בנו. השוני שבדתות באורח החיים הביא לחשדנות הדדית, והעיקר המסורת הארוכה של זלזול וביטול, של כח פיסי גס מתפרע על חשבון החלשים יצרו אוירה ספוגה משטמה, ולא די שגדלנו באוירה זאת, אלא מלמעלה עוד ליבו אותה בכוונה תחילה. מדיניות הנישול הכלכלי גרמה שרבים ירדו מנכסיהם והחריפה את המאבק על הקיום, ואז אי־אפשר תמיד לבחור באמצעים הנקיים ביותר. הלאומנות הפולנית ביקשה קרבן ומצאה אותו במיעוט היהודי, אבל גם אצלנו גדלה ההכרה הלאומית ויחד אתה הגאוה ורצון ההתגוננות. בבית־הספר ישבנו על־פי־רוב, כמובן, יהודים לחוד ונוצרים לחוד. אל המיעוט הפולני בביחוה הצטרפו כל ה„שקצים״ מן הסביבה ומאד נזהרנו שלא להישאר יחידים מול רבים. בגלל הדבר הקטן ביותר היתה פורצת תגרה על מגרש הספורט או בחצר בית־הספר ודרושה היתה התערבות המורים והמנהל כדי להפסיק את התגרות עד ההתלקחות החדשה. על־פי־רוב היינו אנחנו התלמידים הטובים וגם

עובדה זו עשתה אותנו לצנינים בעיניהם. כשגדלנו והשתייכנו לארגוני הנוער היו המריבות מאורגנות יותר. וזכורני כיצד נפצע מנדל לוינבוים בסכין של אחד הבריונים ונזהרנו מאד בצאתנו בערבים, מה גם שידענו היכן עומד השלטון בדמות שוטריו. היום, כשאני קורא על חסידי אומות העולם שהצילו בימי השואה תוך סיכון נפשם הם עשרות ואולי מאות יהודים, הריני נוכח לדעת שלא את כל הגויים הכרתי אז וחסידי אומות העולם יקרים לי משום כך שבעתים; ובכל זאת התמונה הכללית אינה משתנה הרבה על־ידי כך. ידע הצורר הגרמני לבחור לנו את שדה הקטל בפולין דוקא. אולי היה משגה חינוכי גדול משני הצדדים בפולין: מצד הרוב והמיעוט כאחד. אבל אחריותו של הרוב תהיה תמיד גדולה יותר.

חרותה בלב העיירה ששנות התבגרותך חלו בה. אבל אימה היתה תוקפת אותי לראותה שוב. ביחאוה בלי יהודים כלל — היתכן? — אינה עוד בעכיווע. וכך נשארו בלב רק הזכרונות היפים והאומללים, יפים כשלעצמם ואומללים כי נגזר עליהם כרת.

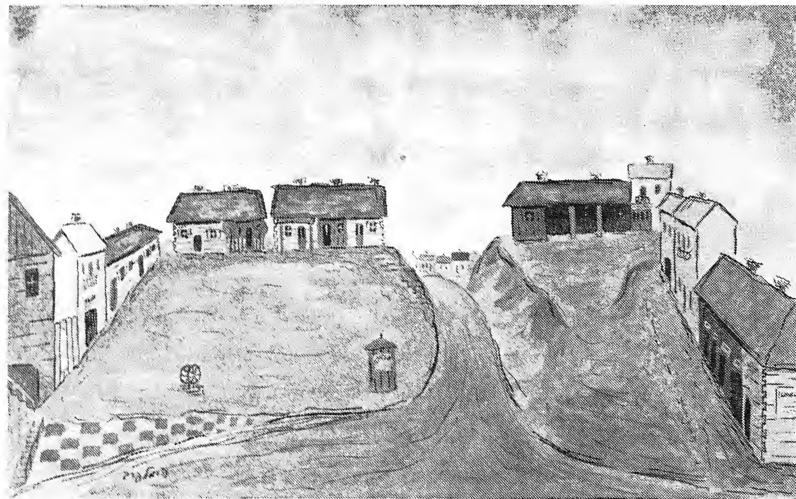

השוק דער מאַרק

ביחאוה, 1961.12.16

אדוני הנכבדים מאד! *

מודה אני מאד לאדונים בעד המכתב מיום 10.20, ש.ז. מה נעים היה לקרא על אהבתכם למולדתכם הישנה ועל הקשר שלכם עם העיירה, שבה אדוני ואחיך בילו את ימי נעוריהם. אני עבדתי בביחאוה לפני שלושים שנה ככומר צעיר ולפני שלוש שנים חזרתי לכאן לכהן שוב במקום. במשך עשרים ושמונה שנים עבדתי במקומות שונים, אבל תמיד זכרתי את ביחאוה והתגעגעתי עליה. לא חשבתי שאשוב לכאן. בתקופת הכיבוש האיום של היטלר עשיתי חמש שנים במחנות הריכוז של סאַכסנהאַוזן ודאכאו. היו שם הרבה יהודים מפולין ויחדיו נשאנו בסבל הרב. האֵל הטוב נתן לי הכח להתגבר על הסיוט הזה.

לבקשת אדוני הנני נותן לך תיאור מפורט על ביחאוה מתוך הכרוניקה המחוזית של הכהונה. הידיעות הן קלושות מאד וקשורות רק בכנסיה. מזה אנחנו למדים, כי כאן היה כפר ביחאוה, ובשנת 1326 נבנתה הכנסיה הראשונה מעץ על־ידי משפחת ביחאבסקי. בשנת 1537, מיקולאי פילצ׳י וקאסטאלאן לבובסקי, בעלי ביחאוה, קיבלו רשיון מהמלך זיגמונד אוגוסט להקים בביחאוה עיר בשם: קלאתחנא. הוא השתייך לכת האריאנית ותפש בכח את הכנסיה על כל הפריבי־לגיות והזכויות שלה והמירה לעדה האריאנית. כאן התקיים הסינוֹד האריאני בשנת 1560 בהשתתפות יאן זאמוֹיסקי בן השמונה־עשרה שעבר אחר כך לדת הרומית־קאתולית. הכנסיה המקומית נבנתה בשנים 1603—1639.

השם „קלאתחנא" לא נשתמר ולא זמן רב התקיימה העדה האריאנית. מתי החלה התישבות היהודים לא ידוע. קרוב לודאי בעת היוָסד העיירה. אדוני ביחאוה היו בעלי אחוזות שונות שבידיהם היו אדמות סביב ביחאוה ושצ׳יפיאנוֹביאָ. לא השאירו אחריהם מוניטין: שניים משצ׳יפיאנוֹביאָ חילקו לא בשוה את הכבוד — האחד הרס את קרתאגו והשני את ביחאוה. לפני מלחמת העולם לא היה ערך רב לביחאוה, היא היתה מרכז המסחר והתוצרת החקלאית.

מתי נבנה בית־הכנסת איני יודע. בזמן האחרון הקימו על גג בית־הכנסת מצפה של מכבי־אש. כל זה לפי שעה. אוסיף לעיין, אולי אמצא בקוריה הבישופית, או במלון הגיאוגראפי, במיוחד דברים הנוגעים לעם היהודי. אשתדל ואשלח.

דרישות שלום ליוצאי עירנו בישראל ומאחל לכולם שנה טובה.

בכבוד דומיניק מאי

גליל רומי־קאתולי, ביחאוה, מחוז ליובאָלסקי

---

* זהו מכתב תשובה מאת הכומר של ביחאוה למכתבו של מר יעקב קליינמן אליו, בו ביקש פרטים על העיירה ועל הקהילה היהודית בה — העורך.

אריה רייס

עיירתי ביחאוה

ראשית התישבות היהודים בביחאוה חלה עוד בימי מלכי פולין. המקום היה מיושב פולנים נוצרים ומוקף כפרים ואחוזות גדולות, רכושם של פריצים, שבהן עבדו האיכרים אם כאריסים ואם כפועלים בשכר. החלו היהודים באים ומתישבים בעיירה, בונים בתים ומקימים חנויות ובתי־מלאכה, ומשליכים יהבם על תושבי הכפרים שאתם יעסקו במקח וממכר. אדוקים באמונתם ובמלבושם המסורתי, ביקשו יהודים אלה להמשיך ולשזור את חוטי הזהב של היהדות הצרופה, להיות „עם לבדד ישכון" ולא להתערב, חלילה, בין הגויים. כך חיו הם במרוצת מאות בשנים את חייהם הדתיים המסורתיים, אי קטן בתוך ים גדול, נהנים מיגיע כפיהם ומתפרנסים ממתנת ידו של הקדוש ברוך הוא.

במרכז העיירה גרו כמעט רק יהודים. משני צדי הרחוב עמדו בתים קטנים, נמוכים, בנויים עץ, ורק אחדים בני קומה אחת היו בנויים אבן, או לבנים, שבעליהם נימנו עם האמידים המועטים שבעיירה. המשפחות היו על־פי־רוב מרובות ילדים, והתגוררו בחדר אחד. כאן, בבתים אלה, נמצאו גם החנויות ובתי־המלאכה. כן נמצא כאן בית־מרקחת בבעלותו של פולני נוצרי, אדם תקיף בעיירתו, וכנסיה, שאליה היו נוהרים המונים מהסביבה ומהכפרים הסמוכים בימי ראשון בשבת ובימי חגא שלהם. בין שורות הבתים היה מגרש ריק — השוק, ובאמצעיתו באר. בסימטאות הצדדיות שנתמשכו מן המרכז עמדו בתים קטנים ישנים, מטים כמעט ליפול, ובהם שכנו בעלי־מלאכה עניים, רוכלים בכפרי הסביבה, וכמה משפחות פולניות נוצריות עניות שבניהן שימשו „חוטבי עצים ושואבי מים", מסיקים את התנורים אצל היהודים ביום השבת ומדליקים את הנרות בבית־הכנסת ביום הכיפורים לעת „נעילה". ובמרחק־מה מן התחום היהודי, בפרבר העיירה, התגוררו נכבדי העדה הפולנית הנוצרית, נבחרי המועצה המקומית (הגמינא), שייצגו את האינטרסים של המקום בפני השלטונות.

העיירה היהודית ביחאוה היתה מרכז של אספקה לרבים מכפרי הסביבה שאוכלוסיתה מנתה כמה וכמה רבבות איכרים. יום שלישי בשבת היה יום השוק הרגיל, ופעמים אחדות בשנה היה מתקיים יריד גדול, שאליו היו באים האיכרים מקרוב ומרחוק, מביאים למכירה את תוצרתם: תבואות, פירות, עופות, פשתן, וכולי; וקונים כל הדרוש להם: סוכר, נפט, עור, בדים, נעליים, מלבושים, ועוד. גם בעלי האחוזות היו באים, מי במרכבה ומי ברכיבה על סוס אביר, לסדר את עניניהם אצל הסנדלר, החייט, הפחח, הזגג או הרצען — בעלי המלאכה היהודים שהיו משרתים אותם ומוצאים את פרנסתם בעבודתם. בלילה שלפני היריד היה שאון העגלות המתגלגלות ושעטת פרסות הסוסים המגיעים אל העיירה נשמע בלי הפסק. אבל אם היה יום השוק, או היריד, חל באחד מחגי היהודים, היו מכריזים ביום־השוק שלפני כן, כי יום־השוק, או היריד הבא, נדחה מפני חג היהודים ויתקיים ביום זה וזה.

הכל עמלו קשה כדי להתפרנס. בעלי־המלאכה היו עובדים שעות רבות ביום ובלילה, ואף־על־פי־כן לא השביע הקומץ את הארי. והסוחרים הזעירים — אף הם מזונותיהם היו קשים מאד. צריכים היו להביא את סחורותיהם ממרחק, מעיר המחוז לובלין, ושם גם למכור את כל מה שקנו אצל האיכרים ובעלי האחוזות. אולם הנסיעה ללובלין וחזרה היתה כרוכה בטלטולי דרך מייגעים ומתישים כחו של אדם, מאחר שכבישים לא היו, והנסיעה היתה בדרך־העפר, מרחק של עשרים וחמישה קילומטרים בערך. במיוחד קשה היתה הנסיעה בימות הסתיו והחורף, כאשר העגלה היתה שוקעת בבוץ עד למעלה מהאופנים, והיה הכרח לעתים קרובות לרדת ולדשדש בבוץ הסמיך ולסייע עם הסוסים לנוע הלאה, הלאה. הנסיעה היתה כרוכה גם בסכנת נפשות, שכן נמשכה לאורך יערות עבותים, כמו אלו של פראבניק, על פני קילומטרים רבים, ולא פעם קרה ששודדים התנפלו על הסוחרים וליסטמו אותם, לקחו מהם את כספם ולפעמים גם את סחורותיהם. נסיעה כזאת בצד אחד נמשכה 12—14 שעה.

היהודים הרוכלים בכפרים היו מעמיסים את משא סחורותיהם על כתפיהם ויוצאים ברגל לסובב בכפרים. פעמים שהיה מזדמן להם איכר טוב שהואיל לקחתם בעגלתו חזרה אל העיירה. רוכלים אלה היו לא רק מוכרים סחורותיהם לאיכרים, אלא גם קונים מהם תוצרתם: עופות, עגלים, ביצים, פשתן וכולי.

כאמור, רוב היהודים התפרנסו בקושי, אבל היו גם מעטים שהוחזקו לעשירים. והיה שם אפילו זוג עשיר: אברהם־זאב שטרנפלד ואשתו ביילה ראצה׳ס — סוחרי קרקעות ויערות, שקנו אחוזות גדולות ועשו פארצלאציות ואחרי כן מכרו לאיכרים

חלקות קטנות בתשלומים. עד היום קיימים ליד ביחאוה כפרים על שמם: אבראמוֹבקה וביילוֹבקה. עם עשירי העיירה נימנו גם אברהם־דוד לוונבאום, יהושע איינשטיין ואחרים. שלושת בעלי הבורסקי בעיירה היו: איטשה קליימן; עקיבא בראנדט ושותפו אברהם׳צ׳ה שינגארטן; וקלמן זמלמן (המכונה קלמה׳לה שיסטאָר). מעיירות רחוקות כמו טורובין, זילקובקה, ויסוקה ואחרות היו באים לביחאוה לקנות עורות מעובדים.

היה בביחאוה בית־כנסת גדול ויפה מאד, בית־מדרש גדול וכמה בתי־תפילה של חסידים („שטיבלאַך"). חסידים למדנים ויהודים פשוטים היו משכימים עם עלות השחר ורצים לבית־המדרש להתפלל ולקרא כמה פרקי תהלים. בין מנחה

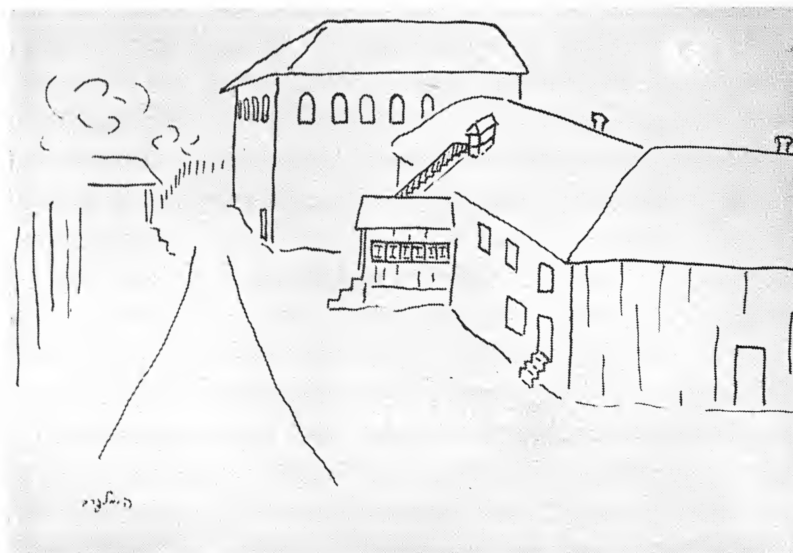

בית־הכנסת ובית־המדרש — די שול און דער בית־המדרש

למעריב היו מתכנסים מנער ועד זקן לתפילה ולהאזין לדבריהם של הדרשנים שהיו מזדמנים לעיירה ומרצים דברי תורה מתובלים במשלים שיש בהם מוסר השכל לקהל. שם, בין כתלי בית־המדרש, התרכזו גם כל החיים הציבוריים של העיירה, ושאלות גדולות וקטנות הגיעו לידי הכרעה לאחר מלחמת שפתיים בשל חילוקי דעות. כך בענין קבלת שוחט לעיירה היו שצידדו עם הרב דמתא ואחרים עם המורה־הוראה החדש, ועוד ועוד. גם ענינים סוציאליים הועלו שם לפני הקהל,

כגון הדאגה לעצים בחורף בשביל העניים; נדוניה בשביל בת עניים בוגרת שהגיעה לפרקה; דאגה לאורח שנקלע לעיירה והשתהה בה למשך יום השבת, וכולי. מכיון שבאותם הימים לא היתה עדיין קהילה מסודרת עם מחלקה לעבודה סוציאלית, נוסדו חברות שונות, מעין מחלקות סעד, לטיפול בענינים השונים, כגון: חברת „ביקור חולים" — לסעוד חולים על ערש דוַי; חברת „תומכי עניים" — לעזור לנזקקים ולתמוך בהם; חברת „הכנסת כלה" וחברת „הכנסת אורחים". יהודי ביחאוה היו דואגים לא רק לענייי עיירתם בלבד, כי אם גם לכל אותם העניים שהיו באים אליהם מעיירות אחרות לבקש עזרה מהם. לשבחם של יהודי ביחאוה יש לומר, כי הם היו נתבעים ונותנים במידת יכלתם ואולי אף למעלה מזה.

יהודי ביחאוה, כמוהם כיהודי עיירות אחרות, דאגו לחינוך ילדיהם, החל במלמדי דרדקים ועד מלמדי גמרא וגפ"ת. היו בחורים לומדי תורה יושבים בבית־המדרש עד שעה מאוחרת בלילה וקולותיהם הצלולים המתנגנים מזעזעים את האויר בסערה הנושאת את הדיהם עד לקצוי העיירה. מביניהם שהיו סמוכים לשולחן חותניהם כמה שנים כדי שיוכלו להתמסר ללימוד תורה, ועד כה וכה מעמידים צאצאים ומקימים משפחות. והיו גם יחידים שלמדו מעט רוסית וחשבון אצל מורה פרטי.

כך נמשכו החיים בעיירה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

מלחמת העולם הראשונה

בראשון לאוגוסט 1914 פרצה המלחמה. ימים אחדים לאחר מכן עברו צבאות רוסיה הצארית את העיירה ביחאוה בדרכם אל החזית האוסטרית. בטרם יגלו את אומץ לבם בהתנגשות עם הצבא האוסטרי, שלחו ידם בביזת חנויותיהם ובתיהם של היהודים לעיני מפקדיהם. אחרי ההתנגשות הראשונה עם הצבא האוסטרי נחל הצבא הרוסי מפלה והחל בנסיגה כשהוא מכריח את יהודי העיירה לעזוב את ביחאוה מהר ככל האפשר. רוב היהודים יצאו בַבהלה לעיר המחוז לובלין בהשאירם אחריהם את כל אשר להם. אלה שגמרו בלבם לא לברוח התחבאו בבתים, אבל הקרבות שנמשכו בעיירה בין הצבא הרוסי לבין הצבא האוסטרי גרמו שהם סבלו רעב, מאחר שלא יכלו לצאת ממחבואיהם להשיג אוכל. היו כאלה ששמו נפשם בכפם ויצאו — והרוסים הרגום. בין אלה האחרונים היו בנו של שמואל־הירש מלמד, הבחור הצעיר יצחק מלומדי בית־המדרש, ואחרים. הרוסים מצאו מהם במטעי הפירות (היתה זו עונת הקטיף) שיהודים חכרו מבעלי האחוזות, העלילו עליהם כי מרגלים הם, ואחרי שהתעללו בהם תלום.

משעמדה להם לרוסים השעה והאוסטרים נהדפו מן העיירה, העלילו על היהודים שנשארו במקום כי ריגלו לטובת אוסטריה ואסרו רבים מהם. בין הנאסרים היו: דודי שמואל רייס ובניו צבי, מרדכי, יהושע, פינחס ומשה; חיים־שאול, אביה של חנה׳לה פויגה׳ס, יהודי זקן, למדן וירא שמים, איש תם שלא יצא מפתח ביתו; חתנו, בעלה של חנה׳לה פויגה׳ס, אברך עדין הנפש; קלמה׳לה זמלמן, שמואל לובלסקי, ואחרים. כולם הושלכו לבית־הסוהר, עונו, וחלק מהם גורשו לסיביר. כיהודים צריכים היו לשמש שעיר לעזאזל לכשלונותיו של השלטון הרוסי. לאחר שהאוסטרים חזרו וכבשו את כל קונגרס פולין, חזרו יהודי ביחאוה לעיירתם ולעיסוקיהם. היה מחסור חמור במצרכי מזון ובחמרי־עבודה, אבל הכל היטו שכם, עמלו קשה כדי למצוא את פרנסתם, וקיוו לימים טובים יותר.

הצהרת בלפור והתעוררות הנוער

והנה הגיעה הבשורה: אנגליה מבטיחה ליהודים את ארץ ישראל. אחרי אלפים שנות גלות באה הכרזת בלפור, כהכרזת כורש בשעתו, לקרוא ליהודים לשוב ולכונן את ביתם מחדש בארץ אבותיהם. חי הלב, הצהילו הפנים, והרגשת הכל היתה כי „עת לעשות״! ראשונים שנתנו ביטוי להרגשתם זו היו, כמובן, בני הנוער, שקמו והתחילו באירגון התנועה הציונית במקום. בין המארגנים היו: זיסקינד שינגרטן, הלל משה פינקלשטיין, יעקב וייצנבליט, מנחם רייס, שמואל שכטר, חיים ארליך, יעקב גרינברג, חנה־גיטל פרלמוטר, לאה׳טשה גולדשטיין, מרמ׳טשה ובייל׳טשה קליימן, טובה רייס, שמואל׳יק ארליך, ועוד. לייביש הימלפארב, הלל־משה פינקלשטיין כיום: ברקאי, יושב־ראש אירגון יוצאי ביחאוה בישראל), ופינחס רייס יסדו את תנועת ה„מזרחי״ ו„צעירי מזרחי״.

עד כה ועד כה הובסו גרמניה ואוסטריה על־ידי בנות הברית, הפולנים גירשו את הצבאות המובסים מפולין ולקחו את השלטון בידיהם. רוחות ליבראליים החלו מנשבות בעולם, וממשלת פולין הזמנית יצאה בהבטחת זכויות מלאות ליהודי פולין. נבחר הסיים הזמני, שהיהודים לקחו חלק פעיל בבחירות אליו, ונציגי כל המפלגות היהודיות הגיעו גם אל ביחאוה לעשות נפשות לרשימותיהן בבחירות הבאות אל הסיים הראשון. נציגי המפלגות היו באים לבית־המדרש לשאת את נאומיהם, וויכוחים חריפים התעוררו בין ציונים לבין „אגודת ישראל״, בין ה„בונד״ והציונים, שעשו את העיירה כמרקחה. כידוע רוב הנבחרים מבין היהודים לסיים הראשון היו ציונים, וביחאוה נתנה את חלקה בבחירתם.

עם התפתחות התנועה חל גם שינוי ערכין בקרב הנוער; החלו מתקוממים

וממרידים את הכל נגד המושג שהעבודה והמלאכה בושה בהן. רבים עזבו את ספסל בית־המדרש והלכו ללמוד מקצוע, מי נגרות, מי פחחות, ומי מלאכה אחרת. יחסו של מר הלל־משה פינקלשטיין — בנו של ר׳ אליעזר פינקלשטיין שנימנה עם המשפחות המכובדות בעיירה — לעבודה, שהלך ללמוד את מקצוע הנגרות אצל פסח דיאמנט (פסח סטוֹליאַר), שימש מופת לרבים שהחרו־החזיקו אחריו. הנוער החל מדבר גם על עבודת אדמה, על הצורך בהתכשרות לה, כדי להיות ככל העמים, אם רוצים אנו לחדש ימינו כקדם. יחד עם זאת התחזקה השאיפה להכיר את העולם הגדול, את התנועה הציונית על כל פלגיה וזרמיה, וכך נתגלה הצורך ביסוד ספריה גדולה שתספק את החומר הדרוש לקריאה. שלב אחר שלב הלכה העבודה והתרחבה, עד שהגיעו להקמת בית־ספר שבו למדו הצעירים עברית ופולנית אצל המורה ז׳יטומירסקי שהוזמן מלובלין לביחאוה.

לא ארכו ימים ואורגן גם חוג דראמתי שהחל מציג מחזות שונים במחסן של מכבי־האש בביחאוה, ואחרי כן בלוּדוֹבי דוֹם (בית־עם) הפולני. כאשר הפסיקו האנטישמים הפולנים בהנהגתו של הכומר אדאם קויאַטקוֹבסקי להשכיר את האולם ליהודים, עלתה מחשבה אצל מנהיגי התנועה הציונית בביחאוה להקים בית־עם יהודי, מקום שיהיה פתוח לפני כל מפלגה וחברה ציבורית ללא הבדל גון ומטרה. אומר ועושה — קנו הצעירים והצעירות באמצעיהם מגרש אצל פסח דיאמאנט והקימו תוך זמן קצר בית־עם גדול. והחלו מציגים בו את מחזותיהם ולערוך בו את אסיפותיהם. אכן יש לומר כי לא תוך שלום ושלוה נעשה הדבר, כאילו על דעת כל בני העיירה קם בית־העם, לא ולא. ההורים, שרובם היו חרדים, אספו אסיפות שאליהן הזמינו את הצעירים והשתדלו לדבר על לבם ולהחזירם למוטב כביכול. זוכר אני אסיפה אחת אצל מרדכי רייס, שבה השתתפו מנכבדי העיירה: מרדכי רייס, יוסף פלדמן, אברהם פינקלשטיין, משה׳לה פינקלשטיין, שמואל רייס, לייביש גולדשיין, דויד׳ל הימלבלום, שמחה ארלניגר, גרשון־דן בוכשטיין, שלמה בורשטיין, מנדל גרשטנזנג, שמעון פייראַייזן, אברהם׳לי גולדשטיין, אלתר הימלפארב, ואחרים. כל הדיבורים והשידולים היו לשוא — הנוער לא ראה את עצמו כסוטה מן הדרך הטובה במעשיו למען הציונות ולמען רכישת השכלה כללית, ולא ניתן לסובב את גלגל הזמן אחורנית.

במרוצת הימים הלכו והתארגנו יותר מפלגות ויותר זרמים בקרב התנועה הציונית גופה, וכל הצעירים והצעירות של המקום השתייכו לאחת מן המפלגות שפעלו ברחוב היהודי. הנה כי כן היו בביחאוה מפלגות למן הקומוניסטים ועד בית״ר, וכל אלה פעלו והשתדלו להשפיע בהרצאות ובויכוחים פומביים, שאליהם

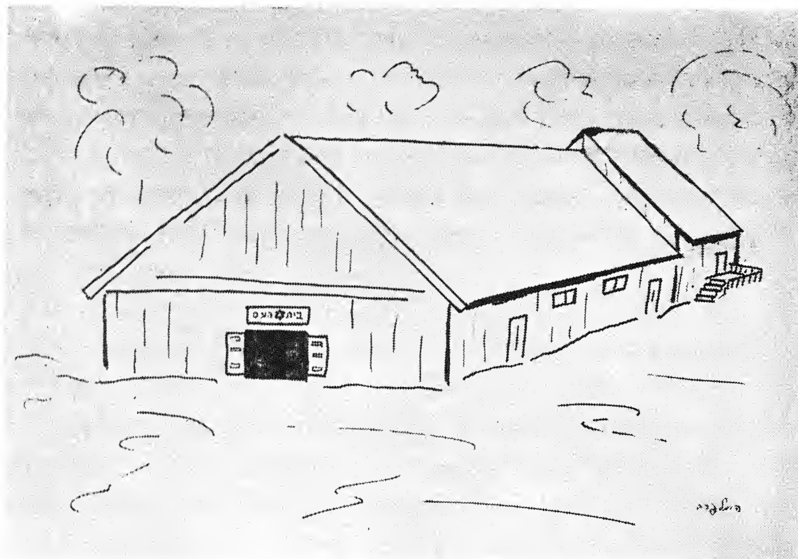

בית־העם

היו מביאים מהערים הגדולות מרצים, סופרים, וראשי מפלגות. ה„בונד" הינה תנועה חזקה בביחאוה ולחם כדרכו בציונים „המשלים את העם בדמיונות שוא" במקום לדאוג וללחום לתיקונים סוציאליים לטובת המוני העם ולשלטון של פועלים. הציונים מצדם דאגו לנציגות מתאימה במועצת העיריה, לקחו חלק פעיל בבחירות היושב־ראש של המועצה, ונהגו בדרך כלל בהתאם להוראות שקיבלו מהתנועה הציונית בפולין, שלחמה — בהנהגתו של מר יצחק גרינבוים — לזכויות מלאות ליהודים היושבים בפולין. באותו זמן עצמו החלו צעירים וצעירות ציונים מכשירים את עצמם לעליה לארץ ובמרוצת הימים אף הגשימו את חלומם ועלו.

בראותם את עבודת ההווה בגולה כחלק מן הפעולה הציונית הכללית, הניחו כמה ציונים פעילים את היסוד לבנק קואופרטיבי בעיירה, שהלך והתפתח יפה והושיט עזרתו לבעלי־המלאכה ולסוחרים הזעירים. מבין אלה שעשו והתמסרו לפעולתו של הבנק יש להזכיר את יעקב ויצנבלאט, מנחם רייס, פינחס רייס, מאיר רידר (רייזלס), פסח דיאמאנט, ליבל קלירר, ואת מנהל החשבונות המוכשר ישראל זיטמן.

משעלה היטלר לשלטון בגרמניה והאנטישמים הפולנים הרימו ראש, התחילו

דוחקים את רגלי היהודים מן המסחר הזעיר. נתארגנו קואופרטיבים בעזרת השלטונות הפולניים והוחל במסע תעמולתי אנטי־יהודי בכנסיות, שלא לקנות אצל יהודים. המצב נעשה קשה, אם כי התעמולה האנטישמית לא עלתה לגמרי יפה, והיהודים החזיקו מעמד. המסחר הסיטונאי בפולין היה ברובו בידי היהודים, והאיכר העדיף לקנות אצל הסוחר היהודי ולהזמין את מצרכיו אצל בעל־המלאכה היהודי. כך נמשך המצב עד פרוץ מלחמת העולם השניה, שהמיטה חורבן על יהדות אירופה בכלל ויהדות פולין בפרט, ויהודי ביחאוה בתוכם.

רבקה אקרמאן
(קנדה)

עיירתי ביחאוה

כשמתיגנת נפשי לשם עיירתי־מכורתי ביחאוה, כאשר שם קדוש זה שוקע לתוך נשמתי בחמימות כה רבה, באהבה וצער רבים כל כך, ועיני מוצפות דמעות חמות — מצטברות הן לערפילית כחלחלה ובעדה רואה אני את דמותה של עיירתי כולה: את חמש מאות המשפחות היהודיות שלה, את השוק, את מוסדותיה, דתיים וחילוניים, את מפלגותיה, ואת החן והקדושה שהיו נסוכים עליה; ושפתי, חיוורות וצפודות, דובבות „קדיש" אחרי עיירתי־מכורתי ביחאוה שנכרתה ונחנקה כיונה תמה בידי הרוצחים. אוזרת אני את כל כוחותי להתגבר ולהבליג לרגע על הצער העמוק, כי נפשי ומחשבותי מבקשות להיאחז באותה תקופה, כאשר הכל בעיירתי חי היה עדיין, כאשר כוחות יוצרים מלאי בטחון, עקשנות, נשמו את אוירה, וצבעוני חיים של קהילה וחברה התנצנצו בה בגוני הקשת; וכאשר הישוב היהודי הקטן בקן־מכורתי היה כמעין הנובע תורה ותרבות, פילנתרופיה וצדקה, גמילות חסדים וסולידאריות יהודית.

ברצוני עתה לתאר לעצמי, תוך געגועים וצער, את דמות החיים הציבוריים שם, ובמאמץ רב להעלות פרטים וקוים שמזמן נשמטו מן הזכרון, ולמלא, אם מעט ואם הרבה, בפרטים בכח דמיוני. כי דברים רבים הוסעו מן הלב כינן שהייתי עדיין צעירה מאד, כמעט ילדה, בעת שעיירתי נחרבה.

בדומה לישובי יהודים רבים אחרים, היו גם בעיירתנו החיים הדתיים שליטים, ובחיים אלה נשתזרו הרבה מוסדות. קודם כל: בתי־התפילה והלמידה. בית־כנסת יפה ובית־מדרש, שהיו תמיד, ובמיוחד בשבתות ובימי מועד, מלאים מתפללים, אומרי תהלים ולומדי עין יעקב ומשניות. משם היה עולה תמיד ניגון של דבקות יהודית, של זמרה והשתפכות הנפש, שהיה מתמזג להפליא עם צלילי הטבע שמסביב, עם ציוץ ושירת הצפרים, עם פיכפוך מי הנהר והנחלים ואיושת הרוח בין עלי העצים. נדמה היה כי גם הצפרים, העצים והשיחים עומדים בתפילה ונותנים

שבח לבורא עולם שעינו פקוחה על ברואיו, קטון וגדול, וזן את הכל בחסד וברחמים גדולים. אחרי בית־הכנסת ובית־המדרש באים כסדרם הרב הזקן רבי ר׳ חמיה׳לי, אשר מחמת זקנותו המופלגת נמצא כבר נכדו מסייע עמו בהנהלת הרבנות; המורה־הוראה ר׳ ישראל ישעיה, השוחטים ושאר „כלי־קודש״, שכולם יחד כוננו את שרשרת הזהב לקיום יהודי. נחרתו בזכרוני מנגינותיהם וזמירותיהם של החסידים השונים בעיירה, שרבים מהם היו מרוכזים סביב הרבי ר׳ איציקל, מצאצאיהם של דורות צדיקים וגאונים. הרבי ר׳ איציקל נפטר לעולמו בראשית מלחמת העולם השניה וזכה לבוא למנוחת עולמים בבית־העלמין הישן בשכנות עם הוריו ואבות־אבותיו הקדושים.

לאחר ה„כלי קודש״ — מוסדות החינוך המרובים: ה„חדר׳ים״, בתי ה„תלמוד תורה״, בית־הספר „בית יעקב״ (שבו למדתי) — כל אלה האירו את הישוב היהודי באור־נצח של שלהבת תורה. ואחריהם בתור מוסדות הצדקה השונים: „ביקור חולים״, „גמילות חסדים״. ובשדה הכלכלה — הבנק היהודי. כל אלה זקוקים היו לעסקני־ציבור מסורים שלא חסו על זמנם וטרחתם ובלבד לקיים את כל המוסדות הללו. לצערי איני זוכרת עוד את שמותיהם של כל העסקנים המסורים האלה. עולה על לבי שמו של דוד׳צי רייס שהיה גם ראש החברה קדישא. מבין אלה שטיפלו בחינוך, כמו בבית־הספר „בית יעקב״ ומוסדות אחרים, עולים בזכרוני שמותיהם של משפחות פינקלשטיין, מרדכי רייס, אשר שטולמאן.

מבחינה סוציאלית היתה עיירתנו, בדומה לרוב הקהילות היהודיות, מורכבת משלוש שכבות: מספר גבירים, ביניהם עשיר אחד גדול; הרבה בני המעמד הבינוני: סוחרים קטנים וחנונים; והיתר — בעלי־מלאכה וסתם עניים. אולם היה שם המלט שמילט את כל השכבות הללו לשלמות אחת — חיי הקהילה, ימים טובים ושבתות, ההשתייכות לכלל היהודי והקשר לאורח־חיים ומנהגים של דורות על דורות.

כך קלחו להם בשקט, ולפעמים ברעש, החיים היהודיים בעיירתי, שהיתה קבועה בתוך נוף יפה להפליא של יער, אחו ומי נהרות, שהנוער היה מטייל בו, מבלה ומתרחץ בו. ובשבתות היו אנשים קשישים יוצאים לשאוף אויר צח אֵי־שם ליד החורבה האגדתית של ארמון עתיק־יומין, שעצים עלו והתפשטו בו ברבות הימים.

הנוער היה מפולג והשתייך למפלגות שונות, ציוניות ולא־ציוניות: ציונים כלליים, רביזיוניסטים, בית״ר, פועלי־ציון, בונדאים. הבונדאים היה להם גם בית־ספר משלהם, והציונים הקימו „בית־עם״, שבו היו מופיעים נואמים ומרצים.

קלחו להם בנחת, לאט־לאט, החיים מרובי־הגונים, הדתיים והחילוניים, הכלכליים והחברתיים בעיירתי ביחאוה. עד שבא הנץ בעל צלב־הקרס ופרש את אימת־כנפיו השחורות על פני הישוב היקר ותקע את צפרניו הטמאים בגוף הישוב היהודי התמים, ושם קץ לקיומה של עיירתי־מכורתי היהודית הנפלאה.

קבוצת בני ביחאוה — אַ גרופּע בעכעווער איינוואוינער

ד״ר חיים ברור

צללי העבר השרוף

כסיוט בלהות רודף אחרי העבר העקוב מדם ואני נאבק עם עצמי להשכיחו מלבי. זוהי ישותי המתגוננת מפני מחשבה והרהורים על הפצע שהגליד — ולא הגליד עוד. טרי כאב החדלון המאוים, שותת דם העבר ממנו נקטעתי באכזריות בל־תתואר. דומים חיי להליכה על גבי קרש מגשר על פני התהום והנה נשבר הקרש, נשרף ממש ליד עקביך. וחוש הקיום לוחש לך: אל תביט לאחוריך, כי את נפשך אתה קובע.

זכורני כיצד לאחר תקוות ממושכות, כשחרב חדה עודנה מונחת היתה על הצואר, היבהבה תוחלת אנוכיית־קטנונית אי־שם במעמקי הלב, זיק של תקוה שלפחות הוא, אבי, ינצל; כי זריזותו ופקחותו תעמודנה לו אפילו לפתחן של המשרפות. והנה הגיעתני הידיעה הברורה שכל זאת אך אשליה היתה, אמונת ילדים בכוח־יכלתם של הוריהם. ועתה הנה עומד אני בבית־הכנסת להזכיר את נשמותיהם בפעם הראשונה. בקרבי מכרסמת ומנקרת שאלת ה„למה״ וה„מדוע״. במה אשמו ובמה פשעו? היש טעם ותכלית לחיי מוסר? האין צירוף בדוי יותר וחסר מובן משני מושגים אלה „חיים״ ו„מוסר״! זעם אין־אונים גואה בקרבי, קובל על הכל, על הכביכול ושלטונו בעולם ובבריאה...

ברחתי החוצה כשאני נחנק מדמעות. ועד היום לא חדלה אותה קובלנה אשר זרם הדאגות של יום־יום מטביע אותה לזמן־מה ומכסה עליה באפר הטרדות, עד שהיא מבעבעת ועולה מחדש...

עוצם אני את עיני והולך וסופר כל בית וכל פינת רחוב בעיירתי, מונה לאחד אחד את האנשים ומצרף ומשקם קטע היסטוריה חנוק. סך הכל עשיתי בעיירה חמש שנים, ואילו הזכרונות באים גלים־גלים ואופפים אותי ואני צולל בתוכם ו„מחיה מתים״ ממש...

גל של מארס 1928. לא מזמן עברנו לגור בעיירה ואני מכין את עצמי

לבית־הספר העממי. הבנין של בית־הספר ענק־מידות ומגרשים רחבי־ידים סביבו. ביקשה הממשלה להתנשא על כל הסביבה בקידמתה ותרבותה והשקיעה הון תועפות בבנין ציבורי זה. דיברו על חצי מיליון זהובים. נהרו כל ילדי המחוז מקרוב ומרחוק לבית־ספר זה. אף ממרחק ארבעה־עשר קילומטר הגיעו, ילדים וילדות, יהודים וגויים — וכולם נקלטו בו. הבדלי גילים לא מנעו ילדים משבת בכיתה אחת, מאחר שלא כל ההורים מסרו מרצונם ובעת אחת את ילדיהם לבית־הספר. הציוד היה טוב להפליא וגם המורים היו ברובם מובחרים ומוסמכים איש איש במקצועו. יש להודות שבזמנים כתיקנם — אם היו כאלה — לא גילו בפני הילדים את שנאת ישראל שהיתה טבועה עמוק בלבם. גלריה שלמה של טיפוסים עוברת בסך לנגד עיני, והבולט ביניהם הוא אותו מורה לטבע בעל שעור־קומה (תרתי משמע) ושם אוקראיני. הוא שבה את לבנו הן בהתנהגותו הסובלנית — לא אחת הכריז על שויון כל הבריות בפניו, ומודה אני שאנו מתוך גאוה לאומית לא היינו מרוצים ביותר משויון זה עם „הטמאים” — והן בדרך הסברו בהוראה. מרבה היה בטיולים ובדוגמות מן החיים. היה מזמיננו לביתו שמעבר לנהר על גבעה

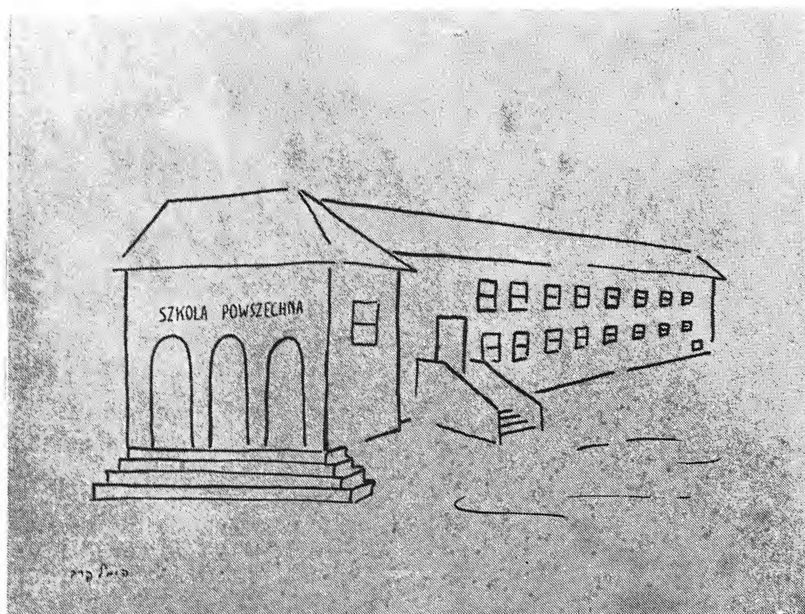

בית־ספר ממלכתי — די רעגירונגס שולע

מוריקה, מוקף עצי פרי וגינת פרחים, ומתפאר בפנינו ב„המצאתו״ בשביל האמבט שלו שדי לו בחמישה ליטר מים בלבד (כלום היה מחסור במים שם?). לימים נתמנה ראש הקומוניסטים בעיירה.

יַלְדֵי היהודים היו מחציתה או רובה של הכיתה, אבל חלקנו בתלמידים המצטיינים ודאי היה למעלה מ־90 למאה. ממילא מובן ש„הם״ היו נזקקים לעזרתנו בשעות דחק. הרבה גם עשה הגיל הרך המקרב לבבות — והיה שלום על ישראל. אולם משגדלו הבנים הלכו המים העכורים של השנאה והתפשטו והציפו את כולנו. העיירה היתה כמרקחה, יום השוק הפך לפוגרום בזעיר אנפין, והנוער בביחאווה היה נפגש בלילות וסכינים בידיהם. זיקים אלו קפצר־עברו גם אלינו והתבטאו ראשית כל בהתגודדות, במבטים אלכסוניים, באגרופים קמוצים ובגידופים מסתננים מבין שינים הדוקות. נחרתה בזכרוני אחת התגרות כשמקלות מסוקסים מתנפנפים מעל לראשים וגבים. אף סכין הבריקה בידי „שקץ״ אחד. בימים כאלה שקעה שמשם של חריפי המוח שבינינו ועלתה קרנם של בעלי האגרופין — בהם המעוז והמבטח בעת צרה.

בד בבד עם תקופת ההתמודדויות התלקחה שלהבת ההתארגנות. בחור בלתי מאורגן — מאן דכר שמיה. לראשי הדברים שבין הנוער ניתנה ההזדמנות ליהפך למנהיגים קטנים שבעיני הצעירים לא היו קטנים כלל. ואכן הם ניצלו הזדמנות זאת מלא חפנים. רובו של הנוער לא מצא עוד את מקומו בבית־הכנסת — אם כי עדיין יכולת לפגוש בשבת את כולם אם בבית־הכנסת או סביבו — וחיפש לו מקום מיפגש והתחיות. אלה ודאי היו שני הגורמים העיקריים להיוָצרותם של אירגוני הנוער. מובן מאליו שנתלוָה להם גורם שלישי, רדום בחציו בתת־ההכרה: התערער והלך הבטחון — שמעולם לא היה שלם — באפשרות הישיבה בגולה הפולנית. עתידם של בני הנוער עמד בסימן שאלה גדול: מה נעשה? יחידים אמנם יכלו עדיין להיתלות אם בכספם של הוריהם ואם בהשכלה שירכשו להם. אבל הרוב המכריע ראה את דרכו בחיים חסומה לפניו. לאחר שהחינוך הדתי־הציוני סייע מלכתחילה, הועברה כמיהתנו לארץ־ישראל. הסתדרויות נוער ציוניות נחשבו — בדיוק כיצד לא ידענו -- למעבר והכשרה לקראת הארץ. שירים עבריים וביקורים של ארצישראליים, מסיבות ונשפיות, ויכוחים פוליטיים תמימים כמות שהם, הרצאות ומיסדרים, מלים ומשפטים עבריים בודדים — כל אלה הלהיבו את הדמיון, כי היה בהם משום אוירא דארעא. אולם יצר המנהיגות והדר התלבושות הביא בעקבותיו התפלגויות, ותוך פרק זמן קצר היו כבר נוסף ל„השומר הלאומי״, ששינה טעמו ל„הנוער הציוני״, גם „החלוץ״ ובית״ר. התארגנו צעירי ה„אגודה״ ו„בנות יעקב״ מזה והסניף ה„בונדאי״ מזה, שיחד עם הקומוניסטים במחתרת

הוציאו את ארץ־ישראל מחשבון עולמם. לא רבו הימים והקשת הפוליטית בעיירתנו היתה רווית צבעים וגונים. משהחריף המצב הפוליטי והכלכלי במדינה צצו גם נקודות הכשרה ממש, ומהן אמנם עלו בחורים ובחורות ארצה.

כשאני סוקר עתה לאחור את השנים ההן הריני מיטיב להבין עד כמה היתה תסיסה זו מחויבת המציאות, והעניקה לנוער בפולין אותו תחליף מולדת שהיינו חסרים במציאות של ההווה ההוא ללא מוצא והכשירו לקראת העתיד הרה־האסון. רוב־רובם של החברים אינם עוד, אך זכרם מקנן בלב אלה שזכו והשתבצו ברקמת החיים הישראליים כאן. עמלים ובונים מציאות חדשה, מתהווה, הולכים אנו ומגשימים, איש איש באפיקו שלו, את אשר רצו הם, שאפו וכמהו — ולא ניתן להם. אם ננתח את הגיגינו ואוצר רגשותינו, ניוכח כי חלק הארי מורכב מרעיונות ומעשים, מאויים וזכרונות, מנהגים ורצונות שלהם. הנה כי כן שותפים הם ביודעים, ועוד יותר בלא יודעים, לסך הכל הגופני והנפשי שלנו. אכן זכינו בזכותם, אך בישותנו קיימים גם הם.

הנוער הציוני — די ציוניסטישע יוגנט

משה רידר

עיירתי ביחאווה

כשאנו ניגשים להעלות על הניר זכרונות על העיירה שבה נולדנו וגדלנו, הכרח לנו לתאר את דמותה על אורותיה וצלליה, על חיי היהודים בה וחיי הלא־יהודים בתוך אוכלוסיה יהודית ברובה המכריע. רואה אני את ספר־הזכרון לקהילה היהודית הקטנה שלנו כדף מדפי ההיסטוריה של יהדות פולין, שכל פרט ופרט יש לו ערך שלו בשיחזור יהדות זו שאבדה בשואת האימים שהשיגה אותה.

סוקר אני לאחור את עיירת־מולדתי ביחאווה ותוקפים אותי געגועים לכל מה שהיה בה, לכל מה שהטביע חותמו על שנות ילדותי ונעורי. מתגעגע אני על הרחובות הצרים והסימטות הבלתי כבושים; על הפנסים שצריכים היו להאיר את פינות הרחובות וגם לשלוח קרני־אור על פני הרחובות הסמוכים; על כיכר השוק עם הבאר הישנה שלה, ששימשה בימי האביב מקום ממכר גרגרים, כי בימי לא יכלו לשאוב מים ממנה; על המים שהקיפו את העיירה; על השדרה שבה היינו מטיילים בימי הקיץ היפים; על הטירה שבקירבתו היה הנוער מתאסף לנשום את אויר האביב הצח. הארמון היה עתיק־יומין, בן אילו מאות שנים, אשר שירת באמונה את כולם: קולט היה את סודו של כל אחד ואחד ממנו ושל כולם יחד. שם הלכו ונתרקמו עלילות־אהבים ראשונות בין זוגות שלא יכלו להרשות לעצמם באותם הימים לנהוג בחפשיות יתירה בעיירה גופא. שם גם החלו נפגשים חברי הקבוצות שבמרוצת הימים נתארגנו למפלגות פוליטיות. איזה יופי היה נסוך על כל זה! על כל מה שהיה ואיננו עוד.

האבכה את עיירתי או אשיר לה שיר־הילולים? האקונן על חורבנה או אפאר את עברה? דומה אני כי יש לעשות גם זאת וגם זאת; ובתחילה לשיר שיר־הילולים לצמיחתה, לעליתה ושגשוגה, לזיו־אורה שהקרינה בכל פינות חיינו. החיים הלכו והתפתחו כביכול מאליהם. קמו מפלגות והסתדרויות נוער. נתארגנו חוגי חובבים. ספריות. כל מפלגה ניהלה עבודה פוליטית ותרבותית משלה והשתדלה למשוך אליה את הנוער.

הטירה

דער פּאַלאַץ

כשאנו מדברים על הנוער באותם הימים הקרובים־הרחוקים מן הצורך לציין גם את המלחמה שהיה עליהם לנהל לא רק במועדונים ובמפלגות, אלא גם בבתיהם שלהם עם הוריהם. עם מהלך ההתארגנות וההתפתחות החל שינוי ערכים מתגלה על כל צעד ושעל. כבר לאחר מלחמת העולם הראשונה החל מאבק בין הבנים וההורים ביחס למלבושים שנוהגים היו ללבוש. ה„קאפוטה״ הארוכה הוחלפה במעיל הקצר ועמה סולק גם הכובע הקטן, והנוער קיבל צורה חיצונית שונה מזו של אבותיו ואבות־אבותיו במשך דורות.

היהודים שהיוו רוב האוכלוסיה בביחאוה לא מנו אלא כמה מאות משפחות בסך הכל. המצב הכלכלי שלהם היה לא יותר טוב, אבל גם לא יותר רע, ממצב היהודים במאות עיירות דומות במדינת פולין. לא היתה כל תעשיה בעיירה ראויה לשמה, כי אם בתי־מלאכה של חייטים, סנדלרים, נגרים, נפחים, רצענים, וכו׳, שבעליהם עבדו בעצמם ולא יכלו לספק עבודה למחפשיה אפילו היו בעלי מקצוע. האוכלוסיה היתה קטנה מדי ודלה מדי שתוכל להרשות לעצמה לצרוך הרבה. ואם קרה שאיזה בעל־מלאכה העסיק מספר ימים אחד העוזרים, היתה משכורתו של זה האחרון מספיקה ללחם צר ומים לחץ בלבד. ואף־על־פי־כן, כשהיו בני הנוער מתאספים בערבים במועדוניהם לא ניכר בפניהם שאך זה יצאו מבתי־המלאכה לאחר עבודה, וביניהם היו כאלה אשר גם לא אכלו לשובע. אכן הנוער לא ראה כל עתיד לפניו בעיירה, ה„מחר״ לא הבטיח יותר מ„היום״, המצב הדריך מנוחה ועורר מחשבות. החלו מחפשים דרך לצאת מן המיצר, להיטיב את המצב הכלכלי, אם לא במקום — באיזה מקום אחר, ומכאן באה ההתארגנות וההשתתפות בחיים הציבוריים.

ההסתדרות הציונית היתה קיימת בעיירה מזה כמה שנים, אבל היא הקיפה את החוגים ה„בעלי־בתיים״, ואילו הנוער, וביחוד אלה שראו את עצמם כעובדים, ביקש לו חוגים משלו, קרובים יותר לרוחו, והוא מצא אותם במפלגת ה„בונד״ ומפלגת „פועלי ציון שמאל״, לבד מ„החלוץ״, בית״ר, ו„השומר הלאומי״. ורק בראשית שנות השלושים, כאשר מפלגות הפועלים פיתחו עבודה אירגונית ותרבותית ענפה, החלו גם חוגים „בעלי־בתיים״ מסוימים מבין הנוער מתקרבים אל אירגוני הפועלים. יתכן שאילו היתה ההסתדרות הציונית מגלה פעילות יתר באותם שטחי־הפעולה שהסתדרויות הפועלים התמסרו להם ביותר, כגון עבודה תרבותית ותעמולתית, היתה יכולה לעשות הרבה יותר משעשתה למעשה, מאחר שלרשותה עמדו אמצעים יעילים יותר כמו „בית־העם״ שהציונים בנו בשנים 1924—25, שבו היה אולם גדול לאסיפות ולהצגות, בעוד שמפלגות הפועלים הצטרכו להסתפק

באולמות שכורים וקטנים יותר וההוצאות בקשר לכך הכביד עליהן בגלל המצב החמרי הקשה ששרר בעיירה. ואף־על־פי־כן לא פיגרו מפלגות הפועלים מאחרי פעילותה של ההסתדרות הציונית. הן הירבו לעשות בהפצת העתונות המפלגתית ובעבודה התרבותית בכלל, וגם במגמה הכלכלית. כך נוסד הבנק הקואופראטיבי שהיה קשור עם הבנק הקואופראטיבי המרכזי בוארשה. בראש הבנק הקואופראטיבי עמדו חוגים פרוגרסיביים מבין הציונים הכלליים וה„מזרחי״ וכן בעלי־מלאכה שהיו מאורגנים בהסתדרות המקצועית. הודות לכך שבעלי־המלאכה השתתפו בפועל בהנהלת הבנק, ניתנה להם גם האפשרות להיבחר לועד הקהילה, שעד אז היתה למעשה מונהגת על ידי „אגודת ישראל״.

גם ההסתדרות הציונית החלה בימים ההם משתתפת בהנהלת הקהילה, אשר הצטיינה במיוחד במחלקה הסוציאלית שלה, בהושיטה עזרתה לכל מי שהיה זקוק לכך, ובעיקר בערבי חגים ומועדים, שלא תושבת שמחתם בגלל מחסור במצרכים. אכן לא היתה זו מחלקה סוציאלית במובן של היום, אבל יש להודות כי היחס בין האנשים, בין אדם לחברו, בין הנזקק לנותן העזרה, בעיירות הקטנות, לרבות ביחאוה שלנו, היה אנושי יותר, אינטימי ולבבי יותר, מאשר בימינו.

והיה חלק בעיירה שבו היתה מרוכזת דלת העם. כאן גר גם ישרל׳צי סופר ומשה׳לה טראָגאָר (סבל) חתנו. וכשם שמרבית התושבים בחלק זה של העיירה עסקו בהטלאת נעלים והפיכתם של מלבושים ישנים, היה גם לישראל׳צי עיסוקו ותפקידו השנתי לשמש את הרבי בבית־המדרש שלו שאף הוא שכן בחלק זה של העיירה. המתפללים בבית־המדרש היו בעלי־המלאכה ותושבים אחרים של העיירה. וישראל׳צי היה משמש את התושבים, קורא בפורים את המגילה לפני הנשים, מביא בחג הסוכות את הלולב והאתרוג אל הנשים שתקיימנה את מצות הברכה על האתרוג, ועושה היה כל זאת, כמובן, שלא על מנת לקבל פרס, אבל כל אשה הבינה מעצמה שיש להעניק לישראל׳צי בעד טרחתו, ומענקים אלה שימשו תוספת לפרנסתו.

אזכיר כאן גם את „החברה קדישא״ של ביחאוה. שנה שנה בחג „שמחת התורה״ היתה יוצאת מבית־הכנסת תהלוכה גדולה עם ילדים בראשה, שנשאו דגלים מעוטרים בתפוחי־עץ אדומים ונרות דולקים, אל בית דובצ׳י (דוד) רייס, שמשפחתו היתה מן המכובדות בעיירה וביתו היה פתוח לקבל אורחים בסבר פנים יפות. בעלת הבית, חוה׳לה רייס, היתה טורחת ומגישה לחברי „החברה קדישא״ ממיטב המאכלים והמשקאות, וחגיגה שנתית זו הפכה מעין מסורת.

הלל משה ברקאי

מזכרונותי על החיים בביחאוה

העיירה ויושביה

אחרי הדליקה הגדולה שנפלה בעיירה בשנת 1892 נבנתה זו מחדש. רוב הבתים נבנו מעץ בני קומה אחת, אחדים בני קומתיים. בני העיירה, ביניהם תלמידי חכמים, פשוטי־עם, סוחרים ובעלי־מלאכה, היו כלם יראי שמים, תמימים וישרים, והתפרנסו מי ממסחר בתוצרת חקלאית שאיכרי הסביבה היו מביאים אל העיירה, מי במסחר התבואות שהיו קונים בכמויות גדולות מבעלי האחוזות או בבירוא חלקות יער ושילוח עצים למרחקים; ואילו בעלי־המלאכה היו מתפרנסים אם מהזמנות ואם ממכירת תוצרתם הסטאנדארטית בעיקר בימי השוק השבועי. היו בעיר שני עשירים גדולים: ר׳ יצחק בר׳ דב קליימן (איצ׳ה דעם געלן בערילס), בעל שתי בורסקיות שהשתרעו על שטח גדול בצפונה של העיירה; לידן נמצאו בתי־מגורים לרוב פועליהן, מרביתם יהודים, כחמישים במספר, וכן בית־מגורים שלו עצמו. היה בו גם בית־תפילה לחסידי גרודז׳יסק ולפועלים, הרבי מגרודז׳יסק בבואו לבקר בעיירה היה מתאכסן בביתו של ר׳ יצחק. הוא היה גם ראש החברה קדישא, ובביתו סיימו את כתיבת ספר התורה של החברה קדישא והכניסו אותו ברוב עם ופאר לבית־הכנסת הגדול שבעיירה. פעמיים בשנה בפרשת „חיי שרה" ובליל שמחת תורה, היתה כל החבריה מתאספת בביתו על כוס תה ובירה, ומשם היו כולם יוצאים לתפילת החג ועריכת ה„הקפות". לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נתחסלה תעשיתו והוא עבר לגור בבלגיה, ואף שם נימנה עם מכובדי הקהילה היהודית באנטוורפן. אחרי שנפטר העבר ארונו לקבורה בוארשה.

העשיר השני של העיירה, שאף עלה בעשירותו על ר׳ יצחק, היה ר׳ אברהם־וולף שטרנפלד, יהודי תלמיד חכם וסוחר בקנה־מידה בינארצי. קונה היה יערות גדולים לבירוא, מעביר את העצים בימות החורף מרחק כחמישים קילומטר

עד לגדות הויסלה, ובקיץ שם אותם דוברות בנהר עד דאנציג. הוא רכש גם אחוזות חקלאיות גדולות עם טחנות־קמח ובתי־חרושת לכוהל, הושיב בהן את קרובי משפחתו וסתם יהודים מהעיירה לנהלם, שהתפרנסו בכבוד. יד־ימינו במשלוחי העצים ומכירתם היה ר׳ יוסף (יוזיפ) שפירא, היחידי מבני העיירה שעבר גבולות בינארציות בימים ההם. שטחי אדמה גדולים נחשפו אחרי בירוא היערות, ביתר ר׳ אברהם־וולף אותם לחלקות קטנות ומכרן לאיכרים שהתישבו עליהן, וכך קמו כפרים שלמים בסביבת ביחאוה, ואחדים מהם אף נקראו בשמות השטרנפלדים. בכל פעולתו הענפה הזו היתה אשתו של אברהם־וולף, ביילה לבית אינשטיין, עזר כנגדו.

ר׳ אברהם־וולף וביילה ראצ׳הס (הכינוי על שם אמה) היו חשוכי בנים. דירתם היתה מרווחת, בת ששה חדרים, והם החזיקו אצלם קרובים שאותם העסיקו בתפקידים שונים. דואגים היו לחינוכם של צעירים בני גילים שונים, שכרו בשבילם מלמדים בעיקר ללימודי קודש, אבל לא הזניחו גם לימודי חול, והמורה נחמיה מנדלבוים היה מלמד שעתיים ביום עברית, יידיש, רוסית ופולנית, וגם חשבון. היה במעונה של משפחת שטרנפלד גם בית־תפילה (שטיבל) לחסידי קוזמיר, שהיו מתפללים בו רק בשבתות ובימי חג ומועד, והמתפללים היו מתכבדים לאחר התפילה ב„קידוש״, וכן בלילי יו״ט שני של גלויות. ר׳ אברהם־וולף ואשתו ביילה גילו התענינות בכל המתרחש בחיי הקהילה ומוסדותיה ותמכו בהם. אחרי שר׳ אברהם־וולף הלך לעולמו יצאה ביילה לגור בלובלין, ובימי מלחמת העולם הראשונה נפטרה שם זקנה ושבעת ימים.

החינוך, ה„חדר״ים והמלמדים

כבכל העיירות בפולין הקונגרסית היה ראשית חינוך הילדים ב„חדר״. משמלאו לילד שלוש שנים, הוליכוהו האב או האם — באותו יום ממש — אל ה„חדר״ שילמד תורה. למן אותו יום ואילך היה בוקר־בוקר בא הריש־דוכנא, העוזר למלמד התינוקות (בהעלפער), לביתו של הילד, מדריכו באמירת הברכות לנטילת ידיים, ציצית ופרשה ראשונה של „קריאת שמע״, ולוקח אותו אל ה„חדר״; וכך עד שהרגיל את הילד לילך לבדו למקום תורה. מעון המלמד הכיל חדר אחד גדול, ששימש בעת ובעונה אחת גם חדר־מגורים למשפחתו, גם „בית־ספר״, גם מטבח וחדר־אוכל; וחצוץ בוילון מתוח על גבי חבל היה קיטון לשינה. הילדים היו ישובים על ספסלים ארוכים ליד הקירות, ולפי תור היו

עוברים לשבת ליד השולחן של הרבי, שהיה לומד עם כל אחד מן הילדים לחוד תחילה את האלף־בית, אחר כך את היגוי האותיות בצירוף הנקודות, עד שעבר לקריאה חפשית — „אמירת עברי" —; ומקץ שנתיים בערך התחיל מלמד חומש ומכין את הילד לקראת השבת שבה ימלאו לו חמש שנים, והילד „ישא דרשה" לפני מוזמנים — יפרש ביידיש את הפסוקים הראשונים של ספר „ויקרא". אחר כך היה הילד עובר ל„חדר" בדרגה גבוהה יותר, שבו היה תופס כבר מקומו סביב השולחן שבראשו הרבי יושב, לומד חלק מפרשת השבוע, מתרגל להתפלל בסידור, לקרוא פרק בספר תהלים, גם ניגון הטעמים, וכך עד שהיה עובר ללמוד קצת משנה וגמרא.

מבין המלמדים של העיירה הצטיין בדרך הסברתו משה ברוך׳ס דורנשטרוך, ועלה עליו ברוך מזאמושץ׳, שהיה לא רק מלמד, אלא גם מסביר יפה חומש ורש"י, ובקיץ, בשבתות אחרי הצהרים, גם פרקי אבות, לחבורה גדולה של בעלי־מלאכה בחדר צדדי של בית־הכנסת.

משהרגילו הילדים קצת בלימוד גמרא עברו ללמוד אצל מלמדי גמרא, שהיו בני תורה ותלמידי חכמים: ר׳ יצחק־מאיר קורנר, ר׳ אברהם פדר (משה יוסל׳ס), ר׳ חיים־יעקב פיינשמיד, ר׳ יצחק הורביץ, בנו של ר׳ אברהם השוחט, שהיה ידוע כר׳ איצ׳הלי אברהמלי שוחט׳ס. היה זה יהודי תלמיד־חכם בעל הופעה נהדרת, מלבושו נקי ויפה, והוא ידע להסביר לתלמידיו בהסבר נאה דף גמרא עם תוספות, ותנ"ך. הוא עבר לגור בוארשה, משם עלה לארץ עם ילדיו, גר בראשון לציון ונפטר בה בתרצ"ה.

תלמידים בודדים המשיכו לימודיהם אצל ר׳ צבי יאנוֹבר, דודי ורבי, שהיה מוסמך להוראה בשאלות של כשרות, העלה את חידושיו בתלמוד ומפרשיו בכתב וקיבל הסכמה עליהם מאת הרב הגאון ר׳ חיים סולובייצ׳יק ז"ל מבריסק דליטא. כתביו אבדו בימי מלחמות העולם הראשונה והשניה; וכן אצל ר׳ יצחק שוחט אלטרמן. שני בניו של ר׳ יצחק: ר׳ אלעזר ור׳ ישראל־ישעיהו היו שניהם תלמידי חכמים. ר׳ ישראל־ישעיהו הצטיין בידיעותיו בש"ס ופוסקים, בלשון העברית ודקדוקה, ובספרי המחקר והשירה של חכמי ספרד, ובשנת 1908 בערך נתקבל כמו"צ בקהילה.

כל בתי־הספר — ה„חדר"ים — הנ"ל נחשבו לבלתי־ליגאליים מבחינת הרשות, וכשהיו ז׳אנדארמים רוסיים באים מלובלין לביחאוה, היו המלמדים משלחים מיד את הילדים לבתיהם מאימת המלכות.

בשנת 1903 פתח ר׳ נחמיה מנדלבוים בית־ספר ללימודי חול בשם „חדר

עברי" באישור השלטונות. השם התנוסס בלשון הרוסית על גבי שלט מעל למקום משכנו של ה„חדר". בימים א׳—ה׳ למדו אצלו יידיש, עברית, רוסית, פולנית, חשבון וכתיבה תמה; הנערות משעה 9—12 בצהרים, והנערים — שהיו מפסיקים בשעה שתים־עשרה את לימודי הקודש שלהם ב„חדר" — משך שעתיים. מדי יום ראשון בשבת היה מורה לא־יהודי מבית־הספר הממשלתי בא לבקר ולבחון את ידיעות התלמידים בהבעת תארי־הכבוד למלך ושאר בני בית־המלכות, שם עין על מחברותיהם, ובכך נמצא „החדר העברי" בפיקוח ממשלתי.

בשעות שלאחר צהרי־יום היו משתלמים אצל המורה מנדלבוים תלמידים מבוגרים יותר, מבין חובשי בית־המדרש, בעברית וברוסית. בין אלה היו גם בחורים מתקדמים שהחלו קוראים ספרי השכלה, ותוך כדי כך גם נותנים דעתם על עזיבת העיירה בשאיפתם להמשיך בהשכלתם בערים הגדולות. שנים מחובשי בית־המדרש: יוסף לוין וחיים דיאמנד יצאו לאודיסה עיר ההשכלה בימים ההם. לוין שהיה בן יחיד להורים מסודרים מבחינה כלכלית לא החזיק מעמד בחיים של גולה מעל שולחן אביו, וחזר כעבור שנה אל העיירה. דיאמנד, שהיה בן למשפחת עניים גדולה, התמיד בלימודיו, ומשגויס לצבא הרוסי ניצל את ימי חופשתו וברח לאמריקה. שם המשיך בלימודיו קיבל תואר דוקטור והתבסס במעמדו. אחרי מלחמת העולם הראשונה התמסר לארגון עזרה לנזקקי ביחאוה בכספים ובמזונות, וכציוני ברוחו בנפשו בא בשנת 1966 לבקר בארצנו.

ארגונים ומוסדות

אחדים מחובשי בית־המדרש שהזכרתי לעיל יסדו בשנת 1904 ארגון ציוני בשם „בני ציון", אולם הארגון לא זכה להתפתח בעקב מלחמת רוסיה־יפאן שפרצה וההתקוממויות שבאו אחריה ברוסיה ובפולין, שגרפו עמהן חלק מבני הדור הצעיר.

בשנת 1907 יסדו אנשי מסחר מפני העיר, ובראשם: התעשין ר׳ יצחק קליינמן, דוד־שלמה ברבנאל, גיסו של הרבי, ואחרים בנק בשם „לײַ און שפּאָר־קאַסע". מר פינחס ויזנבליט מלוברטוב נתקבל כמנהל חשבונות של הבנק, שהלך והתפתח יפה בשירותו את רוב תושבי העיירה בהלואות, בחסכונות ופעולות מסחריות. משחזר לאחר כמה שנים מר פינחס ללוברטוב, בא במקומו בנו מרדכי ויזנבליט כמנהל חשבונות של הבנק.

ועד הקהילה ומוסדותיו

כבכל העיירות, היה גם בביחאוָה ועד קהילה, אולם פעילותו היתה מוגבלת מאד בגלל האמצעים הדלים שעמדו לרשותו. ההכנסה מהשחיטה חולקה לפי אחוזים בין השוחטים והרבנים, ואילו כל המוסדות הציבוריים, כמו: תלמוד תורה, חברה קדישא „צדקה לעניים", „גמילות חסדים", „הכנסת כלה", „ביקור־חולים", התקיימו על תרומות. חלק גדול מההוצאות להחזקת בית־הכנסת ובית־המדרש בא מנדרים, ולהחזקת בית־העלמין שימשה ההכנסה של החברה קדישא. כל הפעולות האלה היו מתבצעות ללא חותם של רשמיות, ולועד הקהילה לא נשאר אלא לדאוג למלא את החסר להחזקת בית־הכנסת ובית־המדרש. לשם כך ערכו רשימה של התושבים היהודים וחייבו אותם לפי הערכה אישית במסי הקהילה. וכשהיה צורך בהוצאה מיוחדת גדולה, כמו רכישת שטח חדש לבית־הקברות, או לבנות מחדש את בית־המרחץ, את המקוה, וכדומה — היה ועד הקהילה מצרף אליו את הרב ועוד אנשים אחדים, ועורך — תוך התיעצות ותהיה על מצבו הכלכלי של כל אחד מן התושבים — רשימה לצורך המגבית.

הועד של „צדקה לעניים", שהיה מבחינה מסוימת מעין ועד לעזרה סוציאלית של ימינו, היה עורך בתחילת החורף מגביות לעצי הסקה ופחם ולפני חג־הפסח — למעות חטים. בימי חנוכה היו עורכים בבית־המדרש מיכרז להכנת קמח למצות בשביל תושבי העיירה, והזוכה במיכרז לא היה מוכר את הקמח לקונה עד שלא הביא תעודה מאת ועד המגבית שמילא את חובתו לגבי מעות חטים. תושבי ביחאוה לא השתמשו במצות של בית־חרושת, וכל אחד היה קונה לעצמו קמח של פסח ואופה את המצות במאפיות מיוחדות.

כך התקיימו כל המוסדות הנ"ל עד מלחמת העולם הראשונה. בשנות המלחמה נוספו צרכים חדשים שתבעו ארגון פעולות חדשות שהזמן גרמן. פרצה מגיפת חולי־רע וטיפוס, ורבים נזקקו לעזרה דחופה ביותר. נתארגנו פלוגות של נוער מחובשי בית־המדרש ונערות מבנות המעמד הבינוני שהתנדבו בהגשת עזרה לחולים בבתיהם לפי הוראות הרופא והשלטונות. פתחו תחנה לעזרה ראשונה שהיתה פתוחה כל שעות היממה וחילקו תרופות לכל זקוק.

רבנים

הרבי ר׳ נחמיה יחיאל, שהיה ידוע בשמו הראשון כר׳ נחמיה׳לי, ז״ל נתיתם מאביו „היהודי הקדוש״ בתקע״ה בעודנו צעיר לימים *. כשגדל התישב בביחאוָה ויסד בה את שושלת האדמו״רות הביחאוָאית. הוא בנה לו בית במערב העיר, בקצה ההר ליד המעין והנחל, שהכיל בחלקו הדרומי בית־תפילה גדול, בצפונו — חדרי מגורים, ומעליהם, בין שיפולי הגג, עוד שני חדרים. מגרש גדול השתרע ליד הבית על פני ההר ועליו נשתלו עצי פרי רבים. חסידים מבני העיר ומהסביבה הקרובה והרחוקה היו באים אליו, ואילו הוא בעצמו היה נוסע מפעם לפעם אל הרבי ר׳ ישראל מרוז׳ין.

מנוחתו כבוד ב„אוהל״ של אדמו״רי ביחאוה בבית הקברות הישן אשר ליד בית־הכנסת.

הרבי ר׳ נחמיה׳לי היו לו חמישה בנים ושתי בנות שעברו לערים אחרות. אחד מבניו הלך לעולמו בדמי ימיו שנים מועטות לאחר פטירת אביו ומצבת קברו ב„אוהל״ ליד מצבת אביו. הבן השני, ר׳ חיים־גדליהו, ירש את כיסא האדמו״רות אחרי אביו והיו לו חסידים בערי הסביבה: באֶלזיץ, קראשניק, יאנוב, מודליבוז׳יץ, בילגוריי, טורובין, ז׳ולקוּבה, ויסוקה, וכן בערים מרוחקות יותר שבהן התקיימו בתי־תפילה (שטיבלך) של חסידיו. החסידים היו באים אל הרבי לשהות במחיצתו בימי ראש השנה, יום הכיפורים, חג השבועות, וכן במשך כל ימות השנה, ופעמים שהרבי היה יוצא לבקר אצל חסידיו במקומות מושבותיהם.

הרבי ר׳ חיים־גדליהו ז״ל היו לו שלושה בנים שהוכתרו לאדמו״רים אחרי פטירת אביהם: ר׳ נתן ז״ל — באיזביצה, ר׳ נחמיה — בחלם, ור׳ יעקב־יצחק חי״ד ירש את כיסא אביו וניהל את האדמו״רות הביחאואית בבית אביו. שתי בנותיו נישאו: האחת לר׳ ישראל־צבי הלפנביין, והשניה לר׳ דוד־שלמה ברבנאל. הם גרו בביחאוָה ואחרי כן עברו ללובלין.

שלושת האחים, מלבד בקיאותם בתורה, בפוסקים ובחסידות, ידעו עברית, התענינו בספרי מחקר ושירה של חכמינו הספרדיים, וקנו ידיעות בלשונות זרות. עלה עליהם ר׳ יעקב־יצחק, שלא זו בלבד שהצטיין בידיעותיו בלשון העברית,

אלא גם בלשונות הצרפתית, הגרמנית והאנגלית, ואף היתה לו ידיעה רחבה ברפואה.

בשנת תרנ״ב בערך נתקבל בביחאוה הרב הגאון הצעיר ר׳ ירחמיאל בן הרב ר׳ משה אבנר גרינבוים וחתנו של הרב ר׳ לייבוש ליכט מהעיר פיאסק הסמוכה, ובפשאַדבּוּרז׳ לאחר מכן, לרב העיר. הוקצתה לו דירה בבנין בית־המדרש, בחלקו המערבי, מתחת לעזרת נשים. משכורתו נקבעה באחוזים מסוימים מדמי השחיטה (שמהם התפרנסו גם שלושה שוחטים), וכן מהכנסות בעד סידורי קידושין ודיני ממונות בין איש לחברו. כמו כן היה מקובל בין בני העיר לשלוח בפורים „משלוח מנות״ לרב בצירוף שטר כסף

בית־הכנסת ובית־המדרש

מהשריפה הגדולה שנפלה בעיר בשנת תרנ״ב שהזכרתי לעיל נשארו לפליטה רק בית־הכנסת הגדול שהיה בית־חומה ובית האדמו״ר שמט ליפול מיושן ונבנה מחדש. בית־הכנסת היה גדול וגובה לו של שלוש קומות בערך. תקרתו נקמרה בתשעה קמרונים שעונים על הקירות העבים ועל ארבעה עמודי־ענק שבקצות הבימה בטבורו של בית־הכנסת. על הקיר המזרחי נמצאה כתובת זו: „נגמר בנינו מהחלונות ולמעלה על תקרתו ועל עמודיו וארון הקודש בשנת ה׳ תקע״א נדבת ר׳ יצחק בר׳ וואלף״.

בית־המדרש נבנה לאחר השריפה הגדולה. היה זה בנין גדול, עשרים וארבע אמות ארכו ושמונה־עשרה אמות רחבו.

הפעולה התרבותית

בשנת 1915 יסדו בני נוער מחובשי בית־המדרש ונוער עובד ספריה; רכשו ספרים, שכרו חדר, בתחילה לא־גדול בביתה של חנה׳לה זיטמן, והחלו נותנים ספרים לקריאה. משהתפתחה הספריה ורבו הקוראים עברו לדירה גדולה יותר בביתו של עקיבא איכנבליט, ושם החלו מארגנים בכל יום שבת הקראות מתוך ספרים על נושאים שונים ומזמן לזמן גם הרצאות. כאמור, היו במיסדי הספריה גם מבני הנוער העובד. בין אלה היו שחזרו עם פרוץ המלחמה מוארשה ומלובלין, אחרי שרכשו לעצמם מקצוע, וכעובדים ראו את עצמם כמשתייכים למפלגות השמאל ברובם ל„בונד״. לא ארכו הימים ונתגלו חילוקי דעות בתוך הועד.

הויכוחים הלכו והחריפו, ובשנת 1917 התאספו כעשרה חברים: מנדל רייז, מוטיל אלטרמן, מרדכי ויזנבליט, פינחס רייז, שמואל ארליך, מאיר־לייב הוכמן, מרדכי ברון, הלל־משה פינקלשטיין ואריה הימלפארב — בבית מעון הבנק, מקום עבודתו של מ. ויזנבליט, ויסדו ארגון ציוני בשם „צעירי ציון" ללא כל מגמה מיוחדת. הח' ויזנבליט נשלח ללובלין להביא משם את התקנות לארגון, שהוגשו לאישור לשלטונות האוסטריים בלובלין, אחרי שפולין הקונגרסית נכבשה להם. באנו בקשר עם המרכז בוארשה, וקיבלנו ממנו חוברות על הציונות, ההתישבות בא"י, הקרן הקימת, השקל וכו'. התחלנו רוכשים חברים לציונות, מוכרים שקלים בין מנחה למעריב בבית־המדרש, אוספים כספים לקרן הקימת, מחלקים את הקופסה הכחולה בבתי היהודים בעיירה ושולחים זוגות זוגות של מתנדבים מדי חודש להריקן, ומנהלים תעמולה בקרב הציבור. בועד הספריה הגענו לידי הסכם בדבר חלוקת זמני ההקראות וההרצאות בשבתות בין הציונים לבין חברי השמאל, ואילו בשאר ימות השבוע היינו מתאספים בערבים במעונו־תיהם של יעקב ויזנבליט, הלל בומפלד וכותב הטורים האלה לשם הקראות ושיחות על הציונות.

חברי השמאל, שהיוו בערך שליש מכל חברי הספריה, לא יכלו לשבת יחדיו עם הציונים והחבילה נתפרדה. ספרי הספריה חולקו, חברי השמאל עברו לדירה אחרת ויסדו את ה„פרץ קלוב — בילדונגס פאַריין", שנתפלג לאחר זמן־מה ל„בונד" ו„פועלי ציון". הציונים, שהיוו רוב, נשארו בדירת הספריה והמשיכו שם בעבודתם הציונית, שינו את השם „צעירי ציון" ל„הסתדרות הציונית בביחאווה", ובחרו בועד מקומי שחבריו היו: מנדל רייז, שמואל שכטר, יעקב ויזנבליט, חנה־גיטל פרלמוטר, מ. ויזנבליט, ז. שינגרטן, והלל־משה פינקלשטיין, שהיה גם המורשה של קרן הקימת לישראל.

בשלהי 1918 יצאו החברים פינקלשטיין, פינחס רייז והלל בומפלד מההסתדרות הציונית, וביזמת הרב ר' יעקב־יצחק רבינוביץ הניחו את היסוד להסתדרות „המזרחי" בביחאוָה. בועד המארגן היה הרב היושב־ראש והלל־משה פינקלשטיין המזכיר. הועד התקשר עם מרכז „המזרחי" בוארשה, החל רוכש חברים מבין אלה שהשתייכו להסתדרות הציונית ונטו ברוחם ל„מזרחי", וכן מבין אלה שעמדו עד אז מרחוק ולא הצטרפו לתנועה הציונית.

מהמרכז הגיע רב צעיר מאנדזיוב, הרב ראפופורט, נואם בחסד עליון וציוני נלהב. הוא הגיע בצהרי יום ששי, וסר לביתו של הרבי בקצה המערבי של העיירה. הועד המארגן עוד הספיק להדביק מודעות בעיירה ובבתי־התפילה על

ההרצאה שתתקיים, אבל לא דאג לרשיון מהשלטונות (היה זה בשנותיה הראשונות של פולין העצמאית), בידעו שאין רב צריך לרשיון לנאום בבית־המדרש. משנודע למפקד המשטרה על ההרצאה העומדת להתקיים בליל שבת, שלח שוטר להזמין את האורח־המרצה למשטרה ששכנה במזרחה של העיירה. ראו התושבים את הרב־האורח, בליווי החברים הלל־משה פינקלשטיין, פינחס רייז, והלל בומפלד, הולך עם שוטר סמוך לכניסת השבת — ותהום כל העיר עליהם. תוך רגעים מספר הגיעו אל בנין המשטרה רב העיר ר׳ ירחמיאל גרינבום, בבגדי שבת שלו, ר׳ דוד רייז, ראש החברה קדישא, ראש הקהל לשעבר, בעלי־בתים מכובדים רבים, להשפיע על מפקד המשטרה שישחרר את הרב־האורח, אבל לא היה כל צורך עוד בכך. כי מפקד המשטרה שראה לפניו רב אדם של־צורה התנצל על שהטריחו בגלל אי־הבנה שנפלה, וכן ביקש סליחה מהרב והמכובדים שהגיעו.

מקרה זה שימש תעמולה מצוינת לציונות ול„המזרחי" גם יחד, ואחרי סעודת ליל שבת מילאו תושבי העיירה את בית־המדרש הגדול להאזין להרצאתו של הרב ראפופורט. הרב בנועם דבריו הסביר וביסס את הרעיון הציוני בכלל ורעיון הציונות הדתית בפרט במאמרי חז"ל והחזון הפוליטי, והלהיב את השומעים למען תחית העם והארץ. במוצאי השבת נערכה בבית־המדרש אסיפת יסוד של „המזרחי" בהשתתפות הרב והמוני־עם, וכן נוסד ארגון „צעירי המזרחי". באותו מעמד נבחרו לועד „המזרחי": הרבי — יושב־ראש של כבוד, שלמה בראנד — יושב־ראש, הלל־משה פינקלשטיין — מזכיר; עוזר ויזנבליט, פסח דיאמנד, אבוש ארליך — חברים. לועד של „צעירי המזרחי" נבחרו: פינחס רייז — יושב־ראש, ישראל זיטמן — מזכיר, לייבצ׳ה הימלפארב, אברהם שכטר, שלמה קיכלמאכר — חברים.

בסיום אסיפת היסוד נשא הרב ראפופרט נאֹום נלהב בעברית־ספרדית צחה על תפקידי „המזרחי" ו„צעירי המזרחי". הזכיר אגב לצעירי המזרחי את המשנה ביומא על פרחי הכהונה שהיו מכים בליל יום הכיפורים באצבע צרידה בפני הכהן הגדול שלא יתנמנם, ברמזו בכך להם שלא יניחו לזקני „המזרחי" להתנמנם ויעוררום לעבודת הציונות.

כשנוסדה קרן היסוד הגיע לביחאוה מזכיר ההסתדרות הציונית בלובלין מר צייטלין לערוך את המגבית הראשונה. ההתנדבות היתה גדולה, ורבים התפרקו את טבעות הזהב ותכשיטים שונים ומסרום לקרן האוצר של המדינה בדרך.

הרב יעקב יצחק רבינוביץ שהשתתף בשם „המזרחי" בביחאוה בכל הכינוסים האזוריים ובועידות הארציות, נבחר בועידת „המזרחי" בתרפ"ב לועד המרכזי בוארשה, ובתרפ"ה — לועדה שנבחרה לנהל משא־ומתן עם „אגודת ישראל" לאיחוד כל הכוחות הדתיים למען בנין ארץ־ישראל. אולם ועדה זו לא הצליחה לקיים אפילו ישיבה אחת והענין כולו לא נסתייע. כן השתתף הרב כציר מטעם „המזרחי" בקונגרסים הציוניים השלושה־עשר והארבעה־עשר.

אחרי מלחמת העולם הראשונה — הג'וינט

לעת תום מלחמת העולם הראשונה החלו ארצות־הברית של אמריקה שולחות עזרה לפולין במזונות ובכספים בשביל הילדים, הפליטים והנזקקים ביותר. הג'וינט אף הוא הושיט עזרתו ליהודים שסבלו ממאורעות המלחמה. ועד הקהילה פתח בית־תבשיל בשביל ילדים וכן היה מחלק מזונות בבתי הנזקקים לעזרה. לאחר זמן־מה התארגן ועד מורכב מחברים של כל המפלגות לטיפול בעזרה שהגיעה מהג'וינט. כספי הג'וינט בשביל לובלין והסביבה הגיעו לידי הד"ר קיפמן, אישיות ידועה בלובלין ומנהל בנק לודזקי, יהודי מתבולל שהיו לו מהלכים בקרב החברה הפולנית הגבוהה בלובלין (אחד מהארבעה שקיבלה רשימת המתבוללים בלובלין לסיים המחוקק). לאותה חברה גבוהה השתייך גם הכומר הקאתולי של ביחאוה שהיה אנטישמי מובהק, ובשבועון שלו „נובה יוטז'אנקו" (=המחר החדש) הופיעו מאמרים אנטישמיים מכוונים נגד המסחר עם היהודים, דברי לעג על מנהגי היהודים וגם על התלמוד. והנה כומר זה נראה לו לד"ר קיפמן כאיש המתאים להעביר על־ידיו את תמיכות הג'וינט היהודי לנזקקי ביחאוה, והוא מצדו מינה יהודי (אמת: דתי מאד!) שיחלק את כספי התמיכה לנזקקים היהודים.

באותו זמן התארגנו בלובלין ובסביבה ועדים ציבוריים לשינוי צורת העזרה כדי לשוות לה אופי קונסטרוקטיבי. מאמרים שהופיעו ב„לובלינר טאגבלאט" תמכו ועודדו את הפעולה הזאת. בביחאוה נוסד ועד שחבריו היו: שמואל שכטר, מנדל רייז, הלל־משה פינקלשטיין, אשר השתתפו בכנס הועדים בלובלין, ובו נבחר העורך של „לובלינר טאגבלאט" מר סטופניצקי ליושב־ראש הועד האזורי. בביחאוה נפתחה קופה ל„גמילות חסדים", ולחם שנאפה בקמח שהועד מסר לאופה נמכר בזול למעוטי יכולת. קופת ה„גמילות חסדים" ואפיית הלחם הזול התנהלו עד פרוץ מלחמת פולין־רוסיה בשנת 1920, כאשר חולק מ:תר הכסף לנצרכים והועד התחסל.

ארגון צרכניות שלא עלה יפה

בשנת 1919, עד שלא שוקמו בתי־החרושת לטכסטיל בלודז׳, שלחה צרפת לפולין בדים שהממשלה חילקה אותם לצרכניות קואופרטיביות פולניות למכירתם בזול. ההסתדרות הציונית ו„המזרחי" בביחאנה החלו מארגנים צרכניה משלהם, אולם עד כה ועד כה שוקמו בתי־החרושת בלודז׳ וצרפת הפסיקה את משלוח הבדים. הצרכניות התקיימו בקושי, מפני שחלק גדול מתושבי הערים עסקו במסחר והחנונים היו להם לקוחות שלהם. כשהביאו פעם צרכי מכולת מלובלין לצרכניה, לא יכלה זו למכור אותם במחיר זול יותר מהחנוונים. באותו זמן נמצאו כמה וכמה מצרכים, כמו סוכר, מלח, נפט ועוד בקיצוב, והצרכניה שלנו השתדלה להוציא את המצרכים האלה מידי הצרכניה הפולנית לחלוקתם לתושבים היהודים. לאחר מאמצים רבים הצלחנו בכך, והחלוקה נעשתה בידי הלל־משה פינקלשטיין בשביל חלק ניכר של התושבים היהודים ובידי מרדכי רייז מטעם „אגודת ישראל", שאפילו בפעולה כזו ראו צורך „לעשות שבת" לעצמם, ובלבד להיבדל מהחברה הציונית.

„אגודת ישראל" בביחאנה

על אף היחס השלילי שגילתה „אגודת ישראל" לכל פעולה ציונית בימים ההם עד כדי נתינת יד לשונאי ישראל הפולנים בבחירות לסיים נגד הציונים וקבלת תמיכה מהם בבחירות לקהילה המקומית, יש להודות בזכותם הגדולה ביסוד בית־הספר „בית יעקב" לבנות, שהוריהן לא רצו לשלחן לבית־הספר של ההסתדרות הציונית בהנהלת המורה הכשרוני מר ז׳יטומירסקי. בין מארגני „אגודת ישראל" היו: מרדכי רייז, אברהם פינקלשטיין, יוסף פלדמן, אשר שטולמן, ואליהם הצטרפו קיצונים מתוך בעלי־בתים ו„עמך". הרב ירחמיאל גרינבוים לא הצטרף לשום מפלגה, אם כי נטה ל„המזרחי". הוא הבין שיש הכרח לעם היהודי ליהפך לעם פרודוקטיבי יותר, דבר שלא ניתן להגשמה בגולה. הוא ראה כי היהודים מנושלים מעמדותיהם הכלכליות, פועלים יהודים אינם יכולים לקבל עבודה בבתי־החרושת אפילו של יהודים, ויש לעשות לשינוי פני הדברים.

אחרי שהסיים הפולני חקק את חוק הקהילות היהודיות, ניהלו מנדל רייז והלל־משה פינקלשטיין משא־ומתן עם בעלי־המלאכה בדבר רשימה משותפת

לבחירות. הציונים הגישו ערעור על הרשימה ביום האחרון למועד הגשת הרשימות. בעקב זאת נסוג „המזרחי" והסתלק מהרשימה, אבל מפאת קוצר הזמן לא ניתן להתחיל מחדש במשא־ומתן עם הצדדים, ומשום כך הופיעו רק שלוש רשימות: של הציונים „אגודת ישראל", ושל בעלי־המלאכה, ששני המועמדים הראשונים ברשימתם היו חברי „המזרחי". תוצאות הבחירות היו: „אגודת ישראל" — שלושה נציגים, בעלי־המלאכה — אחד, ואילו רשימת הציונים נכשלה מחוסר קול אחד. מפלגת „הבונד" ומפלגת „פועלי־ציון" נמנעו מהגשת רשימות משלהן בפולין כולה בגלל הסעיף בתקנות שקבע זכות אקטיבית ופאסיבית רק ליהודים דתיים. בסעיף זה התכוונה ממשלת פולין לראות בקהילה מוסד דתי בלבד, ולא מוסד דתי־לאומי. אולם למעשה השתתפו חברי המפלגות האלה בבחירות ושיתפו פעולה עם בעלי־המלאכה.

בדרך כלל יש לומר, כי על אף השוני בגישה לשאלות שניסרו בעולם היהודי וההתנגדות הרעיונית ביניהן, היו היחסים בין המפלגות בביחאוָה מבוססים על כבוד הדדי והתחשבות בדעות של הזולת.

אנשי ביחאוה, באָלזיץ ומנדרוביץ שבאו להיפרד ממשפחת פינקלשטיין לרגל עליתה ארצה (1936)

בעכעווער, בעלזיצער און מענדרעוויצער איינוווינער צוזאַמענגעקומען געזעגענען זיך מיט דער פאַמיליע פינקלשטיין פאַר זייער אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל

ד"ר חיים דיאמאנד
(ניו־יורק)

מביחאווה עד ניו־יורק

נדמה לי כי שייך אני לאותם המעטים (ואולי הנני היחידי) היכולים לספר, מתוך נסיונם הם, על עיירתנו שלפני 70—80 שנה. במידה שזכרוני עמי, אינו בנמצא עוד אף בן־ביחאוה אחד, שראה את העיירה בעינים פקוחות בשלהי המאה התשע־עשרה וראשית המאה העשרים. כבר בשל כך בלבד ראיתי לי לחובה להעלות את זכרונותי על הניר. זו ועוד: עד כמה שידוע לי, הייתי היחידי שעקר את עצמו באותם הימים, על סף המאה העשרים, מביחאווה אל „העולם הגדול והרחב" כדי לקנות השכלה כללית. זוהי עובדה היוצאת מגדר זכרונות אישיים ולובשת צורה של בעיה סוציולוגית־חברתית.

מה היה מראה של העיירה ביחאוה במחצית השניה של המאה התשע־עשרה? יכול הייתי עתה לפתוח בניתוחים ארוכים על סמך כל הניסויים החדישים שנתנסיתי בהם בחיי במרוצת עשרות השנים הבאות. אולם תיאור זה עשוי היה לתת תמונה מזויפת; שכן ראיתי את ביחאוה (שבה ראיתי אור עולם בשנת 1884) בעיני נער שאך מעט ידע לנתח ולבסס ביסוס יסודי את סקירותיו. על כן אתאר את אשר ראיתי בעיני הבחורון של אז.

דבר אחד עלי — בן הזמן הזה — להוסיף: עד כמה שנראה לי היום היתה ביחאוה כמוה כרבות שבעיירות פולין; ואף־על־פי־כן היה בה שוני מסוים, שנבצר ממני לקבוע אם היה זה חיובי או שלילי. מכל מקום אשתדל ככל יכולתי לתאר בזה תמונה אובייקטיבית של אותן השנים, אם כי הכל ייטיבו להבין, כמה קשה להיות „קר" ולתת תיאור אובייקטיבי של חיים שבאכזריות כזו נכרתו בידי הרוצחים־הנאצים.

כאמור, נולדתי — להורים עניים — בשנת 1884. לאחר שנים אחדות הייתי כבר יהודי קטן נושא עול גדול על שכמו. רשאי אני להעיד על עצמי כי

השתייכתי לילדים שהיו מפותחים יותר, ולאחר זמן גם עשיתי לי שם. דייני, אם אומר שבגיל שש כבר למדתי גמרא, דבר המוכיח על בגרות מסוימת. מכאן שרשאי אני לספר על החיים היהודיים בביחאוה של סוף השמונים וראשית שנות התשעים של המאה שעברה.

חומר על ביחאוה — משל סופרים אחרים — אין תחת ידי; ואולי אין כזה בכלל בנמצא. בה גם ביחס למצבה הסוציולוגי. אם נזכיר, שהעיירה היהודית זכתה למחקר מדעי ראשון רק ב־1903 על־ידי הסוציולוג יעקב לשצ׳ינסקי; והוא ודאי לא ביסס את מחקרו על עיירות מעין זו שלנו בפולין. הוא היטיב להכיר ביותר את העיירה המפותחה יותר של רוסיה הצאריסטית. אם כך ואם כך שומה יהיה עלי לשער כמה וכמה השערות במקום לתת עובדות מוצקות ומבוססות. ואפתח בדברים היסודיים ביותר.

מהו מספר הנפשות היהודיות שחיו בביחאוה? אז לא נתתי דעתי על כך. דומה היה לי שהעולם כולו מיושב רק יהודים. אם כן, למאי נפקא מינה? אולם משער אני כי באותם הימים היו בביחאוה כ־400 משפחות יהודיות. נוסף לכך היו לכל משפחה ילדים רבים (היו גם של שבעה ילדים ויותר). ניתן איפוא להניח שהישוב היהודי מנה בין 2000 ל־2500 נפש. מובן מאליו שהיו שם, כבכל מקום אחר, יהודים עשירים ויהודים עניים. ובכל זאת יקשה לציין את ה„שכבות" במונחים מודרניים, מה גם בנוסח סוציאַליסטי של „מעמדות". אולם לתיאור המצב הכלכלי עוד נשוב.

ההיתה לעיירה „אריסטוקראטיה" משלה שכל בני המקום נשאו עיניהם אליה? כשאני מהרהר בשאלה זו, משוה אני לנגד עיני את בית ה„שושלת" החסידית של ביחאוה. את הרבי הראשון, ר׳ נחמיה׳לה ראבינוביץ׳, אחרתי כבר. דומני כי הוא־הוא שיסד את „חצר" הרבי בעיירתנו. הוא היה גדול היחס: בן „היהודי הקדוֹש" האגדי, שהיה תלמידו של ה„חוזה" האגדי יותר מלובלין. אולי זוהי הסיבה שר׳ נחמיה׳לה נמשך למקומנו, מרחק של מספר „תחום שבת" מלובלין... מכל מקום, זוכר אני את זמנו של בן ר׳ נחמיה׳לה, ר׳ חיימל ראבינוביץ׳, שאף הוא כבר היה בזמני זקן מופלג.

לאמיתו של דבר היתה „חצר" הרבי האטראקציה הגדולה של העיירה, גם מלאה חיים וברק. היתה זו מעין בבואת־מה של מלכות יהודית בתוך הסימטאות המרופשות והבלתי מרוצפות. לשמו הטוב (ויחוסו) של ר׳ חיימל, היו באים אליו אנשים מהסביבה. בעיקר היו אלה בני „עמך", רחוקים מלמדנות. אפילו מלובלין הגדולה שהיו לה רביים משלה וידועי־שם יותר, היו באים אל ר׳ חיימל.

היו אלה דייגים רחבי־גרם, בני כפר ובעלי־מלאכה, שהרגישו את עצמם אצלו בני־בית יותר מאשר אצל חריפי התורה הגדולים שבעירם הם.

בימיו של ר׳ חיימל היו רואים לפעמים קהל רב שנתכנס (בעיקר בימי חג השבועות) שמנה כמה מאות איש. בואם היה מעורר ומכניס רוח של חיים לכל העיירה: הופיעו פנים חדשות, שמעו מעט חדשות מן החוץ, ונקשרו קשרי־היכרות חדשים. אולם ברק זה עמד בעינו רק בימיו של ר׳ חיימל. אחרי כן, אחרי שהרבנות עברה אל בנו, ר׳ איציקל ראבינוביץ׳, אבד ל„חצר״ הרבה מן הברק שלה. אולם זהו פרק מאוחר בזמן. הקדמתי כאן את המאוחר רק בגלל התופעה האופיינית שהיתה לה השפעה מכריעה על חיי שלי, הקשורה בשמו של ר׳ איציקל.

אמרתי כבר כי בעיירה היו עשירים ועניים. אכן בטוח אני, במידה שזכרוני אינו מטעני, שלא היתה אצלנו כל תנועת מעמדות ואף לא זכר למפלגות עולמיות, שהחלו צצות בערים אחרות. כן לא היתה, עד כמה שאני זוכר, כל נטיה להשכלה כללית. קנה־המידה היה בלימוד תורה: מי יודע יותר, ומי — פחות.

אולם מענין הוא הדבר: המקום היחידי שבו ניתן היה לחוש את בשורת „החילוניות״ היה בית הרבי. היה זה הבית היחידי בעיירה שבו היה מתקבל — באמצעות הדואר — עתון „הצפירה״ ועוד איזה עתון. בו נמצאו גם כל מיני ספרי השכלה. בן הרבי, איציק זה עצמו, שמילא אחרי כן את מקום הרבי, היה בעל תפיסה עצומה, ובעצמו, כאוטודידאקט, למד רוסית, גרמנית ולשונות אחרות. הוא־הוא שחתם על העתונים וגם הזמין ספרים מסוימים. מקץ שנים, משהייתי לבן־בית אצל הרבי, קבלתי שם את הדחיפה הראשונה להשכלה. שאיפתי לידיעות קיבלה שם סיפוק חלקי. זוכרני כי שם קיבלתי לקריאה את הרומן „הציוני״ מאנגליה דניאל דירונדה בתרגומו העברי של פרישמאן, וכן חיבורים של סופרים משכילים אחרים. ואיציק זה הוא שעוררני לאחר זמן לברוח אל העולם הגדול... אם כי הוא עצמו היה אחרי כן רבי, וכמוהו כאחרים ידע לרסן את קהל חסידיו ברסן דתי.

מאחר שנולדתי להורים עניים, קרוב לודאי שלא היתה מזדמנת לי האפשרות להיחלץ מידי הגורל שנועד לי: להיות חייט, כמוני כאבי, או בעל־מלאכה אחר — ובעלי־המלאכה בעיירה נמצאו בשפל המדרגה מבחינת המעמד החברתי. אם כי אבי היה יהודי חסיד ואדוק (בהיותו יושב ותופר את המלבושים בשביל יהודי העיירה, היה קורא בעל־פה פסוקי תהילים עם כל חוט מושחל בתפר), לא יכול היה להרשות לעצמו לשלם שכר לימוד בעדי. מה גם שהיו עוד ילדים בבית. לגבי ילדים בגילי, שלא רצו למסרם ללמוד מלאכה וכסף בשביל מלמד לא היה,

היתה רק דרך אחת: לבית־המדרש, שבו היה כל אחד חפשי לעשות ככל העולה על רוחו. נער שגילה חשק בלימודים ואף השתדל ללמוד היה לו שם אל מי לפנות בשאלות ולקבל עזרה. ואולם נער שלא היתה לו נטיה ללימודים, יכול היה להסתופף כמה שנים וליהפך ללא־יוצלח גמור. אכן, לעיירה היו לה מספר ניכר למדי של מסתופפים כאלה בבית־המדרש, אשר מלאכה לא למדו; אבל לאחר „הסתופפות" כזו במשך שנים בבית־המדרש דבק בהם משהו מריחה של תורה, אם גם לא נעשו ללמדנים, ובודאי שלא יכלו לעשות את מעט הידיעות שלהם קרדום לחפור בו. אלה היוו כבר באותם הימים את ה„לומפען־פרוליטאריאט" הבעל־ביתי, שצריך היה — לאחר החתונה — להתחיל רץ אחר פרנסתו בלי דעת מאין יביא לחמו.

מזלי שיחק לי שכבר בגיל רך נשאתי חן בעיני הקהל בתשוקתי ללימודים. נוסף לכך היה לי קול ערב, ובשעת לימוד גמרא הייתי מסלסל בגרוני את כל הניגונים החדישים. על ידי כך נעשיתי „פופולארי" מאד בבית־המדרש, שאליו באתי ללמוד בגיל עשר. באשר ללימודים, פרצתי כל גדר. זוכר אני: היה אצלנו מלמד מנדל בראוועד, שלימד גמרא לבחורים מבוגרים (אגב, נכד אחד שלו הוא כיום פרופיסור ידוע בניו־יורק). מלמד היה בעיקר בבקרים. ידעתי היכן הוא לומד אתם והתגנבתי לשם, כשם שעשה „חוטב העצים" העני הלל לפני כל כך הרבה דורות ברצותו לשמוע תורה מפי שמעיה ואבטליון (איני אומר להשוות את עצמי, חלילה, עם התנא הגדול). ר' מנדל ידע שאני מקשיב „חינם" ללימודו והדבר גרם לו אפילו הנאה מסוימת. אחר כך, כאשר רציתי להטות אלי את חסדו של הרבי — דוקא משום היותי נסבל — והתחלתי מגלה תפיסתי את התורה שלו, הזהירוני התלמידים האחרים, שאם אשתמש ב„תחבולות" שכאלה יהיו כולם ברוגז עמי וטובה לא תצמח לי מזאת.

על אף מיעוט המשפחות בעיירה, היו שם הרבה „שטיבלך" חסידיים: של גור, פוריסוב, טריסק, באָלז, ראדזין, ורק האלוהים יודע כיצד התקיימו כולם. אבי, כמובן, היה הולך להתפלל אצל הרבי, אבל אני נמשכתי תמיד לבית־המדרש. אולם שמע קולי הערב הגיע גם אל הרבי הזקן, והוא ביקש את אבי שיביאני אליו. היה זה בטרם הגעתי לגיל בר־מצוה. נאלצתי לעשות בקשתו של אבי, ומאז לא היה הרבי יושב „לערוך השולחן" אלא אם כן נמצאתי לידו ללוותו בזמירות. קשה לתאר גאוותו של אבי המסכן עלי ואת נחת־הרוח שעשיתי לו בכך. נימנה היה אז עם המאושרים ביותר בעיירה. כך הייתי לבן־בית אצל הרבי והתחלתי נהנה מקריאת עתון וספרי השכלה שנמצאו בביתו. שם גם שגיתי

לראשונה ב„אהבה טראגית" באחת מנערות המשפחה (בית הרבי, שבו היו מכונסים כל הבנים, הבנות, החתנים והנכדים, זכה לשם בטוב חינו של המין היפה ששכן בו; היו אפילו שאמרו, כי חלק מן הבאים מן החוץ מבקשים להשביע עיניהם ביופי זה). היתה זו, כמובן, אהבה ללא כל סיכוי ותקוה לצעיר במעמדי... אם כי כה אהבוני בבית הרבי.

חוץ לרבי המקומי, היו באים מזמן לזמן לשבות בעיירה כל מיני רביים (ובעיקר נכדי רביים) ממקומות אחרים. או אז היתה כל העיירה נעה בסחרחורת. סנסאציה אמיתית היתה זו. זוכרני פעם בא הרבי מפוריסוב, קרובו של הרבי שלנו. הוא התאכסן אצל הגביר יעקב פייאראיזן, והמקום היה צר מהכיל את כולם. בראש השולחן, ליד הרבי, ישב גם חתנו של הרבי שלנו. כיבדו אותו, את ישראל־הירש, בזמירת זמירות (אגב, נכד שלו היה מלחין מפורסם), והוא צירפני כעוזר לו. הרבי מפוריסוב הביע סיפוק רב מנגינתי ושאל, „אם גם מיטיב הנער ללמוד כשם שהוא מיטיב לשיר". כשאמרו לו כי ללמוד אני מיטיב מלשיר היה מרוצה מאד. למותר לומר ביחס לאבי — הוא היה ברקיע השביעי.

כאשר באתי ללמוד בבית־המדרש — היה זה בראשית שנות התשעים — היו שם כמאה בחורים. מאליו מובן כי לא כולם למדו משום שחשקה נפשם בלימודים. בימים ההם עלתה השאיפה להימצאותו של למדן במשפחה על כל שאיפות אחרות. זה הזכיר לי מקץ שנים רבות — באמריקה — את התשוקה המיוחדת בקרב משפחות המהגרים היהודים ל„דוקטור" משלהם במשפחה. בשני המקרים עלו שאיפות אלה לעתים על הכוחות המציאותיים... ועל היכולת הממשית. ודאי, היו ביניהם כמה וכמה מתמידים שבמרוצת הימים היו לגדולים בתורה. אבל היו לא מעטים שהיו באים לבית־המדרש רק משום שהוריהם, יהודים בעלי־בתים, רצו בכך. בחורים כאלה ביזבזו שנים על לא־כלום, ואפילו הפריעו את האחרים מלימודיהם.

כמעט כל אלה שלמדו יחד עמי בבית־המדרש לא ידעו בין ימינם לשמאלם בכל הנוגע לעניני דעלמא. העניות שררה במספר ניכר של משפחות, בעיקר של בעלי־המלאכה. חלק מילדיהם של אלה לא ראו כל תכלית לעצמם בעיירה ויצאו לבקש עבודה בערים הגדולות: לובלין, וארשה, ולודז' שהיתה אז צעירה עדיין. ואילו החלק המכריע של בני העיירה, לרבות בעלי־המלאכה, היו אדוקים וחלמו על קאריירה למדנית לילדיהם. משמעותו של דבר היתה: ללמוד עד שיזדמן שידוך עשיר ויחסני. יש לומר כי חלק מבחורי בית־המדרש לא הוכרחו ואף לא רצו

ללמוד, אבל האוירה הכללית, שבה נחשב הלמדן לאיש המעלה, היא שתבעה מהם כביכול ללמוד וללמוד.

היו בעיירה כמה וכמה אנשים אמידים, ואפילו גבירים אחדים. כך, למשל, חיים־שאול גולדשטיין, שאמדו אותו ב־50 אלף רובל, סכום עצום לפי מושגי הזמן ההוא. כמנין יהודים היו בעלי הון של 10 אלפים ו־20 אלף רובל, וכמה עשרות אחרים בעלי הון של 5 אלפים רובל. ואולם הרוב היו עניים והדלות הציצה מכל החרכים ומכל הסימטות.

את כתר העשירות בעיירה נשא אברהם־וולף שטרנפלד, חסיד של טריסק. היו לו בתים, יערות, ואפילו אחוזה. את העסקים ניהלה בעיקר אשתו, ביילה. לא היו להם ילדים, וגדול היה צערם על כך. איני יודע מדוע, אבל במשפחתם היו יתומים רבים. לקחו השטרנפלדים את הילדים אליהם, דאגו להם, חינכו אותם, ואפילו השיאו אותם. בעסקיהם הרבים העסיקו בעיקר פקידים מבני המשפחה, שתהיה להם פרנסה. בדרך כלל אי־אפשר היה לו לנער בן מעמד שלי שיזכה להיות בין באי בית עשיר שכזה. ואולם יד המקרה היתה בכך, ואני כבר אז התחלתי נתקל מקרוב בשאלה הסוציאלית. נדמה לי שהסתכלותי בימים ההם הביאתני — אם גם בתת־הכרתי — אל החוגים הסוציאליסטיים היהודיים בארצות הברית.

הורי התגוררו באחד מבתי השטרנפלדים. אירע המקרה וחתנו של הרבי הביא עמו מאי־שם לחג הסוכות כמה ניגונים חדשים, שאני „חטפתים" ממנו. יום אחד נמצאתי יושב בסוכה וחוזר לעצמי עליהם. שטרנפלד הזקן ישב אותה שעה בסוכה שלו, לא הרחק מזו שלנו, והקשיב. מצאה שירתי חן בעיניו והוא שלח להביאני אליו, שאגרום לו נחת־רוח בזמרתי. בקיצור, נאלץ הייתי להנעים לו את ה„ימים טובים" בשירתי. אגב כך שמתי לב לכמה תופעות מצערות שנחרתו בזכרוני. קודם כל הבחנתי שבבית הנגיד מוכנים לכבדך במעט אוכל בתמורה בעד השירה, אבל מעולם לא עלה על דעתם של הנגיד ואשת־החיל שלו שיש צורך פעם לדאוג למלבוש בשביל הנער... (אם כי, כאמור, לבני המשפחה דאוג דאגו). עד כדי כך לא הגיעו בהשגתם. משום כך הייתי מתמרמר לעתים קרובות ולא רציתי לשיר אצל הגביר. אולם, כלום יכולתי לפגום בנחת של אבי, שהתברך בכך שאני מקורב לר' אברהם־וולף שטרנפלד?

דברים פעוטים נחרתים בזכרון: ב„ימים טובים" היו הם מזמינים יהודים חשובים מן הקהל אליהם. זוכרני שהיו מכבדים כל אחד בדובדבן אחד, ורק יחידי סגולה היו זוכים ב„מנה" כפולה. כלום קמצנות היתה זו? דומני לא. סוף־כל־סוף

הן לא היו קמצנים לגבי בני המשפחה שלהם, ולא לגבי היתומים המרובים. אין זאת אלא שהשגתם קצרה היתה, בלתי מפותחה. הרגשתי זאת בחוש הילדות שלי ופעמים אחדות סירבתי ללכת לשם, אולם הדבר לא עלה בידי: הובלתי לשם על כרחי. אטו מילתא זוטרתא היא? כבוד שכזה!

זו ועוד: בית השטרנפלדים היה מעין בית מלכות בעיירתנו הקטנטונת (לאחר זמן העתיקו את מושבם ללובלין), משל מלך התגורר אצלנו. וכאמור, גדולה היתה הדלות בעיירה. היו שם אנשים שהתרוצצו כל ימות השבוע בין הכפרים אחר פרנסתם; הוריהם ראו משום פחיתות כבוד לעצמם ללמדם מלאכה בילדותם, ואחר חתונתם נאלצו הם להתרוצץ ממקום למקום ולתגר פה פרוֹנת, שם שׂק תבואה, עגלה... וכל היהודים האלה לא היה להם לפעמים סכום הרובלים הדרוש ל„מסחרם". הלואה של 25 רובל בלי רבית למשך זמן־מה עשויה היתה ממש להעמידם על רגליהם ולהקל מעליהם את עול הפרנסה שלהם. לפי חשבוני ניתן היה לעזור לכל האנשים מטיפוס זה בהקצבה של אלף או אלפיים רובל למוסד „גמילות חסדים". מה ערך היה לסכום כזה אצל השטרנפלדים? אולם דבר זה מעולם לא עלה על דעתם, ואיש לא מצא את לבו, דומני, להציע להם כזאת. אם כי עשרות יהודים התענו בשל כך כל ימי חייהם.

היתה אצלנו חברת „לינת הצדק", שהיתה שולחת אנשים אל חולים למשמרות לילה. היתה גם חברה „הכנסת כלה", שהושיטה עזרתה לכלות עניות. אולם קופת מילוה, כמו „גמילות חסדים" במקומות אחרים, לא היתה אצלנו. ואשר לחברות הנזכרות, היו פעילים בהן בעיקר בעלי־מלאכה ישרי־דרך וטובי־לב. אולם לקופת מילוה בלי ריבית דרושים היו גבירים; והעשירים היחידים שהיו בעיירה, אפילו היו יהודים חסידים, לא היה להם לא חשק ולא ההשגה לכך.

אזכיר דרך אגב גם את החברה קדישא שלנו. אל הסעודות שהיתה עורכת אחת בשנה, היו באים כל „פני" העיירה, ואילו העבודה היומיומית, טהרת גופות המתים והבאתן לקבורה, היתה מתבצעת בידי עמך, בעלי־המלאכה (זמן רב עמד בראש החברה קדישא סבי יצחק־איזיק ליצנבלאט. הוא נפטר בגיל 106).

אתעכב כאן על אֶפּיזודה חברתית־סוציולוגית אחת שנתחַורה לי הרבה מקץ שנים כבר בארצות הברית.

בבית־המדרש התקשרתי בקשרי חברות עם אחד הנכדים של עשיר אחר בעיירה, מן המופלגים בעשירותם. הלה פשוט דבק בי. ואולם פעם, כשזקוק הייתי ל־25 קופיקות (אגורות) וביקשתיו שילוה לי אותן, הביט עלי כאילו הייתי בלתי שפוי בדעתי... דבר מעין זה לא השיג כלל בשכלו. לאחר הרבה שנים הגיע

אותו איש לאמריקה, עבד קשה בבית־חרושת והשתכר מעט. בהשואה למצבו באמריקה היה הוא שם, בביחאוה, מלך. אירגנתי אז ועד עזרה ששלח עזרה בסכומים ניכרים לעיירתי־מולדתי. הלה (ש. פ.) בא אלי, לוה אצלי 15 דולאר לשלחם לאחיו... ידעתי את מצבו ואמרתי לו: אי אתה מחויב לעשות זאת במצבך! אבל הוא התעקש. אמרתי אז בלבי: ברוכה תהי אמריקה, היא פתחה את הלבבות של היהודים ולימדה אותם לתת, לעזור. נזכרתי באותו מקרה, כאשר איש זה עצמו לא יכול להשיג בימי הטובה שלו להלוות 25 קופיקות; ואילו כאן שולח הוא הביתה סכום שאין לו, ועליו לעמול קשה זמן ניכר כדי לצברו.

בשנות התשעים של המאה שעברה לא ידעו בעיירתנו ולא כלום על שעשועים מודרניים או בילוי זמן. איני יכול לזכור אף הצגה אחת בעלת אופי תיאטרוני, או להקת חובבים, או ספריה. אולם אין לומר כי חסרה היתה „תרבות". קודם כל נהנו יהודים הרבה מ„חצר" הרבי בעת שהכל שם היה נורמאלי. הילדים והנכדים של משפחת הרבי היו על־פי־רוב אנשים כשרוניים ותענוג היה לשוחח אתם. אגב אחרי שחצר הרבי התמוטטה (על כך להלן), התפזרה המשפחה בכל קצוי העולם. חלק אחד של משפחת הרבי נודע לשם במרוצת הימים בחוגים האינטלקטואליים. אחד הנכדים, למשל, ידוע באמריקה כרופא בעל שם. אחרים הצטיינו כאן בכמה וכמה שדות־פעולה.

מרכז החיים התרבותיים בעיירה באותו זמן היה בית־המדרש, שבו עשיתי כשמונה שנים. הדמות הראשית שם היה רב העיר, ר' ירחמיאל גרינבוים, ששימש גם באופן רשמי כרב מטעם. היה זה איש ישר־לב, נוח לבריות ומתנהג בידידות עם כל אדם. גר היה בדירה שהיתה צמודה לבית־המדרש. זוכרני אותו נכנס בערבים — בעיקר בערבי החורף הארוכים — וקונה לו ישיבה ליד התנור החם. מיד היו מקיפים אותו כל חשובי העיירה ושיחה לבבית היתה מתחילה קולחת עד שעות הלילה המאוחרות. פעמים שהיינו שוכחים היכן נמצאים אנו בעולם, כי הנושאים היו פשוט מקסימים. עד היום מתעוררים אצלי געגועים לאותה אוירה ביתית־אידילית.

בשבתות היה בית־המדרש מלא מפה לפה הן בבקרים, כאשר הכל היו באים ללמוד ליד השולחנות הצפופים, והן אחרי הצהרים. כל אחד למד לפי יכלתו, מי שיעור בגמרא או פרק משניות, ומי עין יעקב ופרק תהילים. ויותר מן הלימוד עצמו חשובה היתה האוירה, ההרגשה הזאת של היותך אחד מן הקהל הרב.

ואולם המציאות עשתה את שלה. לאחר שנות לימוד רבות בבית־המדרש

הרגשתי כי עלי לתת דעתי על תכלית, והבינותי כי לא בקלות יעלה הדבר בידי. כפי שהזכרתי כבר, בן הרבי עצמו עודדני לעזוב את העיירה ולצאת ללמוד בעולם הגדול. אולם כיצד עושים זאת, בידים ריקות? ימים רבים תיכננתי את צעדי והאמנתי את סודי לחברי הקרוב לי ביותר, יוסה'לי יהושע־הדס'ס. לאחר רחיפה בעולמות העליונים במשך זמן ממושך, החלטנו לספר כי יש ברצוננו לנסוע ללמוד בישיבה המפורסמת של מיר (בפולין לא היו אז ישיבות, והבחורים למדו באורח לא־שיטתי בבתי־המדרשים). דבר זה היה מובן לכל. אולם בסתר החילונו לומדים דקדוק ומתכוננים להמשיך בלימודינו. תכניתנו היתה לנטות מהדרך לעבר אודיסה — מרכז ההשכלה בימים ההם.

ואולם באותה מידה שהמרחקים קרצו וקסמו לנו, כן הלכה והכבידה עלינו עזיבת ביתנו הדל. וככל שהלך וקרב יום היציאה, כן אחזה בנו העיירה ולא הרפתה ממנו; כאן כל בני העיירה אתנו, כל אחד מכירנו, ומי יש לנו שם בנכר?

נזכר אני באֶפּיזודה שיש בה כיום משום נעימה תמימה, ואילו אז היה בה כדי לחרוץ את גורלי. היה יום שבת חרפי, פרשת לך לך, כאשר נכנסתי לבית־המדרש והחלטתי לשאול בעצת... החומש שעל השולחן. פתחתי בעינים עצומות את הספר בכונה לראות איזה פסוק יתגלה לעיני. עד היום אוחזת בי אותה רעדה שהרגשתי באותו רגע: הפסוק הראשון שעליו נעצרה אצבעי היה לך לך מאו־צך... ואני גמרתי אומר ללכת בעצת „התשובה מן השמים". היתה זו שנת 1903. דמעות פחד והפתעה שטפוני בעקב זאת.

לא אבוא כאן לתאר את מחזות הפרידה הסנטימנטליים מעל המשפחה וידידים, אם כי עד היום יאחזני רטט לזכרם ובכי הקרובים עודנו עולה באזני. נסענו עם בעל־עגלה עד לובלין ושם חכינו ימים, עד שבאה הזדמנות לידינו לנסוע הלאה. אם כי הייתי כבר אז בחור בוגר (והיה אתי גם חברי יוסה'לי) נקרעתי לגזרים בדרך ולעתים קרובות בכיתי כילד מרוב געגועים הביתה. מיצר הייתי גם על כך שגנבתי את דעת הורי: אמרתי להם כי נוסע אני לישיבה בעוד שלאמיתו של דבר מגמתי היתה אודיסה, שבעיירתנו נחשבה לעיר „טריפה" שכל תושביה אפיקורסים הם.

דייני אם אומר, כי לאחר זמן־מה נודעה האמת כולה (חברי חלה באודיסה ונאלץ לשוב הביתה, ושם נשאר עד אחרי חתונתו. הוא־הוא שגילה שם את האמת), והעיר היתה כמרקחה: חיים פייגה־רחל'ס אודיסאי! אמי חלתה מצער ורוגז. אבל אני התנחמתי בכך, שלא לגמרי רמיתי אותם; כי באודיסה התחלתי

אמנם לומד רוסית בלהט, אבל הכרתי שם שוחט אחד שהתחיל לומד אתי „יורה דעה". התפרנסתי מנתינת שעורים בעברית, כי באודיסה מעטים היו המלמדים. לאחר זמן־מה לימדתי את הילדים גם מעט רוסית.

ושוב עלי להזכיר אֶפיזודה נוגעת עד הלב. החברים שעמהם נפגשתי באודיסה היו כבר מן החפשים... פעם באו אלי — היה זה יום הכיפורים הראשון שלי באודיסה — ולקחוני אתם. בבדידותי יראתי לפרוש מהם שמא אאבד את ידידותם והלכתי אתם. הם נכנסו לאיזה בית־משתה, שבו אכלו ושתו. אחרי כן פנו למקום אחר, שבו יכלו להשתולל קצת — ואני אחריהם, אם כי דמעות החרטה על המעשה ממש חנקוני. אולם לפנות ערב לא יכולתי לסבול עוד וקראתי אליהם: או שאנו נכנסים לבית־המדרש להתפלל נעילה, או שאנו נפרדים לעולם. קריאת היאוש שלי פעלה את פעולתה. נכנסנו לבית־הכנסת „יבנה" שהיה מלא מתפללים, ואני נצמדתי תוך התיפחות למחזור. מעודי לא בכיתי כך ולא התרפקתי כך על כל מלה ומלה של התפילה. זה החזירני אל העולם שאך־זה נקרעתי מעליו.

(מקץ שנים נזדמן לי לראות באמריקה סרט יהודי „דאָס ווילנער בעל־הביתל" עם משה אושר בתפקיד ראשי. בסרט עממי זה מצוי מעמד כזה: החזן, שברח מהבית לערוך קונצרטים לגויים, עובר על פני בית־כנסת קטן והוא מטיל את עצמו אל העמוד מתיפח ושופך את לבו לפניו... מעמד זה הזכירני כל כך את חויתי באודיסה שלא יכולתי להשתחרר מהרושם שעשה עלי. הלכתי לראות את ההצגה 14 פעם(!), ובכל פעם ירדתי בבכי, אם כי הייתי כבר אדם מבוגר, בעל משפחה ובעל מקצוע טוב באמריקה).

אחרי שחברי חזר הביתה ותושבי העיירה בכו לי הרגשתי את בדידותי עוד יותר. אבל לא נכנעתי לסנטימנטים. החלטתי להישאר באודיסה ולהמשיך בלימודי, אם כי אפילו בחלומותי ראיתי תמיד את קרובי, את בית־המדרש, את העלמה שבלבי טיפחתי אהבה אליה — והלב נקרע לגזרים. שנותי המעטות באודיסה יש בהן כדי לשמש חומר לאֶפּוֹפיאה בפני עצמה, ואולם אני רוצה כאן להמשיך בקו הזכרונות הקשורים עם העיירה. עשיתי שם בסך הכל שנתים, ואז נאלצתי לשוב כדי להתיצב לשירות צבאי.

מה ערך לשנתים או אפילו שלוש שנים בזמנים כתיקנם? מעט מאד. אולם אחרי שחזרתי הביתה, לא הכרתי כמעט את העיירה. נדמה היה הכל במקומו ודבר לא נשתנה, אבל שוב לא היתה העיירה מה שהיתה לפני כן. קודם כל בית הרבי. הרבי הזקן נפטר והרבנית אמרה להחזיק בקהל בכל כוחותיה. על כן החליטה

כי לא הבן הבכור, כי אם ר׳ איציקל יהיה רבי (אשר לא גילה חשק רב בניהול הרבנות), ואז ממילא יתנהל הכל ויעשה לפי רצונה. היא אמנם הגשימה רצונה, אבל רבים מקרב הקהל הקודם חדלו מבוא. והרבי עצמו? אתו כמעט לא התראיתי. הרי הוא שעודדני לנסוע מהעיירה והרגשתי לא בנוח למסור לו דין וחשבון במצבו הנוכחי. בני משפחת ה„חצר" של הרבי, שכל הזמן היו ביחד. התפזרו לכל עבר, וה„חצר" החלה שוממת, חלף הקסם... לא מן הנמנע שהשפעה מסוימת היתה גם לבגרותי שלי — לאחר כמה שנות ישיבה באודיסה; התחלתי רואה הכל בעינים מפוקחות יותר.

עם שובי לעיירה הייתי למעין „גיבור היום". אטו מילתא זוטרתא היא, עשיתי זמן כה רב באודיסה?! בעיר הייתי לחביבם של בני הנוער. אילו בחורים מבית־המדרש, בני משפחות עשירות, ביקשו אפילו לעשות רושם עלי בשכלתנותם. בשבת אחרי הצהרים, כאשר נפגשנו בפינה צדדית, הוציאו סיגריות והציתון. התחלתי מטיף מוסר להם ולהבינם כי לא זהו סימן למודרניזם; פגיעה ברגשותיהם של הסובבים אותך היא נגד־תרבותיות. ואשר לי לעצמי, הנה בבואי הביתה לבשתי שוב את מלבושי החסידיים, הלכתי להתפלל, ונהגתי ככל אנשי העיר. ענין של „להכעיס" רחוק היה מאד מלבי.

עלי להזכיר כאן עוד אחד מן הבתים המכובדים בעיירה שתמורה מהירה התחוללה בו. הזכרתי כבר לעיל את הגביר חיים־שאול גולדשטיין, חסיד טריסקי. ר׳ חיים־שאול עצמו היה שתקן גדול מטבעו. אפילו בחנותו היה יושב ולומד, ופעמים שהיה רוגז אפילו על הלקוחות שבאים „ומטרידים את מחשבותיו", כפי ששר על חנוני יהודי אחר, המשורר אברהם לסין. משום כך העדיפו הלקוחות לבוא במשא־ומתן עם אשתו, שהיתה גם הרוח החיה בכל העסקים שלהם. ר׳ חיים־שאול עצמו, כך סיפרו, סיים כבר כמה פעמים את הש"ס וגם רכש לעצמו הרבה ספרים (מקץ שנים רבות שלחה לי בתו חלק מספריו לאמריקה ואני מכרתים כאן, אחרי שנזקקה מאד לדולארים שפדיתי בעדם).

לבית הגולדשטיינים באה לעבוד פעמים אחדות אחותי כמטפלת בילד — אם כי היא עצמה עדיין ילדה היתה — וכך באה ההזדמנות לידי לבוא פעמים אחדות אל הבית הזה. הבת חנה׳לה היתה צעירה נבונה ומוצלחת. כשמלאו לחנה׳לה שתים־עשרה שנה אֵרסו אותה. היה זה שידוך עם גדול היחוס, בן הרבי מלובלין (מצאצאי ר׳ עקיבא איגר, שגם בנו, ר׳ שלמה, היה שם־דבר בעולם החרדים). נשתמרה בזכרוני החתונה העצומה שנערכה ועלתה, לפי הערכה, כ־25 אלף רובל (לפי מושגי היום, נוכח הדלות ששררה בעיירה, מותר

לומר: כמיליון דולאר!). הקימו אפילו ביתנים מיוחדים שיכילו את כל האורחים, והרבי מלובלין עצמו, ר׳ אברהם׳לי איגר, בא אל החתונה. בגלל עמדתי בבית־המדרש, הייתי אחד משושביני החתן, והוא נשאר סמוך לשולחנו של חותנו. חנה׳לה, שלבי נטה אחריה, עסקה במסחר יחד עם אמה והיתה גם לסוחרת טובה, כמוה כאמה. שתי הנשים היו כרוכות אחרי החתן המיוחס ונהגו בו יקר כבהדר נדיר והתכבדו בו. כדי להנעים לו את הישיבה בעיירה, ביקש לו ר׳ חיים־שאול חברותא בלימודים בין בחורי בית־המדרש והבחירה נפלה עלי. זו הפכה מיד הסנסאציה של העיירה: כבוד שכזה! משל הוזמנתי אל המלך. בשביל אבי היה זה כאילו קניתי לו עולם מלא (השגותיו בכלל היו שונות מאלו של עניים שכיחים: הוא, למשל, לא היה מתקנא בגבירים על שום כספם, אלא על שום שיש בידם להרשות לעצמם ללכת למקוה יום יום, אם רוצים הם בכך, ולנסוע אל כל רבי לרצונם אפילו למרחקים). הדבר לא היה לרוחן של הנשים בבית; לא נאה היה להן שאחי, המטפלת ונערה־שליחה יהיה חבר לבבי עם איש־הסגולה של הבית כולו. במשפחתי התברכו בזה משל זכו בזכיה גדולה.

זוכר אני כי התחלנו לומדים יחדיו את מסכת שבת ומיד התאכזבתי ממנו. החתן הסמוך על שולחן חותנו היה חופז, עובר ביעף על פני עמודים שלמים, בלי לכת לעמקו של ענין. נמאסה עלי ה„שותפות" הזאת, אבל לא מצאתי את לבי לסתור את הנחת של בני המשפחה. כלום היה מי שלא התקנא בנו? אכן, רק בגלל הכבוד... שכן יותר מזה לא היה לי בעד ריצתי יום־יום לשם. היו גם שהתקנאו בחתן, כי חנה׳לה צודדה את נפשם של בחורים רבים. אפילו רב העיירה רצה אותה כלה לבנו. אבל היחוס של לובלין הכריע.

אולם כאשר חזרתי מאודיסה היתה חנה׳לה כבר בהריונה עם בנה השני ובעלה היה חולה מאד וזמן קצר לאחר מכן עזב אותה לאנחות (הבן השני הבטיח להיות עילוי). צר היה לראות את חנה׳לה הצעירה, היפה והכשרונית שבורה במיטב שנותיה. היה לה לב זהב, וגם לי עזרה הרבה באותם הזמנים הקשים עת עמדתי על פרשת דרכים, ולבביותה זו חיממתני שנים רבות בנכר. אחרי כן נמצאנו משך שנים בקשרי מכתבים, כי היא היתה מזכירת ועד העזרה בביחאוה והקדישה מזמנה וכוחה בעניני העזרה וחלוקת הכספים ששלחנו מאמריקה.

האמת ניתנה להיאמר, כי נפוצו שמועות שעשוי אני במרוצת הימים לקחת את חנה׳לה עם ילדיה לאמריקה. יתכן שהדבר גם היה מתארע כך, כי לאחר

האסון החלו בבית הגולדשטיינים מביטים בעינים אחרות על יחוס ועל החיים בכלל. נוסף לכך הייתי אני „איש העולם" בעיירה שכל הנוער נשא עיניו אליו (נתתי אז שעורים ברוסית לצעירות). אולם הקסם של כל אותם הדברים ששבה את לבי בשנים קודמות התנדף. הרגשתי רק בצורך אחד: לעבור את ענין הגיוס לצבא ולצאת למרחקים, לעולם הגדול, במקום שם אוכל להשיג מה... לאחר הפוגרום באודיסה, ששם הייתי אף אני בסכנה (אז הכרתי את טבעו של האיש הרוסי: בשעה שהוא טוב, הוא יכול למסור לא רק את כותנתו — אפילו את נשמתו בעד אחרים; אבל בשעה שהוא משתולל, ירחם השם!), לא חשבתי עוד על מרחקי רוסיה. נמשכתי כבר למרחקי־מרחקים, מעבר לים. משום כך לא רציתי לקבל על עצמי כל עול ולא חשבתי על התקשרות איזו שהיא. בין כך ובין כך הלך הכל ונשבר לעיני כאן, ואני יכולתי רק לחשוב על התחלה חדשה, שבמרוצת הימים יהיה בה כדי לעזור גם לכל קרובי.

בניגוד לכל החישובים שלא יגיסוני לצבא — גויסתי. אין לשכוח כי היה זה בשנת 1906, מיד לאחר מלחמת רוסיה־יפאן, בשעה שרוסיה זקוקה היתה לעוד־ועוד חיילים. קצרו של דבר: עלה בגורלי שוב לעבור גלגול שמעטים מבני ביחאוה ידעו עליו. במקום להתמיד בתכניותי, לבשתי „שינל" (מעיל עליון) צארי, ומלובלין נשלחתי הרחק לקישינוב (שנים מספר לאחר הפוגרום האיום שנערך שם. שם העיר לבדו היה להרטיט את הלבבות של יהודי המקום). טוב היה לפחות שעמי נשלחו עוד כמה בחורים מביחאוה וכולנו היינו יחד.

נפלנו לתוך חבורת אוקראינים, ומי יודע כמה היינו מתענים משך שנות שירותנו. אולם מעטים היו החיילים שידעו קרוא וכתוב. משום כך הבדילוני מיד מטעם המיפקדה, ובגלל ידיעתי רוסית הפקידוני תורן ליד הטלפון, „כלי" מוזר באותם הימים בתנאי החיים של הקסרקטין. מצבי היה דוקא לא־רע, והיחסים ביני לבין הרב־טוראים ו„בעלי־דעה" אחרים בצבא היו טובים. לאחר שירות של כמה חדשים בצבא, הלך והתקרב מועד חתונתה של אחותי, ואני מאד רציתי להשתתף בשמחת המשפחה. אבל מה לעשות, אם בשנה הראשונה לשירות בצבא אין לחלום אפילו על חופשה קצרה? החלטתי להשתמש בכל כשרון ההמצאה שלי ובעובדת היותי אהוד על „בעלי הדעה" במיפקדה (הייתי גם סוליסטן במקהלת החיילים), ולאחר השתדלויות רבות קיבלתי חופשה לעשרה ימים.

שוב חזרתי אל העיירה ונסיונות־חיים חדשים עמי כאילו מעולם אחר

לגמרי. משחלפה השמחה עם גמר החתונה, לא היה לי כל רצון לשוב אל הקסרקטין: מה אעשה איפוא אחרי שיעברו כמה שנות השירות? אז אהיה כבר בגיל שיקשה להתחיל משהו חדש. אצטרך איפוא לחזור הביתה, אל קן הדלות הישן, להסיח את הדעת מכל החלומות היפים שטיפחתי בלבי? ככל שהרביתי להרהר במצבי, כן הלך ונתחוור לי שדרך אחת ויחידה לפני: לברוח לאמריקה...

ושוב עמדתי לפני אותו מצב שבו נמצאתי לפני צאתי לאודיסה: ראיתי הכרח לעצמי לעשות צעד נועז. החלו ההיסוסים הישנים: יהודים „הגונים" אך לעתים רחוקות מצאו את לבם לעזוב את העיירה; הם נשארו במקום עם ילדיהם וילדי־ילדיהם. היה משום חרפה לצאת לאמריקה. ריחוק המקום הבהיל לא פחות מאודיסה הטריפה... נוסף לכך סיפרו, כי כמה מאנשי המקום (יהודים אדוקים) כבר היו באמריקה וחזרו לפולין. ואולם אני עשיתי חשבון הנפש עם עצמי ונוכחתי כי הזמן קצר, ויש להעז, לסכן, ולנסות. שאם לא כן אשקע כאן בדלות הדורות של המשפחה ולא אוכל עוד לחלום על שינוי כלשהו לטובה בחיי. סיכנתי, נדדתי בכל הדרכים והעקלתונים עד שהגעתי לחופי אמריקה.

הקשיים, שעליהם נאלצתי להתגבר בארץ החדשה עד שיכולתי להמשיך בלימודי, להיכנס לאוניברסיטה, לסדר מעט את חיי שלי הפרטיים — לא בנקל אפשר למסרם. אבל דוקא כאן נתקשרתי עוד אל מקום־מולדתי והתחלתי מקדיש לו מזמני וממרצי. משהגיעו לכאן עוד כמה מבני העיירה — היה זה ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה — התחלתי מתענין בארגון עזרה לנצרכים בבית. מעשה זה הביאני בקשר מתמיד עם הרבה אנשים יוצאי העיירה ולפעולות, שעד היום, כשאני נזכר בהן, חמימות אופפת את נשמתי. אבל על כך, בעיקר על הפעולה בשדה העזרה, יסופר לחוד.

ד״ר מ. י. שיפר
(קנסס סיטי)

מן העבר*

(טיפוסים ואפיזודות)

א

...אותי עצמי מחזירות שורות אלה אל שנות הנערות שלי, ואין אני צריך לומר לך מהי ההרגשה בראשית החיים בהשנָאָה...

דמותו של הרבי, מתכוון אני מבחינה פיסית ורוחנית, מתוארת להפליא**, ישראל׳צי־דב שמש עומד לנגד עיני עם זקנו היורד לו על פי מידותיו, שר׳ יוזיפל הפיקח היה אומר עליו, שבזקן זה (ששיירי מאכלים נאחזים בו) יכולות היו כמה פרגיות להתפטם כראוי. נזכר אני באחת האמרות שלו: „אני רוחי כבר לא אצוק עליו״, בשעה שהיו מטיפים מוסר לו שהוא מניח לרבי לצאת בקור וברוח החוצה, והוא עלול להצטנן חלילה.

בכלל השיבו השורות הללו עלי המון זכרונות הקשורים בביחאנָה. מעטים מאד ביניהם עליזים, רובם עצובים, ורבים המעוררים הרגשה מעין בושת־פנים. את „יענקה׳לה שמעון שועליס״ שלך זוכר אני כיענקה׳לה שמעון־ישעיה׳לס „מהעבר השני״ מעורפל מאד; אבל זוכר אני את עצמי על שכם העוזר (הבעלפער), כשהוא לש ברגליו את הבוץ (השמנת) ונושא אותי אל ה„חדר״ של ברוך מזאמישץ׳ — יהודי בעל זקנקן מקומץ שלצים היו אומרים עליו כי הוא „מעגלו״ במספרים, אבל אני בטוח כי אך לשון הרע היתה זו. שמו יצא כמלמד טוב מאד, ואני זוכר כי השבח הגדול ביותר שלו היה „הוי מרביץ הוא״. איני זוכר אם הרביץ בי פעם, אבל זוכרני כי עשה לי פעם „צרור״. הנה כיצד התארע הדבר.

---

* מתוך מכתבים מארצות הברית אל יעקב קליימן.
** הדברים מתיחסים למאמרו של יעקב קליימן „ר׳ איציקל ז״ל״.

בישבו בראש החבריה סביב השולחן, החל לפתע שואל איזו קושיה, וקורא בשמותיהם של כמה מטומטמי המוח שידע מראש כי אינם יודעים. ואכן ענו לו דברים מצוצים מן האצבע, כמו שאומרים. אחרי כן קרא בשמי ומיד קיבל את התשובה הנכונה. — „אם כך, הרי אתה באמת יודע", אמר, קם ממקומו וניגש אלי, „נראה איפוא מה יש לעשות" — סובב אותי, השכיבני על הספסל פני למטה, וציוה על כל אחד מהנערים לפגוע בי פעם אחת בידו. אחד, אני זוכר, פגע בי לפנים משורת הדין ושקל מיד למיטרפסה — סטירה חזקה בפניו. לאחר העונש הקימני, הגיעני אל הדלת, הלבישני סינר של אשה, תחב מערוך לערפי וציוה עלי לתופף ברגלי בדלת ולקרוא: „נטילת ידים, נטילת ידים!" הדבר קרה למחרתו אחרי שאני ועוד נער אחד (יענקה'לה אלעזר'ס) נשבענו בציציות הטלית קטן שלא נפסע שלוש פסיעות בחדר בלא נטילת ידים. במשך ימים אחדים היה בזה משום חידוש אצל ההורים והם שבעו נחת. אולם עד מתי? עד שנמאס — והלשינו עלי לפני הרבי. התחלתי מתופף בדלת, מתופף ובוכה „נטילת ידים!" הנקל לשער מה עונש היה „צרור" זה שכך נחרת בזכרון.

עולה בזכרון מאותו זמן איך „הזקן" ז"ל, אביו של ר' איציקל, היה ביום חמישי שולח את המשרת הצעיר שלו אל ה„חדר" שיביא באמצע היום אליו את שני הנערים: את נכדו אשר ואותי, לקחתנו עמו בלכתו להתאמבט באמבט חם לכבוד שבת. לאחר שישב כמחצית השעה באמבט, ציוה על מגדל הבלן להוסיף כמה כדים מים קרים ועלינו להיכנס לתוך האמבט. הייתי ראשון להכניס רגל וממש נכויתי וקפצתי בצעקה חוצה. מגדל הבלן המסכן, בעל הזקן האדמדם המחודד, היה נושא את כדי המים הקרים הכבדים עד שנתמלא האמבט, ועדיין היו המים חמים מדי בשבילנו. עד היום פליאה היא בעיני, כיצד הרגיל את גופו לטמפראטורה שכזו.

בהזדמנות זו נזכר אני במקוה החם, שבו המים היו, בעצם, פושרים. שם הרגישו הנערים את עצמם באמת כדגים במים; שוחים היו כל אלה שידעו לשחות, צוללים וצוהלים. לעתים קרובות אפשר היה לראות נער נאחז במעקה ופתאום נעשה שקט ומהורהר. היתה זו השתחררות מן הלחץ בבטן למטה, דבר שמקובל היה כ„בטל בששים"...

לאחר שהתחלתי לומד חומש, — הייתי כבר בחור בגיל למעלה מחמש שנים — הייתי בשבת בבוקר הולך אל אביך ע"ה למבחן. עולה על לבי אֶפיזודה כזו. בלכתי כך אל „הדוד" יחיאל של הדודה אסתר־רחל, ראיתי באמצע השוק את ה„תם". בחור צנום, ארוך, שהיה ידוע בשם זה (היה דומני קרובו של לייב

החרש), אשר חברה של פוחזים עם אליהו מזיק בראש ירדו תמיד לחייו, רדפוהו והציקו לו, והוא — כאילו אין זה נוגע לו כלל. אני, השקט, לא לקחתי חלק בכל אלה. ואולם הפעם — השוק היה כמעט ריק — כאילו דחפני הבעל־דבר אליו, ואני התאמצתי, זוכר אני, להביט ישר לתוך פניו, וקראתי: „תם!" וכחץ מקשת רצתי אל ה„סטוק"... פתאום חשתי מכה בראש, ערפול וניצוצות בעינים, ומיד לאחר מכן מעין חבטה בפנים ובאף — אני־אני נפלתי בלי הכרה על פני לפני גבעת הכומר מול המאפיה (של לוזר הקטן, דומני) מהעבר השני של הדרך. עוררתני הצינה בגב ובצדדים של בגדי שהיו ספוגים דם. גררתי את עצמי מהר אל ביתך. אביך ראה אותי בעד החלון, מיהר והכניסני אל הקיטון והשכיבני במיטה, והוא ואמך התרוצצו סביבי עם אספלניות קרות לראשי, רחצו אותי, ניקו אותי, ועצרו את הדימום. הם גם דאגו לכך שהענין יסתיים בלא רעש גדול.

הרבי ר' איציקל קיבל הרבה מאביו באשר לדרך התנהגותו. הלה — בהזדמנויות מיוחדות חשובות — לא היה יושב „לערוך השולחן" עד שלא נמצאו לידו 4—6 מן הקטנים (נכדים וקרובים) משני הצדדים, אפילו היה בית־המדרש מלא מפה אל פה ומאות יהודים בחוץ, בגן. אני הייתי תמיד נמצא לימינו, והוא כבר דאג לכך שהילדים ייהנו מן השיריים. אולם מזלי הרע גרם שתופר הנאתי. היה שם יהודי בעל זקנקן אדמדם דו־חודי בקאפוטה אטלאסית, שהיה בכל פעם מבטיח לעצמו מקום אחורי כסאו של הרבי סמוך לעמוד. הוא נראה לי כיהודי גדול בשנים, ודאי היה כבן שלושים, לדעתי. היה בן המשפחה בכינוי „קושטאנאָס". התגורר אחורי הבית של חנות הדודה אסתר־רחל וסחר, דומני, בכלי קדרות. היהודי כבר דאג לכך שלא אמצא נהנה מהשיריים של הרבי: אך הייתי נפנה לשמאלי, היה היהודי לוטש שתי עיני־נץ גדולות לי, מנפח שתי לחייו כשלפוחיות ולועס... יורד היה ממש לחיי במלחמתו השקטה מתוך קנאה ששלטה בו. אבל הוא גרם לי סבל בשתיקה, מכיון שהתביישתי להגיב על התנהגותו, מה גם לפצות פה בקשר לכך.

בין זכרונות ביחאנה מאותו זמן תופס מקום כבוד שליומקה החובש (שליומקה שם־דבר!) אדם בא בשנים, בעל גוף מוצק וראש שיבה, פנים מגולחים ולחיים סמוקות — הגלוח היחידי הנסבל בעיירה תוך מתן הכשר מיוחד לו כביכול. ביתו עם השלט שלוש־הטסיות שכן בדרך אל בית־המדרש, ותמיד היו רואים בעד הדלת אנשים מסתפרים, מתגלחים, מרכיבים כוס־ית־רוח, גם עלוקות. פעמים

שהיו רואים בפתח אשה צעירה עם תינוק בזרועותיה: „הושיעה, ר׳ שליומקה אהוב, הצילה — ילדי מעולף!" — „מדוע אם כן לא קראת לי הביתה?" — „בגלל הכסף, הרי לך עשרים הגרושים, בבית זה עולה ארבעים". — „לא תתגרי מציאות אצלי. הא לך בקבוקון הרפואה ותני לי עוד עשרים גרושים". דרך ארץ לא ידע, אבל איש לא רצה אותו כשונא, שמא — אל תפתח כה לשטן — יצטרכו לו, והוא היה לו בכך מעין פאַטנט לחירופים וגידופים וניבול־פה — לשליומקה מותר...

בימים של מזג־אויר טוב היה בין הערבים נמצא מוקף בשוק המון „עמך" וסתם הולכי בטל ומנבל פיו בלי הרף, ועולם־גולם מתפקע מצחוק. מסיים היה את ההצגה־מיטינג ב„קריאה" חזקה שלא מן הפה... והקהל כבר ידע שבכך הורד המסך והחל מתפזר תוך רעמי צחוק. רק פעם אחת, זוכר אני, נחל הוא מפלה כזאת, שאפילו הוא, שליומקה, עצמו נדהם. הדבר אירע בחנותו של יונה בראנד (יונה הצולע), שהיתה מרכז כל המתקדמים וגם של שליומקה. נכנסה ביילצ׳ה (בת גרשון, דומני) שגרה בשכנות, מול הרשל׳ה של ר׳ הלל. אך זה מקרוב היתה לכלה. פניה זהרו כפני החמה, היתה גם חכמה ואינטליגנטית, אולם קטנת־קומה מאד ורחבה במידת קומתה. ר׳ שליומקה, כדרכו, תפס בה תפיסת־צביטה בכפו הגדולה והיה מוכן לתשואות סוערות. אולם להפתעתו הגדולה הפליטה לשונה השנונה פזמון שכזה, „מענה לשון" נמלץ כזה, שהוא בבת אחת נתכווץ והתחמק מהחנות בהערה של איזה ניבול־פה.

באחת, שליומקה היה לא רק שם בלבד, אלא כמעט מוסד.

ב

...התמהת אותי, יעקב, שמכתב־הידידות שלי אליך היה ל„סחורה" בידי עורך שידפיס קטעי זכרונות, כביכול, על ביחאנה. אם רצוי לו ניחא לי, כפי שאומרים: יבושם לו.

אגב, הזוכר אתה באילו מסיבות קורא לעיירה בשמה? מאמין אני כי הרבי ר׳ איציקל סיפר זאת גם לך (כבדיחה, כמובן). כאשר אדם הראשון הלך לפני חג הפסח עם חוה אשתו אל בית־המדרש של הרבי והיא לא יכלה בשום אופן לחלץ את רגליה במנעליה מן הבוץ, קינטר אותה: באַ־חנה! באַ־חנה!...

תמהני שאתה שואלני מדוע מצב־רוחי כה מיוגן־מדוכא כשאני כותב על ביחאנה. האמת ניתנה להיאמר, כי ברגע שאני מהרהר בביחאנה, שהינה כה טיפוסית לגבי העיירה היהודית בכלל, הריני משוה מיד לנגד עיני את החיים

ההם, שאמנם היו — באופן יחסי — עשירים מבחינה רוחנית ומלאי תוכן, אבל... עומדים בנס בתוך אוירה של קנאה־שנאה ועניות מנוולת. אכן נס גדול הוא שמתוך הסביבה הגיהינומית ניצלה לאחר המבול שארית הפליטה שיש לה הכשרון והזכיה לקחת חלק בבנינה מחדש של ישראל.

ושוב על־אודות ביחאנה־לפנים שלנו תוך סקירה של ששים שנה בערך לאחור.

הרבי (המלמד) השני שלי היה איצ׳ה־מאיר. ה„חדר״ שכן בתוך מעונו, שבו התגורר עם אשתו הרבנית ודומני עם שני ילדים, נערה שהגיעה לפרקה ובן, בחור חובש בית־המדרש. הבקתה שכללה את מעון־המגורים וחדרון בצד הכניסה, שכנה על הגבעה שמימין לדרך לובלין. מולה נמצאה המאפיה הגרמנית הגדולה של לוזר. משפתחו את דלת ה„חדר״, נמצאה עומדת מצד ימין חבית המים ועל מכסה — קובעת נחושת גדולה, וסמוך לה דלי השפכין. במרחק של צעד ומחצה משם — כסאו של הרבי בראש השולחן ושני ספסלים ארוכים לשני צדדיו בשביל התלמידים. החלון פנה אל החצר מול אורוותו של וויטיגלס. משם נראה גם חלק מדרך לובלין וקצה של טחנת אינגרוטן. מצד שמאל נמצא תנור־האפיה במטבח, ומשם עד החלון השני היה מתוח על חבל וילון, שחצץ בין ה„חדר״ לבין הקיטון. על פני הוילון היו מצומדים פתקי „שיר המעלות״ בעת שמישהו מבנות המשפחה שכבה משכב יולדת...

ב„חדר״ זה התחלנו לומדים גמרא. חוששני שכל מה שנשמר בזכרוני משם הוא „שנים אוחזין בטלית״ ו„שור שנגח את הפרה״. בעיקר, כפי שאני זוכר, צריכים היו להשגיח בפני הרבי כדי לדעת מה להשיב. בשעה שלחייו מתחת לזקן התחילו מתנפחות, היה התלמיד הטוב כבר נבהל להשיב „פטור״ ומיד זכה לשבח בצירוף צביטת לחי. מבין החברים זוכר אני את הלל־משה ואת יענקה׳לה נחמיה־איצ׳ה׳לס, או יותר נכון: יענקה׳לה חוה ר׳ יצחק שוחט׳ס, שתמיד היה קולע לרוע מזלו כסומא בארובה, וקורא, יותר נכון נבהל לקרוא... „חייב!״ ומיד שוקל למיטרפסה. הרבי איצ׳ה־מאיר היתה לו חולשה לשפתו התחתונה ולתנוך אזנו הימנית של יענקה׳לה. הנער היה בלי גוזמא פעמים בשבוע שותת דם אם מהפה ואם מהאוזן, ופעם זוכר אני, — משניהם גם יחד. איני יודע מדוע, אבל הנער הזה היה תמיד „התרנגול לכפרה״. אולי משום שאביו היה מהלל מאד את הרבי על ה„הרבצה״ שלו. אכן מעשה לזכור הוא, כיצד איצ׳ה־מאיר תופס בשפתו התחתונה של יענקה׳לה ומושכה כך לאיטו,

אורח משתעשע, קצת יותר חזק... עד שזו מתחילה שותתת דם. מתעורר בי לפעמים החשד, שהרבי איצ׳ה־מאיר נהנה כאילו מהרבצה זו שלו, אם כי אין זה מתקבל על הדעת. בביתו הייתי עד למכות שקיבל מאביו בעד „היותו זולל וסובא — עוד לא עברה שעה מבואו הביתה וראה... כילה כבר את כיכר הלחם! אי אתה שומע אלא ,צאַאַסן׳ (אכילה)".

בדרך חזרה מה„חדר" היו הנערים עורכים מלחמות קטנות ביניהם. „מלחמות גדולות באמת" היו נערכות בין „החדר"ים השונים. הצטיין במיוחד אליהו מזיק עם הכנופיה שלו והחברה מ„העבר השני" ששם נמצא בית־המרחץ. מתוך הקבוצה ההיא היה שמואל הרשלי רופא׳ס שם־דבר... בחור של־הפקר. אחיו הקטן ממנו, פישהלי, היה לו שם של בחור ישר־דרך ההולך פעמיים ביום לבית־המדרש. אביהם, הרשלי רופא, מת בדמי ימיו, כמעט שאיני זוכר אותו. קראו לו הרשהלי פיזיק, אולי על שום המלה Phithisis (T B) — שחפת רחמנא ליצלן... דמות ידועה היתה זו של שמואל יענקל רופא׳ס. אף הוא נתיתם בנערותו. כנער קטן רב היה המרחק בינו לבין נער בעל־ביתי. כך, למשל, כשהיו מתרוצצים סביב הטירה, היה רץ ומתחבא תחת... שמלת אחותו הגדולה (היא היתה צולעת ולובשת שמלה גדולה במיוחד). משגדל קצת ונתיתם נעשה אדוק, מתפלל שלוש פעמים ביום וחוזר פעמיים על כל מלה שלא יסתכן חלילה בהשמטת לו גם מלה אחת...

עולה על לבי אירוע גדול בביחאנה. העיירה, כמו שאומרים, נסתחררה כולה. קרה הדבר בעת שזה־מקרוב התקינו את הטלגרף ותקעו את העמודים החדשים בשוק. עברה כבר השמועה שיסללו כביש. ביילצ׳ה לוזר־בעקערס מ„העבר השני" (סמוך לבית־המרקחת של מיגורסקי), עלמה שהגיעה לפרקה, יפה, היתה — כפי שאמרו — בלובלין והביאה לעצמה משם כובע. ביום השבת חבשה את הכובע ויצאה לטיול בדרך הויפיש על פני השוק. התחילו רצים מכל הצדדים להסתכל „בפלא הנורא". והנה בא במרוצה הפוחז העירוני שאמליוק, חטף את הכובע מעל ראשה וכחץ מקשת נס, טיפס כסנאי על עמוד הטלגרף והלביש את הכובע על ראש העמוד. הצעירה — אמרו — התעלפה, ורעמי הצחוק עלו עד לב השמים...

מקץ שנים אחדות נתנסיתי אני בעצמי במעין אותו נסיון. הייתי אז בודאי כבן עשר (זמן רב לפני שהתחלתי מניח תפילין). אמי עליה השלום קישטה אותי בקאפוטה החצויה החדשה שלי לכבוד שבת נחמו, ועל צוארי נתנה צווארון לבן עם... עניבה, לראשונה בחיי, ובעינים רוויות אהבה ליותני מהבית בדרך

טיולי אל הרבי, דומני. עם כל צעד הלכה חברת המלוים הסקרנים וגדלה. זקפתי מיד את צווארון המלבוש שלי כדי לכסות את הצווארון עם העניבה, אבל זה לא הועיל, וכשהגעתי אל השוק כבר היתה לי „לניה" דוממה ענקית. כתאום הופיע אליהו מזיק עם הכנופיה שלו ובאיומים החל רודף אחרי. הצלחתי במרוצתי ממנו ונפלתי לתוך גנו של הכומר. חוכר הגן, שהיה חסידו של הרבי והכיר אותי, הצילני מידיהם.

עברו שנים עד שהאנשים התרגלו אל ה„טרזנים" שיצאו לוארשה והיו חוזרים מדי שנה לחג הפסח, אחדים מהם לבושים „קצרות" רחמנא ליצלן.

ב„חדר", נזכר אני, היו בבוקר קודם כל מתפללים, לומדים את פרשת השבוע, ואחר כך „אומרים את השעור", ורק אחרי כן, בשעה 11—12 אוכלים פת־שחרית. הרבי היה נוטל ידיו לסעודה, מברך המוציא, והרבנית היתה מעמידה לפניו קערת מרק־גריסים חם. באותו זמן היו התלמידים מוציאים איש איש את צרורו מכיסו, שהאם נתנה לו. ברגיל היה זה מורכב משתי פרוסות לחם שחור אפיית־בית של יום ששי, לא מרוחות כי אם „מלוקלקות" בשומן אוזים. אוכל זה צריך היה להספיק עד פת־ערבית, כי בערב, לאחר תפילת מעריב היו אוכלים את הארוחה הגדולה. יוצא מן הכלל היה הלל־משה, נער יפה מאד ועדין, שאמו שושה (אם יהודית יקרה) היתה ממש מתענגת למראה בנה־טיפוחה ומביאה לו יום־יום אל ה„חדר" — להוציא יום רביעי שהיה יום היריד — שני כעכים גרמניים גדולים טריים שאך־זה הוצאו מהתנור החם, מחופים מעבריהם בפרג, ונוסף לכך חתיכת חמאה גדולה למריחה על הכעכים. טוב־לב היה ונכון לתת בטוב פנים משלו, ולעתים קרובות ביקש שמישהו מהילדים ישתף את עצמו עמו באכילה, אבל זה היה בניגוד לנוהג וכמעט בגדר של איסור. היינו קרובי משפחה כלשהו עמו מצד אמי. בדרך כלל היה נער בעל־ביתי מתחנך מעצם ילדותו שאסור לו ליהודי להיות להוט באכילה, כי זוהי מידה רעה המתאימה לגוי... העיקר לגבי בחור מישראל הוא ללמוד להיות לאיש בין אנשים, לעבוד ולשאוף לתכלית ; בשום אופן לא להיות זולל וסובא, לא להתמכר לאכילה. והאדוק ביותר היה שם את הדגש בעבודת הבורא, להתפלל ולעבוד את בורא העולם.

אחרי איצ'ה־מאיר למדתי אצל הרשלי ר' הלל'ס. הוא לא היה מלמד מקצועי, כי אם יהודי למדן, זקן שהיה משנן עם ארבעה־ששה נערים בעלי תפיסה טובה, מתוך כוונה לשם היהדות, כמדריך של הדור הצעיר. זה היה כל

תוך המלמדות שלו. אשתו פסיה טיפלה בצד המעשי של עבודתו, קיבלה את התלמיד, קבעה את שכר הלימוד ואף גבתה אותו. עבודתו שלו היתה ללמד. התלמיד כבר צריך היה להיות לומד מעצמו כדי שיוכל להבין ולתפוס מה מבקש הרבי לומר, שכן הזקן לא היה לו פנאי ודיבר יותר ברמזים, מהמהם מלים קטועות, שהיו כמעט כולן נופלות לתוך זקנו המעובה הגדול. מרבה היה לכתוב: רעיונות, פלוגתות, דרושים — עמוקים מאד היו אומרים. מחזיק היה את כתביו בארגזון־עץ פרטי־בהחלט שהיה תמיד נעול על מנעול, ואת המפתח החזיק בכיס חזיתו הימני. ארגזון זה היה לו מעין קומה שניה עם גגון־הזזה אילך ואילך. שם החזיק הוא את חפצי המותרות החילוניים שלו, כמו: טבק הרחה, אולר לנטילת צפרנים בערב שבת וכו׳.

הלל־משה פינקלשטיין למד שם אתי יחד. הוא היה בן גיסו של הרבי.

באותו זמן בערך עלה בידי לשכנע את הורי שירשו לי לנסוע לוארשה. אביך ז״ל לקחני עמו ועזר לי הרבה. ה„טרזנים״ שהיו באים לחג הפסח הביתה היו מספרים נסים ונפלאות על הנסיעה ברכבת, וכה הפליגו בתיאוריהם שהקניטו והקניאו. אך החלה הרכבת זזה ממקומה, ערכו היהודים מיד מנין, התעטפו בטליתות והניחו תפילין, העמידו שליח־ציבור יהודי בעל זקן יפה והדרת פנים, ובכלל נהגו כבתוך שלהם. אבל הכרטיסן גרם למהומה בגלל יהודי שלא רצה להסתפק בנסיעה במחלקה הרביעית, כלומר בתשלום 50% ממחיר הכרטיס לכרטיסן, אלא רצה לנסוע במחלקה החמישית, תחת הספסל, ולא לשלם מאומה.

יעקב, הרחקתי הרבה וזה עלול לסחוף אותי מי יודע עד היכן...

הקו העיקרי בזכרונות ביחאנה שלי הוא העניות הנוראה עד לאין תקוה. מאוחר יותר החלה הציונות מעוררת, מרעננת את הנוער ומכניסה חיים.

בחזית „המרכז היהודי״ בקאַנזאַס סיטי הקימונו מצבת־זכרון לקדושינו. תמורת השתתפות פעילה בהוצאות קיבלו אנשים רשות לחרות את שמותיהם של קרובים קדושים. יש לי שם חמישה שמות, ראשון להם הוא הרב י. י. ראַבינאָוויטש.

ג

...בקטע הזכרונות על שנות ילדותי הראשונות התעכבתי על ה„חדר" האחרון של ר' הרשל'י ר' הלל'ס. היה זה בערך בשנים 1908—1909, כאשר הייתי כבר בחור בן 11־12 שנים. הרבי היה מכובד בעיירה כתלמיד חכם גדול, אבל אני קיבלתי ממנו מעט מאד. נראה, כי אמי עליה השלום לא ראתה בכך כל תכלית; היו לה השגות אחרות וחלומות אחרים לגמרי ביחס לעתיד בנה יחידה. היא עצמה היתה צעירה לפי מושגינו היום, אבל אשה בשנות העמידה שלה לפי מושגי הזמן ההוא, בערך בגיל 34־35. מוצאה היה מגדולי היחס, אמה היתה נכדתו של ר' מנדלי מרימאנוב, שהיה מחותנו של הרבי ר' נחמיה'לי, בנו של „היהודי הקדוש". אחותה היתה הרבנית של ביחאוה, בעלה הרב, נכד ישיר של „היהודי הקדוש". אמי לא היתה אדוקה ביותר, מכל מקום לא מנשי „וצדקתך"; היתה קוראת כל מה שנמצא לקריאה ביידיש, ולעתים קרובות היתה קוראת לפני אבא ולפעמים גם לפני מאזינים אחרים, כפי שאני זוכר: את מנדלי, י. ל. פרץ, שלום עלים, ואחרים, וכולם התענגו מאד...

באותו זמן בערך קיבלו הפריצים הפולנים הפאטריוטים של העיירה והסביבה רשיון מאת השלטונות הרוסיים לפתוח בית־ספר, שנקרא „שקוֹלה מאַצ'יאָזשה", שהיה פתוח לפני כולם. אמי ודאי עמדה במאבק קשה בקרב המשפחה ובני העיירה עד שהכניסה אותי כתלמיד לבית־הספר תוך הבטחה שלא יכריחוני לכתוב בשבת. באותו זמן השתדלו הפולנים למשוך את ילדי היהודים למפעלם הפאטר־יוטי. בית־הספר שכן בביתה של ביילה רייציס בקומה השניה, והמורה פאני רוֹסקוֹבאלסקה אף היא התגוררה שם. אם זכרוני אינו מטעני הייתי במשך שנת הלימודים הראשונה הילד היהודי היחידי בכיתה. בסוף שנת הלימודים, בראשית הקיץ, התקיים כנס של הפריצים הפולנים מהסביבה למבחן התלמידים. בראש ישב הפריץ הגדול, שהיה גם השופט בביחאוה, פאַן קאַבאָרסקי; לידו — הסקאבינסקים, בוּדנר, ואחרים. קוראים היו את התלמידים בשמותיהם, ולאחר שהיו משיבים על כמה שאלות, היה אחד הפריצים חופן מלא הכף ממתקים טובים עטופים בנירות ססגוניים ומושיט לתלמידים. כאשר קראו לי, פנתה אלי פאני רוֹסקוֹבאלסקה ואמרה לי שאדקלם את הפואימה שלמדנו בעל־פה. משגמרתי לדקלם, קרבני אליו פאן קאבאָרסקי, ליטף את לחיי, והגיש לי חפנים מלאים ממתקים, שמילאו את כל כיסי. אצתי־רצתי מקפץ הביתה. מצלצלת עדיין באזני הערתו של אבי

עליו השלום, שאין זה יאה לבחור שכמוני לרוץ כך, וכי מן הראוי שאנהג כבר ביתר נימוס.

לאחר אותה שנת לימודים בבית־הספר הייתי לחובש בית־המדרש.

בית־המדרש היה המוסד הראשי שבו ומסביבו התרכזו כמעט כל החיים הרוחניים והחברתיים של העיירה. היה זה מבנה־עץ, גדול מאד לפי מושגי באותם הימים, שעמד בחזית הכותל המערבי של בית־הכנסת הבנוי מלבנים, שבו היו מתפללים רק בשבתות ובימים טובים, חוץ מן ה„פלוש" שנמצא מימין ונמשך לכל ארכו של מסדרון־הכניסה לבית־הכנסת. ב„פלוש" זה היו בעלי־מלאכה מתפללים על־פי־רוב בבקרים במשך כל ימות השבוע. החיים בבית המדרש המו כל היום עד מאוחר בלילה. עם עלות השחר היה מתפלל המנין הראשון, שברגיל היה ממלא כמעט את המקום הקדוש והיה מורכב מבעלי־מלאכה, רוכלים, יוצאים לכפרים, או „רצים" כפי שכינום, וסתם זריזים לעבודת הבורא — כולם יהודים שביקשו להיות חפשים לצאת לתור אחרי „מעט פרנסה" בשעה מוקדמת. אחרי כן היו מתפללים מנינים נוספים עד השעה 10—11. היו כאלה שהתפללו „מלפנים ומאחור" והשאירו את „הנחת הטלית ותפילין" לשעת צהרים מאוחרת, ובינתים למדו שיעור גמרא, דיפדפו בספרים, פעמים אף יוצאים לשעה קלה הביתה לשתות כוס חמין, או „חליטה" (מים חמים בחלב) — כולם יהודים שלא היה הכרח להם להיחפז. ליד העמוד, על האלמימר, ובשטח כולו התנהלה התפילה בציבור, אחדים בלחש תוך כוונת הלב, אחרים — בקול רם ובהעויות ותנועות; ובאותה עת עצמה נמשך הלימוד ליד השולחנות הארוכים והספסלים הערוכים לאורך הכתלים הצפוני והדרומי. מאוחר יותר בצהרים, ובמיוחד בין מנחה למעריב, היו יהודים יושבים ומשוחחים על הא ועל דא, על־פי־רוב בעניני מדיניות וחדשות העולם, כשהם שואבים מן המקור שקרא את העתון „הצפירה". השיחות הנלהבות היו על־פי־רוב מתנהלות ליד תנור־האריחים אצל הכותל המערבי. זוכר אני: עומד יהודי גבה־קומה באמצע קבוצת אנשים העטורים אליו בעיגול ומורה באצבע־ימין המשמשת לו חוטר בכף־ידו השמאלית „הנה כאן יפאן וכאן פוניא* — הוא את פורט־ארטור לא יכבוש!" כשהוא מושך את ה„לא" בקול רם. „הנה — צועק הוא — הולך כבר האדמיראל מאקארוף עם הצי הגדול ויטביעם ברוקו, יכסם בכובעים**".

---

* כינוי של זלזול ביחס לרוסי.

** ביטוי רוסי, רוצה לומר: מרובים כל כך, שהכובעים יספיקו כדי להכריע את האויב.

משמאל לכותל המערבי, למעלה תחת התקרה, נמשכה שורה ארוכה של חלונות עזרת הנשים. משם נחרתו בזכרון התפרצויות של בכי והתיפחויות, שהיו נקטעות ונפסקות בבת אחת כשם שהיו פורצות לפתע.

הייתי, כפי שאמרתי, לחובש בית־המדרש, אולם לא היה זה לימוד אלא למראית־עין. באותו זמן לערך חזר הביתה יוסה׳לי של יהושע־הדס, לומד נכבד בבית־המדרש, שיצא לפני זמן־מה יחד עם חיים מארכאָבסקי (ד״ר חיים דיאמאנד) לאודיסה. הם אחזו מעשה אהרה׳לי דוֹרפסמאן בידיהם, שיצא לפניהם וחזר עם שכמיה ומגבעת והיה למורה לנערות. יוסה׳לי היה מורי בלשון הקודש. הזמינו בשבילי ספר „מורה לשון״ בלשון הקודש, והוא היה בא אלי, דומני, פעמיים בשבוע ונותן לי שיעורים עד... שהתחיל שוגה באהבת אסתר׳ל היפה, בתו של הפחח. היתה זו דראמת־האהבה הראשונה הגדולה שנסתיימה בחופה ליד בית־הכנסת שאליה נהרה כל עיירה. זוכר אני את עצמי רץ יחד עם נערים אחרים ונופל לתוך בוץ למעלה מן הברכים. ימים רבים שימשה חתונה זו שבאה ב„התאהבות״ שיחת כל העיירה. חיים אף הוא החל נותן שעורים. לאחר שנים אחדות שימשתי אף אני זמן־מה מורה בעיירה ונתתי שעורים פרטיים. שילמו לי עשרים קוֹפיקות (אגורות) בשבוע... לימוד לשון קודש שלי צריך היה לשמש טפל לעיקר — הלימוד בבית־המדרש.

מאחורי בית־הכנסת נמשכה גדר־העץ של בית־העלמין שתפס שטח גדול במורד ההר. לגבינו הילדים היתה לכל אותה סביבה שייכות „לעולם הבא״. הגדר הארוכה התחילה ליד מיבנה־עץ ישן, שנקרא „הקדש״. מיבנה זה שימש אכסניה „להולכי מדינה״, כלומר לעניים המחזרים על הפתחים בעברם מעיירה לעיירה. שם התגורר גם עוזר השמש, זלמן־יעקב. בשנות הילדות הראשונות שלנו נראה לנו זלמן־יעקב זה כמין יצור מיסטי מיוחד, ששמר על הקשר בין העולם הזה והעולם הבא. כל הילדים ידעו כי אם מת מישהו בעיירה — קופצת בעת יציאת הנשמה ידית דלתו של זלמן־יעקב משה, והוא יודע כי עליו לבוא מיד עם מיטת הטהרה. משוה אני אותו לנגד עיני נכנס אלינו הביתה בעת שאמי יושבת ובוכה בכי תמרורים ליד ערש אחי הקטן, וגם אבי יושב מדוכא ואבל, ניגש אל הערש, לוקח את הילד תחת זרועו ומסתלק אין אומר ואין דברים עמו.

זלמן־יעקב היה בוקר־בוקר עם עלות־השחר קורא לתפילה ומדי ערב שבת ויום־טוב מכריז על מועד סגירת החנויות. היה נושא את העמודים ומקים את החופה לפני בית־הכנסת בשעה שהיו מוליכים את הזוג לחופה, מניח את הכוס

תחת רגלו של החתן ומצוה עליו לשברה. מתפקידו היה גם לתת דפיקת־אגרוף על הבעלעמער בליל שבת אחרי התפילה ולהכריז שבעל־בית זה וזה קורא את הקהל אליו ל„שלום זכר" להתכבד בקטניות, אחרי ארוחת הערב כמובן. מכריז היה לפעמים על הערוב שניתק אי־שם והקהל אסור בנשיאה; או אז היינו אנחנו, הנערים הקטנים, מרגישים בחשיבותנו בנשאנו את הטליתות והסידורים בשבת הביתה.

בין נערי ה„חדר" היה גם ידוע כי ישנם לילות שבהם מתאספים המתים אחרי חצות בבית־הכנסת הגדול, קוראים בתורה ונותנים „עליות". התקנה היתה לא לעבור שם בלילה. ואם קרה שנקלעת לשם ושמעת קוראים בשמך לעלות לתורה, היית על כרחך הולך ישר אל האלמימר, בלי להביט ימינה או שמאלה. עולה ואומר את הברכות, ויוצא באותו דרך. זלמן־יעקב, היו אומרים, מרגיש את עצמו שם כבביתו. כנער־ה„חדר" היתה לי פעם העזה להתגבר על האימה שהוטלה בין נערי ה„חדר" במעשיות הילדותיות, והלכתי הביתה בחשכה דוקא דרך אותה סימטה שבין בית־הכנסת ובית־הקברות. שיני דא לדא נקשו, ובהגיעי במרוצה הביתה, דפקתי כבר על החלון שיצאו ויכניסוני...

בעת ההיא לערך, כאשר פסקו השיחות על ה„יפאני" והמלחמה החלה בעיירה מהומה בדבר „מינינאָס", רוצה לומר „אימאָנינאָס" — יום־הולדת. כל העיירה היתה שחה בכך. באותה עת החל מתפתח הקשר המסחרי עם ווארשה, ומשם ייבאו את המנהג לחוג בציבור את יום־ההולדת. נוער, חובשי בית־המדרש, נערות שהגיעו לפרקן והחליטו להתמשכל, היו מתכנסים חרש באחד הבתים, יושבים ומשוחחים, קוראים מן הספרות האידית החדישה בציבור, לפעמים גם משחקים בקלפים ועורכים סעודה קלה, שקראו לה „נשפיה", מפטפטים, מתבדחים ומבלים. כן היו עורכים חגיגות יום־הולדת. את החגיגה הגדולה הראשונה ערכה הקבוצה לכבוד יום־־הולדתה של חנה'לה כּויגס, דומני, ובנו של הגביר הידוע חובש בית־המדרש יענקה'לי אברהם דוד'ס אף הוא היה שם. למחרתו ותהום כל העיירה. אברהם דוד, יהודי בעל גוף, גביר מן התקיפים, עלה על הבעלעמער וקרא בקול „לא לחינם רבים כל כך המתים בקרב הילדים הקטנים!... צעירים וצעירות... מינינאָס עליך!"... והחלה פרשה של הצילו ממינינאָס! הייתי אז נער בן 7—8 שנים, אבל במידה שזכרוני עמי גרמה המהומה בענין יום־הולדת להפסקה מסוימת ב„הפקרות": המלמדים ב„חדר"ים החלו מחמירים ביותר, ובמשך זמן־מה הורגש בבית־המדרש דפדוף חזק בספרים וניגון הגמרא נשמע ברמה.

רבקה מליס־אלטרמן

הרהורים

מהו הדבר הזכור לנו היטב מימי ילדותנו, מאימתי התחלנו חושבים וזוכרים, שואל, בדרך כלל, כל אדם את עצמו. במיוחד כשהוא אומר להעלות זכרונות כדי להנציח את אשר היה ואיננו עוד.

פעמים רבות אני חוזרת ושואלת את עצמי, האם יכלו חיי להיות אחרים לו היתה העיירה שלנו עומדת על תלה? לו יכולתי לטוס לבקרה, לראות את השדות הירוקים, לחוש את המשפחה, את החברים מימי הילדות, להיות במקומות בהם שיחקנו בילדותנו ולטייל במקומות בהם טיילנו בבגרותנו. ובכלל, כיצד היו נראים הדברים, אילו לא הוטל עלינו לחוש את הכאב הצורב של אבדן יקרים, קרובים וחברים, ולדעת כי כל זה לא ישוב עוד לעולמים.

עוצמת אני את עיני ומשוה לנגדי את היום בו הלכתי ללקט פרחי שדה בשביל אחי הבכור מוֹטל (מרדכי), אשר ביקש לקשט את הבמה בערב מוקדש להצהרת בלפור. מה היתה השנה למנין ההצהרה אינני יודעת, קטנה הייתי ולא הבנתי פשר הדבר. אהבתי את אחי ולמענו רציתי ללקט פרחים ולקשט את הבמה.

כמה טראגיים הם תעלולי הגורל! 50 שנה אחרי ההצהרה אני הקטנה רואה בהגשמת חזון הציונות, והם, הנואמים שדיברו באותו ערב בלהט נעורים וקראו לעם לראות בהצהרת בלפור אות למהפכה בעם היהודי והתוכחו עם המתנגדים לציונות — הם לא זכו.

זכור לי ביתי — הורי, אחיותי ואחי. אבי שימש מורה־הוראה, היה תלמיד־חכם, משכיל, נבון, יודע לשאול ולהשיב. בעיות העולם היו נהירות לו. ואמי היתה אם יהודיה שידעה להתהלך בין המכשולים ולשמור על המשפחה.

היה יום סגריר. אבי ישב בחדרו, ששימש גם מקום תפילה בציבור ושוחח עם אורח. נכנסתי לחדר בלי לדפוק על הדלת וראיתי איש שלא מתושבי העיר. הקשבתי לשיחתם, ששפתה היתה עברית. האיש, שליח מארץ־ישראל (בלוך בלומנפלד) דיבר עברית שונה מזו של אבי (ספרדית), אך הם הבינו איש את

רעהו. אחר שהאורח הלך שאלני אבי, אם הייתי רוצה לעלות לארץ הקודש. תשובתי אז היתה, כמובן, ילדותית.

משגדלתי, הבינותי כי באותה תקופה החלה התסיסה בקרב הנוער היהודי. השליח מארץ־ישראל רצה לפנות לאבות העיר ולרבניה ולהצביע על הצורך בארגון הנוער וחינוכו לעליה. דעתו של אבי בענין זה לא ידעתי, כי הוא נפטר אחרי זמן קצר, בעודו צעיר לימים והשאיר אותנו לאנחות.

הנוער היהודי תסס אז, ו„הבונד", הקומוניסטים, הציונים והאורתודוכסים נאבקו ביניהם על כיבוש לב הנוער.

נפלא ממני לספר על כל הנפשות אשר פעלו באותה תקופה. הן עוברות אחת אחת לפני עיני רוחי בביחאוָה הקטנה. מהם יוצאים בשבת לטייל על „הניבה", זו השדרה הירוקה שרוב דייריה הם גויים. כאן הולכות וטופפות בנות היהודים במיטב מלבושיהן; יש הנוהגת סלסול בעצמה ויש המיקרת ראשה ומבקשת לעשות רושם, ויש מי שמחפשת חתן מאחר שהגיעה לפירקה. אף זוגות צעירים בין המטיילים. ואנו הזאטוטים מזדנבים אחריהם בהסתר, מצותתים ויודעים הכל...

הנה מנדל רייס, הציוני הנלהב, יפה־התואר מטייל עם אשתו. אחי מוטל עם חיי׳ה׳לה רייס — זוג נאהבים, יפים וצעירים. והנה החברה היפה: לייבצ׳ה, ישראל זיטמן, רבקה, מנוחה (היחידה שהגיעה לארץ), טייבה׳לה לבנבוים ועוד ועוד...

באותה תקופה הופיע בין הפעילים נח גולדשטיין (נמצא בארץ) וייסד את „החלוץ". קדמו לכך נסיונות להקים ארגונים ציוניים שונים, אולם „החלוץ" היה לגורם ממשי בהגשמה הציונית.

מן הראוי להזכיר בהקשר לכך את שינגרטן ז"ל אשר עלה עם כל המשפחה לארץ עוד לפני הקמת „החלוץ". ואני שומרת בזכרוני את הפרידה ערב עליתם; בכיתי מר, כי היתה זו משפחה יקרה, שכנים טובים, ואחת הבנות היתה לי חברה אהובה. ב„החלוץ" נהיינו כולנו לגוף אחד. לא נשכח גם את שלמה רייס ז"ל, החלוץ יפה־התואר אשר הגשים את התורה שלמדנו בחדר הצר לאור הנר או עששית הנפט.

„החלוץ" היה בשורה ממשית לנוער אשר חיפש את דרכו. ואשתמש בהזדמנות זו לומר מלה אישית לנח גולדשטיין, שהודות לו ניצל מן השואה הנוער שעלה לארץ וחי כאן, ואתו יחד גם הורים רבים. ברור, רקע התקופה והתסיסה הכללית תרמו את שלהם, אולם נח גולדשטיין היה הראשון שפגש את הנוער ברחוב, קירב אותו והשפיע עליו. בית גולדשטיין היה בית יפה, וכל השליחים מן הארץ נתקבלו בו בסבר פנים יפות.

„החלוץ" נתן תשובה לבעיות שהטרידו את הנוער, וקירב את אלה שמפאת מצבם הכלכלי היו מועמדים טבעיים להשתייכות „לבונד". הוא פתר את הבעיה הסוציאלית שהיתה קיימת וגישר על פני הפער בין השכבות השונות. „החלוץ" הביא לחיכוכים בין אבות ובנים, כי האבות לא הסכימו שילדיהם יעזבו את הבית. ולאבות האורתודוכסים נוספה טענה כבדה: „ארץ־ישראל? סתם ככה, ולא על ידי משיח? הרי כך יעשו רק פושעי ישראל". עודני רואה לפני את המחזות „המרהיבים" של אבות המגיעים למועדון שבו היינו מתאספים ומאלצים אותנו — ובמיוחד את הבנות — לעזוב. ואז היו הבנות בורחות מן הבית, ביום או בלילה, ומוצאות מקלט „בהכשרה".

נח, מאיר ברנד, שלמה היו הראשונים שעזבו אותנו ועלו. הפרידה מהם עודנה מהדהדת באזני. אחריהם הלכנו ועזבנו את העיירה אחד, אחד. שנתיים נעדרתי ממנה לפני שבאתי לומר שלום לביתי לפני עליתי ארצה ב־1934. מצאתי אז רק קומץ של חברים ותיקים בתנועה אחרי שהראשונים עזבו.

בסיכום, סבורה אני שאפשר לומר, כי „החלוץ" בעירנו זיכה בחיים את רוב אנשי קהילתנו בארץ.

קטע מהרחוב הראשי. בית מאַליס־יאַדנושץ׳. (מצילומי אחר השואה)
אַ אָפשניט פון דער הויפט־גאַס. מאַליס׳ס הויז־„יעדנאָשטש" (אַראָפּגענומען נאָכן חורבן)

נח גולדשטיין

לאור מנורה אחת

מוקדש לאותן עשרות משפחות, לאותם יחידים בעיירה שלנו, שכל שנותיהם פעלו, חלמו ודאבו ונכספו לארצנו ההיסטורית, ומשהו גורלי, פאטאלי, גרם שאף אחד מהם לא יצליח להציל את עצמו ולהגיע לחופינו. עסקנים מסורים לרעיון הציונות הטהורה חינכו דור שלם שיגשים את השאיפות של גאולת העם, והם בעצמם שקעו בטיט היון של הגולה עד שנפלו קרבן לחיה הנאצית. נזכור את בני העיירה שלנו שלא זכו ולא הגיעו הלום.

שלהי חורף בעיירה. השלג עטף הכל בתכריך אינסופי. במרכז, בשוק של העיירה, שורה של בתים בעלי שתי קומות. בביתה של פויגה די פאשקאָויצין רבה התכונה: מתכוננים ומכינים הכל לחתונת חנה׳לה, הבת היחידה והמוצלחת, הפקחית והחכמנית. פויגה לבדה עומדת בחנות ומוכרת. היא לבושה שמלת אריג יקר תפורה ארוך עד לכפות הרגלים — מעין פרוֹטוֹטיפּ של מירה׳לה אפרת... מתוך מזחלת־פאר רתומה לארבעה סוסים באורך, שקרבה ונעצרה ליד החנות תוך צלצול הזוגים ברתמות הסוסים, ירדו עטופים בפרוות יקרות ה„חראביא״ (האציל) פשיבלוצקי ובנו ונכנסו לחנות. פויגה כבר חיכתה להם — עונת החגא שלהם ממשמשת ובאה — והחלה משרתת אותם בהבנה ובהכנעה. ארזה את חבילות הזעפרן, הזנגביל והצפורן ושאר הבשמים היקרים שקנו האצילים, ליותה אותם בהבעת תודה אל המזחלת, ובלבה ברכה למי שממתנת ידו היא מתפרנסת.

למעלה ב„סאלון״ ישבה חנה׳לה עם שתי תופרות שתפרו לה את ה„אוֹיס־שטייאַר״ — מלבושי החתונה ושמלת חופה, ובמטבח עסקו נשים בהכנת המטעמים, ולאה׳שי שכנאָ׳ס עסקה באפיית העוגות. בחדר השני, ליד השולחן הגדול, ישב לו כתמיד חיים־שאול ולפניו פתוח המדרש רבה והוא משוקע כולו בו. דבר לא יכול להפסיקו מלימודו. מלחמת רוסיה־יפאן — אין היא נוגעת לו, במדרש אין זכר לה... בכלל הוא קמצן בדיבורים, אין שעתו פנויה לדברי הבל. לעומת זאת הוא מרחף

בעולמות העליונים, רואה את גן העדן ואת המקומות המכובדים המוכנים בשבילו ובשביל פויגה שלו שעליה פרנסתו. ופויגה שלו, שידעה זמנים קשים ורגעים מרים מאד, שמרה כל הימים על שלֶוָתה החיצונית תוך תקוה עמוקה, כי בבא מוכן יהיה מקומה ליד חיים־שאול שלה העוסק יומם ולילה בתורה, שהרי ידוע כי „צדיקים אומרים מעט ועושים הרבה" ו„צדיקים עתיד הקדוש־ברוך־הוא להחיותם"... את סודה זה לא גילתה פויגה לאיש, היתה זו שמחתה שלה שלא שיתפה בה איש, והיא־היא שסייעה לה להתגבר ולעבור את הזמנים הקשים והאירה לה את דרכה בחיים.

והנה אירע משהו יוצא־מן־הכלל: חיים־שאול נשא את עיניו, עצם אותן כשהוא מהרהר בענין חילוני, אמנם לא לגמרי חילוני, ואף־על־פי־כן יוצא דופן לגבי מנהגו כל הימים. מהרהר היה בבתו, בחנה'לה הרזה והכשרה, העומדת להינשא בעוד ימים ספורים לנכדו של רבי עקיבא איגר, זכר צדיק לברכה. המחותנים הם מלובלין, שאצילות יהודית חופפת עליהם, וכל זה השכילה פויגה שלו לעשות למען בתם החכמה. ורואה חיים־שאול בעיני רוחו אור גדול של ממשיכי תורה ויוחסין...

החתונה התקיימה בעתה, ובעלה הצעיר של חנה'לה — אברך משי בעל פנים חיורים ועינים גדולות — שכולו אומר אצילות יהודית. ר' ישראל זיטמן, הצטרף אל חמיהו, ושניהם המשיכו בלימוד תורה יומם ולילה. בערבים היה מדליק את המנורה שקיבל במתנה מאחד הדודים במשפחה, אף הוא נצר של רבי עקיבא איגר, מנורת־ברק עשויה מלאכת מחשבת עם פיתוחים נתונה ברגל של ענבר, שהפיצה אור יקרות על פני הלומדים והאירה להם את הרעיונות והכוונות הגלומות בכל אות ואות שבתורה...

חנה'לה הצטרפה אל אמה בחנות וגילתה הבנה ובקיאות במסחר וכשרון ביחסים הלקוחות. דומה היה כי האושר האנושי הגיע לקן צדיקים זה כראוי וכיאה. כעבור שנה נולדה לחנה'לה במזל טוב בת, גולדה'לה, וכעבור שנתיים נכנסה חנה'לה שנית בהריון — אבל לפתע קרה אסון: ר' ישראל זיטמן באמצע לימודיו חש ברע, קיבל שטף דם, וכעבור ימים מעטים נעקר מן העולם. פויגה דיברה על לב בתה והשתדלה לנחמה מיגונה הגדול שלא יזיק חלילה להריונה, וחדשיים אחרי האסון נולד לחנה'לה במזל בן שנקרא על שם אביו המנוח — ישראל'טשי. היה זה ילד יפה־תואר, בעל עינים גדולות ועמוקות, שאיזו תוגה לא ידועה היתה חבויה בהן.

לאחר זמן־מה הלכה גם פויגה לעולמה. נשארה חנה'לה יתומה מאמה, לא יכלה לקבל תנחומים. אבל המציאות הכריחה אותה להבליג על אבלה, לחגור את

מתניה בעוז ולדאוג לילדיה שיתחנכו כיהודים טובים ויהיו לאנשים ראויים לזכר אביהם התלמיד־חכם מנוחתו עדן.

בינתים עשה הזמן את שלו. המאה העשרים אינה, כידוע, מאה סטאטית ורבו־כן־רבו בה שינויי הערכין. שוב אין הדור ממשיך באריגת החזונות של הדור הקודם אלא נושא נפשו לתיקונים חברתיים וסוציאליים. רוחות המהפכה נשבו והגיעו גם אל העיירות הנידחות ביותר של הגולה היהודית. טובי הצעירים החלו מתענינים בשאלות העומדות ברומו של העולם הגדול בכלל ובעולמנו היהודי בפרט, החלו קוראים ומחליפים דעות על ההווה שבו הם חיים ועל העתיד הלוטה בערפל. ביתה של חנה׳לה זיטמן פתוח לכל, נפגשים בו אנשים המרבים לחשוב ומוכשרים גם לתת ביטוי למחשבותיהם.

בערב יום ששי אחד של שנת 1905 התכנסה האינטליגנציה של העיירה אצל חנה׳לה ומישהו סיפר כי תפסו את איידה׳לה רבינוביץ, קרובתו של הרבי ר׳ איציקל, בוארשה עם ספרות סוציאליסטית. ומעשה שהיה כך היה: המשטרה באה לערוך חיפוש בדיוק באותה דירה שבה נמצאה איידה׳לה. זו נבהלה והתחבאה בארון בגדים שהיה מלא ספרות סוציאליסטית אסורה. משלא מצאה המשטרה את אשר ביקשה, ניגשה אל ארון הבגדים ופתחה אותו בכח— והוציאה מתוכו בת ישראל יפת־תואר עם חבילות גדולות של חומר אסור, מסית נגד הצאר ומשטרו וקורא את הפועלים והעמלים למרד. איידה׳לה ברוב התרגשותה יצאה מדעתה. החזירו אותה אחר כך הביתה, והיתה מסתובבת לא שפויה בעיירה הרבה שנים.

חנה׳לה נישאה שנית ונולדה לה עוד בת. פרצה מלחמת העולם הראשונה. אביה של חנה׳לה ר׳ חיים־שאול ובעלה הואשמו על ידי הרוסים בריגול לטובת הגרמנים ונשלחו לסיביר הזרה והרחוקה. חנה׳לה נשארה שוב לבדה ועליה עול של עקרת־בית ואם שגם חינוך ילדיה עליה. הילדים הלכו וגדלו, וישראל׳טשי נתגלה כבעל תפיסה נפלאה, ובבית־המדרש רואים אותו כעילוי. כשסיפרו לחנה׳לה שקולו של ישראל׳טשי שלה מצלצל בלימוד הגמרא וממלא את חלל בית־המדרש כולו רחב לבה מרוב נחת והיא התיפחה בבכי של שמחה. גולדה׳לה, הבת הבכירה, למדה בגימנסיה לבנות בלובלין והיתה חוזרת הביתה בימי הפגרה של חגים וקיץ. אף היא הצטיינה בלימודיה וגילתה כשרון ושקידה.

משהחלה הציונות מכה גלים ברחוב היהודי בפולין, התגלגלו הם והגיעו גם לעיירתנו. ביתה של חנה׳לה היה תמיד מוכן אם לקראת כל כנס ואסיפה ואם לרגל ביקורו של אחד משליחי הקרנות; ה„סאלון" שלה עמד לשירות הפעולה הציונית. מדליקה היתה את המנורה המפורסמת, שאורה הגיה פני הכל והדליק שלהבות

המנורה שאורה הגיה פני הכל — די לאַמפּ וואָס האָט באַלייכטעט אַלע

בעינים התמימות, הצמאות לגאולה ולעתיד מזהיר יותר בארץ האבות. כך נחרתו בזכרון ביקורו של הרב מינדזיוב, שליח ה„מזרחי״, שהביא הקבלות מן התלמוד והאגדה למציאות שבה היינו נתונים והעביר את מאזיניו לעולם אחר, טוב יותר, והישרה רוח פיוטית על השומעים; וביקורו של אברהם ביאלופולסקי מייסד „החלוץ״ בעיירה, שהירצה לפני „סאלון״ מלא מפה לפה הרצאה עשירה על חיי עבודה ויצירה, חיים של פעולה ומעשה, וקרא לנוער לאחוז מעשי היוצרים והבונים בארץ בידיהם ולהצטרף אל אלה המקיימים בגופם את סיסמות הכיבוש והפרחת השממות במולדת. כשהיינו יורדים אחר ההרצאות האלה החוצה, היתה השעה, כרגיל, לאחר חצות והעיירה היתה שרויה בחשכה; היתה חנה׳לה מעמידה את המנורה שלה על החלון ומאירה לנו את הדרך הביתה — יהי אור בבית ישראל...

ישראל׳טשי זיטמן הגיע לבגרות ויושב היה עם הבחורים חובשי בית־המדרש ולומד עד חצות הלילה. בלילות החורף הארוכים היו קולות הלומדים בוקעים בעד הכתלים האטומים ומתגלגלים על פני העיירה, וניגון הגמרא היה מושך ומקסים. פעמים שקולו של פינחס רייס צלול ונעים נשמע בולט מבין השאר וקולו של ישראל׳טשי בטוח ותקיף היה לו הד בקרב חבורת הלומדים. עד כה ועד כה נוסד

בבית־המדרש חוג „צעירי המזרחי" ששאפו לסינתזה בין המסורת הדתית לבין דרישות הזמן החדש. משהחלה פלומה מבצבצת על לחייהם, החלו מתפתחים גם רגשות אהבה כלפי בנות גילם — ויום אחד נמצאו הם מטיילים בחברתן על האחו ו„בפליץ"... בחורים ובחורות צעירים, יפים בגוף וברוח, האינטליגנציה היהודית של העיירה, החלה מתכנסת לעתים קרובות, מתוכחת ומגלה את כל לבה, את שאיפותיה ומטרותיה. ראשית המעשה המהפכני שלהם היה חיצוני — השתחררות מן המלבושים הישנים הארוכים־המעיקים והחלפתם בקצרים, מודרניים, וסילוק הכובע הקטן השחור, החסידי, במגבעת אירופית. היה זה ראשית ה„פרוגרס" ועל כן נטלו לעצמם כינוי זה, ובתור שכאלה החלו מתבלטים ברחובות העיירה. צעד ראשון גרר עמו צעד שני — לימודים חילוניים אצל מורים נוצרים במטרה לקנות ידיעות כלליות וידיעת לשונות. מכאן ואילך החלו מיסדים ספריות, לארגן נשפים תרבותיים שבמרכזם עמד „העתון בעל־פה", שהכיל מאמרים בשאלות כלליות, עקיצות על חשבון אישים מסוימים בעיירה שניהלו תעמולה נגדם בקרב ההורים והזהירו אותם „כי שריפה גדולה בוערת" אחרי שתפשו את „צעירי המזרחי" מטיילים עם בנות רחמנא ליצלן... וכך הופיעו צעירים בעלי בגרות מדינית וחברתית מוכנים לשרת את החברה הקטנה שלהם בעיירה ולסגל לה את הדעות החדשות המנסרות בעולם היהודי והציוני. וכך זכתה גם העיירה לשקף בתוכה את חילוקי הדעות שבין „על המשמר" לבין „עת לבנות" בפולין, שגרמו לויכוחים עירניים ורציניים בין תומכי יצחק גרינבוים לבין אלו של ד"ר גוטליב, והפיחו חיים וגררו פעילות בתוך קבוצות הציונים בעיירה.

כל החבורה של „צעירי מזרחי" נכנסה להסתדרות הציונית הכללית, יסדה בית־ספר מודרני והביאה מורים ללימוד הלשון העברית, והילדים החלו עוברים מה„חדר" הישן לבית־הספר שיצר אוירה אחרת ודרך חינוך אחר מזה שהיה קיים במשך כל השנים ב„חדר". ברחובות העיירה החלו נשמעים שירים עבריים, שירי ציון, שירי ביאליק ויהודה הלוי, והגחלים שלחשו במסתרים נשתלהבו בלבבות הילדים והבטיחו להלהיב באישם את האוכלוסיה כולה. הוקם „בית־העם", שבו נערכו אסיפות וכינוסים והועלו על הבימה הצגות ובוצעו יצירות ספרותיות בעלות ערך, — ובכל ידם של ישראל זיטמן וחבריו באמצע: הוא המרצה בחסד עליון, הוא המטיף המחונן שדמיונו מרקיע שחקים, הוא העושה בבנק הקואופראטיבי ומגלה אדיבות והבנה כלפי כל מי שפונה לעזרה אל הבנק; הוא נוהג יחס של ידידות עם בעלי־המלאכה, עם שמעון ניסן'ס פייראייזן החייט ועם מנדל ארליך הנגר, פסח דיאמנט ולייבל קלרר — כולם פונים אליו וכולם זוכים להבנה ולתשובה

מניחה את הדעת אפילו אינו יכול להיענות לדרישתם. „ר׳ ישראל׳טשי, אפשר קאָנסט דו אזוי גוט זיין און...? (ר׳ ישראל׳טשי, שמא יכול אתה בטובך ו...?) ודי היה מבט אחד של ר׳ ישראל׳טשי בתוספת מלה אחת משלו כדי שהמבקש יבין כי אי־אפשר ואין מה לעשות... והכל הבינו כי אם ר׳ ישראל׳טשי אומר הרי זו האמת לאמיתה, האמת כולה, ואין להרהר אחריו. גחון על גבי מאזנים בלילות החורף הארוכים ובערבי הקיץ החמים, בשעה שהכל מטיילים ברחובות, היה ר׳ ישראל זיטמן תוהה על אפשרויותיו של המוסד הציבורי המופקד בידיו, בודק ובוחן כיצד ניתן לשפר את השירות ללקוחות הבנק, לפתחו ולהרחיבו.

בשורה אחת עם ישראל זיטמן ומשתוים עמו בדמותם הרוחנית היו החברים לייבצ׳ה הימלפארב, קלמן רייס, שלמה קיכלמאכר, אברהם שכטר ואברהם יאנצמיאן — בחורים דגולים, כל אחד מהם בעל כושר אישי להשפיע את השפעתו על הציבור ולהחדיר בו אמונה בעתיד מזהיר יותר של העם בארצו ההיסטורית. הם יצרו מעין „אוניברסיטה" בזעיר אנפין, שבה הירצה ישראל׳טשי על ספרות עברית, לייבצ׳ה — על סגנון עברי, קלמן על תנ"ך, שלמה קיכלמאכר על הניקוד העברי, הלל־משה פינקלשטין על התלמוד והשפה העברית, מנדל רייס על הציונות וכו׳. שלוש פעמים בשבוע היו האנשים באים ולומדים, ובעד החלונות של ה„סאלון", שבו היו מתקיימים השעורים וההרצאות, היה בוקע אור המנורה של חנה׳לה ושופך אורו על השוק ומאיר גם מקומות מרוחקים ממנו.

אולם העיירה לא היתה איזה אי מבודד ומרוחק שיכול לשלוו בפני עצמו, שתושביו יוכלו לשבת בו ולראות חלומות באספמיה — המצב הכללי היה רע ומבחינה כלכלית ירוד ביותר. דומה היה שהכל מתמוטט ויש לתת את הדעת על שינוי יסודי. חנה׳לה זיטמן היתה הראשונה והיחידה בין הנשים שהתחילה מדברת על איזה צעד נועז. סיפרה כי בארץ ישראל יש הסתדרות נשים ציוניות — ויצ"ו המעסיקה הרבה נשים המוכשרות לעבודה במשק, במטבח, בבתי־ספר ובגני־הילדים, וכן במלאכת־יד ובמוסדות. אבל צחקו לה ורמזו כי ודאי שכחה שאיננה בת שמונה־עשרה עוד, כי אם בת חמשים, ואפילו ילדיה אמרו לה „מאמאָשי, הלא תפסיקי כבר עם הויצ"ו שלך..."

והזמן עשה את שלו. נוסד „החלוץ" וראשי הסתדרויות הנוער הציונית בעיירה החלו מתכשרים לעליה ארצה, לעבור מחיי הגלות לחיי עבודה במולדת. אט־אט החלו עוזבים את העיירה, מי להכשרה בקיבוצים ומי לעליה ישרה לארץ. היו היוצאים מתאספים באמצע השוק סביב העגלה שעמדה להסיעם אל תחנת הרכבת הקרובה, על פי רוב בלילות חורף חשוכים ולחים, ואז היתה חנה׳לה מעמידה את

המנורה שלה על אדן החלון ומאירה את כל השטח ואת פני הנפרדים מעל עיירתם־מולדתם וידידיהם־מלויהם. ונדמה היה לנשארים שאור זה יש בו משום האור הגנוז לאלה הנפרדים מן העבר שלהם והולכים לקראת עתידם בארץ הנכספת...

אכן נפלאים היו המנהיגים־המדריכים שהיו לנו בעיירתנו ולא חסרים היו אלא דבר אחד בלבד: אותו דחף פנימי לקיים בנפשם ובגופם את אשר הטיפו לו לזולתם. היתה זו הנקודה החלשה אצלם, אפשר לומר נקודת התורפה שלהם, בגללה לא ניצלו אלא בודדים מהם והיתר אבדו. וחנה׳לה, שנאלצה לוַתר על משיכה קוסמת ותקוות־פז — אי קנה־המידה למוֹד בו את כל עומק היאוש והטרגדיה שלה נוכח ויתור זה על סף האכדן. ודאי ראתה את עצמה כמי שמושיט לה ידים להצלה, אבל לא ניתן לה לאחוז בהן ולהינצל...

הרחוב הראשי לאחו — די הויפט גאַס צו דער לאַנקע

צפורה הימלפארב

זכרונות

כשלושים קילומטר מלובלין משתרעת העיירה ביחאנה. מוקפת יערות, גבעות וכפרים לאורך כל הדרך, שדות תבואה וניר — נוף טיפוסי של מרחבי פולין. טירה עתיקה של אחד הנסיכים, שרק חורבותיה נשארו למזכרת מתקופת הזוהר של העבר, נמצאת בשולי העיירה, והיא משכה אליה את הנוער שהיה יוצא לטייל בסביבתה בימי מועד ושבת.

האוכלוסיה היהודית הקטנה שבעיירה הצטיינה בשאיפתה לקידמה חברתית. היו לה מוסדות תרבות וסעד, והפעילים בהם היו הציונים, שהיוו את היסוד התוסס והעירני בכל שטחי החיים של הקהילה. מאחר שהנוצרים היו ברובם אנטישמים ולא הניחו לילדי היהודים לבקר בבית־הספר הכללי, פתחו הציונים בית־ספר משלהם, שבו למדו ילדים גם של הורים שהשתייכו למפלגות אחרות. כן הקימו ספריה ובית־עם ששימש מקום לאסיפות ולהצגות.

היה בביחאוה גם בנק קטן שנתן הלוואות לחנוונים ולבעלי־המלאכה והקל מעליהם את לבטי הפרנסה שלהם.

והיו בביחאוה מפלגות אחרות מלבד הציונים, כמו ה„מזרחי", „אגודת ישראל", „בונד", ולא אחת הביאה הרגישות והנאמנות למפלגה זו או אחרת ולאידיאולוגיה שלה לויכוחים נלהבים ואפילו לידי התנגשויות בין הצדדים הקנאים. האסיפות היו נערכות בדרך כלל בבית־העם, אבל לא רק שם סערו הרוחות, כי אם גם בבית־המדרש ובבית־הכנסת, ובמיוחד כאשר אחת המפלגות הביאה אליה נואם מלובלין או מוארשה.

מסירותם של הציונים שימשה דוגמה ומופת לנוער שלבו נטה אחריהם והתלהב למעשיהם ולתורתם. הם הטיפו לבנין הארץ תוך הגשמה חלוצית, שמשמעותה היתה הליכה לקיבוצי הכשרה. ההרצאות של ישראל זיטמן ולייבצ'ה הימלפארב משכו קהל רב והשפעתם רבה היתה. הנוער קיבל, ספג והתכשר. הוא

פיתח פעילות ענפה בשטח התרבות, אירגן קורסים לעברית, ערך עתון חי בלילות שבת, וליכד להקה דראמתית של חובבים, שהציגה בהצלחה מחזות שונים בבנין בית־העם.

בין הפעילים המסורים בתנועה הציונית בעיירה, שנשאו על שכמם את עול השליחות היו: מנדל רייס, לייבצ׳ה הימלפארב, ישראל זיטמן, שלמה קיכלמאכר, קלמן רייס, אברהם שכטר, יצחק הימלפארב, ורבים אחרים. היו אלה אנשים בעלי מרץ ויזמה, שהיו נאה דורשים ונאה מקיימים, שואפים לגאולה ונותנים דחיפה לעליה לארץ. מהם שעלו ארצה וניצלו מגורלם המר של אלה שנשארו.

ביחאוה היתה עיירה קטנה, ואף־על־פי־כן שימשה מופת בפעולתה הציבורית לעיירות ששכנו בסביבתה.

שבת אחר צהרי־יום בביחאוה

הכל נם. על השולחן עומדים שני פמוטות, ספר של פרץ מונח פתוח, וגליון של „היינט" ניסוט במלוכסן. השמש שולחת כפעם בפעם זיהורי אורה פנימה ומושכתם חזרה, וכך משך כל אחר־הצהרים. התריס חורק, וקריאת הקוקיה נשמעת מפעם לפעם. בחוץ אך זה ירד ממטר, הגגות לחים כלשחו, ומהארובות אין עשן עולה.

אבני־החצץ שנשטפו בגשם כבר יבשו ומזדהרות מתוך הקרקע הרטובה.

בחוץ אין איש.

מצד שמאל משתפדת כנסיה עד לשחקים; מימין מוליך רחוב ארוך עד לבית־הספר; מצפון נמשכת הדרך עד האחו; ומדרום בשדה קאריצקי מתנוצצת אספקלריה.

ש. הימלפאר:

ישראל ארליך

זכרונות על עיירתנו

נולדתי בעיירה שבארשין שבקירבת זאמושץ׳. לאחר זמן־מה עברנו לגור בכפר ביחאַבקה, שבה היתה לדודי סוֹבּוּל חוָה חקלאית וטחנת־קמח. אולם אחרי מות דודי עברנו לביחאוה. ואם כי אינני יליד העיירה ביחאוה, הריני מרגיש את עצמי כאילו נולדתי וגדלתי שם, כיוָן שגם בזמן היותנו בכפר למדתי ב„חדר״ בביחאוה, והרשמים שקלטתי בימים ההם נחרתו עמוק בלבי.

מבחינה מוניציפאלית היתה ביחאוָה עיירה קשורה למועצה אזורית שהקיפה כמה עיירות וכפרים בסביבה. משוללת מועצה מקומית משלה, לא היה דואג להתפתחותה של העיירה שחסרה היתה כבישים, חשמל, בתי־ספר וכו׳. על אף קירבתה לעיר גדולה כמו לוּבּלין, היתה הגישה לביחאוה קשה כקריעת ים סוף, ביחוד בימי סתיו וחורף, כאשר הגשמים והשלג הנמס היו הופכים את הסביבה לרפש וטיט שאין לעבור בו. מאוחר הרבה יותר נסלל כביש לוּבּלין־קרשניק, שהאריך אמנם את הדרך הרבה, אבל הודות לו החל אוטובוס מגיע אל העיירה והתנועה הכניסה קצת חיים לתוכה.

על אף הקשיים הטכניים־אוביקטיביים ששררו בביחאוה, היתה העיירה ידועה בפעילותה הציבורית הרבה. ההסתדרות הציונית ותנועות הנוער הלכו ופיתחו עבודה ענפה מבחינה תרבותית־רוחנית ומעשית, כמו הקמת „בית־עם״, עריכת כינוסים, הרצאות, איסוף כספים למען הקרנות, אירגון קיבוצי הכשרות וכו׳. והיו שני מקומות בעיירה שהיוו שני מרכזי פעילות ציבורית: חנות הממתקים של שמואל שכטר וזו של יודל קליינמאן. בראשונה היו מתאספים בעיקר המבוגרים ומתכננים שם את פעולותיה של ההסתדרות הציונית, ואילו השניה שימשה מקום לנוער מכל המפלגות, שהיה מתאסף ומבלה זמנו במשחקי שחמט ודוֹמינוֹ, תוך ויכוחים ערים ברוח טובה.

בחדשי הקיץ, לפנות ערב, היו הכל יוצאים אל חיק הטבע מעבר לנהר, אל

השטח הירוק אשר לחוותו של בודנר ומרחיקים עד לארמונו, ואז היו פועליו מתנפלים עלינו ומגרשים אותנו מהמקום — לשוא, כי נבצר מהם למנוע את הנהירה לאותם המקומות הטבעיים לטיולים בקיץ. אגב, שם גם הלכו והתרקמו הקשרים הרומאנטיים הראשונים, וליצני העיירה נתנו שם למקום: „שידוכים וינקל", כלומר פינת השידוכים.

מבחינה כלכלית היתה ביחאוה כמוה כשאר העיירות בפולין. היו בה בעלי־מלאכה, חנונים וסתם סוחרים שהתפרנסו מכפרי הסביבה. יום שלישי בשבת היה יום השוק הקבוע, ואז היתה העיירה כולה כמרקחה, התרוצצות ובהילות בכל מקום תוך מאמץ עליון לזכות בפדיון רב ככל האפשר מאת האיכרים הבאים למכור ולקנות, למכור ממיטב תוצרת אדמתם ולקנות בתמורה את המצרכים הדרושים להם. בשאר ימות השבוע היתה העיירה שוקטת על שמריה, ממתינה ומצפה... ליום שלישי הבא. אכן היו כאלה מבין הסוחרים שהיו נודדים לעיירות אחרות, שבהן היה יום השוק מתקיים באחד מימי השבוע האחרים, ומצבם של אלה היה, כמובן, טוב יותר.

עם התפתחות התנאים והקשרים בין העיירה לבין המרכזים העירוניים הגדולים,

האחו — די לאָנקע

החל הדור הצעיר מרגיש יותר ויותר באוירה הדחוסה של העיירה והזרימה מן העיירה אל הכרכים הלכה וגברה. יוצאים היו ללובלין הקרובה ואל וארשה הרחוקה יותר כשמטרה ברורה לפניהם: לקנות דעת ולרכוש מקצוע להתפרנס בו. היו רבים אשר רצו להתכשר לעליה, אבל לא כולם יכלו לצאת להכשרה חלוצית, מאחר שלא ידעו כמה זמן יצטרכו לחכות לסרטיפיקאט (היו גם היו כאלה שחיכו שנים!). בין אלה שיצאו לוארשה היתה גם אחותי פייגה׳לה שמצאה עבודה בבית־חרושת לקופסות־פח, נישאה לאחד הפקידים, ולעת פרוץ הרדיפות על היהודים יצאה עם התינוקת שלה אל הוריה בביחאוה בתקוה לעשות שם עד יעבור זעם — ויד הצורר השיגתה גם שם. ואחי הצעיר אליעזר, שיצא להכשרה בסביבות הגבול הרוסי, שהוזז בהתאם להסכם מולוטוב־ריבנטרופ ונראה היה שניצל — איתרע מזלו גם הוא וניספה אי־שם.

יש וזכרונות נעורים עולים מאליהם ועוברים לעיני רוחי, ואני רואה את עיירתי על רחובותיה המרופשים, חנויותיה הדלות, ואנשיה השלוים־התמימים הרצים אחר פרנסתם ואינם מגיעים; את אנשי הציבור המסורים לקהילתם הקטנה והפעילים במפלגותיהם השונות על כל הפולמוסים והויכוחים החריפים שביניהם; את הנוער הציוני השואף לעלות לארץ ומוכן להתגבר על כל הקשיים אשר לפניו — ואין אני רוצה להאמין כי כל זה נמחה ועבר מן העולם, ולא נותרו אלא אותם המעטים אשר יד הגורל תמכה בהם והוציאה אותם מבעוד מועד מגיא ההריגה להביאם לארץ הגאולה, הפרטית והכללית גם יחד. אין רצון להאמין כי כל זה איננו עוד. אבל המציאות המרה אינה נותנת לשגות בדמיונות, היא טופחת על פניך...

מלכה־גליקשטיין־רייס

עיירתי ביחאוה

נולדתי בביחאוה ובה עברו עלי שנות ילדותי ונעורי, ובה ספגתי לתוכי ערכים שאני מוקירם עד היום. ישנם רגעים שבהם אני נישאת בדמיוני אל עיירתי־מכורתי ואז עוברות לפני עיני רוחי תמונות שונות המחיות את העבר שחלף ומרטיטות נימה בלב.

הנה רואה אני את הכיכר המרובעת המוקפת בתים וחנויות של יהודים. רחובות ופינות שבהם קשורים זכרונות לרוב. הנה הרחוב שבו שכנו בית־המדרש ובית־הכנסת, שהיה שוקק חיים יהודיים בימי שבת ומועד. אבות ואימהות עם ילדיהם לבושים בגדי שבת היו הולכים בהמון אל בתי־התפילה, ומהם היתה בוקעת ועולה תפילה זכה־תמימה וחסידית־נלהבת. אוירה יהודית שררה בעיירה שאוכלוסיתה היתה ברובה יהודית. האוכלוסיה הפולנית היתה מרוכזת בירכתי העיירה ועסקה בעיקר בחקלאות; בתיהם היו מוקפים גינות ושדות נרחבים. פעמיים בשבוע היתה העיירה מחליפה את צביונה: בימי ראשון בשבת היו איכרי הסביבה באים בהמוניהם אל הכנסיה, ובימי שלישי בשבת היו באים למכור מתנובת שדותיהם ומשקיהם ולקנות אצל היהודים את המצרכים הדרושים להם. בעלי־המלאכה היהודים והחנונים היו מכינים כל מה שהאיכרים היו צריכים. ביום־שוק זה היו הרחובות מלאים אנשים מתרוצצים ובהולים להרבות פדיון, שכן הינה הוא מקור עיקרי לפרנסתם.

היתה בביחאוה פעילות ציבורית ומפלגתית ערה והאוכלוסיה בדרך כלל היתה בעלת הכרה. היה רצון חזק ללמוד ולדעת, אם גם היו חוגים נרחבים בין האדוקים שהשתדלו לסכל את השאיפה להרחבת מסגרת הלימודים תוך הכללת מדעים כלליים. בתי־ספר על־יסודיים לא היו בביחאוה, ואף־על־פי־כן נעשו מאמצים להקנות ידיעות כלליות בחוגים באמצעות הרצאות, הקראות, הצגות, וויכוחים בשאלות שעמדו על סדר היום בקרב המפלגות השונות. היו אצלנו מפלגות של

ציונים, „פועלי ציון", „בונד", „מזרחי", „אגודת ישראל", ואפילו של קומוניסטים. כל אחת מן המפלגות האלה היתה עורכת אסיפות והרצאות, מביאה מרצים מן המרכז ומשתדלת לרכוש חברים רבים ככל האפשר. אולם הפעילה ביותר היתה ההסתדרות הציונית על פלגיה השונים והשפעתה היתה החזקה ביותר בקרב האוכלוסיה של ביחאוה. היה לה „בית־עם" משלה, ספריות ובית־ספר, והנוער הציוני היה פעיל מבחינה תרבותית־חינוכית ומעשית כאחת: הוא הקים את „החלוץ" ואת חוות ההכשרה ועשה כמיטב יכלתו למען הקרנות הציוניות. כמו כן לקח חלק פעיל ביותר בתעמולה שההסתדרות הציונית היתה מנהלת לפני בחירות, אם בחירות לקהילה המקומית, ואם בחירות לקונגרס או לסיים הפולני.

עולים על לבי הטיולים היפים שהיינו עורכים בחיק הטבע. יוצאים היינו אל העיירות הסמוכות ובאים בקשר עם הנוער שם במטרה לארגנו למען הפעולה הציונית וההכשרה. במיוחד היו יפים הטיולים בלילות החורף, שעה שהעיירה היתה עטויה מעטה שלג צחור, הירח המלא שפך את אורו על העיירה המושלגת ונוצצת במיליוני יהלומים המפוזרים במרחב. שלוה ורוגעת שכנה לה העיירה וקולות צחוק ושירה הידהדו ברחובותיה מפי הבנות והבנים שיצאו לאחר פעילות תרבותית בסניפיהם וחבל היה להם בלילה מעין זה להיכנס הביתה ולשכב לישון. מוכנים היו להסתובב כך עד הבוקר, לשיר, לשוחח ואפילו להשתובב קצת.

כזו היתה העיירה שלי, היתה ואיננה עוד. לא נשארו אלא זכרונות נעימים מתקופת הנעורים וזכרונות עגומים־מדכאים על השואה שפקדה אותם בתוך כלל הקהילות של בית ישראל שנחרבו והושמדו בידי הרוצחים.

נשמור את זכר קהילתנו הקדושה בלבנו ברעדה.

מנשה ארליך ז"ל

זכרונות

נפעם הלב והיד מתחילה רועדת ברגע שאני אומר לכתוב על עיירתי החביבה ביחאנה. להעמיד לה מצבה. דלים הביטויים ורפה העט לתאר את הרגשות ואת הזכרונות הנדחקים אל הגות־הלב כדי שיועלו על הכתב וירשמו. הה! הזכרונות אשר לעולם לא ימחו מלב, המשוים לנגד עיני אותך, ביחאוה, שבה נולדתי ובה נולדו אבותי ואבות־אבותי, בה חיו ובה נחות עצמותיהם בבית־הקברות בקירבת מקום לבית־הכנסת. עד שבא צורר ישראל היטלר ימח שמו וזכרו והשמיד הכל. ניתק את שרשרת הדורות שנמשכה אולי מאות בשנים, החריב, הרס ומחה מעל פני האדמה בלי השאר זכר לכל מה שהיה.

נזכר אני בשנות ילדות שלי, כאשר למדתי ב„חדר". היה זה בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר כל האוכלוסיה היהודית ברחה ללובלין, מפני שהחזית היתה קרובה לעיירה והקרבות התנהלו בביחאנה ובסביבתה, הכדורים והפגזים התעופפו וחדרו לבתים, השריפות השתוללו מכל עבר והאירו את העיירה באש־תופת זועפת, וחיילים פצועים והרוגים התגוללו בכל הסימטות והדרכים. וכתוספת לכך נאסר אבי ר' יצחק לייב ז"ל יחד עם קבוצת יהודים אחרים ונאשמו בריגול. הוציאו את כל היהודים האלה מהבתים, הביאום אל בית־הכנסת, והטילו בם את האשמה שהם מרגלים, כי אותתו לשונא, ועל כן אמרו להעמידם אל הקיר ולהרגם ביריה. ברגע האחרון החליטו הקצינים לא להרוג את היהודים האלה, כי אם לאסרם. הריצו אותם ללובלין תחת מכות־רצח לאורך כל הדרך, כלאום בבית־הסוהר של לובלין, שבו ישבו במשך חדשים רבים. משפסקו הקרבות סביב ביחאנה והאוסטרים כבשו את העיירה, החלו היהודים חוזרים הביתה אך כדי למצוא את בתיהם משמשים... אורוות לסוסים; החיילים ששהו בביחאנה השכינו את סוסיהם בבתי היהודים. כנראה נוח היה להם כך. זוכרני שחזרנו מלובלין בלילה, וכאשר נכנסנו הביתה שמענו זמזום כמו בכוורת, ולאחר שהעלינו אור ראינו כי הקירות שחורים מהמוני־המונים של זבובים.

צרות לא חסרו; פרנסה לא היתה לאיש, לא היה במה לסחור ולא היה עם מי לסחור. עבודה אף היא לא היתה בנמצא, ולא היתה הפרוטה לקנות לחם. היו הולכים אל החיילים האוסטרים ומבקשים אוכל מהם והם גם היו נותנים ברצון. בסביבת העיירה התגלגלה בשדות תחמושת: כדורי רובים שונים, פגזים, מדי חיילים ומעילים. היהודים החלו אט־אט מתאוששים מסיוט המלחמה ושולחים ידם במסחר החפצים הצבאיים שהיו קונים מאת השבויים הרוסים שהועסקו על־ידי הצבא האוסטרי. השבויים אספו את החיילים ההרוגים משני הצדדים שהיו מפוזרים על פני השדות, כרו קברות־אחים גדולים, והביאו את עצמות הקרבנות של מלחמת־שנאה למנוחת עולמים.

לאט־לאט הלכה העיירה וחזרה לחייה הקודמים, התקינים.

ואחר כך — שנות הנעורים, כאשר ה„חדר" ובית־המדרש לא תרצו עוד את כל השאלות שהחיים העמידו לפניך. היה זה בימי המהפכה הרוסית ותחיתה של פולין העצמאית. נפוצו שמועות שה„פריצים" מתחבאים, והפועלים החקלאים מסרבים לציית לפקודות ה„פריצים", ויהודים שפניהם הוריקו מאימה החלו מתלחשים „מי יודע, אם תוצאת כל זה לא יהיו פרעות ביהודים..."

באותם הימים החלה חודרת גם לפינתנו הנידחת קרן אורה שהציתה ניצוץ בלבבות הנוער שחי עד אז באוירה של מסורת יהודית ששררה בעיירה מדורי־דורות. שמעו כי מלבד חומש ורש"י וגמרא יש גם לימודים אחרים חשובים לגבי החיים של האדם.

אתאר כאן במיוחד את התארגנותו של הנוער היהודי העובד בביחאוה. דחיפה מסוימת לכך נתנו לנו אלה שקידמונו, כמו: יצחק פייאֶראייזן, ישראל שפירא, זיסמן גארטן ואחרים, שיסדו את ספרית הפועלים הראשונה בביחאוה בשם „אגודה להשכלה". הם אירגנו גם קורסים שבהם לימד נחמיה מאנדלבוים את האנשים כתיבה. בדרך זה החלה ה„אגודה להשכלה" בעזרתו של נחמיה לרר דוחקת את הבערות מרחוב הפועל היהודי. אולם פעולה תרבותית פוריה זו לא האריכה ימים. עם פרוץ מלחמת פולין־רוסיה הבולשביסטית החלו השלטונות הפולניים לוחצים את ה„בונד", סגרו את מוסדותיו ואסרו את מנהיגיו. הם סגרו גם את „האגודה להשכלה" בביחאוה ואסרו אחדים ממיסדיה. נאלצנו איפוא אחר כך להתחיל הכל מחדש.

הכח הדוחף העיקרי לאירגון הנוער העובד היה המצב החמרי הקשה שבו נמצא הנוער העובד בביחאוה: יום־עבודה ארוך, לא מוגבל, מבוקר עד הלילה, בימות הקיץ; ובחורף — כתוספת לאחר מנחה־מעריב — היו מדליקים את המנורה

העובדים עד שעה אחת־עשרה, ולפעמים מאוחר עוד יותר, בלילה. על יום־עבודה של שמונה שעות רק שמעו שאי־שם הונהג כזה, אבל לא חלמו כלל כי אפשר יהיה להשיג כזה בביחאנה. משום כך באה הקריאה להתארגנות במטרה להיטיב כלשהו את המצב הקשה ועוררה את הלבבות של הנוער העובד בדומה לגשם נדבות על אדמה חרושה. למותר לומר כי לא היה לנו אולם שבו נוכל להתאסף, ואילו נמצא מישהו שמוכן היה להעמיד את דירתו לרשותנו — אימת המשטרה היתה מוטלת עליו. על כן היינו מתאספים על האָחו, או ליד ה„ארמון", ומפקידים שומרים שיזהירונו במקרה של הופעת המשטרה במקום. ההתכנסות במקומות אלה כדי לשמוע נאומים, או הרצאות על חיי הפועלים בעולם הגדול, על ספרות ועניינים שונים העומדים ברומו של העולם, אפשרית היתה רק בימות הקיץ כשמזג־האויר יפה ונוח לשבת תחת כיפת השמים. אולם בחורף, כשגשם ושלג יורדים, מן הנמנע היה להתאסף שם. ועברו ימים רבים עד שעלה בידנו לאסוף מעט כסף לשם שכירת אולם, וכן לקבל רשיון מאת השלטונות הפולניים לפתוח אגודה מקצועית.

אכן כבר לפני כן ניהלנו קורסים־של־ערב בביתו של מנדלי בלייויס. פעולה זו התנהלה בלי תקציבים, למעשה בלי כסף, כי „המורים" היינו אנו בעצמנו: אברהם צוקר, חיים סובול, וכותב השורות האלה. וחלק גדול מהנוער העובד שנבצר ממנו בשנות הילדות ללמוד בגלל מצבם החמרי הקשה של ההורים, למד כאן לכתוב ולקרוא אידיש ופולנית. קיימת היתה כאן גם ספריה על שם פרץ, שנוסדה על־ידי: צדוק זמלמן, שמואל קליג, חיים שטיין, שמואל ארליך ואחרים.

עולה על לבי השמחה הגדולה שהקיפה את כולנו בשעה שפתחנו את המועדון שלנו באולם ששכרנו מיידיל פייאַראייזן. את הפתיחה החגיגית ערכנו באולם „בית־העם" ששכרנו מאת ההסתדרות הציונית. היו ברכות ונאומים, וכן הצגנו את המחזה של אלקין „הקרבן האחרון" שביימנו ביזמתו של יעקב קליינמן. במרוצת הימים התחלקה האגודה המקצועית ל„בונד" ו„פועלי ציון שמאל". כעבור זמן־מה עזבו „פועלי ציון שמאל" את האגודה המקצועית ויסדו ארגון לעצמם.

באותו זמן התנהלה בביחאנה פעולה תרבותית־חברתית ענפה; הרצאות על נושאים שונים היו נערכות לעתים קרובות, ומַרצים היו באים מלובלין ומוארשה, ביניהם ז. סגאלוביץ' וארתור זיגלבוים.* אישים אלה נתרשמו מאד מעיירתנו, והם

---

* הוא איבד את עצמו לדעת על מדרגות הפרלאמנט הבריטי בלונדון בימי שלוט הנאצים בפולין, בבקשו לעורר במעשהו את מצפון העולם למצב היהודים המושמדים בידי הגרמנים־הרוצחים. — העורך.

הקדישו לה מקום ברשימותיהם. קיימים היו גם חוגים דראמתיים ליד ההסתדרויות השונות, וההצגות שהן היו עורכות משכו אליהן את הנוער ללא הבדל מפלגה וארגון. לעתים היו עורכים אסיפות פומביות שבהן לקחו חלק כל המפלגות, והויכוחים וההתנצחות בדברים הזכירו את הפולמוס לפנים בבית־המדרש ליד הגמרא. באסיפות אלה היינו מסבירים בלהט רב ומפרשים את משנתו של מארכס. לא עלה אז, בביחאוָה, על דעתנו — ואני מאמין כי לא עלה אף על דעתם של גדולי התיאורטיקנים של משנת מארכס — כי בשמו של מארכס ישמיד סטאלין את חבריו הקרובים ביותר, את מנהיגי המהפכה הרוסית, ובמרוצת השנים ירצח בשם אותו מארכס עצמו כמעט את כל סופרי אידיש בברית המועצות.

החיים החברתיים והמפלגתיים התנהלו כמו על מי מנוחות, אולם הנוער שאירגן כל זאת ובהצלחה גילה כי אין לו עתיד בביחאוָה, ובעיקר בשדה הכלכלה, כמה שנאמר בפרקי אבות: „אם אין קמח אין תורה”. ה„פרנסות” הדלות של יהודי ביחאוה לא היה בהן משום סיכוי כלשהו לעתיד טוב יותר. כל עוד היו צעירים יכלו להסתפק במועט שהשתכרו כיוָן שהיו סמוכים לשולחן ההורים. אולם משבגרו ועמדו על פרקם וצריכים היו להקים בית לעצמם, לא ראו בסיס כלכלי לעתידם בביחאוָה. הן אלה שעבדו והן אלה שסחרו כביכול — הכל הגיעו לידי הכרה כי רק בהגירה יש פתרון לשאלת הקיום שלהם.

קבוצת נוער של ה„בונד” — די בונדיסטישע גרופּע יוגנט וועקער

כך החלו השורות בקרב הנוער הפרוגרסיבי הולכות ודוללות. החלו יוצאים את העיירה דוקא החברים הפעילים ביותר, אלה שהשקיעו כל כך הרבה עמל בבנין הארגונים, אלה שהקדישו את כל זמנם הפנוי לפעולה חברתית. חלק נסע לארגנטינה, חלק לצרפת, ואילו החלק הגדול ביותר עלה לארץ ישראל.

גם בעל דמיון קודר ביותר לא יכול היה להעלות על דעתו שכל זה יכרת, יקוצץ, ויפול כעמיר מאחרי הקוצר... כי לעולם לא אראה עוד את הקרובים והיקרים לי שעזבתים לאנחות בעיירתי. הה, ביחאנה עיירתי היקרה! אם גם היית עניה בחומר, עשירה היית ברומנטיקה, מצועפת בצעיף של אידיליה וזכרונות שחרות לא ימחו.

במסיבת בר־מצוה עם שמואל ארליך ממכסיקו
אין אַ בר־מצוה פייערונג מיט שמואל ארליך פון מעקסיקא

עומדים מימין: משה רידר, יעקב קליימאן, חוה קליימאן, חיים שפירא, חוה טננבוים, שלום מנדלבוים
יושבים מימין: מטלה ברקאי, הלל משה ברקאי, שמואל ארליך, מלצי שפירא, דבורה רידר

חיים ז׳ולטק
(פריס)

זכרונות

במִמלכת פולין, ליד נהר הבוג, שוכנת
לה עירונת בגודל של פיהוק.
י. ל. פרץ

יש ואני נעצר לרגע קט ומפנה מבטי לאחור בנסותי להחיות את העבר, והנה רואה אני את עיירתי ביחאוה בארבע תקופותיה: סתיו — רחובות מרופשים, בוץ, פנסים מתנדנדים ומהבהבים ברוח; חורף מרדים תחת שכבת שלג עבה, כפור וקרח על החלונות האטומים וזגוגיות עטורות בפרחי־כפור; אביב בשחרי פז וערבי כחול רוגע; קיץ — שרב ודלתות קרועות לרוָחה, וילדים מתרוצצים יחפים בחצר. עיירה כרבות־רבות מסוגה, עיירה של ה„מנחם־מנדל״ים שלה, מלוי בריבית וקבצנים ופושטי־יד שלה. עיירה ככל העיירות האחרות שבפולין המדינה — ואף־על־פי־כן משהו מן המיוחד יש בה.

הגעתי לביחאוה בשנת 1917, ערב סיומה של מלחמת העולם הראשונה. לא יצאו ימים רבים ופולין זכתה בעצמאות, ובאותו זמן ניתנה לנו הצהרת בלפור שהיתה לנו מעין הצהרת כורש חדשה... עוד היום רואה אני בעיני רוחי את התהלוכה רבתי־עם תחת דגלי תכלת־לבן המתנוססים מעליה; הנה נתעכבה היא ליד בית־הכנסת וישראל זיטמן נושא נאום נלהב והקהל נענה לו בקריאות נלהבות: „תחי אנגליה״! „תחי פולין״! התלהבנו והאמנו כי עומדים אנו בראשית תקופה חדשה בחיי העמים ובחיי עמנו גם יחד.

למדתי אז בבית־ספר עברי בהנהלת המורה ז׳יטומירסקי. למדנו עברית ושרנו שירי ציון שהיה בהם מן הצער על העבר המזהיר שאבד לנו ומן הכיסופים לארץ האבות המחכה לבניה־בוניה. חיינו בגולה, אבל כל הויתנו היתה קשורה לאותה מולדת קרובה־רחוקה שאת אוירה נשמנו, את דברי ימיה למדנו, וכל נביא וגיבור היה קרוב לרוחנו ובכל ישותנו הערצנו אותו. וכאשר באחד הימים עזבנו המורה

ז׳יטומירסקי, התכנסנו קבוצת ילדים אצל זיסקינד שינגרטן וכתבנו מכתב קיבוצי למורנו ואיחלנו לו שיצליח להגיע במהרה אל הר הכרמל ויכתוב לנו על הארץ והנעשה בה. „ציון הלא תשאלי...״ שיר זה היה חרות בזכרוננו — ואנו ביקשנו את ציון ושאפנו אליה.

חלפו ימים ועמהם נגוזה גם ילדותנו. נכנסנו לגיל הנעורים ונמשכנו לתוך מעגל ההתארגנות שהיה בכל תקפו באותם הימים. תנועות פוליטיות הלכו והתגבשו. לבד מן התנועה הציונית, „המזרחי״, ומפלגות שמאלניות, נוסד גם מועדון על שם י״ל פרץ, שחבריו היוו להלכה אגודה מקצועית ולמעשה רק אגודה תרבותית. נוסדו ספריות, ואנחנו כרעבים התנפלנו על הספרים ובלענו אותם כ„בכורה בטרם קיץ״ ללא אבחנה. היה זה ערב־רב של ספרים: רוסו, אחד־העם, שלום עליכם, ז׳ול ורן, מנדלי מוכר ספרים, וכו׳ וכו׳. כן נוסדו חוגים ושעורים בכלכלה מדינית והמטריאליזם ההיסטורי, בתכנית הריפורמות והמאניפסט הקומוניסטי — תורות ומשנות שבדי עמל התפתלנו בשביליהן כדי לרדת לעמקן.

נאבקנו בקשיים חמריים וביקשנו דרכים להשגת אמצעים — והיינו לשחקנים... האמנו כי כל אחד ממנו מסוגל לשחק את תפקידו על הבימה. היו אמנם בינינו אחדים שנתברכו בכשרון המשחק, אבל כולנו שיחקנו, טוב או רע, וערכנו הצגות. והיו התנצחויות, התנגשויות מפלגתיות, תעמולת בחירות והרצאות משופעות

כיתת בית־הספר עם המורה ז׳יטומירסקי

שול־קלאַס מיט דעם לערער זשיטאָמירסקי

בקריאות־ביניים והפרעות סתם. רבים היו משוכנעים כי בידם המפתח לגאולת האנושות, שלגביה מה קטן הוא הערך של גאולת עם, שהרי בשחרורו של הכלל במשטר הסוציאליסטי שישתרר בעולם יבוא הקץ גם לסבלותיו של כל עם ועם וכל פרט ופרט. חולמים היינו וראינו את עצמנו כלוחמים. איזו תמימות שגבלה כמעט עם טפשות!

ועולות בזכרון כמה וכמה דמויות של עסקנים בחיים הציבוריים של עיירתנו ביחאוה: ישראל זיטמן, שכבר הזכרתיו לעיל, אשר נחן בכשרון הדיבור וקול נאומו עדיין מצלצל באזני; מנדל רייז, לייבצ'ה הימלפארב איש התרבות והנימוסים הטרקליניים: יעקב קליימאן, ישראל פייאראייזן, אברהם צוקר, מנשה ארליך, אברהם שרפשטין — אנשים שנתנו מזמנם ואונם לכלל, דאגו דאגת יום־יום לו ולא זנחו את הדאגה לעתיד יותר טוב בשבילו.

אמרתי „עיירה ככל העיירות האחרות שבפולין המדינה — ואף־על־פי־כן משהו מן המיוחד היה בה" בביחאוה שלנו. אכן מיוחדות זו התנכרה בהשכלתם, בהכרתם ובעסקנותם של בני העיירה שלנו, שהתבלטו בועידות המחוז והגליל.

נזכר אני במאורע חשוב אחד בחיי העיירה — פתיחת „בית־העם" שלהקמתו תרמנו כולנו ממרצנו ומכספינו, וכדרכנו — בהתלהבות. צעיר לימים הייתי עדיין, בן ארבע־עשרה בערך, ועבדתי יחד עם אחרים בהקצעת קרשים לבנין. זוכר אני יפה את הפתיחה החגיגית, ואת ברכתו של יעקב קליימאן (איני זוכר בשם מי) שסיים במשאלה, כי בעלי הבית הזה לא ינהגו מנהג הפרונצ'יקים האנטישמיים שסירבו להשכיר את אולם התיאטרון ואת אולם מכבי האש ליהודים, אלא ינהגו „משחק הוגן" עם יריביהם הפוליטיים שיוכלו להשתמש באולם „בית־העם" לאסיפותיהם והרצאותיהם באופן חפשי. תשואות רמות כיסו את דברי הנואם לאות הסכמה כללית.

וזוכר אני אסיפת „בונד" אחת באותו אולם של „בית־העם". מישהו שפך קיתונות של חרפות על „הציונים הריאקציוניים" ושותפיהם. התערב יעקב קליימאן ואמר: „...לפנים, כאשר האנושות היתה עדיין בלתי מתורבתת, גסה ומגושמת, שפתה היתה דלה וההגדרות כלליות, מעומעמות ובלתי מדויקות, ודברים שונים צוינו כאחד. אולם היום לשונן של אומות ועמים עשירה היא וניתן לקרוא לכל דבר בשמו המיוחד. הנה כי כן — כל אשר בטבע מועיל הוא". ואז באה קריאת־ביניים: „ומוסוליני?!" והוא השיב: „אף הוא — בשביל הפאשיזם, כמובן".

מעביר אני לפני עיני רוחי את בני עיירתי אחד לאחד, את הבתים והצריפים, את הרחובות המרופשים ואת מקומות הטיולים שלנו, את הנוף היפה על שדותיו

ויערותיו, את הטירה החרבה שבה היינו מתאספים לאור הירח המלא ושרים במקהלה שירי־עם ושירי ציון שנישאו והידהדו במרחקים...

מזה דורות שיהדות פולין החלה שוב נודדת למרחקים בבקשת לחם ועבודה משהרגישה כי הקרקע בוערת תחת רגליה, ופני רובם היו לעבר הימים, לאמריקה. אז נוצר השיר הידוע „אַבריוועלע דער מאמען...״ מפזמים היו שיר זה שנים על שנים החיט ליד מכונת־התפירה שלו, הסנדלר על שרפרפו, והקדר על האבנים „איגרת לאמא אל־נא תשכחה, כתוב־כתוב ילדי חמודי״. המהגרים היהודים לא שכחו לא את אמם־הורתם שהשאירו מאחוריהם ולא את עיירתם שבה בילו את ילדותם ונעוריהם ובה „היו מטפסים על עץ רם ומיידים אבנים לתוך הנהר״. עוד היום שרים רבים־רבים את השיר המפורסם „מיין שטעטעלע בעלז״ — בעלז, עיירתי בעלז המרעיד נימים בלב לזכור כל מה שהיה לנו בפולין ואבד, אבד לנצח. כזו היתה לנו ביחאוה...

חולפות השנים והזכרונות שרירים וקיימים...

הבית הגדול של הימלפאַרב — הימעלפאַרב׳ס גרויס הויז

אריה פיק

ב י ח א ו ה ע י י ר ת י

בביחאוה, שבה נולדתי ובליתי את רוב שנות נעורי, עד לעליתי לארץ, היתה קיימת קהילה שינקה את השראתה ממורשת דורות. היתה זו עיירה קטנה לפי מנין אוכלוסיה ולפי תחומה, אך גדולה ברוח. תושביה היהודים גדלו על ברכי המסורת של חכמי לובלין העתיקה, היא ירושלים דפולין. הישוב היהודי היה קיים כאן במשך מאות בשנים, ועדים לכך בית־הכנסת העתיק, בית־המדרש, ובית־העלמין הישן, שבו עמד „האוהל" המפורסם של שלושת הרבנים: ר' חמיה'לי, ר' חיימל ור' איציקל, אחרון שושלת האדמו"רים של „היהודי הקדוש". ר' איציקל עונה קשות בבית־הסוהר של לובלין בימי המרצחים הנאצים ונפטר בביחאוה בחודש כסלו תש"ב.

ביחאוה היתה אך נקודה זעירה על פני המפה הגדולה של יהדות פולין. היו בה יותר אביונים מעשירים, אבל אלה ואלה מצאו בה את פרנסתם הדלה, אהבו את עיירתם והיו שמחים בחלקם. אף פשוטי־עם — סוחרים ותגרי־ירידים, עגלונים וחייטים, נגרים וכובענים וכו' — נתנו ידם לחיי ציבור ותרבות תוססים, שנתרכזו בבית־העם, בבית־ספר „תרבות", בתנועות החלוציות, סביב הספריה ובנקודות־ההכשרה של „השומר הלאומי". לתנועה הציונית היתה השפעה גדולה בחינוך הדור והירבו לעשות מנהיגי התנועה במקום ופעילי הקרנות הלאומיות. מנהיגי ה„בונד" אף הם הצטיינו במסירותם לציבור על־פי דרכם הם. ראש הקהילה האחרון של ביחאוה היה אברהם לוין, מעסקני מפלגת „פועלי־ציון צ"ס". כדרך הבריות היו גם אנשי ביחאוה מפולגים לזרמים, זרם זרם ואמונתו בהפרוגראמה שלו, אבל כולם היו יהודים טובים, מסורים לעניני עמם.

בימי השואה נעקר הכל מן השורש. העיירה ה י ה ו ד י ת ביחאוה אינה קיימת עוד. יהא־נא הספר הזה מצבת־זכרון לקהילתנו.

נח גולדשטיין

מזכרונות ילדות

אבי ז"ל היה מצאצאי אחת המשפחות הותיקות־הראשונות בביחאוה שנימנו עם חסידי טריסק עוד מימי ה„טריסקער מגיד" זצ"ל. היתה זו משפחה ענפה של סוחרים בתבואות ויער, בעלי נכסים וממון, שלרגל קשריה, כנראה, עם פריצים פולניים צירפה לשם־המשפחה שלה את השם פאשקביץ; וכל מכתבי הפירמה של אבי נשאו את שני שמות־המשפחה במצורף: גולדשטין־פאשקביץ.

זכרונות ילדותי מחזירים אותי לתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. גרנו בדירה גדולה בביתה של ביילה־ראצאס שעמד בשוק. אבי, תלמיד חכם וירא שמים, היה נוהג לקום בחצות לילה, ניגש אל ארון הספרים ומוציא אחת הגמרות בכריכת עור בהיר ששמות המסכתות שבה טבועות באותיות של כסף מבריקות עליה, מתישב בכורסה שלו ליד השולחן הגדול ומתחיל בלימוד הסוגיה בניגון הגמרא המקובל, שסלסוליו עודם מצלצלים באזני עד היום. כחסיד של טריסק היה מתפלל ב„שטיבל", שאוירה של אחות־אמת, חמימות וחדות־חיים שררה בו, במיוחד בימי שבת ומועד. משוה אני לנגד עיני את לילות השבת, את „שלוש סעודות" ואת „מלוה מלכה" שהיו מלווים זמירות, נגונים וריקודי חסידים משולהבים עד מאוחר בלילה. אכן אין לתאר כלל את ההתלהבות שהקיפה את כל הקהל הזה בחג שמחת התורה, כשהריקודים עם ספרי התורה והשירה בקולי־קולות הרקיעו לשחקים.

ידו של אבא רחבה היתה הן במתנות לאביונים והן למתן בסתר. ומבחינה זו היתה אמי ז"ל עזר כנגדו במלוא מובן המלה. נוהגת היתה למלא את סליהן של נשים עניות כל טוב ולהוציאן בעד הדלת האחורית שאיש לא יראן כנצרכות לבריות וילבין פניהן.

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה בנה אבא לעצמו בית על הניווי. דירתנו היתה גדולה, בת ששה חדרים יפים, בקומה עליונה, ולמטה היו חנויות ודירות

קטנות. מאחורי הבית היתה חצר גדולה, וסביבה — אסמים, אורוות ורפתים, עם עליות למספוא בשביל בעלי־החיים, ומהלאה לחצר השתרע גן עצי־פרי רחב ידים. בקצה הגן, מעבר לגדר, שכן בית־העלמין הישן של העיירה ובו „האוהל", שבו נטמנו עצמותיהם של הצדיקים ר' נחמיה'לה, „היהודי הקדוש" ואחרים, אלופים בתורה ובמצוות. לא אחת קרה לנו, הילדים, לשמוע בשעת משחקים בגן צעקות ויללות עולות מבית־העלמין, וידענו כי אלו הן צעקותיהן של אמהות המשתטחות על קברותיהם של צדיקים ומבקשות רחמים על חולה שחייו בסכנה, או של מצב משפחתי קשה מנשוא וכדומה. אז היינו עוזבים את משחקנו, מתקרבים אל הגדר ומציצים אל הנעשה מעברה: דלת „האוהל" פרוצה, נרות דולקים בפנים, והבכי והזעקות מעוררים רחמי שמים... עד־מהרה היינו מסיחים דעתנו ממה שראינו וחוזרים למשחקנו.

אחרי בית־הקברות, למטה, ריצרצו להם מי נהר יונגארטן, ששתי גדותיו היו משופעים בפרחי זכריני, עד לכפרים וישובים חקלאיים — „זאדאַמביאָס", ששדותיהם ובתיהם השתרעו במעלה ההר. החקלאים היו מגשרים בלוחות עבים את שתי הגדות, וזוגות צעירים היו אוהבים לטייל לעבר השני של הנהר ולהתענג

בית העלמין הישן (בלי יהודים; תצלום לאחר השואה)
דער אַלטער בית־עולם (אָן יידן; אַראָפּגענומען נאָכן חורבן)

על יפי הגינות אשר שם. ובנהר למטה היו להקות אוזים גדולות שטות וממלאות את האויר קול קריאותיהם „גע גע".

אך הספקנו לחנוך את ביתנו החדש — פרצה המלחמה, ואנו נאלצנו לעזוב את העיירה. לקחנו עמנו את הדברים הנחוצים ביותר ויצאנו בעגלה וסוסים שלנו ללובלין יחד עם משפחת רייז, חברו של אבא. אחרי שהסתדרנו כפליטים במקום החדש, חזר אבא עם שמואל רייז לביחאוה לשמור על הרכוש שנשאר שם, אבל מצאו את בתיהם תפוסים על־ידי הצבא ונאלצו לישון בחוץ. אז חלה אבא במחלת הריאה שממנה לא הבריא עוד.

עם גמר המלחמה חזרנו הביתה, אבל הגלגל נהפך עלינו. אבא לא יכול להתאים את עצמו לשינויים שחלו בעולם המסחר, של ניצול קוניונקטורות וספקולציות, וראה בעין רעה את „עשירי המלחמה" שצצו כפטריות אחרי הגשם. באותם הימים חלה תמורה בהשקפת עולמו כתוצאה מהמשבר הכלכלי שלו, והוא החל נותן דעתו על הכורח בלימוד מקצוע, מלאכה, שיהיה בהם כדי לפרנס את בעליהם. לא מן הנמנע שהירבה להרהר במה שנאמר „חביבה מלאכה לפני מי שאמר והיה העולם" שכן החל מכוון את ילדיו ללימוד מקצוע.

עשר שנים סבל אבא ממחלתו ועזב אותנו לאנחות כשהוא בהכרה מלאה.

יהא זכרו ברוך.

משה גריץ ז"ל

עיירתנו בוערת

עולות בזכרוני השריפות שהיו פורצות מזמן לזמן בעיירתנו ביחאוה. אלה לא היו שריפות זדוניות במטרה לקבל דמי ביטוח, כפי שקורה הדבר בימינו בערים הגדולות. לא, היו אלה שריפות שפרצו מאליהן, ואיש לא ידע אפילו היכן פרצו ומה גרם להתפרצותן. אבל הן היו פורצות ומכלות רכוש למכביר ומעמידים בני־אדם בעירום וחוסר־כל. שריפות אלה שימשו ציון למנין השנים, והיו מונים כך וכך שנים לאחר השריפה הראשונה, כך וכך שנים לאחר השריפה השניה, וכולי.

השריפה הראשונה הגדולה פרצה בשנת 1900. החלה אצל בצלאל אביש'ס ביילה־חנה ועד לגרשון קראמאר ועד לבית־המרחץ ובית־המרקחת — הכל עלה באש. כשפרצה השריפה החלו הכל רצים הביתה להציל כל שניתן להצלה מתוך השריפה, וקודם־כל את כלי־המצע. כן היו „חוטפים" סוסים להביא את הצינור, שגדלו היה כגודל צינור־מים שבו משקים בימינו את הגן...

השריפה השניה פרצה בשנת 1910 או 1911. האש השתוללה למן ה"טומאה" * ועד לביתו של לייזער ארליך וזה של שמואל רייז — הכל עלה באש, כמעט מחצית העיירה.

השריפה השלישית פרצה בשנת 1935 או 1936. הפעם פשטה השריפה מבית שלמה קליימאן (בייניש) ועד בעריש וואלדמאן ופינחס רייז. ביתנו נשאר שלם, והגויים אמרו, כי בבית זה התאכסן לפנים הבישוף והוא בירך את הבית שלא תשלוט בו לעולם האש...

אברהם'צ'ה קליימאן, קראו לו הסולטיס, אירגן קבוצת מכבי־אש של מתנדבים, שהיו מוכנים תמיד לכיבוי שריפות.

תבל לאַדאַרפיין, בנה של חנה־לאה בריינה, נפל לתוך הבאר, אבל הוציאוהו חי. לאמיתו של דבר לא נפל — הוא הוטל פנימה בידי הנערים בשעה שנמצאו חוזרים מן ה„חדר". מאז קראו לבאֵר: בארה של חנה־לאה.

---

* כך קראו לכנסיה בימים ההם.

טובה־אנקה מאקוביצקי

זכרונות מעיירתי ביחאוה

רוצה אני לתת תיאור על דרך לימוד מקצוע בעיירתנו הקטנה. קודם כל צריכים היו לראות את השוליה, מהו מראהו החיצוני. משמצאה חיצוניותו חן בעיני בעל־המלאכה, החלו מדברים על תנאים: שלושת רבעי שנה צריך הוא ללמוד את המקצוע ללא כל תשלום בעד עבודתו ובאותה עת עצמה עליו לשמש שליח, לעזור בשעת העבודה וגם... בעניני הבית. לאחר שחלפו שלושת רבעי השנה, היה בעל־המלאכה משלח את השוליה שלו, שהיה פונה אז לבקש לו מקום עבודה חדש.

עלה בידו לקבל עבודה ולהתחיל להשתכר, נאלץ היה לעבוד לא שמונה שעות חלילה, כי אם מחשכה עד חשכה, רצוני לומר להתחיל עבודתו השכם בבוקר ועד מאוחר בלילה, והשכר לא הספיק אלא ללחם צר ומים לחץ.

במרוצת עבודתי הסתכלתי לחייהם של בעלי־המלאכה. כדי להתפרנס בדוחק, היו האנשים יושבים ועובדים עד השעות המאוחרות של הלילה ליד עששית־נפט קטנה. לא אחת היה „נותן העבודה" מסלק את הכובע מהעששית שתמשוך פחות נפט. היו מעלים במקצת את הפתילה — פקעה הזכוכית. מה לעשות? סתמו את החור בנייר והמשיכו לעבוד בהכנת הסחורה ליום השוק. כך החייטים. כך הנגרים, הסנדלרים וכל שאר בעלי המקצועות. בבוקר היתה העיירה מתעוררת מעודדת, כי ביום־השוק היתה כל העיירה יונקת את פרנסתה לכל ימי השבוע.

כך חיו מן היד אל הפה, עובדים קשה וחיים באמונה, מרוצים פחות או יותר ממה שיש להם, עד שבא הרוצח האיום והשמיד הכל, עקר את יהדותה של העיירה על אנשיה.

חדשיים לפני פרוץ המלחמה דרשה הממשלה הפולנית מאת היהודים שיתרמו את תרומתם למען חיל האויר הפולני, אולם התרומות שנתרמו לא נראו מספיקות

לשלטונות. ביום בהיר אחד — היה זה יום שלישי בשבת, יום שכל הסוחרים ובעלי־המלאכה בעיירה ציפו לו כל ימות השבוע — יצא הקומנדאנט ועמו המזכיר לוטראָק ממשרד האוצר, הוציאו את כל הסוחרים מחנויותיהם והחתימו בחותמות־שעוה את הדלתות... מפני שהתרומות שתרמו „בהתנדבות" לא הספיקו להם. ישראל זיטמן, שעמד מיואש והסתכל בנעשה, ביקש לקבל על עצמו את האחריות להגדלת המכסות, אבל הקומנדאנט לא הסכים — „הוא בעצמו יקבע את הסכומים, ורק אחרי שאלה יסולקו יפתח את החנויות." עמדתי מיואשת למראה פני החיים של היהודים בפולין. אמר אלי ישראל זיטמן: „טויבה, טוב לך, אַת עומדת לעזוב את הארץ הזאת."

לאחר זמן קצר נפרדתי מעל בני משפחתי וכל הקרובים היקרים ומעל עיירתי היקרה ביחאוה.

אילו היו פני עיירתנו בימים נוראים

החושך עודנו שורר ביקום, הכוכבים קורצים בשמים, והשמש הולך מבית אל בית ודופק על הדלת, מעורר את האנשים לסליחות. פה ושם מתעוררים הילדים בפחד מפני הדפיקה על הדלת, ההורים קמים, לוקחים את הפנס והולכים אל בית־הכנסת. אומרים היו סליחות בכוונה רבה, מתפללים לשם שימחל לכל החטאים שחטאו בני ישראל ביודעים ובלא יודעים, ומתכוננים לקראת יום הדין הגדול.

ברגיל היו הימים הנוראים מתחילים כבר עם ימי ראש השנה. אמת יום טוב, אבל יום טוב התובע מכל יהודי שלא יסיח דעתו מיום הדין הגדול אשר לפניו, מעשרת ימי תשובה שבהם עליו להתכונן ולעשות תשובה, ולבקש לעצמו ולכל בני משפחתו שנה טובה, שנת בריאות ופרנסה. בצאתם ללכת לבית־הכנסת היו ההורים מצוים על הבנות (הבנים היו כרגיל הולכים יחד עם ההורים) שלא יאחרו חלילה לתקיעת שופר. היו הבנות באות עם המחזורים בידיהן, פותחות אותם במקום הקיפול של „למנצח" (הקיפול היה קיים משנה שלפני כן) ומתחילות באמירה. הן ידעו כי יש לומר „למנצח" שבע פעמים, אבל כיצד לשמור בזכרון את מספר הפעמים שכבר נאמר? אסתר רחל, הסבתא של יעקב קליימאן, היתה נוהגת לכפוף אצבע אחת כל פעם ובאופן זה שומרת על מספר הפעמים שכבר אמרה. לאחר שכבר גמרתי, אמרה שלא הספיקה לכפוף אלא חמש אצבעות בלבד, מכאן שעלי לומר עוד פעמיים...

ערב יום הכיפורים היה מתחיל כמובן בענין הכפרות. לאחר שגמרו את הקפתם מסביב לראש ואמירת „זה כפרתי" מיהרו אל השוחט, ר' יחיאל שו"ב. שחיטת הכפרות היה בה משום מעשה רב. ברגיל היו צריכים להמתין לשוחט עד שישוב מבית־הכנסת, ובינתים היו מתאספים המוני אנשים במקום אחד. בא ר' יחיאל שו"ב וניגש לעבודה: מטיל את ראש העוף לאחור ומורט כמה נוצות ליד צווארו, מעביר את החלף על פני חלקת הצואר ומשליך את העוף השחוט לעבר בעליו. השחיטה היתה נעשית במהירות רבה למדי ובינתים נתחלפו לרבים עופותיהם. בבית היתה אמא אומרת: „החלפת את הכפרה; במקום שחורה הבאת לבנה. לכי והחליפי אותה." אטו מילתא זוטרתא היא ללכת ולהחליף כשאינך יודעת עם מי החלפת...

השמש מתחילה שוקעת לצד מערב, הכל כבר מוכנים ללכת לבית־הכנסת, אמא מברכת על הנרות, ההורים מברכים את הילדים, משירים דמעה ומברכים זה את זה בשנה טובה. כל נדרי מרעיד נימה בלב, מתחיל יום הדין הגדול, כל הקהל מתפלל בקול רם ובכונה רבה, קורא לבורא עולם שירחם על בניו, על עם ישראל. כל היום עובר בצום ובתפילה, באימה וביראה, וכאשר מתחיל היום הגדול לערוב נשמעת תפילת נעילה תוך התאוששות רבה, מורגשת מקצת שמחה תוך אמונה כי רחמי שמים יתגלגלו עלינו ויתנו לנו שנה טובה.

נסתיימה התפילה, השופר תוקע בכל עוזו, והקריאה לשנה הבאה בירושלים מצלצלת בגילה. מורדות הטליתות ואגב קיפולן מתפללים מעריב בחטף, מברכים זה את זה בשנה טובה ופונים הביתה להבדיל ולסעוד את הלב לאחר יום התענית הגדול.

זכרונות יפים, נוגעים עד הלב, מכל מה שהיה ואיננו עוד, כי נכרת בידו הזדונית של הרוצח הנאצי.

משה איכנבלט

מזכרונות הילדות שלי

היה זה לפני למעלה מארבע עשרות שנים. גן ילדים טרם יהיה בביחאוה, וכל יליד (בן זכר, כמובן) במלאת לו שלוש שנים התחיל הולך, או יותר נכון מובל ל„חדר" של רבי ישעיהו (שעיה׳לה בפי כולם). גם אני התחלתי לומד אצל רבי ישעיה׳לה, תחילה את האלף־בית ואחר כך בסידור התפילה. היה זה כמדומני סידור „קרבן מנחה" עם אותיות דפוס גדולות ודפים צהובים, שבמשך שנים רבות שימש כלי פרנסתו של הרבי. אחרי שלמדתי אצלו כמה „זמנים" מסרוני — חושבני שבעצתו של סבי מנדלי (מנחם גרשטנזנג) ז"ל — לידי מלמד אחר. היה זה רבי ישראל׳יק (שרולקה׳לה), יהודי קטן וחלוש, שאצלו למדתי כבר חומש, ובשבתות הייתי הולך אל הסבא (הייתי נכדו הבכור) לקרוא לפניו את פרשת השבוע.

אחרי כן הגיעה העת ללכת לבית־ספר יסודי. הילקוט הגדול על גבי, הייתי הולך בוקר, בוקר לבית־הספר ששכן בקצה העיירה. בדרכי לבית־הספר הייתי עובר על פני חנות המכולת של משה איינשטיין, או משה חנה־מנדל׳ס. נוהג היה לצבוט אותי בלחיי, או למשוך באזני, ואומר אלי: „משה׳לה, משה׳לה, גדל! גדל!" היה בכך משום לעג־מה לי, כי הייתי קטן לפי גילי. כן נהגו עמי גם גדליהו פלומנבאום, ידיד אבי, ושמואל פלדשר.

כשגדלתי עוד מסרוני לידי רבי חיים־יענקל פיינשמיט. היה זה יהודי חכם ויודע תורה, קפדן וחריף. אצלו התחלתי לומד דף גמרא, נוסף לחומש. בשבועות שלפני „ימים נוראים" היה רבנו חיים־יענקל נוהג להתהלך בחדר אילך ואילך ומשמיע בקולו הצלול תפילות ופזמונים — מתרגל ומתקין את עצמו לקראת החגים, בהיותו משמש בעל־תפילה באחד ה„שטיבלעך". באותו זמן היינו אנחנו התלמידים יושבים סביב השולחן רכונים על הגמרא בלי שנתן דעתנו על הסוגיא שלפנינו, כי קשובים היינו לתפילות ולפזמונים שהסתלסלו ועלו מפי הרבי.

נח שינגרטן

„ה ב ו ר ס ה"

העיירה לגבי בני דורי היא עדיין ממשות נפשית; חויות הילדות והנעורים לא נשתכחו על אף מרחק הזמן; והיא תהיה לנגד עינינו כל עוד אנו חיים ונושמים. זהו נכס יהודי, אנושי, מקור של שמחה ועצב, של הרהורים ונוסטאלגיה. אנו מבקשים להסיח דעתנו מהמגרעות (וכאלה היו והיו...) ומעלים מנבכי העבר מראה כל מקום ופינה יפים שבהם ריטטה מציאות־חיים עשירת תוכן שחלפה ואיננה עוד. אחת הפינות האלה עולה עתה לנגד עיני. אמנם הפלגנו הרחק־הרחק ממנה, ובאורח חיינו כיום אין לראותה אלא כחלום שעבר וצלל בתהום הנשיה, אבל חש אני שהיא נעורה בי, כדי שאספר עליה ולא תימחה מלב.

היתה זו חנות קטנה באמצע העיירה, וכשהיית עומד בחוץ יכולת להשקיף לכל צדדיה: לכיכר, לדרכים והשבילים החוצים את העיירה לארכה ולרחבה. בעל החנות היה שמואל שכטר, או שמואל ברישאָס כפי שנקרא בפי כולם. שמואל שכטר היה משכיל ציוני ממיסדי האגודה הציונית הכללית בביחאוה, מהראשונים בשורה ומהנכבדים והחשובים שבהם, ביחד עם י. ויצנבליט, מנדל רייז, זיסקינד, שינגרטן, מרדכי שרפשטיין, ארליך, ואחרים ששמותיהם נשמטו כבר מזכרוני. הוא לא היה נואם ודברן, אבל פעיל בכל מעשה, כגדול כקטן, מסור לתפקיד ובעל כושר הכרעה. בחנותו היה ממעט בדיבורים או בויכוחים, מחייך חיוך של סלחנות ופיקחות לשאון והמהומה שעוררו הנוכחים, אולם לא נמנע מלהתערב, ובתקיפות, כשמישהו עבר את תחום המותר או דיבר דברי שטות. איסטניס ובעל כושר הבחנה דק לגבי חולשות אנוש, מחונן בחוש ביקורת מפותח, לא חשך פיו ולא נטה חסד אפילו לידידיו משראה כי אינם צודקים. הוא ידע להצליף בלשונו החריפה עושי עול, ציניקנים, והם לא העזו לקנטרו בדברים, כי הכל ידעו ששמואל בר־לבב הוא ולא ישא פני איש.

זוכר אני חנות זו עוד משחר ילדותי, וביחוד זוכר אני את האיש כפי שנחרת

„הבורסה" די „בירזשע"

בזכרוני: רציני, קפדן בלבושו, מסודר וחרוץ במלאכתו. תמיד עסוק, ידיו מלאות עבודה, אם בהבאת סחורה: באלונים של גאזוז וסודה, גלידה, שוקולד וכל מיני מתיקה; ואם בניקוי וצחצות הדלפק, המידפים והשולחנות. רצים היינו אנו הקטנים אליו עם הפרוטות שבידינו לקנות „דברים טובים" אצלו, כי נאמן היה עלינו שיתן לנו מן הטוב־הטוב אשר לו.

לגדולים שימש המקום מיפגש, מעין „בורסה", שבה היו שומעים חדשות, מקבלים את העתונים שהגיעו מוארשה, מתוכחים ומנתחים בעיות המנסרות בחללו של עולם ועושים נחת־רוח זה לזה בהברקות והלצות, ולא חוסכים מעצמם גם מעט רכילות כדרך הבריות. כל חדשה או מאורע היו מגיעים תחילה ל„בורסה" של שמואל ובאמצעי תקשורת אישיים מתפשטים אל כל בית בעיירה.

שמואל עבד קשה. משכים היה לפתוח את חנותו בקיץ כבחורף כי עול פרנסת המשפחה היה כמעט כולו עליו; אשתו היתה חלשה ולא יכלה לעזור לו הרבה. משרת היה את לקוחותיו בזריזות ובנאמנות, ואהוב היה על הבריות ללא הבדל מעמד או מפלגה. בימות השוק השבועי, או היריד שהיה מתקיים לעתים יותר רחוקות, היו נכנסים אליו גם לקוחות נוצרים. שיכור לא העז להתפרע אצלו, כי למרות שלא היה בעל שרירים ידע לנהוג בתקיפות ובאומץ־לב. יהודי גא היה,

OPINJA
TYGODNIK ŻYDOWSKI
HAJNT
הײנט
נײע
פאלקס־צײטונג
דער
מאמענט
דאס
װארט
דאס
יודישע
טאגבלאט
הימלפרב

JUGNT-WEKER Cena 5 zł. פרייז Nr 1(2)

אורגאן פון יוגנט בונד „צוקונפט“ אין פוילן

פריי׳ע יוגנט

יוגנט

אילוסטרירטער חודש-ארגאן פאר דער פראלעטארישער יוגנט

№

ליטעראַרישע בלעטער

פארלאג ב. קלעצקין, ווארשע

„אַרבעטער-צייטונג“

וואָכנבלאַט

בעל רגש של כבוד עצמי מפותח שלא הרכין ראש בפני גוי אַלים, והכל הכירוהו והתיחסו אליו בהערכה וכבוד.

היום היחידי של תנועה והמולה בעיירה היה יום השוק, שהיה מתקיים כל יום שלישי בשבת ועליו בעיקר היתה פרנסתם של האוכלוסיה היהודית במקום. באותו יום היו בעלי החנויות מעמידים שולחנות ומקימים דוכנים מארגזים בכיכר השוק ובצידי הדרך, משטחים עליהם ממרכולתם ומסחורותיהם ומשדלים את האיכרים והאיכרות שיקנו צרכיהם בכסף שקיבלו תמורת תוצרתם שהביאו לשוק. החנויות מלאו קונים וגם סביב דוכנים אלה הצטופפו לקוחות־בכח רבים — ודעת הכל היתה נתונה להרבות פדיון. ביתר ימות השבוע שרר שקט בעיירה, ולעתים דומה היה כי הזמן קפא על שמריו; אוירה של שאננות ושעמום אפפה את תושביה. במיוחד הרגיש בכך הנוער המתבגר שלא ידע מה לעשות בימים אלה. מקצוע או

מסיבת־פרידה לשמואל שכטר ובני ביתו בצאתם לגור בלודז'
אָפשייד פון שמואל שכטר און זיין פאַמיליע פאַר זייער אַרויספאָר קיין לאָדזש
עומדים (מימין לשמאל): פרלמוטר חוה־גיטל, זיטמן ישראל, גולדשטיין חנה, רייס מנדל, רייס חנה, שכטר שמואל, ביברקלייד שמואל, שכטר שרה, ויזנבליט יעקב, ויזנבליט חוה, הימלפאַרב לייבצ'י, ברון מ.
באמצע: נייזר א., שפירא חיים, שרפשטיין מ., זילברקלאַנג בריש
יושבים: רייס לייבל, זוננשיין יצחק, הימלפאַרב איטה, גולדשטיין נח, קיכלמאכר שלמה, בראנד דבורה, רייס ק., לווינבוים טובה, שכטר א., גרינברג יעקב

מלאכה לא למדו, כי באותם הזמנים ראו במלאכה משום פחיתות כבוד; רק בודדים מבין בניהם של בעלי־בתים מלאם לבם ללמוד מקצוע, והשאר הסתובבו באפס מעשה כשהוריהם ממלאים את כל מחסורם. במרוצת הימים הפכה זו לבעיה רצינית שטובי הנוער במקום החלו מתלבטים ונאבקים על מציאת פתרון לה.

הנה כי כן לא במקרה הפכה חנותו של שמואל שכטר מקום משיכה לגביהם. בה מצאו הם פורקן לכיסופיהם, דיברו על תכניות, על שאיפות לעתיד, על „מחר" טוב ומענין יותר. הם ביקשו להיחלץ מתחום העיירה, לצאת לעיר גדולה שבה אפשרויות מגוונות ורבות ללימודים, להשתלמות, להכשרה מקצועית, ועל הכל — לחפש דרך ואמצעים לעלות לארץ, שכן זה היה הנושא העיקרי ושיא החלומות בכל הויכוחים שהתנהלו בחנותו הקטנה של שמואל. באוירה שבה היו שרויים כאן, נתונים להשפעת אישיותו האבהית של שמואל, הלכו ונתרקמו חלומות עשירים אצל צעירים מתפרצים לקראת המחר, לעצמאות, אי־תלות ולגאולה. שמואל, חכם ובעל רגש, פעיל ומפעיל בתנועה הציונית, הבין לנפש הצעירים, ואף החליט הוא עצמו לנטוש את העיירה ולעבור עם משפחתו ללודז.

כאן, בעיר הגדולה, ניסה הוא להסתדר ולא עמדה לו השעה; בניו גדלו, זקוק היה לאמצעים כדי לתת להם השכלה, ונמצא רץ אחרי פרנסתו ואינו מגיע. ניסה לעלות ארצה ולא עלה בידו — גם שאלת הסרטיפיקאטים וגם הוצאות הנסיעה היו לשטן לו בדרכו. וכך הורע מזלו של האיש היקר, הציוני מנעוריו, שהירבה לעשות למען רעיון הגאולה, לא זכה להגשים את חלום חייו — וניספה ביחד עם כל משפחתו בשואה.

נזכור אותו כאחד הדגולים והטובים שביהודי העיירה, ויירשם שמו באהבה והערצה בלוח קדושי ביחאוה.

משה רידר ונח שינגרטן

התחבורה בעיירה

בני דורנו עודם זוכרים היטב את בעלי־העגלה שהיו מקיימים את התחבורה בין העיירה ביחאוה ועיר־המחוז לובלין והסביבה. המרחק עד לובלין היה עשרים וחמישה קילומטרים בערך, אולם הנסיעה להתם היתה אורכת בימות החורף שמונה שעות ובימות הקיץ ארבע שעות. בשנות השלושים נסלל הכביש והנסיעה נעשתה קלה יותר, אבל עד שזה נסלל היתה הנסיעה בעונת החורף קשה מאד וכרוכה לעתים קרובות בסכנת נפשות. הגשמים והשלג המפשיר היו הופכים את הדרכים והשבילים לבוץ סמיך והסוסים היו שוקעים בו, ולא אחת היו הנוסעים נאלצים לרדת מעל העגלות ולבוסס ברפש כדי לדחוף את העגלה ולסייע עם הסוסים לחלצה מבורות ומהמורות. החנונים והסוחרים היו מטלטלים את עצמם בעגלות ללובלין וקונים שם את מרכולתם וסחורותיהם, מטעינים אותן על העגלות, וחוזרים ישובים על גבי המטען לעיירה. כך היו נוסעים בקור ובגשם, בשלג וכפור, ומביאים את המצרכים הנחוצים לתושבי המקום, ותוך כך מכלכלים בלחם את בני ביתם הם.

הדרך מביחאוה ללובלין הוליכה על פני יער פראבניק. ביחאוה בכלל היתה מוקפת יערות וחורשות, אבל היער פראבניק היה שם־דבר, צפוף ומלא אלונים עבותים שקרני השמש לא יכלו לחדור בעד ענפם. היער היה שרוי באפילה תמידית, ורשרוש הענפים והצללים הארוכים המשתרעים הטילו פחד על העוברים בו, ביחוד בלילות. היער הזה שימש לעתים מקום מחבוא לשודדים, ואימה היתה מוטלת על הנוסעים היהודים לאחר שאירעו גם מקרי שוד ורצח והתעללות בסוחרים יהודים.

היו אלה תנאי חיים קשים מאד שאבותינו הסכינו עמהם ולא רטנו אפילו, אם כי לא נעלם מהם כי במקומות אחרים קיימים כבר תנאי חיים קלים יותר. נציב איפוא ציון לעולם זה שחלף ואיננו עוד ולאותם האנשים העמלים שעשו את

עבודתם במסירות ונאמנות שנים־על־שנים והוציאו את פרנסתם בדוחק במקצוע העגלונות, יהודים טובים, ענוי עולם, שהיוו חלק מהנוף האנושי של העיירה.

הותיק והראשון במקצוע היה הירש־לייבה׳לה. היה זה יהודי פשוט, גוץ ומוצק, יודע ספר, מתגדר במלאכתו ונוהג בתקיפות כלפי נוסעים עמו משל היה מפקד בגדוד, אלא אם כן נזדמן בין הנוסעים איזה גוי מן המיוחסים. סוסיו היו חביבים עליו יותר מן הנוסעים, ולא פעם היה מכריח את נוסעיו לרדת ולהלך בצדי העגלה במעלה גבעה. הוא שימש גם בתפקיד דוַר למשלוח מכתבים וצרורות, וליצנו הדור היו מרכילים שבהגיעו אל נחל אינגרוטן הוא שולף את המכתבים מכיסיו ומשלחם על פני המים כדי לחסוך מעצמו טרחה יתרה בחלוקתם. בימי שבת ומועד היה נוהג להוליך את סוסיו־מפרנסיו אל הנחל לשתיה ורחיצה, וכשהיו חוזרים נקיים, שופעים מרץ וצונפים, דרך רחובות העיירה, היה הירש־לייבה׳לה שבע נחת למראה התושבים המתבוננים בהם ורוחם נוחה מהם. עם היותו אדם קשוח היה פופולארי ביותר ומקובל על אנשי העיירה.

שני לו במקצוע היה משה ברוך׳ס (כינוי על שם האב, כפי שמורגל היה

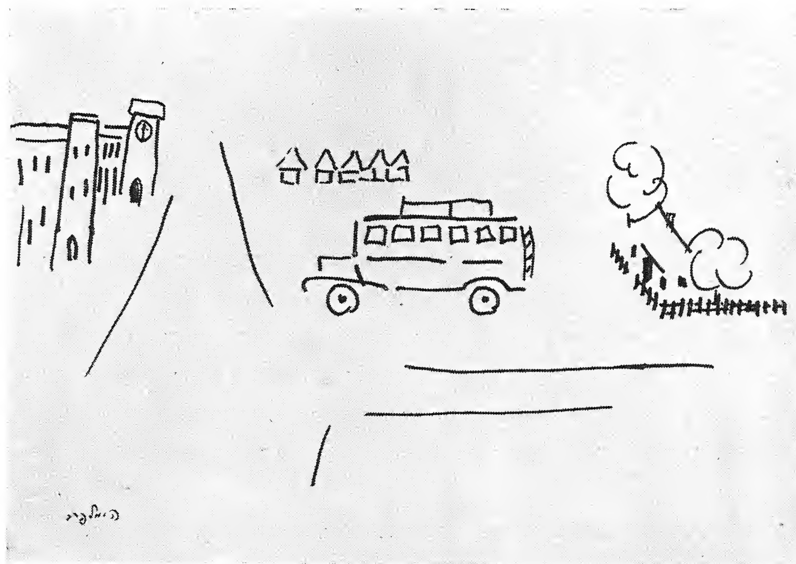

האוטובוס ללובלין — דער אַטאָבוס נאָך לובלין

בפי תושבי העיירה) ועוזר עמו בנו מנדל החרש (דער טויבער מענדעלי). הקו שלהם היה מביחאוה לקראשניק דרך קאָלשאָביץ. שניהם היו אנשים צנועים ושקטים, עושים במקצועם בנאמנות ובאדיבות, מוליכים נוסעים מהכא להתם ומהתם להכא ובאותה עת עצמה משמשים גם מעין סוכנים לחנונים וקונים בשבילם כל מיני מצרכים בלי שאלה האחרונים יצטרכו לטלטל את עצמם בדרך.

עסקו בתחבורה ובהעברת סחורות יענקה׳לה זליג׳ס ובנו זליג יענקה׳לה׳ס. היו אלה אנשים מכובדים שהגיעו למעמד של סוחרים, וביתם, שעמד בלב העיירה ודלתותיו פתוחות לרחוב, שימש מעין תחנה וסוכנות למכירת סחורות שונות. הם העדיפו את המסחר, בעיקר מסחר ביצים, על הובלת נוסעים. יענקה׳לה זליג׳ס היה נוהג להביא מגידים ודרשנים מלובלין וממקומות אחרים לביחאוה, דואג לאיכסונם ועורך מגביות למענם, ומשתדל שלא יקופח שכרם ויקבלו תמורה מתאימה בעד הרבצת תורתם בציבור.

היה זה בית מבורך בילדים, מהם נזכיר כאן את הבכור אברהם׳לי שהיה פעיל בתנועה הציונית, בעל כשרונות, אסטניס מקפיד בלבושו ומנגן בכינור; ואת יוסל הצעיר שהשתתף בחוג הדראמתי. מכל המשפחה הענפה הזאת היחידי שניצל מן השואה הוא משה ארליך המתגורר כיום בניו־יורק.

היו בביחאוה גם עגלונים שכירים שעבדו בשכר אצל בעלי־העגלה. היו אלה אנשים פשוטים ונוקשים שעבדו עבודה קשה, שחורה, ומעמדם היה זה של שולי החברה.

בשנות השלושים הצטרף למעמד העגלונים מוֹטיאָ פאשקאָביץ שקו־הנסיעה שלו היה מביחאוה למאנדאָרויץ, שבה היתה תחנת־רכבת. הוא עסק רק בהולכת נוסעים. מוֹטיאָ הצטיין בכח פיסי רב והיה מטיל את אימתו על פורעים ושקצים אלימים שניסו לתקוף יהודים בהזדמנויות רבות. מוֹטיאָ היה מוליך את נוסעיו בטח בכל מזג־אויר, חושך אמריו, אבל נוהג ביד אמיצה את סוסיו *.

באותה תקופה של שנות השלושים הופיע אצלנו האוטובוס הראשון שחולל מהפכה באמצעי התחבורה של העיירה והיה למתחרה בבעלי־העגלה הותיקים. את הזכיון להפעלת האוטובוס רכש נוצרי, אבל השותפים־המפעילים אותו היו האחים לוינבוים ויוסל רייז. מנדל לוינבוים היה הרוח החיה בעסק, מהיותו בעל נסיון והכשרה מסוימת במכונאות; היתה לו חנות לתיקון, השׂכרה ומכירת אפניים

---

* ראה „עלים על חיים, פגישות ורשימות דרך" לי. זרובבל עמודים 133.

(זכורים לנו יפה הטיולים באפניים הראשונים באחו!). הם הצטיינו בחריצותם ומרצם ותרמו הרבה לפיתוח התחבורה והמסחר בעיירה.

למותר לומר כי האוטובוס הופיע רק אחרי שנסלל הכביש מביחאוה ללובלין. דרך אגב, מן הראוי לציין כי בסלילת הכביש עבדו גם רבים מבני הנוער היהודי שהיו חסרים תעסוקה והסתובבו באפס מעשה. היתה זו גם הזדמנות להכשרה חלוצית של הנוער שהתכונן לעלות לארץ ולא ידע עוד בושת בעבודה פיסית. אדרבה, שמח היה להזדמנות לשים קץ לחיי השממון והבטלה ולעסוק בעבודה פרודוקטיבית.

להשלמת התמונה של מערכת התחבורה של עיירתנו עלינו להזכיר כאן גם את תחנת המוצא בלובלין. זו שכנה בחצרו של קלאַואָרס, שהיתה מעין פאסאז', מעבר רחב־ידים שבו מצאו מקום חניה כל העגלות שהגיעו מביחאוה. כאן גם היו טוענים את הסחורות ומתכנסים ליציאה חזרה הביתה.

במקום זה מצאו להם גם הגנבים אפשרויות רבות „לעסוק במלאכתם", לשלוח ידם בכל מיני סחורות שקנו הביחאנאים; וצריכים היו להשגיח בשבע עינים על כל אלה שהסתובבו בחצר וחיכו לרגע שהחנוני יסב עיניו מצרורו כדי „לזכות מן ההפקר". ומעשה באחת התגרניות העניות שקנתה מעט סחורה בלובלין והטעינה אותה על העגלה ולא זזה ממנה מפחד הגנבים. היה זה יום שלג וכפור, והעגלה נתעכבה ולא יצאה משך שעות לדרכה. ישבה האשה בעגלה והשלג כיסה אותה כמעט לגמרי. הגנבים, שלא הבחינו באשה באפילת הערב, שלחו ידם אל הסחורה — וכאן הפתיעה אותם האשה בצעקותיה והם נמלטו על נפשם.

האכסניה הראשית בלובלין בשביל אנשי ביחאוה שכנה ברחוב לובארטובסקי 15, ובעליה היו יאשיה (יוֹשאָ) רובינשטיין ואשתו יאכאָטל. היה זה מקום מיפגש לכל הביחאואים, ובה מצאו הם לינה ותבשיל חם. כאן היו מניחים את צרורותיהם ומזודותיהם, מפקידים את כספם אצל הבעלים ובשעת דחק גם משיגים אצלם הלואה או גמילות־חסד. יאשיה (יוֹשאָ) היה יהודי לבבי, נהג חיבה וידידות עם אורחיו, התענין בבעיותיו ודאגותיו של כל אחד ואחד מהם, ובשעת צורך משמש גם בורר־מפשר בין חנונים מתחרים ומסוכסכים. הזוג רובינשטיין היו אהובים על אנשי העיירה והכל הרגישו את עצמם באכסניה שלהם כבביתם. וכשזכה יאשיה בשנות השלושים לעלות לארץ, סייעו עמו יוצאי ביחאוה בארץ להסתדר בעבודה, בראותם אותו כבן עיירתם. אדם חביב וחרוץ זה הסתדר בעבודה על אף גילו הקשיש, הרויח את לחמו ביגיע כפיו ולא נזקק לתמיכה עד סוף ימיו.

י. זרובבל

עלים של חיים

פגישות ורשימות־דרך

שלום לך ביחאנה!

כך זה קרה: ביקורי האחרון בפולין היה בביחאוה; כנראה, כדי שיהיה חזק יותר הרושם „הביתי" שעלי לקחת עמי בנסיעתי הרחוקה למערב אירופה ודרום אמריקה. כשעה אחרי לובלין בדרך לרוזואדוב ירדתי בתחנת־רכבת קטנה שקטה. יום־קיץ חם, ראשית מארס. עגלה פשוטה, רתומה לזוג סוסים — אלה הם כנראה הנשרים העומדים להסיעני לביחאוה ו„שלא ארגיש את הדרך", כפי שהבטיחוני החברים.

— כמה זמן אורכת הנסיעה? שואל אני את החבר שהמתין לי.

הוא נמנע מלהשיב.

— יותר מ־4 שעות? אני עצמי מעלה בגוזמא, כינן שאמרו לי כי רק 2½ שעה אורכת הנסיעה עד העיירה.

— 4? ממלמל החבר, בערך... הדבר תלוי בדרך...

כינן שכך מתאזר אני עוז. הכרחית סבלנות ואין להשתטות בשאלות של תם. מה שעשוי — עשוי, אין צועקין לשעבר!

מוֹטיאָ,* יהודי מוצק גוץ, בעל זקנקן שחור־אפרפר, נוטל את המושכות והסוסים זזים... ישר לתוך ביצה עד הבטן. אנו דוהרים מטה בהר, אלי נהר־מים. אני מעיף מבט אל החבר. הוא יושב נוקשה, חושך פיו. אף שריר לא יזוע בפניו. הריהו מוכן מלכתחילה לתרעומותי. מאין ברירה, גם אני שותק.

---

* מוֹטיאָ פאַשקאָביץ (גולדשטיין).

איני רוצה לתאר את הדרך. נסיעת־מותרות מעין זו צריך אדם להתנסות בה בעצמו כדי שירגיש את הטעם האמיתי.

15 קילומטר נמשכים בערך 6—7 שעות בתוך ימי רפש וביצות. איני יודע למה עלי להתפלא יותר: לסבלנותם של הסוסים, לסבלנותו של בעל־העגלה או לאדישותם של הברנשים... חוצים תוך סכנת־נפשות שדות, שבילים, „גונבים" דרך ביערות ובלבד לחסוך לו מעט ביצה...

ואף־על־פי־כן נמשכת הדרך נמשכת, תוך עצלות וקדרות. מיטלטלות העצמות, מתקצרת הנשימה. מפקיר אתה את הגוף ובלבד לנסוע, רב מוטיאָ!

השתוממתי פעם לטייס הנוהג באוירון, כמה בטוח מרגיש הוא את עצמו באויר. עתה החלטתי כי רב מוטיאָ, בעל־העגלה מביחאוה, הינהו גיבור גדול ממנו, כשהוא נוהג בבטחון כזה את עגלתו על פני הביצות של פולין.

נתגלה אחר כך, כי כאן אין לדבר על גיבור יחיד. כל תושבי ביחאוה הם מאותו סוג. אכן צריך אדם להיות באמת גיבור כדי לצעוד ברפש ובבוץ של העיירה גופא. מספרים אפילו כי יש זמנים שבהם הבוץ מתיבש. אני איני מאמין בכך. אין זה מתקבל על הדעת. אכן מגלים האנשים מעשי־פלא של אקרובאטיקה בתמרנם על פני הרחובות של ביחאוה.

מודה אני: צמרמורת אחזה בי ברגע שהרהרתי בנסיעתי בחזרה. אולם לא היה כל מוצא אחר. ב„דרך הפולנית" עד לובלין גרוע עוד. והעיקר — „ארוך" עוד!

נחמה אחת! אנו נוסעים בחזרה עם מוטיאָ. יש לי כבר אמון בו. אגב, אחד החברים נוסע עמנו. כמה ממעטים אנו להבין לנפשותיהם של צדיקים שקטים, נחבאים אלה אשר בעיירות המרופשות, המשליכים את נפשם מנגד כדי להכניס מעט תרבות אל הפינה הנידחת!

אנו נוסעים עוד באותו לילה. כן, מוטיאָ מכיר את הדרך בחשכה. אנו שוקעים ברפש, הנה־הנה אנו מתהפכים ומשתכשכים שעות־על־שעות בבוץ ובמים מרופשים. אבל מוטיאָ אינו מנמנם, וסוף־סוף אנו עולים שוב אל הכביש. הפעם היה לנו קיצור הדרך. כברת דרך הגונה „גנבנו" בחשכת הלילה.

רק בשעה 5 אחרי הצהרים למחרתו הגעתי רצוץ־איברים חזרה לוארשה. יממה ומחצה בדרך, ללא שהות לנוח מעט, מה גם לשכב ולנמנם שעה־שעתים. וזה במרכז המדינה, בדרך טובה מן הסתם כשעה נסיעה במכונית מלובלין.

שלום לך, ביחאוה, זכרונותי מפולין לך כדמי־פרידה!

נ. ש.

העזרה הרפואית בביחאוה

מי מאתנו אינו זוכר את החובשים־המרפאים (הפאֶלדשאֶרס) בתקופה שבה טרם הופיעו הרופאים הנוצרים במקום? היה אולי רופא אחד, אבל היו קוראים לו רק במקרים קשים, ואילו „הרפואה" כולה היתה בידי החובשים־המרפאים. ראש וראשון היה „שליומקה פלדשר", שתורת הריפוי עברה אליו בירושה מאביו. בחזית ביתו, מעל למשקוף הדלת, היו תלויות שתי צלחות נחושת — סימן היכר למקצוע הרפואה. בעל קומה בינונית, רחב־כתפיים וגוף מוצק, חזותו תקיפה ואומרת חשיבות — נראה היה כגוי קפדן הנוהג סלסול בעצמו מתוך הכרת עליונותו כבן מעמד מיוחס ביחס לשאר הבריות. למדן לא היה, ואת הרמב"ם ודאי לא קרא ולא למד מימיו, אולם חולים ידע לרפא. מרכיב היה כוסות־רוח, גם עלוקות, משתמש במדחום לדעת חומו של החולה, ורושם היה מתכונים בלטינית בשביל בית־המרקחת, וזכה ליחס של יראה ודרך־ארץ מצד החולים והתושבים בכלל. הכפריים הנוצרים מהסביבה היו באים אליו או מזמינים אותו אליהם, והעריכוהו כרופא בעל מוניטין. מרשימה מאד היתה ההופעה שלו בימות החורף, כאשר עגלה היתה באה במיוחד לכבודו להסיעו אל חולה בכפר; יוצא היה לבוש פרוָה בעלת צווארון גבוה וחבוש ברדס לראשו, והתושבים לאורך הכיכר הראשית של העיירה מלוים אותו במבטי־כבוד, משל גאים היו עליו. הוא לא היה מעורה בחיי הקהילה, אדרבה — נוהג היה תוך דיסטאנץ מסוים; בבית־הכנסת היה מבקר לעתים נדירות, בראש־השנה וביום הכיפורים, והסתפק כנראה בבקשת סליחה ומחילה על חטאיו במשך השנה. בטחונו העצמי וסמכותו עשו הרבה למעט את מגבלותיו בריפוי בהשפיעם השפעה פסיכולוגית להבראתם של חוליו. אשתו חנה, שהיתה המיילדת הראשית בעיירה, היתה עזר כנגדו, ובעזרתה ראו מאות ילדי העיירה אור עולם. היתה זו אשה טובת־לב וחביבה על הכל, מוכנה להושיט עזרה לכל הנזקק לה ללא הפליה בין עני לעשיר, כשהיא רואה במילוי תפקידה שליחות של מצוה ויעוד.

שני לשליומקה־פלדשר היה שמואל ביברקלייט. מעל לפתח ביתו, ששכן בסביבה אחרת, בשכנות לבית בראנד, התנוסס שלט בדומה לזה של שליומקה־פלדשר. בנסיון רפואי וידע לא עלה שמואל ביברקלייט על שליומקה, אבל בחוש ההומור שלו, בבדיחותיו, ובלשונו הנקיה נבדל ממנו בהרבה. הוא גם נסתייע בהומור ובבדיחותיו בעת ביקוריו אצל חוליו, ובהצלחה.

בניגוד לשליומקה־פלדשר היה שמואל ביברקלייט מעורה בציבור, משתתף פעיל בכל האירועים החברתיים בעיירה, פעיל בתנועה הציונית כאחד מן הראשונים, ובמיוחד בחוג הדראמתי, שבו מילא את תפקיד הקומיקן והלץ בכשרון רב. לעתים נדמה היה לנו, כי אילו ניתן לו להיות שחקן עשוי היה להצליח יותר מאשר ברפואה. איש דינאמי, זריז וער, היה משרה רוח טובה על הבריות בעממיות השרשית שלו. והרי אחת מאמרות־הכנף של ביברקלייט: „דער אונטערשיד צווישן פעלדשער, דאָקטאָר און פּראָפעסאָר; דער פעלדשער ווייסט אַ קרענק פון אויסנווייניק, דער דאָקטאָר — אַ קרענק פון אינווייניק, און דער פּראָפעסאָר ווייסט אַ קרענק פון אויסנווייניק און אַ קרענק פון אינווייניק (ההבדל בין חובש, דוקטור ופרופיסור; החובש אינו יודע בין ימינו לשמאלו מבחוץ, הדוקטור אינו יודע בין ימינו לשמאלו מבפנים, והפרופיסור אינו יודע בין ימינו לשמאלו מבחוץ ומבפנים)".

בהוי של העיירה שנארג על־ידי טיפוסים תמימים וישרי־דרך היה שמואל ביברקלייט איש חברה אהוד ומקובל על הכל.

מקום שלישי בחברת החובשים של העיירה ניתן ליחס למרדכי שארפ־שטיין. לאמיתו של דבר הוא לא היה חובש, כי מקצועו העיקרי היה ספרות, ובמספרה שלו, שנמצאה בשכנות לחנותו של יונה בראנד, היו מסתפרים כל התושבים. אבל הוא ידע גם להרכיב כוסות־רוח ולטפל באנשים שחשו בשיניהם. הכפריים היו באים ביום השוק אליו לשם עקירת שן חולה, והוא בידו השרירית החזקה היה מבצע את העקירה ביומנות של מומחה לדבר. מרדכי שארפשטיין היה בעל הופעה נאה, זקוף קומה ורחב־כתפים — גבר יפה־תואר. מראשוני המשכילים והציונים בעיירה, ידיד נאמן וחבר טוב לרבים, אהוב על הבריות, ואהדת כל החוגים והגילים היתה נודעת לו.

והיתה אצלנו רחל זוידה, שהיתה מטפלת בחולים, מרכיבה כוסות־רוח, ומשמשת מיילדת לדלת העם.

היו אצלנו גם כמה רופאי שינים, לא ילידי המקום, שפעלו ושירתו את הציבור במשך שנים רבות, והם: נתן, בעלה של מרים־ביילה, טכנאי שינים,

אדם מעורה בציבור וחתנו של יודל קליינמן; בלה דבורצקי, רופאת שינים פופולארית מאד, אשה אינטליגנטית ומקובלת על הציבור; ב ל ה, אף היא רופאה צעירה ואשה נאה, באה מלובלין ועבדה תקופה מסוימת בביחאנה.

כל האנשים הנ"ל פעלו בעיירה והגישו את עזרתם במידת יכולתם לחולים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ומהם גם בימי הפורענות הגדולה של הנאצים. משתדלים היו לרפא ולהקל מעל סבלם של החולים בתנאים הפרימי־טיביים ששררו בעיירות באותם הזמנים, ורק במקרים קשים היו מעבירים את החולים אם לניתוח ואם לאישפוז בבית־החולים אשר בלובלין. הציבור התיחס אל החובשים־הפלדשרים האלה בהוקרה ובכבוד הראוי למעמדם. בשנים המאוחרות יותר חלה התקדמות רבה בשטח הרפואה והגהות בעיירה. באו רופאים נוצרים להשתקע, הוקם בית־חולים ממשלתי, והחובשים־הפלדשרים החלו נדחקים הצידה. אולם האמת ניתנה להיאמר כי האוכלוסיה היהודית נמנעה מלהשתמש בבית־החולים אלא במקרה של מגיפה או מחלה יוצאת מן הרגיל, כי הרופאים הנוצרים לא גילו יחס אנושי הראוי למעמדם לחולים היהודים. כן זכור לשמצה הרוקח מיגורסקי שהיה אנטישמי מובהק וזרע זרעי שטנה בקרב הנוצרים נגד היהודים, וכאשר נבחר לראש המועצה העירונית (בעזרת קולותיהם של היהודים!) הבליט את שנאתו בפעולותיו הציבוריות. בתקופת השואה רבים מחניכיו לקחו חלק פעיל במלאכת ההשמדה.

עיר ויושביה,
אישים ודמויות

משה ארליך

ביחאוה היהודית

ניגש אדם לכתוב על עירו, או עיירתו, הריהו משתדל להאיר באור יקרות את עברה, את תולדותיה, ובמיוחד את אישיה ועסקניה הציבוריים שהצטיינו במידות טובות ובערכים מוסריים, כדי לתיתם מופת לדורות הבאים. ספרים רבים יצאו ויוצאים לאור שבהם מובאים פרטים מקיפים על חיי הקהילות שהושמדו ונמחו בידי הרוצחים הגרמנים. אולם לא כל הקהילות והעיירות נתברכו באישים בעלי רמה אינטלקטואלית ובעלי כשרונות כתיבה שיוכלו לרשום זכרון לדורות את דברי ימיהן על אורותיהם וצלליהם. העיירה ביחאוה, לצערי, לא השאירה אחריה ספר היסטורי ואף לא ארכיון עם שמות אבות אבותינו שנולדו, חיו ומתו בה. היה בעיירה מקום יחידי — בית העלמין היהודי, עם המצבות שמטו ליפול, ועליהן חקוקים באותיות, שיד הזמן היתה בהן לטשטשן, שמות הנפטרים, וכן „אוהל״, שבו נחו מנוחת עולמים כמה דורות של רבנים.

לא אחת חיטטתי בספרים על תולדות יהודי פולין וביקשתי בהם עקבות של יהודי ביחאוה, אולם אך מעט־מן־המעט עלה בידי לחשוף. קהילות יהודיות בפולין החלו קמות זמן־מה אחרי תקומת מלכות פולין, לערך בשנת 966. מיסמכים על יהודי פולין בכלל מצויים למן שנת 1262 בערך. אחת הקהילות העתיקות בפולין היתה לובלין, שבתחומה שכנו עיירות רבות, ואחת מהן היתה ביחאוה.

במקורות ובמיסמכים שונים נכתב הרבה על הקהילה היהודית בלובלין כבר משנת 1567. באחד המיסמכים מדובר על רשיון שניתן על־ידי השלטונות לקהילה להקים ולבנות ישיבה. בידוע הוא, שלובלין היתה אחת הערים שהצטיינה בישיבותיה, תלמידיה וחכמיה המרובים. היא היתה מקום של תורה ותפארתה של יהדות פולין. שלשלת ארוכה של צדיקים ורבנים יצאו מעיר זו לכל רחבי פולין — ומהם התישבו גם בביחאוה.

בספר בית ישראל בפולין, שבה נזכרת העיירה ביחאוה, אנו קוראים:

„היהודי הקדוש״ * נפטר מהעולם בשנת תקע״ד (1814). אשתו השניה שיינדל היתה מקצרת ימיו. היא היתה נוסעת בעגלה ממקום למקום עם בנה הנער נחמיה, מספרת נפלאות אודות בעלה הקדוש, מקבלת „פתקאות״ של חסידים בשם הצדיק הנפטר, ומברכת בברכות את החסידים והמאמינים. היה בכך משום ערעור כל דרך חייו של „היהודי הקדוש״.

הנער נחמיה עתיד גם הוא להיות צדיק בביחאוה.

מלבדם השאיר „היהודי הקדוש״ עוד שני בנים, ושניהם הנהיגו קהילות אחרי מות אביהם: ר׳ ירחמיאל בפשיסכא, ור׳ יהושע היה מקודם רב בז׳אֶליכוֹב ואחר כך בפוריסוֹב — מהם יצאו בדורות הבאים חצרות הצדיקים בפוריסוֹב, קאלושין, ביחאוה.

השלשלת נמשכה עד הרבי יצחק׳ל ז״ל הידוע לכולנו, הוא הנצר האחרון של „היהודי הקדוש״.

בשנת 1940 נאסר הרבי יצחק׳ל והושם במאסר בלובלין. זמן קצר לאחר שחרורו מהמאסר, שבו ודאי עונה והושפל ע״י הרוצחים, הוא נפטר. היתה לי הזכות לחלוק לו את הכבוד האחרון ולהשתתף בהלויה הגדולה שנערכה לו. נשאתי את ארונו עד בית העלמין הישן. הוא נטמן ב„אוהל״ של אבות אבותיו. יהא זכרו ברוך.

* „היהודי הקדוש״ הוא ר׳ יעקב יצחק מפשיסחא, ה׳ תקכ״ו—תע״ג, מנהיג החסידים, תלמיד „הרבי מלובלין״. חלק על מורו ויסד בית־מדרש משלו. קדוש ופרוש, נערץ וכונה בפי ההמון „שבולת הזהב״ בין הרב״יים. עיקר עבודתו את ה׳ היה בתפילה ומרוב דבקותו לא שמר על עתים קבועות של התפילה, ורבים תקפוהו על כך. דוגמה לפירושיו: „צדק צדק תרדוף״: להיות רדיפת הצדק בצדק ולא בשקר. — תולדותיו בספר נפלאות היהודי, תפארת היהודי. מתורותיו ושיחותיו יש למצוא בספר שיח שרפי קודש, באור הגנוז למ. בובר — העורך.

רבנים*

הרב יצחק משה עזריאל ליכט היה רב בבלזיץ ואחר כך בביכאווי ושם מנוחתו כבוד בשנת תקצ״א. הוא התייחס לגאון רבי יעקב יהושע פאלק בעל ה„פני יהושע" שהיה כידוע נכד (בן הבת) הגאון יהושע האשיל בר׳ יוסף אב״ד טיקטין, הורודנא, פרעמישלא, לבוב, וקראקא, בעל המחבר שו״ת „פני יהושע" ו„מגיני שלמה".

אבי הרב דביכאווי הנ״ל ר׳ שמואל (שמעלקע) יהודה (לייב) נתגדל על ברכי זקנו, אבי אמו, הגאון יצחק סגל רב דוקלה צילץ (שלזיה) ופראסבורג ושם מנוחתו כבוד תקכ״ג. אבי ר׳ שמואל יהודה הנ״ל, ר׳ משה, היה רב בלאנצוט והוא בעצמו היה רב בדאמביץ ובומוסלה ושם מנוחתו כבוד בתקס״ה. הרב ר׳ שמואל יהודה סידר והכשיר לדפוס חידושי זקנו הנ״ל, „אמרי רב רבי" בהוספות נופך משלו בשם „אמרי זוטי" וכבר קבל על כך הסכמות מגאוני הדור, אולם לא זכה להדפיסם בחייו ונדפסו רק כעבור זמן מאוחר.

ידוע לנו שהרב משה יצחק עזריאל אב״ד בלזיץ וביכאווי היה מתנהג בעצמו בחסידות, נוטה לחב״ד, והיה נוסע אליו הרב נחמן בן שמואל רב ואדמו״ר בקוריב, מחבר ספר „לב חן" על התורה ומועדים. פעם ישבו להם ארבעה מתלמידי „החוזה" ר׳ יהודה ליב מזקליקוב, ר׳ אליעזר מטרניגרוד (בעל „נועם מגדים") ר׳ אייזיקל מלינטשנה ור׳ משה יצחק עזריאל הנ״ל. השיחה נסבה על אודות „היהודי הקדוש". ר׳ משה יצחק עזריאל דיבר דברים חריפים על „היהודי" שהתנהגותו לאחר זמן התפילה גורמת שגם חסידיו יתפללו באיחור זמן בחקותם מעשי רבם. הוא לא הסתפק בדברים בלבד, כי אם הביא לפניהם פעם עד חי, אברך חסיד, כשהוא מעוטף בטליתו ותפיליו שאיחר את זמן התפילה. אבל ר׳ אליעזר מטרניגרוד הרגיע את רוחו ומשל לו משל: בן אחד גלה מעל שולחן אביו ונדד בכפרים ויערות.

---

* מובא מתוך „תפארת היהודי" לר׳ יוסף לווינשטין, מסוגנן ע״י צבי מאיר רבינוביץ בספרן „היהודי הקדוש", תרצ״ב.

בבית אביו המלך רגיל היה מימי נעוריו לאכול את המאכלים היותר ערבים, מעדני מלכים שנעשו במכוון בשבילו מן המובחר ובנקיות יתרה. אולם בנדודיו בכפרים ויערות, במקומות שהיה מתאכסן אצל אכרים פשוטים וגסים, לא היו לו מאכלים ערבים כאלה שהתרגל להם מימי נעוריו. פעם בא לכפר אחד כשהוא רעב מאד ללחם. אכר אחד חמל עליו ונתן לו פת קיבר שחורה. בן המלך שלא אכל מעודו רק פת סולת נקיה לא יכול היה לשים את הפת לתוך פיו. השתדל איפוא שיביאו לו לחם אחר, אולם כשחיכה שעות אחדות ופת טובה לא הובאה בשבילו הוכרח לאכול את הפת העניה, פת קיבר...

הנמשל מובן: בן המלך — זוהי הנשמה — חלק אלוה ממעל, שגלתה מעל שולחן אביה שבשמים, מגנזי המרומים. שם במרום רגילה היתה לתפילה אחרת, לשירה אצילית לפני אדון כל. ונשמת הצדיק כשהיא יורדת למטה, לעולמנו הגשמי, זוכרת עוד „ימים מקדם", עת שוטטה בעולם האצילות, ואינה יכולה להתרגל לתפילה פשוטה חסרת דבקות שמימית. היא ממתינה איפוא לעת מובחרת שיושפע עליה רוח ממרום, שתתרומם להתפלל באותה המדרגה שהתפללה לפנים, אולם כשרואה הנשמה שצללי ערב נוטים, עוד מעט ויעבור היום, היא מוותרת על תשוקתה ומתפללת תפילה פשוטה ותמימה — פת קיבר.

בעת פטירת אביו „היהודי הקדוש" היה ר' נחמיה'לי בגיל שש שנים ונתגדל ונתחנך אצל אחיו הרב הצדיק ר' יחמיאל מפשיסחה; ובהיותו תינוק היה ישן בעריסתו בחדר הסמוך לחדר הלימוד של אביו הקדוש ואמו יושבת על יד עריסתו ומנענעת אותו ואביו היהודי הקדוש היה סגור ומסוגר בחדר הסמוך לו. פתאום נתעורר הילד נחמיה'לי משנתו בבהלה גדולה ועצומה ובכה בקול מר. אמו הרבנית הצדיקית התחילה להשקיטו בפיוסים וצעצועים כדרך התינוקות, אבל היא לא הועילה בזה מאומה כי הילד הרים קול בכייתו עוד יותר ובכה בכי רב ולא יכלה להשקיטו בשום אופן. פתאום פתח „היהודי הקדוש" את דלת חדרו ואמר לאשתו שיינדל, התדעי מדוע בוכה הילד? היא נתבהלה מאד מהשאלה המוזרה הזאת, ואמר לה: אם כן שמעי נא את אשר אני אומר לך, הוא בוכה וקולו כקול יתום. כשגמר לדבר דבריו האחרונים סגר הדלת אחריו.

הרבנית נבהלה מאד מדברי „היהודי הקדוש" ובכל זאת ניסתה עוד פעם בפיוסים שונים להשקיטו אך לא עלה בידה והילד בכה עוד ביתר שאת ובקול יותר גדול מאשר בתחילה. עוד פעם פתח אבי הילד את הדלת ואמר לה שהילד בוכה בגלל זה שיהיו מחלוקות ויהיו לו רדיפות מאנשים רבים. התינוק לא הרף מלבכות גם אחר כך. פתאום פתח אביו הקדוש את הדלת פעם שלישית ואמר לה: שיינדל,

התדעי מדוע הוא בוכה? מפני שגם לבניו יהיו מחלוקות נגדם וירדפוהום עוד יותר ממנו. אבל תדעי לך אם אנכי אעמוד ברגלי על הכסא אז יעופו ראשים — והלך לחדרו וסגר את הדלת אחריו ולא שב עוד שנית והתינוק נחמיה׳לי חדל מלבכות וישן שנתו במנוחה.

ועוד סיפר ר׳ נחמיה׳לי, כי פעם אחת בהיותו בבית צינה אביו הרב הצדיק לאחיו הנ״ל שיביא לו את הלולקע־ציבעק שלו והלך והביא... והיות והגחלת בערה מאד, לזאת זרקה אחת הנה והנה בתוך כפו למען לא יכווה האש, ובבואו לפניו אמר לו, ככה הריני מקיים מצוות כיבוד אב ואז פשט את ידו והגחלת בערה בבשר ידו והוא עמד וראה את זה והיה ניכרת הצלקת בידו שקיבל על ידי זה — עד עולם...

אצל הרה״צ ר׳ נחמיה היה כתב יד משל אביו „תורת היהודי״ ופרסמה בדפוס הרבי יעקב אורנר בצירוף הערות וביאורים לדברי המחבר בבילגורייא תרע״א.

כפי הידוע נתקבל ונתחנך ר׳ נחמיה׳לי אצל אחיו ר׳ ירחמיאל מפשיסחה ואמו הרבנית הצדיקית מרת שיינדיל נסעה עם בנה הילד להרה״צ ר׳ מענדל מרימאנוב שיואיל לברכו בהשפעת קדושתו עליו, ואז כשבאה לפניו, כי בזמן חיות בעלה הפשיסחאי כשהיה אצלו ברימאנוב והוא חלש בגופו ובריאותו והבטיח לו הרבי מרימאנוב שישוב לבריאותו ודבר זה לא נתקיים. על זה ענה לה הרבי מרימאנוב: „מה אוכל לעשות רימו אותי בעצמי בשמים״ (וואָס זאָל איך טון, מען האָט מיך אליין גענארט פון הימל).

והנה הרבנית הנ״ל נסעה עם בנה הצעיר ר׳ נחמיה׳לי להרה״צ ר׳ שלמה לייב מלענטשנה שיסמוך אותו לרבי ושישפיע ישועות על בני ישראל. אז אמרה להרב הצדיק הנ״ל: אביו גידל אותו בשמים, עכשיו מה אעשה עם בני ר׳ נחמיה׳לי? והנה הרבי הקדוש הנ״ל הניח את ידיו על הצעיר הזה ואמר לרבנית: „תראי, כל מה שקבלתי מבעלך הצדיק היהודי הקדוש אני נותן לו עכשיו חלק מזה לבנך זה״.

כשר׳ נחמיה׳לי הגיע לגיל עשר שנים שידכו אותו עם בת סוחר אחד הרב ר׳ חיים מעיר וולאָדרקע פלך קיוב, והוא נכד מגזע הגאונים ר׳ יחזקאל לנדאו אב״ד פראג בעל „הנודע ביהודה״ ור׳ יצחק איצק׳ל הורוויץ אב״ד אה״ו. ונגש המחותן בפשיסחה אל הקודש פנימה לר׳ ירחמיאל, ואחרי שר׳ חיים הניח סכום גדול של כסף על השולחן כנדוניה לחתן עשו התקשרות ביניהם וכתבו תנאים. ואחרי שנעשה בר מצוה היה הנשואין שלהם, ואחרי החתונה ישב בבית חותנו וולאָדרקע הנ״ל

מספר שנים על התורה והעבודה בטהרה ופרישות והסתופף בצל הקדוש ר׳ ישראל פרוזין והרב הצדיק המפורסם הנ״ל היה מחבבו כאחד מבניו הקדושים.

כשחותנו הר׳ ר׳ חיים נפטר וכל עשרו נאבד ור׳ נחמיה׳לי נהיה מחוסר פרנסה חזר לפשיסחה וקבע דירתו עם בני ביתו אצל אחיו ר׳ ירחמיאל בפשיסחה שהיה ממלא מקום אביו „היהודי הקדוש״ והוא החזיקו בכבוד גדול.

ואולם גם אז בהיותו דר על יד אחיו הנ״ל לא ניתק קשריו עם הרוז׳ינאי והיה נוסע אליו מדי פעם בפעם כדרכו בקודש — ולא עוד אלא שהיה דרכו לדבר על לב כל אברך הבא לפשיסחה לאחיו ר׳ ירחמיאל שיסעו עמו יחד לרוז׳ין לקדוש ישראל ופארו, והיה אומר אליהם: אף שאני יודע את גודל קדושת רוח הקודש של אחי הרבי ר׳ ירחמיאל עם כל זאת שם ברוז׳ין נמצא נשמתי.

ר׳ נחמיה׳לי השיא את בנו הרה״צ ר׳ חיימ׳ל מבעכאווא עם הרבנית טויבה סערקה בת הצדיק ר׳ נתן לייב מרימנוב, בן הקדוש ר׳ מענדלי מרימאנוב, ובשעת קריאת התנאים ברימאנוב היה נוכח גם המפורסם השלישי הרה״צ ר׳ הירש משרת ממלא־מקומו של ר׳ מענדל מרימאנוב, ובשנים מקודם כ„שהיהודי הקדוש״ ביקר בזמנו את ר׳ מענדל ברימאנוב נתן ר׳ נתן לייב פתקא ל„יהודי הקדוש״ עם ריינוש פדיון נפש. „היהודי הקדוש״ הטמין את הרייניש בכיסו ואמר מה יקר ומה טוב לי פדיון זה היקר אצלי מכל פדיונות אחרים. ואמר על זה ר׳ נחמיה׳לי כששמע דבר זה אחר כך מפי מחותנו הנ״ל כי כיוון בזה אביו „היהודי הקדוש״ על ההתחתנות הזאת.

ר׳ נחמיה׳לי מביכאווי היה דרכו בקודש בהיותו אברך לילך לרבו הקדוש ר׳ ישראל מרוז׳ין. לילך ולא לנסוע בעגלה. ופעם אחד בחודש אלול כשהלך בדרך לרבו הנ״ל היה בדעתו להיות ברה״ש ברוז׳ין אך מחמת טורח הדרך הגדול ודבר היותו שרוי בתעניתים על הדרך, כי פשוט לא היה לו מה לאכול ולא היתה הפרוטה מצויה בכיסו נתעכב בדרך ונשאר לרה״ש בעיירה אחת מרחק פרסאות אחדות מרוז׳ין.

אחר ראש השנה המשיך ללכת לדרכו ובליל ערב יום הכפורים לן בכפר אחד לא רחוק ממחוז חפצו. כשהאיר היום הלך לדרכו הלאה והיה לו עגמת נפש גדולה כי לא היתה לו מקוה וכן לא תרנגול לכפרות. אך בקשר לטבילה מצא מוצא כי בדרך היה נהר וטבל את עצמו בו אך בקשר לכפרה לא היה לו כל מוצא. והיה שרוי בעגמת נפש זה והיה מתפלל להשי״ת שירחם עליו ויזמן לו „כפרה״ למען קיים מנהג ישראל זה. פתאום ראה איש יהודי נושא על שכמו תרנגול ופנה אליו

בשאלה אם חפץ לקנות את התרנגול לכפרה. ר׳ נחמיה כמובן שענה לו שבכל נפשו ומאודו רוצה הוא בזה רק אין לו אף פרוטה לקניה זו. אז אמר לו היהודי קח לך את התרנגול וכשיהיה לך מעות תשלם לי. כעת אני נותן לך אותו בהקפה. ר׳ נחמיה קיבל את התרנגול וקיים מצוות כפרה בשמחה רבה. כשבא לרוז׳ין ונכנס להרבי הקדוש לקחת שלום ממנו ונתן לו שלום בשתי ידיו הקדושות בהרחבת דעת גדולה ואמר לו בזה הלשון, אתה נחמיה׳לי מן הסוחרים עם אליהו הנביא זכור לטוב ותיכף הבין את הענין הזה.

כשמלאו לר׳ נחמיה׳לי עשרים שנה ציוה לו רבו הקדוש ר׳ ישראל מרוז׳ין לקבוע לו אדמו״רות בביכאווי גליל לובלין והצליח אמנם בהשפעת קדושתו לנהל עדה קדושה ונהרו אליו רבים ונתפרסם גם כבעל מופת גדול וגם אמרו עליו שהוא בעל רוח הקדוש.

ובכל מוצאי שבת קודש כשהיה מעשן במקטורת שלו היה דרכו בקודש להתחיל לאמור לכל הנאספים אצלו את מחשבתם אשר הם חושבים כל אחד בלבו.

והיה מעשה שהרבי מפוריסוב שהיה פעם באותו מעמד והוא עדיין צעיר לימים אז והרבי ר׳ נחמיה׳לי קלע למטרה בכוונו בדיוק על מה שחשב הנ״ל באותו רגע, וזה היה שחשב אז בתשובה אחת בתשובת מהר״ל והיה אצלו הדבר לנס.

ר׳ נחמיה׳לי נפטר בחוהמו״ס תרי״ג באותו יום שנפטר אביו היהודי הקדוש (י״ט תשרי), ובשנה ההיא לפני כן קודם רה״ש בעת שנסע חזרה מסדיגור לביתו בביכאווי עבר על יד הגבול יער גדול ונסע אז במרכבתו עם השמש והגבאי. והנה עבר עליהם איש ושק על כתפיו, וכאשר הרחיקו לנסוע עמד פתאום האיש הזר וקרא בקול גדול: נחמיה׳לי! נחמיה׳לי! האתה זה הנוסע שמה? והאיש אמר לו באם אתה נוסע לפולין תראה למסור פרוסת שלום בשלום הצדיקים מראדושיץ, ממוגלניצה ואחיך הקדוש ר׳ ירחמיאל. וכל אלה היו כבר אז בעולם האמת.

ואמנם תיכף בחוהמו״ס הנ״ל נסתלק והלך לעולמו, וכל ימי חייו היו ארבעים וארבע שנה כי נולד בשנת תקס״ח ונפטר בתרי״ג.

מרגלא היה בפומיא דר׳ נחמיה: בערב שבת בקבלת שבת צריך כל איש לשפוך שיחו ולבו לפני השם יתברך. כמו בן שזה זמן רב לא ראה פני אביו והרבה הרפתקאות עברו עליו ובראותו אביו שופך לבו ונפשו עליו. ואמר בשם אביו „היהודי הקדוש״ ז״ל על הכתוב: „תבן אין נתן לעבדיך ולבנים אמרים לנו עשו״

כי תבן ראשי תיבות ב„מיסתרים תבכה נפשי" כמו שב"ת. והנה אז לא היה להם יום השבת למנוחה, ואיך נוכל להלבין מעשינו אם אין לנו יום השבת (ועיין בעה"ח בספרו „שער מקרא קודש", החילוק בין שבת ליום טוב כי בשבת קודש הוא התגלות עצם הקדושה אור דאבא). והבן הדברים היטב...

פעם אחת בהיות הרה"צ ר' נחמיה אצל מו"ר ר' ישראל הרוז'ינאי שאל רבו הנ"ל: כמה שנים היו שנות חיי אביו „היהודי הקדוש"? והשיבו: מ"ח שנים. ואמר לו על כך הרוז'ינאי: אם כן הכל ניחא, אביך היה צעיר מכולם וגדול מכולם...

מרגלא בפיו של ר' נחמיה'לי לספר בכל יום טוב שני כי פעם אחת היה אביו „היהודי הקדוש" אצל הגאון הקדוש ר' ישראל המגיד מקוזניץ ושאלהו המגיד, מהי הסיבה שאנו מרגישים יותר קדושה ביום השני של יום טוב מאשר ביום ראשון שלו? וענהו על כך „היהודי הקדוש" טעם כזה: כשאיש עושה מריבה עם אשתו ואחר כך כשהוא מתפייס אתה האהבה תגדל ביותר. וזהו הפירוש ליום טוב שני של גלויות, זהו כפיוס להרגשת האהבה ביותר. וראה בספר „מקדש מלך" שכתב ויש להרבות בשמחה ביום טוב שני של גלויות כי יום טוב שני הוא כתוספת מתנה לכלה ולפי הזוהר הקדוש (אמור) שבכל יומא דמועדא צריך להקריב תוספות דאית ליה כגון תוספות כתובתא ומתנתא דאסיף חתן לכלה ושבת מלכתא דאיהו כלה בשבתות ובכל יומין טבין צריכה תוספות...

וסיפר ר' נחמיה'לי, אביו „היהודי הקדוש" פעם אחת אחר פסח הרגיש את עצמו בעבודתו לה' לא על הצד היותר טוב ונפל בעצבות מסיבה זו ומיד חיזק את עצמו והזמין לו השם יתברך הפסוק: ויברך את יוסף ויאמר — האלקים אשר התהלכו אבותי לפניך... האלקים הרועה אותי מעודי עד היום הזה. והאונקלוס תירגם תיבת „האלקים" הראשון „אלהא" * ועל ה„אלהים" הרועה אותי מעודי תירגם הוי' דזן יתי. והרעיון בשנוי בכך באונקלוס הוא כזה: כי מי שהוא בן קדושים וזכות אבותיו מסייעתו לעבודתו יתברך שמו כמאמר חז"ל, הקב"ה ברוב חסדיו מסתיר פניו מאתו למען יתאמץ בעבודתו בעצמו להיות אחר כך נקרא על שמו ויקרא עליו „הוי' דזן יתי", ולא שיהיה על זכות אבותיו להיות ממאן דאכי דלאו דליה בהית לאסתכולי באפי הבן. ואחר שידע האדם כלל גדול זה שאין שום מסך

---

* כך בבראשית עם העמק דבר בהוצאת במברגר את וואהרמן, ירושלים תרצ"ז; ואילו בבראשית עם רב פנינים בהוצאת האחים לוין אפשטיין, ווארשה כתוב: הוי' די פלחו" הוי' דזן יתי. — העורך.

מבדיל בינו ובין האלקים בשעת תורה ותפילה גם שיעלו לפניו כמה מחשבות זרות שהם לבושים ומכסים שהקב״ה מסתתר שם. העצה היא בזה ש„ממנה יושע״ שידע שבזו הטהרה שוררת חיות אלוקית ובאה התשועה.

ובזה אנחנו מבינים דברי „המכסה שמים בעבים״ כדי שיכין לארץ מטר כדי שיצמיח חציר והבן...

וראה בזה בספר „חיים וחסד״ להרה״צ ר׳ חיים חייקא מאמדור שכתב „ופרוס עלינו סוכת שלומך״ — זהו הסתלקות האור כדי שיסתכל ויחכם יותר. וזהו „מאויבי תחכמינו״ זהו הסתלקות האור נשאר בחושך כמו שהאב מסתלק מהבן כדי שיתקרב אליו יותר מחמת האהבה. כי כל זה הוא בבחינת „אשא דעי למרחוק״ שזה רוממות הדעת מרחוק, כדכתיב ו„תתיצב אחותו מרחוק לדעת״ — עיקר הוראה מרחוק, ויש בכל איש הישראלי ענין ריחוק וקירוב... והבן הידק...

עד כמה הדריך „היהודי הקדוש״ את בניו בדרך השם היה מספר ר׳ נחמיה׳לי הדבר דלקמן למו״ר הרה״צ ר׳ ישראל מרוז׳ין.

פעם אחת בנסיעת „היהודי הקדוש״ להרה״צ ר׳ מנדל מרימונוב וליווהו בדרכו זו בנו הרה״צ ר׳ ירחמיאל. וזה היה ביום חורף. אחרי סבל של תעיה בלילה בדרכים הגיעו למחרתו לבית פונדקי של יהודי אחד ו„היהודי הקדוש״ ובנו התפללו שם תפילת שחרית. והיות וחלש לבם מאד ושמה בפונדק הסיק בעל הבית את התנור לקחו אצלו איזה תפוחי־אדמה וזרקו לתנור לצלותם. ואחיו ר׳ ירחמיאל לקח במהירות אחרי התפילה תפוחי־אדמה אחדים ובדיוק פתח אביו את הדלת וקראהו אליו ואמר לו כל הלילה וחצי היום תעינו בדרך ואשר כעת ת״ל באנו ליישוב, וזהו ישוב הדעת שלך לאכול בתאוה אלו תפוחי־האדמה במהירות, וקנסו בעבור זה שעד רימונוב לא לקח אותו למרכבה שלו והוכרח לעמוד בחוץ על השטאגי עד רימונוב אם כי היה קר מאד...

הרב הצדיק ר׳ נחמיה היה אומר בשם מו״ר הרב הצדיק ר׳ ישראל מרוז׳ין על המשנה „כל הרודף אחר הכבוד הכבוד בורח ממנו וכל הבורח מן הכבוד הכבוד רודף אחריו״.* ולכאורה כיון שהוא בורח מן הכבוד וממאס בו והוא נגד רצונו למה

---

* בהערות והוספות על ספר „מעשה נחמיה״, ירושלים (תשט״ז) למנחם מענדיל ראבינאָוויטש, כותב המו״ל צבי מאשקאוויטש: מה שהביא ממשנה כל הרודף אחרי הכבוד וכו׳ לא נמצא מימרא זו בכל המשניות רק בעירובין (י״ג ע״ב) איתא עם בזה״ל: כל

הכבוד רודף אחריו הלא רצון יראיו יעשה? ואמר הוא הרוז׳ינאי זצ״ל: שזה על דרך העונש כי לצד שהוא בורח מן הכבוד יורה שעדיין אינו בבחינה כראוי, כי הרי מתפעל הוא מהכבוד ונהנה ממנו. ולכן ירא הוא לנפשו שלא יראה להלכד ברשת הגיאות ומשום הכי כשהוא בורח ממנו הכבוד בכל זאת רודף אחריו שתהיה לו עבודה רבה להציל את נפשו מגיאות ר״ל. כי האדם צריך להיות בבחינה שלא תתפעל נפשו משום כבוד בעולם ואז אינו צריך לברוח ממנו.

ר׳ נחמיה היה רגיל לפרש דברי הפסוק „ותתפשהו בבגדו לאמור שכבה עמי" שזה עצת היצר להסיתו לאמור איך חטאתי לאלקים ומבית ומבחוץ אתה בכופר. גם אם ירבו לך הימים כימי מתושלח לא יספיקו לך לרחוץ את חטאיך ולהשיבך אל ה׳. וזהו „ותתפשהו בבגדו" — מלשון בגד בוגדים בגדו — „לאמור שכבה עמי" זה לשון ליהנות בהאי עלמא ומלא תאות יצרך. העצה לזה: „ויעזוב בגדו בידה" שישיב אל לבו שמה שעבר אין ומעתה יקבל על עצמו שלא ישוב עוד לכסלה.

וזה שאמרו חז״ל לית עתיר מחזירא ורמזו לחוזר בתשובה שזדונות נעשו לו כזכיות והבן...

לר׳ נחמיה׳לי היה ליולקע־ציבעך של מעהר שאהם עם כסף שקיבל בירושה מאביו „היהודי הקדוש". פעם אחת נגנב הליולקע־ציבעך ממנו והיה לו צער גדול מזה והיה אומר כי בעת שהיה מעשן בליולקע זה היה פועל טובות גדולות ולמד להוריד שפע קודש לישראל. והנה נתהווה שליולקע זה נמכר לשר המחוז שבעיר ראדום ואחר כך בעת שנסע על היאָרצייט של אביו הקדוש בעיר פשיסחה בשובו משם שהה בראדום ובא אליו חיט אחד ונתן לו מתנה הליולקע הנ״ל. כששאל מאין לו דבר זה? השיב לו כי הוא יוצא ונכנס בבית שר המחוז ומסר לו את זה. על סיבת הדבר שנאות למכור לו את זה ענה לו החיט כי שר המחוז ניסה כמה

המחזר על הגדולה גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו. (וכבר הביא זה לעיל, באות נ״ח) ולפלא שמאמר זה נדפס ג״כ בס׳ תפארת בנים (אות י״ב) שהוא ח״ב מס׳ נפלאות היהודי, והמאסף והמלקט הוא בעל המחבר ס׳ שיח שרפי קודש ו״ח ולא דק בזה. והס׳ בית יעקב (פ׳ יתרו) שממנו נעתק המאמר אינו תח״י. ועי׳ בירושלמי עבו״ז (פ״ג ה״א) אמרו יבוא זה שרץ אחר כבוד אחר זה שברח מן הכבוד. ובר״ח בעירובין שם הגי׳ וכל המחזר אחר השררה השררה בורחת ממנו וכל הבורח ממנה היא מחזרת אחריו. ועי׳ במדרש תנחומא ויקרא פ״ד בנוסח אחר.

פעמים לעשן בליולקע זה ונתהוו אבעבועות על לשונו ואי־אפשר היה לו לעשן בו ומכרו לו כי קראו בשם „ז׳ידאָווסקע ליולקע״, זאת אומרת יהודית.

וגלגולו של הליולקע הנ״ל במשך הזמן הוא כזה: הוא נשתמר אצל הרב הצדיק ר׳ אשר מפּוריסוֹב, וכשהיה צריך להשיא נכדתו מלכה (בת בתו הצדיקית נחמה בילא אשת הרב פינחס איבשיץ) לזיווג שלה ר׳ ידידיה פערינץ מבענדין והיה צריך לסלק את ההתחייבות שלו להזוג ומתנות, הוציא את הליולקע הנ״ל שהיה מעשן בה „היהודי הקדוש״ בעת היותו פועל ישועות ונתן לו זאת בעד ההתחייבות שלו ושילם בעד מחותנו בזומנים, ואמר הריני כאילו קבלתי כל ההתחייבויות ואחר כך נתן בחזרה לידי הרה״צ ר׳ אשר שיתן את הכסף להזוג בשמו וכן עשה.

והנה הליולקע־ציבעך נמצא כעת אצל בנם אשר פערינץ בחיפה שבא״י.

יעקב קליימן

הרבי ר' איציקל ז"ל

בכניסה לביחאוה בדרך של קראשניק, מצד שמאל סמוך לנהר, עמד בית מבודד, שלא נבדל במאומה משאר בתי־עץ עם גגות הרעפים בעיירה. אולם משקרבו אליו ניתן היה להבחין כי משלושה צדדים הוא מלא חלונות, והחזית פונה אל ההר הנטוע כולו עצים. זה היה ביתו של הרבי מביחאוה. החלק הגדול של הבית הוקצה לבית־המדרש והוא שהיה מלא חלונות, ואילו חלק קטן בלבד מצד צפון, שהכיל שני חדרים ומטבח, שימש מעון לרבי.

בית־המדרש היה שמם כמעט כל ימות השבוע. מתעורר היה לחיים ביום הששי לפנות ערב, שעה שכל החלונות זהרו באור מנורות־הברק וקהל אנשים — רובם בעלי־מלאכה, סוחרי סוסים, שטטים בכפרים — הלך והתאסף. מיד לאחר

תפילת מנחה היתה נפתחת הדלת המוליכה ממעונו של הרבי וכל הקהל היה קם על רגליו. אדם קטן־קומה, שבזקנו השחור החלו מבצבצות נימי־כסף וראשו עטור „שטריימיל״, נכנס בצעדים מדודים לבית־המדרש, ניגש אל כותל מזרח לימין ארון הקודש, ואז פתח בעל־התפילה יצחק דינה מנדל׳ס ברינת „לכו נרננה״.

הרבי מביחאנה היה מגדולי היחס בעולם החסידות, נכד „היהודי הקדוש״ ז״ל. חותם היה „הרב יעקב יצחק ראבינאוויטש חונה פה בעכעווע״, ואילו העם קרא לו הרבי ר׳ איציקל. היה זה ביטוי של אהבה ומסירות.

שונה לגמרי היה יחסם של „פני״ העיירה אל הרבי, יחס של הסתיגות. יחידים מהם בלבד היו באים מזמן לזמן אל הרבי ל„שלוש סעודות״, ביניהם יודל קליינמאן ויענקה׳לי שמעון־שועלעס. חסידי הרבי ומעריציו היו בעיקר תושבי העיירות מהכפרים שבסביבה. אנשי ביחאנה היו באים אל הרבי, כאשר הרופא היה רושם רפואה וביקשו לדעת מהו המתכון ואם רצוי לקבלו. כן היו באים אל הרבי בעניני דין תורה פרובלימתיים. היתה לי הזכיה להימצא במחיצתו של הרבי כמעט יום יום, אחרי שאבי יחיאל אברהמ׳ציס ז״ל נחשב בין המקורבים ביותר לרבי. נוסף לכך גרנו בשכנות.

הרבי נחרת בזכרוני בשלוש דמויות: ב„שטריימיל״ שלו, במגבעתו השחורה, ובכיפה (היארמולקה) שלו. כל אחת מדמויות אלה היתה עולם בפני עצמו. את ה„שטריימיל״ היה הרבי חובש במסיבות חגיגיות, בשעה שהיה „עורך שולחן״, וכאשר היה מקבל חסידים, אנשים ונשים מהסביבה, לאחר שהשמש ישראל׳צי סופר רשם להם „פתקים״.

כאמור, הייתי בן־בית אצל הרבי; לא כי, הייתי מעין רהיט — איש לא השגיח בי, לא שם לב אלי, והייתי עומד לי באחת הפינות ומסתכל בנעשה. איש מן הצד לא היה בחדר בשעה שהרבי היה „מקבל פתקים״, אפילו לא השמש — הוא היה עומד מבחוץ ליד הדלת. האשה היתה פורצת בבכי, פוכרת את ידיה — „רבי הקדוש, עזור לי״, על־פי־רוב בעניני פרנסה, או מחלה, חיי משפחה לקויים וכו׳. הרבי היה קורא את ה„פתק״ בלי שישא את עיניו, שאל שאלה, עוד שאלה, נאנח אנחה עמוקה משל היו מעמיסים עליו משא לעיפה, שקע בהרהורים רגעים אחדים, ובבת אחת הפליט: „סעי הביתה והשם יעזור״, וקם ממקומו — אות שעל הבא אחריה להיכנס.

תמיד כשהרבי היה חבוש ה„שטריימיל״ שלו היתה אימה מוטלת עלי וירא הייתי לפצות פי ולומר לו משהו. לא כן כשהיה חובש את המגבעת השחורה שלו, אז היה נראה דמות אחרת לגמרי. אז גם היה מכנה אותי בלשון חיבה „פושע

פנים בית־המדרש אינעווייניקייט פון בית־המדרש

עוכר ישראל" וגם מכּבּר את אצבעותי. ברגיל היה זה בשעה שהיה מטייל אילך ואילך שעה ארוכה בגן וידיו תחובות זו בשרוולה של זו; או בשעה שהיה הולך לבקר אצל אחד החולים ממקורביו; או כשהיה הולך ל„מקוה". ברבות מהזדמנויות אלה היה לוקחני עמו. ואז היו ניבטות בעד משקפי־הזהב שלו שתי עינים שחורות גדולות, בת־צחוק מרחפת על שפתיו, והוא מדבר דברי חידודים, ובשעת מעשה, משל היה משוחח עם עצמו, מתאר בשלל צבעים את גן העדן וכמה טוב לצדיקים בעולם הבא. באחד מטיוליו אלה, ביום חורף נאה אחרי צהריי־יום, הלך הרבי לבקר את ה„מורה־הוראה" של העיירה שחלה. הדרך אליו הוליכה במעלה ההר, בקירוב מקום לכנסיה. הרבי עטוף באדרת־הפרוה הכבדה שלו הלך מתונות, צעד אחרי צעד, מתנשם ומתנשף, משתהה מדי רגע ומסתכל בנוף היפה שסביבו. אני, נער קטן, משקצרה רוחי להלך לידו מתונות כל כך, חפזתי במעלה ההר מעלה־מטה וחוזר חלילה. נטל הרבי ידי לתוך ידו — ותוך כך לבשו פניו ארשת של רצינות — ובקול נמוך אמר אלי: „ודאי אתה חושב, יענקה'לי שתמיד הייתי כבד־תנועה וזקן כמו היום, אבל היה זמן כאשר הייתי צעיר כמוך וקל־רגלים כמוך. יבוא יום ותהיה זקן וכבד־תנועה כמ:ני ותצעד מתונות כמוני..."

דמות שונה לגמרי היה הרבי חבוש הכיפה שלו. אז היתה לי ההרגשה כי הוא חבר לי: זיו נעורים היה שפוך על פניו ועיניו הפקחות רשפו אירוניה והומור. זה היה קורה על־פי־רוב בימי ששי בשבת בשעה עשר בבוקר, כאשר הרבי ניגש להכין את הדגים לכבוד שבת. לא היה בכך משום מצוה בלבד — חביבה היתה עבודה זו עליו. קוצץ היה את הדגים כשהוא מסתכל בשעון, מוסיף קמח־מצה ושוב קוצץ, שם בצל, טועם בקצה הלשון, מתלוצץ, שם בתוך המרחשת, ונותן הוראות לרבנית כמה זמן צריכים הדגים להתבשל. אותה שעה היה פונה אלי ואומר כי כאשר יבוא המשיח יכינו דגים ליום השבת מבשרו של הלויתן...

עוד עבודה אחת היתה חביבה על הרבי בשעה שהיה חבוש הכיפה שלו. היה זה במוצאי שבת קודש לאחר „הבדלה״, לאחר שתית התה הריחני של ויסוצקי, כאשר בחדר לא נשארו אלא שלושה־ארבעה אנשים מן המקורבים ביותר, ביניהם אבי ז״ל, היה הרבי מוציא את הכינור, מצוה להגיף את תריסי החלונות, ומתחיל שר „המבדיל בין קודש לחול״ ומלוה את הנעימה בניגון בכינור. עד היום חש אני בעונג של אותם הערבים שהאצילו לי מן הכיסופים ורוממות־הרוח ששררה בהם שפע לשנים רבות־רבות.

עד היום לא נימחה מלבי הטיול שערכתי עם הרבי בגנו ובלי משים שאלתיו (ובו במקום ניחמתי כי שאלתיו, אבל היה כבר מאוחר), מדוע אומרים החסידים „הרבי הקדוש״, ואילו אני איני רואה כל קדושה. הרבי סקר אותי במבט נוקב, ושוב העיף מבט אלי, התחייך ואמר: „ניחא, פושע עוכר ישראל, תבוא מחר אחרי הצהרים ואשיב לך״. המתנתי למועד לרבי בגן. הוא יצא בחלוקו ובסנדליו, ידיו שלובות מאחוריו, והחל מטייל בשביל ואני לצדו. פתע פנה אלי ושאלני: „היודע אתה, יענקה׳לי, שליהודים היתה ארץ שלהם?״ — „כן״, — עניתי. — „וכי היה להם בית מקדש?״ — „כן,״ — עניתי. — „וכי היו להם כהנים ולויים?״ „כן״, — עניתי. — „וכאשר יהודי עבר עבירה צריך היה להביא קרבן?״ — „כן, — עניתי, — למדתי כל זאת ב„חדר״. — „ובכן״, — הוא החל מדבר בלחש כאילו עם עצמו — „ובכן נתאר לעצמנו שיהודי בן־כפר, אי־שם בגליל העליון עבר עבירה. מה עשה? רתם את חמורו לדו־אופן הניח בו עגל ויצא לירושלים. נסע כמה ימים, בחום הלוהט של הקיץ, או בקור של החורף, ובכל מקום שעבר היו הילדים מתקלסים בו ולועגים לו, בדיוק כמו אצלנו כאן כשיהודים בני כפר באים העירה. וכאשר בעזרת השם הגיע בן־הכפר לירושלים עייף ורצוץ אברים, החלה פרשה חדשה: בחצר בית המקדש בירושלים צריכים היו לחכות בתור; אנשים שבאו מכל קצוי הארץ חיכו בתור לגשת אל המזבח. וכאשר סוף־

סוף הגיע תורו של אותו בן־הכפר והוא הקריב את קרבנו, הרגיש בכל רמ״ח אבריו ושס״ה גידיו שחטאו העבר, כי בבית המקדש הישרה הקדוש ברוך הוא שכינתו. לעומת זאת, כאשר יהודי בן ירושלים עבר עבירה קלה ורצה להביא קרבן, היה ניגש בערב אל אחד הכהנים ממכריו ושאל אותו, מהי השעה הנוחה ביותר לגשת אל בית המקדש עם קרבנו. הכהן ודאי קימט את מצחו והחליט ,מחר בין ארבע לחמש אחר הצהרים׳. למחרתו, לשעה הקבועה בא האיש לבית המקדש ותוך חמש־עשרה דקות נסתיימה הפרוצידורה כולה״. הרבי נשתתק לרגע והפליט שאלה סתם בעלמא כביכול: — „מה קדושה יכול היה להרגיש איש ירושלים בבית המקדש? עתה תבין מעצמך, שהאיש הבא אל הרבי ממרחק, מעיר, מעיירה או כפר רחוק, וצריך שישראל׳צי סופר ירשום לו פתק, ועליו לחכות בתור, ובינתים מגיעה שעת מנחה־מעריב והוא נאלץ להישאר עד למחרת היום, הרי לאחר כל הקשיים הללו יוצא הוא מאת הרבי בהרגשה של רוממות־רוח וקדושה... אבל אתה, יענקה׳לי ,פושע עוכר ישראל׳, הנכנס ובא ללא קושי יום־יום, אי אתה יכול לראות מאומה ואי אתה יכול להרגיש מאומה,״ הוסיף הרבי ואמר בחיוכו האירוני וצבט אותי בלחיי.

היום, כשאני סוקר את העיירה ביחאנָה מלפני כחמישים שנה על דלותה וביצתה; על הנוער שלה שלא היה לו מושג בדבר השכלה תקינה, אף לא של בית־ספר עממי; על פועליה ובעלי־המלאכה שלה שהיו עובדים למן מוצאי שבת יום־יום מהשכם בבוקר ועד שתים־עשרה בחצות הלילה בהפסקה של שעת מנחה־מעריב — חיים שהיו מרוכזים סביב בית־המדרש ולהבדיל ה„מקוה״ ובית העלמין — על רקע זה של החיים עולה דמותו של הרבי כענק בין גמדים. אדם בעל השכלה רב־צדדית, שכל חריף והגיון מעמיק, שומע כמה לשונות ובעל השקפה רחבה על החיים; מכיר את חיי היהודים תוך עמידה על עמקם; חבר הועד המרכזי של „המזרחי״ ונוסע אל קונגרסים ציוניים; ידידו האישי של הרמאן שטרוק מצד אחד וידידם הלבבי של המוני העם והעובדים מצד שני — אדם זה חי בעיירה הקטנה ביחאנָה בתנאים של דחקות (הרבנית היתה עזר כנגדו בפרנסה, במכרה שמרים מדי ערב שבת ויום־טוב), והאוירה החברתית סביבו היתה מעיקה מפני שפרנסי העיירה עמדו מרחוק, כי לדעתם לא צריך רבי של עיירה לדעת ולהבין כל־כך הרבה. אף־על־פי־כן לא שמע איש לא אנחות ולא תלונות מפי הרבי על מצבו.

הדור הצעיר ראה את בית הרבי כמגדלור באפלה, הנוסך אמונה ונותן תקוה לחיים טובים יותר. תהוינה איפוא שורותי אלה מצבה צנועה לזכרו הברוך.

הרב ר׳ ירחמיאל גרינבוים

אפיזודות

אינני איש ביחאוה, אבל הכרתי כמה אנשים בני ביחאוה, ואחרי שביקרתי בעיירה כמה פעמים נשתמרו אתי אפיזודות אחדות.

בטרם הייתי לחתן באתי בשלהי 1916 ללובלין לשם „התראות", וגם חותני היה בלובלין. אמרתי אל הרב של ביחאוה:

— יש לי בקשה אליך, רבי. נותן אני לך טעם, ואם אינך תמים־דעים עמי תוכיח לי מפני מה אינך רוצה ואהיה תלמידך. התלמוד אומר „אסור לאדם שיקדש את האשה עד שיראנה", רוצה לומר אסור לאדם לשאת אשה בטרם יכיר את

אָפיה, אם יתאימו זה לזה. על כן מבקש אני את הרב דביחאוה שתשלח את בתך אל הורי לזמן־מה.

אחרי שהירהר קמעה הסכים ושלח אותה אלינו. היא היתה אצלנו בחנָה תשעה שבועות. הכלה טרם הגיעה לשנתה ה־16, ואילו אני הייתי בן 23. לאחר ה„תנאים", בראשית שנת 1917, למדה הכלה אצל המורה נחמי' רק אידיש. משהוזמנתי לביחאוה העתרתי בלהט:

— מחותן! נאמר במשנה „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ", טוב לימוד יהודי, אבל טוב גם לקנות ידיעות כלליות.

ויתר לי גם בענין זה, ולפני נסיעתי מביחאוה הוזמן מורה פולני, והמתנגדים בעיירה רעשו כי הרב שולח את בתו אל גוי ללמוד „גוֹאיש".

בשנת 1926 היגרתי לארגנטינה, לבדי, ורק אחרי שלושה־עשר חודש הבאתי אלי את משפחתי.

לפני נסיעתי לארגנטינה נסעתי לביחאוה להיפרד. עשיתי שם 8—9 ימים. באו כולם. מר פינחס רייס, מר מנדיל רייס — ידידים טובים. נשארתי עם מר פינחס ע"ה. ברגיל היתה בת־זוגי מַלוה מעט כסף לפינחס בריבית (לפי היתר עיסקה). היה אז ענין של שער עולה ויורד, הזלוֹטי ביחד לדולאר. מובן מאליו, כאשר נפל הזלוֹטי ביקשה בת־זוגי דולארים ופינחס דרש „דין תורה" אצלי. לא רציתי ואמרתי כי הדבר לא יתכן, מאחר שיש בבית מרא דאתרא, אבל הוא באחת: לא! רק אצלי. סופו של דבר היה כי פסקתי לטובתו של פינחס, כי הצדק היה עמו. וכך נשאר הדבר ללא כל ויכוחים עד לנסיעתה של אשתי.

זכרונות — לא נשארו אלא זכרונות בלבד, וחבל על דאבדין...

אברהם ליכט

משה גריץ (ז״ל)

מבט חטוף על חצרו של הרבי מביחאוה

משמישמשו וקרבו „ימים נוראים״ החלו יהודי הכפרים הסמוכים לביחאוה מתקבצים ובאים אל העיירה, שבה התפללו בימי ראש השנה וביום הכיפורים. באים היו בעגלותיהם הרתומות לסוסים, ובהן הילדים וכלי־המצע והמחזורים הבלויים. עומדים היו לחניה בגנו של הרבי, מתירים את חפציהם ומשתרעים בגן כבתוך שלהם, מבשלים את הדגים ו„עושים הכנות״ לקראת החג הגדול. לבושים היו חלוקי אריג, כנפיהם תחובות בחגורותיהם, שולי מכנסיהם תחובים במגפיהם — וכך הולכים לתפילה.

היו אלה משפחות יהודיות שעיבדו במו ידיהם את אדמותיהם בכפרים, שבהן לא נגע לרעה ה„אוקאַז״ — הפקודה משנים 1860 ־ 1863.

יעקב קליימן

אברהם׳צ׳ה סולטיס * ז״ל

קוים לדמותו

במרכז העיירה, פונה בחזיתה נוכח השוק, ליד הדרך המוליכה אל הכנסיה, עמדה שורה של חנויות. ביניהן, בשכנות מצד אחד עם נחמיה זיידלר ומצד שני עם בנימין באָקאָר, בדיוק מול כביש לובלין, שכנה חנותו של אברהם׳צ׳ה סולטיס.

לפנות בוקר, עם קריאת השכוי, בעוד העיירה נמה שנתה, היה אברהם׳צ׳ה סולטיס יוצא מביתו, הטלית ותפילין תחת בית־שחיו, ופוסע בפסיעות מהירות לבית־המדרש למנין ראשון, כשהוא מקדים „בוקר טוב" רם לכל הנפגש לו בדרכו. ראשון, אחרי יוסה׳לה האקאָר, היה פותח את חנותו, מטאטא במטאטא את הגישה אל החנות, מוציא את רשימות הסחורות שהביאו הסוכנים מלובלין ומוארשה, עובר עליהן ובודקן, ומסיים בכך את דאגתו לחנות. עד כה ועד כה היתה אשתו אסתר־רחל, הסוחרת המיומנת שהודות לה התקיים העסק, יוצאת אל החנות. אם קרה פעם שאברהם׳צ׳ה סולטיס ישב ליד שולחן־המכירה בהעדרה של אסתר־רחל, לא היה שום קונה, לא יהודי ולא נוצרי, בא בסף החנות. ואם היה קונה מתחיל מתמקח בנוכחותו, היה אומר לו במישרין: „אי אתה מוכרח לקנות אצלי, יש חנויות לרוב, לך וקנה אצלם". מיד היתה אסתר־רחל מתערבת, דוחה אותו מאצל השולחן ומוסיפה: „לא יוצלח שכמוך, כלך לך לעניניך".

לא ברור אם הגדיר החוק את תפקידיו של הסולטיס בעיירה, אבל הפונקציות המעשיות של הסולטיס הספיקו לכמה וכמה מוסדות. הוא שימש מקשר בין הציבוריות היהודית והשלטונות; הוא היה האחראי לפני השלטונות לכל מה שהתרחש בעיירה ולמשטרה אסור היה לעצור אדם או לערוך חיפוש אצלו שלא בנוכחותו של הסולטיס; צריך היה אדם לתעודת זהות, הסולטיס היה צריך לאשר

---

* סולטיס — זקן הכפר, מוכתר.

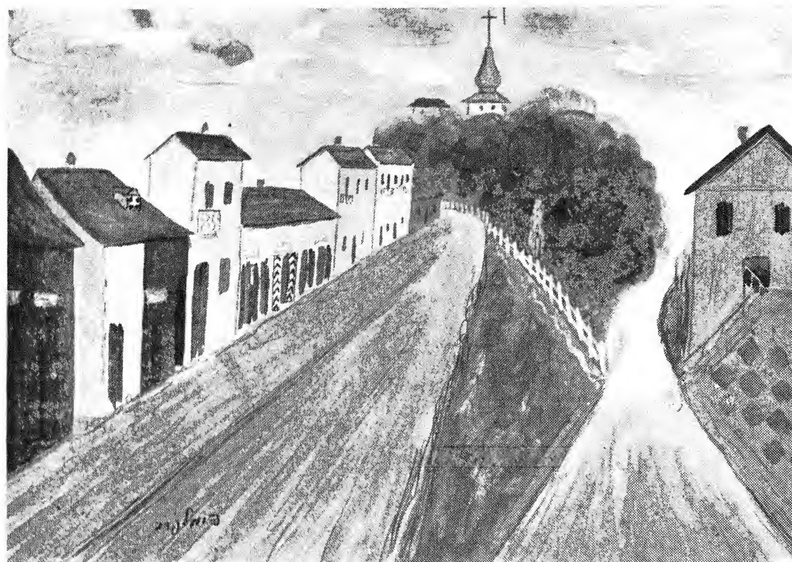

הדרך אל הכנסיה — דער וועג צום קלויסטער

אותה; אחרי מלחמת העולם הראשונה היה זמן שהרבה מצרכי מזון חולקו בקיצוב לפי משפחות בהתאם לכרטיסי המזון שאושרו על ידי הסולטיס. מאחר שתשעים אחוז מבניני העיירה היו בתי־עץ ולא פעם עלו חלקים שלמים של העיירה באש, סודרה שמירה בלילות, ומתפקידו של הסולטיס היה לקבוע את האנשים היוצאים מדי לילה לשמירה. ביקשה הממשלה להודיע משהו לאוכלוסיה היהודית, אם גזירה ואם הקלה כלשהי, נעשה הדבר באמצעות הסולטיס. אז היה אברהם־צ׳ה סולטיס מופיע בבית־המדרש בין מנחה למעריב, בשעה שהבית הומה כמו כוורת, עולה על הבימה, נותן דפיקה על השולחן שלשמעה משתררת מיד דממה דקה, והוא מכריז בזו הלשון: „הריני מכריז ומודיע מטעם הקאנצילאַר" ומביא לידיעת הקהל את אשר נתבקש להודיע. כל זה היוָה אך חלק מן התפקידים שמילא הסולטיס בעיירה.

אברהם־צ׳ה היה סולטיס שנים רבות; בימי שלוט הרוסים, בימי מלחמת העולם הראשונה כאשר האוסטרים כבשו את הסביבה, ואחר כך כאשר פולין השיגה את עצמאותה. תמורת עבודתו היה מקבל מאת הממשלה פעם בשנה... זוג מגפיים.

הטעם לתקופת כהונתו הממושכת היה משוקע בכך, שהכל ידעו כי אברהם׳צ׳ה סולטיס הוא ישר־לב וממלא את חובתו במסירות ללא גבול. אין הוא מבקש טובת הנאה לא לעצמו ולא לבני משפחתו. אירע פעם מעשה שגרם לכך שכל העיירה תתגלגל מצחוק. נודע כי בערב יום הכיפורים הודיע אברהם׳צ׳ה סולטיס לבנו יחיאל כי הלילה תורו לצאת לשמירה. הבן התרתח: „אבא, אין לך כבר את מי לשלוח לשמירה בערב יום הכיפור רק אותי?״ — היום תורך, ואין אתה מיוחס״, השיב לו.

אכן, ישר היה האיש ותמים, פיו ולבו שוים, והשם אברהם׳צ׳ה סולטיס היה לשם נרדף עם מוסריות ומסירות, ולא אחד מתושבי העיירה היה מתבדח על חשבונו ביחס לכך. נוסף לכך היה יהודי גא. לא היה מפחד לגלות דעתו בחוגי השלטונות אם משהו לא נראה לו, והגויים היו מגיבים בחיוך טוב־לב, כי ידעו שאברהם׳צ׳ה סולטיס אומר את אשר עם לבו.

ועל הכל היה אברהם׳צ׳ה סולטיס יהודי ירא שמים, אם גם לא למדן גדול. ימי שבת שלו היו קודש לעניני רוח; תחילה היה עובר על פרשת השבוע, אחרי כן לומד מעט מדרש, מעט עין יעקב, דף גמרא עם רש״י ותוספות. בעיריה ידעו כי ביום השבת לא ילך הסולטיס לשום מקום ויהי הענין דחוף כאשר יהיה. היו רגעים כאשר פניו לבשו ארשת של שביעות רצון וחיוך ילדותי כמעט ריחף על שפתיו. היה זה בשעה שבעיירה היה מופיע בא־כח ממשלתי רם־דרגה ונציגי השלטון העירוני באו לקבל את פניו. לבוש בגדי שבת, שרשרת הנחושת משתלשלת מצוארו, קומתו זקופה, היה אברהם׳צ׳ה סולטיס מופיע יחד עם כל הנציגים כעדות לכך, שהציבור היהודי מיוצג בקבלת הפנים. סיסמתו היתה תמיד: דינא דמלכותא דינא — סדר מוכרח להיות.

פעם אחת בשנה, ביום הכיפורים, היה הוא מניח לקפדנותו, משליך מעליו את שריונו. עומד היה בשעת כל נדרי בבית־הכנסת עטוף מעל ראשו בטליתו המעוטרת, מלחלח בדמעותיו החמות את מחזורו ושופך את כל לבו לפני בורא העולם.

בניגוד לשקיעתו במהומה של חיי יום־יום הגלותיים, היה הוא עם כל משפחתו נתונים להשראה ציונית. קורא היה את נאומי־הסיים הנלהבים של יצחק גרינבוים „שנים מקרא ואחד תרגום״, וחלומו היה לעלות לארץ ישראל. ליצני הדור היו מתלוצצים ואומרים: אברהם׳צ׳ה עוד יהיה סולטיס במושבה עברית בארץ ישראל. חבל שחלומו זה לא זכה להתגשם.

העליתי שורותי אלה לא משום שאברהם׳צ׳ה סולטיס היה סבי, כי אם פשוט משום שאי־אפשר להזכיר את העיירה ביחאנה ולהתעלם מן האישיות שהיתה יחידה במינה לא בביחאנה בלבד אלא בסביבה כולה, ובעיקר בסגולתה הנדירה של נקיון כפים. כדי לעשות טובה לבן־אדם או לעזור לו בצרתו מוכן היה לרוץ אל מעבר להרי חושך בכל עת.

העיירה ביחאנה הצטיינה מכמה וכמה בחינות מבין העיירות שסביבה ועלתה עליהן גם בדמויות אישיה וטיפוסיה המענינים, שביניהם תופש אברהם׳צ׳ה סולטיס מקום חשוב.

יהא זכרו ברוך.

יעקב קליימן

טיפוסים, דמויות של בעלי־מלאכה יהודים בביחאוה

במרוצת כל ימות השבוע לא הורגש כמעט קיומם של בעלי־המלאכה בעיירה; איש איש מהם היה שקוע ראשו ורובו בעבודתו. מזמן לזמן היה מופיע, בעברו בשוק, גבר נושא לוח על שכמו, סנדלר נושא חתיכת עור בידו, וחייט נושא חתיכת אריג תחת בית־שחיו. הם לא היו מרשים לעצמם להסתכל על סביבותם, חבל היה להם על זמנם — העבודה דוחקת.

לא כן היה ביום שלישי בשבת, יום השוק בעיירה. אז היו רואים עם שחר, עת השמים החלו מכחילים, עשרות צללים חולפים ליד הקירות. היו אלה בעלי־מלאכה שרצו לבית־המדרש „לחטוף" את תפילת שחרית עם מנין ראשון. גמרו להתפלל — אכלו בחטיפה את ארוחת־הבוקר ומיהרו לצאת השוקה; הקימו דוכנים ודלפקים שעליהם נערכו מגפים ונעלים, מכנסים ומקטרנים, חמילות ואדרות, כובעים וצניפים. במרחק־מה משם, בדרך המוליכה לבית־העם, כבר העמידו נגרים מיטות ותיבות, מיטות־ספסלים ומזנונים, צבועים טרי ומרובבים; מלפים היו אותם כבר אחר כן, ברחוב. גם התאמת הגבים במיטות הוצאה לפועל בחוץ. עד־מהרה היה השוק כולו על סביבתו מתמלא אלפי איכרים ואיכרות שהגיעו מן הסביבה.

היו בין בעלי־המלאכה נוסעים לירידים בעיירות הסביבה. והיו בעלי־מלאכה שלא יצאו כלל השוקה. בעלי־מלאכה אלה היו עובדים לפי הזמנות ונימנו עם המיוחסים ביותר, אם גם היו עניים יותר. עם קבוצת נגרים אלה נימנה נחמיה סטוֹלאָר. היה זה יהודי בעל הדרת פנים, כפוף־קומה כלשהו בהילוכו, אבל במצעדו איתן. היו לו „ידי זהב". העבודות שביצע התיחסו לשלושה מקצועות: נגרות מצוינת, גילוף בעץ עדין, וחרטות נאה. הוא בנה את ארון־הקודש בבית־המדרש של העיירה בביצוע אמנותי. הוא ביצע עבודות גם בשביל הכנסיה, להבדיל. עשה כלי־עבודה בשביל נגרים טובים יותר מתוצרתם של בתי־חרושת של חוץ־לארץ.

וכשהיו שואלים אותו: „ר׳ נחמיה, היכול אתה לעשות בשבילי עבודה זו וזו? היה משיב בבדיחות הדעת: „יודע אני לעשות הכל רק לא ,לעשות שבת׳, זה עולה לי בקשי־קשיים״. בשנים קודמות היתה הנגריה שלו ליד המעין. בין שאר העבודות היה גם עושה ארונות מתים. את הצלב היה מצמיד לאחר הציבוע עוזרו הנוצרי, מארצינק. לאחר זמן היה זה לעצמאי והיה מקבל לבדו את העבודה כולה. לאחרונה שוכן בית־המלאכה של נחמיה בתוך מעונו בן החדר האחד, שבו חי יחד עם בתו ברכה. במשך היום שימש החדר נגריה, מחרטה, ובלילה סולק הכל, המקום נוקה למשעי ונהפך לחדר־מגורים „אנושי״.

בנו של נחמיה, פסח סטוֹלאַר, אימץ את כל כוחותיו בשאיפתו לצאת לדרך המלך. הוא היה אדם גבה־קומה ויפה־מראה, פניו עטורים זקן מטופח שחור כחרת, אישוני עיניו השחורות רושפות כגחלי־אש, ובת־צחוק מרחפת תמיד על שפתיו. לעולם לא היה יוצא הרחובה ובגדי העבודה עליו בדומה לבעלי־מלאכה אחרים; ברחוב נראה היה אֶלגאנטי, זקנו עשוי, נעליו מצוחצחות. עובר היה בנקל ממצב־רוח אחד למשנהו, וכאשר היה מתרתח רשפו עיניו כעס. היו שלימדו עליו זכות על כך בשל היותו כוהן...

פסח סטוֹלאַר פתח „משום דרכי שלום״ את המקצוע לפני הפולנים. סייע לכך הכומר של ביחוה קויאַטקובסקי, שהיה שונא ישראל מן הגדולים, אבל אנטישמי סאלוֹני. עליו היו אומרים כי אינו שונא כל יהודי כפרט — שונא הוא את כלל ישראל. הוא כתב באחד העתונים הפולנים מאמר, שבו תיאר את העיירה ביחאוה והנה היא מתרוקנת לפתע פתאום מיהודיה העולים לארץ ישראל, והעמיד לפני הנוצרים שאלה גדולה: „מה איפוא תעשו אתם, הנוצרים, אז בלי חייט, בלי סנדלר, בלי נגר, בלי חנות לקנות בה משהו?״ הוא החל מארגן קואופרטיבים למסחר, והודות לתעמולתו החלו איכרים לומדים מקצוע. השכירו „שקצים״ את עצמם אצל פסח סטוֹלאַר — על אף התנאים הקשים שהציג להם — לשלוש שנים כשוליות בתוספת תשלום שׂכר לימוד המקצוע במזומנים ובתוצרת־כפר ביד רחבה. פסח סטוֹלאַר היה בעל מקצוע טוב, אבל לא עוד היה עומד ועובד בעצמו, כי אם מנהל ומפקח על העבודה של אחרים. לבד מכוח־העבודה הזול שלו בדמות השקצים, עבדו אצלו גם פועלים מן החוץ. שם אחד העובדים היה לייבה׳לה, שם השני — נפתלי, ושניהם באו אליו מקראשניק. עובדים היו בקבלנות ועושים בעבודה מהשכם בבוקר ועד מאוחר בלילה. ישנים היו את שעות הלילה המעטות על הרצפה המוצעת שבבי־מַקצוּעוֹת. ופעם בחודש היו נוסעים הביתה לשבת. לייבה׳לה היה עושה מיטות, שש מיטות בשבוע. נפתלי היה עושה מיטות־ספסלים, ספסל ביום שנהפך למיטה בלילה.

ברגיל היה לייבה׳לה מרכיב את המיטות המוכנות ביום השלישי, יום השוק, ברחוב ומתאים בהן את הגבים. קרה פעם שלייבה׳לה עמד והרכיב את הגבים ונתגלה שהם ארוכים מדי. פסח סטולאָר התרתח, חירף וקילל. עמד לייבה׳לה חיור כסיד, שומע חרפתו וגנותו בלי להשיב דבר לחורפו, והחל בלב שבור מפרק את המיטות ומחפש אפשרות לתקן את המעוָּת. שבוע לאחר מכן שוב נמצא לייבה׳לה עומד ומרכיב את הגבים למיטות שעשה ונתגלה שהם קצרים מדי. הפעם יצא פסח סטולאָר מכליו, עיניו רשפו ניצוצות אש. לייבה׳לה שוב עמד חיור — אולם הזקיף את עצמו בבת־ראש, דמו נזרם כולו אל פניו, והוא נזדעק: „איני יודע, בתּאי, מה אתה רוצה ממני, אם מקצר אני לא טוב בעיניך, ואם מאריך אני שוב לא טוב בעיניך ?"...

היה לו לפסח סטולאָר עוד שוליה אחד, שמו היה זישה. היה זה בחור גבוה, צנום, ובעל פנים חיורים. בא לביחאוה מוארשה שבה עבד כמה שנים במקצוע. הוא היה בא לעבודה לבוש חלוק כמו דוקטור. אף הוא עבד בקבלנות, אולם היה כל כך מיומן ומוכשר, שבשעה ארבע אחר הצהרים היתה המיטה שעשה מוכנה, בעוד שאצל כל פועל אחר נמשכה אותה עבודה עד שעה מאוחרת בלילה. משגמר את עבודת המיטה, היה פושט את חלוק־העבודה, מתרחץ ומחליף את בגדיו. כל מי שנכנס לבית־המלאכה היה אורח אינסטינקטיבי עומד ומסתכל בזישה המנסר לוח. מתנועע היה דרך קשתית, כשהמנסר והמַסור מתלכדים לגוף אחד. צליל המסור ברוצו אילך ואילך נשמע כזמר, כשירה.

פעם בשנה היה פסח סטולאָר מביא מלובלין לביחאוה חרט, שמו היה שאול. במשך שבועות אחדים היה שאול עומד וחורט כרעים למיטות וכן כל מיני עבודות־חריטה אחרות שפסח נזקק להן במשך שנה שלמה. פסח סטולאָר היה הנגר היחידי בעיירה שהיה עושה רהיטים לפי הזמנות וגם עובד עבודות זולות בשביל השוק. במרוצת הימים ראה סימן ברכה בעבודתו, בנה לו בית דו־קומתי, שבו השתכן הבנק, והיתה לו עמדה בחיים החברותיים; היה חבר ההנהלה בארגון בעלי־המלאכה וגם חבר ה„מזרחי". שלושת ילדיו: חיימו, ברל ובײלה׳לה היו מפונקים, והוא התאמץ לעשות כל אשר לאל ידו שילדיו לא יהיו בעלי־מלאכה. עדים מספרים כי פסח סטולאָר עמד זקוף־קומה ליד הקיר שהרוצחים הנאצים העמידוהו לידו בשעה שירו בו.

היו עוד נגרים בעיירה שחיו על עמלם ויגיע כפיהם. לא היו להם לעמלים אלה פרטנסיות גדולות בחיים, והם חיו להם בשקט ובצנעה. אחד מהם היה מנדל סטוליאַר, ששכר מעון של בית־ספר פולני לשעבר רחב־ידים ועבד בו ביחד עם

שני פועלים ובנו בוז'ה, שעסק בעיקר בבירזול ארגזים. משנכנסת לבית־המלאכה של מנדל סטוליאַר אבד לך מושג הזמן. נעימות היתה נסוכה על הכל מסביב תודות לגן עצי־הפרי שבתוכו עמד בית־המלאכה, אשר נמשך עד לנהר יונגרוט.

והיה שם דוד סטוליאֶר, מקצוען טוב ואיש צנוע ובעל משפחה גדולה. בית־המלאכה שלו נמצא בתוך מעונו בן החדר האחד. אשתו וילדיו סייעו אותו בפרנסתו: היתה להם מעיין מחלבה, בלילה היו שולחנות־העבודה נהפכים ליצועים לילדים. בימי שבת ומועד היו שולחנות־העבודה מתכסים במפות לבנות ומתקשטים בפרחים, ונערים ונערות, חבריהם של הילדים, היו מתכנסים ומפצחים גרעינים. הילדים היו יוצאים הרחובה נקיים ומצוחצחים. כיצד היתה עקרת הבית מצליחה לסדר כל זאת במעון של חדר אחד איש לא יכול להבין.

והיה שם גם לייבל הדס'אֶס (על שם אשתו). הוא היה בעל קומה, מיבנה גופו אתלטי, ותמימות ילדותית נסוכה על פניו. עומד היה ועובד, ואת הענינים המסחריים ניהלה הדס. מביט היה למוצא פיה, וכל שאמרה היה כדבר־קודש לגביו.

עם קבוצת עמלים אלה נימנה גם ברוך־יוסף סטולאֶר ובנו לייבצ'ה. עובדים היו בדירת־מרתף גדולה עם קיטון שבה חיו שתי המשפחות. משנכנסת ביום־קיץ לבית־המלאכה של ברוך־יוסף, וראית את האב ובנו עומדים ליד שולחנות־העבודה, שרוולי כתנותיהם מופשלים, כיפות לראשיהם, ומעל לכותנות משתלשלות ויורדות טליתותיהם הקטנות שציציותיהן מתנדנדות עם כל נענוע ונענוע שלהם. מן הנמנע היה לעבור ולא להתעכב ליד ברוך־יוסף בשעה שהיה עומד בשוק ומשתדל לשכנע את האיכר כי עבודתו היא הטובה ביותר. מדבר היה בשפת פולין רצוצה ובניגון של קריאת פרשת השבוע. אפילו זקנקנו הבלונדיני השזור נימין מכסיפות היה לוקח חלק בעבודת השכנוע שלו...

עולם שונה לגמרי הינה מקצוע החייטות, ובמיוחד אותם החייטים שעבדו לפי הזמנות. הם נחשבו לבני ה„אריסטוקראטיה" בעולם בעלי־המלאכה. יוצאים היו הרחובה מלובשים כהוגן, אולם הנקל היה להכירם מיד לפי המחטים התקועות להם בדשי בגדיהם ומלופפות בחוטים לבנים או שחורים. פופולאריים מבין החייטים היו שני אחים: יוסל ויעקיל באס. שניהם התגוררו ברידניק. כל אחד מהם היו לו הלקוחות שלו. עיקר עבודתם היו קאפוטות אטלאסיות ומקטרנים, וכאשר הלך הדור הצעיר והתבגר, החלו הם תופרים גם חליפות.

מאוחר יותר נתפרסמו כמקצוענים טובים שני שותפים: חיים שטיין וחיים

אֶרליך. חדר עבודתם שימש מקום מיפגש לחלק מן הנוער העובד. שם היו שומעים דברי רכילות וגם חדשות פיקאנטיות.

מאוחר עוד יותר חזר חיים פייאֶראייזן מפאריס, ששם השתלם במקצועו והיה לעומד ברשות עצמו.

הפתגם העממי הידוע „מלאכה היא מלוכה" הושג במלוא מובנו אצלנו בלילות החורף הארוכים, עת סער הרוח ויִלל כמאה עדות זאבים, סופת שלג עטפה את העיירה בתכריכים לבנים, ומנורת־הגאז היחידה על העמוד באמצע השוק ליד הבאר התנדנדה משל היתה אחוזה עוית; החנונים בחנויותיהם חבטו רגל ברגל וחיממו ידיהם מעל לסיר־הגחלים, וחיכו בקוצר־רוח לרגע שבו יסגרו את החנויות וימהרו הביתה לחמם קצת את עצמותיהם הקפואות. באותו זמן נמצאו החייטים יושבים בחדרי עבודתם רכונים על גבי מכונות־התפירה שלהם לאור מנורות־ברק מכוסות במגינוֹרים; תנור־הברזל המחומם, על צינורות־הפח המשוכים לאורך כל החדר עד לצאתם בעד החור הקרוע בקיר החוצה, הפיצו חמימות נעימה; וכל כך טוב היה ללב שמאליו החלה השירה בוקעת ועולה, בוקעת ועולה, ובעד החלונות המוארים נשמעו שירי־עם ושירי־עבודה, פרקי חזנות ונגוני חסידים עד חצות ליל.

וכשאנו מדברים על מקצוע החייטות אי־אפשר שלא להזכיר את לייב הצולע שעבודתו היתה הפיכתם של בגדים ישנים ותפירתם מחדש. הוא היה חייטם של חלק האוכלוסיה העניה ביותר. הופך היה מכנסים ישנים וחלוק ישן של האב ותופר מלבושים לילדים. אי־אפשר היה כמעט להיכנס לחדרו; כדי שיוכל לעבוד, היה מעמיד את מכונת־התפירה שלו בפתח, כמעט בחוץ, והוא ברגלו הצולעת בפנים.

והיה שם בעיירתנו בין בעלי־המלאכה יוסל בלאַכאז׳, — ששמו העיד על מקצוע הפחחות שלו — בעל זקן עגלגל בצבע נחושתי, שהסיגארה המעשננת לעולם לא משה מזוית פיו. היה זה איש לבבי מחובב על הכל, הן יהודים והן גויים. פני היהודים נהרו למראה יוסל בלאַכאַז׳ ברחוב כקצין מכבי־אש במדים רשמיים וחבוש קובע־נחושת דו־מצחתי לראשו; או בשעת שריפה — יושב על הקרון עם חביות מים וכלי־כיבוי רתום לשני סוסים־אריות הדוהרים בשאון ורעש לאורך הרחוב. מבין פני הגויים שסביבו זהרו פני היהודי יוסל בעל הזקן הרחב.

ולייבל רימאַז׳ (לייבל קלאָראָר) — אף הוא שמו העיד על מקצוע הרצענות שלו — יהודי גברתן ועם זאת בעל לב שלא הטריד מעודו זבוב על הקיר, גבה־

קומה ורחב־גרם וארשת של בטחון עצמי על פניו היה צועד לו מתונות ברחוב כשמתוך זקנו וגבותיו נשקפות אליך שתי עינים טובות. היה חבר ב„מזרחי" וקורא עתון יומי.

אירע מעשה — היה זה בראשית שנות השלושים — והכנסיה של ביחאוה נזקקה לתיקון גג־הפח שלה. הביאו פחחים מוארשה. היו אלה שלושה שקצים פורעים־שיכורים, ונוסף לכך גם אנטישמים. אחרי העבודה היו משתכרים, יוצאים הרחובה וגורמים לבהלה; מכים כל יהודי שנפגש להם בדרכם. כשהיו רואים אותם מרחוק, היה הרחוב מתרוקן מיד. לא פעם קרה שהחנויות נסגרו בשעה שאלה השתוללו, ואילו המשטרה עמדה מרחוק ולא התערבה. יום אחד יצא אחד הפחחים הרחובה והחל משתולל. לייבל רימאז' עמד במקרה ליד פתח ביתו. ניגש השקץ אליו ותפשו בזקנו. הרים לייבל רימאז' ידו ו„ליטף" את השקץ... הפחח התהפך והתגלגל מהגבעה עד למאפייתו של פישל האופה. פאניקה אחזה באנשי העיירה, פחד נשקף מעיני כל, וראשית כל הסתירו את לייבל. למחרתו ראו את השקץ הנחבל הולך בכיוון לביתו של לייבל רימאז' ובידו משהו עגול עטוף בניר. הוא נכנס אל הבית ושאל היכן הוא היהודי. בני המשפחה החלו מגמגמים, אמר השקץ: „יבוא איפוא, אין לו מה לפחד. עם יהודי כזה רוצה אני לשתות לחיים!...

ומאיר'לה סטאשאָק הסנדלר, היה משתכר כלוט בשמחת תורה ורוקד ברחוב. וכשהיו שואלים אותו „מאיר'לה, לשמחה זו מה עושה, הסיימת לימוד תורה?" היה משיב: „אם אחי משיא אחד מבניו כלום איני צריך לשמוח?"

ובין שאר הסנדלרים: יעקיל ואטאָנמאכאר, זליקל שמאטצ'אָז', יידל פאפלינק, שכנה'לה לויפאָר. והחייטים: אברהם קאפוש, יוסף האדמוני, יוסל צ'ומאס, ועשרות בעלי־מלאכה אחרים שהתפרנסו בזיעת אפם והסתפקו בקב חרובים — כל עניי־עולם אלה היו לצנינים בעיני האנטישמים הפולנים שצעקו כי היהודים הם נושכי נשך, טפילים על גופה של פולין, ומשבאה ההזדמנות לידם סייעו בידי הרוצחים הגרמנים להשמידם רק בגלל היותם יהודים...

בת־שבע הורוויץ־גרינוואַלד

עיירתי ביחאווה

בהלך־רוח של דכדוך ויד רועדת מנסה אני להעלות אילו זכרונות על עיירתי האהובה ביחאַוה. היתה זו עיירה ככל העיירות האחרות בפולין, על בתי־העץ וגגות־הרעפים שלה, ואף־על־פי־כן שונה היתה. הנוער היה בעל הכרה, הקדים להתעורר לחיים ציבוריים מן הנוער שבעיירות אחרות ושאף להשכלה וידיעות.

מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. בעת שבעיירות רבות שררה עדיין השפעת ההורים על הנוער, כבר החלו מתפתחים בביחאַוה חיים ציבוריים מאורגנים. קמו הסתדרויות רבות ומפלגות, כמו: „צעירי ציון", „צעירי ציון שמאל", „בונד", „פועלי־ציון" ועוד. נפתח בית־ספר, שבו לימד המורה ז'יטומירסקי שהוזמן אלינו מלובלין. „צעירי ציון" היו מתאספים באולם הספריה ו„צעירי ציון שמאל" — בעלית־גג, והמורה ז'יטומירסקי היה בא ומרצה לפנינו שם. בלב נפעם הייתי מתחמקת מן הבית שאיש לא יראני בלכתי לשמוע את ההרצאות. היתה בכך סכנה גדולה לגבי אבי כשוחט העיירה שפרנסתו היתה על הקהל; אילו נודע הדבר שבתו הולכת אל „צעירי ציון שמאל" — לא היו סולחים לו „חטא" נורא זה. בנים ובנות רבים של משפחות אדוקות מיוחסות עשו כמוני בשאיפתם למעט השכלה.

בית אבי

אחרי מלחמת העולם הראשונה פרצה בביחאַוה מגפת החולירע והטיפוס. ואז התמסר אבי בכל נפשו ומאודו להצלת יהודי העיירה. הוא עשה ימים כלילות, הלך מבית לבית להציל אנשים שנידונו למות, ועשה כמיטב יכלתו להקל מעליהם את הסבל והיסורים שלהם. אמי היתה אומרת אל אבי: „אב אתה לשנים־עשר ילדים, כלום מותר לך לסכן את חייך, ועל מי תשאיר אותנו?" על כך היה

אבי משיב: „עתה אין עושים חשבונות; מחובתי לעשות הכל כדי להקל מעל יסוריהם של בני־האדם״.

בכלל הקדיש אבי כל חייו למען העיירה. פעיל היה ב„הכנסת אורחים״, ב„גמילות חסדים״, ב„ביקור חולים״. הוא היה גם המוהל וה„בעל תפילה״ בשבתות וימים טובים. ביתנו שימש מעין מקום מיפגש הקהל של ביחאוה ל„קידושים״ ו„מלוה מלכה׳ות״, שבהם נשמעו דברי תורה וגם דברי חול ופוליטיקה. אכן היה זה בית חמים בשביל יהודי ביחאוָה וגם בשביל יהודים רבים מחוץ לביחאוה, שהיו עוברים מעיירה לעיירה ומרצים דברי תורה לפני הקהל, הידועים כ„דרשנים״.

כפי שכבר הזכרתי היינו שנים־עשר ילדים, רובם בנות, מתקדמות, קוראות ספרים שכוּנו „טריפה פסול״, קוראות, כמובן, בהיחבא שאבא לא ינדע חלילה, ונזהרים שדבר זה לא יגיע גם לאזניהם של אנשים אחרים העלולים להרוס את פרנסתו של אבא. שני אחים שלי אף הם היו שוחטים, מתמידים בלימודיהם.

מכל המשפחה הענפה הזאת נותרתי אחרי השואה רק אני לבדי ובן אחותי הבכירה.

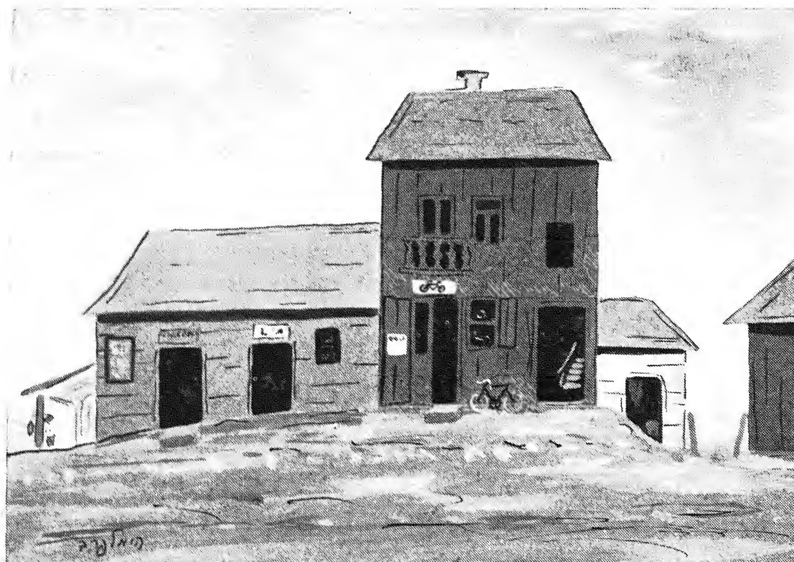

הבית הגדול של לוינבוים, שבו היו מתקיימים מפגשים של הנוער הציוני
דאָס גרויסע הויז פון לווינבוים, ווו ס׳פלעגן פאָרקומען צוזאַמענטרעפן פונעם הנוער הציוני

דוד רייס ובני משפחתו

דובטשע רייס און זיין פאַמיליע

אבא זכרונו לברכה

אבי דוד רייס, שכונה דודטשי רייס, נולד בביחאוה והתיחס על בעלי־הבתים המכובדים בעיירה. יהודי דתי, מחסידי הרבי מסוקולוב ר׳ יצחק זליג זצוק״ל מצאצאי השושלת הקוצקאית, לא נימנה אבא בכל זאת עם קנאי הדת, התענין במתרחש ונעשה בעולם היהודי והכללי, אהב לקרוא ספר ועתון, ועסק רוב ימיו בצרכי ציבור. היה לו בית־מסחר לעורות מעובדים, וביתו היה פתוח לפני כל מבקש עזרתו ותמיכתו, כשאמי חוה, או חוה׳לי כפי שקראוה בעיירה, עליה השלום, שהיתה עקרת בית למופת משמשת עזר כנגדו.

במשך שנים שימש אבא פרנס הקהילה בביחאוה וגבאי החברה קדישא — עד יומו האחרון. כאדם שדאגת הציבור לנגד עיניו נתן יד ליסוד הבנק הקואו־פראטיבי הראשון בעיירה, ועזרו עמו דוד שלמה אברבנאל ז״ל ועוד כמה בעלי־

בתים, שטרחו והביאו מלוברטוב את מנהל החשבונות המוכשר פנחס ויזנבליט ז״ל ששירת בנאמנות את הציבור.

אם כי הרעיון הציוני לא כבש את הלבבות של בעלי־הבתים הדתיים בעיירה, לא היתה הציונות זרה לרוחו של אבא והוא אף תרם לקרנות הציוניות. יתר על כן, הוא אף מצא את לבו למסור חדר בביתנו לתנועת „המזרחי״ שנוסדה אז על־ידי חברנו הלל משה פינקלשטיין (ברקאי) ואחרים, מעשה שהיה בו מן התעוזה בימים ההם בעיירתנו.

„מפני הרעה נאסף הצדיק״ — אבא חלה לפני הגירוש וחיסול הקהילה היהודית בביחאוה על־ידי הצורר הנאצי וזכה להלויה רבת־משתתפים.

יהא זכרו ברוך.

אריה רייס

אחי מנחם־מנדל רייס ז״ל

ביתנו היה בית דתי, והחינוך שקיבלנו אנו הילדים היה מסורתי־דתי, שהעביר אותנו משלב לשלב בלימודי ה„חדר" היהודי, למן המלמדי דרדקי ומלמדי גמרא ועד ללימוד עצמי בבית־המדרש. שם, בבית־המדרש, חברו יחד כמה בחורים, ביניהם: אחי מנדל, מוטיל אלטרמן (בן המורה־הוראה בעיירה), שמואל׳יק ארליך ועוד, שמשב רוח ההשכלה הגיע אליהם ממרחקים, והם ההלו לומדים במקביל ללימודי־קודש שלהם גם לימודי־חול. נחבאים מפני עין רעה על מעשיהם, החלו הם קוראים בסתר מיצירותיהם של גדולי הסופרים של אומות העולם וכן הסופרים היהודים, ובתוך כך נאחזו בחבלי הקסם של הרעיון הלאומי שצודד את נפשותיהם של רבים מקרב העמים, והשאיפה לתחיה לאומית עברית הפכה לחלק ממהותם הם. כך היו הם לגרעין ההסתדרות הציונית בביחאוָה, ומשבאה שעת־כושר לצאת בגלוי אל הרחוב היהודי, הניחו הם את היסוד להסתדרות הציונית בעיירה. מנדל הטיל את עצמו בכל להט הנעורים שלו לתוך העבודה הציונית־הציבורית, עבד יומם ולילה בשטחי ההסברה והארגון, וחרש חריש עמוק בהכרתם של תושבי העיירה והסביבה את הציונות, את המדינה בדרך

לפי נוסחתו הידועה של הרצל. מנדל נבחר ליושב־ראש ההסתדרות הציונית בביחאוה והיה למנהיג התנועה במקום.

דמוקראט שתוכו כברו ושונא דמגוגיה זולה, ידע מנחם־מנדל להתנהג גם עם יריביו האידיאולוגיים תוך זהירות בכבודם בלי לוַתר להם כהאי־זה בענינים עקרוניים. מנחם־מנדל ידע למשוך אחריו את הנוער, ובהנהגתו ובעזרת חבריו הוקם בית־הספר העברי־פולני, אורגנו הספריה, חוג דראמתי וחוג להרצאות. ועל הכל — הוקם בית־העם, שהיוָה נכס גדול לעבודה הציונית שהלכה והת־פתחה. עם היותו מסור בכל לבו לעבודה הציונית, לא הזניח גם את שטחי החיים הציבוריים האחרים במקום, והקדיש ממרצו לייצוג הולם בשלטון המוניציפאלי. הוא שימש נציג נבחר של היהודים במועצה המקומית והגן בכבוד על עניני היהודים, וזכה להתחשבות בדעתו גם מצד נציגי הנוצרים. מנחם־מנדל היה גם נציג הציונים בוועד הקהילה של ביחאוַה וכן שימש יושב־ראש של הבנק הקואו־פראטיבי. כאדם מעורב עם הבריות, היה מנחם־מנדל אהוד על כל שכבות התוש־בים של העיירה.

עבודתו הציבורית־הציונית של מנחם־מנדל הניחה לו אך מעט מאד מזמנו הפנוי בשביל בני משפחתו, וחנה׳לי אשתו ז״ל לא היתה מרוצה כל כך מעובדה זו, אף־על־פי־כן הלכה עמו בדרך שהוא הוליכה. בתם יהודית ז״ל השתייכה לתנועת הנוער הציוני ובנם נתן ז״ל אחז מעשי אביו בידו, ביקש להיות אדם יהודי טוב.

משנכבשה העיירה על־ידי הנאצים התרחק אחי מהחיים הציבוריים כי לא רצה ליהפך מכשיר בידי הרוצחים. במשך שלוש שנים התאבק עם מר המות, ומשניתן צו הגירוש ליהודי ביחאוה, התקשר עם איכר מכר שהבטיח לו מחסה תמורת כסף. האיכר הוריד אותם לתוך בור שהתקין ליד ביתו ובו קיוה הוא עם בני־ביתו לבלות את הרוצחים־האכזרים ועם זריחת קרן־אור ראשונה לשארית הפליטה לצאת מגיהינום של פולין לארץ היעודה. אולם לא כן חשב האיכר הנבל. לאחר שגזל את כל דברי־הערך שלהם, הלשין עליהם לפני כנופיה לאומית פולנית, שהתנפלה עליהם ורצחום נפש.

יהא זכרם ברוך.

אריה רייס

נחמיה מנדלבוים (לרר)

בית אבי

בית אבא בביחאַוָה נשאר בזכרוני רק במעומעם, אחרי שנתיתמתי מאבי בהיותי ילדה קטנה. זוכרת אני במעורפל שנשארתי עם שכנות וחברותי הקטנות כאשר יצאו בני המשפחה ללוות את אבא בדרכו האחרונה. יסודות הבית זועזעו ומבנהו נתערער.

החיים בעיירה היו מרוכזים במשפחות ויחוס אבות היה לו ערך רב. הבנים היו נקראים בדרך כלל על שם האב או האם, ולפעמים אפילו על שם הסבא או הסבתא. אותנו קראו על שם אבא: נחמיה לרר׳ס, כי הוא הטביע את חותמו

על המשפחה; הוא היה ונשאר המרכז שסביבו נתארעו כל האירועים. נראה לי כי היה משכמו ומעלה גבוה מכל בני המשפחה וגם מרבים שסובבוהו, ועל כן כה כיבדנוהו והערצנוהו. אם כי, כאמור, זוכרת אני אותו אך במעומעם, אבל דמותו היפה, עיניו הרכות, ופניו העטורים זקן מטופח להפליא, נשקפים אלי מתוך תצלום שלו ומאצילים מיפי רוחו על המשפחה כולה.

נשארנו עניים, אם עם חמישה ילדים בלי מפרנס וללא עתיד. כל הירושה שהשאיר לנו היו כמה מחברות עבות־כרס גדושות כתב עברי, פולני ורוסי. אבל במשפחה היתה אוירה של לבביות וחמימות, של אהבה הדדית, של אחדות הלבבות. ולזכותה של אמא יש לומר, כי היא באינטליגנציה הטבעית שלה ידעה להמשיך בניהול המשפחה וטיפוח אהבה והערצה לזכר אבא. בכל הזדמנות ניתן לנו להבין ולזכור כי בני נחמיה לרר אנחנו ושומה עלינו ללכת בדרכיו, להיות יהודים טובים, שומרי מסורת, אוהבי ספר וחובבי ציון.

החיים בעיירה אחרי מות אבא נעשו קשים מנשוא, וכדוגמת משפחות רבות בעיירה לא ראינו לפנינו דרך אחרת מאשר לאחוז במקל הנדודים, לעקור מהסביבה היהודית החמימה של העיירה למרחקים, אל ארגנטינה שמעבר לימים. גם בארגנטינה, ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות, ליוותה אותנו דמותו של אבא והדריכה אותנו — לא כל עבודה ולא כל משלוח־יד הלמו את בני נחמיה לרר להתעסק בהם. נשארנו מאוחדים, חמשת הילדים על משפחותיהם, מלוכדים כמשפחה אחת, כשדמות דיוקנו של אבא משקיפה עלינו, על הבנים, הנכדים והנינים, ומשוה לנגד עינינו את עברנו ואת הסביבה שבה נולדנו וחונכנו.

הכרתי את אבי מחדש לאחר הרבה שנים — בישראל. יום אחד הפתיעוני כמה בני משפחות מיוצאי עיירתנו ביחאנָה שבאו לבקרני בקיבוץ שלי. לא הכרתי אף אחד מהם, אבל הם באו לבקר את בת מורם, את בתו של המורה לרר. מפיהם ומפי רבים אחרים מבני העיירה שמעתי דברי הערכה לאבי, ודמותו קמה מחדש לפני, דמות של יהודי תלמיד־חכם, שולט בשלוש שפות: עברית (לשון קודש) פולנית ורוסית; מרביץ תורה ברבים ומשתתף באופן פעיל בחיים הציבוריים של העיירה; מושרש במסורת ובדת ועם זה מבין לרוחו של הדור הצעיר; מקובל על הבריות מהדור הישן והחדש גם יחד ומקשר בין הדורות; נאמן על הציבור ודברו בפני מוסדות השלטון.

כשאני מדפדפת היום במחברותיו הנשמרות אצלי למזכרת, מעיינת בכתב הפולני היפה ובעברית הצחה שלו מלפני כששים שנה, נפנות מחשבותי לעבר העיירה ביחאנָה שלנו, אחת מהעיירות הנידחות הרבות בתחום המושב היהודי

בפולין וברוסיה, ומתארת בנפשי אילו כשרונות, סגולות, שאר־רוח ויכולת ירדו לטמיון מפני שלא ניתנה להם האפשרות להרחיב את השכלתם ואת האופק שלהם.

ובעוד אני מהרהרת באלה, נדחית המחשבה מפני המספר של ששת המיליונים שנרצחו ונכרתו מקרב האנושות בדם קר ובאכזריות שהעולם לא ידע כמותה והארץ לא התמוטטה...

לעתים עולה על לבי: כמה מאושרים אנחנו בני משפחת נחמיה לרר שזכינו לבוא ארצה, עליה חלם אבא כל ימיו, לחיות ולעבוד בה.

יהא זכרו ברוך.

שרה

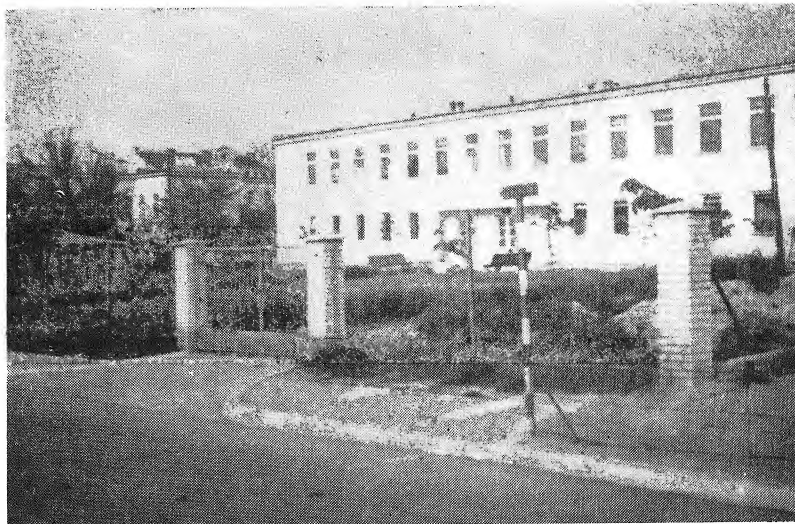

בית־הספר הפולני־ממלכתי בלי יהודים — די פוילישע רעגירונגס־שולע אָן יידן

לדמותו של ישראל זיטמן ז"ל

ישראל זיטמן היה לא רק אישיות ציבורית בעיירה ומחוצה לה — הוא היווה מושג רחב בתודעת העיירה ויהודיה ושימש מעין „כרטיס־ביקור" לדמותה הציבורית הרבגונית. שרשיו, יניקתו וצמיחתו היו מקור לא אכזב של יהדות, למדנות, השכלה רחבה ואינטליגנציה טבעית, כנצר למשפחה היהודית המפורסמת של רבי עקיבא איגר זצ"ל.

ישראל זיטמן גדל והתחנך במשפחה מסורתית־יהודית, שבה נתגבשה דמותו־אישיותו, על אף התיתמותו בעת צאתו לאויר העולם. כבר בגיל צעיר הוטלה עליו הדאגה הגדולה שברכישת השכלה יהודית וכללית תוך כדי נשיאת בעול פרנסת משפחתו: אמו ושתי אחיותיו. כשרונו, מסירותו, הרוח האידיאליסטית שפיעמה אותו עמדו לו בהתקדמותו ובהשכלתו, והוא רכש גם מקצוע שיוכל לפרנס בו את משפחתו בכבוד.

ישראל זיטמן היה ציוני מסור ונאמן אפשר לומר מלידה. הבית הציוני וחינוכו הציוני עיצבו את דמותו, ובקרב הימים היה הוא לראש המדברים של התנועה הציונית בעיירה ובועידות הציוניות והארציות.

האגודה הקואופרטיבית לאשראי, או כפי שקראו לה „הבנק היהודי", בעיירה לא היתה רק מוסד פיננסי שמתפקידו לעזור ליהודי הקטן בהלואה וגבייתה בתשלומים חדשיים. סביב המוסד הזה התרכזה פעילות ציבורית ענפה בשטחים רבים, כמו עזרה סוציאלית, יחסים עם השלטון המקומי, פעולות יהודיות שונות.

ישראל זיטמן צעד את צעדיו הראשונים כמנהל החשבונות של הבנק, והוא עודנו עלם צעיר. במרצו, יזמתו וכשרונו הפך את המוסד בעל־התפקיד המצומצם והמוגבל למוסד רחב־מידות. הוא שפיתח את הבנק שהיה לשם־דבר במרכז הקואופרציה האשראית היהודית בוארשה; הרחיב את ביתו ופיארו באולמים וחדרי־ישיבות לכל המוסדות הציבוריים השונים בעיירה. ועם התפתחותו של הבנק, היה ישראל זיטמן — הרוח החיה, היוצרת והמפתחת בו — למנהלו הכללי.

גם במוסד זה, כבמוסדות ציבוריים כלליים אחרים, היה מתעורר מאבק מפעם לפעם לרכישת ההשפעה על המוסד הזה. עיקר המאבק בשנים הראשונות היה בין הציונים לבין „אגודת ישראל" מחד וה„בונד" מאידך. אך הודות לישראל זיטמן הפכה השפעת הציונים במוסד זה מכרעת. ומכאן המשיך ישראל זיטמן, הרחיב ופיתח את פעילותו הציונית הענפה, למן אירגון התנועה, אוסף כספים לקרנות הלאומיות וביחוד לקק"ל, ועד להסברה ציונית וחינוך ציוני למבוגרים ודאגה לחינוך עברי יסודי לנוער. מפעלי התרבות הרבים: „בית־העם", בית־ספר עברי „תרבות", ספריות ציוניות וכו', כל אלה היו פרי יזמתו של ישראל זיטמן וילדי טיפוחיו. הוא גידל וחינך דור צעירים חלוצים והפך את העיירה ביחאווה למבצר ציוני, ששמו הלך לפניו במוסדות המרכזיים הציוניים בוארשה. משתתף היה בקביעות ובאופן פעיל בכל הועידות הציוניות הארציות.

הוא היה נואם מחונן, וכשרונו הריטורי ומטענו הרוחני הפכוהו לאישיות המרכזית בעיירה, למנהיג הפוליטי ודובר היהודים לפני השלטונות ונציגה של יהדות העיירה במוסדות השלטון המקומיים.

ישראל זיטמן משך גם בעט סופרים. מפרסם היה מפרי עטו בעתונות הציונית הפריודית ובבטאון המרכזי של הקואופרציה היהודית בפולין.

חלומו לעלות ארצה נראה קרוב להגשמה ברגע פרוץ מלחמת העולם השניה. הוגלה לערבות רוסיה ושם נפל.

תלמידיו הרבים בארץ נושאים את שמו ביראת כבוד והערצה וזכרו שמור בלבותיהם.

שמחה אהרליך

לזכרו של לייבצ׳ה הימלפארב

ברטט של קדושה אני ניגש לכתוב על לייבצ׳ה ז״ל. הוא היה מן הבולטים בחוג הקטן שהטביע את חותמו על חיי החברה בעיירתנו. חוג זה היוה את השכבה השניה בציונות של המקום שהמשיכה את עבודתם של הראשונים תחת הדגל הציוני ואף העמיקה והרחיבה את התלמים בשדה המחשבה והתודעה הלאומית. היתה זו שכבה בעלת רמה אינטלקטואלית, שמנתה בשורותיה את: קלמן רייז, ישראל זיטמן, שלמה קיכאַלמאַכאֶר, אברהם׳לי שכטר, טייבהלי לוינבוים, גוטשה זיטמן, האחיות הנדיל ופריל ארלינגר, דבורה בראנד, באלטשי קלינמן ורבקה־נחה ולטמן (הנמצאת בארץ) ותרמה הרבה לחינוך הציוני של המבוגרים והצעירים גם יחד.

עם לייבצ׳ה למדתי פרק זמן אצל הרבי איטשה׳לה בר׳ אברהם׳לה שוחט. כבר אז ב„חדר" התבלט בכשרונותיו מבין שאר התלמידים וגם בחיצוניותו כבפנימיותו. גבה־קומה, קלסתר פניו מחוטב, מצח גבוה, מעיניו משתקפות תבונה ותום, ובזוית שפתיו מפזז צחקוק שבהבנה וסובלנות — כזו היתה דמותו החיצונית

של לייבצ׳ה שנודע מאוחר יותר כבחור יפה־תואר. ובפנימיותו — רגיש, אנין הדעת, אציל בהליכותיו עם הבריות. הוא לא הסתפק בלימוד שגרתי ולא בהסבר שטחי וחמקתני, כי אם העמיק שאלה והתחקה על שרשי דברים. כולנו התיחסנו בחיבה והערצה אליו והקשבנו בשומת־לב לדעותיו והשגותיו.

ככל בני הנעורים קיבל לייבצ׳ה את חינוכו והשכלתו הראשונים ב„חדר" ואחר כך במשך תקופה קצרה בבית־המדרש. כשנוסד בית־הספר הראשון עם לימודים בעברית ופולנית ליד ההסתדרות הציונית נימנה שוב בין התלמידים המצטיינים. נפשו חשקה בהשכלה והוא הירבה לקרוא ולקנות ידיעות ככל שהשיגה ידו, ולא אגזים אם אומר שהגיע לדרגה גבוהה בהשכלתו.

כאחד הפעילים בחוג הציוני היה לייבצ׳ה מן המדריכים והמכוונים הראשיים בעבודה האידיאולוגית והמעשית, הצטיין כנואם באופן דיבורו וסגנונו היפה שריתק וכבש את הקהל. מתרחק היה מהתנצחויות, מהתקפות אישיות ומדמגוגיה, וידע לשכנע בהגיונו הישר גם מתנגדים. בזמן הפילוג בהסתדרות הציונית בפולין ויסוד הזרמים „עת לבנות" ו„על המשמר" השתייך לייבצ׳ה לזרם האחרון, שבו מצא העדפת הרוח הציונית של המוני העם על פני ציונותם של ה„גבירים" שהצטרפו לסוכנות היהודית.

לייבצ׳ה היה ממעצבי דמות הנוער בעיירה, איש מעשה וחזון שלא השלים עם המציאות האפורה של המקום וניסה להיחלץ ממנה. נסע לוארשה בלי אמצעים ובלי מקצוע, התלבט בין חובותיו למשפחה לבין שאיפותיו האישיות, לא נקלט בבירה וחזר לעיירה, לסביבתו ולעבודתו הציבורית. לאחר שעלתה משפחתו לארץ, נאבק קשה עם בעיות כלכליות וסידור ענינים שהשאיר אביו אחריו, עשה מאמצים להשיג סרטיפיקאט ולעלות לארץ שאליה כלתה נפשו ואשר לה הקדיש את מיטב שנותיו וכשרונותיו — ולא נסתיע הדבר. פרצה המלחמה, והוא יחד עם חבריו הטובים ואחיו יצחק שהיה בלודז נגרפו בזרם האדיר של השואה האיומה ואבדו בים הדמים שהציף את בית ישראל בפולין ובארצות אירופה.

אחרי המלחמה הגיעו שמועות שלייבצ׳ה יחד עם טייבה׳לה לוינבוים הצליחו להסתתר אצל ידיד נוצרי במשך כל שנות המלחמה, אולם בצאתו באחד הימים להשיג תרופה לחברתו טייבה׳לה להקל ממכאוביה הקשים גילוהו פולנים רוצחים והוציאו אותו ואת טייבה׳לה להורג ביריות. אכן מעשהו האחרון אופייני הוא לנפשו העדינה, לרכּותו ואצילותו.

יהא זכרם ברוך.

לייבל רייס ונח שינגרטן

ר׳ יחיאל קליימאן

בשבילי היה הדוד ר׳ יחיאל קליימאן הידען, הלמדן. דבר זה לא רק קיבלתי מפי הגדולים במשפחה ומפי מבוגרים רבים בביחאוה, אלא נוכחתי בו בעצמי. פעמים עבר על כל הש״ס, והידידות בינו לבין רבי איציקל אף חיזקה דעה זו. כשהכרתיו בשנת 1928 היה כבר יורד מנכסיו (יחד עם המוני יהודי פולין בעקבות מדיניות הכלכלה של גראבסקי), ואך טבעי היה הדבר שיפנה למלמדות, אמנם סלקטיבית, היינו רק לבני גמרא ולמה שהיה קורא התלמידים הטובים שבעיר. „טובים״ תרתי משמע: בני טובים, אבל בעיקר ראויים להיות תלמידיו מפאת תפיסתם. זוכרני, שלזכות נחשב הדבר במשפחה שאנו, שלושה בני דודים, לומדים מפי הדוד. אלינו נתקבצו עוד אחדים וספק אם עלה פעם המספר על עשרה תלמידים.

בשעתו, כשהייתי בגיל 10—15, ודאי לא היה לאל ידי לעמוד על מקצת יכלתו בשׂחיה בים התלמוד. היום, במרחק של כשלושים שנה מאז, יכולני לומר בודאות, שאם אני מסוגל עוד היום לשבת וללמוד דף גמרא באורח עצמאי הרי זה הודות לו, הודות למה שהצליח לנטוע בנו: כל אותם הדפים שנצטברו עד כדי פרקים בבבא קמא ובבא מציעא, אגדות החורבן שבמסכת גיטין. ולא הסתפק רק במה שקיבל על עצמו — ספק רב אם הותנו אי־אלו תנאים בין הדודים לבינו, הוא לבד ידע את אשר לפניו והורינו ידעו שאמנם בידים הנאמנות ביותר הופקדו בניהם. כאמור, הרחיב הוא את תפקידיו ולימדנו באותו חצי יום שהיינו שוהים אצלו, לרבות ערבי החורף (חציו הראשון של היום היה כולו חול ותפוס ע״י ביה״ס העממי הממלכתי) גם חומש ורש״י (בעצם היתה זו חזרה, אבל כולה בבחינת חידוש כשלמדנו אצלו), גם נביאים וכתובים עם המפרשים. והרי היום ידוע לי, כי ברוב רובם של החדרים נחשב דבר זה כמעט לפסול אם לא למיותר ולמזיק. רק לימים, כשהגעתי לבתי אולפנא הגבוהים והקדשתי שנות לימוד אחדות לתורת הקבלה, הבנתי את חיבתו היתרה של דודי לפרשני המקרא כאבן־עזרא והמלבי״ם דווקא. זה היה הצד הנסתר שבו שלא גילה כמובן לנו, לנערי ערב ההתבגרות, אבל צד זה פירנס את הנשמה היתרה שבו והיטב שמר על סוד הגלות והגאולה שעה שלימדנו את פרקי דניאל. היום בטוח אני, כי עיסוקו זה בקבלה שימש שלוש מטרות: עשיית החשבון הגדול של ההוויה על רזי הגלות והגאולה, הספקת מזון לנפש הפיוטית שבו וגם בריחה מטרדות העולם הזה, עולם של גשמיות וקטנות המוחין.

לנו, לתלמידיו, נתן לא רק ידיעות ביהדות ובערכיה אלא גם הרחיב את אופקינו ע״י שהיה מתבל בדבריו הדגמות מן העולם הגדול; הלוא עשה בשעתו זמן־מה בוארשה והיה נפגש עם כמה מגדולי הדור שבה. כשמרצים היום בפני תלמידים על החדר המסורתי, אי־אפשר שלא לגנותו או לדונו לשלילה, כפי שנוהגים משכילים רבים. אותה שעה אני מעלה בזכרוני את דודי ר׳ יחיאל, ואם כי יודע אני שחמש שנות החדר אצלו אינן טיפוסיות לשאר החדרים, בכל זאת, הס הקטיגור וקח הסניגור את מקומו והחדר יוצא זכאי מלפני בזכותו של דודי זה, מורי ורבי.

ד״ר חיים ברור

נפש למאיר רידר ז״ל

השמים מעוננים, הבתים מכוסים בשלג לבן מבהיק שהושלג בלילה, ומהם מתגלים יהודים ההולכים לבית־המדרש להתפלל עם המנין הראשון. פה ושם מתחילים בפתיחת החנויות למצרכים ראשונים. אט־אט הולכת העיירה ומתעוררת לקראת יום־העבודה החדש, ואיש איש יוצא לעיסוקו ולמסחרו. חלק גדול מיהודי העיירה עסוקים במקח וממכר. בין אלה העוסקים במסחר נמצא גם אחי הבכור מאיר, או כפי שהיו מכנים אותו, מאיר רייזל׳ס. אולם מאיר לא היה שקוע במסחרו עד כדי כך שיראה את כל עולמו בו — כציוני פעיל בהסתדרות הציונית לקח הוא חלק בכל הפעולות החברתיות והפוליטיות שניהלה ההסתדרות הציונית בימים ההם. היה אחד הפעילים ביותר למען קרן הקימת וקרן היסוד במקום, מנהל הספריה הציונית, וחבר בחוג חובבי התיאטרון. והוא היה מגלה את פעילותו הציונית לא רק בחוגי בעלי־הבתים שהתכנסו סביב ההסתדרות הציונית, אלא גם בקרב קבוצות בעלי־מלאכה שונים שלא היה להם כל קשר עם הציונות וגם מצא שפה משותפת עמהם. הוא ידע איך לדבר אליהם, איך לקחת

את לבם. לא פעם אפשר היה לפגוש את קבוצות האנשים שרגילים היו להתאסף סביבו — ברגיל היה זה בימי שבת אחר־הצהרים — עומדות וממתינות למאיר שיבוא ויקרא לפניהם מאמרים ופליטונים מתוך ה„היינט". כי מאיר ידע לא רק לקרוא — הוא ידע גם להסביר, להאיר וללבן את הדברים, לברר ולנמק, להגדיר ולישב באופן המניח את דעת המאזינים.

במיוחד בלטה פעילותו העסקנית של מאיר בימי בחירות בעיירה, בין שהיו אלה בחירות לסיים הפולני, ובין שהיו בחירות לעיריה או לקהילה. הוא ידע לנהל תעמולה ולהשפיע את השפעתו על כל אחד ואחד למען המועמדים הציונים.

מן הראוי לציין, כי מאיר התמסר לעבודתו הציונית לא מתוך שפע כלכלי שאיפשר לו למצוא עיסוק לזמנו הפנוי. מבחינה כלכלית לא היה מצבו טוב מזה של רבים אחרים שעסקו במסחר, וצריכים היו לעמול הרבה כדי לפרנס את המשפחה.

כאחד מראשוני המיסדים והמארגנים של ההסתדרות הציונית בביחאוה שאף מאיר תמיד להגיע לזמן שבו יוכל לעלות ארצה, אבל לצערנו הרב לא זכה ושאיפתו לא נתגשמה.

יהא זכרו ברוך.

משה רידר

דמויות

חמיה לרר

חמיה לרר היה מורה לילדי ישראל בביחאָנה, מחנך דורות של תלמידים, שאותם לימד אידיש, עברית (לשון קודש) ופולנית. היה עסקן ציבורי וייצג בזמנו את הקהילה וגם את מועצת העיריה (הגמינאָ) בפני השלטונות. תלמיד־חכם ואציל־רוח, היה חמיה לרר מן האישים הדגולים וממעצבי דמותה הציבורית של העיירה.

אחר מותו היגרה אלמנתו עם משפחתה הענפה לארגנטינה. הבנים פייבלה, אביגדור ומנדלי הם מפעילי הועד הציבורי בארגנטינה למען ספר־הזכרון לקהילת ביחאוה. הבנות, האחיות רייזה'לה ובני משפחתה, שרה'לה ובעלה אלחנן, הבנים פרידלנדר (לרר) עלו ארצה והשתקעו בה.

יחיאל, שו״ב חזן ומוהל

יחיאל שוחט היה חסיד לובליני פיקח ונוח לבריות, לא קנאי, ותענוג היה לשבת ולשוחח עמו. היה בא אלינו לסעודת ה„חברה קדישא״ ובכל הזדמנות של שמחה במעוננו. מפיק היה אמרות שנונות מפיו וגורם קורת־רוח רבה לשומעיו, אפילו בשעה שהיה קצת בגילופין. פעמים שהיה במצב זה ניגש אל הכיריים ומוציא את הצלי שהכינה אמי לסעודת השמחה ומהנה את עצמו ממנו. וכה רבה היתה השמחה שהיה האיש מכניס לבית, שאפילו על מעשה כזה מצדו לא היו כועסים — אדרבה, התבדחו והתענגו.

כש״ץ נחרתו בזכרוני ימי הסליחות ו„ימים נוראים״ שבהם היה עומד להפיל תחינתו לפני הבורא על עמו ישראל. משוה אני אותו לנגדי בליל „זכור ברית״ לבוש ב„קיטל״ הלבן שלו וחגור באבנטו, עומד לפני ארון הקודש ומנהל כביכול דו־שיח בדחילו ורחימו עם רבון העולמים. עם אמירת „שלוש עשרה מידות״ כל הקהל מרעיד, ודומה — בעד חלונות בית־המדרש נראים גם העצים מרעידים באימה ופחד של הימים הנוראים הממשמשים ובאים. ובעמדו בראש השנה ויום הכיפורים בתפילה מרעיש היה עולמות עליונים ושובר לבבות בזעקותיו לעורר רחמי שמים על קהילת קדשו. בזכרונו של ממנו לא נשמר „הנני העני ממעש״ שלו שנימה של עתירה, כניעה ובקשת סליחה רעדה בקולו?

ישראל־הירש זילברשטט

ר׳ ישראל־הירש היה אדם ירא שמים, עדין הנפש ואוהב את הבריות, ומוכן היה לתת את חייו למען הזולת. הוא יסד את חברת „ביקור חולים" והיה כל השנים הרוח החיה בה. מבקר היה כל חולה ומקדיש לו מלילותיו בשעת הצורך, ומביא נחמה ותקוה לו ולבני משפחתו. לא הבדיל בין עשיר לעני, והעניק מחמימותו ולבביותו לכל. היתה לו חנות של מוצרי ברזל וכלי־עבודה, אבל זונח היה את עסקיו הפרטיים ומקדיש עיקר זמנו לעזרת הנזקקים לו.

שכנא׳לה — הסנדלר השמח בחלקו

שכנא׳לה סנדלר נשא לאשה את בתו של ר׳ אהרן שואב המים, שהיה מספק מים לבעלי יכולת שבעיירה. היה לו סוס חצי־פגר, עיור או צולע, רתום לעגלה דו־אופנית שחבית עליה; ונוסע היה אל המעין וממלא את החבית ואחר כך עובר מלקוח אל לקוח ומחלק מים. למותר לומר כי היה עני גדול. נפשו היתה קשורה בנפש בתו והיא עצמה היתה כל הנדוניה ששכנא׳לה קיבל מאת חותנו. אחר החתונה נעשה שכנא׳לה עצמאי, שכר לו חדר ד׳ אמות על ד׳ אמות, בו התגוררו ובו התקין לו את הסדנה שלו. עובר היה בכפרים ברגל ומחפש עבודה לעשותה. בתחילה היה עובד בו במקום אצל האיכרים: מתקן נעליים, תופר מגפים חדשים, ובכל יום ששי היה בא לשבות שבתו בביתו. מתפרנס היה בדוחק רב, כי האיכרים האמידים היו להם סנדלרים מַכּרים מכבר, כך שהיה מוצא לו עבודה רק אצל העניים שבין האיכרים קשים היו מזונותיו, אבל שכנא׳לה היה תמיד שמח בחלקו וחיוך לא ירד מעל שפתיו.

משהכיר יותר איכרים בכפרים החל לוקח עבודה הביתה, עובד במשך כל השבוע בביתו ובכל יום שני בשבת יוצא אל הכפרים למסור את העבודה הגמורה ולקבל הזמנות חדשות. עד כה ועד כה נולדו לו כמה בנות, ובינתים נסתלק ר׳ אהרן שואב המים לעולמו ואלמנתו עברה לגור עם בתה וחתנה. שכנא׳לה קיבל אותה בסבר פנים יפות, לא אמר חלילה שצר המקום אצלו, והחל עובד יותר קשה כדי לספק לחם למשפחה שגדלה. בלילות החורף הארוכים היה יושב גחון על שרפרף־עבודתו עד השעות הקטנות של הלילה ועובד, ואף־על־פי־כן לא השביע הקומץ את הארי, והיו ימים שדג מלוח

הינה מותרות. אבל שכנא׳לה לא התלונן בפני איש ולא טען נגד רבונו של עולם, אלא מקבל היה הכל באהבה ובחיוך, משל ביקש לומר „רצון שמים הוא, וחייב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה״.

אין ספק שגם ברגע שיד הרוצחים הגרמנים השיגה את שכנא׳לה ריחף החיוך על שפתיו והוא ראה את עצמו נכנס ישר לגן העדן, אחרי שאת הגיהינום עבר כבר בעולם הזה... וכאשר שאֱלוהו מה הוא רוצה, ודאי ביקש לחם, לא גלוסקה עם חמאה טריה כמבוקשו של בונצי שתוק של פרץ. שכנא׳לה שלנו היה צנוע יותר.

אלתר הימלפארב

אלתר הימלפארב היה סוחר תבואה וביתו היה בית ציוני שממנו נמשכו כל החוטים לפעולות למען הקרנות. מכאן יצאו צעירים וקשישים בהזדמנויות שונות, לרגל ימי סרט, שמחות, חג הפורים, ערב יום הכיפורים ועוד, ועוד, לאסוף כספים למען קרן הקימת לישראל וקרן היסוד. היה זה בית שרוח אצילי היה שורה בו, וכל אחד ראה זכות לעצמו לבוא אליו לרגל העבודה למען הציונות. אֵם הבית, פריידיל הימלפארב, אשה צדקנית אצילה, הושיטה עזרתה בענוה וצניעות לכל נצרך.

בשנת 1936 עלו ארצה, שניהם חולים, בהשאירם את לייבצ׳ה ואת יצחק בניהם בפולין, שם ניספו בשואה. יהא זכרם ברוך!

ר׳ איטשה׳לי שוחט

ר׳ איטשה׳לי היה מלמד גמרא ותנ״ך. בחדר נקי ומסודר ישבנו 8—10 ילדים, ביניהם ישראל זיטמן ולייב׳טשי הימלפארב, ושמענו תורה מפיו. כמו עתה רואה אני אותו: זקנו הלבן מטופח, בגדיו נקיים, והוא כולו אומר הוד של מרצה מאיזו מדרשה מפורסמת המציע דבריו בנחת ופנינים נזרקות מפיו בהסברת סוגיא בתלמוד או פרק בתנ״ך. מבאר היה ומפרש הכל בצורה כזו, שאפילו קשי־תפיסה יכלו בנקל להבין ולקלוט ולרדת לעמקם של הדברים. יושבים היינו ופוקחים אוזן לכל היוצא מפיו תוך הערצה רבה. בהפסקה בלימודי קודש בין השעות 12—2 אחר הצהרים היה מלמד אותנו חשבון וכתיבה בגרמנית, לפי הכלל „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ״.

ר׳ איטשה׳לי היה בעל מזג טוב ומורה מחונן ותלמידיו אהבוהו והעריצוהו. בערוב ימיו זכה לעלות ארצה ובה הלך למנוחות.

ר׳ ברוך הסומא („דער בלינדער״)

בבית מט ליפול, ששכן בסימטה צדדית ליד הדרך המוליכה ללובלין, בחדר ללא רצפה מרוצפת, ורצפת העפר אינה שטח ישר, עמדו כמה שולחנות שלוחותיהם לא היו מהוקצעים וכמה ספסלים ישנים־ישנים. 40—50 ילדים קטנים בגיל 4—5 ישבו סביב השולחנות האלה ושיננו מפי ר׳ ברוך הסומא בעינו האחת את האלף־בית ולמדו „עברי״. ר׳ ברוך, יהודי קטן־קומה שזקנו הקצר שיבה זרקה בו ולבושו מרושל, היה מלמד את התינוקות תחילה אלף־בית, אחר כך קריאת התפילות בסידור, וחומש בראשית ושמות. משהגיעו הילדים לספר „ויקרא״ נגמר חוק הלימודים שלהם אצל ר׳ ברוך.

ר׳ ברוך היה מלמד דרדקי מצוין שלא חסך מזמנו וכוחו להקנות לתינוקות שהופקדו בידיו ידיעות ראשונות. עובד היה מבוקר עד ערב ומשנן לפעוטות את אשר נחשב בימים ההם כצעדים ראשונים בלימוד התורה. באותם הימים היו הפעוטות בגיל 4—5 יודעים כבר לא רק לקרא קריאה רהוטה כמעט, אלא גם חומש, והמלמד עמל קשה להחדיר לראשיהם הקטנים של הילדים את תולדות בריאת העולם וחייהם של האבות, ירידתם מצרימה והופעתם של משה ואהרן אליהם לגאול אותם משעבודם, יציאתם ממצרים ונסיעתם במדבר בדרכם אל הארץ המובטחת. וראה זה פלא: התינוקות קלטו את כל הסיפורים האלה וגם ידעו אותם. האומנם היה הלימוד של אותם הימים עדיף מזה של היום כאשר הפעוטות בגילים הנ״ל עוסקים בגן בשעשועים בלבד? אין ספק שערכו של המלמד דרדקי היה רב מאד, מה גם המלמד המצטיין והמסור לתפקידו.

מספרים על רבי מנדלי מקוצק שבא לביקור בעיר מולדתו גוראי לאחר שיצא שמו בעולם. משהגיע לשם הלך להקביל את פני הרבי הראשון שלו, את המלמד דרדקי שלימדו אלף־בית, ולא את זה שאצלו למד משנה וגמרא. השתומם האחרון ושאל את הרבי לפשר הדבר. השיב לו הרבי: המלמד שלימד אותי אלף־בית תורתו היא תורת אמת, שהכל מודים כי אלף היא אלף ובית היא בית, ואילו תורתך זה מפרש כך וזה מפרש אחרת.

הרבה שנים לימד ר׳ ברוך ילדי ישראל בביחאוה לקרוא ולהתפלל, ומשהסתלק לא קם מלמד דרדקי כמוהו בעיירתנו.

יהא זכרו ברוך.

אריה רייס

לדמותו של יחיאל שו״ב ז״ל *

בין הדמויות המענינות הרבגוניות והמתבלטות בחיים היהודיים של ביחאנה הצטיינה הרבה דמותו של יחיאל שו״ב. קשה לעמת חיי קהילה של־היום, אפילו של מועצה מקומית קטנה על פקידיה ונציגיה, וחיי קהילה יהודית כמו ביחאנה. במידה שאני מיטיב לזכור את החיים החברתיים בביחאוה, לא נשתמר בזכרוני מי ומי היו ראשי הקהל בעיריה, או מי היה יושב־ראש הקהילה. מכאן שעסקני העיירה היו רחוקים מהאוכלוסיה. לעומת זאת היו פקידי הקהילה פופולאריים ביותר ומודעים בעיירה. הייתי אומר כי הם היו הנציגים של הקהילה. אלה היו הרב, השוחטים, והשמש.

יקשה גם להשוות את תנאי עבודתו של פקיד ועד הקהילה של־היום לאלו שלפנים, שלא היו תנאים כלל. במידה שאין זכרוני מטעני, היה הרב רשאי לסחור בשמרים בערבי שבתות; מאליו מובן כי במסחר זה עסקה הרבנית. בפרנסתו של הרב הובאו בחשבון גם המתנות שהיה מקבל בפורים לעת הסעודה. דודתי אֶלקה היתה שולחת שנה־שנה „משלוח מנות״ לרב חתיכת אריג למכנסים. גם השוחטים היתה להם פרנסה צדדית: היתה זו הכנסה מנוצות העופות שהיו נארזות בשקים, ובחורף היו באים סוחרים וקונים מהם את הסחורה. גם המעים והטחולים היו שייכים לשו״ב, וכל זה ביחד לא הספיק אלא ללחם עצבים.

עולה בזכרוני כבחלום שביתה של שוחטים. זו לא היתה שביתה של מניעת שחיטה. לא, השביתה היתה לקיים את השחיטה, אבל במקום פתקים שהיו קונים אצל מרדכי הירש בחנות, דרשו השוחטים כסף מזומן.

לעומת כל אלה, פרנסתו של השמש היתה מצויה לו בכך, שמדי יום ששי בשבת היה עובר על פתחי הבתים של העיירה עם קופסה בידו, וכל אחד היה מטיל לתוכם פרוטות אחדות. ושמש בית־הכנסת זלמן יעקב היתה לו תוספת מיוחדת במינה לפרנסתו — קבורת מתים.

---

* דברים שנאמרו באזכרה לקדושי ביחאוה.

בפניו של יחיאל שו״ב לא היה זכר להיותו משמש פקיד או תלוי במישהו. שתי עיניו המרשיפות־הממצמצות העידו על חכמה והחלטיות. כשהייתי פוגש את יחיאל שו״ב ביום של־חול הולך לבית־המדרש, טליתו תחת בית־שחיו והכיפה בשלושת רבעיה מבצבצת מתחת הכובע, נדמה היה לי תמיד, כי כך, לפני אלפי שנים, נראה נסיך יהודי בלכתו לבית המקדש. מיוחדותו לבשה ארשת בולטת ביותר ביום השוק, יום השלישי בשבת. ביום זה היתה העיירה כולה — ללא הבדל בין חנונים ובעלי־מלאכה, סוחרי תבואות וסתם יהודיות שוקאיות, שלא לדבר כלל על קדרים ומוכרי סיד, שהוציאו כבר אור ליום שלישי וערכו את סחורתם בשוק — מתעמדת על רגליה. ביום שלישי השכם בבוקר התפללו במנין ראשון לא רק חייטים וסנדלרים כבכל יום של־חול, כי אם גם יהודים בעלי־בתים; התפללו מהר, רצו הביתה לאכול בחטיפה את מרק גריסי־הפנינה על כרעי האוזים המחותלות במעים דקים שבתוכו, ואחר כך מטילים את עצמם בכל ההתלהבות לתוך המסחר והמקח־וממכר.

בבוקר בשעה הקבועה היה יחיאל שו״ב הולך להתפלל. בת־צחוק קלה,

מימין: בית יחיאל שו״ב; באמצע: בית קליימן

פון רעכטס: יחיאל שו״ב׳ס הויז; אין מיטן: דאָס הויז פון קליימאַן

היתולית כמעט, היתה מרחפת על שפתיו. כל המהומה וההמולה של אוזים וברווזים, צניפת סוסים, חירחור חזירים, חריקת עגלות — כל זה לא ענין אותן כלל וכלל. מעורטל מחולין ביום־חול הלך הוא בדרכו שלו.

רק פעמים בשנה היה יחיאל שו״ב הופך אדם אחר לגמרי. היה זה בימים נוראים, ובשמחת תורה. ימים מספר לפני ראש השנה כבר היתה נסוכה על פניו של יחיאל שו״ב רצינות רבה. בבקרים היה עוטף את צוארו בסודר, וכל־כולו נראה כמתכונן למאבק עם כוחות חזקים. ואכן מי שלא ראה את יחיאל שו״ב ביום הכיפורים בתפילת מוסף, לבוש ה„קיטל״ הלבן ועטוף בטליתו המעוטרת

פנים בית־הכנסת אינעווייניק פון שול

עטרה של כסף, עובר לפני התיבה כשליח ציבור של כל עדת יהודי העיירה ושואג בקול הארי שלו „כבקרת רועה עדרו מעביר צאנו תחת שבטו״, אינו יודע טעמו של בעל תפילה אמיתי מהו.

תמיד נמצאתי תחת הרושם שתפילתו של יחיאל שו״ב שונה מזו של בעלי־תפילה אחרים בכך, שיחיאל שו״ב מעולם לא השיר דמעות בשעת התפילה, לא הפציר, כי אם דרש מאת רבון העולמים „חיים של שלום, חיים של טובה, חיים של

ברכה, חיים של פרנסה". אפילו בעמדו לפני רבונו של עולם היה מורגש ערכו בגבהותו.

שמחת תורה, באותו יום בכלל אי־אפשר היה להכיר את האיש; מרץ על־אנושי השתחרר ממנו. בלכתו בשמחת תורה בלילה חזרה מה„שטיבל" לבוש הקאפוטה האטלאסית שלו וחבוש המזנבת (ה„שטרימל") לראשו, כבר להטו לחייו האדמדמות תמיד. ולכל אורך הדרך פיזם לו בפני עצמו פזמון של שמחת תורה כשהוא מתנדנד מימין לשמאל. ב„שטיבל", בין החסידים, לא ידעה שמחתו כל גבול; עלה על השולחנות, שר ורקד בהתלהבות כזאת, בלהט כזה, שבחורים צעירים עמדו והשתוממו ושאלו זה את זה, מנין לאדם, לבשר ודם, כח רב כזה, מרץ כזה?!

נוסף לכך לא היה יחיאל שו"ב בטלן כלל. היתה לו דעה משלו בנוגע לכל בעיות העולם. חיבה יתירה נודעה ממנו לעבודת ידים; יכול היה לחתוך בסכין בעץ פמוטות לנרות של שבת; הסוכה שלו היתה לשם־דבר בעיירה כולה, אחרי שקישטה בחיתוכי־עץ שונים מעשי־ידיו להתפאר. אמרותיו השנונות והאפוריזמים שלו היו ידועים בכל העיירה. זוכרני שישבנו פעם בסעודת יום־טוב בסוכה ביחד עם יחיאל שו"ב. לאחר לגימת כוסית יי"ש לפני ואחרי אכילת הדגים, שאל יחיאל שו"ב את אבי ז"ל: „יחיאל, היודע אתה מדוע שותים לחיים לפני אכילת דגים ואחרי אכילת דגים ולא ביחס לשום מאכל אחר?" אבי השיב „איני יודע". — „אם כך אומר לך," — אמר יחיאל שו"ב — „אם עלה ביד הדגים להתחמק מידי השוחט והם פטורים משחיטה, ראויים הם שישתו לחיים בשעת אכילת דגים".

כשצריכים היו להשיא יתומה או כלה עניה, היה יחיאל שו"ב לוקח את המטפחת האדומה בידו, מצרף אליו בן־זוג ויוצא עמו לסובב על פתחי העיירה. כל אחד היה אז מנדב לצורך זה למעלה מיכלתו, שכן אם יחיאל שו"ב יצא לאסוף את הכסף משמע ענין חשוב הוא.

דמויות כאלה נדירות היו לא רק בעיירתנו כי אם בכל הסביבה כולה.

יהי זכרו ברוך.

יעקב קליימאן

לזכרו של שואב המים בביחאוה

בתקופת הילדות נחרתו בזכרוני דמויות וטיפוסים בעיירתנו המעוררים בי כיום, ממרחק של זמן, רגשי פליאה. מי היו אנשים אלו? כיצד יכלו להתקיים בתנאים ההם? מה היה סוד חיותם שנתן להם כח לעמוד בקשיי החיים תוך עוני רב ועם זה לשמור על הניצוץ האנושי והצביון היהודי שלהם?

אחת הדמויות הללו היה שואב המים משה „חוֹדיק", כפי שכונה בפי כל, על שום היותו רזה ודל־בשר. נדמה לי שאפילו במחרוזת הפרנסות השונות ומשונות שבהן עסקו יהודי העיירה, היתה תעסוקה זו של שואב המים יוצאת דופן. היתה למשה „חוֹדיק" מתחרה במקצוע והיא „אַגאַטה הו" הגויה השמנה והגוצה שהילדים היו נוהגים לרוץ אחריה וללעוג לה, אבל כלפי משה היהודי ירא השמים ושפל־הרוח נהגו יחס של דרך ארץ.

משה „חוֹדיק" היה שתקן ובישן, קומתו למעלה מבינונית, פניו וראשו עטופים במעין מטפחת כהה ועליו כובע. בימות החורף היה כה מתעטף שרק עיניו, שפמו וזקנו השחור נראו בחוץ. לבוש היה מעיל אפור־כהה, מכנסים אפורים תחובים בשוליהם לתוך המגפים, שאף הם היו מחותלים בסחבות שהגנו עליו מפני הקור והרטיבות. מהלך היה שחוח, עיניו בקרקע, מופנם כלפי עולמו שלו, חולף בין הבתים והאנשים כצל־אדם בלי להחליף דברים עם איש, נתון כולו למחשבותיו ושליחותו. מתפלל היה בבית־המדרש ב„מפלש", פינת בעלי־המלאכה העניים, לא הרחק מהכניסה, בין התנור והכיור — ה„טריטוריה" של ענוי עולם המקופחים.

אספקת המים באותם הימים בעיירה היתה פרימיטיבית מאד; לא צינורות ולא ברזים בבתים, ולא מפעל מים מרכזי. באר היתה בכיכר השוק המרכזי ומעליה משאבה — „פלימפ", בפי הרבים — וסביבה שלולית מים גדולה תמידית, שגרמה לבוץ „הנצחי" שהילדים היו נוהגים לבוסס בו. בהשכמת הבוקר, בשעה שכל העיירה היתה עדיין נמה שנתה העמוקה, היה משה מגיח בעד פתח שבין שורות בתים משכונת „הארידניק" שבה התגורר, האֵסל על השכם, ושני דליי־העץ מתנדנדים לצדיו. פוסע היה פסיעות חפוזות עד ל„פלימפ", מעמיד את

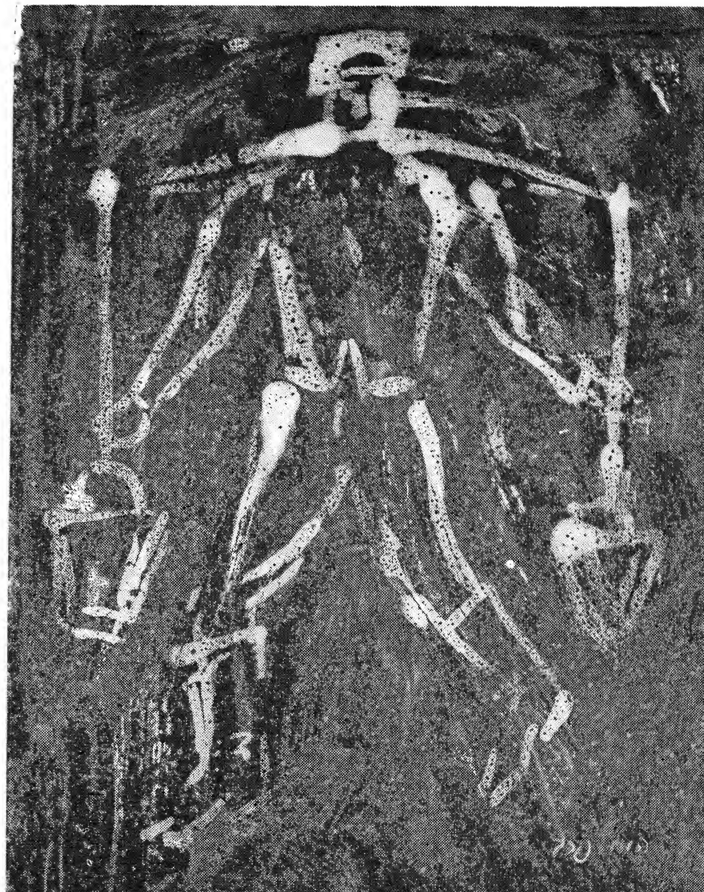

שואב המים — דער וואַסער־טרעגער

הדליים על הארץ ומפעיל את המשאבה שהדי חריקתה התגלגלו על פני כל העיירה. (הנקל לשער מה קשה היתה המלאכה בימות החורף כאשר השלג והכפור שלטו שליטה בלי מצרים באויר.) נתמלאו הדליים, הריהו מביא את קרסי האָסל בידיות הקמורות של הדליים, מרכין ראשו ומכניסו בעול האָסל, מזדקף לאיטו שהמים לא ישפכו, ופותח בצעידה קלה נוכח הבתים. ניגש אל אחד מהם, נכנס במצודד דרך מבוא מפולש וצר, פותח את הדלת בשקט, אומר בקול נמוך

„בוקר טוב", ומערה את הנוזלים שלו לתוך חבית הנמצאת ליד הפתח, ואין אומר ואין דברים יוצא כלעומת שבא.

כאמור, התגורר משה בשכונת העניים „הארידניק" והתקיים בדוחק. ודאי היתה לו משפחה, אשה וילדים. אבל מדוע בחר לו דוקא משלוח־יד קשה זה, שונה כל כך מהמלאכות שבהן עסקו שכניו, פליאה היא בעיני. כאן בארץ אין כמעט יודע לספר עליו פרטים. בילדותי לא שאלתי ולא תהיתי על קנקנו. ודאי היו לו חלומות, מאויים ושאיפות. בימי שבת ומועד היה פושט את בגדי חול שלו ולובש בגדי שבת ונכנס לעולם רוחני של קדושה כיהודי ירא שמים. שמא בחר לו עבודה זו מתוך צידוק הדין? ושמא היה בו ניצוץ של נפש טהורה וזכה, קדושה של צדיק משלשלת ל"ו הצדיקים, ולא הבחינו בו? אם כך ואם כך, מתהלך היה כעובד צנוע ומשרת את הבריות, עובד את בוראו ביראה, דמות מסכנה בקשת המגוונת של יהודים טובים בעיירה ביחאוה שאיננה עוד.

יהא זכרו ברוך!

נ. ש.

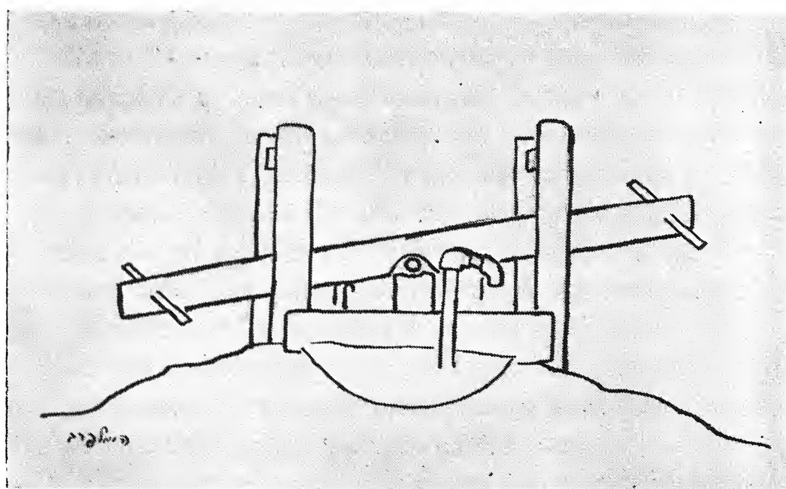

משאבה

ליום־השנה*

לא אחת אני מהרהר בכך, אם יש עוד מה לספר על העיירה ביחאוה שהיתה קטנה כזית וכל החיים בה התרכזו סביב בית־המדרש ולהבדיל המקוה ובית־הקברות. ואנחנו הן היינו בינתיים „לאנשי כרך" עם מושגים אחרים ודרישות אחרות לחיים, ומה יש עוד לספר ולא סיפרנו על החיים בעיירה במשך עשרים שנה לאחר חורבנה כשאין זכר עוד לחיים יהודיים בעיירה?

אגדה הודית מספרת על משפחת פילים מסוימת — כידוע מצויים בהודו פילים רבים — כשצאצאיה הולכים ומזדקנים והם חשים ביום המות הממשמש ובא, אפילו הם נמצאים הרחק מאות קילומטרים ממקום הולדתם, הם קמים וחוזרים לשם מרצונם למות במקום הולדתם. בני־אדם אינם נוהגים כן. אולם אין לי כל ספק בכך, שכל אדם בשעות חייו האחרונות משווה לנגד עיניו את המקום שבו ראה אור עולם ובו בילה את ימי נעוריו. לגבינו אין העיירה ביחאוה רק מקום הולדתנו בלבד, אף לא המקום בו בילינו את מיטב שנות נעורינו בלבד — בעיירה זו השארנו לאנחות את הורינו, אחיותינו ואחינו, ואת מכרינו וידידינו, ועתה עצמותיהם פזורות על פני השדות, הדרכים והמשעולים שבה ובסביבתה. ועלינו החובה בכל הזדמנות לספר על כל פרט ופרט מחיי היהודים בעיירתנו ביחאוה.

ובפרט ביום של אזכרה לקדושיה. ביום זה מצוה היא, חובה לזכור כל אחד מן הקדושים בלחש, בניע שפתים, ובציבור — את הדמויות והטיפוסים הבולטים ביותר של העיירה שכל אחד ממנו רואה אותם לפני עיניו.

הערב ברצוני להעלות נר־זכרון לדמותו של אחד מבני ביחאוה, שלא תפס בחייו כל מקום מיוחד בחיים הציבוריים ולא זכה שיוזמן כאורח לחתונה, או לברית מילה. מזה שנים עומדת דמות זו לפני עיני ומתחננת שאזכירה.

ודאי זוכרים אתם את הדמות שהעלה י. ל. פרץ באגדתו העממית „בונצי שתוק", סבל שעבר את דרך החיים בעולם הזה בלי שאיש ישים לב אליו, אל

---

* מתוך דברים שנאמרו באזכרה בבית ציוני אמריקה.

האיש שלא היה כל ערך לחייו כאן, אולם משבא לעולם הבא קם רעש גדול בכל שבעת הרקיעים — הצדיק בונצי שתוק בא. היה לנו בעיירתנו „בונצי" שלנו, שזכותו לא נפלה מזו של בונצי לפרץ. זוכרני כי בנערותי הצקתי, יחד עם עוד נערים, לא פעם לבונצי שלנו, משכנו בציצה מ„ארבע כנפות" שלו, ואמי שרה'לה יחיאל'ס ז"ל אמרה אלי: „אסור לנגוע ביהודי זה, אומרים כי הוא מל"ו הצדיקים הנסתרים".

לפי אגדה עממית יהודית קיימים בכל דור שלושים ושש נפשות, שלושים וששה צדיקים שעליהם עומד העולם. אין אלה צדיקים בעלי זקנים ופיאות לבושים קאפוטות אטלאסיות ואזורים אזורים רחובים, גרבים לבנים לרגליהם ומזנבות לראשיהם. אלה הם צדיקים אחרים שאיש אינו יודע מי הם. הדמיון העממי מתאר צדיקים אלה כחוטבי עצים, בעלי עגלות, שואבי מים — אנשים גסים שלשונם פשוטה ואשר אין להם חיים משלהם. הדמיון העממי תיאר אפילו בסיפורו של פרץ „אם לא למעלה מזה" אחד מל"ו בדמות איכר בחמילה גסה, הנושא צרור עצים למכירה ומביא אותו אל אלמנה בלי לקבל תמורתו שתוכל לחמם את ביקתתה הקפואה.

אנו חיים בתקופה של קידמה מכנית עצומה, עבודות שנעשו לפנים בידים מתבצעות כיום במכונות, והדברים נראים טבעיים לגמרי ואינם מעוררים כל התפעלות. אולם אם תאמרו לבחור־צבר שלנו כי היה זמן שנשיאת מים לבתים היתה מקצוע חיוני שנתן מחיה, אם גם בדוחק, לבעליה, ייראה הדבר מוזר בעיניו. אולם העיירה ביחאוה חיתה על המים שהובאו לבתים מן המעין. אם כי מאוחר יותר התקינו משאבה באמצע השוק, המים מהבאר לא היו טובים לשתיה ולבישול, ותושבי העיירה המשיכו משתמשים במי המעין המובאים אל הבתים.

נתאר לעצמנו עיירה בגדלה של ביחאוה בארץ ישראל וב„מועצה המקומית" יש מחלקת מים. כל חדשיים מקבל אדם חשבון בעד המים שהשתמש בהם, ואם רוצה מישהו שיחברו את דירתו לאספקת המים, עליו להגיש בקשה, לשלם בעד ההתקנה, בעד מודד המים וכו'. בביחאוה היה הענין פשוט הרבה יותר: היו אומרים למשה חודיק שיביא מים הביתה ומשה חודיק החל מביא את המים ללא דרישות מיוחדות. כיצד הצליח משה חודיק לספק מים לבני העיירה?

אנחנו גרנו לא־הרחק מהמעין, ומשה חודיק נחרת בזכרוני כחלק נע של כל הסביבה בארבע תקופות השנה: באביב, בקיץ, בסתיו, ובחורף. זוכר אני לילות כשאמי ז"ל היתה אומרת: „צר לתת לכלב לצאת החוצה". שרר חושך מצרים בחוץ, גשם שוטף ניתך ללא הפוגה, כפעם בפעם היה ברק מאיר את השמים

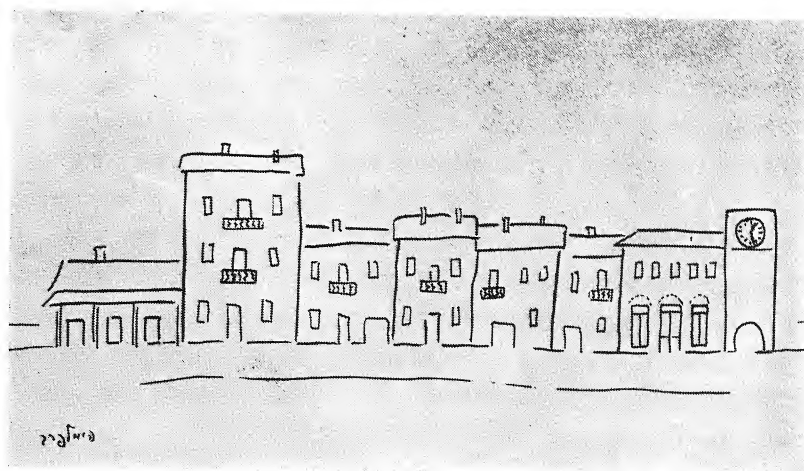

הרובע העשיר — דאס רייכע פערטל

החשוכים, ומיד לאחריו נשמע קול רעם מתגלגל שהפיל פחד על קטון וגדול. ובתוך כך נשמע המהום חדגוני בום־בום, בום־בום... היה זה משה חוֹדיק שנמצא מהלך עם שני דליי המים התלויים לו באסלו, מתנדנד מימין לשמאל, משל היה אומר: „אין ברירה, המאפיות צריכות מים, שאם לא כן לא יהיה לחם בבוקר".

חרותים בזכרוני לילות של „בוֹז'ני נארוֹדזאֶני" חג המולד, ליל כפור, שלג סמיך יורד והכל מכוסה במפה צחורה. פעמוני הכנסיה קוראים את המאמינים אל הכנסיה ואלפי איכרים ואיכרות הולכים שמה. איש אינו מוצא את לבו לצאת החוצה, אולם למשה חוֹדיק אין זה נוגע כלל — הוא עם שני דלייו פוסע לו בין המון הגויים והמהמהם את הבוּם־בוֹם שלו, האופים צריכים מים, שאם לא כן לא יהיה לחם בבוקר...

ואני נזכר ביום־חורף אחד לפנות־ערב. לאחר יום סגריר, השלג נמס וטיפטף מהגגות, הקפיא הכפור לפנות־ערב את הכביש שנעשה חלק כזכוכית. פתאום — החלו רצים בחוץ. יצאתי ואני רואה: משה הוֹדיק שוכב על הארץ בשלולית מים, הדליים חציים ריקים, האסל מוטל בצד. משה חוֹדיק לא התאנח, לא צעק, רק על זקנו השחור המתולתל השזור נימין־של־כסף התגלגלו דמעות גדולות רותחות...

כשהיינו חוזרים אחר חצות־ליל מהאָחו או מהארמון הביתה, היה משה חוֹדיק עם דלייו המלאים או הריקים בא תמיד לקראתנו. מתי היה משה חוֹדיק ישן

פליאה היא בשבילי עד היום הזה. עם שחר, אך החלו השמים מכחילים, כבר היה משה חודיק נמצא הולך אל המעין וחוזר ממנו. בקיץ ברגלים יחפות, ה„טלית קטן״ מעל לכותנתו וארבע הציציות מתנדנדות עם כל תנועה שלו; בחורף במגפים גדולים ולראשו כובע שעיר צהוב — עשה משה חודיק את דרכו אל המעין וממנו אל השוק וחזרה כל ימי חייו. מעולם לא בא לכלל כעס, לא התמרמר, לא צעק.

איני יודע אם קם רעש בכל שבעת הרקיעים כאשר משה חודיק הגיע אל העולם הבא. אכן בטוח אני, כי אילו היה משה חודיק חי כיום בקיבוץ, או עובד באחד המפעלים הפרטיים, היה ראוי לקבל פרס קפלן, תמונתו היתה מופיעה בעמודים הראשונים של העתונות, ובני משפחתו היו גאים עליו.

יהא זכרו ברוך.

יעקב קליימאן

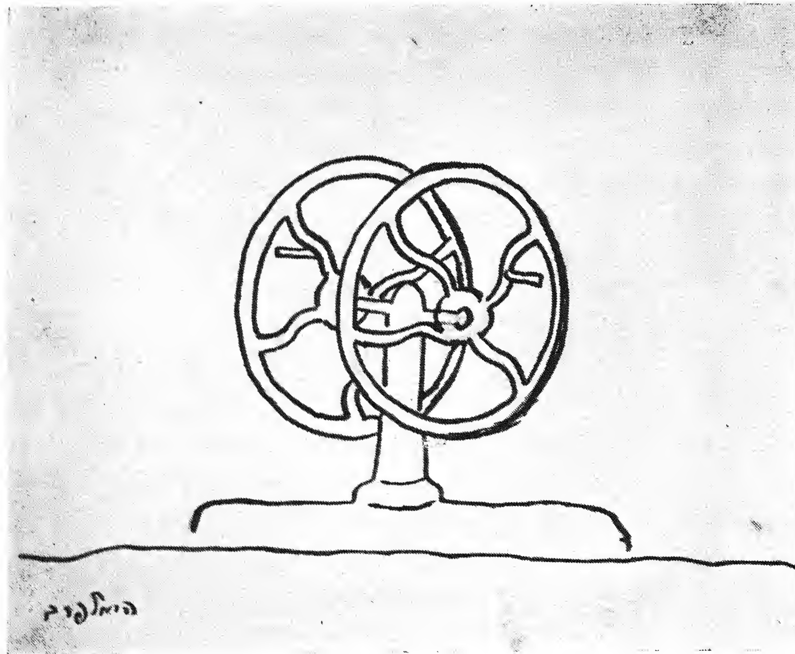

משאבת הבאר באמצע הכיכר, מול בית־המרקחת
די פּאָמפּע אין מיטן מאַרק, קעגן די אַפּטייק

מימין לשמאל: יצחק פרידל, אלתר ולייבצ׳ה הימלפרב

בית הורי

ביתנו היה בית מסורתי ותרבותי כאחד, פתוח ומכניס אורחים, ורבים היו הבאים לשאול עצה מאבא בעסקים ובענינים שונים. על אף עיסוקיו הרבים היה אבא מוכן תמיד לסייע עם כל אחד. עסקן ציבורי היה מטבעו, נבחר האוכלוסיה היהודית ונציגה בעיריה (הגמינאָ) ובמוסדות האוצר (Urząd Skarbowy) בלובלין, והיה טורח להקל את עול המסים הכבד מעל האוכלוסים היהודים במקום. הוא ידע להגן בכשרון, ולעתים גם בתקיפות, על המקופחים והצליח לא פעם להקל ולבטל גזירות והיטלים כספיים שאי־אפשר היה לעמוד בהם. פעילותו הציבורית התבטאה גם בהושטת עזרה לעניים ובדאגה לחולים שנזקקו לאישפוז בבית־החולים. יהודי גאה היה שלא ידע להתרפס לפני גוי, שנא את ה„מה־יפית״, והתקומם נגד כל עול ורדיפה מצד האנטישמיים. ואף־על־פי־כן התיחסו הגויים אליו באמון ובכבוד והקשיבו אליו כאל אחד מהם.

הוא היה יהודי דתי, שומר מצוות, לא השלים בתחילה עם הרוחות המנשבות בעיירה, וחשש מפני פעולות הציונות המביאה לפריקת עול המסורת. בניו, שהיו מהפעילים בתנועה, גרמו לו מבוכה מעט ורוגז, ועם זאת לא היה לבו שלם עם הקנאות הדתית. רצה שילדיו יקנו השכלה ודעת, והתברך בהם כשראם מתבלטים

בחיים הציבוריים. המאבק גרם לא־מעט סערת רוחות בבית, אולם תבונתו ואהבתו לילדיו גברו על השמרנות שבו, ובמרוצת הימים השתדל להשלים עם הזמנים החדשים ולהסתגל אליהם.

אמא, אף היא היתה, כמובן, דתית, אבל סובלנית, ושאפה לכך, שילדיה ילמדו ויראו את העולם הגדול. קשורה לכבלי המסורת והמצוות, יצרה אף היא לעצמה, במקביל לעסקנותו הציבורית של אבא, מעין מוסד ציבורי משלה, שטיפל במה שידוע בימינו כעזרה סוציאלית, ומילאה תפקיד זה לבדה במסירות רבה: עורכת מגביות אצל עשירי העיירה; שוכרת עגלה ועוברת בין התורמים לאסוף עצים להסקה בחורף ובגדים לחלוקה בין העניים; דואגת לכלות עניות הזקוקות לנדוניה ולבעלי־מלאכה הזקוקים למכונת־תפירה או לכלי־עבודה אחרים. מקיימת היתה את מצוות מתן בסתר בקפדנות רבה, והנזקקים, שמתוך כבוד עצמי ביקשו שפנייתם אליה תישאר בסוד, ידעו כי אפשר לסמוך עליה גם מבחינה זו.

ביתנו, כאמור, היה גדול ומלא אנשים תמיד. אבא אהב להזמין אליו לעתים את הרבי שלו ואת הרב טברסקי מקוֹבאֶל, ואז היה הבית הומה אנשים חסידים, שבאו לשאול בעצתו ולשמוע תורה מפיו. התכונה לבואו של הרבי היתה עצומה וההורים גאים בכבוד שנפל בחלקם. אמא היתה מכינה מטעמים לכבוד האורחים הרבים, והבית היה מלא שמחה ושאון. ימים רבים אחר נסיעתו של הרבי היו משוחחים בו, מזכירים רשמים ומתחממים כנגד אורו של הצדיק באוירה של תורה שהשאיר אחריו.

עולה על לבי מאורע של חגיגת סיום ספר תורה בביתנו. היתה זו אוירה של התלהבות לאין שעור, הריקודים והסעודה הגדולה נמשכו עד אור הבוקר, והשתתפו בה עשרות אנשים מתושבי העיירה. שמחת מצוה זו סחפה עמה עשירים ועניים; אמא והנשים שעזרו על ידה — ידיהן היו מלאות עבודה לשמש ולהגיש מטעמים למסובים כשפניהן קורנות מאושר מתוך בטחון שאף חלקן שלהן בשכר המעשים הטובים לא יקופח בזה ובבא.

דעותיהם החפשיות של הילדים לא העיבו על היחסים בינינו לבין הורינו, שהתיחסו, כאמור, בסובלנות ואפילו באהדת־מה לנטיות האמנותיות שלנו (כל אחד מאתנו היתה לו נטיה מי לשירה ומי לנגינה, ציור או דקלום), ואוירה זו השפיעה ועיצבה את קוי האופי של בני המשפחה. היא שימשה גם כח מושך לחברים ולחברות שלנו, שהיו נאספים אצלנו בערבי החורף הארוכים לבילוי, שיחה ומשחקי־שחמט. רשמים וחויות מאותו עולם קרוב־רחוק שמורים בלב וזכרם לא יסוף...

צפורה הימלפארב

לדמותו של נחמן זיידנובר ז״ל

נחמן זיידנובר בן עירנו היה בנו של ר׳ לייביש, שהיה ידוע בכינויו לייביש ווארשיואר, יצרן הנעלים בשביל הכפרים הסמוכים. נחמן נימנה עם חובשי בית־המדרש, היה בחור טוב וצנוע. בצעירותו גילה חוש מסחרי, והוא החל מפתח את נטיתו זו מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה. לאחר ששככו הקרבות בסביבת ביחאוה והחזית הרחיקה הלאה לגאליציה, נשאר מושלך בשדות הקרב ציוד מלחמתי רב. החלו אנשים יוצאים ומלקטים עופרת, נחושת, מוצרי־עור וכולי ומביאים העירה למכירה. נחמן היה בין אלה שעסקו במסחר זה וראה ברכה בו. משנגמרה המלחמה הרגיש נחמן שצר לו המקום בביחאוה, כי יכול הוא לנצל את כשרונו המסחרי בקנה־מידה רחב ובהיקף יותר גדול בעולם הגדול. הוא מהגר למכסיקו, מתחיל עוסק שם במסחר, ובישרו ובחריצותו עולה מעלה, מעלה, עד לתפיסת עמדה נכבדה בחיים המסחריים שם. הוא בעל חנויות גדולות ובתי־חרושת גדולים, אבל עשירותו אינה מעבירה אותו על דעתו, והוא אותו נחמן צנוע המסור בכל לבו להוריו ומשפחתו, תומך בהם ביד נדיבה ומתענין בכל הנעשה בעיירת מולדתו. עם היותו עסוק בניהול עסקיו הרבים, מוצא נחמן זמן להתכתב — ולא קצרות — עם ידידיו שבביחאוה, עד שירדה השואה על בית ישראל והקשרים נפסקו.

ידו הנדיבה של נחמן פתוחה היתה, והוא היה תורם בעין יפה למוסדות הסוציאליים במקום. חלק לו גם בהנצחת זכרם של קדושי עירנו בספר־זכרון זה.

יהא זכרו ברוך.

אריה רייס

לזכרו של חנניה מורגנשטרן ז״ל

חנניה נולד בביחאוָה ובגיל ארבע־עשרה היגר לארגנטינה. הוא ואחיו מלך היו בין הפעילים המארגנים את ההתנדבות לגדוד ז׳בוטינסקי שהתחיל מתארגן אז בארגנטינה. חנניה בנה את קן משפחתו לפי מסורת היהדות ואהבת ישראל. היה חבר־כבוד של בית־הספר העברי ובית־הכנסת על־שם הברון הירש בבואֶנוס אירס.

איש אמיד היה ונדיב לב, נעים שיחה וצנוע בהליכותיו עם הבריות שרוחם היתה נוחה הימנו. הניח אחריו אשה עסקנית ונדבנית, בת ושני בנים שקשר תמידי להם עם הארץ.

בן שבעים היה במותו.

יהא זכרו ברוך.

ח. שפירא

אברהם בורשטיין

לזכר יהודי ביחאוה

בתהפוכות הגורל נקלעתי לביחאוה ערב פרוץ המלחמה, וקרה זה דוקא בשעה שעמדתי לעלות ארצה. הגורם לכך היתה ההתקשרות עם בת העיירה בקיבוץ בורוכוב בלודז, וכבר שם נדברנו לעלות ביחד לארץ, ונסעתי לביתה להתכונן לנסיעה. לרוע המזל נשתבשו התכניות ועלו על שרטון התקוות האבודות; ההכנות עלו בתוהו עם סגירת הגבולות, ואנו נשארנו תקועים במקום זה בלי דעת מה ילד יום. כשוך הקרבות בפולין התחלנו נודדים ממקום למקום, האחד גרוע מקודמו, ורק לאחר שנים רבות עלה בידנו להגיע לחופי ארצנו המיוחלת.

באותם ימים סחופים וטרופים ניתן לי להכיר את יהודי ביחאוה שחוננו בכל ההכונות הנעלות המנויות במסורת היהודית. נעימי־הליכות ושופעי ידידות, הדורים רוח אהבת ישראל עמוקה שביתר שאת התבלטה באנדרלמוסיה של תקופת האימים, קיבלו יהודי ביחאוה בחמימות כל יהודי שנקלע אליהם ונזקק לעזרתם. בעצמם אחוזי פחד מפני הבאות, מאזינים לחדשות השעות החולפות ולשמועות הנמסרות מפה לאוזן, השתדלו עם זאת להרגיע איש את רעהו מתוך אופטימיות האופיינית לבני עמנו בכל הזמנים הקשים שעברו עלינו, שבעזרת השם נעמוד גם בגל קשה זה העובר עלינו.

העיירה כשלעצמה דמתה בכל לכל העיירות המרובות בפולין: אותו שוק עצמו בטבור העיירה והחנויות המקיפות אותו; אותן הסימטאות הנמשכות מכיכר השוק לעברים השונים; אותם היהודים לבושי הקאפוטות והכובעיות המתרוצצים כל היום וכל שעות הערב לרגל המסחר־הזעיר שלהם או מלאכתם כדי לכלכל את עצמם ואת בני משפחותיהם בלחם; אותן תנועות הנוער הצבועות בכל צבעי הקשת הפוליטית אלא משוללות מפאת המצב הלהט האופייני להן, בעוד שאלה אחת אקטואלית ונוקבת ביותר, שאלת העתיד הקרוב הצפוי ליהודים בפולין, דוחה כל השאר לצדדין; ואותם באי בית־הכנסת ובית־המדרש, הלומדים

ומתפללים ביראה ובאימה ומפילים תחנוניהם לפני שומר העולמים שישמור על עמו ישראל ביום צרה ומצוקה.

הימים הראשונים של המלחמה הביאו „בשורות" על נצחונות בחזית, על הצרפתים שיצאו לעזרת פולין ועל האנגלים העומדים להכריז מלחמה על היטלר, אולם עד־מהרה נתפזרו כל האשליות, ונתברר כי הדוברים הרשמיים מעלימים מהתושבים את האמת המרה וכי תוהו ובוהו השתררו בכל המדינה. נתברר כמו כן כי הריגול המסועף במנגנון הממלכתי בצירוף הרקבון שפשה בארגון ההגנה של המדינה חברו יחד למוטט את אשיות המשטר בימים ספורים בלבד. היאוש שאחז באנשים הלך וגבר עם זרם הפליטים שהחל מגיע מהשטחים הנכבשים ובפיהם סיפורי זוועות על התנהגות הכובשים עם היהודים.

באותם הימים ראיתי את יפי־נפשם של יהודי ביחאוה הן ביחסים שבינם לבין עצמם והן בטיפולם הלבבי בפליטים הרבים שנקלעו אליהם. פליטים אלה, בודדים וגם משפחות שלמות, שברחו מבתיהם בחוסר כל, נתקבלו כאן בסבר פנים יפות וניתן להם כר להניח עליו את הראש ושולחן לסעוד עליו את לבם. וכל זה לא מתוך רוחה ויכולת רבה נעשה, כי המארחים עצמם חיו בצפיפות גדולה ואף מזויהם לא היו מלאים, ורבים־רבים מהם היו אוכלים פת במלח, ואף־על־פי־כן לא אמר איש צר המקום בביתו ולא הראה על בית שכנו כי רוחה בו כדי להתחמק ממילוי חובה אנושית כלפי אחיו היהודי שנמלט על נפשו מפני הצורר. לא ארגון מיוחד פעל כאן, איש איש התאמץ לעשות חובתו בלי שידרש לכך. מעשים גדולים וקטנים נעשו יום־יום ואין לפרטם בזה, אבל המעשה של כלל יהודי העיירה הזאת ראוי שיחרת לזכרון.

ואציין כאן מעשה אחד — לאו דוקא כלפי האחים־היהודים — שהיה כרוך גם בסכנת נפשות ובכל זאת לא נרתעו העושים ממעשם. היה זה ביום שהגרמנים הובילו שבויים דרך השוק. טורים ארוכים של חיילים שבויים השתרכו בדרכם עייפים ורעבים, כששומריהם הגרמנים דופקים בהם בצעקותיהם. השוק שקק מהמוני אדם, גויים ויהודים, שהסתכלו באומללים באין מושיע להם. פתאום הופיעה יהודיה אחת עם ככר לחם בידיה, בצעה אותו והחלה מחלקת חתיכות־חתיכות לשבויים, עם שהיא צועקת ביידיש ובפולנית אל האחרים שימהרו ויביאו אף הם לחם ומצרכי אוכל אחרים. תוך דקות מספר החלו אנשים רצים ומביאים כל שבא לידם וזורקים לשבויים. השומרים הגרמנים גירשו בצעקות וקללות את המיטיבים עם השבויים ואף הגביהו ידיהם האכזריות עליהם, אבל רק לאחר שהחלו משתמשים ברוביהם הצליחו לפזר את האנשים. מספר הגויים בקרב ההמון היה

רב ממספר היהודים, אבל יחידים מהם אולי הצטרפו למעשה אנושי זה של היהודים, השאר — לא נקפו באצבע.

בימי פחדים אלה נראה שביב של תקוה ליהודי הסביבה בהתחלף השלטון הגרמני בסובייטי, אולם למרבה הדאבה לא היתה זו אלא תקוה עדי רגע, כי ההסדר בין השלטונות האלה היה ארעי בלבד. כעבור ימים אחדים חזרו הגרמנים והסובייטים נסוגו לעבר הבוג. עם נסיגתם עזבו אתם את העיירה הרבה יהודים, בעיקר הצעירים, וביניהם גם אני וחברתי מרים.

יקרתם לי, יהודי ביחאוה, שראיתיכם בגודל נפשכם. גם בשעה שחייכם אתם היו תלויים לכם מנגד לא שכחתם את אשר לימדונו רבותינו: המקבל את חברו בסבר פנים יפות, אפילו לא נתן לו כלום, כאילו נתן לו כל מתנות טובות שבעולם — מה גם שקיבלתם את אחיכם הפליטים לבתיכם ופרסתם להם מלחמכם הדל והחייתם את נפשם לשעה.

ציונות, מפלגות,
תרבות וחינוך

חיים א. שפירא

לתולדות התנועה הציונית בעיירתנו

כשהחלה התנועה הציונית הולכת ומתארגנת במחוזנו התגלגל האירגון גם אל עיירתנו ביחאוה. הראשונים שהתמסרו לרעיון הציוני היו המשכילים יוצאי בית־המדרש ששמותיהם שמורים עדיין בזכרוני: אלטרמן מרדכי, ארליך חיים, גרינברג יעקב (חתנו של ר' ישראל גולדשטיין), ויזנבליט מרדכי, ויסנבליט יעקב, רידר מאיר, רייס מנדל, רייס פינחס, שינגרטן זיסקינד *, שכטר שמואל, ביברקליד שמואל, בראנד שלמה, דיאמנד פסח, קלרר ליבל, שרפשטין מרדכי, ארליך שמואל, ברון מרדכי, ברקאי הלל־משה (פינקלשטין), הימלפארב אריה, מהם שהלכו לעולמם ומהם שהצליחו לבוא ארצה והריהם חיים עמנו היום. היו גם חברות ציוניות פעילות ומסורות לתנועה: אנקר מאטל, ברון אלקה, האחיות גולדשטיין, ינצ'מין מרים, לוינבוים פייגה'לה, חנה־גיטל פרלמוטר, קיכלמאכר רוזה, שינגרטן דבורה, פרלא שפירא, ארליך פרידה, מאטל'ה ברקאי (חיה בארץ).

האירגון הצריך, כמובן, שכירת מקום למשרד, ולשם כך נשכרו שני חדרים בביתו של ר' עקיבא אייכנבלאט. אחת הפעולות הראשונות היתה פתיחתו של בית־ספר עברי „תרבות" שבראשו עמד המורה ז'יטומירסקי, בעל־שם בשטח התרבותי ובעל יכולת אירגונית. המורה השני היה לטרמן. כן נוסד ספריה, שבטיפוחה וטיפולה עשו רבות החברות חנה־גיטל פרלמוטר ורוזה קיכלמאכר. בתוך כתלי בית־הספר היו מתקיימות אסיפות חברים, נערכות הרצאות ומסיבות — למעשה כל הפעילות הציונית התרכזה כאן.

עבודת הראשונים למען הרעיון הציוני הנביטה זרעים שגדלו והצמיחו דור שהיה רוח החיה בתנועה, וביניהם: ארליך אברהם, אחים ואחיות בראנד, האחים

---

* זיסקינד שינגרטן עלה ארצה בשנת 1924 ודבורה והילדים עלו ב־1926. ביתם היה פתוח לפני יוצאי ביחאוה שבאו אחריהם, ודאגתם היתה נתונה לבני העיר שעלו בשנות השלושים.

הנוער הציוני „למטרה״ די ציוניסטישע יוגנט „למטרה״

אריה ויצחק הימלפארב, יוסל זוננשין ואחיותיו, זיטמן ישראל, זילברקלנג בריש, לוינבוים טובה ומנדל, ניזר אברהם, קיכלמאכר שלמה, רייס קלמן, שכטר אברהם, ארליך ישראל, האחים אליהו ונח גולדשטין, הימלפארב שרה, וולטמן ר. ניחה, לוינבוים דוד, רייס אריה ומלכה, וכותב השורות האלה. הפעולות שאירגנו במסגרת התנועה היו: כינוסים, הרצאות, פגישות נוער בינעירוניות והצגות.

במרוצת הימים חלה התפלגות בקרב התנועה הציונית לזרמים שונים: „ציונים כלליים״, „החלוץ״, בית״ר, „פועלי ציון״ ו„נוער ציוני״. נוסדו הכשרות חקלאיות תוך התקשרות עם בעלי אחוזות פולניים, ובשנים 1924־25 יסדנו בעזרתו של רכז „החלוץ״ החבר מיודוּבניק מלובלין שתי הכשרות חקלאיות חלוציות בחוות קלאצ׳אביצה וקוזארוב. החברים שעברו הכשרה בחוות אלה היו רובם מלובלין וסביבתה ורובם עלו ארצה. בשנת 1931 נוסד בעיירתנו קיבוץ הכשרה של „הנוער הציוני״ בשם „למטרה״ שבראשו עמדו החברים: טובה ומנדל לוינבוים, ניסנבוים, ארליך ישראל, מלכה רייס וחיים א. שפירא. רבים מן החברים זכו ועלו לארץ והריהם חיים ועובדים עמנו כאן.

כאמור ערכנו הצגות. לשם כך יסדנו חוג חובבי הבימה שערך את הצגותיו בבית־העם הפולני. הקשיים שבהם נתקלנו בקבלת האולם הזה לצורך ההצגות

מיפגש נוער מהסביבה — יוגנט צוזאַמענקומען פון דער געגנד

בגלל אנטישמיותם של אחדים מחברי הנהלת בית־העם הפולני גרמו שניתן דעתנו על הקמת „בית־עם" משלנו. משהגענו לידי החלטה זו, קנינו חלקת אדמה מאת חברנו פסח דיאמנט ובמאמצים מאוחדים הקימונו את „בית־העם" שלנו. כדאי לציין היום כאן, כי היו יהודים בעיירתנו שסירבו למכור לנו קרקע לשם מטרה „ציונית" זו...

משהוקם „בית־העם" היתה הרוָחה לנו וגם למפלגות אחרות שהחלו משתמשות באולמנו לכינוסיהן והרצאותיהן. כאן היינו מקיימים שיחות רעים תכופות, עורכים נשפים, אסיפות וכינוסים, ומרצים מהמרכז וכן שליחי הקרנות החלו מבקרים אצלנו מזמן לזמן. ניהלנו תעמולה ציונית בקנה־מידה רחב למדי גם בעיירות השכנות, אירגנו פגישות נוער מהסביבה, ערכנו טיולים ברגל אל העיירות הסמוכות לביחאוה ומשכנו חברים ונוער אל התנועה הציונית.

בימי הבחירות לסיים הפולני בשנים 1929־31, ובמיוחד בשנת 1931, כאשר פילסודסקי פיזר את הסיים והכריז על בחירות חדשות ו„אגודת ישראל" הצטרפה אל הבלוֹק (הגוש) הפילסודקאי, היה המצב בתנועה מתוח מאד. היו לנו באותם הימים דברי פולמוס והתנצחויות קשים עם „אגודת ישראל", שסייעה למעשה לפולנים שיראו בנו מתנגדים לשלטון ולמנהיגם פילסודסקי, מאחר שהתנועה

הציונית על כל זרמיה הלכה לבחירות ברשימתה היא, הרשימה השבע־עשרה. אכן היו גם בין הפולנים כאלה שראו בנו באי־כח העם היהודי בגולה ולוחמים למדינת היהודים בארץ אבותיהם והתיחסו אלינו בכבוד. הפולמוס הכללי בינינו לבין „אגודת ישראל" במדינת פולין היו לו כמובן השלכות גם על היחסים בינינו לבין „אגודת ישראל" בעיירתנו ביחאוה. מפלגה זו שהיתה „קרובה למלכות" ונהנתה מהנחות וקונצסיות כתמורה על הצטרפותה לגוש הממשלתי־הפילסודקאי, ביקשה לשלול ממנו הציונים את זכות ההצבעה והבחירה לקהילה היהודית במקום. אולם אמונתנו בצדקת רעיוננו הציוני היא שעמדה לנו לסכל את מחשבתם הרעה ואנו יצאנו מן המאבק הזה עם „אגודת ישראל" וידנו על העליונה.

לא עברו ימים רבים ומהלך המאורעות בפולין ובעולם פקחו עיני רבים לראות עד כמה צדקנו אנו הציונים בניתוח המציאות היהודית בגולה ובחזון הגאולה בארץ האבות. חבל רק שכה במאוחר הגיעו לכך, ובינתים ירדה יד הכורת על בית ישראל...

מסיבת פרידה לחיים שפירא לפני עלותו ארצה
צוזאַמענגעקומען געזעגענען זיך מיט חיים שפירא פאַרן אָפּפאָר קיין ארץ־ישראל

ש. אהרליך

התנועה הציונית בביחאוה

ביחאוה, כמוה כאחת העיירות הרבות בגלות פולין, נחשבה בצדק לעיירה ציונית מובהקת. גם בועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בוארשה נחשבה היא למבצר ציוני שחבריו מאורגנים וערים לכל בעיות השעה האקטואליות: החינוך העברי־הציוני, תרבות עברית, קרנות ציוניות.

קשה לי היום, לאחר למעלה משלושים שנה, להעלות בזכרוני את ימי השחרית של הגרעין הציוני הראשון כשאין תחת ידי שום חומר בכתב מאותו פרק־זמן, אולם אם אין זכרוני מטעני, התקיימה אסיפה רבת משתתפים בעיירה לרגל פרסום הצהרת בלפור ב־1917 ובה הופיעו כנואמים ראשוני הציונים בעיירה. בשנת 1919 כבר היתה קיימת הסתדרות „צעירי ציון", שקדמה להסתדרות הציונית, וכן ועד הקרן הקימת לישראל. תקופת הפריחה של התנועה הציונית החלה בראשית שנות העשרים, כאשר בראשה עמדה אז קבוצת ציונים משכילים בשם „פרוגרס" ועמהם נימנו: מנדל רייז, ישראל זיטמן, אריה הימלפארב, קלמן רייז, יצחק הימלפארב, שמואל שכטר, שמואל ארליך, מאיר רידר, יעקב ויצנבליט, זיסקינד שינגרטן, שלמה קיכלמאכר, ואחרים. באותן השנים הלכה ההסברה הציונית ופיתחה עבודה אירגונית וחינוכית ענפה, שגולת הכותרת שלה היותה הקמתו של „בית העם". במושגי הימים ההם חרג מפעל זה, שנהפך למרכז החיים התרבותיים, הציוניים והאמנותיים של העיירה על סביבתה, מן השיגרה המקובלת והיה למאורע רב־ערך לגבי הציונים של גליל לוּבלין כולו.

„בית העם", שהכיל אולם גדול לאסיפות ולהצגות תיאטרון, שימש במה מתאימה להופעת מַרצים, נואמים־שליחים של הקרנות וההסתדרות הציונית, וכן אמנים שונים. במרוצת הימים הוקם ליד „בית העם" בית נוסף, ששימש תחילה מעון לבית־הספר העברי „תרבות" ואחר כך לקיבוץ ההכשרה של תנועת הנוער

הסתדרות שומרית לאומית — הנוער הציוני
אָרגאַניזאַציע פון נאַציאָנאַלן שומר — ציוניסטישע יוגנט

הציונית הכללית, שאליו באו לשם הכשרה צעירים מעיירות פולין השונות ששאפו לעלות ארצה.

אכן ביחאוה נטלה חלקה בעליות השונות לארץ, למן ראשית שנות העשרים ואילך. החלוצים הראשונים שעלו גרמו למהפכה עמוקה בהלך המחשבה של בני העיירה, שנתרשמו מאד מקיום „מצות־עשה" זו של הציונות על ידי ראשי התנועה הציונית בביחאוה. כך „קם ועשה" זיסקינד שינגרטן, אדם מטופל במשפחה ומבוסס מבחינה כלכלית, חיסל את עסקיו ועלה עם משפחתו ארצה. וכמוהו עשו אריה הימלפארב, שמואל ארליך, חיים ארליך, ויעקב־בר פינקלשטיין. לא כולם הצליחו להחזיק מעמד בתנאי החיים הקשים של אותם הימים, אבל משפחת שינגרטן, הימלפארב ושמואל ארליך נאבקו בקשיים ויכלו להם, נשארו בארץ והשתרשו בה. בראשית שנות השלושים עלו הלל־משה פינקלשטיין (ברקאי), משה רידר, שרה־הימלפארב־שינגרטן, אַביש ארליך, מנשה ארליך ואחרים. בין השנים 1935־1939 עלו ארצה נח גולדשטיין, מנדל לוינבוים, מלכה רייז, שמואל נייזר, ורבים אחרים. גם אחרי מלחמת העולם השניה עלו כמה עשרות יוצאי ביחאוה ששרדו אחרי החורבן והשואה.

בראשית שנות השלושים התארגן בביחאוה „החלוץ הכללי", שדאג לאירגון

השכבות המבוגרות שבאוכלוסיה, לקיבוצי הכשרה בערים ובעיירות של פולין, שרבים מחבריו גם זכו לעלות ולהצטרף לבונים ולמגינים.

בשנת 1932 התארגן „השומר הלאומי" — תנועת נוער ציונית כללית שנהפכה אחר כך לתנועת „הנוער הציוני". תנועה זו שמה לה למטרה לארגן את הנוער מגיל עשר ומעלה היכתה שרשים עמוקים בחיי העיירה. מקץ שנתיים של פעולה מנתה התנועה כמה מאות נערים ונערות שהתמסרו ללימוד תולדות התנועה הציונית, דברי ימי ישראל וארץ־ישראל, לשון עברית, וכן לענפי ספורט שונים. צעירים אלה קנו להם כאן הכרה ציונית ולאומית, האופקים שלהם הלכו ונתרחבו, ובעיני רוחם יכלו הם לראות את העתיד הטוב הנשקף להם עם התגשמות חזון הציונות: בנין העם והארץ, והצטרפותם הם אל העושים במלאכת הבנין. רבים מצעירי התנועה יצאו במרוצת הימים להכשרה, עלו ארצה, וכך ניצלו מן השואה שהתחוללה על יהודי פולין.

מלבד האירגונים הנ"ל היתה קיימת בביחאווה גם תנועת בית"ר, שגילתה פעילות אירגונית־חינוכית וחלוצית, ותרמה את תרומתה היא למפעל הציוני.

היו אצלנו גם מפלגות אחרות, כמו „אגודת ישראל" שריכזה סביבה אנשים אדוקים, „פועלי ציון שמאל", „בונד", מפלגה ומפלגה עם סיסמותיה, שאיפותיה, מלחמותיה למען מטרותיה, שהיוו חלק מן המפלגות האלה בפולין כולה ופעלו בהתאם להוראות שלהן שהגיעו מן המרכזים בבירה, באותה מסירות ותמימות שציינו את יהודי פולין בכללם.

אכן ניתן לומר, כי חזון הציונות להשתחרר מכבלי הגולה הדוויה, המדכאה, מן האנטישמיות של השלטונות והתושבים גם יחד, ומן ההרגשה של אזרחים נחותי דרגה, החדיר בלב הנוער הציוני את ערך עצמו והכרת עצמו, יישר את קומתו והעלה אותו לדרך חדשה, דרך גאולת האדם שבו עוד לפני גאולת העם בארצו.

אריה רייס

ההסתדרות הציונית בביחאוה

משהגיעה אלינו הידיעה על הכרזת בלפור התאספנו קבוצת בחורים ובחורות והחלטנו לארגן את ההסתדרות הציונית במקום. בין המתאספים היו: זיסקינד שינגרטן, יעקב ויצנבליט, מוטיל אלטרמן (בן המורה הוראה בעיירה), שמואל'יק ארליך, מנחם־מנדיל רייס, שמואל שכטר, חיים ארליך, מרדכי שרפשטיין, מאיר־לייב הוכמן, יעקב גרינברג, מרמטשה קליימן, ביילטשה קליימן, טובה רייס. לאה'טשי גולדשטין, חנה־גיטל פרלמוטר, הלל־משה ברקאי (פינקלשטיז) ויהודה (לייביש) הימלפארב. רוב הבחורים היו מחובשי בית־המדרש שרעיון הציונות ותחיית העם היה קרוב ללבם, אחרי ששאבו ממקורות ההשכלה של הימים ההם.

קשים היו חבלי הלידה של ההסתדרות הציונית בביחאוה. חיי היהודים בכלל והנוער בפרט היו צריכים לשינויים גדולים הן בדרך המחשבה והן במעשי יום־יום. בשאיפתנו להחדיר את הרעיון הציוני לתוך השכבות השונות של האוכלוסיה היהודית בעיירתנו, ראינו כצורך ראשון את ענין חינוכו של הדור הצעיר, הקנית הלשון העברית והלשון הפולנית, וכן ידיעות כלליות לחוגים רחבים של האוכלוסיה. לשם כך יסדנו בית־ספר עברי וספריה, אולם נתקלנו בקשיים בהשגת מעון למשרד ההסתדרות הציונית ובית־הספר מצד החוגים החרדיים, עד שעקיבא אייכנבלאט הסכים להעמיד לרשותנו דירה בביתו. אז בא אלינו המורה ז'יטומירסקי מלובלין, שהעמיד מיד את בית־הספר על רמה גבוהה ועשה לו שם. באותו זמן התארגנה גם קבוצת שחקנים חובבים שערכה הצגות.

כל הפעולות הללו עוררו נגדנו את החוגים החרדיים שהרימו צעקה על „גזילת" הילדים והרחקתם מהיהדות רחמנא ליצלן ודרשו מההורים שלא ישלחו את ילדיהם לבית־הספר העברי של ה„אפיקורסים". ולא עוד אלא שאחזו באמצעי לחץ על עקיבא אייכנבלאט שירחיק את בית־הספר ואת משרדי ההסתדרות הציונית מביתו, ועקיבא אייכנבלאט נכנע ללחצם ודרש ממנו לפנות את ביתו. אולם בינתיים

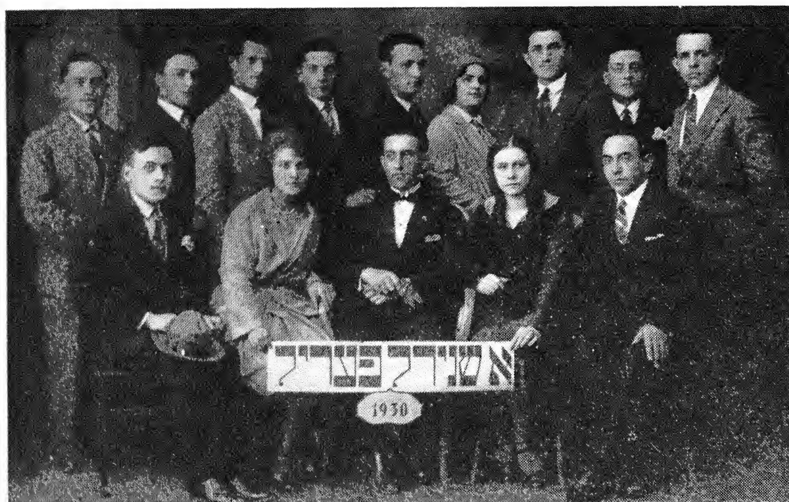

חובבים, תיאטרון הסתדרות הנוער הציוני   אַמאַטאָרן, דער טעאַטער פון דער ציונ. יוגנט

עומדים (מימין לשמאל): הימלפאַרב יצחק, זוננשיין יוסף, גולדשטיין נח, ר. ניחא, בראַנד מאיר, איטשע נוסטמאַן, נייזר ש., ר״יס ש., זילברקלאַנג ב.
יושבים: קיכלמאַכר שלמה, שינגרטן שרה, הימלפאַרב ל., בראור ל., ע׳כטר א.

גדל נוער חדש בתנועה הציונית שכוחו החל להיות מורגש בעיירה ובסביבה. נעשו מאמצים ובכוחות משותפים הוקם „בית־העם" שבו התרכזו כל הפעולות הציוניות שלנו. באולם זה של „בית־העם" היינו עורכים אסיפות וכינוסים, הרצאות וחגיגות, וכן הצגות, ומשהוקם „בית־העם" הציוני נשמו לרוחה גם כל שאר המפלגות בביחאוה, אפילו אלו שהתנגדו לציונות, כמו ה„בונד", כי החלטנו לנהוג יפה כלפי כל המפלגות בישראל.

לבד מן העבודה התרבותית הענפה שניהלנו, עסקנו גם בעבודה מעשית למען הקרנות תוך ניצול מאורעות מסוימים להגברת הפעולה, כמו יום הזכרון לד"ר הרצל ז"ל, שבו ערכנו אזכרה בבית־הכנסת הגדול בהשתתפותם של שליחים מהמרכז. היו, כמובן, הפרעות מצד חוגים חרדיים מסוימים, שצריכים היו למשך זמן להרגיל עם רעיון שיבת ציון שהלך והיכה שרשים בעם, אולם ידענו והאמנו כי עלינו לנצח. ביום הזכרון לד"ר הרצל היינו עורכים גם אוסף כספים ברחובות על־ידי מכירת סרט של קרן הקימת לישראל, ולא אחת קרה שאפילו נוצרים, וביניהם גם האנטישמי הידוע הכומר פאן קויאַטקובסקי, היו נענים ותורמים

לקופסה הכחולה שלנו. כן היינו מנצלים את ענין „משלוח המנות" של פורים לטובת הקרן הקימת ועוד, ועוד. ראינו בכל העבודה הזאת לא רק את הכסף כעיקר המטרה, אלא את התעמולה הגדולה הכרוכה בה ואת השפעתה בכל בית ובית על הקטנים והגדולים כאחד.

עם כל מסירותנו לעבודת העתיד הציוני, לא זנחנו גם את עבודת ההווה, את העבודה למען המוסדות הציבוריים המקומיים, כמו הקהילה היהודית, העיריה, הבנקים וכו׳. דאגנו לייצוג במועצת העיריה, השתתפנו בבחירת ראש המועצה, חדרנו לארגון מכבי האש של העיירה, נחלנו נצחון גם בבחירות אל הקהילה היהודית, אבל לא עצרנו כח להשתלט עליה, אחרי ש„אגודת ישראל" הקימה קואליציה עם ה„בונד" ונציג „אגודת ישראל" מר יוסף פלדמן נבחר לראש הקהילה. הנה כי כן העדיפו אנשי „אגודת ישראל" לוַתר ויתורים קלים ל„בונד" ובלבד לא למסור את השליטה בקהילה בידי הציונים.

לעומת זאת עלה בידי הציונים לחדור להנהלת הבנק הקואופראטיבי בעיירה ושליטתם בו היתה מלאה. ליושב־ראש הבנק נבחר מנדיל רייס, ששירת את לקוחות הבנק במשך הרבה שנים, ומנהל החשבונות בו היה הציוני הידוע ישראל זיטמן.

ביחאוה לקחה חלק פעיל בכל הועידות הציוניות והשתתפה בויכוחים על הבעיות שעמדו על סדר היום. הצירים עם שובם היו מוסרים דין־וחשבון על מהלך הועידה, הויכוחים, וההחלטות שנתקבלו, והחברים עשו כמיטב יכלתם להגשים החלטות אלו בחיים. כן לקחנו חלק בבחירות לקונגרסים הציוניים, שתוצאותיהן היו מועברות למרכז בצירוף הפרוטוקול הרשמי.

וזכורני, כאשר עלתה שאלת הרחבת הסוכנות היהודית לארץ ישראל וצירוף לא־ציונים אליה, סערו הרוחות בעיירתנו, והפולמוס בעד ונגד היה חריף מאד. החברים התפלגו לשתי סיעות: „על המשמר" ו„עת לבנות", אבל עם זאת יש לציין כי הויכוח על אף חריפותו התנהל באופן הגון ועמד על רמה גבוהה.

לבסוף עלי להזכיר עוד את השיחות שהיו מתנהלות ברגיל בשבתות בין מנחה למעריב עם נציגי המרכז, שליחי קרן הקימת לישראל וקרן היסוד. פעמים שהיו באים שליחים מארץ ישראל ומספרים עמנו על החיים והעבודה בארץ, דרכי הקבוצה והקיבוץ, יבוש הביצות והפרחת השממה, הצרות עם השלטון הבריטי, הסרטיפיקאטים, הערבים, ה„הגנה" ועוד ועוד. הלכנו וקלטנו ידיעות ורשמים ממקורות ראשונים וחָוינו את חיי הארץ עד שלא באנו אליה להצטרף אל הבונים. ונזכר אני באפיזודה אחת שכדאי להביאה כאן.

פעם בא אלינו שליח בשם חיימסון, או ד"ר חיימסון. היה חורף והוא עמד

לנאום ב„בית־העם", אלא שהגישה אל „בית־העם" לא היתה נוחה במיוחד. אז הוצע לנו שנקנה דרך גישה טובה יותר מאחת החצרות הגובלות עם „בית־העם". סיפרנו זאת דרך אגב לד"ר חיימסון, והוא יעץ לנו, כמובן, לקנות את המעבר ובדרך הלצה הוסיף: „תקראו לדרך זו מעבר חיימסון".

עבדנו ופעלנו עמלנו וקוינו ליום שבו נעלה וניתן יד לבונים העושים במלאכה ומחזיקים בשלח בעת ובעונה אחת, כמו באותם הימים הרחוקים־רחוקים של עלית בבל. אך מעטים ממנו זכו — הרבים לא זכו...

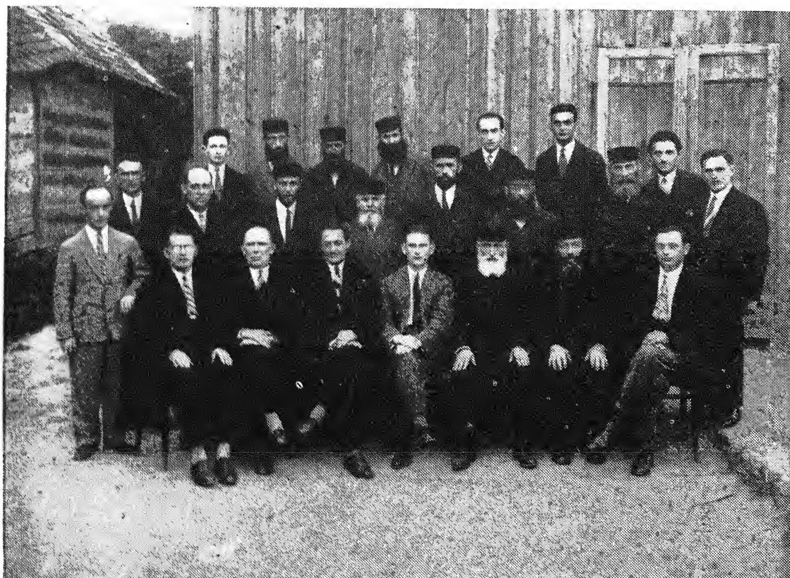

הנהלת הבנק — די באַנק פערוואַלטונג

1) עומדים (מימין לשמאל): דיאמאנד חיים, זיסמן ישראל, רייס פנחס, ארליך אביש, איידלמן זלמן, ארליך שמחה

2) לובלסקי יהושע, גולדשטיין נח, דיאמאנד פסח, איינשטיין ברוך, איידלמן שמואל, קלודי יצחק, קלרשטיין יעקב, גרינברג יעקב, ינסשמאן יהושע, ארליך אברהם

3) יושבים: רידר מאיר, איידלמן אליהו, בראנד שלמה, ויצנבליט יעקב, ויצנבליט פנחס, רייס מנדל

נח גולדשטיין

תנועות הנוער ו„החלוץ" בעיירתנו

במשך הדורות שחיו היהודים בעיירות של פולין, הם צרו לעצמם צורות חיים שהיה בהן משום „עם לבדד ישכון" בתוך הסביבה הזרה והעוינת. מרכז החיים הציבוריים היוו בית־המדרש ובית־הכנסת, שבין כתליהם התבצרו במבצר הרוח, וחמושים בכלי־הנשק של התורה שמרו על הגחלת שלא תכבה. כאן חיו בצותא סוחרים עשירים וחנונים אמידים, בעלי־מלאכה ותגרנים דלים, עגלונים ושואבי־מים, „יורדים" מקבלי צדקה, אשר עם כל השוני בעמדתם הכלכלית הרגישו את עצמם ערבים זה בזה לא רק ביחס לעוונות אלא גם לעצם קיומם. „וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו... וחי אחיך עמך" הפכו מצוות עשה שהכל היו חייבים בהן, ולשם קיומן נוסדו מוסדות הסעד השונים שבהם החזיקו יהודי כל מקום ומקום בתרומותיהם. וכך ביצע הציבור היהודי פעולות של שלטון מדיני ללא כל כפיה, תוך הרגשת אחריות מוסרית כלפי הכלל היהודי.

נשתנו הזמנים ועמהם באו זמירות חדשות, אבל מעשה אבות היו סימן לבנים. משהחלו מתרבים הפועלים היהודים החיים על יגיע כפיים, קמו יחידים והטילו על עצמם את הדאגה לאירגונם, להטבת תנאי עבודתם והתפתחותם הכללית. נוסדו שעורי ערב לשם ביעור הבערות מקרב הפועלים — ה„בילדונגס פאראיין". שבהם למדו בני בעלי־מלאכה, שוליות ודלת העם לימודים יסודיים, ובמרוצת הימים אף שמעו הרצאות על עניני עבודה ותנועת הפועלים בעולם הרחב, תעשיה וכלכלה, סוציאליזם וכו׳. הוקם מועדון שבו היו נערכים השעורים וההרצאות, וכן אסיפות לליבון שאלות יום־יומיות וארגוניות. המועדון קושט בתמונותיהם של מנהיגי תנועת הפועלים היהודים במרכזי הישובים בפולין, כמו מֶדֶם, אידֶלשטאט, ב. מיכאלביץ׳ ועוד. שהישרו הלך־רוח של „קום ועשה" על באי המועדון.

במשך הזמן התגבשו מבאי המועדון הזה שלוש מפלגות פועלים: „בונד", „פועלי ציון שמאל", קומוניסטים. רוח חדשה החלה נושבת בעיירה, שממנה

הושפעו גם בניהם של הורים אמידים, סוחרים וחנונים, אשר גמרו בלבם לשנות את אורח חייהם ולהחליף את המסחר במקצוע פרודוקטיבי יותר. היו שהחליטו לעזוב לזמן־מה את העיירה ולצאת למרכזי ישוב גדולים יותר, כמו לובלין, וארשה, לודז ועוד, כדי ללמוד שם מקצוע שיאפשר להם להיות עומדים ברשות עצמם. בחורים אלה, לאחר שעשו זמן־מה בכרכים הגדולים וחזרו לעיירה, הפכו מטיפים לשינוי־ערכין בחיינו הפרטיים והכלליים. מהם שחברו לתנועה הציונית שניצניה כבר נראו בעיירה לפני כן, והתמסרו בכל מאודם לרעיון הציוני ולפעולת הקרנות. הוקם „בית העם", נוסדה הספריה, ונואמים ציונים מן המרכז היו באים להרצות על ענינים העומדים ברומו של העולם הציוני והיהודי ולהדריך ולכוון את המוני הציונים בשאלות העומדות על פרק היום. אז התחיל גם המאבק הפוליטי בין המחנה הציוני לבין ה„בונד" שהתנהל בדרך כלל באסיפות־עם, במועדונים וברחוב, וכן בין הציונים לבין „שלומי אמוני ישראל", שהתנהל על־פי־רוב בבית־המדרש, ומאוחר יותר — בבחירות לקהילה המקומית.

ניתן לומר כי החיים בעיירה שקקו ציונות שפעולתה הורגשה בכל השטחים: בחינוך, בגישה הציבורית לעניני יום־יום, בבחירות למוסדות מדיניים כלליים ומקומיים, לקהילה, בעבודה תרבותית, ובהכשרת הנוער לקראת תפקידיו בעליה ובקליטה בארץ. נוסד בית־ספר עברי, שתלמידיו, שנאצלו רוח ציונית החלו חולמים ובמרוצת הימים גם מחפשים דרכים לעלות לארץ ולהצטרף לבניה־בוניה. נערכו הרצאות, נשפים ספרותיים, הצגות של חוגים דראמתיים חובבנים, וברחובות העיירה נראו בני נוער שפניהם משולהבים ובעיניהם מתרשפת תקות הגאולה. נוער זה לא הסתפק בנאומים ובדיבורים נלהבים על עתיד הציונות — הוא ביקש פעולה ממשית, מעשית, ראה בציונות לא הלכתא למשיחא, כי אם פתרון מידי לשינוי פני החיים הגלותיים מעיקרם. והוא גם יצר את הכלים, את המכשירים שיקרבוהו לקראת ההגשמה הנכספת. הוא הקים את „החלוץ", את הארגון שקירב את חבריו זה אל זה, קשר אותם בשאיפה מאוחדת לקראת המטרה וליכד אותם תוך לימוד משותף את הלשון העברית, את תולדות הציונות ותולדות הישוב ותנועת הפועלים שלו, חיי הקבוצה והקיבוץ, השאלה הערבית וכו' וכו'.

„החלוץ" היה לו אולם קטן לרגלי גבעה בירכתי העיירה. תמונתו של י. ח. ברנר קישטה את אחד מקירותיו והישרתה מרוחו על באי המועדון. שולחנות וספסלים עמדו לאורך הקירות, וארון ספרים סיפק חומר רוחני למתענינים בשאלות השונות של הציונות, דברי ימי העם היהודי, ספרות ועוד. מכאן היו בני הנוער יוצאים לטיולים אל כפרי הסביבה, מתענגים על הדר הטבע בקיץ ובחורף, שואפים

קבוצת חלוצים בשדה — אַ גרופּע חלוצים אין פעלד

את האויר הצח, עוסקים בספורט ומכשירים את עצמם לקראת השינוי העתיד לחול בחייהם. הם מאסו בחיי בטלה של יושבי קרנות, וגם בשממון של הסמוכים לשולחן אביהם, אם גם לחמם ניתן ומימיהם נאמנים. הם שאפו להחליף את הניוון בעבודה פיסית, אפילו מפרכת, אבל שיש בה משום יצירה, משום הוספת נדבך לבנין הגדול ההולך ומוקם בארץ האבות. ולא עוד אלא שראו בעצם עבודת היצירה משום חיי צדק ויושר, שנאמר „יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך". ובאחת האסיפות ביער קובילידולאָר החלט ששלושה חברים וחברה אחת יעזבו את בתי הוריהם ויצאו להכשרה. ואחד החברים הצעירים שדיבר באותה אסיפה קרא בשמותיהם של כחמישים איש המוכנים לצאת מיד להכשרה.

החלה תקופה חדשה בחיי הנוער של העיירה. היוצאים להכשרה ידעו שהם עוזבים את בית הוריהם לזמן ממושך על מנת להסתגל לתנאי חיים אחרים, קשים, בטרם יצליחו לקבל את הסרטיפיקאט ולעלות לארץ. לפני צאתם היינו עורכים להם נשפי־פרידה עם שירה וריקודים עד הבוקר אור. זוכר אני את יום צאתו של

שלמה רייז להכשרה, את העתון החי שהוקרא באותה מסיבה, ואת הריקודים והשירים עד הבוקר — עד צאת האוטובוס הראשון. כמה עשרות צעירים וצעירות ליווהו בחיבה ורעות, תוך תקוה למהר ולבוא אחריו. ובעוד אנו חוזרים לאחר ליל שימורים במועדון לבתינו, החלו תושבי העיירה יוצאים לפתוח את חנויותיהם ועסקיהם העלובים, עם שהם משתהים ומסתכלים בפנינו המצהילות, ואצל רבים מהם אף נתעוררה בלי ספק קנאה בנו.

נוכח המצב החדש החלה התגוששות בין שני מחנות של הורים. היו שחשו בכאב בשינוי שחל אצל הדור הצעיר ההולך ומשליך אחרי גוו מנהגים ואורח חיים שנתקדשו במשך דורות, פושט צורה ולובש צורה חדשה, זרה כביכול לרוח היהדות, ובידוע „אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנס בו רוח שטות". אבל מה לעשות, כיצד לגרש רוח שטות זו ממוחותיהם של צעירים המקבלים השפעה ממנהיגים לקרב את יום הגאולה, אף כי יודעים הם כי „אין בן דוד בא... עד שיתיאשו מן הגאולה" ? ואילו אנשי המחנה השני, גם הם יהודים אדוקים במסורת אבות, הבינו לרוחם של בניהם וחיזקו את ידיהם בביצוע המשימה שנטלו על עצמם, בראותם בעצם מעשיהם משום קירוב ימות המשיח...

וכך הלכו ורבו היוצאים להכשרה ולעמידה ברשות עצמם במקומות זרים, וכאשר חזרו לאחר זמן לעיירה הביאו עמם נסיון חיים וידיעות שקנו והחלו מתכוננים להגשמת שאיפתם הנכספת — עליה לארץ. מהם זכו ועלו, ומהם לא הספיקו ואבדו ממש על הסף.

אריה פיק

„החלוץ הצעיר" בביחאווה

בחג האורות של שנת תרצ"ג (1932) נערך בביחאווה הכנס הראשון של „החלוץ הצעיר" לגליל לובלין־קילץ. לכנס זה באו מקרוב ומרחוק, מהם שעשו את הדרך של 50־60 קילומטר ברגל בעונת החורף. מארח הכנס היה סניף „החלוץ" המקומי, ומארגניו החברים: שלמה'לי רייס ז"ל ויבדל לחיים ארוכים מאיר דינור (בראנד), שבאו במיוחד ממקום הכשרתם להגשמה ועליה לארץ. כמו כן באו: גרשון גלבורד ממרכז „החלוץ הצעיר" בוארשה, והחברות רחל גרובר ומרים ניב (קנטרוביץ) מהמועצה הגלילית למחוז לובלין־קילץ. היה זה מאורע חגיגי של כנס ציוני וחלוצי, ומכל עברי העיירה נהרו בוגרים ונוער אל אולם הסניף שבו עמד להתקיים הכנס. היה זה מיפגש רעים, וצעירי ביחאווה פגשו את הבאים בשירה מעודדת ומרוממת הרוח. הוחלפו רשמי דרך ונמסרו פרטים על המתרחש בעיירות הסביבה ובמחוז.

ערב הפתיחה הוקדש לחג האורות, חג המכבים, וחג ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל שנוסדה בחנוכה. האולם היה מקושט ומודגל יפה, ובתוך האוירה הארצישראלית המרוממת הידהדו שירי החלוצים העושים בבנין וחוזים חזון תקומת העם במולדתו. השיחות בכנס נסבו על ההסתדרות הציונית והתנועה החלוצית על חוליותיה המקשרות את הנוער למן הגיל הרך ועד לגיל ההכשרה החלוצית, וציינה את הכיוון להמשך ההתפתחות של הסניפים במקומות. כן נקבע ששני חברים: לייבה'לה פיק ומנדיל איינשטיין יצאו להכשרה לקילץ אחרי ששלמה ומאיר שהיו בהכשרה עלו ארצה, והנהגת הסניף תעבור לידי הממשיכים הצעירים: משה'לי אייכנבלט, הרשה'לי אלבורט, יוסף שכטר והבנות שהצטרפו ל„החלוץ הצעיר".

החברים שעלו ארצה שמרו על הקשר עם הסניף בעיירה, ובמכתבים אליהם סיפרו על חייהם ועבודתם מארץ, עודדום וחיזקו את ידיהם בהתכשרותם לקראת העליה והצטרפותם לבונים.

נח שינגרטן

הסוללים

שנת 1924 — תקופת „גראבסקי"*, ובמערכות הנוער היהודי התעוררות רבה ככל שהמצוקה היהודית גדלה והולכת. תנועות הנוער הציוני והחלוצי מכות גלים לקראת העליה לארץ. ממרכזי האוכלוסיה היהודית שברחבי מדינת פולין יוצאים בחורים ובחורות לחוות של איכרים ללמוד עבודה חקלאית כדי להתכשר לעליה. נוצרים גרעיני הכשרה רבים, והדי הפעולה הגדולה הזאת מתגלגלים ומגיעים לעיירה ביחאנָה.

ובעיירה החיים מתנהלים בעצלתים: החנונים עומדים בחנויותיהם העלובות ומצפים בכליון עינים לקונים. הרחוב הראשי הנמשך לארכה של העיירה כמעט ריק מתנועה. לעתים רחוקות עוברת עגלה רתומה לזוג סוסים על הכביש הרעוע, עוברים ושבים בודדים משתרכים בדרך, כמה איכרים יחידים נקלעו לכאן לרגל עניניהם, יהודים חוזרים מבית־המדרש מתפילת הבוקר לבתיהם. אכן היום היחידי השוקק חיים הוא יום שלישי בשבת, יום השוק, שבו באים האיכרים מהסביבה למכור את תוצרתם, ובפדיון הנשאר בידם לאחר השתיה בפונדקים הם קונים את מצרכיהם אצל היהודים. מחיתם של יהודי המקום והסביבה היא על „יום שוק" זה.

זהו ההוָי השגרתי של החיים בעיירה כל ימות השנה. הנוער האחוז שעמום מסתובב באפס מעשה ואינו יודע לאן יפנה את מרצו ואת כשרו. מקום הריכוז הוא חנותו של שמואל שכטר, שם „הבורסה", לשם פונים לקבל את ה„היינט" ואת ה„מומענט" המגיעים מהבירה וחוטפים מבט על הכתבות של פיטרושקה וטריוואקס מהארץ ועל הפיליטונים של איטשעלע (יאושזאהן) ונהנים מהחריפות וההומור

* ולאדיסלאב גראבסקי שימש בראשית שנות העשרים ראש ממשלה ומיניסטר הכספים בפולין, ותכנית הכספים שלו נתכוונה להעיק במיוחד על יהודי פולין והכריחה רבים מהם לעלות לארץ ישראל — העורך.

שבהם, הולכים קצת רכיל, ומתוכחים בענינים העומדים ברומו של העולם היהודי והכללי.

אחוזי שממון רוחני ופיסי כאחד מסתובבים שני נערים המרגישים כי אבד להם הדרך וכי עליהם לעשות משהו שיוציאם ממצב בלתי נסבל זה, להיאחז באיזו פעולה תהא אשר תהא ובלבד לא להתנוון. „יגעתי ולא מצאתי אל תאמן" אומר התלמוד, יגעו הבחורים השנַים וגם מצאו להם עבודה.

מועצת העיריה, או כפי שנקראה שם ה„גמינאָ", שרוב חבריה היו נציגי האוכלוסיה הנוצרית, החליטה לסלול כביש קטן סביב בית המועצה שהגישה אליו בימות הגשמים לא תהיה מרופשת כל כך. היה בזה משום חידוש ו„התקדמות" בימים ההם. הוחל בהבאת אבנים גדולות מחוץ לעיירה שנערמו ערימות ערימות במקום המיועד לסלילה — „מרכז הניווה". פנו שני הנערים הנ"ל, שני „בני בעלי־בתים", וביקשו שיקבלום לעבודה — ונענו. יום יום החלו הם יוצאים בשעות הבוקר לעבודה כשצרור המזון בידיהם, עובדים עבודה קשה ומפרכת שלא הורגלו בה, וחוזרים עם ערב לביתם. ויהודי המקום המכירים את הנערים מביטים אליהם ומשתוממים, תמהים להעזתם ולדרכם — מה לאלה, בני־סוחרים ובעלי־בתים, ולעבודה מפרכת זו? כלום יצאו מדעתם? סתם קלות דעת? אכן היו גם כאלה

ציוניסטישע יוגנט „למטרה"

שהבינו לרוחם וראו בסלילת הדרך שם, על אדמת נכר, מעין אות לבאות: סלילת דרכים בארץ האבות לעבור בהן גאולים...

הנערים נבוכו מהמבטים שהשתלחו אליהם, נבצר מהם להסביר את המתחולל בנפשם, אולם בטוחים בצדקת מעשיהם המשיכו בעבודה המפרכת ובלבם כיסופים לגאולה. עושים היו את עבודתם בגולה ורואים את עצמם מחיים את שבילי ארץ חלומותיהם, והשמש המכה על ראשיהם אינה אלא זו הזורחת להם ממרחקי השמים החדשים, הצחים והבהירים. נוף המולדת הרחוקה־הקרובה רמז להם, והחברים־החלוצים קרצו להם לבוא ולהצטרף אליהם, סוללי הכבישים ונוטעי הפרדסים ומיבשי הביצות בעמק יזרעאל, המרוים בזיעתם את אדמת ישראל.

לא עברו ימים רבים ואחד הנערים עלה ארצה. במכתביו לחבריו בגולה הלך ותיאר את החיים החדשים ההולכים ומתרקמים בה, את יפי הנוף ואת „לילות כנען" היפים להפליא, את החיים בקבוצה ובמושבה, וקרא להם למהר ולעלות. לאחר שנים אחדות עלה גם הנער השני ואחריו עוד ועוד. אבל לא כולם הצליחו לעלות בעוד מועד ורבים מן החברים אבדו בימי הרעה שהשיגה את בית ישראל בגולת פולין. ורב הצער והכאב בלב החברים על אלה ששאפו ונכספו לגאולה במולדת ולא עמדה להם השעה.

נשוה דמויות יקרות אלה מתקופת הנעורים שלנו לנגד עינינו ונזכרם תמיד באהבה ובדומיה...

יעקב קליימן

„פועלי ציון" בביחאוה

מפלגת "פועלי ציון" בביחאוה קמה אחרי שישראל פייאֶראייזן ויעקב קליימאן חזרו מלובלין, שבה עבדו במשך כמה שנים והיו שם פעילים במפלגת „פועלי ציון". היה זה בשנת 1925. החיים החברתיים בעיירה היו כבר אז אינטנסיביים ורועשים: ההסתדרות הציונית, על אפשרויותיה הנרחבות באופן יחסי מבחינה כלכלית כמבחינה תרבותית מצד אחד; ו„מועדון פרץ", על שם י. ל. פרץ, שסביבו התרכז הנוער העובד, ובמיוחד החלק בעל ההכרה של בעלי־המלאכה בעיירה, מצד שני. אם כי „מועדון פרץ" היה באותו פרק זמן ארגון תרבותי בלתי מפלגתי, מייסדיו: שמואל ארליך, שמואל קליג, חיים שטיין וזיסקינד גארטן היו בונדיסטים לשעבר, ועובדה זו היתה מורגשת שלא בטובתם בפעילותם במועדון. עם כניסתו של כותב הטורים האלה למועדון, בחירתו ליושב־ראש ועדת התרבות ולאחר מכן גם של ההנהלה, החל המועדון מנהל פעולה נרחבת בכל השטחים, כמו הקמת ספריה גדולה, עריכת שאלות ותשובות, והצגות תיאטרליות באמצעות חוג דראמתי נבחר.

העיירה ביחאוה אי־אפשר היה לה להישאר זמן רב מחוץ להשפעתן של וארשה ולובלין, שבהן נמצא הרחוב הפועלי מחולק בין ה„בונד" לבין „פועלי ציון".

בשנת 1927 ערך „מועדון פרץ" אקאדמיה לזכר פרץ, שבה הופיע כמַרצה העסקן הבונדיסטי הידוע מוארשה ארתור זיגלבוים. היה זה ערב שלא ישתכח. המרצה הקסים את מאזיניו בלשון אידית העסיסית שלו ובבקיאותו הרבה בספרות אידית. הוא הציג את י. ל. פרץ בכל הדרו ככוהן גדול בספרות אידית. במשך שלוש שעות ההרצאה היתה ההרגשה אצל הכל שארתור זיגלבוים שיחרר את עצמו בערב זה מהשקפת עולמו הבונדיסטי, אולם ברגע האחרון הוא עבר לתעמולה בונדיסטית. כותב השורות האלה, שישב ראש באקאדמיה, קם והודיע, כי הנהלת „מועדון פרץ" אינה אחראית לתוכן הפוליטי של ההרצאה. הודעה זו היתה

מעין הקש האחרון, זה ששבר את גב הגמל לפי המשל הידוע. מר זיגלבוים, בשובו לוארשה, כתב ב„פאָלקסצייטונג״ פיליטון סאטירי על הנוער של ביחאוה, שבו לקח נקם על ההודעה המחוצפת הנ״ל.

מיד לאחר המאורע הזה החלו מתארגנים מחוץ למסגרת „מועדון פרץ״ קבוצות של „בונד״ ו„פועלי ציון״. בפנים המועדון השתדל כל אחד משני החלקים האלה להגיע לרוב. במטרה לתגבר את כח „פועלי ציון״ במועדון החלט שהח׳ י. פייאֶראַייזן, שנמצא כל הזמן מחוץ למסגרת המועדון, יציע את מועמדותו למועדון. ההנהלה דנה בהצהרתו ודחתה אותה.

אולם „מועדון פרץ״, שהיה גדול ויפה, שכן בביתו של מר נתן שארפשטיין. מר שארפשטיין השכיר חלק מדירתו למועדון בגלל מצבו הכלכלי שבאותו זמן היה קשה. אנשים בעיירה הוכיחוהו על מעשהו זה, שכן היה בכך משום פחיתות כבוד לגבי בעל־בית לתת מקום לארגון בביתו. אחרי שתם החוזה סירב מר שארפשטיין לחדשו. מצבו הכלכלי הוטב, כנראה, לאותה עת. קבוצת „פועלי ציון״, שניהלה פעילות בלתי רשמית במעונו של אידל פייאֶראייזן, שכרה עם צאתה מ„מועדון פרץ״ אולם לעצמה אצל יחיאל גולדשטיין. עם מייסדי המועדון החדש היו: ישראל פייאֶראייזן, יעקב קליימאן, יחזקאל כהן, זיסל בורשטיין, חוה קיכאָלמאכר, שמחה פלאמנבוים, פסיה קליימאן, חיה צוקרמאן, יחזקאל פלאמנבוים, פריידה שטרן. כדי לתת אישור חוקי רשמי למועדון הוקם סניף ל„געזעלשאפט אווענד־קורסען פאר ארבייטער אין ווארשא, אבטיילונג אין בעכעווע״ (שעורי־ערב חברתיים לפועלים בוארשה, סניף ביחאוה). בהנהלה שנבחרה היו החברים: יעקב קליימאן יושב־ראש, ישראל פייאֶראייזן סגן יושב־ראש, שמחה פלאמנבוים מזכיר, יחזקאל כהן גזבר. בלי לאבד זמן הטילו כולם את עצמם כבר ב„ירח הדבש״ לתוך קלחת החיים המפלגתיים באותה התלהבות שרק הנוער מסוגל לה. ראשית כל ארגון המועדון, שבו טיפלו החברות. אם כי המועדון היה קטן יותר ולא רב־רושם כמו „מועדון פרץ״, ההרגשה שהוא „שלנו״ היה בה משום סיפוק רב. התקרה קושטה בשרשרות של ניירות צבעוניים: תכלת־לבן ואודם, ובין התמונות על הקירות תפשה מקום נכבד תמונתו של בר בורוכוב. הפתיחה החגיגית נערכה בהשתתפות בא־כח הועד הלובליני, ובכך ניתנה ההזדמנות לקהל לעמוד על התרחבותה של הפעילות החברתית־הפוליטית בעיירה.

למותר לומר כי תנועת „פועלי ציון״ היתה ראשית כל מכוונת נגד החזית הבונדיסטית. הדברים לא הגיעו אצלנו לידי התנגשויות נוסח לובלין או וארשה, לא — הפולמוס היה בעיקרו אידיאולוגי; התווכחו והתפלמסו לא רק באסיפות

מארגני ה„קורסים־של־ערב לעובדים בוארשה, סניף ביחאוה"
„געזעלשאַפט אוונט קורסן פאַר אַרבעטער אין וואַרשע, אָפּטיילונג אין בעכעווע

(מימין לשמאל): פלמנבוים יחזקאל, פייראייזן חיים, פלמנבוים ..., קליימן יעקב,
בורשטיין ..., פייראיזן ישראל, כהן יחזקאל

אלא בכל מקום: ברחוב, במספרה, בטיולים אל הטירה, או באחו. שני הצדדים חיטטו בספרות המפלגתית שיוכלו להשיב בהצלחה על שאלותיהם של היריבים. והריני מודה ומתודה כי לא אחת קינאתי בלבי את הבונדיסטים שיכלו לדבר אל ההמונים בלשון פשוטה ומובנת לכל פועל. הם הטיפו למאבק על זכות העבודה, אוטונומיה תרבותית לאומית להמוני היהודים, למלחמה באנטישמיות וכו' וכו'. ואילו אנחנו, „פועלי ציון", דיברנו בלשון מעורפלת על „כאן" ועל „שם", על תהליכים סטיכיים בחיים היהודיים, הגירה, פרוֹדוקטיביזציה של המוני היהודים, ארצישראליות פרוליטארית וכו' וכו'. אחד הפועלים שיצא פעם מאסיפה שלנו אמר כך: „כדי להבין את התיאוריה שלכם צריכים ללכת ללמוד באוניברסיטה. אין זה בשבילי". אכן מאושרים היינו כאשר מַרצה משלנו, שהבאנוהו במיוחד מלובלין או מוארשה, היה מצליח להדוף את כל ההתקפות הבונדיסטיות וגם להניח דעתנו ביחס לשאלות שהעיקו על מצפוננו. תפקיד מיוחד במינו מילא בענין זה חברנו משה קאַלאָרשטיין (משה פיולאק), שידע בדיוק של ראדאר לתפוס מבעוד זמן את השאלות שה„בונד" התכונן להציג ולהכין מראש את התשובות המתאימות.

מבין החברים שהצטרפו מיד לאחר התארגנות המפלגה והתבלטו בפעולותיה — כל אחד בשטחו — היו: משה רידר, שמואל הלָבן (שמואל איינשטיין), משה לובלסקי. רידר הצטיין כמארגן, שמואל הלָבן כמנהל טכני, ש„ידי זהב" לו; מטפל היה בכל ההצגות בהתקנת התפאורות, ובלעדיו דבר לא זז. משה לובלסקי — במזכירות; כל ההודעות והכרזות נכתבו בכתב־ידו הנפלא בצבעים שונים. לכל זה היה ערך רב לגבי הפרסומת בימים ההם.

בהקבלה להתארגנותה של המפלגה צצה כמו מתוך האדמה הסתדרות נוער של „פועלי ציון", נוער בורוכובי, שבראשו עמד בריש פייאֶראַיזן. כהיום יש בכך אולי מקצת מן הבידוח, שאנשי המפלגה היו בחורים בני 20—21, בעוד שהנוער היה רק בשלוש־ארבע שנים צעיר מהם. אבל באותו זמן הורגש בכל זאת מרחק מסוים בין אלה לאלה. הנוער לא הירבה כל כך לחטט בשאלות פרוגראמתיות, לעומת זאת הכניס עמו חיים והתלהבות. לאחר יום העבודה היה בא מיד אל המועדון ושירתו היתה בוקעת ומהדהדת בכל הסביבה.

עומדים (מימין לשמאל): פלמנבוים יחזקאל, שרפשטיין אברהם, פייאראייזן פרל, צוקר בריל
יושבים: ז'ולטאק חיים, קליימן חוה, קליימן יעקב, צוקר אברהם, קליימן פסיה, רידר משה

נתארגנו חוגים: למדו דברי ימי עולם, כלכלה פוליטית, ידיעת הטבע, ספרות. המרצים היו מבין החברים בעלי ההכרה, ומביניהם הצטיין חיים פייאֶראייזן.

לא עברו ימים רבים ו„פועלי ציון" כמפלגה הפכה גורם חברותי בעיירה. נערכו הרצאות פומביות וקריאות בהשתתפותם של באי־כח המפלגה בוארשה, כמו זרובבל, בוקסבוים, פטרזייל. אחרי כל ביקור מעין זה היתה הרגשה של הכרת טובה תוך התפעלות מצד הנוער. „פועלי ציון" לקחו חלק בתעמולת הבחירות לסיים הפולני וזכו לתוצאות משביעות רצון.

מקום חשוב בפעולות המפלגה תפש בית־הספר של־ערב, שבו קיבלו ילדי פועלים והנוער השכלה יסודית. מדי שבת בבוקר היו מתארגנים טיולים אל האָחו והיערות, וכך פותחו אצל הילדים האהבה לטבע וליופי. בעבודה זו היו פעילים בעיקר החברים פאֶלה ארליך, ישראל פייאֶראייזן וזיסה בורשטיין.

היתה משום הרגשה חגיגית כאשר בחרה המפלגה את החבר י. קליימאן כציר לועידה הראשונה „למען ארץ ישראל העובדת" בוארשה. חברי „פועלי ציון" גאים היו שניתן להם, לבני העיירה הקטנה, לקחת חלק בויכוחים ובהחלטות הנוגעות לעתידו של הפועל היהודי בארץ ישראל.

היום, כשאנו מעלים על לבנו אותה תקופת־נוער מענינת שהכניפה אותנו בשאיפות וחלומות על עולם חדש, יפה יותר וטוב יותר, ברור לי, כי אם זכינו אני וחברי לעלות לארץ ולהימלט מגורל באֶלז'יץ ומיידאנק, הרי עלינו להודות על כך לחינוך שקיבלנו בתנועת „פועלי ציון".

חיים כהן

שאיפה להשכלה ולתרבות

היה זה בשנות העשרים. עיירתנו הקטנה ביחאנה לא היה לה לא בית־ספר ולא מורה. לאמיתו של דבר היה בעיירה מורה נחמיה מנדלבוים, שלימד את תלמידיו חומש ורש״י, וכן היו שם „חדרים״ ומלמדים, אולם מורגש היה הצורך בבית־ספר ללימודים חילוניים. החליטו הציונים להביא מורה מלובלין וליסד בית־ספר. היוזמים היו: מנדיל רייז ויעקב וייצאַנבליט והמורה שהביאו היה ז׳יטומירסקי. בבית־ספר זה למדו נערים עד גיל 16 ו־18.

האוכלוסיה של עיירתנו היתה מורכבת מבעלי־מלאכה וסוחרים קטנים. אחרי מלחמת העולם הראשונה היתה מתהלכת מימרה עממית „מלאכה היא מלוכה״, והנוער היהודי החל לומד מקצוע. המקצועות בעיירה היו מוגבלים, ולנסוע לעיר גדולה ללמוד מקצוע שם אי־אפשר היה לצערנו, כי לא היו בנמצא האמצעים החמריים הדרושים לכך. לימוד מקצוע במקום אף הוא לא היה מן הדברים הקלים באותם הימים. קודם כל מוכרחים היו לחתום על חוזה עם נותן העבודה לשלוש שנים ולהתחייב לעבוד ללא כל תמורה, ויום העבודה היה בן 12 שעות! בלית ברירה עבדו בתנאים אלה, הזמן חלף, ובינתים למדו השוליות לעבוד, ומשהרגישו את עצמם עומדים כמעט ברשות עצמם נסעו לעבוד בעיר הגדולה ובעת ובעונה אחת להשתלם במקצועותיהם. כך עבדתי אני שנים אחדות וחזרתי לעיירתי־מכורתי.

לא הכרתי עוד את הנוער של עיירתי: נוער מאורגן יפה במפלגות בעלות המגמות השונות אשר בפולין. בערבים היו כל המועדונים של המפלגות מלאים, הרחובות המו מנוער, התנהלו ויכוחים ערים בבעיות מפלגתיות ועולמיות, וכיצד יש לפתור בעיות חברתיות כדי לשוות לעולם צורה יפה יותר ולהבטיח עתיד טוב יותר. הציונים הקימו „בית־עם״, מרכז תרבותי עם ספריה וחוג דראמתי, שהיה מציג מחזות יהודיים וגם מזמין שחקנים מקצועיים מהעיר הגדולה. היתה הסתדרות

של „פועלי־ציון", שבין יוזמי אירגונה היו: יעקב קליימאן, ישראל פייאראייזן ואחרים. הם ניהלו עבודה אירגונית יפה, היה להם מועדון ע"ש י. ל. פרץ, שבו נמצאה עתונות מווארשה ונואמים ומרצים מן המרכז היו באים לנאום ולהרצות, ביניהם זרובבל ואישים חשובים אחרים. היתה הסתדרות בונדאית, שבין מארגניה היו אברהם צוקר ומנשה ארליך. גם הם ניהלו עבודה אירגונית יפה, היתה להם ספריה וקוראים רבים; כן היו מקבלים עתונות מן המרכז בווארשה, מארגנים חוג דראמתי ומעלים על הבימה מחזות שונים באולם „בית־העם" השכור מאת הציונים וגם יוצאים להצגות בעיירות הקטנות שבסביבת ביחאוה.

כך חיתה, שאפה והתפתחה עיירתנו הקטנה ביחאוה עד שפרצה מלחמת העולם.

מסיבת פרידה ליעקב קליימן לרגל עליתו ארצה
אָפּשייד צוזאַמענקומען פאַר יעקב קליימאַנס אָבפאָר נאָך ארץ־ישראל

עומדים (מימין לשמאל): ווינר דניאל, מ. ג. פייאראיזן, שאַרפשטיין אברהם, מ. הוכמן, א. צוקר, הנדיל נייזר, חיים פייאראיזן
יושבים (מימין לשמאל): ישראל פייאראיזן, ש. קיכלמכר, יעקב קליימאן, חוה קליימאן, חיים ז'ולטק, חיה ארליך, מנשה ארליך

נח שינגרטן

ה„חדר״ והמלמדים בביחאוה

האולפן, או בית־האולפנא, שלנו בעיירה היה ה„חדר״ המסורתי שבו ינקנו ממורשת התרבות וההיסטוריה של עמנו. תהא הערכתנו היום את החינוך שמלפני דור ויותר אשר תהא, אין ספק שחיוב ושלילה גם יחד מהוים גורמים חשובים בה. ואפילו אין שיטת ה„חדר״ הולמת עוד את דרכי ההוראה המודרנית, מן הנמנע לנו לא להודות בערכו הרב באותם הימים בעיצוב הלך־מחשבתו הלאומית של דור התחיה.

שונים לאין ערוך היו התנאים בהם למדו תינוקות של בית רבן ב„חדר״ מאלו של הגנון והגן כיום. גיל המתחילים ללמוד אלף־בית היה למעשה גיל הגנון של היום — בני שלוש שנים; אולם במקום משחקים וצעצועים היו הם מסבים לשולחן ארוך, סידוריהם לפניהם, הרבי בחטרו מראה על האותיות המנוקדות ומלמדם להגות את ההגאים כהלכה, והפעוטות חוזרים אחריו ומשננים אותם בצוותא. ברגיל היה עוזרו של הרבי, ה„בעלפער״, מביא את הפעוטות ל„חדר״ ומחזירם לבתיהם. עבר „זמן״, או שני „זמנים״, — כמוהו כסמסטר, מחצית שנת לימודים — התינוקות גדלו קצת והחלו לומדים חומש עם רש״י משעות הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה לאור הנר ועששיות־הנפט. או אז היתה רוח של סיפוק רב אופפת את הקטנים שהחלו הולכים לבדם ל„חדר״. ובלילות החורף, אם בשלג היורד בפתותים מצופפים ומכסה את הסימטות והרחובות הבלתי סלולים, ואם במזג־אויר סגרירי, היו הם חוזרים מכורבלים במעיליהם ונעולים מגפיהם וערדליהם, שהיו חורקים תחת מצע השלג או בוססים בבוץ, ופנסיהם בידיהם מתנצנצים ומאירים לפניהם הדרך. וכך „זמן״ אחר „זמן״ עד שהגיעו ללמוד בבית־המדרש, אם ביחידות ואם בקבוצות, והחלו שמים לילות כימים ועוסקים בתורה. אכן זה היה המעין ממנו שאבנו את תודעתנו הלאומית, וה„רבי״ים והמלמדים

שהאירו את עינינו במשנתם ויצקו רוחם עלינו ראויים לכל הדעות שנזכרם ונחזיק טובה להם.

ר׳ ישעיה׳לי מלמד היה מַקרי דרדקי. המעון שלו הכיל חדר־מגורים אחד, שבו התגורר עם בני משפחתו ובו קיים את ה„חדר״ שלו. הפעוטות בני השלוש היו ישובים מסביב לשולחן ולומדים את ההגאים מפיו, ובאותה עת עצמה היתה תרנגולת בודדת מתרוצצת מפינה אחת למשנה ומושכת אליה את תשומת־לב התינוקות. ישעיה׳לי מלמד היה מקיים „יחסי ציבור״ עם הורי התינוקות, לובש את בגדי שבת שלו ומבקר בבתיהם לשדלם שיאריכו את ימי לימודי ילדיהם אצלו ל„זמן״ נוסף, וכן לקבל תלמידים חדשים. למותר לומר שמתפרנס היה בדוחק.

ר׳ איטשה פיק אף הוא היה מאותו סוג של מלמדי דרדקי. דירתו אף היא לא היתה גדולה יותר — בעלת חדר אחד בביתו של פייבל קיכאֶלמאכר. מטופל במשפחה גדולה נאבק הוא קשה בפרנסת בני ביתו. מאחר ש„חדר״ו קטן היה מהכיל את תלמידיו נוסף על בני משפחתו, היה משתדל להשיג תלמידות שיוכל ללמדן בבתיהן. אדם בעל הופעה נאה היה ועם זה מדוקדק בעניות. ואם להשתמש בביטויו של המשורר מאנגר כי „לעוני צפרנים חדות״, הרגש הרגיש איטשה פיק המלמד על בשרו את משמעותו המלאה של ביטוי זה.

ר׳ ברוך הסומא („דער בלינדער ברוך״) נימנה עם המלמדים חומש ורש״י לתלמידיהם. גם „חדר״ו היה קטן וצר, ובו היה הוא עובד מבוקר עד ערב ומשנן עם תלמידיו בני ארבע וחמש את סיפורי בראשית ושמות עם פירוש רש״י. היו לו תלמידים רבים, ומהיותו סומא בעינו האחת היו הקטנים מקנטרים אותו במעשי קונדסות ושובבות. הוא זכה לשם בעיירה במסירותו ובמאמציו להקנות לתלמידיו ידיעות ראשונות בלימוד התורה.

ר׳ ברוך זאמוֹשצ׳ר נקרא כך על שם עירו־מולדתו זאמוֹשץ׳. הוא היה מהמלמדים המתקדמים יותר, דירתו היתה מרווחת יותר — בעלת שני חדרים בביתו של שמואל־הירש, שאחד מהם שימש מגורים לבני משפחתו ואחד „חדר״ לתלמידיו. אשתו הינדל מוטל׳ס היתה אופה דברי מתיקה ומוכרת לילדים ועוזרת

בכך לבעלה בפרנסת הבית. מחלון ה„חדר" ניתן היה להשקיף על בוסתן עצי־התפוחים שהיה שייך לשני בעלי־הבתים פייבל קיכאַלמאכר ושמואל־הירש והשתרע עד נחל אינגרוטן. הגן צודד את נפש הילדים, והם ידעו לנצל כל רגע של היסח הדעת, או העדרו, של המלמד ולהתחמק מהחדר אל הגן והנחל לשחק ולהשתעשע קצת חפשים מעולה של תורה.

ר' אביש זלאטה'ס היה ידוע כמלמד קפדן ומטיל משמעת ב„חדר" שלו, והוא לא בחל באמצעים, לרבות ענשים פיסיים, כדי לקיימה. הנה כי כן היה מרביץ תורה — מרביץ תרתי משמע, והתלמידים היו לומדים לא משום „מורא רבך כמורא שמים" אלא משום שיראים היו אותו והשתדלו שלא יכשלו בבחנו אותם.

ר' איטשה־מנדל גראבלר לימד תלמידים מבוגרים יותר חומש ורש"י וגמרא. דירתו היתה בשכנות עם דירת מאַטל האופה („די בעקערן"). ה„חדר" שלו היה מרווח ומחיצה הפרידה בינו לבין חדר־השינה של המשפחה. בעל קומה תמירה ורחב כתפים, פנים חטובים ומעוטרים זקן אדמדם, נחשב ר' איטשה־מנדל למלמד טוב, מחמיר עם תלמידיו, אבל יודע לקרבם אליו בקריאתו הערבה את המגילות ואת ההפטרה ובאגדות שנוהג היה לספרן כשרוחו טובה עליו. שני בניו למדו יחד עם כל התלמידים והוא לא חסך גם מהם את שבטו, בבקשו להוכיח לשאר התלמידים כי הכל שוים לפניו, אפילו בניו, ואין רחמים ביחס ללימוד תורה. אשתו שלא היתה גדולה בנוי קנטרנית היתה, והתלמידים היו עדים למריבות משפחתיות תדירות. אף ר' איטשה־מנדל גראבלר לא שפר עליו חלקו, ונוסף לחיי העוני נתן לו האלוהים בת יחידה אילמת־חרשת. יקשה לתאר את סבלו של האיש שקיבל את יסוריו באהבה.

ר' חיים־יענקיל פינשמידט. דירתו שכנה בדרך שהוליכה ללובלין והכילה שני חדרים: באחד לימד הוא את תלמידיו, ובשני היו אשתו ובנותיו תופרות כותנות ועוזרות לו בפרנסת הבית. מלמד היה גמרא עם תוספות, וניגון הגמרא שלו ושל התלמידים היה מתלכד עם זמזום מכונת־התפירה למנגינה אחת מתמשכת והולכת. תלמיד שסיים אצלו לימודים של „זמנים" אחדים נחשב ל„בוגר"

היכול להמשיך בעצמו בלימוד הגמרא. נוסף למלמדות שלו היה גם בעל־תפילה עובר לפני התיבה בבית־הכנסת.

ר׳ איטשה אברהם׳לי שוחט׳ס היה יהודי מכובד מאד בקהילה של עיירתנו ותלמידיו היו בני נגידים ובעלי־בתים שלמדו אצלו גמרא ותוספות. הם היו גאים ברבם, התיחסו אליו בכבוד והערצה, וראו את עצמם מאושרים שזכו לקבל תורה מפיו. הוא דרש מתלמידיו יחס רציני לתלמודם, והם צריכים היו להתאמץ הרבה שיוכלו לעמוד בדרישותיו. המבוגרים שבהם צריכים היו לעזור לצעירים יותר, וכך הירבו הם ללמוד עד שנבללה התורה בגופם.

כל המלמדים הנ״ל השתייכו לחוג האדוקים שומרי מצוות והיו נאמנים על ההורים שהפקידו את בניהם בידיהם בכל הנוגע לענינים שבדת וזהירים במצוה קלה כבחמורה. ברבות הימים, ועם התפתחות הזרם החברתי שנתפס להשכלה ולציונות, וכן לתת־זרמים סוציאליים, כלכליים ועוד, הופיעו מורים בעלי הלך מודרני בחינוך, שמהם נזכיר כאן את:

נחמיה לרר (מנדלבוים), שקיבל את השכלתו בוארשה הבירה והיה מהמשכילים הראשונים בעיירה. בעל הופעה יפה בלבושו ובנימוסיו, ידע הוא גם לשוות ל„חדר״ שלו נוי מסוים בריהוטו וסידורו, ששונה היה מכל ה„חדר״ים האחרים בעיירה. דירתו נמצאה בשכנות עם בית־המרקחת במרכז העיירה, בקירבת ביתו של פישל האופה. מלמד היה את הבנות והבנים מלבד תנ״ך גם רוסית, גרמנית, וכתיבה תמה. האוירה היתה נעימה, ויחס התלמידים אליו היה של כבוד ודרך ארץ.

לזרם ההשכלה הכללית בעיירה תרמו בשלב מאוחר יותר: גולדה זיטמן, טייבה׳לה לוינבוים, גבירץ, שהיו סטודנטים בגימנסיה של לובלין ונתנו שעורים פרטיים לצעירים רבים ששאפו להשכלה.

נח גולדשטיין

לדמותו של חיים־יענקיל המלמד

שם־משפחתו היה פינשמידט, אבל ידוע היה בעיירה כחיים־יענקיל. מתבלט היה במראה פניו החיורים עטורי זקן בלונדי שעצבות עדינה היתה נסוכה עליהם. הוא לא נתברך בנכסים שיכלכלו אותו ואת בני ביתו בלחם, ומלאכה — אף כי חביבה היא לפני מי שאמר והיה העולם — גסה מדי היתה לגביהו. אבל תלמודו היה בידו, וכך השתבץ במסגרת המלמדות בעיירה והיקנה דברי תורה ל„נערי גמרא". במסירותו לתלמידיו, שאותם רצה לראות יראי שמים, הסיח דעתו כליל מן ההכרח שמלמדות זו צריכה לחיות אותו ואת בני ביתו, וכבעל בטחון סמך במאן דיהב חיי יהב מזוני. ולא רק במלמדות עסק חיים־יענקיל — הוא היה גם שליח ציבור, ולא בעיירתו שלו אלא בישובי היהודים שבסביבה. שם היה עובר לפני התיבה במועדים שלא על מנת לקבל פרס חלילה. וכשהיו אומרים לו: „חיים־יענקיל, אם אין קמח אין תורה, יש לדאוג למזונות לבני הבית וגם בגד ללבוש מוכרחים פעם לקנות, ואתה נוסע ומתפלל לפני הציבור ואינך מקבל כל תשלום בעד זה", היה משיב: „הרי יהודים מסכנים הם אלה החיים בין הגויים, כלום אפשר לקבל מה מהם. ובכלל, הרי אני רק בעל תפילה למענם..."

מאשה־בינה, אשתו של חיים־יענקיל, בת למשפחה מיוחסת היתה, וכאשה כשרה ותמימה ידעה כי עליה להיות עזר כנגד בעלה הצדיק בפרנסת המשפחה. רכשה מכונת־תפירה והיתה תופרת לבנים בשביל בעלות־הבית בעיירה, וקנתה לה שם בעבודתה המושלמת. ילדה מאשה־בינה ארבעה ילדים: זאלדה, צדוק, לאה ובלומה, גידלה וחינכה אותם בנחת עם שהיא ממשיכה לתפור ולתפור את הבד הלבן — עד שחלתה במחלת הריאה ונטרדה — כרבים במחלה זו באותם הימים — מן העולם. נתעגם ביתו של חיים־יענקיל, אבל החיים תבעו המשך, וזאלדה, הבת הבכירה, קיבלה על עצמה את הנהלת הבית ואת הדאגה לאביה ולשאר הילדים. צדוק, שהיה בחור בית־המדרש, החל לומד את מקצוע התפרות; לאה היפה,

בעלת הפנים החיוורות כשל אמה והשער השחור המתולתל, קיבלה לידיה את מכונת־התפירה של האם, למדה את המקצוע, והחלה תופרת; והקטנה בלומה המשיכה לימודיה בבית־הספר הממשלתי. דומה היה הכל הסתדר וחיי הבית כאילו לא הופרו — קפץ על המשפחה רוגז מחלתו של הבן היחיד והמוצלח והוא נעקר מן העולם. היה זה אסון גדול לחיים־יענקיל ששיכל את ה„קדיש" שלו וגם לאחיות שהבינו לצערו הגדול מאד של האב. קשה היה להבליג על היגון, אבל החיים תבעו את שלהם „על כרחך..." וכך המשיך חיים־יענקיל ללמד את תלמידיו, וזאֶלדה ולאה החלו מבלות את זמנן החפשי ב„פרץ קלוב" של „פועלי ציון שמאל", קראו והתענינו וקיבלו השפעה, ולאה היתה לחברה פעילה, לוחמת „למען הפרוליטאריאט היהודי, למען ההמונים העמלים היהודים הזקוקים לטריטוריה משלהם, וטריטוריה זו נמצאת, כמובן, בארץ ישראל". עד כה וכה גמרה בלומה הצעירה את בית־הספר הממשלתי, חלמה להמשיך בלימודים ובינתים הצטרפה ל„החלוץ" ויצאה להכשרה. משמצאה את אשרה האישי, נפרדה מאביה ומאחיותיה המבוגרות ועלתה ארצה. ולא זכו חיים־יענקיל ושתי בנותיו לעלות אחריה וניספו יחד עם כל בני העיירה בשואה שהשיגה את בית ישראל בפולין.

יהא זכרם ברוך.

נח שינגרטן

דיוקנו של מורה

מוצאו היה מליטא, אולם משפחתו עברה לגור בלובלין ובה גמר את חוק לימודיו בגימנסיה המקומית. התארחתי פעם בביתם, ובקושי אני זוכר את בני משפחתו. היו בבית ילדים אחדים, קטנים ממנו, ואביו שהיה משכיל עם חוש הומור ו„מתנגד" כדרכם של יהודים ליטאים היה גאה מאד בבנו הבכור, המלומד והמוצלח.

המדובר הוא בתקופה שלפני יובל שנים כמעט, ואני אז בן עשר. אין תימה איפוא שפרטי חייו של המורה ז'יטומירסקי ידועים לי אך במעט. אולם לא אגזים אם אומר, שכולנו עודנו זוכרים את הדמות המקסימה והאצילית שהופיעה בעיירתנו ביחאוה כמורה ראשון בבית־הספר הכללי שנוסד על־ידי הציונים באותם הימים. היה זה מאורע מהפכני ורב־משמעות בחיי הקהילה הקטנה. עד אז היו הילדים לומדים רק ב„חדר" ורק לימודי קודש: חומש עם רש"י וגמרא. בודדים בלבד, וביניהם בנות אחדות, למדו כתיבה וחשבון אצל המורה ר' נחמיה לרר.

בית־הספר שכן בדירה של עקיבא איכנבלאט. בתחילה עורר הדבר התנגדות מצד החרדים הלא־ציונים, שראו בחידוש זה מעין כפירה במסורת רחמנא ליצלן. אולם במרוצת הימים הפך בית־הספר למוסד שקנה לו נפשות בקרב כל שכבות העם, וזה בעיקר הודות לז'יטומירסקי. (זוכר אני אותו רק בשם משפחתו, אבל לא את שמו הראשון, אף כי התארח בביתנו משך תקופת הוראתו בבית־הספר, וחיבה היתה נודעת לו ממני כמו מיתר התלמידים.) צעיר היה, כבן עשרים וחמש שנים, בעל קומה ממוצעת, ממושקף, פניו חיורים ובלורית שחורה עבותה סרוקה לאחור. שערו השחור מעל המצח הגבוה שינה לו מראה של סטודנט תלמיד־חכם לפי מושגי הימים ההם. רציני, ועם זאת בת־צחוק שובבנית, פקחית, שוכנת בזויות שפתיו. נראה הוא מעין מזיגה מקסימה של בגרות ושובבות ילדותית. והוא שפתח לפנינו שערים אל העולם הגדול מלא הקסמים, עד שניתן לנו להידמות לבני גילינו הלומדים בגימנסיות בכרכים הגדולים של מדינת פולין.

כיתת בית־ספר „תרבות" עם המורה ז'יטומירסקי
שול־קלאַס „תרבות" מיט דעם לערער זשיטאָמירסקי

כשאנו סוקרים לאחור ועורכים את שיטת הלימודים של היום לזו שבעבר, הרינו משתוממים לכשרון הפדגוגי שבו נחן המורה ז'יטומירסקי. הצגות התלמידים שהיה עורך, השירה והדקלום בציבור, הטיולים מחוץ לעיר — עבודה שהיה משקיע בה יחידי מאמצים ללא ליאות, ראויה גם היום להערכה רבה.

אם העיירות הקטנות, העניות והמרודות, שהאוכלוסיה היהודית בתוכן היתה מוקפת ים של גויים שונאי ישראל, ידעו לשמור מכל משמר על חיים יהודיים עצמאיים של קהילה, תורה, חינוך ותרבות, לשמור על הגחלת שלא תכבה — חייבים אנו על כך למורים כז'יטומירסקי, אידיאליסטים מסורים בלב ונפש להוראה, שבה ראו יעוד ומשאת־נפש. הם־הם שנטעו בנו את האמונה בגאולה וחיזקו את ידינו לא לפחד, לא להתביש ולא להתבטל בפני החיים הבריאים של הגויים הסובבים אותנו. צעירים לימים היינו, והוא, המורה, העיר בנו את התשוקה לקריאת שירי ביאליק, טשרניחובסקי, פרוג, פרץ ואחרים, שהרחיבו את אפקינו, הסיחו את דעתנו מהמציאות המנוונת של הגלות, ועוררו את כסופינו למולדת, לתחיה לאומית.

אחריו באו מורים אחרים, אולם אותו לא שכחנו ושמרנו לו אהבה והערצה בלבנו, כי הוא הקרין מאורו על סביבתו ואצל מרוחו היפה עלינו, ונטע על תלמי

הלבבות הצעירים זרעים שנבטו ברבות הימים למעשים חלוציים, להיחלצות מהגולה ועליה לארץ.

ז׳יטומירסקי היה מסוללי הדרך לגאולה, מבעלי החזון הציוני ושוללי הגלות, אבל הוא עצמו לא זכה להימלט מאותו עולם שוקע שנדון לכליה. אולם פעלו ומאמציו של ז׳יטומירסקי השלובים־שזורים בתוך המסכת של קהילת ביחאוה, ותרומתו העשירה והברוכה לעיצוב ההוי וחינוך הדור של הנוער שלה יחרתו לזכרון־עד בתוך שאר פעולותיהם ומעשיהם המבורכים של קדושי ביחאוה.

יהא זכרו ברוך!

המורה טובה לוינבוים עם כיתתה — די לערערין טובה לווינבוים מיט איר קלאַס־שולע

חיים זולטאק

לזכרו של אברהם צוקר

„טעות היא בידי אלה המערבבים בקלחת אחת לאומיות ושחרור לאומי" — קרא הוא בקול רגוע ובטוח והסביר את הפרק מתוך „השאלה הלאומית" למאַדאַם לפני כמה עשרות צעירים שישבו ליד שולחן ארוך במועדון דל, ולפעמים גם קר, מואר במנורה של נפט. זו היתה תקופת „התחיה" בעיירה ביחאנָה, והפועלים הצעירים רצו ללמוד ולהבין את הרעיונות שחדרו לתוך ההמונים היהודים באותו זמן.

דומיה שררה סביב השולחן והמורה המשיך: „מהי בעצם אומה? אילו הן הנימין המקשרות, המלט הממַלט קבוצת אנשים ויוצר מהם אומה? האם זאת הלשון? האם זו הדת? ואולי עבר היסטורי? ומהי דעתו של הארטגלאס*, של דובנוֹב? האם אומה אנחנו או לא?"

כך הלך הוא והמשיך בשאלותיו, הסביר, פירש ונתן תשובות, ושוב קרא פרק למאַדאַם „לעומק החיים", שבו הוא מוכיח כי אף־על־פי שהוא, מאַדאַם, אינו תמים־דעים לא עם הארטגלאס ולא עם דובנוב, אבל אין ספק שאנו היהודים הננו אומה ובתור שכזו עלינו להילחם למען שחרורנו הלאומי.

בערבים אחרים, ליד אותו שולחן עצמו ולפני אותם צעירים, קרא הוא את „המאטריאליזם ההיסטורי" או על כלכלה מדינית, ובאותו כשרון שציין אותו הסביר ופירש את הרעיון המארכסיסטי, את התפיסה המאטריאליסטית של ההיסטוריה: כי לא האידיאה היא היוצרת את התנאים — אדרבה, האידיאה היא תוצאה של תנאים חמריים. וכך הלך והשיב באורך־רוח על כל השאלות שהוצגו והיה מרוצה שהבינו אותו.

מי היה אותו מורה? אילו בתי־ספר, אסכולות, סיים הוא?

---

* מראשי ההסתדרות הציונית בפולין — העורך.

עומדים (מימין לשמאל): ארליך מנשה, שטיין שמואל, מנדלבוים אביגדור, שרפשטיין אברהם
יושבים: צוקר אברהם, פייראיזן שלום, ז'ולטאק חיים

היה זה אברהם צוקר, בן למשפחה צנועה, ובית־הספר שגמר לא היה אלא בית־הספר של החיים על צרותיו, דאגותיו ומחסור חמרי. בכוחות עצמו, בצמאונו ללימודים ובאינטליגנציה מלידה שלו קנה ידיעות, ולאט־לאט הלך והתרומם מעל להמון. ואת אשר רכש לא חסך לעצמו, אלא שיתף אחרים בידיעותיו, חָלק משלו לאלה שלא היתה להם הסגולה ללמוד בעצמם. וכך התרומם והגיע לעמוד בראש הסניף של „בונד" בביחאוה.

באותו פרק־זמן כאשר היהודים בפולין הרימו ראש והתעוררו לחיים חדשים; כאשר החלה נושבת רוח של תקופה חדשה וזיעזעה את הסטרוקטורה הישנה של החברה היהודית; כאשר המפלגות השונות — כל אחת עם התכנית שלה והאמת שלה — נאבקו ביניהם ולעתים קרובות לחמו במרירות בעד ההשפעה ברחוב היהודי — היתה בין אלה שהפיחו רוח חדשה, רוח לוחמת בקרב המוני היהודים, מפלגת ה„בונד". ובדומה ל„בונד" בקנה־מידה ארצי, מילא תפקיד גדול בקרב הפועלים וההמונים סניף „הבונד" בביחאוה. עשרות, ואולי מאות, צעירים קנו שם מעט השכלה ותרבות, והרגישו את עצמם בתמימותם סולידאריים עם מיליוני

פועלים בעולם ועם עמים מדוכאים. תאמרו: חלום! אילוסיה! — ודאי. אולם כלום יכולים צעירים לחיות רק במציאות היומיומית הקשה? הרוח החיה, האדם הפעיל ביותר בהסתדרות ה„בונד" בביחאוָה היה אברהם צוקר. הוא הירצה, הקריא, השתתף באסיפות ובועידות מחוזיות; לעתים קרובות עיף ויגע אחר יום עבודה, במקום לחטוף מנוחה, בא לשבת ראש בישיבה או לארגן הצגה תיאטרונית — כל זמנו הפנוי, כל ידיעותיו, כל האינטליגנציה שלו היו קודש למפלגה. בכל נפשו ובכל מאודו עבד למען האידיאל שלו: למען חיים יפים וטובים יותר, למען עולם של צדק ושחרור כל העמים. וכל אלה שהשתייכו להסתדרות ה„בונד" בביחאוָה ונהנו ממעט השכלה ותרבות, עליהם להחזיק טובה בראש וראשונה לאברהם צוקר.

חלפו שנים, המצב הכלכלי בפולין הלך ורע, הלך ונעשה טראגי: שלוש מאות אלף קבצנים יהודים לפי הערכתו של „אורט". „ידים", „ידים" להשכרה — כך הכריזו, ללא עתיד וללא סיכוי לסידור ולהקמת משפחה. נוספו לכך הגעגועים לאֵי־שם, שאיפה לראות את העולם, לבקר בערים ובכרכים, לנדוד. „הבה ננדוד במרחביה, ננוע למרחקים" — כך שרו תוך כיסופים לחופים רחוקים. ואברהם צוקר לאחר שחלם על אושר האנושות עזב את ביחאוָה ונסע לבלגיה לחפש מעט אושר לעצמו.

היה זה בשנת 1932. באותו זמן היה משבר כלכלי גם במערב אירופה, ובצרפת כמו בבלגיה היו רבים מחוסרי עבודה. לא היו זקוקים לבני־חוץ. קשים היו חייו של צוקר שם, נאבק הרבה לקיומו, עד שסוף־סוף שיחקה לו השעה במקצת והוא הקים לו משפחה. ניתן לו לנשום קצת יותר חפשית וליהנות מעט מן החיים. ואז פרצה המלחמה.

המצב בבלגיה, כמו גם בצרפת, הלך ונעשה טראגי מיום ליום. הקרקע בערה תחת הרגלים, ושמועות הגיעו כי בפולין אוסרים יהודים ומכניסים אותם לתוך קרונות־של־בהמות סגורים וממיתים אותם בסמים. היאוש שגבר והלך אחז בכל. אבל צוקר לא נתיאש. לא רצה לחכות עד שיבואו ויאסרוהו, הביא את משפחתו למקום סתר ובעצמו החליט לנסות להימלט מידי הרוצחים. רצה לנסוע לדרום צרפת ומשם לנסות להגיע לפורטוגאל. יום אחד — היה זה בשנת 1942 — קיבלתי ממנו מכתב כי הוא נמצא באופן בלתי ליגאלי בפאריס ומבקשני שאבוא אליו לפי הכתובת הנתונה. אם כי אסור היה לי ללכת לבית־קפה, גברה שמחתי לראות את ידידי על הסכנה שהיתה כרוכה בכך — והלכתי.

ככל שעמוק היה היאוש שלי כן גדולה היתה התקוה שלו; לא היה לו אף ספק ספקא ביחס לשבר הגדול אשר יבוא על גרמניה — במהרה. הוכיח לי שככל שהם מרבים לכבוש ארצות כן הולכים הם ונחלשים, וככל שקויהם מתארכים כן הולכת ומתקרבת התמוטה שלהם. העולם לא יניח להם להרוס הכל. ואם החושך עודנו מכסה ארץ, הנה־הנה כבר נראה השחר מפציע בעד האפלה, והתשועה קרובה לבוא... לא האמנתי בכל אלה, חשתי כי הלילה יארך עוד ומיליוני בני־אדם יוקרבו בטרם תבוא הגאולה. אבל לא רציתי לפגום באופטימיות שלו, לא רציתי למעט את תקותו, להנמיך את אומץ־רוחו ואמונתו בשחרור הקרוב. שוחחנו שעה ארוכה־ארוכה, הזכרנו נשכחות, את העבר בביחאנה, את משפחותינו ואת ידידינו שם, ואת חברינו — היכן הם כולם? העודם בחיים? השעות חלפו ואנו נאלצנו להיפרד; הוא היה צריך למחרתו לנסוע — נפרדנו, איש איש לעברו, לגורלו...

השעה היתה מאוחרת. הרחובות היו חשוכים, עיר האורות היתה עטופה חשכת הלילה. ממרחק התגלגלו זמזומי האוירונים שזרעו מות והשמד בשורות שונאינו. לבנה חיורת מלאה שפכה את כסף־אורה על הרחובות הדוממים...

עברו ימים, אולי שבועות, ציפיתי בכליון עינים למכתב־בשורה ממנו, אולי מדרום צרפת, אולי מפורטוגאל, סוף־סוף הגיע המכתב — מלים אחדות, בסוד, שהצליח לשלוח מדראנסי, כן מדראנסי, נפל לתוך הרשת הפרושה... מבקשני כי אבוא אליו לדראנסי שכן יש לו משהו חשוב לומר לי. לנסוע לדראנסי?

עלו על לבי דברי דאנטה „אלה העוברים על סף זה עוזבים מאחוריהם כל תקוה". הא כיצד יכול אני לנסוע לדראנסי, אל המחנה אשר ליד פאריס שאליו אוספים את האסורים עד אלף איש ואחרי כן משלחים אותם לאושויץ... שלחתי עם אותו איש תשובה אליו שאין אני יכול לבוא לדראנסי, שיכתוב לי מה ברצונו שאעשה למענו, אולם מכתבי כבר לא הגיע אליו — הוא נמצא כבר בקרון־בהמות סגור בדרך לאחד המחנות, בדרכו האחרונה, כמוהו כמיליוני יהודים מכל ארצות אירופה.

בשנת 1943 עוד קויתי למצוא אותו באושויץ — לשוא. חיפשתי ביאנינה, חיפשתי בגלייביץ, שאלתי עליו באוראניאנבורג, האמנתי להכירו בפלאנסבורג, אבל כל זה לא היה אלא הזיה. קויתי לפגוש אותו בטראבלינה עילית או בדאכאו — לא מצאתיו. יתכן שאבד בתא הגאזים באושויץ, או בדרך, בדומה למאות ואלפים אחרים ששכבו ועיניהם הקפואות נעוצות בשמי מרום. איני יודע באילו מסיבות ניספה הוא.

כך סיים באורח טראגי אברהם צוקר, העסקן הציבורי, צבי שנות הנעורים שחלפו שם, בעיירה הרחוקה־הקרובה ביחאנה.

„הלומד מחברו פרק אחד או הלכה אחת או פסוק אחד, או אפילו אות אחת, צריך לנהוג בו כבוד" אמרו חז"ל. הריני מקיים בזה את המוטל עלי, כי המעט שאני יודע — חלק גדול מזה קיבלתי ממנו.

יהא זכרו ברוך.

מן ההוי

הפחד והמסתורין

משנות הילדות הרחוקות, כמו מעולם אחר, מגיחים זכרונות עמומים, מעורפלים, שרישומם נשתקע בנבכי הנפש ולא נעקר מלב. ואם גם רחוק־רחוק ודמיוני אותו עולם שבו חיינו אז, הזכרונות הקשורים בו קרובים־קרובים הם, יקרים, ואנו מתרפקים עליהם באהבה.

העיירה הקטנה על חייה האפרוריים שוקטת על שמריה, חוץ מאשר בימי השוק והיריד, שבהם התנועה ערה ועגלות האיכרים, שרעש אופניהן מתגלגל במרחק, הולכות ומצטופפות בכיכר השוק. בימים רגילים העיירה נמה את שנתה, מחשבת קצים, ומרחפת בעולם הדמיון של... יום השוק הקרוב. עם בוקר משכימים יהודים לבית־המדרש, מתפללים שחרית, „חוטפים" את ארוחת־הבוקר שלהם, וממהרים לפתוח את החנויות הדלות אשר להם. תנועת הקונים אף היא דלה ביום רגיל, ויש שהות לעיין בספר, לעבור על פרשת השבוע, או לעמוד בחוץ ולהחליף דברים עם עוברים ושבים — הזמן אינו דוחק. אירועים מיוחדים אינם מתארעים, דאגת הפרנסה היא המעסיקה בעיקר את הבריות, ועניני ה„תלמוד תורה", חתונות, לידות או חו"ח מיתות — הם־הם המהוים את הרקע החברתי וההוי של חיי העיירה. ומקרה אחד של אשה שהיקשתה ללדת ולוּנה פחד ומסתורין נחרת עמוק בנפשי ולא נמחה מלבי עד היום.

היה זה באחד מימי חודש אלול, כאשר מורא „הימים הנוראים" מורגש באויר, והקהל כולו אחוז חיל ורעדה לפני יום הדין הגדול הממשמש ובא. ענני סתיו מרחפים על פני השמים וגשמים יורדים לעתים תכופות. יהודים רצים לבית־הכנסת, ממהרים לסליחות, ואף אנו הילדים מקפידים בקיום המצוות ומתלוים אל אבא גם בשעות המאוחרות של הלילה. עצבות ורצינות נסוכות על כל פנים ומורגש קירוב לבבות בין שכנים וקרובים שידעו דברי ריב וקינטור במשך השנה. עתה רוצים הכל לשכוח, לעקור שנאה מלב, להתפיס, כדי לעמוד לפני מי שאמר והיה העולם כנועים וצנועים כענוי עולם...

מרימצ'י זאמברג בת ר' גרשון קלינמן כרעה ללדת בשעות הבוקר המוקדמות.

הוזעקה חנה שלומקה׳ס המילדת, עשתה כל אשר היה לאֵל ידה לעשות לקבל את התינוק, אולם זה התקשה לצאת לאויר העולם. שעות רבות של צפיה עברו, אנחות היולדת וצעקותיה הגיעו עד הרחוב למטה, וחנה המילדת היתה אובדת עצות — כל נסיונה הרב לא עמד לה וידה קצרה מהושיע למרימצ׳י. כיון שכך, הוחלט לנסוע ללובלין ולהביא את הד״ר בראנצקי. אולם לובלין רחוקה מביחאוה מרחק של כמה שעות נסיעה ובינתים — בינתים מחליטים בעצתו של מישהו (מי היה „מישהו" זה אינני יודע עד היום) למתוח חוט מבית היולדות עד... לבית העלמין (ואולי עד ל״אהלו״ של צדיק!) כסגולה להצלה ותשועה. נרעש ונפחד מהתכונה שליד הבית (גרנו בשכנות וגם היינו קרובי משפחה) עקבתי אחרי המתרחש, הלכתי אחרי האנשים שמשכו את החוט ואחרי קבוצת הנשים שנכנסו לבית־המדרש, פתחו את ארון הקודש (בעזרת השמש בודאי), ובבכי ודמעות התפללו והתחננו בעד היולדת והולָד.

הרופא הגיע בלילה. הולד נולד במזל טוב לאחר מאמצים רבים מצד הרופא וגם היולדת יצאה מכלל סכנה.

בקהילה הקטנה של ביחאוה היה קיים קשר הדוק בין האנשים שהרגישו בגורל המשותף להם והזדהו עם סבלו ושמחתו של כל אחד ואחד. תנאי החיים היו קשים, אבל האמונה היתה תמימה והיא שעזרה להם להתגבר על רבים מקשיי החיים היומיומיים. היתה אמונה במסתורין, והיה פחד מפני עולם המסתורין, אבל היתה אהבת הבריות וחזק היה הרצון לעזור איש לאחיו ולעמוד לו בשעת דחקו.

נח שינגרטן

מפי זקנים

היה בביחאוה זגג בשם זלמן שכטר. פעם הוזמן להופיע כעד בבית־המשפט. שאלו השופט: „כמה ימי שני חייך?" השיב כי הוא בגיל למעלה ממאה שנה. פיטר אותו השופט ממתן שבועה. בגיל מאה ועשר עוד היה זלמן שכטר מתהלך עם ארגז הזכוכית ויוצא לעבודה בכפר. מפיו שמעתי את הדברים הבאים.

פעם במוצאי־שבת ישבו אצל הרב נחמיה ז"ל ולא היה להם במה לערוך סעודת „מלוה מלכה". פתאום הופיע יהודי, בעל טחנת קמח אצל בודנר, שבא לבקש ברכה מאת הרב למען בנו החולה שחומו עלה מאד. אמר לו הרב שילך ויביא בה"ב (בראָנפן, הערינג, בייגל — יי"ש, מליח, כעכים). הלך היהודי והביא, וכאשר חזר לביתו מצא שבנו הבריא.

אביו של נחמיה שמוקלר היתה לו חנות של טבק וסיגאריות. פעם, בלילה, חלה בנו נחמיה וחומו היה גבוה מאד. רץ אביו אל הרב נחמיה באמצע הלילה לבקש ברכה ממנו. כיון שהיה בהול מאד לקח עמו במרוצתו לא את ארנק הכסף אלא ארנק של טבק. בא אצל הרב, סח לו את צרתו, והרב אמר לו שילך הביתה והילד בעזרת השם יבריא. הוציא האב את ארנקו לתת פדיון לרב ונוכח לדעת שטעה ולקח עמו את ארנק הטבק. ביקש סליחה מהרב והסביר לו את טעותו. אמר לו הרב כי גם טבק למקטרת הוא פדיון טוב וקיבל ממנו את הטבק.

זלמן שכטר נפטר בהיותו בן מאה וארבע־עשרה שנה.

יהא זכרו ברוך.

שלמה גולדשטיין

חתונה בעיירה ביחאוה

חתונה בעיירה היתה מאורע שהטביע את חותמו על חיי הקהילה הקטנה כולה, מה גם שבעלי השמחה היו מ„פני" המקום, סוחרים בעלי עמדה שהיה להם מגע ומשא עם רבים מהסביבה במחוז לובלין. עולה בזכרוני חתונה אחת גדולה אצל שכנינו לחצר, משפחת ר' פייבל קיכאֶלמאַכר, סוחר תבואות, שהשיא את בתו ציפה לנחמיה בן ר' שמחה אֶרלינגר, אף הוא סוחר תבואות; ובכן מחותנים מכובדים שומרי מצוות, ולא עוד אלא גם ציונים נאמנים. כיון שכך — כל בני העיירה שושבינים לחתן ולכלה, מקרוב ומרחוק באים על גלגלים לקחת חלק בשמחה, ורחובות ביחאוה מלאו קול חתן וקול כלה, חול ששון וקול שמחה.

באותם הימים לא היו אולמים מיוחדים לעריכת שמחות פומביות, כמו חתונות, „בר ובת מצווה" וכו', כמו בימינו. שמחות מעין אלה היו נערכות בבתי ההורים, שהיו מתפנים מרהיטיהם היומיומיים ושולחנות וספסלים ארוכים מוצבים בהם לכבוד האורחים המרובים המוזמנים והבלתי־קרואים גם יחד. עד לסידור הקידושין תחת החופה נמצאת הכלה בבית הוריה, לבושה כמלכה בשמלה צחורה ארוכה ועדויה בעדי־עדיים שקיבלה ליום כלולותיה מהוריה ומהורי החתן, ועוטרות אליה אמה, אם החתן, בנות ביתה וחברותיה הקרובות ביותר — נשים בלבד. ואילו החתן נמצא בבית הוריו, אף הוא לבוש בגדי תפארת: קאפוטת־משי יקרה ארוכה, לראשו מגבעת שחורה רחבת־תתורה, או מזנבת, מגפים שחורים מצוחצחים ששולי המכנסים תחובים בהם; וסביבו אביו ואורחים רבים, כולם בקאפוטות־משי ארוכות ולראשיהם מגבעות שחורות או מזנבות — גברים בלבד. כאן נמצאים חסידים מטריסק ומגור, „בעלי מאה ובעלי דעה", „עמך", וגם עניים ואביונים.

מתקרבת שעת חצות. החתן, מוקף כל בני־לויה שלו, יוצא לבית־הכלה — תהלוכה גדולה לאור נרות־הבדלה גדולים ומרובים. שם מסדר הרב את הקידושין תחת החופה כדת וכדין, התזמורת המפורסמת מלובלין עם ירחמיאל הכליזמר בראש משמיעה את המנגינות המתאימות, והבדחן יומצי'לה מלובלין מתחיל מבדח

חתן וכלה בסימן טוב ומזל טוב, ואחריו מחרים־מחזיקים הכליזמרים את „ריקוד המצוה" (דאָס מצוה טענצל), השירה והנגינה בוקעות שחקים והשמחה מקיפה גדול וקטון.

ואז מתחילה הסעודה. מסביב לשולחנות הארוכים תופסים מקומותיהם הגברים לחוד והנשים לחוד („עזרת נשים" כמקובל), ובאוירה מרוממת זו, בעוד התזמורת ממשיכה בניגוניה והבדחן בבדיחותיו, מתעגנים הכל על הדגים המפולפלים־הטעימים ועל שאר מעדני עולם המוגשים ביד רחבה לכל. והשתיה, כמובן, כדת בצירוף ברכות שתחולנה כולן על ראשיהם של החתן והכלה, המחותנים וכל המסובים שבאו להשתתף במצוה גדולה זו. וכך עד אור הבוקר — אך כדי לשכב לנוח ולאסוף כח להמשך הריקודים ולהארכת השמחה בשבעת ימי הברכות כאורח גוברין יהודאין.

אריה (ליבה'לה) פיק

יוצאי ביחאוה בארץ
שהלכו למנוחות

דבורה וזיסקינד שינגרטן

אחד הראשונים

לזכר אבי זיסקינד שינגרטן ז״ל

שנת 1926 והערב שבו נפרדנו מעל העיירה ואנשיה ישמרו בזכרוננו ולא ישכחו.

אבי עלה ארצה שנתים ימים לפנינו וציפה בכליון עינים לאיחוד המשפחה. והימים קשים מבחינה כלכלית, חוסר עבודה וירידה מהארץ, ובפי היורדים בשורות רעות על חוסר פרנסה וקשיי קליטה, בלבותיהם אכזבה, ותקותם מפח נפש. מול הגל החוזר הזה רק בודדים עקשנים העזו להביא ארצה משפחה בת שבע נפשות.

אכן אבי לא היה טיפוס של חולם בהקיץ. בריא היה בגופו ונפשו, שופע מרץ וחריצות, והוא החליט להישאר בארץ ויהי־מה! חזק באפיו, לא הושפע מהספקנים והמפקפקים שלא קם בהם הרוח להחליף את נוחיות הגולה במאבק קשה עם תנאי הארץ תוך אמונה בעתיד יותר טוב. הוא נימנה עם אותם הציונים שלא הסתפקו בהלכה בלבד, בהטפה ציונית, כי אם ראו בהגשמה אישית חובה לאומית בלי שים לב למכשולים שבדרך ולקשיים שבהסתגלות לתנאי חיים חדשים בארץ שוממה שעלינו לבנותה ולפתחה. זאת ועוד, בחושו הבריא גם הרגיש כי שובו

לפולין עשוי להתגלות לא רק ככשלון אישי בלבד, אלא כאסון למשפחה כולה. וכך, מתקשה כנגד הגל, נשאר הוא בארץ והעלה אותנו אליו.

ערב הפרידה מידידים וחברים, מהעיירה ביחאנה בכלל, מעורר עד היום המיה חרישית בלבי. מרבית תושבי העיירה ליוונו בחרדה כשהם נדים לנו ולגורלנו, ואילו אני, שהייתי בן שבע־עשרה אז, לא עמדתי על חומרת מצבנו החדש בארץ, על הקשיים הצפויים לנו עד שניקלט בתוכה, אבל חשתי בצער הפרידה מעל אותם האנשים, צעירים וקשישים כאחד, שבנימים טמירים נקשרתי אליהם מילדותי. ביחאוה ודאי לא היתה שונה ממאות עיירות אחרות במדינת פולין, אבל דמויותיהם של האנשים, ביניהם רבים בעלי שאר־רוח, שהשפיעו על חינוכי והכרתי הלאומית והציונית, כמו על יתר בני דורי, נשתמרו בזכרוני והם לנגד עיני.

כשאני סוקר היום לאחר ארבעים שנה ויותר, מפליאתני העובדה, שבתחומי העיירה הקטנה על מגבלותיה ההשכלתיים (אף בית־ספר תיכוני לא היה בה) וחיים ציבוריים נתונים במסגרת צרה גדלו אישים משכילים ובעלי תפיסה כמו לייבצ׳ה הימלפארב, ישראל זיטמן, האחים מנדל וקלמן רייס, ורבים אחרים, שהרשו תלמים עמוקים בתודעתם והכרתם של מבוגרים וצעירים מהם גם יחד, ויצרו אוירה תרבותית־ציונית וחיים ציבוריים תוססים ומתפתחים. רק מאות אחדות של משפחות יהודיות מנתה העיירה, האמצעים שעמדו לרשות הפעילים והמפעילים דלים היו, ואף־על־פי־כן התנהלה פעולה תרבותית ענפה, ואפילו „בית־עם" הוקם, שבו התקיימו כינוסים, הרצאות, הצגות ואסיפות, והתנהלו ויכוחים בשאלות פוליטיות, חברתיות וכלל־עולמיות. אם כי קיימות היו גם מפלגות לא־ציוניות, ואפילו נגד־ציוניות, הרוח שפעמה בלבבותיהם של רוב האוכלוסיה בביחנה היתה ציונית־לאומית; וראשי הציבור הציוני ומנהיגיו ידעו להקנות לנו ערכי מורשת ולהפרות את מחשבותינו במגמה של אהבת העם והארץ, ובזכותם הגענו עד הלום. על כן נישא בלבנו את זכרונם של אלה מהם שלא זכו ולא הגיעו ונציב להם יד בספר־זכרון זה לעיירתנו ביחאנה.

אבי ז״ל היה, כאמור, לפי טבעו איש המעשה, אדם שפיו ולבו שוים, ומכיון שהיה ציוני אמיתי היה בין הראשונים לעליה, והחלטתו הנחושה להתישב עם משפחתו בארץ על אף הקשיים הרבים נתגלתה כגורלית לא רק לגבי משפחתנו אנו, אלא גם לגבי כמה וכמה משפחות אחרות שבאו בעקבותינו. כך ניצלו רבים מהגורל המר והנמהר שהשיג את יהדות אירופה בשנות השואה.

נח שינגרטן

א מ א

נפש לאמי דבורה׳לה שינגרטן ז״ל.

מאז העליתי על הניר את רשימתי על אבי ז״ל הלכה גם אמי לעולמה לאחר חדשים רבים של יסורי גוף ונפש, טלטולים מהבית לבתי־חולים וחזרה, נאבקת עם מחלתה הקשה, עד שהוכרעה ועצמה את עיניה לנצח.

עם הסתלקותה של אמי הגיעה, דומני, לסיומה תקופה המקפלת בתוכה פרשת חיים של משפחה, שיצאה מן העיירה ביחאנה עם ראשוני העליה הרביעית בתקוה ש„ממנה יראו וכן יעשו" רבים. יעלו ויבנו את הארץ וייבנו בה. שנתים ימים לאחר עלות אבי לארץ עלתה אמי עם חמשת ילדיה.

ככל אם יהודיה אהבה היא את משפחתה אהבה עזה, אבל אהבתה לציון היתה מסגולותיה המיוחדות. היתה לה זיקה עמוקה לכל המתרחש והנעשה בארץ עד שלא עלתה והשתרשה בה, שכן נימנו הורי עם ראשוני הציונים המשכילים בביחאנה, ומשחר ילדותי זוכר אני את פעילותם הציונית־ציבורית בתוך קומץ אנשים בני־גילם. היו אלה מחובשי בית־המדרש שמצאו את לבם להיחלץ לתיקון הדור, לחולל שינוי ערכים בהלך המחשבה העממית הגלותית, לפקוח עיני עיורים שיראו את דרך הגאולה לעם ולעצמם, ולכרות אוזן לחרשים לדבר הציונות הגואלת. וכאשר בא המשבר של שנות העשרים בארץ וגרם לירידה גדולה של אנשים מאוכזבים ומיואשים, ומהם שבאו אלינו למסור דרישת שלום וסיפרו לנו על המצב הכלכלי הקשה, שהיה גם בלאו הכי ידוע לנו מתוך מכתביו של אבא, לא נבהלה אמא ולא נסוגה מהחלטתה לעלות עם ילדיה, כי ידעה שזאת היא הדרך לעבור גאולים...

כשהגענו ארצה נתקלנו במבטי חמלה ותמיהה כאחת, תמיהה — שעל אף המצב הקשה החלטנו לעלות, וחמלה — על אשר „הפקרנו" את עצמנו לסבל ולמחסור. כי אכן צפויים היינו להתפרנס בדוחק ובצער, מאחר שהתעשיה היתה רק בראשית התפתחותה בארץ, וכן החקלאות, והמקור היחידי לעבודה היתה תל־אביב, שהלכה ונבנתה, וגם מקור זה חרב עם ההפסקה שחלה בבנין. משפחות

רבות ואלפי פועלים חיו על הסיוע, משען, בגובה של 15 גרוש לשבוע מטעם ה„הסתדרות", שלא הספיק, כמובן, אלא ללחם לחץ. נכנסנו לגור בדירה קטנה ששכנה על שפת הים הרחק ממרכז העיר הקטנה באותם הימים, שכונת צריפים שקועה במרחב של חולות נודדים שחדרו בעד הפתחים עם כל משב רוח קל־שבקלים. הצריף שלנו היה אמנם בנוי לבנים, אבל השמחה לא היתה בו; היתה עצבות בלב שהתגעגע על הקרובים שנשארו מאחורינו שם בגולה ולמראה אבא הטרוד בפרנסה שהיתה כה רחוקה מהשגתנו: לא סוחר ולא חנוני, כי אם מוביל זיפזיף בעגלה רתומה לפרדות, משכים עם שחר וחוזר אחרי שקיעת השמש הביתה... וכשהיינו מתמהמהים לחזור, היתה אמא יוצאת לדרך וממתינה בדאגה לנו; ובהגיענו אליה, היתה עולה מאושרת ושמחה על העגלה וחוזרת עמנו, ומיד עורכת את השולחן ומגישה את האוכל בנחת, בחן ובנועם.

נפלאה היתה אמא באותן השנים הקשות, פעילה וחרוצה, עמלה מבוקר ועד מאוחר בלילה. לבדה, ללא עזרה, היתה כובסת, תופרת, מבשלת ומטפלת בילדיה ובבעלה, בלי להתאונן ובלי להתרעם — אדרבה, מעודדת היתה את אבא ומחזקת את רוחו. באורך־רוח ניהלה היא את משק הבית כאם טובה ואשת חיל והשרתה מרוחה הטוב על הבית כולו.

עברו ימים ושנים, תנאי החיים החלו משתפרים, ועם ראשית העליה מגרמניה הלכה והתרחבה תנועת הבנין ועמה באה גם הרוַחה הכלכלית בישוב. אבא עזב את עבודתו בהובלת זיפזיף והקים בית־חרושת לחמרי בנין, ואנחנו עברנו לגור בדירה יפה בבית שבנינו לעצמנו. באו עולים מביחאוה, ותחנתם הראשונה היתה בביתנו שבו זכו לקבלת פנים חמה ולבבית. אמא בפשטות הליכותיה, בתבונתה וסובלנותה, בידיעת החיים ואהבת הבריות, האירה פניה אל כל אחד מן הבאים, עזרה להם בכל מה שיכלה ובעיקר בסידור בעבודה, הדבר החשוב ביותר בקליטתו של העולה בארץ.

לעת זקנתה, כשהתאכזר לה הגורל לאחר מות אבא, ידעה הרבה צער ומכאובים, אבל רוחה לא נשבר. מתענינת היתה בכל הנעשה בארץ, שמחה היתה שזכתה לראות בקום המדינה והתעצבה על שאבא לא זכה לכך, וביום העצמאות היתה מברכת תוך חדות אושר את ברכת שהחיינו להתגשמות חלום הדורות.

יהא זכרה ברוך!

נח שינגרטן

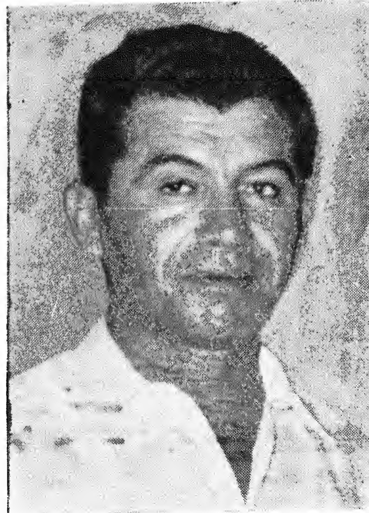

קוים לדמותו של מנדיל לוינבוים ז״ל *

ביום הלניתו עמדתי ליד ביתו של המנוח. עברה ילדה, הסתכלה במודעת האבל שעל הקיר ושאלה אותי: „מי מת? אולי זה הצולע הזקן עם המקל?״ נצבט לבי בקרבי, ובין רגע הוטלתי לאחור — שלושים וכמה שנים בזמן ואלפי קילומטרים בשטח. והנה אני בביחאוה ורואה את מנדיל לוינבוים, גבוה וחסון, ושתי עיניו השחורות רושפות זיקים ומטילות פחד על כל המעז לעמוד לו בדרכו. שאלתי את עצמי: איזו משתי הדמויות המוגדרות היא האמיתית, זו של הילדה או זו שלי? הוברר לי כי שתיהן גם יחד אמיתיות הן.

למען האמת עלי לומר כי לא היטבתי להכיר את מנדל לוינבוים בביחאוה למרות שהיינו כמעט בני גיל אחד. השתייכנו שם לשני עולמות, אבל נשאר חרות בזכרוני עד היום כי מנדיל היה שונה, הייתי אומר יוצא דופן, ויוצא דופן מבחינה חיובית מכל הנוער שבעיירה. שכן מה היה סימן־ההיכר של בחור יהודי בביחאוה, ובגולה בכלל, ביחסו לגויים שמסביב ובפרט לגוי הפולני? הווה אומר התאפקות, זהירות בדיבור עמו שלא להרגיזו ולא להוציאו מן הכלים; להיות

* מתוך דברים שנאמרו באזכרה לקדושי ביחאוה בבית ציוני אמריקה (1964).

מן הנעלבים ואינם עולבים, המכירים את מקומם לא מבחינת הענוה אלא מאימת ידו של עשו. עד היום עומדת לפני התמונה שראיתי אצל הסבתא שלי אסתר רחל המנוחה. היא יצאה במוצאי שבת ופתחה את החנות; נכנס גוי אחד, שבי שמו, לקח חפיסת מַחוֹרקה**, הוציא נייר־סיגריות דק וגולל לעצמו סיגריה, הציתה והחל מעשן, מעשן ומשתעל בלי סוף, ותוך כדי כך אינו פוסק מלקלל את היהודים. שאלתי את הסבתא והסבא, מדוע אינם משליכים את הגוי הזה החוצה? השתיקו אותי והביטו משתוממים לי משל נפלתי אליהם משמים. „מה אתה מדבר, החסרים צרות אנחנו? מה הוא עושה הגוי — מדבר, שידבר, הן בגלות אנחנו!"

אותה נעימה מצויה באחת התמונות של י. ל. פרץ „הגוי של שבת". כשיענקילי נופל לחדרו של הרבי בצעקה „רבי, הצילה!" ופיו של יענקילי שותת דם ולחייו מגואלות בדם, הרבי אומר: „אוי, אוי, יענקילי, מי זה פגע בך?" אומר יענקילי: „הגוי של שבת". אומר לו הרבי כי ודאי הוא, יענקילי, אשם שפתח את פיו יותר ומדי וחשף את שיניו, ראה הגוי שינים שלמות, כלומר שינים שלו בתוך פיו של יענקילי... „ואינו־ישראל, כשהוא רואה בפיך־שלך את שיניו־שלו, מיד בוערת בו חמתו! ואינו־ישראל כשבוערת בו חמתו, מה יעשה? והרי הוא מכה באגרוף". מכאן, שאין הוא, הערל, צריך כלל לראות שיהודי יש לו שינים...

מנדיל לוינבוים היה חפשי לגמרי מתסביך זה. הוא היה אומר לכל אחד בפניו, אם יהודי ואם גוי, את אשר הוא חושב, וכל השקצים פחדו ממנו פחד מות. הוא היה רחוק מהנערים החולמניים והביט ישר בפני המציאות; ובעוד חבריו רואים את עבודת הכפיים כפחיתות כבוד, פתח מנדיל עם אחיו דוד יבדל לחיים בית־מלאכה לתיקון אופנים. אפשר לומר עליו כי היה עומד בשתי רגליו על הקרקע.

אחרי שעזבתי את ביחאוה ועליתי ארצה שמעתי כי מנדיל עומד בראש קן „החלוץ" בעיירה. מנדיל עלה ארצה והצטרף לזמן־מה לקיבוץ. אחרי כן עבר לעולם המסחר וראה ברכה בפעולתו למעלה מן המשוער. יש לומר לזכותו שידו היתה פתוחה והוא נענה יפה בכל מקרה של פניה אליו.

יהא זכרו ברוך.

יעקב קליימאן

** טבק זול מפירורי עלים.

קוים לדמותו של מנשה ארליך ז״ל *

היכרתי את מנשה ארליך בשחר ימי ילדותי. למדנו יחד ב„חדר״ אצל המלמד אבא זלטיס, שהיה סבא שלי. ילדי ה„חדר״ היו להם כינויים לגנאי ולשבח. למנשה קראו „התנא קמא״; היה זה כינוי־שבח, כינוי־של־קנאה. היה לו למנשה ראש פתוח — „בור סוד שאינו מאבד טיפה״; כל שלמד, ראה והבין, קלט ושמר בזכרונו לכל ימי חייו.

כאשר מנשה כתב את זכרונותיו לפני למעלה משנה בשביל ספר־יזכור של קדושי ביחאווה שאל לדעתי על דרך כתיבתו. אמרתי לו: „סופר אינך, אבל לו היו לך התנאים האובייקטיביים אשר לנוער שלנו בארץ ודאי לי שהיית

* מתוך דברים שנאמרו באזכרה ביום־השנה לקדושי ביחאווה בבית ציוני אמריקה (1964).

מהנדס מן הטובים ביותר". הוא נעלב. כי מנשה היה בעל מחשבה בהירה להפליא ותמיד ידע לבסס את דבריו בהגיון ברזל. עם זאת נשאר צעיר, תמים, כמעט ילדותי, בעל חיוך מלבב כל ימי חייו. הוא הקרין סביבו תמימות וטוב־לב. צדיק היה, ולא אחת קרה לי, כאשר הייתי במצב של רוח נכאה ולב רגז, שבפגישה עם מנשה ושיחה עמו, לא כי — בהקשבה לדבריו הוקל ללבי, העצבות עברה, המועקה פגה ורווח לי. רק במחיצתם של צדיקים יכול אתה להרגיש כך.

שנות 1924—1925 בביחאוה. אנחנו בני הדור החדש, גילאי 17—18, עזבנו מאחורינו את החיים השקטים בצל בית־המדרש והתחלנו חולמים על עולם יפה יותר, צודק יותר. מרחפים היינו בעולמות העליונים, נכרים בעולם המציאות שהיתה אפורה, קודרת, ויום־עבודה רגיל — למן השכם בבוקר ועד מאוחר בערב, ובימי החורף אפילו עד חצות. הנערים שעבדו לא ידעו קרוא וכתוב. התחלנו מארגנים אותם, כשאנו מתאספים כל פעם במקום אחר, ומספרים להם על הישגיהם של הפועלים בעולם הגדול, על שמונה שעות עבודה ביום, המאפשרות לעובד גם לקרוא עתון וספר, להרחיב את ידיעותיו, ולדעת על הנעשה בעולם. ואז התחיל מנשה מתבלט מתוך השורות. „הבה נעשה משהו כדי לשנות את המציאות שלנו", אמר מנשה — אומר ועושה. הלך והשיג חדר אצל אחד החברים, אירגן שעורי־ערב לנערים ונערות, והוא ועוד כמה חברים היו למורים. ולאחר יום עבודה קשה, בלילה לאור נרות ומנורת־נפט, היה הנוער העובד יושב על ספסל הלימודים ופוקח עינים ואזנים לכל היוצא מפי המורים.

מנשה לעולם לא נשאר באמצע הדרך, לא במחשבה ולא במעשה. זוכרני איך עמד באחת האסיפות של האחד במאי בבית־העם בביחאוה וערך סקירה על המצב הפוליטי, הכלכלי והצבאי ברוב הארצות שבהן הצטרפה תנועת הפועלים לשלטון. הופתעתי מהיקף הידיעות שלו, מרוחב מבטו וכשרון ההסברה שלו.

בראשית שנות השלושים הגיע מנשה ארצה. היו אלה שנות מאורעות הדמים והמשבר הכלכלי. רבים מבני־מינו התאכזבו מהרה ועזבו את הארץ, אבל מנשה נשאר נאמן עם עצמו והחליט להישאר ולהתחיל בחיים חדשים כאן. הוא עזב את מקצועו ועבר לעבודות בנין. ובאותה עת עצמה היה לאיש ההגנה. עבודת־קודש זו קיים הוא בכל לב ונפש, על אף המשברים האישיים הקשים שעברו עליו.

בראשית שנות החמשים, לאחר תאונה בעבודה, היה מנשה מחוסר עבודה לחלוטין. משך שנים עשה יום־יום דרכו מביתו אל לשכת העבודה כשהוא תלוי כל הזמן בין תקוה ליאוש. כשהייתי פוגשו באותם הימים חלשה דעתי, כי ידעתי

שהאיש סובל מבחינה נפשית על אדישות החברה למצבו, על אדישות בני עירו, אבל לא שמעתי מפיו לא אנחה ולא תלונה כלשהי. כי צדיק היה מנשה, צדיק תמים. לא פעם הרהרתי בכך, מדוע נשאר מנשה בצל? מדוע לא עלה בידו לתפוס את מקומו הראוי בחברה, מדוע נשאר במאסף?

לפני כחמש שנים הגיע מנשה לדבריו ל„מי מנוחות" — נתקבל כעובד בקופת חולים. עד־מהרה יצא מאלמוניותו ונעשה לאחד העובדים הטובים שהכל, למן עובדי הנקיון ועד הרופאים, וביחוד ציבור חברי קופת חולים, אהבוהו. הוא התחיל חי חיי תרבות וחוסר דאגת פרנסה — ואז, פתאום, ניתק פתיל חייו.

יהא זכרו ברוך.

יעקב קליימאן

דוד לוינבוים ז"ל

עלה ארצה באנית מעפילים „פריטה", שעלתה על השרטון בחוף ים תל־אביב, ב־26.8.1939.
נולד 13 במאי 1913 נפטר כ"ד כסלו תשכ"ח

שלמה רייס ז״ל

צעיר יפה־תואר, שופע מרץ וחיות, במכנסי חאקי קצרים, חולצה לבנה עם צווארון רקום פתוח — כזה פגשתיו לראשונה בקבוצת רמת רחל בירושלים, ובדמות חלוצית שובה־לב זו נשאר בזכרוני עד היום.

בחו״ל, בביחאנה, גרנו בבית אחד, ואחר כך — בשכנות קרובה, ומשפחותינו היו קשורות זו לזו ביחסי חברות. כשעזבתי את העיירה ועליתי לארץ, היה עדיין נער, ואני קשיש ממנו בארבע שנים לערך. כאן צפיתי לראותו כעולה חדש שחבלי הקליטה הראשונים ניכרים בו. אולם מה גדולה היתה הפתעתי כאשר ראיתי לפני איש קיבוץ מושלם, „צבר" כמעט, שנבט וליבלב כביכול על קרקע המציאות הישראלית.

מבחינה רוחנית ומעשית היתה רמת רחל אולי תחנתו הראשית והפוריה ביותר בחייו; אפשר לומר הסדנה שבה ניתן לו לפתח את כשרונותיו האירגוניים שהיו טבועים בו מלידה. פעילות ודינאמיות ציינו את קוי אפיו, ומבחינה חלוצית היה כחסיד המוכן בכל עת לקיים בנפשו „ועבדהו בלב שלם". רישומי אישיותו ניכרים היו בחברה, בעבודה, בהגנה, ובכיבוש ענפי משק חדשים.

כחלוץ התנועה החלוצית־ציונית בביחאוה שאב שלמה מילדותו ממקור שופע אידיאלים וחלומות על התישבות ועבודה בארץ, בהן ראה מטרת חייו במגמה

להתגשמות מאוייו. על פעולתו בתנועה החלוצית בביחאוה ידוע לי רק מפי השמועה, כי אני עליתי ארצה שבע שנים לפניו, והוא, כאמור, עודנו נער. ואילו כאן נזדמן לי לראותו בירושלים בשנים 7־1936 בעת הקמת בית־החולים „הדסה״ על הר הצופים. היינו נפגשים מפעם לפעם בעניני עבודה והובלה לרגל עבודה מסוימת שביצעתי באותם הימים. היו אלה ימים כאשר הערבים היוו מרבית האוכלוסיה בירושלים וענף המשאיות (והתחבורה בכללה) היה ברובו ערבי כמעט, וגם המחצבות והסבלות היו בידי הערבים. שלמה נתמנה מטעם ה„הסתדרות״ בירושלים לעמוד בראש ענף זה כשלפניו משימה כבדה וחשובה: לחדור ולכבוש ענפי עבודה אלה. והדרכים בחזקת סכנת נפשות, יריות והתקפות של כנופיות ערביות הן מעשי יום־יום, והתוצאה — קרבנות דמים.

שלמה בחריצותו, מרצו וכשרונותיו האירגוניים התגלה כאיש הנכון במקום הנכון. אמיץ לב היה והתמסר לתפקידו בנאמנות ובתבונה. האחריות ומלוי החובה היו תמיד לנגד עיניו, ובהתאם לכך פעל. מתרוצץ היה בחוצות ירושלים ובכבישים שמחוצה לה מזריחת החמה ועד השעות המאוחרות של הלילה, ואחר כך, בלי לחוס אפילו על בריאותו, גם יוצא לשמירה בלילות.

קו ראוי לציון באפיו — אהבה, לבביות וחמימות ומסירות למשפחתו ולחבריו. כן קיים הוא מצוות כיבוד אֵם באדיקות חסידית. הוא העלה אותה אליו מביחאוה בשנת 1936 ואפף אותה, יחד עם רעיתו, מסירות וחיבה ללא גבול. האלמנה הדוויה והחולה מצאה בקיבוץ בית לה, ואהבתם הקלו מעליה את סבלה וגעגועיה לשני בניה שנשארו בגולה.

בשנים שהתגורר בחולון, לאחר שהקיבוץ נתפלג לשנים, המשיך שלמה בתפקידו ובעבודתו בחברת „סולל בונה״, עד שפגעה בו מחלה קשה שנמשכה שנים והוא נאלץ לצאת לגימלאות מחמת נכות. אבל לא נכנע, ועל אף הסבל הגופני והנפשי הרב יזם — בעזרת רעיתו הנאמנה והנבונה תיבדל לחיים — הקמת מפעל חדש שבתיכנונו ובביצועו שיקע את שארית כוחותיו... עד שהוכרע, והוא עודנו במיטב שנותיו.

מטובי בניה של קהילתנו ביחאוה, חלוץ מסור שינק את תורת הציונות מילדותו בעיירתנו הקטנה, הקים הוא יחד עם רעיתו בית יפה בארץ וחינך את ילדיהם ברוח של הגשמה חלוצית.

עם פטירתו של שלמה רייס אבד לנו בן־עיר דגול, איש חברה חביב, נאמן לדרכו וחינוכו החלוצית עד יומו האחרון. יהא זכרו ברוך!

נח שינגרטן

שמואל ארליך ז״ל

שמואל ארליך, או כפי שרגילים היו לכנותו שמואל׳יק, היה מראשוני המיסדים של התנועה הציונית בביחאוָה. חייו קיפלו בתוכם שלוש תקופות של חינוך: ה„חדר״ על חינוכו המסורתי־דתי; בית־המדרש; השכלה כללית. עם התעוררות הנוער לפעולה לאומית־ציונית הצטרף שמואל׳יק למארגני התנועה והיה לאחד הבולטים ביניהם. כצעיר שפיו ולבו שוים, לא הסתפק שמואל׳יק בציונות בלבד, ואחר מלחמת העולם הראשונה יצא בדרך־לא־דרך ארצה והיה מראשוני החלוצים של עיירתנו. על אף היותו צעיר מפונק בבית הוריו, עבד בארץ כל מיני עבודות קשות ומפרכות: יבוש ביצות, קידוח בארות וכו׳, עבודות שאפילו הוא, שמואל׳יק החסון, הגבוה והחזק, שמסוגל היה לכפוף ברזל בידיו האמיצות, לא יכול לעמוד בהן ולעבור בשלום. הוא נפגע בקדחת, קדח הרבה, עד שנאלץ לצאת לחוץ לארץ להחליף כח. שב לביחאוָה, עשה בה זמן־מה, אבל כמי שטעם את טעם החופש והאוירה החלוצית הארצישראלית נבצר ממנו להרגיש את עצמו בנוחות בתנאי החיים הגלותיים, והוא חזר ארצה יחד עם רעיתו. חזר לעבוד עבודות קשות, כעגלון עם פרדות ואחר כך במשאית — עד ימיו האחרונים.

שמואל׳יק הישר, העובד החרוץ והחבר היקר נעקר מן העולם בלא עתו, ביום כ״ד כסלו, תשכ״ז (1966.12.7).

אריה רייס

פריידה'לה ארליך ז"ל

נולדה בבאָלזיץ בבית מסורתי ותורני. בצעירותה באה לבית אחותה דבור'לה שינגרטן בביחאוה, נישאה לאחר זמן־מה לשמואל ארליך ונשארה ביחאואית. שונים היו בהופעתם החיצונית זה מזה: הוא גבוה, חסון וזקוף־קומה, והיא נמוכת־קומה וחלושה, אולם שוני זה לא הפריע אותם מלהיות קשורים בעבותות אהבה ומסירות הדדית משך כל ימי חייהם המשותפים.

פריידה'לה, כמוה כשמואל'יק, השתייכה לחוג הציונים הראשונים בעיירה, לקחה חלק פעיל בעבודותיה של ההסתדרות הציונית ובחיי החברה של העיירה בכלל. משחר נעוריהם שאפו שניהם לעלות ארצה, ובשנת העשרים עלה שמואל'יק לבדו, עשה כשנה, או שנתיים, בארץ, וחזר; ובשנת 1925 עלו שניהם על מנת להשתקע. יחדיו עמלו להקים את ביתם בימים הקשים של חוסר עבודה ופרנסה, עבדו בכל עבודה שניתן היה להשיג, ובלבד להכות שרשים בארץ ולא להיאלץ לחזור לגולה. פריידה'לה היתה ממש „עזר כנגדו" לשמואל'יק במסירותה, חריצותה ותבונות כפיה בימים הקשים ביותר, וכך הגיעו הם לבית ונחלה משלהם.

משנפטר בעלה האהוב לאחר מחלה קשה נשבר לבה, וכעבור חצי שנה הלכה גם היא לעולמה, בז' סיון תשכ"ז (1967.6.3).

וח

צבי (הרשלי) קליימן ז״ל

בשתי תקופות חיים נצטלבו דרכינו: בשנות הילדות ובראשית הבגרות. שנים אחדות למדנו יחד ב„חדר" אצל אביו, והוא, הרשלי בן־הזקונים, החינני והכשרוני, ודאי לא־פעם נקלע לסכסוך עם עצמו: להצטרף אלינו, בני דודיו התלמידים־השובבים, או לאביו ה„רבי" שביקש לעשותנו יהודים כשרים, יראי־שמים ויודעי־ספר. לא זכור לי אף מקרה אחד בו לא עמד הרשלי בנסיון זה של „נאמנות כפולה". הוא היה משתף עמנו פעולה בכל תעלולי הילדות, כשבוקעת ממנו איזו מנה גדושה של שמחת חיים. מובן מאליו שאז לא יכולנו אנו בשנות־העשרה הראשונות לשער ולתפוס — מי מסוגל ומי רוצה אז להתעמק בגורל הזולת — את הכמיהה העזה מצדו לחדוה, אולי דוקא משום רקע הבית ותנאי החיים שלא איפשרו את סיפוקה.

צבי עלה ארצה כשנתיים שלוש לפני, וכשפגשתיו כאן היה בעיני למגשים, חבר קיבוץ, עובד עבודה פיסית, ממש חלוץ לכל דבר. ולא העליתי על הדעת כמה סבל וצער טמן בנפשו פנימה ויתכן שקינא בי הסטודנט. כוחות הגוף שלו לא הספיקו כדי עבודה קשה, ואילו נפשו הגאה סירבה להודות בכך ולהיכנע.

ביסודו של דבר, היא ערגה ליפי העולם, לקצת חמימות וללימודים. ניסיתי לעזור לו בתקופת לימודיו בירושלים — בעצמי נאבקתי אז בתנאי פרנסה הקשים בסוף שנות השלושים וראשית הארבעים — אבל שוב לא יכול היה לעמוד בעול העבודה המפרכת שהשיג ונאלץ לוותר על „חלום האוניברסיטה״. וכשעלה בידו לסיים קורס לניהול חשבונות, להיקלט בעבודה וגם לשאת אשה והנה־הנה יזכה לכף נחת — הכריעה אותו מחלת לב שקיננה בו ודאי זה שנים כירושה מימי גלות פולין הקשה.

צבי אהב שירה (הוא היטיב גם לשיר). ולכן לא תמהתי כלל, שבעזבונו נמצאו שירים לא־מעטים וטובים. וכשאתה קורא בהם מקבלת דמותו את המימד השלישי, מימד העומק (מה מעט מכירים אנו בני־אדם!), כיסופים לחמימות ולאינ־טימיות; ערגה ליפי הטבע והחיים הגלום בנוף ובאשה; געגועים למחוז הילדות; רגישות לעוול אישי וחברתי; בדידות האדם וגורלו — אלה הנושאים שהרעידו את נימי נפשו הזכה והנסערת גם יחד. צבי לא ידע שלוה ונחת, ושנים רבות העיקה עליו הבדידות. והלוא כה צמא היה לחבר, לרע ולרעיה שיוכל להשיח לפניהם את אשר בלבו! כשאתה קורא בשיריו וביומנו שניהל זמן־מה, הנך מתמלא צער על מקור של יופי ורגש שלא זכה כי יפוצו מעינותיו אלה חוצה. והוא רק בן ל״ו שנה במותו.

ד״ר חיים ברוור

יהושע עולמי (וולטמן) ז"ל

יהושע עזב את ביחאוה בגיל רך, בוארשה התבגר והיה לאיש, ועלה ארצה בראשית שנות העשרים. הוא היה למעשה מן הראשונים של בני עיירתנו שהגיעו לארץ.

אם כי לא הכרנוהו מהבית — שמו ומשפחתו ידועים היו לנו, ועד־מהרה הפך ביתו מרכז לכל בני עיירתנו המגיעים ארצה. ידו ולבו פתוחים היו לכל מי שזקוק היה לו, כי אהבת הארץ ואהבת האדם שלו חבקו זרועות עולם.

אחרי שבנו יעקב ז"ל נפל במלחמת השחרור התחלנו מַבהינים בסביבתו, באים ויוצאים בסוד, כי ידענו את שברון לבו וצערו הגדול. אולם הוא עשה ככל שיכול ולא התרחק מבני עירו, נבחר לועד ארגון יוצאי ביחאוה וגילה פעילות רבה.

נעים הליכות היה יהושע והקרין סביבו חמימות ואהבה.

יהא זכרו ברוך.

יעקב קליימן

שרה בראנד (די־נור)

יהושע בראנד (די־נור) ז"ל

ביתם של יהושע ושרה בראנד היה ידוע בביחאוה כבית ציוני כבר בימים שהציונות היתה עדיין בבחינת „פסול טריפה" בסביבה של אדוקים, וחלום חייהם היה לעלות ארצה ולהשתקע בה. לא זכה ר' יהושע להגשים את חלום חייו כי מת בלא עתו, ואילו אשתו ויתר בני המשפחה עלו בשנת 1934 לארץ, והיו בבוני מדינת ישראל.

שרה בראנד שרגילה היתה למעשי צדקה וחסד בעיירתה, המשיכה גם בארץ להושיט עזרתה ככל שיכלה לנצרכים. הלכה לעולמה באוגוסט 1957.

תהא נשמתה ונשמת בעלה ר' יהושע צרורים בצרור החיים.

מ. ב.

לדמותו של מרדכי פייראיזן ז״ל *

בעיירתנו ביחאוה, כבכל העיירות האחרות בפולין, היו שכבות סוציאליות וחברתיות, וגדול היה הפער ביניהן. לוּ, למשל, היתה בת של בעל־בית מכובד מתאהבת בבנו ה„בולשביק״ של הסנדלר, היתה אהבה זו בודאי הופכת לטראגדיה משפחתית. באופן מוחשי יותר בלט הפער בין השכבות השונות בבית־הכנסת. כך, ליד הכותל המזרחי ישבו האנשים המכובדים שהשתייכו ל„שכבה העליונה״. מרוחקים קצת משם ישבו אנשים פחות חשובים בדרגתם; ואילו ליד הדלת ישבו, או יותר נכון עמדו, בעלי־המלאכה, בני דלת העם. ברור, אנשי השכבה העליונה יכלו להרשות לעצמם לתת לילדיהם חינוך טוב יותר, לאפשר להם ללמוד אצל המלמדים הטובים ביותר; ולאחר שנים, כשהגיעו הבנים לפרקם והתחתנו, היו סמוכים משך שנים על שולחן אביהם והמשיכו ללמוד בבית־המדרש.

החינוך הזה היה חינוך לאומי, והתפילות שלוש פעמים ביום הוסיפו עליו בהחדירן ללבבות הרכים את השאיפה לגאולה — „תקע בשופר גדול לחרותנו״, לשיבת ציון — „ושא נס לקבץ גלויותינו וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ״, לציון וירושלים — „ובנה אותה בימינו בנין עולם״, ולמלכות ישראל — „וכסא דוד מהרה לתוכה תכין״. אין תימה איפוא שעם הופעת הציונות ברחוב היהודי הצטרפו אליה בני טובים, אם כי היו ביניהם שהתנגדו לציונות. אכן מתנגדים היו לציונות גם מימין וגם משמאל: מימין „אגודת ישראל״ שביקשה לא לדחוק את הקץ, ומשמאל ה„בונד״ אשר ראה את הציונות כמוליכה שולל את המוני העם ומרדימה את הכרתם בתקוות שוא.

השכבות המכונות „נמוכות״, שכללו את בעלי־המלאכה ואת דלת העם, לא יכלו לתת לבניהן חינוך מתאים מחוסר אמצעים; וכך, לאחר שיצאו הילדים מה„חדר״ של איצי פיק או ישעיה'לי מלמד, לא המשיכו ללמוד עוד; לחיים־

---

* מתוך דברים שנאמרו באזכרה ביום־השנה לקדושי ביחאוה ביום ב׳ בחשון תשכ״ח (5.11.1967).

יעקיל מלמד או איצ׳הלי־אברהם׳לי שוחט לא הגיעו, והתחילו עובדים, ובתנאי הימים ההם — מאז עלות השחר ועד מאוחר בערב. וטבעי היה הדבר שהם נמשכו לצד אלה שיצאו בהבטחות לתיקון מצבם החמרי לאלתר, במקומות חייהם. מרדכי פייראיזן אף הוא נמשך אל ה„בונד״.

מנעוריו עבד מרדכי בסנדלרות. ספק אם ידע להתפלל כראוי, אבל ודאי שלא היה לו כל קשר לערכים ההיסטוריים והלאומיים של עם ישראל. משבגר והתברר לו כי אין לו עתיד בביתאוה היגר לארגנטינה. גם שם לא כבשה אותו הציונות, אבל בתו נמשכה אליה ועלתה לארץ. בלית ברירה עלה גם מרדכי אביה אחריה ותוך זמן קצר נקשר לארץ בכל נימי נפשו, והיה מתקומם לכל קטרוג ביחס אליה ויהי המקטרג אשר יהיה.

מרדכי פייראיזן מת מיתת נשיקה, שכב לנוח אחרי העבודה ונרדם לנצח. יהא זכרו ברוך.

יעקב קליימאן

משה גריץ ז״ל

משה גריץ, בנו של הרשיל רימארז׳, היה בעל־מלאכה מכובד וישר־דרך שחי מיגיעת כפיו בביחאוה, השתייך לתנועת הפועלים, אבל כיהודי בעל לב חם גילה אהבתו לזולת ללא הבדל של מעמד. בימי מלחמת העולם השניה עקרו אותו הגרמנים־הרוצחים מביתו וסדנתו, והוא נדד ממקום למקום, עבר כל שבעת מדורי הגיהנום, ובדרך נס ניצל מהתופת הנאצי והגיע שבור ורצוץ ארצה. התישב בירושלים, אבל לא היה מסוגל עוד לעבוד במקצועו והיה לשומר לילה אלמוני תלוש מסביבתו ומכריו. בודד היה, ובמצוקתו אך דאגה אחת הדריכה את מנוחתו: אף יהודי אחד לא נשאר בביחאוה שיוכל לשמור על בתי־הקברות שבהם טמונים אבותינו הצדיקים, ומי יודע אם לא יחללו הפושעים את קבריהם.

משנודע לו כי מתחילים אוספים חומר וכסף להנצחת קדושי עיירתנו בספר־יזכור היה בין הראשונים שהביא את תרומתו בכסף וגם רשימה לספר.

הוא נפטר בירושלים.

אריה רייס

סבא וסבתא ז״ל

(מן העבר הקרוב־הרחוק)

סבא מנחם־מנדל נימנה עם אותו סוג אנשים שהסתלק לא־כבר מן העולם והמצוי אולי עדיין בפינות הנידחות של „מאה שערים" אשר בירושלים וכדומה. טיפוס שכולו מקשה אחת, בעל אמונה תמימה ללא ספק ספיקא ואורח חיים מותאם באופן אידיאלי לאמונתו. מעולם לא ראיתי הרמוניה כזו בין הנשמה לבין ביטויה החיצוני; הלכה ומעשה שהם חד. מימיו לא טעם את טעם החיים על החדוה והששון שבהם ואף־על־פי־כן היתה תמיד השמחה במעונו. אפילו ניתן לומר בודאות גמורה שהיה מאושר. עול הפרנסה היה מוטל על צוארי סבתא, ואילו הוא היה כל ימיו עסוק בלימוד ובהוראה או סתם בעבודת הבורא (לאמיתו של דבר הכל נכלל אצלו בתחום זה). התאכסנתי בביתו במשך חצי שנה רצופה, וזכורני שהיה מאחר שבת ליד הגמרא כשעה־שעתים לאחר חצות, נרדם על גבי הספר הפתוח, מתנמנם ומתעורר חליפות עד שהגיעה השעה להשכים לפתחו של בית־הכנסת הגדול של הרבי מלובלין. לחם צר ומים לחץ היה כל מזונו משבת לשבת. ואילו בשבת נהפך לאיש אחר. ההכנות לשבת החלו כבר ביום ה׳, גברו ביום ו׳, והגיעו לסיומן בו ביום בצהרים. וכשכל המשפחה היתה מסבה אל השולחן הערוך בחדר המבהיק מאורה וזיו והוא מקדש על היין, הרגשנו כולנו — לרבות המתפקרים שבתוכנו — כי השכינה שורה בבית. הוגה היה את הקידוש מלה במלה, מבטא אותן בממושך כדי להטעים יפה־יפה את הכונה כלפי שמיא. כך היה סבא מסולק מהניות היולם הזה, וחי במעין פרוזדור שבו התקין את עצמו להיכנס לטרקלין של העולם הבא.

זכה ובערוב ימיו, לפני מבול הדמים, עלה ארצה יחד עם סבתא, התישב בירושלים והוסיף לחיות ללא שנוי כלשהו באורח חייו, כשהם סמוכים על שולחן מושב הזקנים. אנשים מסוגו אינם מושפעים מחילופי סביבה, שכן בכל מקום בואם סביבתם נודדת עמהם. ביחוד כאן בירושלים דלתתא שלו המובילה במישרין לירושלים דלעילא.

כשבועיים לפני הסתלקותו, בלכתו לבית המדרש, נפל ונקעה רגלו. היה ברור שקרובה שעתו, אפס לגודל תמהוננו היה שרוי בשמחה רבה שגברה מיום ליום ככל שבריאותו הלכה ורפפה. שאלנוהו לפשר הדבר ותשובתו בפיו: „הריני הולך לקראת פגישה עם הכביכול ואיככה לא אשמח?" כשהודיעוני על פטירתו, באתי ומצאתיו כבר שוכב לבדו בחדר הטהרה ועל פניו נסוכה בת־צחוק קפואה. אין זה כי יצאה נשמתו מתוך ראית פני השכינה. מת בשיבה טובה — בטרם הגיעו הידיעות על השואה ועצמתה — ונקבר על הר הזיתים.

את מטרת חייו השיג במלואה. אני ראיתיו כסמל חי לצדיקות ותום, פשטות וענוה. מין שלימות שלעולם לא תמוש מזכרוני.

לעומתו היתה הסבתא, כאמור, המעשית, המפרנסת, ומכאן נתחדדו בה כל חושי החיים. עם כל זלזולה ולגלוגה בבעלה ובבטלנותו, ידעה והעריכה בסתר לבה את צדקתו הרחוקה ת"ק פרסה מזו שלה.

כשהייתי מתבונן בה הייתי לפרקים שואל את עצמי: הכוחות הפיסיים, נוסף לכל הלידות (11 או 12 במספר), לניהול הבית, לפרנסתו, לדאגה זו לכל הבנים, הנכדים והנינים — כוחות אלה מנין לה? הרי כל רגע נדמה היה שנשמתה ממש בקצה אפה ולבסוף האריכה ימים מבעלה. אין זה אלא שכוח חיים עצום היה מפכה בקרבה. פקחותה וחכמתה בלטו בכל שיחה. מעולם לא היתה פותחת ישר בענין, אלא הולכת סחור סחור, ממששת את הדופק ופונה דרך רמז. נתוספה לכך ידיעת החיים שאינה באה אלא מתוך נסיון עשיר ומגוון. היתה נותנת עיניה בי ומיד עמדה על כל המתרחש בקרבי. על־פי־רוב לא היה טעם ותועלת להסתיר דברים מפניה. היא ידעה את הנעשה אצל כל נכד ונכד, את היחסים שבינו לבינה, והיתה מתערבת במין נויטראליות אוהדת שכולה עמידה על שלה.

בשנותיה האחרונות נודע לה על האסון האיום: שלא תזכה עוד לראות אף אחד משם... יומם וליל, בהקיץ ובחלום, היתה רואה את כל ארבעת־חמשת הדורות שהקימה וילדה אחת ממושכת היתה פורצת מפיה כל אימת שהייתי מבקרה. אודה שהחילותי למעט בביקורים, כי היה זה למעלה מכוחותי לשמש מנחם. אין האָבל מנחם.

עם סבתא עבר מן העולם עמל־חיים של עקרת בית למופת. רצה הגורל האכזרי, גורל הדור, שתסיים את פרשת חייה מתוך רוגז ויגון. נשמתה שבעת־התלאות ודאי צרורה בצרור החיים.

ד"ר חיים ברוור

„יש לכם די קאפיטאלים משלכם"

מכריז הסטארוסטה ליהודים נשרפים מביחאוה ליד לובלין *

בהקשר לשריפה הגדולה בביחאוה, שבה נחרבה כמעט כל העיירה והאוכלוסיה נתונה במצוקה גדולה, באו אתמול לשם הסטארוסטה ומפקד המשטרה המחוזית. הסטארוסטה קיבל משלחת של האוכלוסיה הנוצרית והיהודית, שתיארה את המצוקה האיומה השוררת עתה בעיירה לאחר השריפה וביקשה עזרה דחופה. הסטארוסטה פנה אז בנוכחות כולם אל המשלחת היהודית בהכרזה מתמיהה: אתם היהודים יש לכם די קאפיטאלים משלכם."

ואל המשלחת הנוצרית אמר: „עמכם אדבר לחוד."

הודעה מפתיעה זו עשתה רושם מזעזע על המשלחת היהודית, שהשיבה בדמעות בעיניה, כי האוכלוסיה היהודית נשארה ללא ככר לחם.

מצבן של 31 המשפחות היהודיות היא באמת מיאשת ודרושה עזרה דחופה.

נוהל של איפה ואיפה **

במראָה זערורית של טיפת מים משתקף גוף כה ענקי כמו השמש. הכל יודעים זאת ואיש אינו משתומם על כך, כי השמש מזהירה, הגם יש לה כתמים, שאפשר לראותם בעין רגילה.

אפילו היתה השמש שחורה כמו כדור הארץ שלנו, גם אז היתה משתקפת. דבר זה נכון הוא גם לגבי שיטות שנוצרו בידי בני־אדם, סידרה שלמה של ענינים, שיטת יחסים, פוליטיים או כלכליים, בין בני־אדם, כל אלה משתקפים לעתים קרובות בבהירות רבה ביותר בעובדה קטנטונת, שאינה ניכרת אפילו לעין.

עובדה אופיינית מסוג זה אפשר היה למצוא בגליון של נ. פאָלקסצייטונג. מתכוונים אנו לענין הסטארוסטה בקשר עם השריפה בעיירה ביחאָוה ליד לובלין. כמעט כל העיירה היתה למאכולת אש והסובלים היו גם יהודים גם לא־יהודים. יצאה משלחת מעורבת של יהודים ולא־יהודים אל הסטרוסטה לבקש עזרה

---

* מתוך „נייע פאָלקסצייטונג", 29 ביוני 1937.

** מאמרו של ו. קוסובסקי, שהופיע למחרתו 30 ביוני 1937 באותו עתון בהקשר לנ"ל — הצלחנו בעזרתו האדיבה של ד"ר חיים דיאמאנד בניו־יורק, להשיג מייוו"א את המאמרים הנ"ל, המחיים את הרקע של מצב היהודים בפולין ערב השואה האיומה. — המערכת

לנשרפים. הסטארוסטה דיבר בלשון הידועה של איפה ואיפה: האחת בשביל יהודים והשניה בשביל פולנים. ליהודים הוא אמר: „אתם היהודים יש לכם די קאפיטאלים משלכם," ביקש לומר, כי היהודים לא יקבלו מאת הממשלה כל עזרה. ואילו לפולנים אמר: „עמכם אדבר לחוד", נתן בכך להבינם כי הם, הלא־יהודים, יקבלו עזרה מהממשלה.

זוהי אחת מן העובדות היומיומיות, שבהן משתקף מה שנקרא „קורס" — כיוון, פוליטי, כלכלי, חברתי. סטארוסטה איננו אדם סתם, סטארוסטה תופש מקום די נכבד בסולם הביורוקראטי, ויכול, כאדמיניסטראטור, להשפיע באופן ניכר למדי על הלך־הרוחות. מן ההכרח איפוא להתעכב לפחות, במידה האפשרית, בתוך התחום שנקבע למעשה לגבי העתונות, על מעשהו של הסטארוסטה בביחאוה.

יתכן, כי הסטארוסטה, שיש לו שליטה על העיירה ביחאוה, מחזיק בדעה כי „פולין היא בשביל הפולנים", ועל כן סבור הוא, כי המלוכה הפולנית אין לה לגבי היהודים אותן ההתחייבויות שיש לה לגבי הפולנים. כאזרח פשוט רשאי הוא שתהיינה לו דעות שונות, אולם כסטארוסטה מחוייב הוא לשמור בקפדנות על הקונסטיטוציה הקיימת, ובהתאם לסעיף הראשון של החוקה מהווה „המלוכה הפולנית נכסם המשותף של כל אזרחיה". החוקה אינה עושה שום הפליה לפי ביטויים של היוריסטים, כלומר, אינה מבדילה בין יהודים ללא־יהודים, ועל כן לא היתה שום רשות לסטארוסטה להתייחס בנוהל האדמיניסטראטיבי שלו אל היהודים אחרת מאשר אל הלא־יהודים.

שריפה כללית בדומה לזו שהחריבה את ביחאוה הינה אסון חברתי, התובעת את התערבותה האקטיבית של המלוכה, וביחס לעזרה כל האזרחים שווים לפני השלטונות, כפי שזה בא לידי ביטוי בחוקה. שוויון זה לפני החוקה מחייבת כל סטארוסטה, כל בא־כוח של השלטונות. כזה הוא הצד הרשמי של השאלה.

הנוהל של איפה ואיפה הינהו, כידוע, לכל, לא דבר חדש בפולין. הוא עוזר ליצירת הלכי־רוח הדוחפים ל„מהומות", התנפלויות בודדות, עוולות שונות נגד יהודים, המבוצעות לא רק על־ידי יסודות מוסתים שבאוכלוסיה הלא־יהודית, אלא גם על־ידי אלה המחוייבים לעמוד על משמר החוק. והא ראיה: הממשלה בעצמה מצאה לנכון להעניש את הסטארוסטה של בריסק ואת ראש משרד הבטחון הבריסקאי על האינפורמציה הכוזבת שניתנה למיניסטר־הפנים בדבר המאורעות בבריסק, ועל אשר לא אחזו באמצעים מידיים להפסיק את הנסיון לפוגרום.

איש לא יכחיש, כי עמדתו האנטי־חוקתית של הסטארוסטה מביחאוה שבאה לידי ביטוי בשתי תשובותיו למשלחת הביחאואית, מן ההכרח שתשפיע באופן

ברור לא רק על מוחותיהם של התושבים הלא־יהודיים, כי אם גם על שומרי החוק.

באותו גליון של יום שלישי עצמו של נ. פ. ניתן למצוא שורה שלמה של עובדות שבוודאי אינן תוצאה ישירה של הנוהל האדמיניסטראטיבי, שדוגמה לו נתן הסטארוסטה של ביחאנה, אולם עובדות אלה ואחרות היו בחלקן בלתי אפשריות ובחלקן לא היו מקבלות צורות כה חריפות בתנאים של נוהל אדמי־ניסטראטיבי שונה, אחר, בדומה לזה שלפיו העניש ראש הממשלה וביניסטר־הפנים, למשל, את הסטארוסטה הבריסקאי.

מגליון יום שלישי של נ. פ. נודע לנו על מהומות אנטי־יהודיות בראדומסק, קוניצפאל, קלאֶשצ׳וב, פשאֶזבוז׳, וואלאמין. נודע לנו, כי בווארשה, ברחוב ראשי כמו אוגרודובה, החריבה כנופיה של חוליגאנים מבני מינו של האַלאֶר, דירה יהודית וחיבלה בכל בני המשפחה שגרה בה. נודע, כי בקאליש השתומם שוטר למראה פועלים לא־יהודים שעמדו לצדו של עגלון יהודי, שהוא, השוטר, היכה אותו במגלבו. קוראים גם על ראש משטרה בדאמאצ׳אֶבה האוסר על משלוח לחם לאלה שסבלו מהפוגרום בבריסק!

העובדות המנויות לעיל, שממבט ראשון אין כל קשר ביניהן, נתאפשרו בכל זאת רק באווירה מסויימת שלהתהוותה מסייע הנוהל של איפה ואיפה, כפי שבאו לידי ביטוי לאחרונה בבִיחאנה. אם ראש המיניסטרים ומיניסטר־הפנים מצאו לנחוץ להטיל עונש על אילו מבאי־כוח השלטונות בבריסק, יש ויש להם יסוד מספיק להתענין גם בהתנהגותו של הסטארוסטה של ביחאנה.

ו. ק.

בנים שנפלו ומתו

בדמי ימיהם

יעקב גולדשטיין ז״ל

יעקב גולדשטיין נולד בביחאוָה להוריו שלמה ושרה ז״ל שעלו ארצה בשנת 1935 בהיות יעקב בגיל שבע. את שנותיו הראשונות בארץ עשה בישיבה בירושלים, ואחרי כן בבית־הספר „סיני״. סיים את לימודיו בבית־הספר ונכנס לעבוד בבית־חרושת ליצור מכונות סריגה וסלילה. על אף גילו הצעיר הגיע יעקב שם לעמדה ניכרת בזכות שקידתו ואפיו הטוב. במקביל לעבודתו בבית־החרושת המשיך בלימודיו בבית־ספר מקצועי, ובאותו זמן עצמו הצטרף לשורת הלוחמים במחתרת. נוהג היה לומר „אם למות — למות למען המטרה״, כי גדולה היתה אהבתו ומסירותו לעמו ולארצו. הוא היה לוחם קנאי, והלך לקראת התגשמות חלומו עם גיוסו באצ״ל לקרב על יפו בערב חג הפסח תש״ח. השתתף בקרב בחול־המועד פסח, לחם יומם וליל בלי לעזוב את איזור הקרבות גם בשעות החופשה שקיבל. תכונות נפשו האצילה נתגלו באותן השעות הקשות, כאשר חש להגיש עזרה לחברים ובביצור עמדות־הגנה בלי שים לב לסכנה האורבת לו מסביב. וכך פגע בו קשה פגז שנוֹרה על־ידי אנגלים עוינים שסייעו לערבים. שלושה ימים נאבק יעקב על חייו — עד שפסק לבו מפעום...

עלם גבוה ושקט היה יעקב וחייו קודש לעמו וארצו. בן תשע־עשרה וחצי שנה היה במותו ביום כ׳ ניסן, תש״ח.

יהא זכרו ברוך. אסתר גולדשטיין־אופטובסקי

יעקב טורבינר ז״ל

יעקב טורבינר מקילציביץ׳ ביחאוה (בן דוד של יצחק טורבינר) הגיע ארצה ב־1947 באנית המעפילים „שבתי לודזינסקי״ ונתגייס מיד לפלמ״ח. היה בשירות בנהריים ליד חברת החשמל, אחר כך בחטיבת הנגב, ונפל ברפיח, והוא רק בן עשרים שנה.

היה בן יחיד להוריו.

גופתו הועברה מהנגב לבית־הקברות בנחלת יצחק בתל־אביב.

אריה פיק

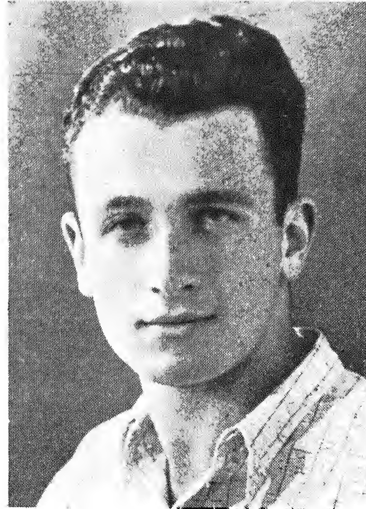

יעקב עולמי ז״ל

יעקב עולמי נולד ביום ד׳ ניסן תרפ״ט (1929.4.14) בתל־אביב, בנם־בכורם של יהושע וחנה. למד בבית־הספר „כל ישראל חברים״ (אליאנס) בתל־אביב, סיים את חוק לימודיו בהצטיינות והמשיך בגימנסיה „הרצליה״. תפיסתו, כשרונותיו, נימוסין ועדינותו היוו מעין מזיגה נאה של אצילות, פשטות ועליצות, המציינת את הנוער ספוג רוח החירות של ארצנו. הוא היה עלם תמיר ובהיר־מבט שדרכו היתה ברורה לפניו, אף כי ידע שהיא קשה ומלאה חתחתים, וחינוכו הלאומי עורר בו התלהבות לכל תופעה שהבליטה את תחיתנו ותקומתנו.

מקרה אחד הניח חותם מיוחד עליו — מעצרו ביום 30 ביולי 1946 בשעת העוצר הגדול בתל־אביב על־ידי השלטונות הבריטיים. הוא נאסר ונשלח יחד עם רבים אחרים לרפיח, והיה נתון שם עשרים ושלושה ימים בתנאים קשים. כשחזר הביתה היה מדוכא ואף עצבני ומר־נפש. מאז התחיל שונא את האנגלים הכובשים והשולטים בזרים.

אחרי שגמר את הגימנסיה ביקשו הוריו לשלחו לחוץ־לארץ להשתלמות, אבל

הוא אמר: „לפני שנת־שירות לעם, אקיים תחילה את חובת שנת־השירות ואחריה אוכל לנסוע או לבחור בדרך אחרת״. הוא נכנס לשנת־שירות בנוטרות ונספח לפלוגה של חולון.

בי״א בשבט תש״ח יצא בטנדר הנוטרים הפתוח „להבטיח״ את דרכה של שיירה ונפל עם ששת חבריו ביעזור.

ימים מספר לפני נפלו אמר לאחד מחבריו שפגשו בתל־אביב: „אל דאגה, יצחק, נדע ללחום עד שתושג המטרה״. היתה זו תשובה טיפוסית „צברית״ קצרה וקולעת, מעשית וישרה, שגאולת ישראל ותקומת ישראל הינן ראש מאוייו של ה„צבר״ ולהן מוכן הוא להקדיש את חייו.

תהא נפשו צרורה בצרור החיים של קדושי ישראל שנתנו חייהם על תקומת העם במולדתו.

מ. ר.

לדמותו של יוסף רידר ז״ל

יוסף, או יוסקה בפי חבריו, נולד בפסח 1935 ובגיל צעיר — כבר בהיותו תלמיד בית־ספר עממי — הצטרף לתנועה המאוחדת. לאחר שסיים את לימודיו בבית־הספר העממי החל לומד חשמלאות ב„אורט״, אבל עד־מהרה גמלה בלבו השאיפה לצאת לקיבוץ להכשרה, הפסיק את לימודיו והצטרף ל„מחנות העולים״. יחד עם קבוצתו „שלהבת״ מן הנוער העובד יצא מטעם התנועה למשק יגור להגשים את משאת נפשו להצטרף למחנה החלוצי הבונה. נער עליז, תוסס וער היה, וחיבה היתה נודעת לו מכל חבריו, מדריכיו, וכל מי שבא במגע עמו. הוא היה דמות מרכזית בחיי החברה ותרם רבות לליכודה ולגיבושה הרעיוני בדרכה אל הקיבוץ המאוחד. הודות לפעילותו ועירנותו, לעליצותו ורוחו הטובה ניתן לו ללכד ולגבש גרעיני־הוי ורגשי מסירות למשימה החלוצית.

הוא שאף לעבוד בחקלאות, נמשך אל ענפי השדה, אבל ראש חלומותיו היתה הפלחה, והמכשיר הקשור בעבודת הפלחה — הטרקטור. „אם אזכה״ — אמר — אהיה ראשון שאתקע מחרשתנו באדמת „התישבות החדשה״. אבל הוא לא זכה, כי פתיל חייו הצעירים נקפד בראשית לבלובם, באסון שקרה לו בשעת עבודה: בנסעו על טרקטור, בעמידה אחורי מושב הנהג, מעדה רגלו, נפל ונהרג.

האסון קרה ביום כ״א סיון תשי״ב (15 ביוני 1952), והוא רק בן שבעה־עשר אביבים.

יהא זכרו ברוך.   י. ע

לזכרו של דן (דני) שינגרטן ז״ל

אדריכל, מוסמך הטכניון בחיפה

נולד ו׳ תמוז תרצ״ה, נפטר כ׳ חשון תשכ״ב

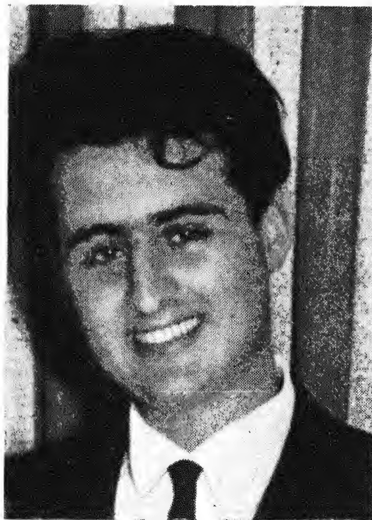

לדמותו של זאבי נחושתן *

חלפה שנה מאז יצא זאבי ז״ל מהבית בדרכו לאוניברסטיה ולא חזר. ובבואי עתה לציין אילו קוים לדמותו קשה לי הדבר מכמה בחינות. ביחוד משום שחוששני פן תראוני מפליג או מגזים ביחס לתיאורו בחינת „אחרי מות קדושים״... שהרי מעטים, ואולי יחידים, מבני עיירתנו הכירוהו אישית, והוא עדיין צעיר מאד היה, רק בן תשע־עשרה, שירת חייו אך התחילה, ועל מפתן הבגרות בטרם הספיקה להתפתח נדמה. שאלתי את עצמי: היש לספר עליו ולהזכירו בקהל עם? נזכרתי בסיפור שקראתי לפני שנים רבות על הקיסר הרומי מרקוס אורליוס אנטונינוס, השליט־הפילוסוף, שאימץ לו לבן נער יפה־תואר. כידוע העריצו היונים והרומיים את יפי הגוף עד כדי פולחניות. והנה חלה הנער וכל מאמצי הרופאים להציל את חייו עלו בתוהו, והוא מת. הקיסר האדיר, שחלש על מרבית העולם של אותם

* דברים שנאמרו באזכרה למלאת 25 שנים להשמדת יהודי ביחאווה, ביום ב׳ בחשון תשכ״ח, בבית סוקולוב, בתל־אביב.

הימים, התאבל על מות הנער ימים רבים, ציוה להקים אנדרטות לזכרו ולא קיבל תנחומים.

אנו היהודים, לעומת היונים והרומיים, נשאנו את הרוח מעל החומר, את הנפש מעל הגוף, את המוסר מעל היופי, את החכמה מעל הגבורה. וצעיר זה, זאבי, מיזג בקרבו את התכונות של שתי תרבויות העולם היסודיות, היהודית והיונית, גם יחד. מי שראה אותו הוקסם מיפיו החיצוני: קומה תמירה, ראש יפה עטור בשערות שחורות, עינים כחולות, זכות, שתום וטוהר נפשי השתקפו בהן. ואילו אני, שהכרתיו מקרוב, קשרתי לו אהבה בשל מעלותיו המיוחדות: לבו הטהור, לב זהב, ועדינותו הנפשית. הוא היה צבר שתורה ודרך־ארץ דרו בו בכפיפה אחת מתוך הרמוניה שלמה. בעל תפיסה מהירה היה, חריף בלימודים. קיבל תמיד ציונים טובים ללא מאמצים מיוחדים, ומוריו התפעלו מרמת האינט־ליגנציה שלו. לא הסתפק בהכנת השעורים בלבד, אלא הקדיש שעות רבות לקריאה ולמחקר, ועם זאת היה מצניע לכת, לא קופץ בראש בכיתה, עוזר לחבריו מתוך יחס חברי טוב ללא התבלטות וגדלות.

זאבי קיבל חינוך מסורתי. נוהג היה להתפלל יום יום ולהניח תפילין, ובימי שבת ומועד היה הולך עם אביו לבית־הכנסת. התנהגותו זו מתוך אמונה שבלב הוסיפה לוית חן לאישיותו, הלמה אותו, הייתי אומר, כמי ששלם עם אלוהים ואדם.

כשגמר את חוק לימודיו בתיכון ביקש לצאת לשירות צבאי, דבר שעורר ויכוח בינו לבין הוריו, אשר רצו לשכנעו שידחה את שירותו עד לאחר לימודיו באוניברסיטה, בעוד אחיו הבכור משרת בצבא. היה זה בניגוד לתפיסתו ישרת־הדרך של הויתו, אבל מצות כיבוד אם ואב גברה והוא קיבל עליו את הדין. האוניברסיטה פתחה לפניו עולם חדש ואפקים רחבים של חכמה ודעת והוא שתה בצמא ממעינות אלה. כשהיה מבקר בביתנו — ונוהג היה לבקרנו תוך רגשי אהבה ולא מתוך רגש של חובה — היה שח עמי על חויותיו החדשות, ההרצאות בנושאים השונים, וכל זה בחיוך על שפתיים ובצניעות שובה לב, שחמים וטוב היה לי בחברתו.

לא אאריך עוד, רבותי, ואסתפק במה שאמרתי. אכן הוא היה אחד מרבים בדור הבנים שלנו שגאותנו עליהם, ובצדק. אבידה גדולה היא להוריו, לקרוביו, ולכל בני עירתנו.

יהא זכרו של זאבי ברוך.

נח שינגרטן

השואה

השואה

לזכר עולם
ליקירנו אנשים נשים וטף
קדושי קהילת
בעכיווע
(מחוז לובלין בפולין)
שנרצחו באכזריות בידי טמאים
הגרמנים ועוזריהם ימח שמם
ביום ב' במרחשון התש"ג
ת'נ'צ'ב'ה'
ארגון יוצאי ביכבה בישראל

מגילת השמדה

נח גולדשטיין

תוך ראית הנולד

בעצם כבר אז...
עיירתנו העניה בערה.
ואם אומרים שלא ראו
איך בער בית ובקתה?

אבל הם ראו בלשד עצמותיהם
את גודל התבערה,
כי אבוי לבית בוער בפנים
ורק מעטים את הסכנה רואים...

ובכן דור שלם, הסתובב,
ללא מעמד ותקוה,
עתיד לוט בערפל ושאלות ללא פתרון,
והמציאות שלו, הכל מסביב, נגדו...

יחידים קמו וזעקו
להפסיק את ההמשך,
ואם קטנה מדי העיירה
כדי לשנות, להפיג את השנאה,

נשארה רק דרך אחת,
להשאיר אותה ולעזוב.
אֵי, אתן הכנפים? עליהן נישאו
הבנים ובנות העיירה,

לשנות — — להכשרה — —
אֵי, אתן הכנפים?
למה? אהה, למה?
לא נשאתן את כולם...

משה ברון
(ניו־יורק)

שנות תלאות ואבדן *

1941—1937

כבר בשלוש השנים 1937—1939 החלו היהודים בביחאוָה מרגישים באנטי־שמיות שהלכה וגברה. אסור היה לצאת לטייל באחו אלא רק עד ביתה של קיילה לאֶוואָנבוים, לא הלאה משם, כי ההולך היה מסתכן להיות נרגם באבנים או לספוג מכות. כן היו כרזות שונות שקראו בפולנית „אל תקנה אצל יהודים!" כך נמשך המצב עד פרוץ המלחמה, עד בוא הגרמנים. כל אותו זמן היו היהודים חיים בפחד תמיד; יראים היו לצאת אל הכפרים, יראים היו לקנות בהמות, סוסים, מאימת התנפלויותיהם של הפאשיסטים, האֶנדאֶקים.

עד 1939 היו בביחאוה בערך 3000 נפש. קיימת היתה קהילה יפה, עיירה יהודית יפה עם הרבה מוסדות תרבות ומפעלים. כשהתחילה פולין מתכוננת למלחמה, פנו קודם כל אל היהודים, אל היהודים העשירים, שיתרמו לטובת האויריה. כל יהודי צריך היה לקנות מלוה ממשלתי בערך 50 זלוטי. רשמית נחשבה רכישה זו של המלוה תוך רצון חפשי, רכישה בהתנדבות, אולם למעשה הכריחו כל אחד לקנות לטובת „אוֹכראָני פשאֶז לוֹטניצ'ה" — הגנה באמצעות האויריה.

במשך 2—3 חדשים לפני המלחמה החלו יהודים רבים בורחים ממקומות מושבותיהם. ברחו יהודים מלודז, מהסביבה, וכל אלה הגיעו לביחאוה, התעכבו ורצו הלאה, אל הבוּג. ברחו גם פולנים, ואפילו גרמנים, שהיו מרגלים. הגרמנים

---

* ב־29 בנובמבר 1965 התאספו חברים אחדים של „ועד ארגון יוצאי ביחאוה": משה ברקאי, משה רידר, יעקב קליימאן, משה ארליך מקיבוץ מאסאריק, בדירתו של יעקב קליימאן, רחוב השופטים 57 בתל־אביב, לרשום את הזכרונות של בן־עיירתנו משה ברון, אחד השרידים של יהודי ביחאוה שעבר את כל שבעת מדורי הגיהינום ההיטלרי בימי מלחמת העולם השניה. הוא נמצא עתה בישראל מארצות הברית לרגל העברת עצמות אמו ז"ל למנוחת עולמים בישראל.

הרעילו את המים ומגיפת דיזנטריה, או כפי שכינוה צ׳אֶרנוּבקה, התפשטה, ויהודים רבים מתו בה. לא היו תרופות, כי אי־אפשר היה לנסוע ללובלין. הגשרים ללובלין כבר היו מפוצצים.

1941—1940

בקיץ של 1940 החלו הגרמנים משלחים יהודים מלודז, קראקוב, ומעיירות שבפולין הקונגרסית למזרח. רבים מן הפליטים האלה הגיעו גם לביחאוה. מצב הפליטים היה קשה מאד וצריכים היו לתמוך בהם. למותר לומר שהדבר לא היה קל לגבי עיירה קטנה כמו ביחאוה, אבל יהודי ביחאוה עשו ככל שהיה לאל ידם למען הפליטים. קודם כל שיכנו אותם בין המשפחות והקימו מטבח. המטבח הותקן אצל הרבי של ביחאוה ז״ל. שם התעסקו נשים יום־יום בבישול האוכל למען הפליטים, והשתדלו להקל מעל גורלם הקשה.

כאשר נכנסו הגרמנים — היה זה ביום ששי — התעכב קצין גרמני אצל ביינוש באֶרטמאן על המדרגות, אסף סביבו הרבה אנשים, יהודים, ופנה אליהם בדברים אלה: „היטלר מעלה, יהודים מטה. אתם כולכם תיעלמו מפולין ומאירופה כולה״. מיד החלו חוטפים יהודים לעבודה, לנקות את הכביש המוליך לקאזארוב על פני יער ז׳אבאֶויל. היו שם ביצות גדולות. חטפו יהודים, היכום ופצעום והכריחום לעבוד כל ימי השבוע, לרבות יום השבת.

מכינן שהמשטרה הפולנית התפזרה והסביבה נשארה ללא שלטון אחרי שהגרמנים התרחקו עד הבוג, נשארה ביחאוה ללא שלטון, ללא הגנה. החלו התנפלויות נוראות של פולנים, סתם גויים — לשם שוד וגזל. באו בדברים עם אנשי „העולם התחתון״ ונתארגנה הגנה אזרחית, שהיתה מורכבת בעיקר מגויים ואנשי „העולם התחתון״, וביניהם היו גם ברל הינדאָס, לייבה׳לה פריזיראָר, פאֶליכס סוכאצקי, אֶדאֶק מוראביצקי ועוד ברנשים כאלה. ההגנה האזרחית התקיימה כשני שבועות — ואז נכנסו הרוסים. היה זה בימים שבין יום כיפור לחג הסוכות. הרוסים השתהו רק ימים אחדים. אחדים מן הקומוניסטים היהודים ענדו סרטים אדומים לזרועותיהם והחלו מסתובבים עם הרוסים. גם ד״ר קאנאָצקי היה ביניהם. קודם כל פנו הם אל בודנאָר ודרשו ממנו שיתן בהמות בשביל הצבא הרוסי. בודנאָר היסס קצת, אולם משהקריבו אקדח לבטנו אמר: „קחו אשר אשר אתם רוצים והניחו לי״.

הרוסים לא השתהו בביחאוה אלא 4 או 5 ימים. הם אמרו אל היהודים כי כל הרוצה לנסוע אתם לרוסיה יכול לנסוע עמם. רבים נסעו, אבל היו גם רבים

שלא יכלו להכריע בדעתם; הודיעו הרוסים כי כל מי שירצה יוכל לבוא לקשצ׳אנוב, שכן הם ישתהו שם עוד יומים, ומשם לנסוע אתם.

אחרי צאת הרוסים שוב נשארה העיירה ללא הגנה. פנו שוב אל „העולם התחתון" וזה קיבל את העיירה תחת חסותו. מצב זה לא ארך הרבה, כי הגרמנים חזרו. הם שלחו אחד „פאָלקס־דויטש" (גרמני־עממי) בשם קאָלבינסקי מפוזנאן. בטרם ידענוהו בשמו קראנו לו „זבורקאָלה". הוא אירגן את המשטרה בקראו לשירות את השוטרים הפולנים לשעבר, והסביבה שלנו שקטה.

בראשית 1940 נשלח לביחאוה ראש־עיר גרמני והוא קיבל את הנהלת העיר לידיו. שמו היה אוגוסט שויאֶרקה, פאלקס־דויטש, שהיה ראש־עיר בצ׳אֶשקוביץ׳ לפני המלחמה. הוא הוציא מיד גזירות שונות, כמו בשאר חלקי פולין, ואנו נאלצנו לענוד לזרועותינו סרטים, רצועות לבנות, סרטים עם מגן־דוד. מי שלא ענד אותם עלול היה ליהרג בירייה או להיאסר. שיהיה לו אל מי לפנות וממי לדרוש, הקים הוא ביאות־כח של יהודי ביחאוה — יודנראט. תפקידו של היודנראט היה להימצא בקשר עם ראש העיר. הדבר הראשון שהיודנראט אירגן היה קיצוב מזונות. אי־אפשר היה לקבל מצרכי מזון, כמו לחם וכדומה, אלא לפי כרטיסים. אולם מאחר שהעיירה שכנה בסביבה של כפרים, היה המצב אצלנו מבחינת המזון טוב יותר מאשר בערים הגדולות. המצב הכלכלי של היהודים היה נוח יותר.

באותם הימים של 1940 היו באות פקודות מאת הז׳אנדרמריה לספק להם מצרכים למועד קבוע. בעיה גדולה היוו המצרכים שאי־אפשר היה להשיגם, כמו קפה, למשל. כל שאר הדברים סופקו להם, כמו בגדים, לבנים וכו׳. אולם קפה — מאין להשיג קפה? המתווך היה יצחק בוכשטיין ועליו היה שומה לספקו. מכיון שלא יכול להשיג קפה — התחבא ולא הופיע. כעונש על כך נאסרו אביו ואחיו אברהם׳צ׳יק. לאחר שהם נאסרו יצא יצחק ממחבואו כדי לשחרר את אביו ואת אחיו. בקושי רב עלה בידו לשחרר את אביו בלבד. בבוקר הגיעתנו הידיעה הנוראה כי תפסו שבעה יהודים והרגום ביריות. היה זה מחיר שחרורו של אבי יצחק. בין ההרוגים היו כמה יהודים מביחאוה, וביניהם אחי יצחק אברהם׳צ׳יק. כן היה ביניהם אחד פולקאֶלה רימאָז׳ ואחיו, אשתו של יהושע׳לה זיידל ובתו, בוזשה לוזארס ובן, אידל גראבלאָר.

הפאניקה היתה גדולה והמצב דיכא ודיכדך. יום אחד הגיעה הז׳אנדרמריה ממאָנדרוביץ עם הרוצח הנודע הפאָלקס־דויטש טאמקין בראש, ומיד עם היכנסם אל העיירה קפץ הוא מהאוטו והחל יורה ללא הבחנה. כך הרג הוא 13 איש.

כן היה מקרה, כאשר בנו של יהושע׳לה גרייס תפס בקת הרובה של איש־צבא שרצה לירות בו, והצליח להימלט מפניו. הוא רק נפצע בידו.

ב־1941 החלו אנשי הגסטאפו מסביבת לובלין באים ודורשים קונטריבוציה, 200—300 אלף זלוטי, וכן עורות למעילים. אם לא סיפקו להם, היו יוצאים הרחובה ומכים את כל מי שנפגש להם בדרכם, נכנסים אל היודנראט ומכים, ומשאירים רשימת דברים שיומצאו להם תוך שבוע ימים כאשר ישובו אל העיירה.

כך נמשך המצב עד שביחאוה נכללה בשלטון הז׳אנדארמריה במאַנדרוביץ, 16 קילומטר מאתנו. שבוע אחרי שבוע היו באים ודורשים כל מיני דברים ונותנים כל מיני הוראות. היו יהודים שהתידדו עם הז׳אדארמים ופעלו יד ביד עמם. אבל לא זמן רב ניתן להם ליהנות ממצב זה, כי לאחר זמן־מה נאסרו הם ושולחו מהמקום. היו גם אנשים שביקשו דרכים למנוע בעד הז׳אנדארמים לבוא לעתים קרובות לביחאוה ולהכות ולהרוג יהודים. יצאו אנשים ללובלין לבקש את עסקני המקום, וגם יהודים מביחאוה שהתגוררו שם, שישתדלו אצל הגסטאפו שתשפיע על הז׳אנדארמים שלא יחנקו כל כך את העיירה.

במארס 1941 באו הגרמנים בדרישות, גם אל הנוצרים, בדבר אספקת מכסות מסוימות של תבואות ובהמות. קרה שהפולנים לא סיפקו את המיכסה, באו אנשי גסטאפו ולקחו עמם אנשי־תערובות: את הרבי של ביחאוה, את הכומר, ואת הרופא הפולני. הם ישבו במאסר שבועיים ימים* עד ששוחררו. אחר כך התבטא הרבי של ביחאוה ז״ל שלא היה רוצה לחיות ולהגיע ליום כאשר ארצות הברית של אמריקה תכרזנה מלחמה על גרמניה. זכה ובקשתו נתמלאה, הוא נפטר לפני שארצות הברית נכנסו למלחמה...

באחד מימי הקיץ נערך מצוד גדול, העיירה הוקפה ז׳אנדארמים, וכל היהודים נצטוו לצאת אל כיכר השוק ולהסתדר שם ששה, ששה בשורה. אחרי כן הוציאו גברים רבים, בעיקר גברים, והובילום לבאַלזיץ, ליד הבוג, לעבודה. כמחצית בני העיירה הובלו לשם. הם עבדו בחפירת חפירות־הגנה נגד טאנקים. לאט־לאט, לאחר השתדלויות רבות, חזרו האנשים.

ביז שאר הגזירות על היהודים היתה גם הגזירה שאסור ליהודי להתרפא אצל רופא נוצרי, וכן אסור לרופא יהודי לטפל בחולים נוצרים. כל עבירה על גזירה זו היתה כרוכה בעונש־מות. המרפא שלנו שמואל ביברקלייד, שאסור היה לו לרפא

* לפי דברי ל. סוחובולסקי שם היה הרבי אסור 6 שבועות — העורך.

חולה נוצרי, נענה פעם לחולה נוצריה שבאה אליו להתרפא. הרופא הנוצרי האָנצל הלשין עליו; באו שני ז׳אנדארמים והובילוהו ללובלין. מאז לא שמעו עוד עליו.

מאחר שאסור היה ליהודים לפנות לבתי־חולים של נוצרים, הקימו בית־חולים יהודי בבית שבו היה לפנים בית־המרקחת של אלטאֶר מיגורסקי. היו שם 16 מיטות שתמיד היו תפוסות. גם בית־המדרש הפך לזמן־מה לבית־חולים, כה רב היה הצורך בהושטת עזרה לחולים. עלי שוב להזכיר כאן את המרפא שמואל ביברקלייד. עובד היה יומם ולילה בהגשת עזרה לחולים, רץ לבית־החולים ומרפא. בין השאר שנהנו מעזרתו הייתי גם אני. כך הוא עבד עד שאסרוהו. כאשר התקיפו הגרמנים ב־1941 את הרוסים פשטה מגיפת הטיפוס והרבה אנשים מתו במחלה מפני שלא היו התרופות הדרושות להצלתם.

באותה עת עצמה עברו דרך ביחאוה רבים מאנשי ס.ס. שגרמו בינתים צרות צרורות ליהודים.

בשעה שהצבא הגרמני נמצא נע בכביש מאָנדאֶרוביץ בכיוון לטרובין, הגיע אוירון, כנראה רוסי, והטיל 2—3 פצצות. הפצצות נפלו רחוק, באחו של בודנאֶר. תפסו הגרמנים את דוד הימלבלום, את דוד׳ל האדמוני, ושלחו אותו לחפור ולהוציא את הפצצות. היה זה יום שבת. עמד דוד׳ל וחפר וחפר תוך ידיעה מה צפוי לו אם לא ימצא את הפצצות — להיות מושלך חיים לתוך הבור. בודנאֶר עצמו הצילו.

המלחמה הרוסית־גרמנית

משהתחילה המלחמה הרוסית־גרמנית נתחלף היודנראט. בא יושב־ראש יהודי גרמני שניהל את כל הפעולות. ככל שהשתדל לעזור, מוכרח היה למלא אחרי פקודות הז׳אנדארמריה. יחד עמו בא רופא יהודי גרמני, אף הוא לעבודה ביודנראט. הם התנהגו כגרמנים לכל דבר.

מצב של בעלי־המלאכה היהודים היה לא רע. איכרי הכפרים שבסביבה נזקקו להם. היו מתווכים, מבריחים, שהיו מבריחים סחורות מטרובין ומעיירות אחרות. העיירות היו מחליפות ביניהן כל מיני סחורות. חנויות פתוחות לא היו, כל החנויות הוחרמו ונסגרו.

לא היתה כל פעילות תרבותית באותם הימים. בבית־המדרש אי־אפשר היה כבר להתפלל, הנהיגו מנינים בבתים. כל חצר היה לה מנין משלה, ובמנינים אלה התנהלה הפוליטיקה כמו ב„חלונות הגבוהים״.

הגרמנים היו באים בלילות אל העיירה, מתנפלים ומכים, הורגים ושודדים. הלכו בני העיירה והתקינו שערים לחצרות. כל חצר היה לה שער שלה, שהיה

סגור ומסוגר בכמה מנעולים. כן היתה מופקדת שמירה שהיתה מעבירה סיסמות בשעה שצריכים היו להתחבא.

בכל חצר הותקנו גם מחבואים, ומי שלא יכול היה להתקין מחבוא בביתו היה מתחבא אצל שכנו. זה היה המצב עד פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה.

משפרצה מלחמת רוסיה־גרמניה הורע מצם של יהודי ביחאוה. גזירות באו תכופות בזו אחר זו. אחת הגזירות הקשות נגעה למסירת כל הפרוות. אסור היה ליהודי לשאת מעיל־פרוה. הפקודה היתה להמציא את כל הפרוות ליודנראט. מאליו מובן שהפקודה נתמלאה במלואה. היהודים מסרו הכל, וביום בהיר אחד באו לקבל את הפרוות. אולם על אף הכל לא עבר הענין בשלום. לא היתה פקודה או גזירה שעברה בשלום ביחס ליהודים. ענין זה של הפרוות עלה ליהודים בכמה קרבנות אדם. היודנראט שכן בבית פסח סטולאר. נכנסה הז׳אנדארמריה אל היודנראַט ופנתה אל ניסנבוים בשאלה: „המסרו כבר כל היהודים את פרוותיהם?״— „כן״, השיב הוא. — „האחראי אתה לכך?״ — „כן״, — השיב הוא. — „נלך ונחפש... הם לא הרחיקו לכת. בקומה השניה גר יענקה׳לה צוקרמאן, סוחר פרוות. הם עלו אליו ומצאו שם משהו, לקחוהו מיד עמם ובדרך המוליכה מבישצ׳יצה הרגוהו ביריה. הם גם הרגו את אשתו של יענקה׳לה צוקרמאן. היא נשאה צוארון־פרוה קטן, ושילמה בחייה על חטאה זה... אחרי כן הלכו לתפוס עוד יהודים ואחד מהם היה מאיר לוסטמאן. מי אינו זוכר את מאיר לוסטמאן בשנות הזיו? הוא שילם תחילה בעד שלושת הכדורים שנורו בו לאחר מכן...

העיירה התעטפה באבל.

שנת 1942

שנת 1942 היתה הקשה ביותר אצלנו וגם בכל העיירות שבסביבה. חודש ימים, פעמים פעם בחדשיים, היו באים אנשי הגסטאפו ומשאירים פקודה להכין בשבילם סכומי כסף מסוימים למועד שובם לקבלם, כעבור שבוע בערך. העיירה נוצלה ונסחטה עד שלא היו לה אמצעים עוד. וכל אחד שאל אותה שאלה עצמה: נו, ומה הלאה?

אחרי שהמצב החמרי של היהודים נשתנה הרבה לרעה, החלו מחפשים דרכים שונות להרויח פת לחם. יהודים רבים היו להם קשרים עם איכרי הסביבה, היו הם מתגנבים מהעיירה לתוך הכפרים ומביאים אילו מצרכי אוכל. היציאה מהעיירה היתה כרוכה בסכנת נפשות, כי הפקודה היתה שכל היוצא מהעיירה את נפשו

הוא קובע. אולם הרעב אינו נעצר בפני סכנה, ויהודים אמנם נהרגו בדרכם אל הכפר ובשובם ממנו. אחד מהם היה חיים שיע רוזנברג (איני זוכר את שם משפחתו, אבל שם בתו היה דינה). מאז חדלו היהודים מצאת אל הכפרים.

אימת המות שהיתה תלויה מעל לראשינו היתה נוראה עוד מהמות עצמו. יומם ולילה, כמו שכתוב: „בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר מפחד לבבך אשר תפחד וממראה עיניך אשר תראה”. כך היה אצלנו. האיר היום — אמרנו מי יתן לילה, בא הלילה — אמרנו מי יתן יום.

אנו עובדים עבודת־כפיה

במצב הקשה שנתהווה היתה עבודת־הכפיה תוספת אכזרית. היתה זו עבודת ניקוי הכבישים משלג. לכאורה עבודה לא נוראה, אבל מלווה מכות וחבלות כדבר מובן מאליו. בתחילה אפשר היה לשלוח מישהו כממלא־מקום בעבודה, על־פי־רוב היו אלה פליטים שביקשו להשתכר כמה זלוטים. אולם אחר כך נמנע הדבר, וכל אחד מוכרח היה בעצמו לצאת לעבודה.

פעם עמדנו בכביש בתוך השלג ועבדנו, קרבו כמה גויים והחלו מתגרים בנו. יצא שמואל רוזנר (קראו לו שמואל מאָרדאָר) והתיצב נגד הגויים. פחד נפל עליהם בראותם אותו עומד נגדם ומגן על היהודים. אולם מר היה סופו של שמואל: הוא נהרג ביחד עם ידידו שלום מארקרייך ואשה אחת מלודז, בגלל זו האחרונה שלא נרשמה בביחאוה ומסרה כי היא מתגוררת אצל שלום מארקרייך, אצל שמואל מאָרדאָר. באה הגסטאפו והוציאה את שלשתם אל הדרך המוליכה אל בודנאָר, ושם הרגום.

פעם קרה שאנשי גסטאפו פרצו למשרד היודנראט והחלו מכים את האנשים שם. כולם ברחו, רק יהושע'לה לובלסקי, המזכיר, נשאר. הם כך היכו אותו, שהוא שכב כמעט שלושה חדשים חולה עד שהתאושש.

כאשר הקימו את מיידאניק, אותו מחנה ידוע ליד לובלין, תפשו יהודים רבים בביחאוה ושלחום שמה לעבודה, להקים את הצריפים. רבים מאותם יהודים לא חזרו עוד.

כדאי אולי להזכיר כאן את המשומד שהיה במשטרה של לובלין ועמד בראש מחנה שם. אם איני טועה היה שמו דאוידזון. למותר לומר כי השמד לא הצילו בסופו של דבר, אבל בהתחלה הופקד על המחנה אשר בבראבארנה. ממחנה זה היו מוציאים יהודים לעבודות־כפיה בלובלין. בעיקר סבלו הפליטים, מפני שחסרו את האמצעים לפדות את עצמם, או את האומץ לגלות התנגדות־מה.

נא לציין שאת הדברים הללו השמיע לסירוגין גם משה ארליך מקבוץ מסריק.

פעם יצאה פקודה להמציא חייטים שיסעו ללובלין למיון פרוות. מאליו מובן שלא כולם היו מוכנים להתיצב. אכן היו כל מיני הבטחות, אבל כולם כבר ידעו מהו ערך הבטחותיהם של הגרמנים. סוף־סוף התיצבו. גם אני הייתי בין אלה. הובילונו למחנה ראשקאָוויץ׳ בלובלין, שבו נמצא בית־החרושת לאוירונים. קשה לתאר את קבלת הפנים שלה זכינו שם. במחנה היו הרבה צריפים ומשם היו האנשים יוצאים לבנות את מיידאנק. באחדים מן הצריפים האלה היינו ממַיינים את הפרוות, גם פוֹרמים כל מיני מלבושים שנשדדו מן היהודים. עבדתי ליד הפרוות, מיינתי אותן. ובעוד אני ממַיין פרוות, שטריימילים, ומעיין בשמות משפחה שונים, נתקלה עיני בשם: הענדל ערלינגער. נתהרהרתי — מהלומה חזקה של איש הס.ס. עוררתני והוא ציוה עלי לרוץ. עבר היום. מעטים היו האנשים שיצאו מאותו מחנה; כולם נשארו שם והלכו אחרי כן למיידאנק. לי שיחק המזל...

בהיותנו במחנה, הובאו פעם לשם יהודים מלובלין. שאלנו אותם: „מה קרה?" — „אכן זהו החיסול," — אמרו הם. „שילמנו הרבה כסף שיובילונו לכאן ולא ישלחונו למקום אחר. אמרו לנו כי כאן יהיה לנו קיום". הם סיפרו לנו כיצד חיסלו את הגיטו. אך יהודים מעטים נותרו במיידאן 10, או כפי שכינוהו מיידאן טאטארקה. מתי מספר מיהודי לובלין נשארו בחיים.

יום אחד הוציאונו מהמחנה והובילונו לבית־מרחץ. השומרים היו אוקראינים, הם היו השליטים שם. בדרך אסור היה לנו להוציא מלה מפינו. הוליכו אותנו לאורך כל רחוב ליבארטובסקה, אבל לא ראינו אף יהודי אחד, להוציא כמה שוטרים יהודים. בבית־המרחץ לקחו ממנו את מלבושינו ונתנו לנו מלבושי המחנה. יום לאחר מכן ברחתי מהמחנה.

השילוח לקראת החיסול

מישמשו וקרבו הימים הנוראים של 1942. הגיעונו ידיעות כי מהעיירות שבסביבת ביחאוה מגרשים את היהודים ומוליכים אותם למקומות אחרים, לא של עבודה, לא של ישוב כי אם... למיידאנק, לסאביבוֹר, לטראבלינקה, לטראבניץ.

נעשה ברור לנו כי אנו עומדים לפני שילוח, והתכוננו לכך. מאי משמע התכוננו? עמדנו על המשמר להעביר סיסמות ברגע שנשמע אוטובוסים באים לערוך מצוד על בני־העיירה כדי שהאנשים יוכלו להתחבא.

בראש השנה התפללנו, שפכנו לבנו ונפשנו לפני שומר ישראל... אחרי יום כיפור, היה זה אור ליום רביעי, שמענו אוטובוסים באים. הם נכנסו בשקט, באורות

עמומים, עלו במעלה האָחו, וירדו צרים על העיירה מכל העברים. על הגגות עמדו גרמנים והדריכו את הפעולה. זה לא היה עדיין שילוח — רק פתיחה, תפיסה. תפסו כל מי שנזדמן להם. משהאיר היום, נשמעו שקשוקי רובים והוחל בסחיבת אנשים מתוך הבתים וגירושם לכיכר השוק. רבים הספיקו להתחבא, אבל הרוצחים החלו מחפשים בכל פינה והוציאום ממחבואיהם, ורבים נורו בו במקום. אשתו של שימה׳לה שוסטאָר, שימה׳לה שפיגל, התחבאה תחת המיטה — מצאוה והרגוה. אברהם ארליך, בנו של חיים דוד׳ל, היה חולה והחליט לא להתיצב; מצאו אותו והרגוהו ביריה. מבין הפליטים היו שתי אחיות, נשים באות בימים, שבעליהן היו לפנים אנשים חשובים בגרמניה; הן החליטו לא להתיצב — הרגו גם אותן. באותו יום הרגו גם את פרץ קילרשטיין. משה׳לה קליימאן לא היה בטוח שהם עומדים על הגגות, החל בורח, הגיע במרוצתו עד קאליצקין ונורה שם בידי אוקראיני. במשך כל היום לא פסקו היריות.

ממאורעות קודמים היה ידוע כי תופסים רק גברים, לא נשים, אולם באותו יום רביעי, באותו יום רביעי השחור, תפסו גם נשים וצעירות עד גיל 16. היו מקרים שנשים הלכו עם ילדיהן, הרחיקו מעליהן את ילדיהן, או שהן בעצמן מסרו את ילדיהן לאחרים, והלכו אל הכיכר. כל אלה שהיו בכיכר הועלו על אוטובוסים ונשלחו לבאָלז׳יץ, ליד לובלין.

לאחר ששקט קצת מסביב והלילה ירד, החלו אנשים יוצאים מחוריהם־מחבואיהם. החלו מסתכלים על סביבותם, מחפשים קרובים, מי, מה... הרוגים שכבו, אפשר לומר לעשרות, בכל בית. את כל ההרוגים האלה הביאו לקבורה בקבר אחים בבית הקברות.

אבל בזה לא תמה הפרשה, כי הגרמנים השאירו פקודה, שעד יום ראשון, שעה 10 או 11 בבוקר, יעזבו כל היהודים את המקום ויצאו לבאָלז׳יץ. מבלי דעת מה לעשות, החלו האנשים מתרוצצים ושואלים זה את זה — מה לעשות? לאן ללכת? כיצד יוכלו כל כך הרבה יהודים להיקלט בעיירה קטנטונת כזו כמו באָלזיץ, שבה נמצאו כבר לפני כן כמה אלפי יהודים? על כל השאלות האלה לא היתה כל תשובה. דבר אחד היה ברור — מוכרחים לעזוב את ביחאוה. הגויים שידעו כבר כי אנו מוכרחים לעזוב את המקום, עמדו מוכנים לקנות כביכול את טוב היהודים, לא לקנות כמובן, אלא פשוט לקחת, לשדוד, הן בין כך ובין כך יצטרכו לעזוב הכל. אלה היו השכנים „הטובים" מאתמול, הגויים הטובים כביכול!... איך נאמר שם באיכה: „ראוה צרים שחקו על משבתיה". כזו היתה הרגשתנו באותו יום.

אולם לא היתה ברירה. החלו האנשים אורזים את אשר ניתן לקחת עמם, מעט מן המעט שעוד נשאר להם. עגלות קשה היה להשיג, התחברו 2—3 משפחות ושכרו יחד עגלה שיוכלו לצאת ביום ראשון בבוקר מן העיירה.

היום ההוא לא יישכח מלב. שורות שורות של יהודים, רובם בני משפחות הרוסות, עם מעט חפציהם הדלים שנותרו להם עדיין לאחר כל השדידות, עומדות מוכנות לצאת לדרך המוליכה לבאֶלז׳יץ. העגלות זזות ויוצאות לדרך מאַנדאַרוביץ, רבים הולכים ברגל ליד העגלות, מדוכדכים ומיואשים, לקראת גורלם החרוץ...

בבאֶלז׳יץ

הגענו לבאֶלז׳יץ. צר היה, צר מאד, לא היה לאן להיכנס, לא היה איפה להניח את הראש. כעבור שלושה ימים החלה כאן מהדורה חדשה של פרשת ביחאוה באותו יום רביעי השחור. באו אוטומובילים... תושבי באֶלז׳יץ הבטיחו לעצמם מחבואים, אולם הפליטים — הם היו הקרבנות הראשונים כמובן, אחריהם באו הבאֶלז׳יצאים התיצבו בכיכר וכולם הובלו לאשר הובלו. רבים נהרגו בו במקום.

כאשר יצאתי עם ערוב היום ממחבואי עם שני אחי ראינו מה גדול החורבן. הלכנו לבקש מכרים, נפש חיה, לא מצאנו איש. אחרי כן נתגלה שמחה, ברל צוקר, מרדכי קילאֶרשטיין, שרה אֶרליך, אחותו של משה ארליך. הרהרנו, מה לעשות? להסתובב כאן משמע להתהלך על שבכה, להישאר — סכנה, לאן, אם כן, ללכת, מה לעשות?

נסינו להשיג אינפורמציה איזו שהיא, כי אמרו שיהודי באֶלז׳יץ נשארו בחיים, אבל אנו לא ראינו אותם. באותו לילה עצמו רצנו מרחק כמה קילומטרים, בתוך יער לבאֶלז׳יץ. היה אתנו נער כבן 14—15 מבאֶלז׳יץ. ביקשנוהו שיגש ויראה, אולי יעלה בידו להיוָדע משהו. הוא הלך ושמע כי ישנה פקודה מאת הז׳אנדארמריה, שכל יהודי שנשאר בחיים יצא ברגל אל הרכבת...

יום לפני כן, בבאֶלז׳יץ, נפגשו אנשים שונים ושוחחו ביניהם על הצפוי להם. אמר איצ׳ה מנדל המלמד: „אני זקנתי כבר, אבל אתם הרי צעירים אתם, מה אתם עושים כאן? יש יערות — רוצו! לכו! עשו משהו!" רעיון זה כבר צץ מזמן במוחות ואף ניסו לארגן משהו, לקשור קשרים, לסדר. פנינו אל יצחק הימלפארב, חשבנו אולי הוא יעשה משהו. הן היה לפנים מנהיג של „הנוער הציוני". יתכן שיצחק היה בדעתו לעשות משהו, אבל לא מצאה ידו, כי... ירו בו ביום השילוח.

היהודים שהובלו ברגל הגיעו אל הקרונות עם הכלורופורם, ושם דחסו אותם

100—150 איש לתוך קרון. כשהגיע תורו של דוד׳ל הימאָלבוים לעלות לקרון, אמר כי לא יעלה, כי רוצה הוא למות כאן, במקום. שאלו אותו עוד פעם, אבל הוא באחת: רוצה למות כאן. ניגש ז׳אנדארם וירה בו לעיני כל אנשי ביחאוה שהיו שם.

בפיוסק ובמחבואים

יצאה פקודה שכל היהודים שנשארו בחיים אחרי השילוח יצאו לפיוסק. כפי שכבר אמרתי, פגשתי באותו לילה את ברל צוקר, את ברל הגיבור. אמרתי אליו: „ברל, רוצה אני ללכת היערה, לעשות משהו". — „טיפש שכמוך", — אמר הוא אלי — „הגרמנים בסטאלינגראד, ואתה מבקש להיות גיבור חיל?" לא ידעתי מה להשיב לו. אף־על־פי־כן, הרהרתי בלבי, במקום שאני הולך לקראת המות מוטב שיבוא המות אלי. אני עם שני אחי, גם בנו הצעיר של שלמה גרשון־דן׳ו אהרן, ועוד יהודים רבים מאוֹסמאָליץ וממאָנדרוביץ התאספנו ויצאנו בדרך המוליכה לפיוסק. בדרך היו לנו צרות רבות, רצו לשדוד מאתנו את המעט שעוד נותר על בשרנו. הגענו בכל זאת לפראבניק ולנו בכפר. ניגש אהרן׳לה וביקש שנעזור לו להחביא את הזהב שהיה עמו, כיסים מלאים זהב, עגילים, כסף. עזרנו לו.

הרהרתי: אני עם שני אחי... — ופה מבקשים אנשים היכן להטמין את עשרם, את הרכוש אשר להם, סכנה ללכת אתם...

בבוקר אמר אלינו אחד האיכרים: „אולי יש ביניכם חייטים?" — „כן, יש." — „אולי רצונכם בעבודה?" — „כן". הכניסנו אליו ואנחנו עבדנו אצלו 3—4 ימים. אחרי כן גירשנו מביתו. לא ידענו לאן ללכת. אמרו לנו כי בסביבה יש מחצבת אבנים ושם אפשר להתחבא באחת המערות. עשינו כך. הסתתרנו שם, אבל בלילה שלאחר מכן יראנו להישאר שם שלא יגלונו וילשינו עלינו. כך התחבאנו פה ושם עד שנת 1943.

אנו הולכים אל הפארטיזאנים

באותו זמן הגיעתנו השמועה כי בסביבה נמצאים פארטיזאנים יהודים, וכי הם מסתובבים ביערות בישצ׳יצה ליד באֶראבקה. מה, מי — לא ידענו. אנחנו שלשתנו עבדנו אז אצל הגויים, אבל לא לנו אצלם, כי לא בטח לבנו בהם.

באחד הלילות באו פארטיזאנים אל הגוי שאצלו עבדנו ורצו לשדוד אותו. בא הגוי אלינו לבקש שנעמוד לו. אמרנו לפארטיזאנים מי אנחנו. אני מסתכל, רואה את קושה (?) אֶרליך, חיים דודל׳ס, בן של שולץ (?), בחור כארז, גם שני בנים של שמואל פאָלצ׳אֶר. אחרי כן סיפרו לי כי בתו של מנדל רייס אף היא

אתם. יש עוד קבוצה אחת של עשרים וכמה איש, והבסיס שלהם ביער, בבנין עזוב. התקשרנו, ובאותו לילה עצמו יצאנו אליהם. כולם היו חמושים בנשק, ברובים. אחד מן הראשים היה איש קאַלשאָביץ או בישצ׳יץ, את שמותיהם איני זוכר בדיוק. נמצא אתם גם רוסי אחד שברח מהשבי. אנחנו שלשתנו לא רצינו להתחבר אתם, מפני שידענו כבר את המצב, ידענו איפה להסתתר, אבל קיימנו את הקשר אתם.

בראשית השנה עבדנו אצל פריץ אחד שברח ממזרח פולין. אחד הבנים שלו אף הוא היה עם הפארטיזאנים של ה„ארמיה קראיובה״, שמטרתם היחידה היתה לתפוש יהודים ולהרגם.

באותו לילה הלכנו ביער פראבניק, משני עברי טראבניק, בדרך המוליכה ללובלין. פתאום קריאה: „ידים למעלה! (ברוסית). מי אתם?״ הבחנו בהם כי הם משלנו, עוד קבוצה אחת של פארטיזאנים מיער מאָנטוב, ברובם אנשי־צבא, יהודים מפינסק (?). ביניהם נמצאו גם אשר־שלמה של־בייניש, יענקה׳לה, אחיין של שלמה־בייניש, יענקה׳לה קלאדאֶר, בנו של שלום קלאדאֶר, ואחותו. באותו לילה התקיים מיפגש של קבוצות אחדות ביער מאָנטוב. פגשנו שם כמה רוסים שעמדו בראש כל הקבוצות. הקבוצות היו מחולקות ומנו מ־10—15 איש כל אחת. היה אתם אחד איש לובלין בשם האֶניאָק. הוא היה גיבור.

ביער מאָנטוב נמצאה קבוצת יהודים גדולה, זקנים שלא יכלו עוד להחזיק נשק ביד, ילדים ונשים, וכולם חיו על מה שהפארטיזאנים היו מספקים להם בלילות. לילה לילה היו הם יוצאים להשיג אוכל לקיים את עצמם. ידענו כי מצב זה לא יוכל להאריך ימים, מאחר שהמקום רחוק רק 15 קילומטר ממיידאנק. בטוחים היינו כי הגרמנים יבואו לכאן ביום מן הימים.

התרחקנו ביום מהבסיס. אחרי כן שמענו יריות ביער וידענו כי זהו־זה... — הגרמנים נכנסו היערה. הם הרגו את כולם.

באותו לילה עצמו הלכנו אל המקום לראות אם נמצא שם את מישהו. הדרך מיער מאָנטוב ליד יער פראבניק, בכביש המוליך מלובלין־מאָנדאָרוביץ, היתה בערך 10—15 קילומטר. יצאנו לדרך. משקרבנו אל יער בישצ׳יץ שמענו יריות חזקות מצד בישצ׳יץ. חכינו זמן־מה, חיפשנו מקום להסתתר בו, כי ביערות הצעירים העצים קלושים מאד וקשה להתחבא בהם, ושם היו הגרמנים גם מתאמנים. למחרתו הגענו אל המקום ונודע לנו כי כולם נהרגו. בין ההרוגים היו מבני ביחאוה שמואל אֶרליך, בן של שולץ (?), בתו של מנדיל רייס, שני בנים של שמואל ביבאָרקלייד.

על פרשת דרכים — לאן?

כאשר יצאה הפקודה לעזוב את ביחאוה, עמדו יהודים רבים מפקפקים ושואלים את עצמם, הילכו לבאָלזיץ, לפיוסק, או לקרושניק. מדוע קרושניק? פשוט מפני ששם טרם יצאה הפקודה. החליטו רבים לנסוע לקרושניק או לזאקשובאָק. משהגיעו לזאקשובאָק ראו כי המקום קטן מאד. אף־על־פי־כן השתכנו איך־שהוא. יומים לאחר מכן הוקפה העיירה והוחל בחיפוש יהודים מביחאוה, כי יהודי ביחאוה צריכים היו להימצא בבאָלז׳יץ ולא בזאקשובאָק. אלה שהצליחו להתחבא ניצלו לפי שעה, ואלה שנתפשו נהרגו בו במקום. אז נורה לייבצה טויב עם בנו, משה באָקאָר עם בנו ואחרים (איני זוכר את שמותיהם). אחרי שתפשו את יהודי ביחאוה וחיסלום, ניתנה הפקודה שזאקשובאָק מתחסלת ועל כולם לצאת לקרושניק. היהודים מביחאוה ששרדו לא ראו עוד כל טעם ליציאתם לקרושניק והחליטו לברוח אל הגויים. בין אלה היו המשפחות רייסאָס, לאָואָנבוים, בראון. הם החליטו למצוא סתר להן בסביבת ביחאוה. משהחשיך, יצאנו כולנו אל יערות לאָשניצובקה. בלילה הלך כל אחד ממנו לחפש איזה גוי מכר שמא יוכל לקבלו אליו. משפחת רייסאָס פנו לקאָלצ׳אָביץ. אני עם שני אחי הגענו לביחאוה ונכנסנו אל יוזאָף גאשצ׳צקי. הוא אמר כי ירא, אף־על־פי־כן יכניסנו ללילה אחד. לילה זה נמשך 6 חדשים. הוא החזיק אותנו בתנאים קשים ביותר, מפני שאי־אפשר היה להימצא בעיר, כי האנשים גרו סמוכים זה לזה. בסמוך אלינו גר אחד בשם ואינארוביץ׳, שכנו של גאשצ׳אָצקי, והוא החזיק אצלו בן של גניידאס (?) עם בת.

עד כה ועד כה הגיע חודש פאז׳דז׳יאָרניק (אוקטובר), והיהודים החלו מופיעים בביחאוה, חוזרים מפיוסק, באָלז׳יץ וקרושניק. הגויים החלו מלשינים, לאחר שהובטח להם כי יקבלו בעד כל יהודי שימסרו 2 קילו סוכר. הם היו מחפשים יהודים בלילות בשדות ומוסרים לגרמנים. כך סיפרו הם כי תפשו את שמואל שכטר, את חיים האדמוני, את לייבוש הימאָלבלום...

היו יהודים שהתיצבו בעצמם אל הז׳אנדארמריה ואמרו „ירו בנו!" נמאס להם לאנשים להיות נע ונד ללא סיכוי להתחבא, והם החליטו ליפול בידי הז׳אנדארמריה ולא בידי האיכרים . כך קרה עם בן של שמואל באָרשאָס.

הסתתרו אצל הגויים בעד כסף, אצל יחידים טובי־לב באמת, אבל כאלה היו בודדים. הסתתרו טובה׳לה לאָואָנבוים עם לייבצ׳ה הימאָלפארב. הם ישבו למעלה משנה בביחאוה, אחרי כן הלשינו עליהם כי פחדו להחזיקם עוד, והפארטיזאנים הפולנים מה„ארמיה קראיובה" הוליכום אל בית שכטר והרגום. כן הרגו את

שייבה׳לה פינילאָס. הוא ועמו עוד בחור — איני זוכר את שמו — ישבו יחד וגם אותם הרגו. אברהם׳לה לאטאָרמאן, בן פרל לאטאָרמאן, שכב שבועיים במלונת כלב. הוציאוהו משם, הובילוהו אל הז׳אנדארמריה והרגוהו. הסך הכל הוא שרק בודדים שׂרדו.

שנת 1943

חורף ראשון ביערות. קבוצת פארטיזאנים אחת נפלה, אבדה, שניה ברחה, ועם השלישית לא היה לנו כל קשר. הלכנו שלשתנו. פגשנו עוד שני יהודים ביחאואיים, שני אחים, נכדים של איציק הירש. גם הם חוסלו מהר.

עבר החורף ובא הקיץ. המשכנו מהלכים ביערות ומבקשים קשר. בקיץ היה, כמובן, קל יותר להימצא בשדות. החלטנו לפנות לעבר ביחאוה, לשמוע מה נעשה שם. שמענו כי הקבוצה הפארטיזאנית של יענקל קליינמאן נמצאת בסביבת ביחאוה. ראשית כל דאגנו למצוא לנו מקום לינה. התגנבנו אל היער של בודנאָר, „הזאזאיניק" כפי שכינוהו. שם חכינו כל היום בטרם ניגשנו אל האיכר הראשון. דפקנו על הדלת וביקשנו אינפורמציה איזו שהיא. הגוי אמר לנו כי באה לכאן נערה אחת בשם לאה. היא באה לפעמים לקנות קילו לחם. ביקשנו את הגוי שיאמר לנערה כי תמתין לנו בשעה זו וזו.

בלילה למחרתו — לאה המתינה לנו. היתה זו לאה קליימאן. השמחה היתה גדולה, שלה גדולה משלנו. שאלנוה מה נשמע בסביבה, מי נמצא כאן ? היא סיפרה לנו כי שוכבת הרחק מפה, בשדה סלק, עם ברוך הכטמאן, בן של מוׄישקה, מוׄישקה גארבר ; כי ביער לאֶשניצובקה נמצאים יהודים מביחאוה שהגויים גירשום מפני שאינם רוצים עוד להחזיקם ; שם נמצא גם משה אֶרליך ואיציק טורבינר. ביקשנוה שתקשרנו אתם.

היתה סכנה להימצא ביערות הקטנים של לאֶשניצובקה, אף־על־פי־כן החלטנו להיפגש שם עם היהודים. באנו היערה ומצאנו שם : את כלתו של פסח דיאמאנד, חיים דיאמאנד — לא עוד אותו חיים שהיה בביחאוה ! — אשתו של חיים דיאמאנד, אחיו של דיאמאנד ברל׳ה, משפחת אסתר גרשון, יוסל זוננשין מלודז עם שני בניו. הם ישבו ואכלו תפוחי־אדמה קרים, מבושלים. — „מה אתם עושים כאן ? כיצד אתם חיים ?" הם סיפרו כי נמצאים שם מפני שהגויים אינם רוצים עוד להחזיקם אצלם. רק משה ויצחק עדיין מסתתרים. כאשר באו משה ויצחק אמרו אלינו „בואו אתנו". סיפרנו להם מה אנו עושים וכיצד אנו חיים, כי מסוכן מאד לבטוח בגויים. החלטנו להמשיך בדרכנו ועזבנום.

כאשר נמצאנו ביער הגיעתנו הידיעה שמצאו את כולם ביער לאָשניצובקה וחיסלום, עשרים וכמה איש. נודע לי כי שתי בנות של פסח דיאמאנד ניצלו ואני נפגשתי אתן. כל המשפחה אבדה. אחרי כן נודע לנו כי שם נמצא גם בן של גדליהו בלאָכאָר, וכן בן של שלמה זייגמאן.

פעם החליטו שני אחי לשוב אל יערות מאָנדאָרוביץ ואני עם לאה נשארנו לבדנו. בבוקר שמענו יריות חזקות שהידהדו בכל היער. רגילים היינו כבר ליריות, אבל השתוממתי לעמידתה האיתנה של לאה. היריות הלכו ותכפו: תותחים, מכונות־יריה ונביחת כלבים. שכבנו, החלפנו מדי פעם את עמדותינו, וכך כל היום. הבחנתי כי נביחת הכלבים אינה מתקרבת אלינו והיריות מופנות לעברים שונים. הוקל לנו קצת. למותר לומר כי לא גלינו אף סימן של חיים מצדנו. אחרי כן הלכנו אל ברוך שהסתתר אצל גוי. שם השארתי את לאה וחזרתי על עקבותי להיפגש עם אחי.

יהודים ביחאואיים הורסים בתי ביחאוה

כאשר שילחו את היהודים מביחאוה השאירו שם יהודים מעטים לצרכי עבודה. היה זה גיטו סגור, ויהודי זר לא יכול להיכנס לתוכו. היהודים שנמצאו בו קיבלו רשיונות מיוחדים. מתוך אנשים אלה הבדילו קבוצת יהודים ביחאואיים, כמו ביירייש וואָלטמאן ואחרים (איני זוכר את שמותיהם), ושלחום לביחאוה להרוס שם את הבתים הקטנים של היהודים. הקבוצה שוכנה בבית המדרש. משמשעו היהודים המתחבאים כי ישנם יהודים בביחאוה, החלו שולחים פתקאות עם שאלות, מה לעשות? להיכנס העירה או לא? אנחנו גם כן שלחנו פתק ביד גוי וביירייש וואָלטמאן השיב: „שבו, הרשיון הטוב ביותר הוא להסתתר".

גם יוסל בראנד שלח את אחיינו שינדע אם כדאי לו להיכנס העירה. אף הוא קיבל אותה תשובה.

אחרי כן, אחרי שהרסו את כל בתי העיירה ולא נשאר כלום, שילחו את היהודים חזרה לבאָלזיץ, וביחאוה נשארה נקיה גם מבתי יהודים. לא נותרו אלא בתי החומה לבדם.

טבעתה של לאה

כשישבנו ביער סיפרה לי לאה שנתנה טבעת־זהב לגוי שימכרנה, ועתה אין הוא רוצה להחזירה לה. הלכתי אל הגוי ובר־במקום קיבלתיה בחזרה. הוא הקים רעש, ואנחנו נאלצנו להסתלק מהר מהמקום. עברנו לצד קאָלצ'וביץ.

„תפשו את היהודים, תפשו את היהודי, הוררא!"

פעם בלילה, כאשר יצאנו מן היער לחפש אוכל, שמענו יריות חזקות ותכופות מצד הכפר קאַלצ׳וביץ שבעבר לאָשניצובקה. נהוג היה בכפרים שבמקרה של סכנה מצד הפארטיזאנים, יצלצלו בפעמוני הכפר וכל הגויים יצאו בגרזנים בידיהם לגרש את הפארטיזאנים. שמענו צלצולי פעמונים וצעקות: „תפשו את היהודים, תפשו את היהודי, הוררא!" מצלצלים ורועשים בלי הפסק.

ידעתי שזהו בודאי יענקל קליינמאן עם קבוצתו, אם כי לא שמעתי עליהם מזמן. פתאום שומע אני קול יריה — „אוי!" ואחריה דממה. הגחתי לעמדה טובה יותר לראות מה מתרחש, ואני רואה: יענקל עם עוד ארבעה חבריא. שואל אני אותם: „מה קרה?" סיפרו לי שהם הסתתרו אצל אחד הגויים, מַכר של הוריו. רצה הגוי להוציא מידיו את הרובה וכל הכפר החל רודף אחריו. אחד מהחבריא, לובלינאי, גרין שמו (הוא חי היום בארצות הברית), שלף את אקדחו וירה בגוי. השתררה דומיה.

שוב נס. ניצלנו ממות

פעם, כשהיינו בזאגאיניק של בודנאַר בלאָשניצובקה, נכנסנו אל הגוי שאצלו פגשתי את לאה וביקשתי ממנו מעט מלח. אנו יוצאים מאצלו ולקראתנו שורת אנשים, כעשרים במספר, ערוכים בסדר ערפי. לא היה לנו מקום עוד לסגת. נסינו להעמיד פנים — לשוא. הכרתי רבים מהם, שקצים מביחאוה ומזארשוב, שלמדו יחד עמי בבית־הספר. — „מי אתם"? — „אנחנו מסתתרים, יצאנו לבקש מעט אוכל, תפוחי־אדמה לבשלם לעצמנו". החלו חוקרים אותנו עם מי אנו באים בקשר, היכן מסתתר פסח דיאמאנד, היכן בני משפחתו. ואנחנו שמענו שכל בני המשפחה אבדו. — „לצערנו," — אמרנו — „אין אנו יודעים, שמא יודעים אתם?" לקחו אותנו והובילונו לירות בנו. היו אלה אנשי־צבא ה„ארמיה קראיובה" הפולני שהרגו את היהודים בלאָשניצובקה.

אירע לנו נס, פשוט נתמזל מזלנו. בדרך החלו הם מתוכחים ביניהם מי מהם יוציא את גזר דינם לפועל. התוכחו עד שהחל מאיר היום. — „נוסו לכם, המשיכו!" אמרו. ניצלנו גם הפעם.

היו מקרים רבים בהם גילו „גיבורים" אלה את גבורתם נגד יהודים, אכן הם לא גילו גבורה נגד הגרמנים.

בכפר אסאבה

הלכנו פעם בדרך אלשאָביץ. שם היה לאחי גוי אחד עשיר, שהיה מביא ירקות לביחאוה. שם, בכפר אסאבה, סיפרו על הרבה מקרים שאירעו ליהודים שביקשו להסתתר, כמו משפחת מנדל שארפשטיין, ותופר המוּקים (שמו נשמט מזכרוני). גם משפחתו של פנחס יואל אבדה שם. פנחס יואל עצמו נהרג בסביבת ביחאוה.

לאחר ככלות הכל

מי שיבוא לתהות על המאורעות, כיצד השמידו הגרמנים את יהודי פולין, וכן חלק גדול של יהדות אירופה, יצטרך לחלק את הקורות של הימים ההם לכמה שלבים. הרוצחים התחילו בזה, ששללו מן היהודים את זכויות אדם הרגילות, השפילו אותם ועשו אותם אסקופה נדרסת. אחרי כן החלו מעבידים אותם בעבודות־פרך בתנאים בלתי אנושיים של רעב, צמא, ומחסור, בתוספת מכות ורציחות. הכל היה אצלם בחינת סוף מעשה במחשבה תחילה, כשמטרתם לטמטם את מחשבותיהם של בני־אדם שלא יהיו מסוגלים להרהר בהתנגדות למשעבדיהם. לא היה כל קשר בין עיר לעיר, בין עיירה אחת לשניה, לא היה ידוע כמעט מה מתרחש. וכשהחלו שומעים ויודעים, והחלו נותנים את הדעת לעשות משהו, היה כבר מאוחר מדי.

היה, למשל, זמן כאשר אמרו אצלנו כי מתיס רוזנזון יש לו אקדוח. משנודע הדבר בעיירה, באו במרוצה אל אביו וציוו עליו שיקח את האקדח מידי בנו ויקברנו באדמה, שאם לא כן צפויה סכנה לכל העיירה — יהרגו את כולם. יחיאל רוזנפארב, בנו של אברהם'קה, שהיה גיבור חיל, התהלך עם סכין בכיסו, זה היה הנשק שלו. הוא אמר כי אינו מפחד. תפשוהו הגויים וחיסלוהו. מקרים כאלה רבים היו.

דבר אחד ברור: אדמת פולין, האוירה של פולין וזוללי היהודים הפולנים התאימו במיוחד ל„אקציות" הרצחניות של הנאצים לגבי היהודים. משהחלו היהודים מתאוששים ועומדים על נפשם, בורחים אל היערות ומארגנים קבוצות פארטיזאנים, היה כבר מאוחר. אף־על־פי־כן הגדילו עשות וגרמנים רבים נפלו מידיהם. מכאן ניתן היה ללמוד, מה היה קורה, אילו היו היהודים מגלים התנגדות מיד ולא מניחים לרוצחים שיובילום כצאן לטבח. אכן לקח טוב הוא, אבל את ששת המיליונים היהודים שנרצחו אין הוא יכול להחיות עוד...

רבקה אקרמאן
(קנדה)

ביחאוה מכורתי

שורות־של־יזכור לעיירתי שהושמדה

רואה אני אותך, עיירתי־מכורתי ביחאוָה, ברגע שאני כותבת שורותי אלה. מרחפת אֶת לפני עיני הדמועות כפי שהיית לפנים בטרם נחרבת, על רחובותיך, סימטותיך וחצרותיך, יהודיך האדוקים והחילוניים, שבתותיך, ימים־טובים וימי־חול שלך, בתי־כנסיותיך ובתי־מדרשיך, מוסדותיך החברתיים — כל אשר נשם ושאף יחד בחמימות, בסבל, במאבק ובקדושה. כל אשר נמחה ביד זדונית מרושעת, שוֹרש ביחד עם יהודיך היקרים, נשים טף וזקן — כל זה לא ימוש מנגד עיני ולא יניח למועקת־הלב של נשמתי שאין לתארה.

הומים בקרבי הגעגועים כהמוֹת ים, שדכיוֹ נישא בנפץ גלים אל החופים.

רואה אני את כולכם, דמויות קדושות שנעלמו. אתם כולכם, שנתעניתם בענויים קשים במשרפות הגאזים, הורים יקרים אהובים, אחים ואחיות, ידידים ומכרים בלתי נשכחים, התעוררתם עתה חיים בזכרוני, ויגוני כה רב ואבלותי כה עמוקה שאופפים אותי חבלי חולשה אין קץ. ללא כל מוצא לחיים של שמחה, קורת־רוח ונוחיות. גופותיכם המעוּנוֹת מסַככות בעדי את אור היום.

לא אוכל לעמוד על פרטי חייכם ואבדנכם. קשה לי להרהר בשלות־נפש בכל מהלך המאורעות, בסבך הפורענות שהתפתח והתפרש לפניכם ולפני. ואף־על־פי־כן מוכרחה אני לשפוך בשפתי הדלה את אימת אבדנכם. חייכם שנכרתו תובעים זאת ממני. ודברי הקינה מזעזעים אותי כולי בדומה לסערה מתגעשת. אבלוֹת מתמשכות לפני דמויותיכם משל היו מהלכות בלניה אחרי עולם מלא. עולמם של שלות קדושה ואדיקות.

חמש מאות משפחות חיו בעיירה הקטנה. חנויות, בתי־מסחר, בעלי־מלאכה, דלות ודחקות. פה ושם סוחר תבואות אמיד, או קבלן, כמו דוד׳ל הימאַלבלום.

אותו יהודי עשיר אשר בדיוק לפני פרוץ המלחמה הקים בכספו (שלושים אלף זהובים) בנין נהדר ל„מקוה", בנין שהיה לשם־דבר בכל הסביבה ברחבותו ובמותרותיו, המראות, הנקיון והצחצוח, המיתקנים החדישים. מה גדול הכאב שהיהודים כמעט לא הספיקו ליהנות מ„מקוה" זה. הגרמנים החרימוהו מיד לצרכיהם ועל היהודים נאסרה הכניסה אליו.

ובישוב הקטן הזה, במרחק עשרים־ושמונה קילומטרים מלובלין, רחשו חיים של תורה ולימוד, השכלה וחברתיות, מוסדות, ארגונים ומפלגות שונים. ציונים של כל המגמות: „כלליים", „פועלי ציון", „מזרחי"; ומהמפלגות הלא־ציוניות: ה„בונד", ואצל הדתיים — ה„אגודה", שהיה לה בית־ספר חשוב „בית יעקב" בהנהלתם של משה פינקלשטיין, אשתו ובניו. הרבה עסקו בכל הנוגע לבית־הספר מרדכי רייס, שטולמאן, ואחרים.

קיים היה בנק עממי יהודי שהעסקן הראשון במעלה שלו היה ישראל זיטמאן, ציוני נלהב ומרצה בעל שאר־רוח.

בדרך כלל ניתן לומר כי כל חיי העיירה הלאומיים היו מרוכזים ב„בית־העם". העיירה היתה ציונית וברובה המכריע אדוקה ומסורתית. החיים על צרכיהם, דאגותיהם, מאבקיהם ושמחותיהם הקטנות קלחו להם לאיטם. כל יחיד יהודי בפני עצמו היווה עולם שלם של אירועים, מצבי־רוח, געגועים, אהבה וצער; וכולם יחד — את העיירה ביחאוָה, מכורתי היקרה והקדושה. מקום שם הורי היקרים חיו ומקדושתם הבדילו חיים לי, שמרו והגנו עליהם ומילאו אותם אהבה ועדנה. ולא רק הורי שלי בלבד, אחים ואחיות, — הן לכל אחד ואחד היו הורים, משפחה. חיי הכל היו משורשים באדמת המכורה, וכל זה נעקר על שרשו, נמחה, נכרת, אוּכל בחרב ובאש, נהפך לעפר ואפר...

פרצה המלחמה, הגרמנים באו. בשעה שהגרמנים כבשו את ביחאוָה (בעת אחת עם כיבוש לובלין) נמצאתי בוארשה. אחר כך סיפרו לי כי הרוסים החזיקו בעיירה שלושה ימים, ולפני נסיגתם קראו ליהודים שיצאו עמהם, כי הגרמנים יגרמו להם הרבה צרות. חלק מהיהודים גם יצאו עם הרוסים. גם אבי וכל בני משפחתי התכוננו לעזוב את ביחאוָה, אולם מסירותו של אבי ודאגתו לגורלי הפריעוהו מהגשמת תכניתו זו. אני נפצעתי בוארשה בעת הפצצת העיר ואבי עשה כל אשר היה לאֵל ידו לעשות וללא רשיון מאת הגרמנים הגיע לוארשה ולקחני חזרה לביחאוָה, הביתה.

הביתה? אין אלו אלא דברים בעלמא. בעיירה כבר שלטה האימה והחרדה,

הגרמנים כבר החלו במעשי התעתועים שלהם, בגילוי האכזריות שלהם: תלישת שערות הזקן, פירגול בפרגולים, בעיטות ברגלים, והורדת מכות־רצח על ראשי היהודים. התנפלויותיהם הפראיות של הז׳אנדארמים הגרמנים המסו את לבבות היהודים המסכנים. חיי אדם הפכו הפקר, כבודו נרמס ברגל גאוה. „הצטיין" ברציחותיו ובאחזריותו הפולקס־דויטשא טומקה. יוצא היה ל„שעשועיו", כפי שכינה הוא זאת, שהיוו התעללות ביהודים, הכאות ורציחת יהודים. באחד מ„שעשועיו" אלה הרג בחרבו את יהודה׳ל גראבלאַר, חיים זיידלר ובתו, איינשטיין ובנו, ועוד רבים אחרים. היה אומר כי השעשוע הגדול ביותר בשבילו הוא להרוג יהודים. כן היה אצלנו ראש עיריה, אף הוא פולקס־דויטשאֶ שגרם צרות צרורות ליהודים: מטיל מסים כבדים על האוכלוסיה היהודית, מארגן הילולות־זימה לגבי צעירות יהודיות, שאחד היהודים נאלץ לספק לו. בסופו של דבר נורה היהודי למות וראש העיריה סולק, לאחר ששניהם גם יחד נמצאו חוטאים כלפי שלטונות הכיבוש הגרמנים.

כך נמשכו השבועות הראשונים של הכיבוש ההיטלרי בביחאוַה בפחד, שוד וגזילה ורציחות, התעללות והתקלסות, ועבודות כפיה לגבי האוכלוסיה היהודית. כך נמשכו הימים והיו לשבועות והשבועות לחדשים עד להקמת הגיטו ועד לרציחות ההמוניות, כשגזירה אחת איומה מחברתה־קודמתה.

הגיעה גזירת הפרוות. היהודים נאלצו למסור את הפרוות שלהם לשלטונות הגרמנים. בביצוע גזירה זו נורה העסקן הציוני, המשכיל שמואל ניסנבוים, שערב לכך שכל היהודים מסרו כל מה שהיה להם ממלבושי פרוה. וכאשר מצאו אצל אחד היהודים מעיל־פרוה, שילם ניסנבוים עדין־הנפש בחייו. ועוד ועוד מעשי־אכזריות לאין סוף. מי יכול לזכור את כולם? מי יכול למנות את כולם ולהתאבל על הקרבנות שנפלו, לאחר אותו יום שחור־משחור שמחה הכל ועטף בשחור את כל עדת ישראל של ביחאוה.

היה זה בשנת 1942, בימים האחרונים של חג הסוכות, בשמחת תורה. איזה סמל של יגון! שמחת תורה, יום של שמחה, הפך ל„תשעה באב" בשביל יהודי ביחאוה.

באה פקודה שכל היהודים חייבים לעזוב את ביחאוה ולהתאסף בבאַלז׳יץ (מחוז לובלין). יהודי שיימצא לאחר היום הקבוע (מקץ יומים) בביחאוַה יירה בו־במקום.

אחי ואחיותי המעונים — יהודי ביחאנה, נשים, ילדים, זקנים חפים מפשע! נאלמתם דומיה, כי לא היו עוד מלים של קינה בפיכם, לא דמעות בעיניכם ולא אנחות באוצר נשמותיכם המיוגנות. בדומה לכבשים אלמים יצאתם במקלכם ותרמילכם בדרככם האחרונה, אל מקום ההשמדה שלכם. בוכה נפשי בי וסובלת, הא כיצד אוכל לשכוח זאת?

בבֶאלז׳יץ נתאספו כל יהודי ביחאוה וחיפשו הצלה כלשהי, מחבוא. יהודי באֶלז׳יץ אף הם הסתתרו בבונקרים ובמרתפים, כל אחד ככל שמצאה ידו, כיוָן שאליהם כבר הגיעה השמועה כי משהו עומד להתרחש. אימת מות שררה בעיירה. יום ה„אקציה״ החל, היום השחור, יום הדמים.

משפחתנו התחננה לפי אחד היהודים תושב העיירה, שהוא בעצמו התחבא בבונקר, שיניח לנו להסתתר בעליית ביתו. בקשי־קשיים עלה בידנו לקבל את הרשיון הזה מאת היהודי. לבסוף נעתר לנו והירשה לנו ועוד ליהודים אחרים להיסגר בעליה.

היו אתנו גוצ׳ה זוננשיין עם חתנה, בתה של אסתר׳ל זוֹננשיין מביחאנָה. המקום לא היה בטוח כלל וכלל, אבל אמרנו לעצמנו כי מוטב זה מלא כלום, „אולי ירחם״. וכך נשארנו סגורים בעליה.

והבוקר השחור החל. אחוזים אימה ישבנו ושמענו את היללות, היריות, שריקות־הכדורים כשריקות נחשים, צעקותיהם של הרוצחים האוקראינים, בכיות צוחניות של נשים. דם יהודים נשפך כמים בידי הרוצחים המשתוללים.

רצינו לאטום את אזנינו — הצעקות הבקיעו הכל, חדרו והגיעו אלינו. דפיקות נשמעו על המדרגות המובילות אל העליה, צעדים התקרבו אל הדלת — ופנו משם.

הגרמנים לא גילונו. השחיטה נמשכה למן שעה שלוש לפנות בוקר ועד שלוש אחר הצהרים. היללות הלכו ונדמו לאיטן. דממת־מות כבדה כעופרת ירדה על העיירה.

פתאום שמענו דפיקות. מגפים מסומרים. הם הולכים, הם באים אלינו. אלה הם פולנים. נצים־שודדים פולנים, אלה הבאים תמיד לאחר כל „אקציה״ בדומה לעורבים, בדומה לצבועים, לשדוד רכוש של יהודים, אוצרותיהם ומכמניהם. הם פרצו בעד הדלת של העליה ומצאו אותנו, כשמפיותיהם מתמלטות צעקות כעס ושנאה. כל תחנונינו והפצרותינו היו ללא הועיל, דמעותינו לא ריככו את לבבות־הטומאה הקשים כצור. אבי רצה לתת להם זהב וכסף, אבל הם אמרו כי בין כך ובין כך הכל ישאר אצלם, והם סגרו אותנו על מנעול והביאו את אנשי הז׳אנדאר־

מריה הגרמנית ואת הרוצחים האוקראינים שבאו בדומה לכלבי־דמים בעקבות קרבנם...

הא כיצד אוכל עתה לספר את אשר אירע לאחר מכן? מאין אשאב את הכוחות לכך? ההתעללות, ההתקלסות, החרפות, העינויים, הסיוט שהיה תלוי מעל לעיירה בשעה שהורידונו מן העליה ודחקו בנו לעבר כיכר המות. כיכר המות נמצאה ליד בית־הכנסת. אנו טבלנו ממש בדם ופסענו על גבי הרוגים.

היינו כחמשים איש: המעטים שמצאו בעלייתנו והשאר שמצאו במקומות אחרים, בחורים ובמחבואים. והחלה התהלוכה לקראת המות. בכיכר בית־הכנסת העמידו אותנו בשורות והחלו „מתרגלים" אותנו. הם אמרו, כי מכיון שהתחבאנו ולא התיצבנו מיד יענו אותנו לפני המות. הם ציוו עלינו להתעמל, לרוץ, ליפול, לקום. אחרי כן החלו החיפושים במלבושינו, שדידת כל אשר לנו. הורידו את שעונינו מעל ידינו, את העגילים מעל אזנינו. נאלצנו למסור להם עד הפרוטה האחרונה, ואחרי כן החלו מוציאים אותנו אחד אחד מתוך השורות, מכניסים לתוך תא בודד ומפרגלים בפרגולים את גופותינו המעורטלות. הצעקות שעלו מתוך התא נישאו עד לב השמים. כאשר הוציאו את אחותי והחלו מענים אותה, ואמי שמעה את זעקות בתה, החלה אמי הקדושה תולשת את שערות ראשה. משראיתי זאת — כאשר הכניסוני לתא העינויים, החלטתי בלבי לשאת בשרי בשיני, לא לצעוק, שלא להכאיב לאמי. התרגזו הרוצחים על כח הסבל שלי ועל אשר אינני צועקת ואמרו כי בשל כך יוסיפו לענותני יותר מכולם, ולא עוד אצעק אלא אשיר ואקפוץ מכאבים. ושוטי ברזל התנופפו על בשרי שהשחיר־הכחיל כולו מפצעים ודם. וכאשר הכניסו את אמי הקדושה לעינויים, כמעט לא נותרה בה נשמה, ואחרי העינויים הרגוה ביריה. רבים היו האנשים שנורו אז ליד בית־הכנסת. אחרי כן שוב ציוו על האנשים להתיצב בשורות, בחרו מביניהם את החזקים ביותר ושלחום במשלוח למיידאנק, ושם כעבור שבועים הושמדו כולם. ביניהם היה אבי. הרוצחים אמרו להרוג את הנותרים ביריות בו־במקום, אולם חסרו להם כדורים, וכך ניצלו אחדים ממנו ממות.

אלה שנותרו צוּוּ ללכת לפיוסק, אל הגיטו דשם, וכעבור שבועים נערכה שם שחיטה דומה.

כך אבדה עיירתי־מכורתי היקרה ביחאוה.

אני אחת מן המעטים ששרדו עטופה באבלותי לזכור את השמדתם של אחי ואחיותי הקדושים. לעולם לא אשכח את דרכם האחרונה, הה, לעולם לא!

העליתי שורות אלה בכאב, דם, ודמעות. יש לרשמן לזכרון עולם.

שמואל רובין

מימי הסבל והענויים

בספטמבר 1939 החלו הצרות מתגלגלות ובאות על היהודים. האנשים הבינו כי המלחמה בשער ומנוס אין. פרצה המלחמה. מיד החלו בעלי החנויות מסתירים את הסחורות במרתפים ולא ניתן להשיג דבר מן המצרכים החיוניים ביותר, כגון: נפט, מלח, סבון וכו׳. המהומה הלכה וגדלה והאנשים החלו מורידים למרתפים את רכושם בתקוה שבהם ינצל.

כעבור שבועיים נכנסו הגרמנים ועם בואם פשטה הפאניקה: החלו תופסים יהודים ברחובות וגוזזים את זקניהם, אף שולחים לעבודות־כפיה. ניתנה הפקודה שכל היהודים מגיל שש־עשרה צריכים להירשם, הוקם משרד עבודה וכן היודנ־ראט, שהטיל מיד מטעם השלטונות את ענידת המגן־דוד על היד. כך החלו הצרות של יהודי ביחאוָה. משך שבוע הלכנו יום־יום לעבודה, ומשסיימנוה קיבלנו תמורתה... באלות על גופנו ובקריאה: „ראוס שמוציקע יודע״. שמח הייתי שיצאתי מן הענין בראש שלם, אם גם לא שלם בגופי.

מצב זה לא ארך; הגרמנים נסוגו לעבר הויסלָה, והעיירה הופקרה. השלטון נמצא למעשה בידי כנופיות של פולנים, אשר ניפצו זגוגיות, שדדו את טוב היהודים, ואף דקירות סכינים לא חסרו. כעבור שבועיים באו הרוסים. הם נמצאו בכשאנוֹב ואלינו לא היו באים אלא פאַטרולים. גם מצב זה לא נמשך הרבה: הרוסים החלו נסוגים לעבר הבוּג. לפני נסיגתם הודיעו כי הם מוכנים לקחת עמם את כל הרוצים לצאת, ורבים מהנוער יצאו בעקבותיהם. בכי הציף את העיירה בשעה שבנים נפרדו מעל אבותיהם בלי דעת מתי יזכו — אם יזכו ויישארו בחיים — להיפגש שוב. קדרו פני העיירה.

הגרמנים חזרו ועמם כל הפקודות המשפילות ומדכאות ביחס ליהודים. במשך החורף סבלנו צרות צרורות. נוסף למציצת הדמים תרתי משמע סבלנו באותו חורף מהקור והרעב. המסים הכבדים שהוטלו עלינו דילדלונו ורוֹששונו, והעבודה

שכפו עלינו התישה את כוחותינו לגמרי. שלוש מאות יהודים עבדו יום־יום בפינוי השלג.

אינני מסוגל לזכור את כל התאריכים, אבל אילו מהם בכל זאת נשתמרו בזכרוני. בתשעה באב 1940 הקיפו הגרמנים את העיירה והוציאו 150 מן הגברים, ביניהם הייתי גם אני, דודי — בעלה של טויבה ברכה, — גיסי ישראל מארקאָביץ׳ הכובען; לייבצי הנגר עם בנו; בנו של ארליך מוֹצ׳אלקיס; משה יצחק קלאדא החייט, ורבים שאת שמותיהם איני זוכר עוד. את כל האנשים האלה הובילו ללובלין אל כיכר ליפאבה. שם החזיקו אותנו עד חצות לילה בלי אוכל ובלי מים. ידענו כי גורלנו נחרץ. באמצע הלילה דחקו אותנו כבהמות לתוך קרונות־משא והובלנו לעיירה באֶלזשיץ, סמוך לגבול שבין הרוסים והגרמנים. שם נפער לפנינו הגיהינום: יום־יום היו הורגים אנשים כמו כלבים ואת השאר הכריחו לעבוד עבודת פרך יומם ולילה. חפרנו חפירות של 5×5 מטר נגד טאנקים רוסיים.

בעיירתנו ביחאוה נמשכו עדיין החיים והצרות שם היו שונות מאלו שלנו ליד הגבול. החילונו מריצים בדרכים שונים מכתבים אל היודנראט שלנו בביחאוה שיעשו משהו למעננו ויוציאונו מכאן, כי המקום דומה לבית־מטבחיים גדול. המהומה שקמה שם הביאה אילו תוצאות. יום אחד חזרנו מעבודת הפרך שלנו ומצאנו עגלה עם מצרכי אוכל וגם מכתבים בשביל אנשים רבים מחכה לנו. השמחה היתה גדולה. במכתב שקיבלתי היה כתוב כי רוצים לפדותני, אבל אני ידעתי כי הדבר הוא בלתי אפשרי, מפני שבמקרה זה הייתי צריך להתחבא ולא לצאת לעבודה. דבר זה היה מן הנמנע, כי יום־יום היו יורים לתוך הבתים שבהם התגוררנו ומי שלא יצא החוצה נהרג. גמרתי בלבי להמשיך ביציאה לעבודה כל עוד ישאוני כוחותי. אבל באו עלי צרות חדשות: דודי טוביה חלה קשה בדיזנטריה וראיתי כי האיש הולך למות; החלטתי לעשות כל אשר לאל ידי להצילו. הסתרתיו בעלית־גג שלשם קיויתי לא יגיעו כדורי הרוצחים, כיבסתי ושטפתי הכל בשבילו, הרתחתי מים חמים לשתיה ולתחבושות חמות לבטן — וזה היה כל מה שניתן לעשות באותם תנאים. הראה השם נס והוטב לו. אחרי כן שילחוהו משם, ועד היום איני יודע לאן.

מתמלטים מהמחנה חזרה לביחאוה

יום רודף יום ואין סוף לעינויים. כבר עברו כמה חדשים והחורף ממשמש ובא. חוזרים אנו מהעבודה רטובים, קרים, רעבים, ורגלינו פצועות מהליכה לעבודה וחזרה מרחק עשרים קילומטר. צרות לאין סוף, ויום־יום אני מתפלל

שלא אוכל לקום עוד, אבל הכביכול עושה להכעיס ולצרות חזק הוא האדם. ביום אחד בהיר, לאחר המיסדר, באו מהיודנראט של באָלזשיץ להודיע לנו כי שתי אמהות הגיעו מביחאוה עם אוכל בשביל כל האנשים. קיבלנו את האוכל ועינינו מקור דמעה — לא כי, לא דמעות היו אלה כי אם דם. שתי האמהות היו: אחותי ביילה ומאשה־אלקי אֶרליך. בשעת האכילה באתי לידי הסכם עם בנה של מאשה־אלקי ששנינו נימלט על נפשנו מכאן. אבל לאו מילתא זוטרתא היא לברוח מכאן, כי המקום שוכן ברצועת הגבול והמשמר חזק הוא מכל העברים. אף־על־פי־כן יצאנו לדרך. המרחק שהבדיל בינינו לבין הגבול היה של שלושה קילומטרים בלבד, אבל לגבינו היו אלה שלושים! שם כבר חיכו לנו שתי האמהות, אבל איך מגיעים לשם? כל מטר שעברנו ראינו את המות לנגד עינינו, ואילו תפשו אותנו, היו תולים אותנו בו במקום ראשינו למטה ורגלינו למעלה. הגענו, מצאנו את שתי האמהות. לבכות לא יכולנו, יבש מקור הדמעות. נחנו מעט, גם אכלנו אצל אחד הגויים, החלפנו את בגדינו הקרועים שלא יכירונו, ובלילה יצאנו לביחאוה.

הננו שוב ב„גיהינום" השני. במשך שבועות אחדים לא יצאתי מפתח ביתי חוצה. נדמה היה לי שמבקשים אותי, אבל לאט־לאט התרגלתי למצב החדש בביתי שלי. אולם מה הלאה? כל הנתפש מומת ביריה, והרעב מציק. הרעב כידוע מתגבר על כל מכשולים, וכך יצאתי עם אחותי לאה'לי אל הכפרים להביא מעט אוכל הביתה. היה השם בעזרנו ויצאנו בשלום אם כי פעמיים נתפשנו עם מצרכי אוכל.

ס.ס. מבקשת מהיודנראט חייטים — להריגה

כך התעניתי זמן רב. איש לא ידע מהנעשה אצל חברו ואיפה הוא נמצא, אבל הצרות באו דחופות בזו אחר זו. יום אחד הגיעה מכוניות עם אנשי ס.ס. שדרשו מעיירתנו 30 חייטים, שצריכים להתיצב אצלם תוך שעות אחדות. ברור היה שאין הם צריכים את היהודים האלה אלא להריגה. מה עשה היודנראט שלנו? הוא דרש שכל משפחה בת 2—3 בנים תתן בן אחד. נו, צריך היה דוד רובין לתת בן, ואחיותי ואחי שוב פנו אלי שאסע אני, כי אחי הבכירים צריכים לתמוך במשפחה. לא היתה ברירה ואחי מענדל התמסר בעצמו לידי הרוצחים. עברו כמה שעות ושלושים בחורים כארזים מעיירתנו התנדבו ללכת לקראת המות. בשעה שלוש אחר הצהרים בא אוטו־משא שהוליך את הבחורים ללובלין בדרכם האחרונה למיידאנק. כעבור ימים אחדים היו השלושים כבר מהעבר השני של החיים.

זעקת־השבר ויללתם של הורים וקרובי ההרוגים עלתה השמימה, ומה הלאה?

אחי איננו עוד, גם גיסי ישראל מארקאָביץ׳ הכובען איננו. מה הלאה? המחסור רב, אוכל אין, איך לקיים את הנפש? החלטנו לצאת אל הכפרים לעבוד אצל הגויים תמורת לחם צר ומים לחץ ושנוכל להביא מעט הביתה. אחי חיים פנה לכפר אחד לעבוד בנגרות בשביל הגויים, שגם הוא יוכל להביא משהו הביתה. כך התענינו חדשים־על־חדשים. אנשים ביקשו ולוַאי וימהר ויקרב קיצם... כי ירע עוד, וכך גם היה.

מלחמת גרמניה־רוסיה

1941. הגרמנים התקיפו את רוסיה והמצב הורע עד מאד. הפאניקה בקרב היהודים גדולה, והגרמנים החלו דורשים הכל. יום בהיר אחד באה פקודה שכל היהודים ימסרו את הפרוות שלהם לצבא הגרמני. נקבע מועד למסירה, ומי שלא ימסור — ייהרג ביריה. בא היום השחור והרוצחים באו לקבל את הפרוות מהיהודים. האנשים נמלטו לתוך הבתים והסתגרו — לשוא, הרוצחים החלו מחפשים פרוות. הקרבן הראשון היה האופה פישל לוסטמאן; תפשו את בנו מאיר והרגוהו ביריה; פוצצו את ראשו. מפישל לוסטמאן הם עברו לצד שלנו ועלו מיד אל יעקב מרדכי׳ס, סוחר פרוות, ואצלו מצאו זוג נעלים מרופדות בפרוָה. האיש ברח, אולם האשה, שייבה׳לה, נשארה בבית עם ילדה הקטן. הרוצחים לקחו את האשה עם הילד, במרחק כשלושה מטרים מדלתי ציוו להושיב את הילד על הארץ ואת האם הרגו ביריה. אחרי כן הרגו את היושב־ראש של הקהילה (דומני כי שמו היה נוסבוים, הוא גר ליד דוד האדמוני).*

כך הביא לנו יום־יום את צרותיו, החלו חוטפים אנשים. כפי שכבר אמרתי ברחתי לכפר ואיש לא ידע היכן אני. אולם רציתי לראות את בני משפחתי, שמתי נפשי בכפי והלכתי לראות את הורי ואחיותי. צרה חדשה: אחותי טובה ואחות גיסי ועוד הרבה צעירות הוצאו מן העיירה והובלו ללובלין ומשם למיידאנק. לא בכיתי עוד, כי יבש מקור הדמעות שלי, ובלבי חשבתי מי יודע, אולי טוב לה ממני... בבית נשארו אבי, אחותי הקטנה לאה׳לה, התאומה לי, אחותי שרה עם ילדים קטנים ובעלה, אחותי ביילה עם תינוק בן חדשים אחדים; בעלה תלה את עצמו בבית־הקברות בביחאווה. על יתר בני המשפחה איני יודע איפה אבדו.

המצב ללא נשוא, הראש מתפוצץ מדאגות, באשר תפנה אורב המות לך, אם לא מידי הגרמנים — מידי הפולנים. מה הלאה? איך אפשר לחיות בתנאים כאלה? כך נמשכו הצרות עד „ימים נוראים" של 1942.

ה„אויסזידלונג" — הנישול

1942. לפני ראש השנה הודבקו כרזות בכפרים שכל היהודים צריכים לנסוע לבאֶלזיץ־לובלין; שם היה מקום־כינוס היהודים מכל הסביבה של לובלין. מי מהגויים אשר יחביא אצלו יהודי ישרף ביתו עליו. הכרזות נשאו את השם „יודן ריין", כלומר נקי מיהודים. כל יהודי הכפרים התרכזו בערים והחלו אורזים את חפציהם, כי לא ידעו עדיין מה מחכה להם. לצערי הרב אני ידעתי, כי הייתי כבר בבאֶלזשיץ. עשרות עגלות יצאו מביחאוה לבאֶלזשיץ ובדרך פגשנו מאות אנשים שנסעו כולם בלי דעת לאן. הגענו לעיירה באֶלזשיץ. אלפי אנשים התגוללו ברחובות כי הבתים היו כבר כולם מלאים. תמה פרשת ביחאוה, עתה נפתחה לפנינו פרשה חדשה — באֶלזשיץ. מה יהיה עמנו כאן, מה יעשו כל האנשים האלה? לא לנו לדאוג — הרוצחים כבר מתכננים את תכניות הרצח שלהם. התענינו ימים אחדים בלי אוכל, בלי מים, ורבים שלחו יד בנפשם... הגיעה השעה כאשר הרוצחים החלו מפנים את העיירה. במאֶנדאֶרויץ־נאֶדזוציאֶ כבר עמדו קרונות רבים עם סיד, ואת האנשים הובילו אל המשרפות. בעיירה נשארו מאות גופות שהאוקראינים הרגו ביריות במרתפים ובעליות־הגג. ה„אקציה" נמשכה כל היום, והזעקות עלו עד הרקיע השביעי, אבל היושב במרום ראה ולא שלח את עזרתו...

בורחים ליערות ונופלים בידי פולנים־רוצחים

למחרתו שוב הופיעו כמה מאות יהודים בעיירה. ממשפחתנו נשארנו מעטים: אחי חיים, שרה־לאה, דודתי נחה קארמאן עם בעלה והילדים, שלום מארקאֶביץ', אח של גיסי, ואני. פקודת הרוצחים היתה להופיע בזאקליקוב. אמרה דודתי קארמאן: לא, נלך באשר תשאינה רגלינו אותנו ולא ישר לקראת המות. יצאנו לשדות וליערות ונפלנו לתוך זאקשיביק — ישר לתוך ידיהם של מכבי־האש הפולניים. הם קראו „תפשנו שודדים יהודים, מחר תומתו כולכם ביריות". אמרנו להם, אכן ייטב לנו. היה זה ליל שישי בשבת. ביום ראשון בבוקר הגיעו עגלות — היינו כ־35 איש בתפיסה — וכולנו הובלנו לבית־העלמין בקראשניק ששם אמרו להרגנו. אולם בקראשניק נמצא מחנה עבודה, ויושב־ראש הקהילה של קראשניק פסח קאוואֶ פדה אותנו ממות מידי בדרשו אותנו לעבודה. הושיבו אותנו בתפיסה של קראשניק. ישבנו שם ימים אחדים בלי אוכל ובלי מים. שם חילקו אותנו: נשים לחוד וגברים לחוד, ואנחנו יכולנו לשוחח רק בעד חריצים שבקירות. נתנו לשתי האחיות שלנו את כל הכסף שהיה לנו שתוכלנה לעזור לעצמן בכל מקום שתהיינה. אולם הרוצחים כבר החליטו שאין צורך לנשים בכסף. לאחר ימים

אחדים הגיעו קציני ס.ס. גבוהים ועמהם כלבים גדולים והחלו בסלקציה, כלומר במיון האנשים: אלה לעבודה ואלה למות. למרבה הכאב והצער מוינו אחיותי למות, ואנחנו, שני אחיהן, ראינו במו עינינו את הכלבים המשסעים אותן חיות...

במחנה בודזין

כל האנשים שנשארו בחיים הובלו למחנה בודזין. שם נמצאו כמה אלפים יהודים. שם גם פגשתי את שלום קלאדאָ החייט ועוד כמה יהודים מביחאוה. במחנה בודזין נמשכו הצרות של יום־יום כמו בכל המחנות. צריך הייתי לכמה וכמה שבועות כדי לספר כל מה שעבר עלינו במחנות הרבים והשונים שבהם עשינו אחי חיים ואני, המחנות בפולין: באָלזשיץ, ליפסקי, בודזין, ריישי, פלאשוב; המחנות בגרמניה: פלוסנברג — מחנה מות, — אוראניאָנבורג ליד ברלין, אף זה מחנה קשה מאד, בראָמאָן; המחנות בצרפת: אָלזאס־לותרינגן, ליד קאלמאר, והמחנה ואסאָרלינג; והמחנה האחרון בגרמניה — זאנדפוסטן. שם נשתחררתי ב־8 במאי 1945. אחי חיים הושלך למשרפות באפריל 1945. היה מזה רעב, רק אני החזקתי מעמד.

זוהי בקיצור סקירה של חמש שנות חיים, של צרות וסבל ששום אדם בעולם אינו יכול לתאר לעצמו.

משה ארליך

בימי האימים

חורף 1939—1940

חזרתי אז ברגל מוארשה לביחאנה. שמעתי כי הרוסים נמצאים בביחאוה, אולם משהגעתי לשם לא היו הרוסים עוד. חלק גדול מן הנוער ברחו עם הרוסים. האמינו כי הרוסים ישובו ובאמונה זו חיו.

בינתים נמצא השלטון בידי „העולם התחתון". באחד מימי־השוק רצו להתחיל בשדידת חנויות היהודים, שילם יוסל בראנד סכום כסף גדול ל„עולם התחתון" והם מנעו את הפוגרום. לאט־לאט תפסו הגרמנים את השלטון בעיירה בידיהם. היה שם אחד „פולקסדויטש" בשם בורקין. שומה היה עליו לשמור על הסדר, ובלילות — לשדוד. אחר־כך נכנסה הגאֶסטאפו, הקימה את ה„יודנראט" — מועצת היהודים והטילה קונטריבוציה גדולה על האוכלוסיה היהודית. ה„יודנראט" מילא אחרי פקודת הגרמנים ושלח את האוכלוסיה לעבודת כפיה. המסחר קפא, הפולקס־דויטשה מקאָלציביץ באו לביחאוה ושדדו את רכוש היהודים.

באותם הימים חזרו שבויי הצבא הפולני, חוץ מאחד שנפל — יעקל אלבורט.

כאשר היה השלג יורד, היו מוציאים את היהודים לנקות את הכבישים. העבודה היתה מוצאת לפועל בצורה בארבארית של מכות והריגות, של הוצאת יהודים עטופים בטליתותיהם.

באותו זמן הגיעו אלינו פליטים מלודז ומקראקוב, וחלק מן הנוער שברחו עם הרוסים החלו חוזרים לעיירה. מצב האוכלוסיה של העיירה הלך ורע.

במארס 1940 נאסר הרבי של ביחאוה, שהפתיע ברגע הראשון את הגרמנים בגרמנית הרהוטה שלו.

בקיץ 1940 הפך השלטון את כיכר השוק לגן וליד בית־הספר — מקום רחצה. בעבודות אלה היו היהודים קרבנות של מכות והריגות. אז אסרו את יהושע לובאָלסקי אחרי שהעלילו עליו כי מצאו אצלו כדורים. כן החלו תופסים אנשים

לחפירת שוחות־הגנה ליד הגבול בּאֶלזיץ־טושאויץ, הגבול בין גרמניה לרוסיה. מפעם לפעם היו גם מוציאים פקודות שהאנשים יתאספו ליד הקהילה, מסדרים מתוכם קבוצות ומשלחים למחנות בלובלין.

שודדים את הפרוות — ורוצחים

בחורף 1941 נעשה המצב הכלכלי קטסטרופאלי, וכשהיו תופסים יהודי חוצה לעיירה ירו בו בו־במקום. באותו זמן יצאה הפקודה בדבר הפרוות. הגאֶסטאפּו באה אל היוּדנראט, וניסנבוים ערב להם כי היהודים מסרו את כל הפרוות שלהם לשלטונות. בביתו של פסח סטולר, שבו שכן היוּדנראט, גר גם יענקה׳לה צוקרמן. נכנסה הגאֶסטאפּו אליו ומצאה אצלו פרוֹונת. הוציאו מיד את אשתו של צוקרמאן ואת ניסנבוים אל הגבעה של „בית העם" והרגום ביריה. דמם קלח כמים במורד הגבעה. קרבן שני של פרוֹות היה מאיר לוסטמן, ירו בו ליד קיר של בית לייבל רימאזש. היו אלה הקרבנות הראשונים ואימה נפלה על העיירה. הגאֶסטאפּו מבּאֶלזיץ היו באים מפעם לפעם לעיירה והורגים כמה יהודים. ויום אחד נורו בוזשה לוזרס ויודל גראבל׳אֶר, אשתו של נחמיה זיידלר ואחד מפליטי לודז.

טיפוס שרר בעיירה, ובית־המדרש נהפך לבית־חולים.

בשלהי החורף ניתנה פקודה שכל החייטים והפרוונים יתיצבו. הם נשלחו ללובלין למחנה „פלאגר לאשקביץ". מכל אלה חזרתי אני לבדי. זוכרני כי בשעה שעסקתי במיון הפרוות של כל אירופה, מצאתי ביניהן את הפרוָה של הענדל ארלינגר; שמה היה צמוד ליד הצוארון.

חיסול גיטאות לובלין והעיירות הסמוכות

הוחל בחיסול הגיטו של לובלין וגם של העיירות הסמוכות. היתה פאניקה איומה. יום־יום היו מגיעות שמועות בדבר חיסול האוכלוסיה היהודית בעיירה זו או אחרת, ואנשים היו שוכבים לישון בבגדיהם מפחד הבאות. הלך־רוח זה שרר עד לאחר ראש השנה.

העיירה החלה סובלת רעב, ואנשים התחילו יוצאים אל סביבות העיירה לבקש פרנסה כשהם משליכים נפשם מנגד. שוב נפלו קרבנות: ישראל היטלמאכר נחטף ונורה; בתו של חיים־ישעיה אף היא נורתה; שמואל ביברקלייד נאסר בעקב עלילה עליו ולא חזר. יום־יום חוטפים אנשים לעבודות־כפיה. גרמני לבוש אזרחית בשם אֶנגלמאן ימח שמו הרג את ישעיה׳לה גאֶוואֶרץ ועוד יהודים אחרים.

מדי בוא הגאָסטאפו אל העיירה נאלץ היודנראט לספק לה קפה, מגפיים ועורות.

באיזו מידה הופקר דמם של יהודים יכולה להעיד העובדה הבאה. יצחק־שלמה גרשון דונאס היה חבר היודנראט; שומה היה עליו לספק לגאָסטאפו סחורות או צעירות... משלא יכול לעמוד במשימה זו התחבא. אסרו הגרמנים את אביו ואת אחיו. שמע יצחק על מאסרם, יצא ממחבואו ועשה קנוניה עם הגרמנים: במקום אביו שהשתחרר מסר ששה יהודים אחרים שנורו ביחד עם אחיו. בין הששה היו שני אחים ממשפחת רימאז ואחד צאלקה.

שוד וניצול

ראש השנה 1941. התפילות נערכו בבתים פרטיים, כשכל אחד רואה את עצמו עומד בתפילה יום אחד לפני מותו...

הגיע ובא יום החמישי בשבת. על משאיות כבדות הגיעו אוקראינים שהחלו מגרשים את כל היהודים אל כיכר השוק. בבונקרים שהותקנו הסתתרו הצעירים. נשים בגיל העמידה נשלחו למחנות. ובינתים שדדה האוכלוסיה הפולנית את החנויות. אחרי כן נתנו הגרמנים פקודה שעל כל היהודים לעזוב ביום ראשון בבוקר את העיירה ולצאת לבאָלזיץ. באותו יום נפלו קרבנות רבים.

ביום הששי וביום השבת עסקו היהודים באריזת החפצים ששרדו אחרי השוד של הפולנים, אם כי איש לא ידע מה מביא לו יום המחרת. ביום ראשון בבוקר דמתה העיירה ליריד: לפני כל אחד מן הבתים עמדה עגלה עמוסה שרידים של חפצי־בית. זו היתה דרכם האחרונה של תושבי ביחאוָה היהודים. במאסף המחנה הזה צעד הירש־לייב בעל־העגלה עם הטלית ותפילין תחת בית־שחיו.

בורחים אל היערות והמות בעקבותינו

המצב נעשה קשה ומעציב כאשר בסביבה החלו פושטות כנופיות הפולנים שמטרתם היחידה היתה גילוי יהודים מתחבאים והריגתם. יצאנו ליערות ולשדות.

כשנמצאנו באחוזת בודנאַר, התעוררנו בוקר אחד לרעש יריות חזקות מתותחים ומכונות־יריה בכיוון היער. באותו יום נשארתי ביער לבדי עם לאה קליימאן, אחותו של יענקל קליימאן. היריות נמשכו עד הערב. למזלנו לא נכנסו הגרמנים לתוך היער והסתפקו ביריות עלינו ממרחק. למחרתו נפרדנו, ואני יצאתי להיפגש עם אחי.

יום אחד כאשר יצאנו מן היער הוקפנו פתאום על־ידי קבוצת אנשים מזוינים

ברובים. היתה זו קבוצת פולנים מביחאווה והסביבה. אחדים מהם הכרתי משנות הלימודים בבית־הספר. הם שמחו לקראתנו — סוף־סוף תפשו יהודים... חקרו אותנו ושאלו היכן מתחבאים עוד יהודים, והעיקר ביקשו לדעת היכן מסתתרת משפחת פסח דיאמאנט. משאמרנו להם כי לא ראינו ולא שמענו על יהודים המתחבאים בסביבה זו, החליטו להוליכנו היערה ולהרגנו. בדרך החלו רבים ביניהם מי מהם יירה בנו. כל אחד מהם הטיל את המשימה על רעהו (נראה כי אנו עמדנו להיות הקרבנות הראשונים שלהם), ומכיון שלא באו לידי הסכם ביניהם שלחונו לחפשי.

החלטנו להתרחק מהסביבה. פנינו אל שדות אוסוכה והתחבאנו בקמה. בלילה הלכנו אל איכרים מוכרים לבקש אוכל ועם זאת לתהות על המצב בסביבה. הם סיפרו לנו כמה יהודים תפסו בכפר והרגום. שאלנום מי היו התופסים, הגרמנים או הפולנים? לא, אמרו, הפולנים.

בהזדמנות אחרת נודע לי מפי איכר אחד, כי בכפר אַסאַבה הסתתרו מענדל שארפשטיין עם בני משפחתו. בימים הראשונים היתה שרה אשתו יושבת ותופרת אצל האיכרים ואחר כך הרגו את כולם. אותו גורל עצמו השיג את יחזקאל קאהן ואחד מבני משפחת בערל צייג.

הקיץ עומד במלוא חומו. תפוחי־האדמה החדשים הולכים ובשלים. בלילות אנו חופרים ומוציאים אותם וצולים על אש ביער. כך אנו חיים.

אנו יוצאים בדרך המוליכה לאלשאַביץ כדי להגיע אל איכר שאחי לפני עזיבת ביחאָוה הפקיד בידו מעט רכוש לשמירה... איכר עשיר הוא, שהיה ידוע בביחאווה בשמו נובאק. קשה להגיע אליו. בזהירות רבה אנו ממתינים לו לפנות בוקר שאיש לא יבחין בנו בפגישתנו עמו. סוף־סוף עולה הדבר בידנו. הוא מזמיננו אליו בעלית־גג רק לשלושה ימים. בעודנו יושבים בעליה ראינו כי בכל החצר מתוחים חוטי־טלפון. הדבר נראה לנו חשוד. גמרנו בלבנו כי בערב נברח מכאן בלי להודיע לו על כך. אך יצאנו לשדה, החלו יורים עלינו. נשארנו כל הלילה בשדה ובבוקר חזרנו אל העליה. בבוקר, כאשר הביא לנו את הארוחה, שאלנו עם ערבה לנו שנתנו. אמרנו לו כי מזמן לא ידענו שינה כה מתוקה כמו אצלו בעלית־הגג. כאשר אמרתי לו כי נדמה לי ששמעתי יריות בלילה, הצטחק... ודאי — אמר — תפסו אילו יהודים, אבל אתם אין לכם מפני מי לפחד, יכולים אתם לישון בטח. דבריו נראו לנו חשודים עוד יותר שמא רוצה הוא לתפוס אותנו לבדנו ולחסלנו. באותו לילה ברחנו בחשאי.

אצל איכר זה שכן מטה הכנופיות הפולניות ובנו היה אחד המנהיגים שלהן.

לאחר זמן־מה שמענו כי הוא החביא את שיינדל ביבאַרקלייד עם בני המשפחה ואחרי כן הרגם (אחרי השחרור נאסר על־ידי השלטונות הפולניים). אנו שוהים בסביבה, פונים פעם למושבת זארשובה, ופעם למושבה גאנזובה וקאָלצ׳אָביצה. יום־יום והרפתקאותיו, כשבדרך נס אנו ניצלים ממות בטוח.

הסתיו ממשמש ובא, החיטה כבר נקצרה, והשדות הופכים ריקים ושוממים; יקשה עתה עלינו לנוע ולנוד. ואנו מוכרחים לנוע, כי ברגע שאנו נגלים לעיני אנשים צפויה הסכנה לנו שגרמנים או כנופיות פולנים יופיעו במקום... במושבה גאנזובה סיפרו לנו כי בלאָשניצובקה הרגו כמה יהודים תושבי ביחאוה. מיד ידענו במי פגעה הרעה: היו אלה היהודים שפגשנו לפני זמן־מה מסתתרים בלאָשני־צובקה. כעבור זמן נודע לי כי הגויים אשר החביאום הם־הם שהרגום. חלק מהם נפלו בידי הכנופיה הפולנית שמידיהם ניצלנו.

„תפשו את היהודי!"

לילה אחד במושבה קאָלצ׳אָביצה שמענו צעקות „תפשו את היהודי". הצעקות הלכו ותכפו, הלכו וחזקו, החלו מצלצלים בכפר לאות אזעקה, והכל צועקים „תפשו את היהודי!" החילונו מתקרבים אל הצעקות לדעת מה מתארע שם, ואלה נמשכות בלי הפסק. פתאום שמענו יריה — ואחריה השתררה דומיה. החלטנו לחכות ולראות. מרחוק נראו כמה צללי בני־אדם. משקרבו הכרנו בהם קבוצת פארטיזאנים יהודים עם יענקל קליינמאן בראשם. עיכבנום והם סיפרו לנו: הקבוצה נמצאה זמן־מה במושבה קאָלצ׳אָביצה, והגויים היה להם זמן להתחקות על שרשיה ולבלוש אחריה. באותו ערב יצא יענקל אל איכר מכרו. בדרך התנכלו אליו כמה איכרים ורצו לתפשו. הוא התנגד ורצה לירות, אבל הרובה לא פעל. החל בורח, והגויים אחריו בצעקות: „תפשו את היהודי!" בינתים הצטרפו עוד גויים אל הרודפים — ותפשו את יענקל. משמעו שאר בני החבורה את הצעקות, יצאו וירו בגוי שהתאבק עם יענקל. ראו הגויים שאחד מהם נהרג, החלו בורחים לכל עבר ושקט השתרר בסביבה. עתה הם חוזרים ליערות ז׳אבאָוואָלה. נדברנו להיפגש שם.

אנו עוזבים את סביבות ביחאוה וכפריה שהפכו בית־קברות גדול ליהודים, שניסו להינצל מידי הגרמנים ונפלו בידי הכנופיות הפולניות.

רבת סיפרו לנו על יהודים שהתחבאו, ביער גאלנאזובי נפלו קונה צייג, בני נתן שארפשטיין ואחרים ששמותיהם לא נודעו לי. באַזאָרוב תפשו קבוצת יהודים והובילו אותם להריגה בבית־הקברות, אבל בדרך הם התמלטו. זמן־מה לאחר מכן נפלו כולם, ביניהם טובה לאָוואָנבוים.

עם הפארטיזאנים

ראש השנה. כמעט שלוש שנים שאנחנו מתגוללים ביערות ותקוה אין, אבל חזק הרצון לחיות.יום־יום וסכנותיו, רעב ואימת־מות המרחפת עלינו. לא פעם אנו מתקנאים בכלב החפשי לנפשו, לא כמונו הנרדפים על צואר וצפורים כל רגע לכליון.

אנו חוזרים אל היערות: מאָנטוב, ז׳אביוואלה — ולילה אחד ביער הבחנו בקבוצת אנשים ממרחק. התקרבנו. כמה קבוצות פארטיזאניות ממאָנטוב וגליסק־לובלין נפגשו לאחר זמן רב. מביחאוה היינו שלושה: אני והאחים יענקל ואשר קליינמאן.

ב־15 ביוני 1944 נפלו שני אחי: אברהם והירש־מענדל אֶרליך בידי רוצחים פולנים. שנתים ימים סבלנו ונאבקנו לחיים וזמן קצר לפני השחרור נפלו הם. אותו גורל עצמו נפל בחלקם של פארטיזאנים יהודים רבים; שבועים לפני השחרור נפלו רבים מהם וביניהם גם אשר קליינמאן.

לאה סוחובולסקי־קליימאַן
(קאַליפאָרניע)

התלאות אשר מצאוני *

מוסרת אני בזה בקצרה זכרונות של תלאות המלחמה בימי היטלר ימח שמו וזכרו. רואה אני זאת לי לחובה כעדות חיה להזכיר לדורי־דורות את ששת המיליונים יהודים שאבדו באופן כה אכזרי ואיום, ובקשר לכך גם את הרעות והתלאות שמצאו אותי.

עם פרוץ המלחמה

כאשר פרצה המלחמה הייתי בוארשה ושם התנסיתי בכל הסבל הגיהינומי של הפצצות והבתים המתמטמטים ונופלים. הייתי בבונקר. בעמדי ליד הדלת שמעתי קריאה לצאת, ובו בזמן שיצאתי במרוצה נפלה פצצה לתוך הבית וכולו התמוטט. אחרי שוארשה נכנעה יצאתי בחזרה לביחאוה. אימה ופחד השתררו בקרב היהודים בפולין וגם בעיירתנו ביחאוה, ועד־מהרה באתנו המארטירולוגיה הגלותית היהודית — גרמנים מחד גיסא ופולנים מאידך גיסא. היכונו, שדדונו, גזלו ממנו כל שהיה לנו. הוציאו יהודים מתוך הבתים לעבודות־כפיה, בלא אוכל ובלא מים, וירו ביהודים ברחובות.

הגרמנים לא נשארו בעיירה אלא שבועות אחדים, הם יצאו והרוסים נכנסו. הם נשארו עד ראשית 1941, ואז שוב באו הגרמנים. כאשר יצאו הרוסים יצאו עמם שלום ** ומחצית הנוער של העיירה לרוסיה. עמהם יצא גם ויצנבליט עם כל משפחתו וכן שלמה קיכאָלמאכאָר. קיבלתי אז גלויה משלום שהתגיס לצבא הפולני במטרה להגיע אל המקום שבו נמצא אחיו. יראים היו כבר לכתוב בגלוי, אבל אנחנו הבינונו שהוא רוצה לנסוע לארץ ישראל. הן הצבא הפולני היה אחרי

* מתוך מכתב של אחות יעקב קליימאן בסאנט־יאגו.

** אחיו של יעקב קליימן שעבר הכשרה בקיבוץ ונסע מוארשה לביחאוה לסידור הניירות לשם העליה לארץ.

כן קשור עם הצבא האנגלי. יותר איני יודעת עליו; הוא נפל אי־שם, אבל איני יודעת איפה.

הצרות הגדולות מתחילות

בבוקר בהיר אחד, בשעה שהיהודים נמצאו מתפללים בבית־הכנסת, התנפלו הגרמנים עליהם והוציאום בטליתותיהם, הובילום עד הגשר, ליד בית הרבי, היכו אותם ועינום באכזריות. הם תלשו את שער זקניהם ביחד עם הבשר. בין היהודים האלה היה מרדכי רייס, ואותו עינו הרוצחים במיוחד. הוא היה אדם שמן, התיצבו הגרמנים הרוצחים עליו, על כריסו, ושפכו מים על ראשו. הייתי אצל הרבי והצצתי בעד סדק וראיתי הכל.

זמן־מה לאחר מכן אסרו הגרמנים שלושה אישים חשובים: את הרבי של ביחאוה, ולהבדיל את הכומר ואת הרופא הפולני. הרבי ישב ששה שבועות בבית־הכלא, והודות להתערבות חשובה ביחד עם כסף שוחרר הרבי. כאשר יצא מבית־הכלא היה הרבי חלש כל כך שבקושי עמד על רגליו. הוא לא רצה לאכול בבית־הכלא ופשוט רעב, שכן קשה היה מאד להכניס לו פת לחם או מעט חמאה. שבועות אחדים לאחר השתחררותו הותקף בהתקפת לב, שכב חולה, ובתחילת 1942 נפטר לעולמו.

גזירות ימי הבינים

יצאה פקודה שכל יהודי יענוד טלאי צהוב על דש בגדו ועל גבו. כך מוכרח היה היהודי לצאת ענוד הטלאי הצהוב לעבודה ולכל מקום שיקל להכירו, כדי להכותו. זמן־מה לאחר מכן יצאה פקודה שכל יהודי חייב לשאת גם סרט לבן עם מגן־דוד כחול על יד־ימינו.

בבנין הגדול של בית מולֶא שכן הס.ס. הגרמני, ובדיוק מולו שכנה העיריה הפולנית. בין הבית של מולֶא והעיריה נטעו גן יפה שיהודים נאלצו לעבוד בו. היו הגרמנים יוצאים אל הגזוזטרה, מתישבים כאצילים ומשקיפים על היהודים המסכנים העובדים. לא מצא משהו חן בעיניהם, היו מיד שולחים כדור בראשו של היהודי.

שודדים ורוצחים

יום אחד של ספטמבר 1942, בשעה שלוש לפנות בוקר, הקיפו הגרמנים את העיירה, גרשו את כל היהודים מהבתים יחפים וערומים, והריצו אותנו אל השדה.

הם הריצו אותנו כל היום רעבים וצמאים ומאוימים — בתוספת של מכות. החום היה גדול והאנשים היו עטופים בצמא. הרוצחים דחקו בנו עד הערב, העמידו רובים ומכונות־יריה וירו בנו. רבים היו הקרבנות באותו יום, ואלה שנותרו בחיים וחזרו לבתיהם מצאום ריקים מכל.

כאשר הוציאו את כולנו מהבתים ואספונו בשדה, לקחו מאת חנה־שרה את שתי ילדותיה הקטנות. החלה חנה־שרה מפילה תחנוניה לפניהם שלא יקחו ממנה את ילדותיה, תפש גרמני־רוצח ברובהו והיכה בקת בראשה. היא נפלה שותתת דם, ואת הילדות לקחו ממנה.

השילוח למות

למחרתו הודבקו מודעות שעל כל היהודים לעזוב את העיירה ולנסוע לבֶאלז׳יץ; מי שישאר יומת ביריה. כך הערימו על כל היהודים שבעיירות הסמוכות והוציאום לבֶאלז׳יץ ושם המיתו את כולם ביריות. צעירים מעטים הצליחו להימלט. בין אלה הייתי גם אני.

כאשר ישבנו בכיכר מחכים להישלח למחנות הגיעו עשר משאיות. מילאו אותן אנשים לשילוח. עמדתי בתור ונשארתי למשאית האחרונה. בעוד אני עומדת מוכנה לעלות למשאית, החל יצחק טורבינר — לעולם לא אשכח לו זאת! — מתווך ביני לבין אחד מאנשי הצבא, גרמני או אוקראיני, ואני נתתי לו 500 זלוֹטי שיתן לאיש הצבא שיצילני. הוא עשה כן והצילני. ברחתי ועמי ברחו עוד נשים אחדות וניצלו.

מאז התחלתי נודדת בין שדות ויערות, רעבה, יחפה, מורדפת אימה, קופאת מקור, יראה מפני קול עלה נידף. בנדודי בלילות ביערות פגשתי את משה ארליך עם שני אחיו. הייתי יחד אתם זמן־מה. אחרי כן פגשתי את יאָסה טאוּב, בתו של יענקל פאשקאֶוואֶטס ואשתו של יוסל בראנד, עם בנה בן השנתיים. היא אמרה לי כי יש לה פולני אחד הרוצה להסתירה עם בנה ואם אני רוצה אוכל להיות אתם. יש לה די כסף לשלם גם בעדי. כאשר בא הפולני בשתים־עשרה בלילה בעגלה מלאה קש, רצה לקחת גם אותי, אולם לבי אמר לי שלא אסע, ואני פניתי בכיוון אחר. הם נסעו.

לפני שנסעו נמצא הנער כה רעב שפנה אלי בפולנית וביקש פת לחם. נתתי לו פת לחם, הוא אכלה בכל פה וביקש עוד פת לחם. אמרה לו אמו: „אל תבקש, היא לא תשיג לחם אחר״. ובעוד אני יושבת ביער ומחכה לפולני, סיפרה היא לי על הנער.

שם הנער היה באָניאָק, על שם ברל בראנד. הם היו יחד: היא, יפת (?), הנער ויוסל אצל גוי אחד. באו הפולנים והיכו אותם במקלות כך, שמעילו של הנער היה כולו מוכתם בדם. הנער סיפר אחר כך, שיוסל צעק אליו: „באָניאָק, נקום תקום! אם תישאר בחיים, תיקום בכל האנטישמיים, בגרמנים, בפולנים, בכל הגויים, כי חיי אבודים". כמה טראגי ומעציב לשמוע מפי נער בן שנתיים המספר במחבואים ביער את המלים של אביו שנהרג! אחרי כן נודע לי מפי פולני אחד שהם נורו בידי אותו פולני עצמו שהובילם ואמר להחביאם.

הפולנים עזרו לגרמנים, פעלו יד ביד עמם. כל מחנות־הריכוז הגדולים: טראבלינקה, מיידאנק, אושוויץ — הוקמו בפולין, מכל הארצות האחרות הובילו את היהודים לפולין. מיידאנק היא ליד לובלין. אסור לשכוח זאת, יש לזכור זאת לדורי־דורות!

יהודים הורסים בתי־יהודים בביחאוה

בשלהי 1942 היתה כבר כל הסביבה „יודנריין" — נקיה מיהודים. הייתי נעה־ונדה ממקום למקום. שמעתי כי הוקמה קבוצה יהודית של צעירים וצעירות שהגרמנים לקחוה לביחאוה להריסת בתי היהודים. התגנבתי בלילה לביחאוה במחשבה לחדור אל הקבוצה הזאת. חשבתי כי בתוכה אהיה בטוחה יותר. אולם מונים היו את אנשי הקבוצה בצאתם לעבודה ובשובם מן העבודה. נכנסתי, כנראה, מאוחר, כי מצאתי שם את כל מכרי. היתה שם צעירה בשם מרים גרין. היא אמרה אלי: „לאה, אני אחביא אותך. בואי והיי עמי הלילה, ויתכן כי תיכנסי לקבוצה". היא קיבלה אותי למיטתה. באמצע הלילה באו לספור את האנשים, את הראשים. מאליו מובן כי פחד־מות נפל על האנשים. מרים תחבה אותי עמוק לתוך המיטה תחת השמיכה, כיסתה אותי שלא יראוני. הגרמנים הלכו עם פנס חשמלי ביד וספרו את הראשים. לבי כמעט פג מאימה, אבל ניצלתי.

אני נודדת ביערות

בנדודי ביערות פגשתי את אחותו של חיים לוינבוים. לאן נעלמה איני יודעת. כן פגשתי את לייבוש (איני זוכרת את שם־משפחתו). פגשתי גם את חיים לוונברג, הוא היה במיידאניק וברח משם. עם חיים הייתי כמה חדשים, נדמה לי 2—3. שילמנו לגוי בזהב שיתקין בשבילנו בור. בלילה של ה־20 בינואר 1943 הוציאונו מהבור להריגה. היינו ארבעה: חיים לוינבוים, ברוך הכטמאן, אחיין של יצחק טורבינר מבאָלז'יץ, ואני, העמידונו אל הכותל. בטרם ירו בנו התחננתי

אל חיים, חיים לוינבוים, הגיבור לשעבר, אל ניתן להם להרגנו, נעשה משהו, ננסה לברוח. אולם חיים היה כה שבור מבחינה נפשית, מוסרית ופיסית, שאמר: „אין טעם עוד לבריחתי. אשתי וילדי נרצחו באכזריות. כל בני משפחתי נהרגו, לשם מה אברח? אין טעם עוד לחיי". כששמענו מפי גברתן זה לשעבר מלים כאלה אבד לבנו, ועל אחת כמה וכמה לב תולעת כמוני. עמדתי באמצע ביניהם כאשר נורתה היריה הראשונה, ראשו של ברוך נפלה על כתפי ואני נשטפתי בדם. נראה שהתעלפתי ונפלתי יחד עם ברוך ההרוג. את כל השאר הרגו ביריות. כמה זמן שכבתי איני יודעת. התעוררתי בתוך שלולית של דם. משׁשבה רוחי אלי הבינותי כי אסור לי להישאר כאן אף רגע. ברחתי. רצתי אל המים להתרחץ קצת ומשם היערה. אחר כך חזרתי על עקבותי, רצתי אל רפת שעמדה במרחק־מקום, קרעתי לוח וחדרתי פנימה והסתתרתי בתוך הקש. הקימותי קצת רעש, ומיד לאחר שנכנסתי אל הרפת נכנסו כמה גויים עם קלשונים והחלו הופכים את הקש בחפשם אותי. חיפשו והיפשו, לבסוף הלכו להם. שכבתי שם מתה־למחצה במשך כל היום. בלילה יצאתי ורצתי היערה. בקצה השני משם, בשדה, עמדה רפת ריקה שלוחותיה היו קלושים. תחבתי את שתי ידי, הוצאתי לוח ממוסמר, נכנסתי לתוך הרפת והתחבאתי בפינה. כך שכבתי במשך היום ובלילה יצאתי לחפש משהו לאכול.

מאז ואילך התעניתי לבדי, לבדי בין שמים וארץ. שכבתי בין תפוחי־אדמה, בקמה, רעבה וסובלת, יראה ומפחדת. החום היה גדול ואני רציתי לשתות, אבל מעט מים לא היו בנמצא. זוכרת אני שישבתי פעם בתוך קמה והתפשטתי ערומה והתפללתי... ירד גשם ונתן לי מעט מים. שלחתי את פי ושאפתי לתוכו מים.

פעמים שהיינו מתגנבים ויוצאים מן היער, חופרים ומוציאים מעט תפוחי־אדמה, שופתים מעט מים על גבי מדורה — והיינו צריכים לדי זמן עד שהצלחנו לסחוב ולאסוף את כל הנחוץ: סיר, מים, תפוחי־אדמה, מעט עצים — ובטרם החלו תפוחי־האדמה מתבשלים נשמעו יריות. הדבר היחידי שיכולנו לעשות היה להפוך את הסיר עם המים ולכבות את האש ולברוח מן המקום. כך היינו רצים ממקום אחד למשנהו בדומה לחיות מורדפות על ידי כלבי־ציד. משה ארליך אף הוא זוכר את ענין תפוחי־האדמה.

הלכתי פעם בלילה לחפש אוכל, רציתי ללכת אל דישוב, אותה גויה בלאָש־ניצובקה אשר ליד ביחאוה. היה ליל חורף ואני תעיתי בדרך. רגלי היו מחותלות בסמרטוטים, כי את נעלי גנבו לי כאשר נאלצתי פעם לברוח מהר. הלכתי כך כל הלילה, **עד** הבוקר אור. כאשר האיר הבוקר מצאתי את עצמי בדרך שבה

נסעו גרמנים. ראיתי ביקתה מצופה בלוחות ומכוסה בעלים שנשרו מן העצים, נכנסתי בין הלוחות והעלים והתחבאתי שם כל היום. הגוי לא ידע כי אני שם. הגרמנים עברו. משהחשיך, יצאתי ורצתי הלאה לחפש דרך אחרת.

כך נדדתי יומם ולילה. השלג היה עמוק עד הברכים. הרגשתי ברע בדרך, לקחתי מעט שלג ורחצתי את פני ומעט ממנו לתוך פי — וצעדתי הלאה. סוף־סוף עברתי דרך בית־העלמין שברחוב זאדאָמביאָ והגעתי אל דישוב. היא נתנה לי מעט לאכול. הודות לה יכולתי לקיים את עצמי. חפרתי לעצמי בור ובו שכבתי במשך חדשים אחדים עד גמר החורף, עד שהחלו ממשמשים ומתקרבים ימי השחרור.

השחרור לא בא מהר מדי. קשה לי להעלות הכל בזכרון בעקב התנאים שבהם הייתי באותם הימים. עולים בזכרוני כל מיני רגעים לא כסדרם ולא לפי תאריכי אירועיהם, אבל כל רגע ורגע יש לו ערך שלו כציון עובדות של תקופת האכזריות של ההיטלריזם הגרמני.

בבריחה מפני המות

יצאתי משם לבקש מעט אוכל ופגעתי באיש־צבא. הוא מיד היכני בראשי וחיבל באזני. עד היום אני סובלת באזני. מחצית ראשי היתה נפוחה. תרופות לא היו בנמצא, ואני נאלצתי לרפא את עצמי בסמרטוט רטוב...

וכך יום אחר יום, בריחה מפני המות הנשקף בעינים, בלילות בין שדות ויערות ומים. פעם חציתי עד חצי גופי במים כדי להגיע אל הלאָשניצובקה בדרך אל דישובה לקבל ממנה מעט אוכל. הגרמנים שכנו כאן אצל בודנאַר בטירה, משמעו את שכשוך המים פתחו ביריות וכדור חלף ליד רגלי.

בלאָשניצובקה התחבאו דובצ׳ה רייס עם בני משפחתו, כ־15 איש. הרגו אותם באכזריות איומה. את ברל׳ה פסח סטולרס עם אשתו הרגו ביריה ליד קיר שבו נמצאנו. הגוי סיפר לנו. מרוסיה נודע לי שטויבה׳לה לוונבוים ולייבטשע הימלפארב נמצאו אצל גוי, אף הם בלאָשניצובקה, זמן ממושך, ומשנתפחדו הגויים בעד עצמם הרגום במו ידיהם.

יום השחרור ממשמש ובא

מישמשה ובאה שנת 1944 ובאויר החלו מרגישים בשחרור המתקרב. בשדות נמשכו היריות, ואלה הלכו ותכפו. על פני ממש עבר טאנק עם גרמנים. בטוחה הייתי כי הגיע קצי, אבל קרה נס, אחד מני רבים שאירעו לי, ואני נשארתי בחיים.

באוגוסט 1944 נכנסו הרוסים. שכבתי עדיין בשדות, שמעתי את היריות, אבל לא ידעתי מי נמצא בסביבת ביחאוה, שכונתה אוֹסט־זייטאָ (הצד המזרחי). ראיתי כמה רוסים עוברים ולא האמנתי למראה עיני. שכבתי כל היום בתוך הקמה ובלילה יצאתי לדרך, תשושה וסגופה — אך בקושי עמדתי על רגלי. הגעתי אל דישובה. היא אמרה לי: „אל תפחדי, את כבר חפשיה, הרוסים כאן". העלתה אותי הגגה, נתנה לי לאכול, והוסיפה: „חכי עד שתוכלי לצאת לבדך". לא יכולתי להאמין לדבריה, היא עצמה פחדה. לאחר 2 או 3 ימים הוציאה אותי שאיש לא יראני יוצאת מביתה. היתה זו חרפה בשבילה שימצאו כי החביאה יהודיה. היתה השעה חמש לפנות בוקר כאשר יצאתי מביתה במרוצה ונכנסתי אל העיירה יחפה, בשמלה קרועה לעורי, כחושה וסגופה. נגשתי אל גויה אחת שאצלה הסתתרתי פעם וביקשתיה שתתן לי שמלה. היא אמרה כי הפארטיזאנים לקחו אצלה הכל. נגשתי אל אדעל, הוא היה סנדלר והתגורר ליד הבנק. היא נתנה לי סינר, שמלה וזוג נעלים. היא גם נתנה לי לאכול ואמרה אלי: „ברחי מיד, שאם לא כן יהרגוך".

בדרך ללובלין

יצאתי ברגל מביחאוה ללובלין. היו בדרך איכרים שרצו לקחתני בעגלותיהם, אבל כה יראה הייתי שלא רציתי אפילו להיכנס עמהם בשיחה. כך הלכתי עד לפני לובלין. פגשתי גויים שהכירוני מבית סבא הסוֹלטיס. כ־2—3 קילומטרים לפני לובלין פגשתי בשני שקצים עם רובים בידיהם. הם שילחו רוביהם לפניהם ואמרו לירות בי. „את יהודוֹנת, ועלינו להרגך. מדוע התחבאת?" קרא האחד. אירע לי שוב נס, כאשר השני קרא: „עמוד! אם כבר הצליחה להתחבא עד כה תלך לה". אמר הראשון: „נהרגנה כאן ונשליכה לתוך הקמה, איש לא ידע מזה". והשני: „לא, מצפוני אומר לי שאם עלה בידה להתחבא עד כה שתחיה לה". כך הגעתי ללובלין.

בלובלין הלכתי קודם כל אל הבית שבו התגוררה דודתי פריידל, ברחוב נאבה. הגעתי אל רחוב נאבה, הסתכלתי והסתכלתי, חיפשתי וחיפשתי — אין לראות פני יהודי. גוי שגר בבית הירשה לי ללון שם. לא ישנתי — בכיתי. הגוי היה אדם טוב וביקש להרגיעני. „אל תבכי", אמר, „תראי, יקום ועד יהודי והוא יתחיל להושיט עזרה". בבוקר יצאתי אל השוק וחיפשתי פנים יהודיים. ראיתי צעירים מזוקנים ואמרתי לעצמי כי אלה הם יהודים. כך נראה לי. קרועים ובלואים, מזוקנים, מגודלי פרע. שאלתי: „יהודים?" השיבו לי כי הם יהודים.

לקחוני והביאוני לבית הצלב האדום. בבית הצלב האדום עשיתי כשמונה ימים. בינתים קם ועד יהודי, והועד סידר בית, שבו התכנסו יהודים שרידים, וכך הוחל בארגון חיים יהודיים בפולין.

זה לא היה עדיין גמר המלחמה עם הגרמנים. מחציתה של פולין היתה כבושה לרוסים, אבל בוארשה היו עדיין הגרמנים והמלחמה להטה שם. ששה חדשים עוד עברו עד שוארשה נלכדה, אחרי שנלחמו בה מבית לבית, מדלת לדלת, גרמנים ורוסים.

אחרי המלחמה

אחרי המלחמה פגשתי כמה צעירות: את ריבצ׳ה אקרמאן, גרין, היכן הן עתה איני יודעת.

כל שמסרתי בזה אינו אלא מעט מן המעט, רגעים של תלאות, של אימה, של ראיית המות מציץ לתוך העינים, של בריחה כחיה מפני כלבי־הציד. לתאר הכל בלתי נמנע, ואילו רציתי הייתי צריכה לכתוב כרכים שלמים והלב לא היה מסוגל לעמוד בכך. אי אפשר להעלות בזכרון כל מה שעבר עלינו וכל מה שראינו — הדם צועק מתוך האדמה... כל עיר, כל עיירה היתה מבודדת מהשאר

לאה סוחובולסקי (מבית קליימאַן)

אוגוסט 1939 נובמבר 1944

והאחת לא ידעה מהנעשה בשניה, כך עלה ביד הרוצחים לבצע את אשר זממו לעשות ביהודים. הפולנים מצד שני סייעו בידי הרוצחים. אילו לא היו עוזרים להם כל כך, אין ספק כי רבים היו נשארים בחיים. איך עזרו הפולנים לגרמנים בהשמדת היהודים, זאת חשתי בבשרי אני. פעמים רבות נשקפה סכנה לחיי מידי הפולנים ורק בדרך נס ניצלתי מידיהם.

כתוספת

אף אני עברתי את הגיהינום בפולין. הייתי בוארשה בימי המלחמה, הייתי עד למרד בגיטו על כל הצרות הצרורות שלו. הובלתי למיידאנק וברחתי מהרכבת היערה. שם יראים היינו את הפולנים כאת הגרמנים. לא זו בלבד שהם סייעו בידי הגרמנים להשמיד את היהודים — מי שניצל מידי הגרמנים נתפש בידי הפולנים והם רצחום. רק בפולין יכלו הגרמנים לבצע את אשר זממו — למשוך את כל היהודים מארצות אירופה לפולין כדי להמיתם שם בגאזים, ביריות, ברציחות סתם.

ביער נמצא אתי יהודי מביחאוה בשם משה גרינס, שם אביו היה יהודה־לייב.

פנחס סוחובולסקי

משה ארליך

ספטמבר 1939 — אוקטובר 1942 *

לראשונה נכנסו הגרמנים לעיירתנו ביחאָוה אך כדי לסגת כעבור ימים אחדים בכיוון ללובלין ולפנות את הסביבה לצבאות רוסיה הסובייטית. שבוע ימים לאחר מכן נסוגו צבאות רוסיה בכיוון למזרח. רוב הנוער היהודי של העיירה יצא בעקבות הצבא הרוסי הנסוג, אבל עד מהרה התאכזב מר מן ה„גואלים" האלה וחזר ברובו הגדול לעיירה.

משיצא הצבא הרוסי נשארה העיירה ללא שלטון והיהודים היו נתונים בסכנה מפני התנפלויות של שודדים פולנים. יצאה משלחת יהודים ללובלין אל המפקדה הגרמנית והזמינה את הגרמנים אל העיירה שישמרו על הסדר. לא עברו אלא ימים אחדים והגרמנים באו ונטלו את השלטון בידיהם. הסדר הושב על כנו ושקט השתרר במקום. אולם רק לימים ספורים, ואז בא הזעזוע הראשון: חיפוש נערך בבית הרב ר' יעקב יצחק רבינוביץ' והוא נאסר ונשלח לבית־הכלא בלובלין. חודש ימים ישב הרב בבית־הכלא ושוחרר, ועם שובו אל העיירה חלה ונפל למשכב. אחרי ימים מעטים נפטר הרב מן העולם. אפשר לומר עליו „כי מפני הרעה נאסף הצדיק". בהלויתו השתתפו כל תושבי העיירה.

ה„יודנראט" — מועצת היהודים

פעולתם הראשונה של הגרמנים היתה מנוי ה„יודנראט", שחבריו היו: ברוך הרשמאן, יושב־ראש, י. גרינשפאן, סגן יושב־ראש, שמואל ניסנבוים. על היודנ־ראט הוטל לייצג את יהודי העיירה בפני השלטונות, לקבוע את האנשים לעבודות

---

* ידיעות שנמסרו מפי משה ארליך לועד יוצאי ביחאוה עם הגיעו לארץ בנובמבר 1945. ראה גם מאמרו „בימי האימים" — המערכת.

הציבוריות, לדאוג לפליטי העיירה ולמחוסרי פרנסה. משרד העבודה שהוקם ליד המועצה צריך היה לדאוג למיכסת האנשים הדרושה לעבודה. היודנראט התקיים עד חיסולם המוחלט של יהודי העיירה. העבודות הציבוריות שהוצאו לפועל היו: נטיעות, סידור גנים (שני גנים יפים ניטעו בעיירה), סלילת כבישים והתקנת מדרכות בכל הרחובות. כן הותקנו מרחצאות ליד הנהר מאחורי בית־הספר העממי הפולני. בחורף העסיקו את היהודים בפינוי השלג והקרח.

הגזירות הראשונות

באפריל 1940 יצאה פקודת העוצר, שלפיה נאסר על היהודים לצאת מפתח ביתם בין השעות 7 בערב ו־7 בבוקר, הן בקיץ והן בחורף. כשהתחשק להם לגרמנים להתעלל ביהודים הוציאו פקודה בימי החום והשרב של הקיץ להארכת העוצר, משעה 5 או 6 אחר הצהרים, כך שלא יוכלו לצאת מפתח הבית בשעות הערב הנעימות. העוצר נמשך למעלה משנתיים וחצי.

בפקודה שניה נאסר על היהודים לצאת אל מחוץ לעיירה אלא לפי רשיון מיוחד, אולם רשיונות אלה לא ניתנו אלא במקרים מיוחדים. ערך רב לא היה לרשיון, כי אפילו ניתן — נמצא בעליו תמיד בסכנה גדולה; גרמני שפגש יהודי מחוץ לעיירה לא חקר ולא שאל לרשיון, אלא פשוט ירה בו. פקודות אלו הגבילו, כמובן, עד מאד את המסחר שעליו היתה פרנסתם של היהודים. כורח החיים, על אף ההגבלות, דחף את היהודים לצאת לכפרים שבסביבה, אם כי יציאה זו היתה כרוכה בסכנת נפשות. משהלכו ורבו מקרי העבירה על הפקודות, הוחמרה השמירה בחוץ וכל יהודי שנמצא שם הומת בו במקום. כשהלכו ותכפו מקרי ההריגה חדלו הגברים מצאת חוצה לעיירה ובמקומם יצאו הנשים, שלהן היה קל יותר להתחמק מידי הרוצחים; היה קשה יותר להבחין בינן לבין נוצריות. ואף־על־פי־כן פגעה היד המרצחת גם בהן.

בפקודה שלישית נאסר על היהודים להחזיק סחורות, שמטרתה היתה להחניק לגמרי את הסחר היהודי וממילא את עצם קיומם. בהתאם לפקודה אנוס היה כל יהודי לפתוח את חנותו ולמכור את הסחורות שברשותו במחיר הרשמי. פתחו היהודים את החנויות כשבהן רק מעט סחורה למראית עין, אולם הגרמנים החלו עורכים חיפושים במקומות שונים ומחרימים את הסחורות המחובאות. בעיקר חיפשו הם תה, סוכר, עור, פרוות. היו מקרים שאנשי גֶאסטאפּוֹ באו וביקשו קילו סוכר או תה, או פרווה וכו׳ תוך הבטחה לבטל איזו גזירה. נתפתו היהודים ונתנו

את הסחורה המבוקשת ומיד נאסרו על עברם עבירה בהחזקת סחורות האסורות על היהודים.

אחר כך יצאה גזירת הטלאי הצהוב מסומן ב„מגן דוד". היה זה אות כבוד לנו ואות קלון לרוצחים האכזרים, אשר רמסו ברגל גסה מסומרת את כבוד האדם.

הזכרתי לעיל את עבודות הכפיה שבוצעו על־ידי השלטונות באמצעות היודנראט. המועצה חייבת היתה לדאוג יום־יום לאספקת מיכסת האנשים שנדרשו לעבודה. אולם הגרמנים לא הסתפקו בכך שהכריחו את האנשים לעבוד שלא על מנת לקבל פרס, הם גם השתמשו בכל הזדמנות להשפילם ולדכאם עד עפר. לכאורה דרשו מאת היודנראט שיספק את מיכסת האנשים והוא גם דאג למילוי הדרישה, אבל הגרמנים היו גם חוטפים אנשים ברחובות העיר וסוחבים אותם לעבודה. כן היו חוטפים אנשים בדרכם לבית־הכנסת ומוציאים אותם אל מחוץ לעיר שינַקו את המכוניות שלהם, וכל זה תחת מטר של מכות רצח. מן המכות האלה סבלו בעיקר אברהם פינקלשטיין ומרדכי רייז, אבל הם לא נרתעו כרבים אחרים והמשיכו בהליכה לבית־הכנסת על אף הכל. פעם נאספו כל עובדי עבודות כפיה ונשלחו לעבודה בבאֶלז'יץ ולמחנה עבודה בלובלין, אבל לאחר זמן חזרו כולם לעיירה.

יום אחד יצאה פקודה שכל היהודים הגרים ברחוב טוריבינסקי (שנקרא ניוי) יעזבו תוך יומיים את דירותיהם. רובע זה, שנקרא הרובע הנוצרי, צריך היה להיות נקי מיהודים. על היהודים נאסר להיכנס לרובע זה.

כהמשך לנגישות נאסר על הרופא היהודי היחידי בעיירה לטפל בחולים נוצרים, וכן נאסר על רופא נוצרי לטפל בחולה יהודי. הרופא היהודי היה שמואל ביברקלייד. קרה מקרה ונוצריה שחלתה באה בלילה בלאט אל הרופא היהודי, שטיפל בה ושלחה לביתה. היא מסרה את הדבר לשלטונות, וביברקלייד נאסר ונשלח למקום בלתי ידוע עד היום.

על הדוָר הנוצרי נאסר לבוא אל הרובע היהודי לשם מסירת המכתבים שנתקבלו בשבילם. לאחר השתדלויות במשך זמן רב ניתן רשיון מיוחד לדוד ברגר לבוא אל הרובע הנוצרי לשם קבלת המכתבים בשביל היהודים. דוד ברגר ניספה יחד עם כל היהודים שנשלחו לבאֶלז'יץ.

פלוגות ס.ס.

לשמירת הסדר בעיירה נשלחה פלוגת ס.ס. שמרכזה היה בכפר ניאֶז'ביצה (מנדריביץ) ופעמיים־שלוש בשבוע היתה מבקרת בעיירה. הימים שבהם היתה

פלוגה זו מופיעה בעיירה היו ימי עינויים וסבל רב ליהודים. אנשי ס.ס. היו משתוללים באכזריות רבה, עורכים חיפושים, אוסרים יהודים ומכים אותם מכות רצח, שודדים את רכושם ומתעללים בהם.

פליטים יהודים מערים אחרות

עם הנהגת הגיטאות בערים הגדולות החלו היהודים בורחים אל העיירות הקטנות בתקוה ששם יוקל להם ואולי גם ינצלו. מקראקוב ולודז הגיעו לביחאנה כ־200 נפש. אלה נקלטו בעזרת היודנראט ונעשו שותפים ליהודי העיירה בעינוייהם ובסבלותיהם.

„ולמלשינים אל תהי תקוה"

פרק מיוחד ומעציב ביותר קובעים לעצמם מספר אנשי בליעל אשר בהיותם „קרובים למלכות" עשו יד אחת עם הנוגשים, מסרו יהודים בידיהם ועזרו להם במזימותיהם השטניות בתקוה שלא יבולע להם ויצאו בשלום ממערבולת הדמים אשר שטפה את בית ישראל.

ראשונים בעוכרי־ישראל אלה היו שני יהודים בוגדים, שאנוכיותם העבירה אותם על דעתם, והם עשו קנוניה עם ראש־העיר הגרמני צורר ישראל ויחדיו גזלו רכוש יהודי, עינו את היהודים בעבודות קשות, אסרו יהודים ושלחום למחנות שונים ברחבי פולין. מצב זה נמשך זמן רב עד שפקעה סבלנותם של היהודים והם החליטו לפעול נגדם. שמואל איידלמן הרהיב עוז בנפשו והגיש תלונה נגד שלושתם לשלטונות המחוז. לאחר חקירה קצרה ונמרצת נאסרו כל השלושה ונשלחו למקום בלתי ידוע.

מלבד אלה השניים שהזכרתי, שירתו את הגרמנים בגלוי בגזילת רכוש יהודי ורציחת יהודים עוד יהודי אחד יחד עם בנו. אף הם לא נמלטו מסוף מר, נאסרו ונשלחו לבית־כלא.

אחרי ששולחו משתפי פעולה אלה מן העיירה הוקל במקצת לזמן־מה ליהודים. אולם נמצא עוד אחד, „פרנס" מנוי ליודנראט, שמתפקידו היה למסור לגרמנים היכן החביאו היהודים את סחורותיהם, לסחוט כספים מן היהודים באיומים שונים, וכך הלך והתנוון עד שגרם להוצאתם של ארבעה יהודים להורג. הוא נשאר בעיירה עד ה„אויסזידלונג" וסופו היה, כמובן, כסופם של כל היהודים.

איך התקיימו היהודים, ממה התפרנסו?

מאחר שהמסחר נאסר, החנויות הורקו מסחורותיהן וסחורות חדשות אי־אפשר היה להשיג והיציאה אל מחוץ לעיירה אסורה היתה, איך התפרנסו היהודים ומה היו המקורות שמהם שאבו למחיתם? על שאלה זו לא קל לענות, כי העובדה היא שעל אף הכל התקיימו ואיש לא גוע ברעב, אכן לשובע לא אכלו. המצב איפוא היה כזה: חלק מהיהודים הצליחו, למרות כל ההגבלות והגזירות, להחביא חלק מסחורותיהם שאותן מכרו מפעם לפעם; אלה שלא היו להם סחורות, מכרו את מלבושיהם עד שנשארו מחוסרי כל. יש לזכור כי סחורות התיקרו מאד באותם הימים, ואילו מחיריהם של מצרכי מזון לא האמירו באותה מידה. תמורת מטר אחד בד רגיל יכלה משפחה בת חמש נפשות להתקיים במשך 8—10 ימים. חלק מבעלי־המלאכה, כמו סנדלרים וחייטים, עבדו כל הזמן והתפרנסו יפה. היה זה החלק העיקרי מקרב האוכלוסיה היהודית שהתפרנס בכבוד באותם הימים. השאר קיימו את נפשותיהם בתמיכה הזעומה שקיבלו מהיודנראט.

הרציחות

זה היה המצב „הנורמאלי" בימים „כתיקנם", רוצה לומר עד שלא התחילו הרציחות. הרצח הראשון של שלוש נפשות זיעזע את היהודים. היה זה האות הראשון המוחשי לבאות, אות מבשר רעות. נעשה ברור כי דם יהודי הפקר והמות אורב לכל אחד ממנו.

היה זה בראשית החורף של 1942. יצאה פקודה שכל היהודים חייבים למסור את הפרוות שלהם לשלטונות, והאחריות לביצוע הפקודה הוטלה על שמואל ניסנבוים, יושב־ראש היודנראט. משנסתיימה מסירת הפרוות נקרא שמואל ניסנבוים אל השלטונות שיעבור יחד עם כמה מאנשי הס.ס. בבתי היהודים לבדוק אם נתמלאה הפקודה כראוי. בחיפושים שנערכו נמצאה פרווה אצל אשתו של יעקב צוקרמן ואצל מאיר לוסטמאן. גברת צוקרמן, לוסטמן וניסנבוים הוצאו להורג ביריות באמצע הרחוב. הרוצח היה אחד מאנשי הס.ס. בשם טומקין שהצטיין ברציחת יהודים.

הרצח השני נערך בקיץ 1942 ובו ניספו אחד־עשר איש. לאחר מאסרם של ישראל ארליכשטיין ובנו הגיעה פלוגת ס.ס. לעיירה לתהות על סיבות מאסרם, ובינתיים הרגו בדרך את: שלום איינשטיין, ברוך איינשטיין, יהודה גרובלר, את אשתו של יהושע זיידלר ואת בתו של יצחק פיק, והשאר מבין פליטי לודז שהתישבו בעיירה. גם את כל אלה השיגה ידו של הרוצח טומקין.

הרצח השלישי אירע זמן קצר לאחר המקרה הנ״ל. הפעם היתה ידו של הרוצח אנגל באנשים: הניך, לודזאי, שלמה ארלינגר, יהושע גבירץ. ניצלו בפצעים בלבד בנו של יהושע גבירץ ובנימין גולדברג.

הרצח הרביעי, שבו ניספו ארבעה יהודים, נערך במסיבות הבאות: לאחר שב. הרשמאן, גרינשפאן וראש העיר הגרמני נאסרו ושולחו מן העיירה, נשלחה פלוגת ס.ס. לחקור ולמצוא את היהודי שהעז להלשין על גרמני, ארי טהור־דם. כדי למצוא את המלשין, היה הכרח לפנות אל הכתובת הידועה, אל יצחק בוכשטיין. אולם מכיון שמגיש התלונה היה שמואל איידלמן, דודו של יצחק בוכשטיין, קשה היה לאחרון להסגיר את דודו והוא החליט להתחבא. משהוזמן יצחק להופיע ולא בא, נערך חיפוש בביתו ומשלא נמצא לקחו את אביו, ואת שני אחיו, שלמה ואברהם, כבני תערובות. כשנודע הדבר ליצחק, יצא ממחבואו והתיצב לפני הגאָסטאפו. בקושי עלה בידו להציל את אביו חלף שלושה יהודים אחרים: פינחס גריץ, אברהם טאה ואחד בשם צלאל, שלושה אלה יחד עם אחיו אברהם הוצאו להורג.

ה„אויסזידלונג" — הנישול

במשך ארבע שנים הלכו הגרמנים והכשירו את הקרקע לביצוע תכניתם השטנית להשמדת היהודים בדיקנות הקפדנית המיוחדת להם. כל אותם הימים היתה חרב דמוקלוס תלויה מעל לראשינו, מעל ראשו של כל אחד ממנו, ויום־יום היה המות אורב לכל יהודי מכל פינה. כיהודים, קוינו לרחמי שמים שיתגלגלו עלינו, ולא באנו לידי יאוש גם בימי צרה ופורענות שעברו עלינו. לא התיאשנו מן הפורענות שתשיג את הרוצחים, עד... שידם הזדונית הכריתה את תקותנו האחרונה, כאשר כל בני העיירה הובלו למקום ההריגה והעיירה נשארה נקיה מיהודים...

צבי קליימאן ז״ל

ע י י ר ת י *

לזכר קדושי ביחאווה

ברטט החודר לנבכי ישות
ומגרה פצע בטרם נרפא,
אזכרה עיירתי ביחאווה,
ערש ילדות ופאר יהדות.

אי־שם במוחי שוכנים לבטחה
זכרונות מרוים ממכמני העבר,
על הוי תוסס ונוער יקר,
על חיים שוקקים בכל בית־משפחה.

מזכרו של מי בית־הכנסת מש,
וכל ערכי התפארת הצפון בין הכתלים,
על נער וזקן בכל שבת וחגים,
והד התפילות בלבו לא חש.

בית־עם המשקיף ממורד הגבעה,
בו ינק הנוער מרעיון ציון,
גם אסיפות־עם ומחזות לצון,
ומרכז ההתנגחות בין דברי העיירה.

---

* מתוך רשימות של עזבון.

כל זה מרחף עודנו וקיים,
עוד הנוף והוי שלמות מרהיבה,
טרם השלים הלב במציאות המדהימה,
כי קול אחינו לעולם נדם.

איכה נפלה העיירה שדודה
ובני ישראל לטבח הובלו,
קול צות עוללינו אל סלעים נופצו
לא שכך — דמם מהמרצחים נתבע.

עכורה הקרקע בה נספג דמם
ורוצחי קדושינו תהומה לא בלעה,
בל יפרח בה צמח, וחלקה — התוכחה ;
עקרה לעד תהי — שוממה לעולם.

והעולם מנגד כקרחון ענק,
נטול כל רגש רחמים ומצפון אנוש,
אות קין מדם טבוחים לעד לא ימוש —
לדראון לבני אדם — במצחו ידבק.

נזכור יקירינו בכל יום וליל,
בכל מעש בחיינו בארץ האבות,
כמצבת זכרון שרידים להעלות,
לצרפם לבוני המולדת במדינת ישראל.

תל־אביב, ט״ו אלול, תש״ה.

...בגמר העבודה נודע לי כי הגיע לתל־אביב משה ארליך שזה לא מכבר עלה ארצה, ואני טרם זכרתי מי הוא. מהרתי לראותו. ברטט וביראת הכבוד נכנסתי לחדרו, בו מתארח האוד המוצל. מה רב היה תמהוני כשלפני ישב משה ליבישקי, שם־כינוי אשר היה מקובל בפי כל חברי שהכירו אותו. גבוה, צנום, ועיניו תמיד אדומות כאילו הן אחרי בכי מתמיד. ידיו מאובנות, ועור כפותיהן הוא כה חלקלק ומעידות כי לא העלו, לא אחזו כל דבר העלול היה להקשות את

העור ולהשאיר סימנים. הנה משה זה עבר את שבעת מדורי הגיהינום הנאצי בפולין. דבר שקשה להעלות על הדעת, לציין בדמיון את הכל שסופר, נכתב, נמסר... איך יכלו לקרות דברים כאלה?! כיצד יהין אדם להשמיד את זולתו, שנברא באותו צלם, באמצעים שטניים אשר השטן טרם יצרם? ההשתלטה הבהמיות באדם וכל קורטוב של רגש אנושי פס ואיננו, והאדם נשאר להיות חית־טרף ההולכת על שתים? הכל התחוור לי, אכן אין סיפורים אלה דברי הבאי, יצירת דמיון של מוחות חמומים. כאשר התחיל משה מספר על גורל יהודי עיירתנו, התגלה הגורל הטראגי, האמת הבלתי משוחדת. הכאב צרב בנבכי הנפש, צמרמורת עברה בכל גופי לשמע הדברים. וכל זה נעשה לעיני כל העולם, ובדיקנות אכזרית גרמנית, ואין מציל ואין מושיע. ניספו כל יהודי ביחאנה ורק אחת־עשרה נפשות ניצלו. זהו הסך־הכל העגום והמר. ואני בין המאושרים המעטים — אחותי היא בין אחת־עשרה הנפשות שניצלו.

1945.11.6

סיפורי הזועה מפי משה מהדהדים עדיין באזני. תהליך העיכול והקליטה של דברי משה מאתמול עדיין בתקפו. מחשבות בקשר לזה אינן מרפות ממני, ולאן שאני פונה, הולך, עושה — תמונות החורבן ודמויות של בני עיירתי ניצבות לנגד עיני.

1945.11.7

בשעה שש אחה"צ ירדתי אל שלום הימלפארב. החלטתי להפגישו עם משה על מנת שהאחרון יספר לו על גורל שני אחיו, וזה אחרי שידעתי על גורלם מפי משה עוד שלשום. אני מצדי לא יכולתי להודיע לו ולמשפחתו את האמת הטראגית, כי איך אפשר ליטול תפקיד של מבשר רע? מצד שני לא יכולתי לראות בסבלם, כשהם משלים את עצמם בתקוות שוא, ברגע שאני ידעתי כבר את האמת. להתהלך בתקוות שוא, כשאין יודעים מה ואיך, משאיר במרוצת הזמן שאינו יודע גבול פצע נפשי עמוק. רק האמת יש בה כדי לתקן. ברגע הראשון, ביום, או בשבוע הראשון הלב ידאב, הנפש תהיה מדוכאת, אולם לאט לאט ישוב האדם לאיתנו, לחייו הנורמליים, לפי כלל זה נהגתי והפגשתי אותם. מצב רוחן של אחיותיו היה כלאחר קבלת בשורה רעה בלתי ברורה. שלום עצר בקרבו את מרירותו, את כאבו. לא נתן להם להתפרץ החוצה. נודע לו מר גורלם הטראגי של אחיו על כל פרטיו. נחמתי אותו, עד כמה גבול המושג „תנחומים" מאפשר. אבדה לו כל אמונה באדם, בחיים ובכל הקשור בעולם הזה...

1945.11.8

פארטיזאנים יהודים במחוז לובלין־ביחאוה *

גבית עדות מאת מוטיל שטרנבליץ

הניק צימרמאן היה מנהיגה של קבוצת הפארטיזאנים היהודית המאורגנת ביותר והפעילה ביותר בימים ההם. ביחד עמו עמד בראש הקבוצה רזניק.

האחרון היה שבוי־מלחמה מצבא פולין לשעבר. הגרמנים החזיקו את שבויי־המלחמה היהודים בלובלין ברחוב ליפובה. רזניק ברח מהשבי והצטרף לקבוצת פארטיזאנים שפעלה ביערות דומברוב ואוסמוליץ.

קרוב לודאי שהניק צימרמאן הרג ביריות את שבעת אנשי הכנופיה שהרגו את צדוק וחבריו **. הוא לקח מהם את כלי־הנשק שהיו מוסתרים ביער עוד לפני המלחמה. אסף סביבו צעירים יהודים שהתחבאו ביער ואת אלה ששרדו מקבוצתו של צדוק. עד־מהרה יצא שמו בכל הסביבה.

קבוצתו של הניק מנתה בזמנים שונים בין 12 ל־20 איש, רובם מלובלין. הם היו יחסית מזוינים יפה. אפילו הז'אנדארמריה הגרמנית בקראנשניצי (12 איש) יראים היו מפניהם. הניק העמיד לפניו מטרה לא רק להגן על חייו הוא, אלא לקבל על עצמו את הגנתם של כל היהודים שנמצאו מתחבאים בסביבה. כאלה היו באופן יחסי לא מעטים. במחוז שבין לובלין וביחאוה, בכפרים ובחוות חיפשו יהודים רבים מלובלין מקום־מקלט כבר למן 1941. עד הסתיו של 1942 הם חיו שם באופן ליגאלי או ליגאלי־למחצה. החל מאוקטובר 1942, כאשר יצאה הגזירה בדבר בלזשיץ, התחבאו רבים מהם. כדי לתת מושג על מספר היהודים שהתחבאו, ברצוני לספר את המקרה הבא: בשלהי 1942 התאספו בגנו של האיכר

---

* קטע מתוך „גבית־עדות: יידישע פארטיזאנער אין געביט לובלין־ביכאווה", פרק 2, ב„דאָס בוך פון לובלין", מדור רביעי: „לובלינער יידן אין ווידערשטאנד", פאריז, תשי"ג—1952.

** בפרק הראשון מסופרים מעשי הקבוצה הפארטיזאנית שבראשה עמד צדוק (שם־משפחתו לא נמסר). צדוק וחבריו נרצחו בידי כנופית רוצחים מה„ארמיה קראיובה".

פאליוף 70 יהודים. נשארנו שם כל היום, לבי שותת דם כשאני נזכר שמכל 70 היהודים, שביניהם היה גם אבי, נותרו בחיים, במידה שידוע לי, אחרי המלחמה רק 12 איש. כל היתר ניספו.

הניק צימרמאן ביקש להרחיב את תחומי פעילותו. השתדל לפעול נגד הטירור הגרמני, שאיים להרוג את כל בני המשפחה והשכנים של איכר אשר יחביא יהודי; נגד חמדנותם של איכרים מסוימים, שלא נמנעו מלהסגיר יהודי כדי לקבל את הפרס שהובטח, ונגד אכזריותם של אחרים שבמו ידיהם רצחו יהודי כדי לשדוד ממנו את כספו או את חפציו. הוא הודיע לכל הכפרים שבסביבה, שכל מי שיסגיר יהודי ייהרג בירייה וביתו ישולח באש. ואלה לא היו דברים בעלמא. כאשר הסגיר האיכר באלצ׳וק מחוות טישאב את היהודי יואל מאוסמוליץ (אגב היה זה גיסו של צדוק), שילח הניק את ביתו באש. באלצ׳וק ביקש לברוח, אבל הפארטיזאנים תפשוהו והרגוהו ביריות. הניחו את גופתו בדרך העוברת בשדה והצמידו אליה פתק: „נהרג ביריות על שהסגיר יהודי". הידיעה נפוצה עד־מהרה בכל הסביבה. הניק הטיל אימה על כל הכפרים שמסביב. הוא גם דאג לאספקת מזון בשביל היהודים המתחבאים. כך ציוה פעם על איכרי החווה דאמבינסקי שיוציאו לילה־לילה סירים עם תפוחי־אדמה מבושלים ליד ביקתו־תיהם. הוא גם הודיע כי יבוא לבדוק אם הפקודה הוצאה לפועל, וכן גם עשה. האיכרים היו מוציאים במשך כמה שבועות סירים עם תפוחי־אדמה מבושלים בשביל היהודים.

בראשית 1943 ערכה קבוצת הפארטיזאנים של הניק צוקרמאן התנפלות על תחנת המשטרה הפולנית בפיאטראויץ, שבו נמצאו 7 שוטרים פולנים. הניק לקח מהם את הנשק, שרף את כל הנירות ואת כל הארכיון (כדי למנוע את האפשרות של בדיקת תעודות מזויפות) והזהיר את השוטרים שיהרגם, אם ישימו מכשולים לפני היהודים המתחבאים. לאחר התנפלות זו ביצעה הקבוצה כמה פעולות נגד תחנות הז׳אנדארמריה שבסביבה.

באפריל 1943 שכבתי מתחבא ברפת מבודדת, שהאיכר סקשיפאק מאוסמוליץ הקים באמצע השדה בעת הפארצילאציה. האיכר לא ידע כלל שאנחנו (אבי, אחותי ואני) נמצאים שם. לעת הצהרים שמעתי יריות. הרפת שכנה ליד היער. התגנבתי מתוך הרפת ונכנסתי היערה, ומשם הסתכלתי בקרב שנערך בדרך לקראנשניצי בין 7 או 8 ז׳אנדארמים גרמנים והפארטיזאנים של קבוצת צימרמאן. הגרמנים איבדו ארבעה אנשים הרוגים, השאר נמלטו. הניק לקח מהם מכונת־ירייה, חפץ שמזמן התאוה לו. מאושר היה שסוף־סוף בא לידו כלי־נשק זה.

מאוחר יותר, במאי או ביוני 1943, נאסר הניק צימרמאן בביתו של איכר על־ידי ז׳אנדארמים. למזלו לא ידעו הם כי הוא פארטיזאן. לקחו אותו עמם כיהודי „פשוט״ והביאו אותו לפיאטראויץ. משם עלה בידו של הניק לברוח. בעזרת ידית של דלי חילץ אבן במרתף שבו נכלא וברח.

הניק צימרמאן נפל בקרב עם נשק ביד. הדבר קרה כך: בשלהי קיץ 1943 הקיפה פלוגה צבאית גרמנית חזקה את הכפר מיידאן־דאמבינסקי. היתה זו משלחת עונשין נגד הכפר. הם שילחו באש 12 בתים, החרימו את התבואה ואת החזירים. צימרמאן וקבוצתו — 16 איש במספר — נמצאו בדיוק באותו יום מסתתרים ברפת שבאמצע השדה סמוך לכפר. הגרמנים הקיפו את הרפת. צימרמאן וחבריו יצאו מהרפת במטרה להבקיע היערה. החל קרב שנמשך כמה וכמה שעות (כפי שסיפרו אחר כך האיכרים נמשך הקרב משעה 11 לפני הצהרים עד 4 אחר הצהרים). הפארטיזאנים לחמו כאריות (ראיתי מאוסמוליץ את האש ושמעתי את היריות); הגרמנים נאלצו להביא תגבורת מביחאוה ומגליסק. צימרמאן, רזניק ועוד אחדים עמם הצליחו, למרות שהאויב מנה פי כמה יותר אנשים מהם, לפרוץ ולהגיע היערה. אולם ברגע האחרון נפצע הניק צימרמאן, אבל המשיך לירות עד הרגע האחרון שלו. רזניק ועוד אחדים מחברי הקבוצה הצליחו להגיע היערה ולהינצל. עד כמה שידוע לי נמצא רזניק עתה בפולין.

חיים כהן

בימי המלחמה ולאחריה

משפרצה המלחמה ב־1939 נכבשה פולין במזרח לצבא האדום ובמערב לרוצחים הגרמנים. עיירתנו ביחאוָה נכבשה בתחילה ליום או יומים על־ידי הגרמנים ואחר כך שוחררה על־ידי הגואלים — הצבא האדום. היה זה ביום שבת, יום מנוחה. כשעתים לפני כיבושה הופיעו כמה חיילים פולנים חמושים ברובים, מראה פניהם פראי, וניכר היה כי משהו עלול לקרות כאן. הם ניגשו לאנשים שניקרו להם ברחוב ושאלו היכן אפשר להשיג סיגאריות. אמרו להם כי כל החנויות סגורות היום, אבל הם לא רצו לשמוע, הורידו את רוביהם מעל כתפיהם מוכנים לירות. משראו האנשים זאת, הצביעו מרחוק על חנותו של ישראל רידר שהיתה סגורה. בינתים באו נוצרים והראו להם היכן הוא גר. הוציאוהו מהבית שיתן להם סיגאריות. הוא רץ אל החנות, ובינתים הורידו לו מכה שירוץ מהר יותר. הם לקחו מהחנות מה שרצו וברחו. כעבור שעתיים הופיעו מצד הדרך של אברהם'לי פאשקאָביץ' (גולדשטיין) גרמנים על אופנועים, עלו במעלה ה„ניבי" וחזרו מיד. היו אלה הסיירים הראשונים שבאו לראות אם אין עוד צבא פולני בעיר. עד־מהרה נכנס לעיירה חיל־פרשים עם קצינים בראשם. יהודים שעמדו ברחוב ברכו אותם לשלום תוך גילוי ראשיהם, השיבו להם הגרמנים בחריצת לשון לעומתם, והיהודים החלו מתחמקים לבתיהם.

בבוקר למחרתו הופיעו מודעות בזו הלשון: „שימו לב! הצבא הגרמני כבש את העיירה. התושבים מתבקשים להיות שקטים ולהמשיך בחייהם הרגילים". מעל למודעה התנוסס סמל צלב הקרס הנאצי.

הם שלחו לקרוא את הסולטיס היהודי. באותו זמן היה מנדיל שארפשטין הסולטיס. כאשר חזר, פיכר את ידיו ודמעות התקשרו בעיניו; והוא אמר כי אנו בסכנה גדולה ורק אלוהים בשמים יכול לעזור לנו.

כעבור ימים אחדים מסרו מפה לאוזן כי גוזזים זקנים. כיצד גוזזים? תופסים יהודי ראשון המזדמן להם, מעלים אותו על עגלה וחותכים את זקנו בסכין, כלומר קורעים חתיכות ממנו לקול רעמי צחוקם של השקצים המתאספים מסביב. אחר כך מניחים ליהודי המעונה ללכת.

הגרמנים הסתלקו כעבור זמן־מה והרוסים כבשו את העיירה, אבל לא נשארו בה אלא זמן קצר בלבד. לפני עזיבתם הציעו ליהודים שיצטרפו אליהם. רבים מן הנוער לא הירהרו הרבה ויצאו עמם, אבל היו כאלה שלא רצו לעזוב את הבית הנוח ולצאת למרחקים לא־ידועים. לא נתנו דעתם על העלול לקרות אותם תחת שלטון הנאצים הרוצחים — ונשארו. קצין יהודי, שעמו יכולנו לדבר, קרא אליו חייל ואמר לו שיכנס אל אחד האיכרים ויקח ממנו סוס ועגלה בשבילנו וגם יורה לנו את הדרך שלא ניפול אל הרוצחים הגרמנים. כך יצאנו מן העיירה ונסענו עד שהגענו אל הצבא האדום. לקחו מאתנו את הסוס והעגלה, הושיבונו במכוניות, בלילה גם כיסונו שלא יהיה לנו קר, וכך באנו ללמברג. שם אמרו לנו כי אנו יכולים ללכת לאן שאנו רוצים.

למברג שנכבשה לצבא האדום היתה צפופת אוכלוסין ביותר. אמרו כי לפני המלחמה מנתה העיר חצי מיליון תושבים, ואילו עתה נמצאו בה למעלה ממיליון, ואי־אפשר היה להשיג לא מקום מגורים ולא עבודה. התחלנו עוסקים במסחר, שכל־כולו היה קשור בעמידה בתור להשיג יי״ש ולמכור אותו, למכור שעונים ומגפים לצבא האדום וכדומה. הרווחנו יפה במסחר זה. כאשר שאלנו את הקונים, מדוע הם כה מרבים לקנות, כלום אין כל הדברים האלה בנמצא ברוסיה? השיבו כי יש להם הכל, אלא קונים הם מתנות בשביל הנשים והילדים. אכן לא היתה זו אלא תעמולה נרחבת ביותר. הכל היה לא רע, אבל מקום להניח את הראש לא היה; ישנו בכנסיות פולניות חרבות. נוסף לכל ידענו כי אין תקוה שיניחו לנו להמשיך במסחר, שהרי ברוסיה המסחר אסור בהחלט, ורק לפי שעה הם מעלימים עין מזה. בינתים נודע כי ברית־המועצות מרשה לפליטים לצאת לעמקי רוסיה, ומודעות על כך עומדות להתפרסם בימים הקרובים. וכן היה. הלכנו ונרשמנו לנסיעה הלאה. היו שהיססו מתוך נימוק פן לא תניח ברית המועצות לאנשים לשוב לבתיהם לאחר גמר המלחמה; לעומתם אמרו אחרים, כי אם לא יסעו מרצון יסעו מתוך כורח, שכן ברית המועצות כבר תמצא דרכים להכריח את האנשים לזוז הלאה, עד למקום „הדובים הלבנים". יצאנו לדרך, ואז הוברר לנו כיצד חיים במדינה הקומוניסטית.

כבר ביום הראשון נבחרה הנהלה של כמה אנשים שעליהם היה לטפל בפינאַנסים שלנו. גם הפליטים שלא היתה להם פרוטה לפורטה צורפו אלינו — ניחא. אולם לאחר כמה ימים נוכחנו לדעת כי ההוצאות לא התאימו למצב הקופה. אבל מי שם לב לענינים „פעוטים" מעין אלה בזמן כזה? העיקר היה להגיע כבר למקום קבוע. משנפגשתי עם קצינים יהודים ושוחחתי עמם, הם אמרו לי כי ודאי יצטרכו עוד להילחם עם היטלר, ואז התחלנו מצטערים שלא לקחנו עמנו את הורינו, אחיותינו ואחינו. באחת התחנות ירדתי מהרכבת וחיפשתי יהודי לחטוף שיחה עמו. מצאתי. שאלתי את היהודי, כיצד חיים אתם כאן בברית המועצות? השיב לי: אם תחיו — תדעו. הרכבת החלה זזה ואנו מיהרנו לשוב לקרון.

הגיע היום שבו באנו למקום המיועד בשבילנו. קיבלו אותנו בחגיגיות, המוסיקה ניגנה, ואנו ירדנו מהקרונות. נמצאנו איפוא בדוֹנבּאס, אוקראינה, במקום שעמדו לבנות תחנת כח גדולה, ועלינו היה לבנותה. הנה כיצד בנינו אותה.

כל קבוצת אנשים קיבלה מעון לא־רע לגור בו. היו אלה בנינים ארעיים חדשים שהוקמו בשבילנו. בכל בנין כזה היתה עוזרת שדאגה לנקיון. כן הוקמה מסעדה חדשה גדולה, ומפרעות־כסף ניתנו לנו על חשבון העבודה לעתיד. כל אחד קיבל את לחפירה, ולמחרת היום בשעה חמש בבוקר יצאנו לעבודה. המרחק ממקום מגורינו עד מקום העבודה היה 5 קילומטרים, ואת המרחק הזה היינו צריכים לעשות ברגל. האדמה היתה טובענית, ומשהכנסת רגל לא יכולת לחלצה; משאיות לא יכלו כלל לעבור שם, כי שקעו. ומשהגעת כבר למקום העבודה, נפלת אין־אונים על האדמה בלי יכולת להתחיל בחפירה. השתרר מצב־רוח פסימי מאד. לאחר כמה ימים שמענו מפי גויים אוקראינים שהם ברחו מכאן, הגיעו אל תחנת־רכבת קרובה, אבל נתפסו והוחזרו. התחלנו נותנים דעתנו על הבריחה — אם להם מותר, מותר גם לנו. חדלנו מלכת לעבודה. ניגשנו למשרד ואמרנו שלא נלך לעבודה כי רימו אותנו, וביקשנו שיניחו לנו ללכת מכאן מכיון שאנו בעלי מקצוע, ולפי החוק אסור לקחת אותנו לעבודות „שחורות", לא מקצועיות. דימה היה כי מכירים בכך שהצדק אתנו, כי אין אנו מתאימים לעבודה כזו ולא עמנו יוכלו להקים את תחנת הכח, והבטיחו להכין בשבילנו תעודות־מסע שנוכל לנסוע מכאן. אולם ההבטחה הזאת לא היתה אלא גניבת הדעת, כי למעשה נקטו סאנקציות נגדנו, אחרי שלא יצאנו לעבודה. תחילה סילקו את העוזרת שלא תדאג לנקיון אצלנו, אחרי כן עיכבו את המפרעות, האוכל היה כל כך רע שאי־אפשר היה להגיעו לפה.

עד כה ועד כה תהינו על הדרך המוליכה לתחנת־הרכבת הקרובה, וביום

בהיר אחד, יותר נכון, בלילה אחד, לקחנו — ששה אנשים ממנו — את צרורותינו על שכמינו ובסתר החשכה הגענו אל התחנה. למזלנו לא ראנו איש. קנינו כרטיסים, עלינו על הרכבת ולמחרתו באנו לסטאלינו, עיר גדולה בדונבאס. נתברר לנו כי אין להשיג כאן עבודה, וכן שאלת המגורים בעיה קשה היא, והוצע לנו להמשיך הלאה לדניאֶפרופֶּטרובסק, יקאֶטרינוסלאֶב שלפנים. שם השגנו עבודה, מקום מגורים, הכרנו אנשים, ודבר ראשון שעשינו — בירנו את האפשרות למשלוח חבילות הביתה. היה זה שלהי שנת 1939.

משנתברר לי כי אפשר לשלוח חבילה במשקל של עשרה קילו, שלחתי חבילת מצרכי מזון בדואר הביתה, ולאחר זמן קצר קיבלתי מכתב מהבית שבו אישרו לי את קבלת החבילה, בצירוף בקשה להמשיך במשלוח חבילות. הבינותי מהו המצב לאמיתו שם, וניגשתי מיד לסידור חבילה שניה. שלחתי, אבל כל תשובה לא באה עוד.

ב־22 ביוני 1941 פרצה המלחמה בין ברית המועצות וגרמניה של היטלר. נפתחו שערי המחנות של סיביר וכל הפליטים הפולנים שגורשו לשם שוחררו שילכו להילחם בהיטלר. מוסר אני דברים אלה מפי ביחאנאי אחד שאף הוא היה בגירוש סיביר, ועתה נמצא הוא בארגנטינה. הוא גם סיפר לי שעמו היו שם ביחאנאים אחרים: שכטר וישראל זיטמן. זיטמן היה ידוע כאדם משכיל, אבל חלש בגופו, על כן שלחו אותו לעבודה קלה שאף היא היתה קשה בשבילו. וכאשר שחררו אותם בשנת 1941 גייסו אותם לצבא, אולם את ישראל זיטמן פיטרו והניחו לו ללכת לאשר ירצה: לאוזבקיסטאן, לטאשקנט — למקומות שכל יהודי רוסיה שולחו בימי המלחמה, עד שהאנטישמיים היו מתלוצצים ואומרים שהם נכבשו על־ידי היהודים. גם שם היתה גלות סיביר, ושם נפח ישראל זיטמן נשמתו. יהא זכרו ברוך.

גויסתי לצבא. רצו לשלחני לצבא פולין, אם רצוני להתנדב לו, אבל בחרתי לשרת בצבא האדום, ובו שירתי מ־1941 עד 1946. השתחררתי מהצבא עם שתי מדליות: אחת בעד סטאלינגראד השניה בשעת השחרור לזכר „הנצחון על הפאשיזם הגרמני". הייתי ליד סטאלינגראד, עברתי עם הצבא מחציתה של רוסיה, וראיתי מעשים איומים כאלה שלא יאמנו כי יסופרו. סיפרו לי כי בכל מקום שהרוצחים ההיטלרים כבשו, היו אוספים את היהודים שלא הספיקו להימלט או לא רצו לעזוב את מקומות ישוביהם (היו רבים שאמרו כי אחת היא להם מידי מי ימצאו את מותם, מידי סטאלין או מידי היטלר), הביאו אותם אל מכרות הפחם, או מקומות שהיו לפנים מכרות, והרגו אותם ביריות; אחר כך השליכו

אותם אל הבורות וכיסום קצת באדמה. כך כוסו גם אנשים שעדיין פירפרו בין חיים למות.

אחרי כן, כאשר נכנסנו לפולין ובאתי לאושבנצ׳ים, ראיתי את מחנה המות הידוע, את תאי־הגאזים, ואת קוי־הרכבת שהוליכו את האומללים ישר לתוך המחנה, לתוך המשרפות. כן ראיתי את ערימות הנעלים, את הסבון, את המזרנים שנעשו משערות האנשים... סיפרו כי בתחילה היו מבדילים בין הזקנים לבין הצעירים, שולחים את הזקנים למשרפות ואומרים כי שולחים אותם לבתי־המרחץ, ואת הצעירים לעבודות־כפיה בבתי־החרושת, ושם היו הם עושים סבון משומן הוריהם ומזרנים משערותיהם... סיפרו על יהודים שנאנסו לפרוש ספרי תורה ברחובות ולרקוד עליהם לקול מפוחיות מנגנות ורעמי צחוק פרוע, וגם הכריחום לעשות צרכיהם לקול צעקות פראיות „איה אלהיכם?״.. בשעת המרד בגיטו וארשה נכנסו הרוצחים לבית־חולים והשליכו את החולים ואת האחיות לתוך האש. באופן רצחני ביותר נהגו הם בילדים. חסים היו על הכדורים שאותם חסכו בשביל הרוסים, וקרעו את הילדים ממש בידיהם, הטילום אל מול קירות ועצים ורוצצו את גולגלותיהם. סיפרו גם כי בצ׳יכוסלובאקיה הכריחו הרוצחים את היהודים שאבות ירצחו את בניהם, ולהיפך, ואם סירבו — רצחו בו במקום את שניהם יחד.

„זכור את אשר עשה לך עמלק!״ אם צווינו לזכור את אשר עשה לנו עמלק שנלחם בבני ישראל, על אחת כמה וכמה מצווים אנו לזכור לעד את אשר עשה לנו עם הרוצחים הגרמני אשר לא נלחם בנו, אלא רצח בדם קר, גזל, אנס, השמיד זקן וטף, עוללים ונשים, על לא חמס בכפם, רק על היותם בנים לעם היהודי. שנאתם התהומית של הבארבארים הטבטוניים לעם היהודי לא תעבור, כי הפראות הרצחנית שלהם לא תשלים עם המוסריות היהודית שאליה אין הם מסוגלים להתרומם לעולם. נזכור את אשר עשו לנו רוצחי־עם אלה, לא נשכח!

אריה פיק

עיירתי שנחרבה

חלפו שש שנים לחורבנה של עיירתנו ביחאוה, שבה נולדנו, גדלנו וחונכנו ובה עשינו את מיטב נעורינו, וזכרוני מחזירני היום לשנת תקצ"ח (1938): ריח של אבק־שריפה נישא באויר, האנטישמיות גדלה והולכת מיום ליום, יהודי ביחאוה מנושלים מפרנסותיהם על־ידי הצוררים בעזרת השלטון המקומי המגלה סימני שקיעה עוד בטרם המבול, והיהודים ממשיכים להיאבק על קיומם למרות החרם הכלכלי הגובר. ביחאוה, אחת הקהילות התוססות שבסביבת לובלין, לא חשה את השואה המתקרבת, וברגע שחלה ההתפכחות היה כבר מאוחר מדי...

וכשהורם המסך בשנת תש"ד ונודעה לנו כל אימת החורבן שהשיגה את בית ישראל באירופה בכלל ובפולין בפרט, עלה משום־מה לפני זכר בית־העלמין העתיק שבעיירתנו וה„אוהל" שבו מנוחתם כבוד הצדיקים: ר' חמיה'לי, ר' חיימל ור' איציקל. שנה־שנה היו יהודים שלומי אמוני ישראל תוחבים פתקאות לשם בבקשת פרנסה ובריאות, ומעתירים אליהם שזכותם תגן עליהם ועל בני ביתם. ובעודני מהרהר באלה — העבירוני מחשבותי לבית־הכנסת המפואר שלנו ואל בית־המדרש, ושיויתי לנגד עיני את מאות היהודים שהיו מתפללים בימי חול, שבת ומועד, וביניהם את ר' חנינא השמש, את ר' יודיל אברהמ'לס, עזריאל השען, ר' יחיאל שו"ב ועוד, ועוד, שתפילתם ושירתם בקעו שחקים. ובתוך כך — את חג „שמחת תורה", כאשר חסידי העיירה צעדו בסך ברחובות עם חברי החברה קדישא; את הכנסת ספר התורה, תרומתו של ר' דוד'ל, גביר העיירה, לבית הכנסת; ואת קריאת המגילה בפורים על־ידי יוסיל לייבוש'ס, סעודת פורים החגיגית, „משלוח מנות" ואוסף תרומות לכל מיני מוסדות, למן קרן קיימת לישראל ועד „גמילות חסדים" — חוליות, חוליות בשרשרת בלתי־פוסקת של זכרונות.

ומאליהן עלו ועברו לפני עיני רוחי דמויות של אישים יקרים שפעלו

בציבוריות שלנו והאצילו מרוחם עלינו: מורנו בציונות, ישראל זיטמן, עדין הנפש והיקר באדם; לייבצ׳ה הימלפארב, שלמה קיכלמאכר, מנדל רייס — המיסדים והמארגנים של ההסתדרות הציונית בעיירתנו. הממשיכים הפעילים שמואל ניסנבוים, בייריש זילברקלאנג מהציונות הכללית, ואברהם לוין, יהודה גרובלר, דוד בפגר ומשה לובלסקי — אנשי תנועת ארץ־ישראל העובדת. ומאנשי דת ואמונה: מרדכי רייס, אברהם פינקלשטיין, אברהם „הארוך", שנרצחו עטופים בטלית ותפילין בבית־המדרש, והרבי ר׳ איציקל „שנאסף מפני הרעה" אחרי ששוחרר מן המאסר, והרב שנרצח. ומנשי העיירה רבות הפעלים: טאבעלע לוינבוים, חנה־גיטל פרלמוטר — האֵם הציונית.

היו ואינם עוד, ידי הרוצחים השיגו את כולם, השמידום והחריבו כל שהיה לנו. נתיתמו כאשר לא נתיתם עוד שום עם בעולם ואין תנחומים לאבידה הגדולה הזאת.

יתגדל ויתקדש שמם וזכרם לעד.

אלכסנדר ספוסט
כפר גאלענזאוו
ע״י ביחאוה

גאלענזאוו, 11.11.44.

העתק מפולנית

אדון נכבד,

כתשובה על גלויתך וגלוית הגב׳ לולה הנני להודיעכם, כי את אביכם ראיתי באחרונה בהתחלת נובמבר 1942. הוא אמר לי אז, כי מלובלין הוא עובר לקראשניק, ומאז אין לי עליו כל ידיעה. לאחר שקבלתי את מכתבכם יצאתי ללובלין ולקראשניק להיוודע על גורלו וגורל משפחתו ומשפחת אהרן, אבל לא יכולתי לקבל שום ידיעה אודותיהם. בלובלין נפגשתי עם אלקה ברון וכל משפחתה. מכל יהודי ביחאוה נשארו רק 8 יהודים הנמצאים בלובלין; בן ובת של משפחת נייזר. כל יהודי ביחאוה הועברו לגיטו בבאֶלז׳יץ ולמחרת הועברו מבאֶלזיץ לכפר ניעדז׳ביצאֶ (באידיש: מענדיריביץ) ושם הוכנסו כולם לקרונות מסוידים בכלור ונשארו סגורים הרמטית בחיתום. מי שהתנגד, נהרג ביריה במקום. בלובלין הוצאו ילדים מבתי־יתומים והוכנסו לבורות, ובהימצאם בבורות ירו בהם, וכך נקברו בבורות אלה. מנהלי בתי־היתומים נהרגו ונקברו לאחר שנקברו הילדים. יתר היהודים הועברו לגיטו במיידאנק (הגיטו הלובליני) ולאחר זמן נהרגו כולם או עונו בתאי־גאז. כולם נשרפו בתנורי־גאז אלה.

כל הבתים של יהודי ביחאוה נהרסו והיהודים שברחו ליערות הסביבה נתפסו ונהרגו ביריות. בתי הקברות היהודים נהרסו ומהמצבות סידרו מדרכות בביחאוה. אני עצמי נפצעתי ע״י הגרמנים ושכבתי 3 שבועות בבית־חולים ואשתי שכבה חודש משום שניסינו להחביא יהודי אחד.

כידוע לכם הייתי פעם עשיר וכעת אין לי כמעט כלום. הבית של אהרן נשאר שלם ועומד על תלו.

שורר אצלנו יוקר איום. הכל חסר ובעיקר בגדים ונעלים.

טעצ׳יא ואלתר הצעיר * נהרגו בדרך ע״י ביחאוה, זאת ראיתי במו עיני.

אולי יכולים אתם לשלוח לי כמה קילוגרמים פלפל ותה כי מצרכים אלה אינם אצלנו כלל. הייתי אסיר־תודה לכם על כך.

אמשיך בחקירותי להיוודע על גורל משפחתכם וכשתהיה בידי איזו ידיעה אודיעכם מיד. במשך הימים האלה מיום שקיבלתי את גלויתכם (ב־1.11.44) ועד היום הייתי בלובלין ובקראשניק ועד עתה אין לי ידיעה. אני מקוה כי עוד אקבל ידיעות.

הגרמנים ברחו מהר מאד מביחאוה אבל הספיקו להרוס באש מחצית בתי העיירה. בבריחתם השאירו הרבה אוטובוסים. לא מעט גרמנים נהרגו בידי הפאט־ריוטים שלנו.

אני גומר את מכתבי ודורש בשלומכם.

בדרישת שלום,

(—) אלכסנדר ספוסט

---

* הכוונה לטייבה׳לה לוינבוים ולייבצ׳ה הימלפארב, בנו של אלתר.

סלאבה נייזר

בגיהינום של באלזשיץ *

...המכות והזעקות עלו עד לב השמים. כאשר יצא היה כולו שותת דם ויחף. אחרי כן החלו סוחבים אנשים אחרים. סחבו את אבי להלקאה. כאשר אני ואחי ראינו כי סוחבים את אבינו להלקאה, התחננו לפני הגרמנים — לשוא. דשו את בשרו ותודה לאלוהים הוציאוהו. חשבנו כי נפטר מהענין במכות בלבד. אחרי כן החלו סוחבים אנשים אחרים ומכים גם אותם, אבל כולנו יצאנו חיים. חשבנו כי עתה ישחררונו, אבל כל זה לא היה אלא מעין פתיחה. אחרי כן החלו לוקחים אנשים להריגה בירִיה. כאשר לקחו את אבי — ואני לא ידעתי כי יהרגוהו — התחלתי מפצירה: „אַל תקח את אבי, אַל תעשה לו מאומה!״ יתכן שהיה עולה בידי לפעול מה אצל הגרמני, אבל נמצא שם אוקראיני אחד, איש רע, קשה־לב, והוא משך את אבי מצד אחד ואני מצד שני, עד שגבר עלי וסחב את אבי פנימה. הכניסו גם את האם אקרמאן ועוד אנשים אחרים והרגו את כולם ביריות. אינני יודעת, אינני זוכרת, אבל נדמה היה לי כי שמעתי מעין חבטה בפח, וחילצתי את עצמי מתוך השורה ורצתי אל המקום — וראיתי את אבי שוכב (ראיתי רק את כתפו) ופרצתי בצעקות: „מוטיל, ראה, ראה, הרגו את אבינו, הרגו את אבינו, אויה לנו!״ ואז התחילו הם מכים במגלבי־הגומי שלהם על שכמינו, ודוחקים בנו לעבר בית־הכנסת. כאשר הגענו אל בית־הכנסת אחזה בנו פלצות: דם קלח ברחובות; אנשים הרוגים, שחוטים, טרופים ככלבים התגוללו מסביב... לא ידעתי מה מתהוה כאן. רסיסי זכוכית, נוצות של כלי־מצע, צרורות — הכל התגולל בחוצות, והכל היה בדם. גוואלד! מימי לא ראיתי כזאת. הפיכת עולם! בני־אדם, מה מתחולל כאן? הלכתי ליד גופות, גולגלות רסוקות, עינים קמות בולטות, מה מתארע כאן? לאחר עשר דקות אי־אפשר היה להכיר

---

* מתוך דברים שנקלטו מפי המספרת.

מי ומי היה האיש. זעקתי ביילל: „הרגו את אבי! מה אעשה איפוא? מה אעשה איפוא?...”

עמד שם אוטו־משא שחור, אוטו־משא שחור ממחנה־ריכוז ועליו העלו בדחיפות את אחי, את אחי אבי, את גיסו של אבי, אחיינים — את כל אלה שנשארו בחיים. אספו שתי משאיות מלאות והיכו את האנשים במגלבים, הכריחו אותם לשכב פניהם למטה ודשו את בשרם. אחי התעורר וצעק: „זכרי, סלאבה׳לה, זכרי, איככה יכולים הם, ראי!..” — והם המשיכו להכותו, המשאית זזה ואנחנו נשארנו.

אז הגיעה המשטרה היהודית שאספה את ההרוגים. קרבו כמה שוטרים יהודים ואני ביקשתי אותם: „שם, ליד האופה, הרגו את אבי; אולי לא מת עדיין, אולי עודנו בחיים, אולי זקוק הוא לעזרה, עשו משהו!” והחלו אוספים אותנו ודופקים בנו. כשאספו אותנו היינו למעלה מ־1000 איש; העמידו אותנו בשורות והחלו דופקים בנו. לאן מגרשים אותנו, לשם מה מגרשים אותנו — לא ענין עוד איש. מחשבה אחת ויחידה העסיקה אותי: לאן אברח שאוכל להגיע אל אמי, אולי היא בחיים, אולי נשאר עוד מישהו בחיים. אבל לא ידעתי לאן, ובינתים היינו הולכים בשיירה מוקפת גרמנים.

אנשי ס.ס. משיגים אותנו

והנה השיגו אותנו שתי מכוניות עם אנשי ס.ס. שעצרו את השיירה. הייתי האחרונה בשורה, נחבלה, שבורה מהמכות, אבל לא חשתי את המכאובים שהסבו לי. היה שם יהודי ביחאואי שסחר בבירה, הרשל חומט, הוא הלך לידי. היה גם שלמה צייג, אף הוא ביחאואי. היה קרוב־רחוק של משפחתנו. הולך היה לצדי ומיליל: „אויה לי, אין לי עוד איש”. אז קרב אלי הרשל חומט ואמר: „שמעי, אם מישהו ממנו ישאר בחיים, תמסרי לו שהדבר קרה ביום ראשון, וביום שני היה ראש חודש מרחשון, וביום השלישי הרגו את אביך. וכאשר תשארי בחיים ותבואי למקום־מנוחה, תדעי כי זהו יום־השנה של ביחאנה שבו הרגו כמעט את כל בני העיירה”. לא שכחתי את התאריך. ובכן עצרו הגרמנים אותנו, ומהמכונית יצאו שלושה גרמנים ושאלו, היכן היא הקטנה, הבלונדית של האופה. אנשים עשירים הם. האב היה איש עשיר. היכן היא הבלונדית? הם עברו על פני כל אלף האנשים ומצאו אותי, הוציאוני מהשורה וציוו עלי לגשת אל המכונית. הייתי לבושה מעיל, והם ציוו עלי לפשוט אותו — פשטתי אותו. לפני צאתו נתן לי אחי שעון זהב ואמר: „שמא תצטרכי למשהו, הא לך, קחי שעון זה.

תוכלי להשיג בעדו קצת לחם״. ביקשו הגרמנים להוריד את השעון מעל ידי, לא נתתי להם. „לא, אמרתי, זהו מזכרת לי מאחי, לא, לא אתן.״ אז ציוו עלי להיכנס לתוך המכונית, לא רציתי, כי מתוכה קפץ כלב גדול שרצה לנשוך אותי ונבהלתי מאד. רואה אדם כבר את מלאך המות לפני עיניו ועדיין נבהל לנפשו. התחננתי לפניהם: „ירו בי, יראה אני את הכלב״ — והם צחקו לי — „מפני זה״ — אמרו — „אַת יראה? זהו אדם, אין לך לפחד ממנו. אַת כלבה, זה אדם.״ והם הניחו לי. מאימה גדולה התחלתי רצה חזרה אל השיירה. הם עזבו אותי ונסעו הלאה.

המשכנו בדרך שני ימים ושני לילות. ציוו עלינו ללכת אל הגיטו של פיוסק. שוכבים היינו לנוח על הארץ, בחוץ, ולא חשנו אפילו בקרה — לא איכפת היה לנו. נמצאו אתנו האקרמאנים, ועוד יהודים מביחאנָה. בלילות חלמתי על הצרות שעברו עלינו והקולות שלי מתוך השינה היו נוראים. וכך הגענו לפיוסק.

בפיוסק

כאן נזכרתי כי אמי היתה פיוסקאית, אם כן שמא נותר עוד מישהו מהמשפחה שיכניס אותי רצוצה ושבורה לביתו? יצאה דודנית מצד אבי, אף היא פיוסקאית, הכירה אותי והכניסה אותי לביתה, וגם ביחאנָאים אחרים, ונשארנו שוכבים שם על הרצפה. הגיעו עוד ביחאנָאים שהתחבאו בבאָלז׳יץ ובעיירות הסמוכות, בכפרים וביערות. הם הסתדרו בבתים שבעליהם לא היו עוד בחיים, עד שהגיעה פקודה, ובאחד הלילות תפסו ביחאנָאים רבים והובילום לבית־העלמין והרגום ביריות. באו גויים שהגניבו מעט אוכל לגיטו והם אמרו: „אויה, אויה! הכלבים סוחבים ידים, רגלים... ההרוגים מוטלים שם, יש לעשות מה, יש להטמינם, איזה אסון!״ לא היה כמעט מי שיטפל בהם.

עשיתי בגיטו פיוסק שבעה שבועות, שבעה שבועות של חטיפות, שוכבת יותר במרתף מאשר באויר. אחרי שבעה שבועות הגיעה לפיוסק הדודנית מצד אבי, רבקה׳לה זיידלאֶר, עם שלושה ילדים. היא ברחה מהשיירה שנמצאה בדרכה אל הקרונות שהובילו את האנשים אל המשרפות. אתה באה גם אחותה, פרל׳לה ניסבוים, עם שני ילדים: האחד חולה ברגלו והשני סומא באחת מעיניו. הם הגיעו לפיוסק והתחבאו שמונה ימים בבור, עד שהפכו את הגיטו נקי מיהודים. לא היה עוד מקום היכן להתחבא. באה המשטרה היהודית, שהיתה מכניסה למרתפים, לבונקרים, מעט אוכל, מעט מים, ואמרה: „עשו מה שבכוחכם לעשות, צאו, הצילו את עצמכם, אנו איננו יכולים עוד להחזיקכם בבונקרים, גם אותנו

עומדים כבר לשלח למחנות.״ אז החליטו הכל לברוח. אמרה אלי הדודנית שלי: „סלאבה׳לי, התלבשי ונברח מפה אל הסביבה שלנו, נלך הביתה, לביחאנה, אולי נוכל להסתתר שם.״ הוציאה אותי בכוח מן המרתף ובליל חושך יצאנו לדרך.

אנו רצים... לביחאוה

צריכים היינו לעבור במרוצה על פני התיל הדוקרני כדי לצאת מהגיטו. אך יצאנו מהגיטו, הוארנו מכל עבר בזרקורים ויריות הומטרו עלינו. חזרנו על עקבותינו, נכנסנו לבית, אבל לא יכולנו עוד לשוב אל המרתף. שני ילדי הדודנית, מרים׳לי וחמיה׳לי, חזרו אל המרתף, ואני והיא, ועוד שלושה־ארבעה נשארנו שוכבים תחת ארגזים ישנים וחביות ישנות. הגרמנים רדפו אחרינו, ירו, חיפשו, אבל לא הבחינו בנו ויצאו. כעבור מחצית השעה הודיעה לנו המשטרה היהודית שננסה שוב לצאת. יצאנו שוב ופתחנו בריצה. קרבנו אל התיל הדוקרני ועברנו עליו. היריות תכפו, ואנו, ראשינו מורכנים, יצאנו אל השדות. נשארנו שוכבים עייפים בתוך השלג העמוק. כאשר פקחנו עינינו היה כבר אור יום גדול, השמש זרחה, ומסביב היה כל כך שקט, כל כך טוב... לא ידענו היכן נמצא מרגוע. נכנסנו ליערות חמאֶליאָ. השתרכנו ביערות אלה ימים אחדים לרבות הלילות, פושטים יד בכפרים לפת לחם. ביום היינו מתחבאים מפני הפולנים והגרמנים; יראים להלך בדרכים התהלכנו בתעלות. כך, הולכים ומסתתרים, הגענו לא־הרחק מביחאנה, לכפר, שבו ידעתי נמצא גוי מכר שאבי סחר עמו לפנים ונתן לו כסף. בכפר זה היתה גם לדודנית שלי נוצריה מכרה ואנו נכנסנו אליה. היא ביקשה את הגויה שתחזיר לה משהו מן הרכוש שהפקידה בידיה, שתחזיקנו כמה ימים כדי שנוכל לנוח, אבל הגויה לקחה מקל וגירשה אותנו. היה שם אחד שקרא אלי: „הגידי מי אַת?״ יראה הייתי לגלות מי אני, כי ידעתי שהפולנים יהרגוני. הגוי עינה אותי כמעט שעה, הפציר בי: „הגידי לי, האין אַת בתו של נייזר, האם לא סחר אביך בתבואה?״ יראה הייתי ואמרתי: „לא, לא, אינני בתו של נייזר, אני אחרת, גם כן ביחאנאית, אבל אתה אינך מכיר אותי.״ יצאנו, עברנו כברת דרך, ואז אמרתי לדודנית שלי: „רבקה׳לי, יודעת אַת, כאן נמצא גוי אחד שסחר עם אבי, אולי אכנס אליו, אבקשנו, אולי יקבלני לביתו, אין לי כוח עוד להמשיך לכת. יודעת אני כי אחי אברהם נמצא ביערות אלה, הוא ברח מבאֶלז׳יץ, לא הרגוהו, אולי אמצאנו.״ היא נכנסה עמי. הגויה קיבלה אותי ואמרה: „יכולה אַת להישאר אצלי זמן־מה. ידעתי את אביך, הרגו אותו, הישארי אצלי, נוּחי.״ הדודנית שלי עזבה אותי, היא עם שני

הילדים (ובדרך מצאה גם את שני הילדים שבאותו לילה יצאו שוב מהמרתף) פנו לכפר אוֹלשאָביץ', ואני נשארתי אצל הגויה. נשארתי אצלה זמן־מה, גם מצאתי את אחי מהיער. לילה לפני כן באה אלי אמא בחלום: „אבראשה, אבראשה, סלאבה'לי בחיים, שומע אתה, אבראשה!" הוא הקיץ והחל מחפש אותי — ומצאני. היינו כבר ביחד, מחלקים זה עם זה את פת הלחם, כל גרעין. אבל הגויה היתה עניה, ואל הכפר באו הגרמנים לקחת מכסות, אמרה הגויה אלינו: „ברחו לכם מפה אל השדה!" ראינו כי איננו יכולים עוד להישאר אצלה, ומאחר שכסף לא היה לנו, אמרנו לה כי אנו הולכים להביא כסף ושתכין לנו מחבוא טוב ולא תגרשנו עוד.

עזבנו את הגויה. רצה אחי כי אני אשאר והוא ילך לבדו, אמרתי אליו: „לא, אם ללכת נלך יחדיו." בדרך באנו אל איכרים אחרים, ונכנסנו אל גוי אחד מכּר בכפר אוֹלשאָביץ'. הוא הכניסנו לביתו ולנו שם. לפנות בוקר ניגשנו אל גוי מכּר בביחאוה והוא נתן לנו כסף ואמר: „אני מקוה, ילדים, כי המלחמה תיגמר מהר, ראו הצילו את עצמכם. הרגו את כולם, אביכם איננו עוד בחיים (כסבור היה שאיננו יודעים כי אבינו איננו בחיים עוד)." חזרנו אל גוי אחד, מכּרוֹ של אבינו, והוא התקין בשבילנו בוֹר קטן, אולי חצי מטר גדלו, והורדנו לתוכו. נתנו לו כסף שידאג לאוכל בשבילנו. בבוֹר זה שכבנו עד בוא האביב, עד שלא יכולנו עוד לשכב שם. שלושים יום ושלושים לילה הסתובבנו מצד אל צד בבור זה, שוכבים וחולמים על כל מה שעבר עלינו. צועקת הייתי מתוך שינה והגוי היה עומד על המשמר שקולותי לא ישמעו בחוץ... כאשר הוציא אותנו לפני הפסח והסתכל בנו, החל מצטלב — לא הכירנו. „לא, ילדים" — אמר — „לא תרדו עוד אל קבר זה. תעלו אל העליה הפתוחה, ששם ירדו גשם ושלג עליכם, אבל יהיה לכם אויר, ואילו כאן אין לכם אויר. ירא אני להורידכם שוב אל הבור." בא גם הגוי שכספנו נמצא אצלו והביא תבואה, תפוחי־אדמה, ואמר שיחזיקונו. כסבורים היו שהיום־מחר תגיע המלחמה לקיצה, אבל המלחמה נמשכה עוד שתי שנים, שתי שנים קודרות.

אנשי ס.ס. שוב באים

פעם, בחורף, בחמש לפנות בוקר, באה משאית עם אנשי ס.ס. והם נכנסו אל האיכר שאצלו נמצאנו לקחת מכסה. הם חיפשו חזירים „לא כשרים". בעליה, במקום שבו שכבנו, דלף הגג, ומלמטה עלה הבל הבהמות, כך שכל הרצפה היתה רטובה, והגרמנים ביקשו לעלות אל העליה וצעקו כי שם בעליה יש חזירים בלתי ממוּסף־

רים. הגוי עשה ככל שהיתה לאל ידו לעשות: נתן להם משקה, האכילם, והשתדל למנוע בעדם מלעלות. היה ביניהם גרמני אחד שדוקא רצה לעלות. סילקו הילדים את הסולמות והסתירום. בעצמם יראים היו, כי בכל מקום שמצאו יהודי היו משלחים באש את כל הכפר. לעומת זאת, גוי שהיה מסגיר יהודי היה מקבל פרס בקבוק נפט וקילו סבון. בכל מקום התנוססו כרזות: בכל מקום שימצא יהודי יש להרגו, ובכל מקום שימצאו יהודי מסתתר ישלחו את הכפר באש. אף־על־פי־כן שכבנו כל אותו יום שארך לנו כמאה שנה — לאין סוף. הגוי כבר שיכר את כל הגרמנים ומילא מעיהם, ובכל זאת לא רצו עדיין לעזוב את המקום. כאשר עזבו היתה כבר השעה מאוחרת בלילה. אז אמרתי אל אחי: „אבראש, אין לי כוח עוד, הבה נרד, יוליכונו איפוא למיידאנק, היא לא רחוקה מכאן, יהרגוני נא. אין לי עוד כוח להילחם. מה טעם להילחם כל כך בעד החיים? הן רואה אתה אין יהודים עוד.״ עלה הגוי בלילה ואמר: „לא, ילדים, לא אוליך אתכם למיידאנק. תשארו כאן כל זמן שאני בחיים. אם יירו בי יירו גם בכם. לא תלכו מפה.״ והגוי בא וסיפר שכאן תפסו יהודים ושם תפסו יהודים, ואי־שם תפסו ביחאנאים והרגום; קונא צייג, יהודי ביחאואי, התחבא יחד עם יהודים רבים ביער ויצאו לבקש אוכל, נסתמן שביל הליכתם בשלג — באו פולנים עם גרמנים וניהלו אתם קרב עד שכולם נפלו חללים. הוא גם סיפר שביחאואית אחת לוינבוים, טויבה׳לי לוינבוים, עם עוד בחור, הסתתרו אצל גויים והם הוציאום והרגום ביריות. דודנית שלי רבקה׳לי, עם שלושת ילדיה, נמצאה מסתתרת לא־הרחק ממני ביער קאבאדיל אצל גוי. יום אחד בא הגוי שלנו פוכר ידיו: „ילדים, הרגו את הדודה שלכם, שלושת הילדים היו עודם בחיים כאשר קברום. הנער צעק: ,אמא־מא, קוברים אותי חיים!׳ ילדים, ראו את הנעשה, בכל מקום שמוצאים יהודי תופסים והורגים אותו, איני מאמין עוד כי המלחמה תגיע פעם לקיצה.״ שאלתי: „ובכן, מה אתה אומר, מה עלינו לעשות? הנלך מכאן? הנלך וניפול אל הרוצחים?״ — „לא, אמר, „כל זמן שאינם תופסים אתכם ואף אחד אינו מלשין עליכם, ואף איש אינו יודע שאתם כאן. אמרתי אפילו לגוי שכספכם בידיו, זה שנתן לי אוכל בשבילכם, שכבר גירשתיכם מפני שיראתי להחזיקכם עוד. אף הוא ירא, אמר, והוסיף: ,פיאטשא, שלח את הילדים, יתפסום יהרגו גם אותך. הילדים יספרו שכספם נמצא אצלי ויהרגו גם אותי.׳ אבל אני איני רוצה לגרשכם, על כן אמרתי לו: ,פאני ווינדרוביץ׳, כבר שילחתי את הילדים, מה טעם להחזיקם עוד אחרי שכבר עברו שנתים ימים, איני יכול עוד. איני יודע מתי יבוא קץ המלחמה.״

וכך נשארנו אצלו, וידענו מתי החזית הולכת ומתקרבת אלינו ומתי מתרחקת, מתי הרוסים מכים ומתי הגרמנים מתקדמים והרוסים נסוגים. הרוסים הלכו ונסוגו כמה וכמה פעמים — עד שזכינו ביום בהיר אחד לשמוע רעם תותחים ושאון הפצצות, ואנו נאלצנו בתוך כך לרדת מהעליה ולהתחבא בתוך התבואה, כי הכדורים התעופפו מעל לגגות. באמצע הלילה רצנו בחזרה אל העליה והגוי אפילו התרעם עלינו על אשר ירדנו. „יירו, ירעימו התותחים," — אמר — „הרוסים באים, הרוסים ישחררו אתכם!"

הרוסים באים

ביום בהיר אחד נכנסו הרוסים. ראינו את הצבא נכנס, קרוע ובלוא, מבקשים לחם, מים, והאנשים הוציאו אליהם לחם ומים. שוחררנו, אבל נשארנו עדיין בעליה. הרוסים הלכו, הלכו, ואנחנו נשארנו שוכבים עדיין שמונה ימים בעליה. כעבור שמונה ימים בא הגוי שלנו ואמר: „ילדים, היום יום ראשון בבוקר, ישנם יהודים בביחאוה, רוצו אל היהודים שלכם." ירדנו מהעליה ובקושי סחבנו רגלינו לאחר שתי שנים של שכיבה בעליה. הגענו עד היער הקאבאלדי, רוצים לעבור — קריאה עצור! עצרונו. רצינו לשוב על עקבותינו, לא ניתן לנו עוד. עמדו רוסים עם רובים, צעקו כי מרגלים אנחנו, לקחו אותנו והובילונו אל המטה הרוסי. המטה שכן אחורי ביחאוה, ליד המלבנה. שם נמצאו גויים שהכירונו; אף היו ביניהם כאלה שידעו כי דודנו יש לו כאן חוה. ביקשנו שישאלו את פי הגויים האלה עלינו. „שאלו אותם, אין אנו מרגלים, אנחנו יהודים, הסתתרנו מפני הגרמנים. אַל תירו בנו." הגויים אמרו כי מכירים הם אותנו, כי מן העיירה אנחנו, מכירים את הורינו, את כל המשפחה שלנו. וכך נשארנו עם הרוסים יומים, ישנו על האדמה, בחוץ. בסך הכל היה שם אוטו־משא אחד עם 6—7 רוסים שירו באוירונים. ביקשנום שיקחונו אתם, נפלנו לרגליהם, התחננו: „אתם משאירים אותנו כאן בפולין, בביחאוה, יהרגונו כאן." נכנסנו עם שני רוסים לביתנו ומצאנו שם הרבה גויים. היה זה יום חג להם. ראונו — קמה בהלה, החלו צועקים: הנייזרים נותרו בחיים, שני הילדים של נייזר נותרו בחיים. היה שם גם נוצרי מכר של אבינו, בוצ׳אק היה שמו, והוא אמר אלינו: „עשו לי טובה, ילדים, נשארתם בחיים אחרי המלחמה, צאו מביחאוה, נוסו מכאן! הפולנים שלנו מאחורי כותל ישלחו כדור בכם."

הרוסים איבדו אותנו, הלכו לחפש יי״ש, רצו לשתות, ואנחנו עומדים לבדנו בתוך המון פראים, עניים וגלמודים. לא ידענו מה לעשות. הגויים אמרו:

אלינו: „מה אַת עושה כאן, ז׳ידובקה?״ — אמרתי: „זה שלי, של הורי, מה לכם פה?״ — „לא, שוב אין זה שלך, זה שלנו.״ נכנסתי למחסנים שלנו, שבהם היה אבינו מחזיק תבואה, ומצאנו בורות חפורים, בורות עמוקים. חיפשו איפוא את הזהב שהטמנו ואף מצאוהו. אמרו הגויים: „הא לך, מצאנו חתיכת זהב משלכם.״ — אמרתי: „אין לי צורך בזהב, הורי אינם ואין לי צורך בזהב, קחוהו לכם.״ הם גירשו אותנו.

יגעים ועיפים, חסרי אונים, חזרנו אל הרוסים. הפצרנו בהם: „קחו אותנו עמכם, לא נשאר בביחאוה.״ הם לא רצו, וכאשר בא הרגע שאמרו לנסוע, אמרתי: „הריני מטילה את עצמי אל מתחת לאופנים ועברו עלי. עליכם לקחת אותנו עמכם.״ יצא הקצין הבכיר ואמר אל אחי: „המכיר אתה את הסביבה?״ — אמר: „ודאי, נולדתי כאן.״ — „אם כך תורה לנו את הדרך ללובלין.״

בלובלין

וכך הגענו ללובלין. נכנסו אל שלימאק, מקום שבו התכנסו כמה יהודים שנותרו בחיים במקומות שונים. שם, אצל שלימאק, היינו ימים אחדים. היה זה ברחוב ביחובסקה. שלימאק זה היה בעל טחנה שהגרמנים החרימוה בימי המלחמה, והוא סחר עם אבינו. כאשר באנו היינו מחוסרי כל ולא ידענו מה נעשה ואיך נסתדר. כל אחד חיפש לו את דרכו, זה רץ לכאן וזה להתם. באו אנשים־חיילים והביאו לחם, סוכר. חזרו שלימאק ואשתו שנותרו בחיים. משאמרנו להם כי אנחנו בני נייזר, העלונו אליהם הביתה, ואנו נשארנו אצלם עד שסידרנו לעצמנו בית בלובלין והחילונו שואפים לעזוב את פולין ולנסוע לארץ ישראל שבה יש לנו שני אחים. התחילו באים יהודים ודורשים בחזרה את רכושם, והפולנים הרגו אותם. יראה הייתי, והודיתי לאלוהים שלא החזירו לי מאומה ובלבד שיניחוני לנפשי. יצאנו לדרך והשתרכנו שנים על פני איטליה, אוסטריה וארצות אחרות, עשינו זמן ארוך גם בקפריסין, עד שעזר לנו האלוהים וניתן לנו להיכנס לארץ ישראל.

ביום־השנה

יזכור! כשאנו אומרים יזכור כוונתנו לעצמנו. יזכור! עלינו לזכור, כינן שחיי יום־יום — ולעתים קרובות החיים הקשים של יום־יום — בולעים אותך כולך, על כן אנו אומרים יזכור כל אחד מאתנו כי היתה לו מכורה, בה נולד וגדל. מכורה שבה היו לו אב ואם, אחים ואחיות, דודים ודודות, ומשפחה אהובה. ומי ממנו לא חלם פעם, אפילו בימים הקשים שלנו בארץ את החלום היפה: „אך אסתדר איכשהו ואחסוך את הלירות הראשונות, אקפוץ לביקור בביחאנה, לשמוח עם הקרובים והיקרים; להעיף מבט על הנוף היפה, היער והאחו, השדות, הגבעות והעמק, במקום שם בילינו את מיטב שנות נעורינו. גם לסור לרגע בין מנחה ומעריב לבית־המדרש, שבו דולקות מנורות־הברק הגדולות, ולמצוא אותו מלא זקן ונער חבושים כובעיות ,יהודיות׳ ומגבעות, בעלי זקן ופאות, וגם פנים מגולחים, עשירים ועניים. מהומה ורעש. לא הרחק מהדלת, ליד התנור המרוצף באריחים, עומדות קבוצות אנשים צפופות ובכל אחת מהן מדברים שנים־שלושה בקול, והשאר עומדים רכונים ושמים אזניהם כאפרכסות לקלוט את אשר ידובר.

ומדברים — על הכל, על מסחר ומחירים של עגלים ובהמות, תבואה, ביצים וחמאה, אוזים וברווזים על־אודות הרב והשוחטים, וסתם פוליטיקה.

מצד מזרח בוקע קול קורא ,והוא רחום יכפר עוון׳, ובצד השני של התנור עומד שלום הזגג ומוכר סיגריות, עבודה עצמית, מותקנות יפה לאור העששית, מוכר, מקבל כסף, ובשעת מעשה אינו פוסק מתפילת מעריב.

סביב השולחנות הארוכים יושבים לומדי בית־המדרש ליד גמרות פתוחות, כובעיותיהם מוסטות למעלה מהמצח, ומתנועעים לקצב ניגון לבבי ערגוני. תנו רבנן, לימדו הרבנים... לשמאלו של ארון הקודש עומד הרב שעון אל הכותל, משקפיו מוסטים הרחק מעלה מהמצח הגבוה, עיניו התכולות לטושות לתוך עמקו של עולם, והוא מהמהם בצליל חדגוני בוי, בוי, בוי... יקשה לומר אם מהרהר הוא בגלותו המרה של עם ישראל, או בהוספה מאת הקהל למשכרתו הדלה. מתוך הקהל נבדלים כמה אנשים, ,חוטפים׳ ,עלינו לשבח׳, מפליטים רקיקה ויוצאים במרוצה לתוך חשכת הליל. אלה הם בעלי־מלאכה במקצועות השונים הממהרים להמשיך את עבודת היום שלהם עד חצות.

ומדוע באמת לא להעיף עין על הנעשה אצל שמואל ברש׳ס שכטר בחנות! כבר ממרחק נשמעים דברים מרובים. קרב אתה — מחרוזת של פנים מוכרים:

ישראל זיטמאן, לייבצ׳ה הימלפארב, טייבה׳לה לאָוינבוים, שלמה קיכאָלמאכר, שלמה רייז, אברהם׳לה שכטר, ובאמצע עומד מאיר רידר הצעיר מפפה בידיו על ימין ועל שמאל, עיניו רושפות זיקי־אש, והפה מפיק ,עת לבנות׳ — זהו הדרך הנכון לבנין ארץ ישראל, אנו זקוקים קודם כל להון יהודי. אם נתחיל מיד בסוציאליזם לא נרחיק לכת. הן בידוע הוא כי ההון בורח מן הסוציאליזם כאשר יברח העכבר מפני החתול.

מרחוק עולה קול שירה עצומה של צעירים. זהו הנוער הבונדיסטי שר פרודיה ל,התקוה׳: ,חוסו בני רחמנים, נדבו לציוני אין עינים, על כן נבנה בית לאומי, מלוכה יהודית של צימוקים ויין׳.

נראה איפוא אגב אורחא מה מתהווה שם. אולם קטן מקושט בתמונות, באמצע אלה של מאַדאָם ומיכאלאָביץ׳, מלא נערים ונערות, עיניהם מפיקות התלהבות ואמונה ביום המחר, כי העתיד להם הוא. על הבמה עומד אברהם צוקר, עפרון בידו, והוא נואם: ,תפקידנו ללחום לזכותנו לעבודה בכל מקום שיהודים חיים בו. נולדנו כאן, בפולין, וכאן מולדתנו. התעמולה הציונית והפרוליטארים הנגררים אחריהם — כל זה אינו אלא בלוף גדול, פלשתינה היא ארץ של קברות היסטוריים ומקום שיהודים זקנים נוסעים למות שם. להמוני היהודים אין כל ענין בה. יד ביד עם הפועל הפולני נלחם לסדר סוציאליסטי, הידד! הידד!

סמוך לחצות הלילה העיירה ישנה כבר. ממאפיתו של פישל האופה מפציע אור נעים, מתוך האפילה מתפצל צל, פסיעות של רגלים יחפות, על השכם אסל עם שני דליי מים, ושפתיו דובבות ניגון אין אומר ואין דברים. זהו משה חודיק שואב המים שטרם כילה את עבודת יומו בנשיאת מים.

יש גם רצון לדעת מה נעשה אצל ,שלומי אמוני ישראל׳ שמרדכי רייז עומד בראשם. העודם רואים את שם ארץ ישראל כפסול טריפה? ומה שלום מאות בעלי החנויות ובעלי־המלאכה היושבים כל הימים לסף חנויותיהם ומצפים לקונה כי יבוא, מחכים כל השבוע לשוק של יום השלישי בשבת? מתי אומרים הם לארוז את חפציהם ולבוא לארץ ישראל?״

יזכור אלוהים! — הוי׳ה, אין זה אלא חלום, כי כל אלה שכה יקרים היו לנו נשחטו באכזריות איומה, נורו, נשרפו במשרפות הגאזים של אושביץ ומיידאנק, שורשו בשדות באָלז׳יץ.

יזכור! לא נשכחם, נזכרכם כל ימי חיינו, כי חרותים אתם על לוחות לבנו עד נשימתנו האחרונה.

יתגדל ויתקדש שמיה רבא. יעקב קליימאן

ביום־השנה באזכרה — אין יארצייט טאָג

פייבל מנדלבוים
(ארגנטינה)

ליום־השנה השנים־עשר

„של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה
עומד עליו אדמת קודש הוא".

שוב עומדים אנו ראשינו מורכנים ולבבותינו שבורים לפני המצבה הכללית המסמלת את אבדנם של ששת מיליוני הקדושים, ובתוכם גם יקירינו־אהובינו, אבות ואמהות, אחיות ואחים, של עיירתנו־מכורתנו ביחאנה, שעונו והושמדו במיתות שונות בידי הרוצחים הנאצים ימח שמם וזכרם.

שתים־עשרה שנה חלפו מאז התחוללה בחיי עמנו הטראגדיה האיומה ביותר בדברי ימי גלותו הארוכים, שנרשמה בדם קדושינו זכרון לדורי־דורות. „והגדת לבנך" — יש למסור על המאורעות הטראגיים האלה לילדים והילדים ימסרו לילדיהם את אשר עשה עמלק הנאצי, הרוצחים הגרמנים לעמנו בתקופת השואה הגדולה.

שתים־עשרה שנה עברו ועדיין אנוש הוא הכאב בלב. ובעמדנו כאן מהורהרים ליד קבר האחים בשברון לב ועין דומעת, נראה לנו כמו בעד ערפל שהנה הם קמים מהאפר שהוטמן כאן ועוברים לפני עינינו פצועים, מעונים, שותתי דם, עומדים בין מות לחיים וצועקים: „ילדים! הלכנו על קידוש השם, ראו והמשיכו לטוות את חוט־הקיום של העם ולחשל את שלשלת המסורת".

„כי במותם ציוו לנו את החיים" — על חורבות קברותיהם קמה מדינת ישראל. עברנו דרך קדושה בפסענו על גופותיהם של קדושים וטהורים עד שבאנו אל ארץ אבותינו. על כן חבים אנו להם חוב קדוש שעלינו לגמול להם ביראת הכבוד. „קול דמי אחיך צועקים אלינו מן האדמה" — נקמה! על החיים שנכרתו בלא עת בידי הרוצחים, על עוללים ויונקים שעונו והושמדו בטרם ידעו טעם חטא — אכן „נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן"... ארור יהיה עם־הרוצחים הגרמני!

יענקל ויאַרניק שתיאר את טראַבלינקה מספר, כי כאשר הלכו היהודים אל

משרפות־הגאז צעקו בקולי־קולות כשידיהם מקומצות „אוי, אויה אמא!" והיו שקראו „שמע ישראל" ואמרו הלל, ואחרים הלכו וציוו לנשארים בחיים לזכור את יום־השנה שלהם. ומארק דבורז'אצקי, שמוצאו מוילנא, אומר „כי תבנה בית חדש, השאר קרע בקיר, שתראה תמיד לפני עיניך את חורבן בית ישראל".

עוצם אני את עיני ורואה את טירת בודנאר שלידה חלמנו את מיטב חלומות הנעורים שלנו. הסופר הרומאנטי הטוב ביותר נפלא ממנו לתאר בעטו את יפי־הטבע של הטירה המוקסמת, זו המכונה גן־עדן עלי אדמות, שהסבה לנו כל כך הרבה עונג. מאמין אני כי כל אלה מאנשי ביחאנה שנותרו בחיים זוכרים יפה את לילות החורף כאשר הכפור היה מחריק תחת הרגלים ואנחנו בני הנוער טיילנו בכביש בצעדים בטוחים וחלמנו על ימי אושר בעולם יפה וטוב יותר...

הנה רואה אני את בית־המדרש ואת בית־הכנסת הגדול שבהם היינו אנחנו בחורים צעירים מתחממים בימי החורף הקרים בניגון הנלהב של „אמר רבי אביי אמר רבא" ומסתכלים מרחוק בכותל המזרח, ששם עמד הרב של ביחאנה ר' ירחמיאל גרינבוים ז"ל שעון על השולחן עם ספר בידו, מהורהר, מצחו הגבוה־הגאוני חרוש קמטי זקנה, ובעיניו השתקפה דרכו הגלותית הארוכה של העם היהודי. אין ספק כי בשעות הלילה המאוחרות היה הוא עומד ומתוַכח עם רבון העולם, עד מתי? עד מתי תהא מעניש כך את עמך ישראל?...

עוברות לפני עיני רוחי דמויות שהיו כה יקרות ואהובות עלינו. עודנו מצלצל באזני קול נגינתו של ר' עזריאל זייגארמאכר ע"ה שעה שהיה עובר ביום הכיפורים לפני התיבה ומתפלל שחרית וקורא בקול „ליודע מחשבות ביום דין — ללובש צדקות ביום דין", קריאה שהיתה מרעידה שערי רחמים.

והנה רואה אני את דמותו הפאטריארכאלית של ר' יחיאל שוחט ז"ל. לבוש ה„קיטל" הלבן שלו עובר הוא ביום הכיפורים לפני התיבה ל„מוסף" ושואג שאגת ארי „מי במים ומי באש, מי בחרב ומי בחיה", שופך את כל לבו לפני רבונו של עולם ומבקש על כלל ישראל שייזכר לשנה טובה.

כל זה היה ואיננו עוד. ועמק הבכא עזוב ושומם, נעלם כל מה שהיה בו מן החיים והיצירה בעיירתנו ביחאנה; עיירתנו האבלה, חרוב נחרבת ואין רגל יהודית דורכת עוד על אבניך. אין שומעים עוד את ויכוחי בין־השמשות ברחוב היהודי בין ציונים ובונדאים, אורתודוכסים ו„מזרחיים", שכל אחד מהם לפי דרכו לחם למען עולם יפה וטוב יותר. אין עוד ארון הספרים הישן בבית־המדרש של ביחאנה, על דפיהם שהצהיבו ונתבלו מרוב שימוש, שבהם היו מקופלים סודות כה רבים של גאונים קדושים במרוצת דורות שמסרו את נפשם על קידוש השם.

אינם המלמדים ועוזריהם שלימדונו תורה, אין השוחט שאליו היינו רצים בשליחות אֵם לשחוט עוף, אין הרב שהיה עורך את טקסי ה„חופה וקידושין", אין השמש שהיה מעורר לסליחות... לא נותרו אלא צללי הקירות של בית־המדרש הישן ובית־הכנסת שספגו לתוכם את תפילות הקדושה והטהרה.

את הכל החריבו הרוצחים הנאציים. נודדים יהיו בישימון החיים ברגש של חרטה ולעולם לא יסלח להם, ואות קין שבמצחם יתן אותם לחרפות ולדראון עולם על מעשיהם הקאניבאליים.

חובה קדושה היא לגבי כל יוצאי ביחאנה לזכור את יום־השנה של קדושינו, להעלות אור ליום זה נר זכרון בכל בית ובית. אפר קדושינו פוזר בידי רוחות רעים בכל ארבע פינות העולם ואין אנו יודעים היכן קברותיהם. על כן עלינו לבוא שנה־שנה אל מצבת זכרון זו, שאליה הובאה תיבת אפר משל ששת המיל־יונים שהושמדו, ולערוך אזכרה ואמירת „קדיש" כללי, להוריד דמעה ולעשות חשבון הנפש. זו תהיה מצדנו המצבה הקדושה שנעמיד לזכר יקירינו ואהובינו.

תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים.

באזכרה — אין אַ אזכרה־אָוונט

ליום־השנה החמישה־עשר

לצערי הרב לא אוכל — מסיבות משפחתיות — להיות נוכח באסיפת האזכרה למלאת 15 שנה להשמדת יהודי ביחאוה. אולם להתיחד עם זכרם נתיחד כולנו, מי בציבור ומי ביחידות, איש איש כלבבו. וכי אין אנו עושים זאת לעתים קרובות ביותר? וכי לא די לנו ברמז קל שבקלים למען ניזכר בעבר ההוא, בצור מחצבתנו שהושמד ללא רחם? אב ואם שהלכו לעולמם בבוא שעתם — האין בניהם נושאים בקרבם את זכרם כל ימיהם? על אחת כמה וכמה אנחנו. האם מסוגל מישהו מאתנו לשכוח — ולו ליום אחד — שדור טראגי דורנו, דור שנגזל ממנו כל היקר לו? אנו הנמנעים מלהשמיע לילדינו הפעוטות מלים כגון „סבא", „סבתא" מתוך פחד שישאלונו: ואיפה הם? ואנו נעמוד אז לעומתם חסרי־אונים, אילמים, משום שלא נוכל להסביר להם את פרשת העלבון הצורב

באזכרה

אין אַ אזכרה־אָוונט

בתולדות האדם, משום שאין אנו רוצים להרעיל את נשמותיהם התמימות, כפי שהורעלנו אנחנו. ואף אנו עצמנו לעולם לא נבין כיצד יכול היה אדם לעולל כך לאדם. ואולי טוב שצר מוחנו מהכיל את הטראגדיה; אחרת הרי היתה דעתנו נטרפת עלינו, ח״ו.

וכאן באים אנו לטעמים — כן, גם באסיפות אזכרה אנו מבקשים „טעם״ — שבהתיחדות ציבורית כזאת עם זכרם של אבותינו ואמהותינו, אחינו ואחיותינו — כולם קדושים וטהורים שכל חטאם ופשעם היה בעובדה שנולדו יהודים וביקשו לחיות כיהודים. אכן, איש מאתנו אינו מסוגל לשכוח את אשר עולל לנו הרוצח. אבל קיימת סכנה שהעולם הרחב ישכח מי הם אבות הטומאה! ואפילו הציבור שלנו עלול לשכוח את הלקח, את האפשרות של הישנות פשעים כאלה. לכן מצווים אנו להתכנס מדי שנה בשנה ולהעיר ולעורר את דעת הקהל על כך שלמעשים כאלה לא יתכנו שילומים. זכור תזכור את אשר עשה לך עמלק! לא תשכח!

ועוד טעם חשוב רואה אני באסיפות אזכרה אלו. ביקש אשמדי לעקור את הכל, אך לא עלה בידו להפיק את כל זממו. על אפם ועל חמתם, שלו ושל כל עוזריו, חיים בניהם וצאציהם של הקרבנות, חיים תוך כדי בניית ביתם, תוך כדי ביצור קיומו של אותו עם קשה־העורף. ואמנם בקיומנו החפשי והעצמאי טמונה גם הערובה הנאמנה ביותר לשמירת זכרם הקדוש של יהודי ביחאוה ושל שאר אחינו בעיירות אירופה.

אתכם ביום ההתיחדות

חיים (ד״ר בראור)

ארגון יוצאי ביחאוה בישראל

ועד ארגון יוצאי ביחאוה בישראל
דער ועד פון דעם ארגון יוצאי בעכעווע אין ישראל

אל יוצאי עירנו בארץ — שלום ! *

בעקבות הודעותינו הקודמות, התקיימה האספה הכללית של יוצאי ביכאווא ביום ג׳, א׳ דחוהמ״ס. האספה היתה רבת משתתפים, השתתפו בה 25 באי־כח משפחות הנמצאות בארץ והיא היתה ביטוי נאמן לרגשותינו ולערך מפעלנו, אשר אנו מתחילים בו כעת.

את האספה פתח הח׳ א. הימלפרב והסביר במלים קצרות את אופי ארגוננו ואת התפקידים העומדים לפנינו בזמן הקצר ביותר. כן מסר דו״ח מהפעולה שנעשתה עד כה ע״י מספר אנשים שיזמו את ארגון בני עיירתנו וציין בקוים אחדים את התפקידים שלפנינו.

לאחר חלופי דעות בין המשתתפים באספה, אשר בהן הביעו כולם את נכונותם להושיט עזרה, סוכם פה אחד דלהלן:

א. כל יוצאי עירנו יתרמו תרומה חד־פעמים מידית.
ב. להנהיג מס־חדשי קבוע, שכל אחד יתחייב לשלם מדי חודש בחדשו.
ג. נבחר ועד יוצאי עירנו, שמתפקידו לאסוף את הכספים, לעמוד בקשר עם השרידים שנשארו בחו״ל, להגיש עזרה וכו׳. לועד נבחרו ה״ה: אריה הימלפרב, יעקב רייז, משה רידר, שמחה אהרליך, שמואל נייזר, מאיר ברנד ויוסף רוזנזון.

לאחר האספה הכניסו כל המשתתפים את תרומותיהם החד־פעמיות וכן התחייבו לשלם מס־חדשי קבוע. הסכומים שנכנסו מהווים היסוד הראשון להגשת העזרה.

עלינו לציין בסיפוק רב, כי כולם נענו לפנייתנו והראו התעניינות מרובה בפעולתנו והתרומות שתרמו, מעידות על כך.

אנו פונים כעת, לכל אלה שמסבות שונות לא השתתפו באספה, להיענות לפנייתנו ולתרום את תרומותיהם.

בימים הקרובים יבקרו אתכם באי־כחנו ויבקשו את תרומותיכם ואנו מקוים, שתקבלו אותם בעין יפה ותתרמו ביד רחבה למען המטרה החשובה הנ״ל.

בכבוד רב,

הועד של יוצאי ביכאווא בא״י

תל־אביב, כ״ג תשרי תש״ה — 10.10.44.

---

* מן החוזרים הראשונים של הועד ליוצאי ביחאוה בישראל.

ארגון עולי ביחאוה בארץ־ישראל

ת״א, ט״ז אדר תש״ה — 1.3.45

זה כמה חדשים חלה הפסקת מה בקשרינו עם יוצאי עירנו וריכוז פעולתנו הכספית למען הגשת עזרה בזמן הצורך. הסיבות לכך הן שונות: חוסר ידיעה כל שהיא מהעיירה שלנו, ועל־ידי זה גם היחס מצד הרבה מבני עיירתנו לפעולתנו היה כמעט אדיש משום שלא נראתה בעין אפשרות להגשת עזרה ממשית ומיידית; ועל־ידי זה שהונח היסוד לארגון בני עיירתנו מחד גיסא וחוסר ידיעה על העיירה מאידך, גרם גם אצלנו — יוזמי ארגון הפעולה — לקביעת עמדה של: „לחכות זמן מה, עד שנקבל ידיעות״. כעת, עם קבלת הידיעות הראשונות אנו ניגשים לחדש את פעולתנו המעשית, אשר לשמה הוקם ארגוננו. עד עתה קיבלנו, אמנם, רק ידיעות מעטות וקלושות מאוד על גורל אחינו ומשפחותינו בביכאווא, אבל דבר אחד כבר ברור לנו; לאלה היחידים שנשארו לפליטה, דרושה עזרה דחופה. ועל כן, אסור לנו להתמהמה אף רגע קט ויש לעשות את כל המאמצים האפשריים והבלתי־אפשריים למען להגיש להם את העזרה הראשונה, כדי להפיק בהם רוח של תקווה ועידוד — אחרי כל הנוראות שעברו עליהם, שאין דמיוננו מסוגל כלל וכלל לתארן — ולעזור להם במידת מה, למשוך בסבל האיום עד ניצולם הגמור — לעלות ארצה, כפי שאנו מקווים. חובה קדושה מוטלת עלינו בשעה זו, להציל את השרידים האלה שנאבקו במשך שנים בכל שעה ובכל רגע עם רוצחים פראיים גלויים לעין מצד אחד ועם „ידידים״ שלמעשה הם שונאים מוסתרים מצד שני. שרידים אלה צריכים להביא לנו את היללות והאנחות, את צעקותיהם ובכיותיהם של משפחותינו ברגעיהם האחרונים בטרם שהובלו לטבח.

כל אלה שרק על פי נס ניצלו צריכים להביא לנו את בקשותיהם ומשאלו־תיהם האחרונות של הקרובים לנו ביותר, על שעותיהם הספורות שהפרידו ביניהן החיים והמוות. רק מעטים נשארו, ועדיין לא פסו אמונים כי עוד הרבה ניצלו אלא שטרם הספיקו להודיע על כך.

להלן אנו מוסרים לכם את שמות הניצולים הנמצאים כיום בלובלין:

1. מרדכי בראהן
2) עלקה בראהן
3) חיה ליברמן (בת עזריאל)
4) אסתר זעגמאַן
5) משה אהרליך (בן זליג)
6) שמואל אהרליך (בן חיים)
7) משה אהרליך (בן יצחק)
8) יצחק טורבינר
9) לאה קליימן (אחות של יעקב קליינמן)
10) אברהם נייזר
11) צלבה נייזר
12) צדוק לאקס (ממשפחת גולדשטיין)

וכעת מכתבים: נתקבלו בשבועות האחרונים 4 מכתבים מהם: 2 לשמואל נייזר, 1 לשמואל אהרליך ו־1 לשמחה אהרליך. והנה תכנם:

אל
שמואל נייזר,

„אני, שלמה בן גדליהו פלאמנבוים, מביכאווא, מודיע לך בזה, כי הנני משרת בצבא הפולני ומשמש כקצין. בחזית וארשה נפצעתי וכעת הנני שוכב בביח״ה במוסקבה. בדרך עברתי את לובלין ושם מצאתי את אחיך אברהם ואחותך צלבה, משה אהרליך, בן זליג ויצחק טורבינר. ממשפחתי נשארתי אני היחידי״.

חתום:
שלמה פלמנבוים

מכתב שני, לשמואל ויעקב נייזר:

„אחי היקרים, אין לתאר במלים את החורבן האיום של יהודי העיירה ביכאווא. נשארו רק תשע נפשות וכולם נמצאים בלובלין. בביכאווא לא נשאר אף יהודי אחד ואלה שנשארו מפחדים לבוא לשם. אני ואחותי צלבה ואחי מוטיל התחבאנו אצל איכר אחד. את מוטיל הרג ערל, ב־19 במאי 1944. אני מבקש לשלוח לי עזרה ואני נשאר בתקווה אחת — להתראות עמכם בקרוב.

חתומים:
אברהם וצלבה נייזר.״

מכתב שלישי, לשמחה אהרליך:

הערה: מיד עם שחרור לובלין, פנה הנ"ל במכתב לזאֶז'אֶנד גמיני (הפולני, כמובן) וביקש אינפורמציה על גורל יהודי ביכאווא. השבוע קיבל תשובה דלקמן:

„על מכתבו מיום 21.8.44, המועצה הלאומית המקומית בביכאווא מתכבדת להודיעו, כי אין לה שום ידיעות על גורל משפחתו ושאר יהודי העיירה. באוקטובר 1942 גורשו כל יהודי ביכאווא לבלז'יץ, **על־ידי הגרמנים, ומאז אין לנו שום ידיעות עליהם.**

אלקה ברון נמצאת בלובלין, ואם ברצונך לקבל אינפורמציה נוספת, תפנה אליה באמצעות הוועד ליהודי לובלין."

בכבוד רב,

חתום: ר. וואַיטושקביץ

יו"ר המועצה הלאומית המקומית

מתב רביעי, לשמואל אהרליך:

„ביום כתיבת שורות אלו, נודע לנו שהגיע מכתב לשמואל אהרליך מאת אחיו משה אהרליך, באמצעות עיריית תל־אביב, ובו הוא מודיע, כי הוא ועוד כ־15 נפשות ניצלו מכל יהודי ביכאווא וכולם נמצאים בלובלין. מבקש עזרה ומחכה לעליה".

יוצאי עירנו ברוסיה:

בזמן האחרון נתקבלו ידיעות מלייבל רייז, יצחק ליברמן ואליעזר אהרליך (אחיו של ישראל אהרליך). יצחק ליברמן, במכתבו למלכה רייז, מבקש לשלוח לו עזרה ולהשתדל עבורו רשיון עליה.

כידוע, רבים הם שנמלטו לרוסיה, אלא שאין לנו ידיעות עליהם. אנחנו משתדלים להתקשר אתם.

פעולותינו האחרונות:

עם קבלת הידיעות הנ"ל, נתכנסנו חברי הוועד, דננו על המצב, וסוכם, כי לע"ע נתחיל במשלוח חבילות לכל אלה שנשארו לפליטה ועם קבלת ידיעות

נוספות מעוד אנשים, נמשיך במשלוח החבילות. חבילות מספר כבר יצאו ללובלין וגם לרוסיה. השבוע העברנו טלגרמה ללובלין, באמצעות הוועד ליהודי פולין במוסקבה ואנחנו מקווים, כי בעוד שבוע־שבועיים נקבל תשובה.

הסיכום

מכל החומר שמסרנו לעיל, אין לנו צורך להוסיף הסברות ופירושים. התמונה ברורה לכל: יהודי ביכאווא אינם קיימים יותר. נשארה לנו תקווה אחת, והיא: עוד רבים הניצולים, החיים אי־שם בבורות או ברפתות, או שכבר יצאו ממחבואם ועדיין לא הספיקו להודיע על ניצולם. כל נפש המתווספת, כל נפש המודיעה על ניצולה, היא בעינינו כאילו משפחה שלמה ניצלה.

וכעת, עלינו לעשות את כל המאמצים למען נוכל להגיש להם את עזרתנו. חובה כפולה ומכופלת מוטלת כעת על כל אחד מיוצאי עירנו להושיט יד ולעזור לשרידים אלה, שעברו סבל לא יתואר והכמהים לגאולה.

כל אלה שניצלו נוגעים לנו, כאילו אחינו מבשרינו הם. ואַל לנו לעכב כל עזרה אשר יכולה להציל נפשות מרעב ומקור.

אנו פונים לכל יוצאי עירנו, להכניס את תרומותיהם, החד־פעמיות והחוד־שיות, עליהן החלטנו באסיפתנו הכללית בחול־המועד סוכות.

כספים אפשר להכניס להלוואה וחסכון בתל־אביב, או בכל מקום אחר, ע״ח הימלפרב ורידר בהלוואה וחסכון תל־אביב, מס׳ 16741.

אנו מקווים, כי כולכם תעריכו את חשיבות מפעלנו ותיענו לפנייתנו זו.

בברכת חברים,

ועד ארגון עולי ביכאווא בארץ ישראל

אל כל יוצאי עירנו!

בימים אלה הגיע ארצה אחד השרידים מהמעטים ששרדו, אחד מוצל מאש. אחרי תלאות מרובות ויסורים אין־ספור, אחרי סכנות שאין השכל מסוגל להבינן הגיע סוף־סוף השריד הזה, משה אהרליך (אחיו של שמואל אהרליך, היושב אתנו בארץ למעלה מ־20 שנה), באנית „טרנסילבאניה" שהובילה שארית המחנות והגיטאות מרומניה הרחוקה לחופי מולדתנו.

בסוף מארס ש"ז יצא מלובלין בדרך־לא־דרך בכיוון לרומניה במטרה להתקרב יותר ויותר לארצנו ולבסוף להגיע אליה. בצאתו מלובלין לא היתה לו ברורה הדרך, אבל ידע רק לאן הוא רוצה להגיע — לארץ־ישראל הנכספת, לחוף המבטחים. ואמנם, אחרי טלטולים רבים והרפתקאות הגיע לרומניה ומשם באניה לארצנו.

ה' אהרליך מסר לנו את כל הפרטים והידיעות הידועות לו על גורל אחינו בעיירה, על גורל משפחותינו וקרובינו. יומן, כמובן, לא ניהל ולא רשם. העלה לפנינו מתהום החסוכים זכרונות על כל מה שעבר עליהם שם. הדברים נמסרו על ידיו פחות או יותר בצורה כרונולוגית ואנחנו חילקנו את המאורעות לפי סדר מסויים. רק קצת מן הקצת רשמנו. אין כל אפשרות למסור את המאורעות ברובם הגדול, כי כל יום שעבר על יהודי העיירה מהווה פרשה מיוחדת משלה. הדברים נרשמו, כאמור, כפי שעלו בזכרונו.

הננו מגישים בזה את החומר לכל יוצאי עירנו, למען ידעו את גורלם וסופם המר של כל קרובינו; חומר זה ישמש הנצחה צנועה לאחת הקהילות בישראל, אחת מני רבות בגלות פולין שנחרבה בידי הנאצים, רבי־הטבחים, ובעזרתם הפעילה של שכנינו הפולנים.

ישמש נא לקט צנוע זה, מצבת זכרון לקהילת ביכאווא ולזכרון נצח לכל בני עיירתנו, שזכו לעלות לארצנו הקמה לתחיה.

ועד הארגון
של עולי ביכאווא בארץ־ישראל

תל־אביב, חודש כסלו ה'תש"ה, נובמבר 1945.

בפגישה עם אורחים בני־עיר*

חברים־ידידים יקרים, הרשו לי לברך את אורחינו הנכבדים. אקדיש לכל אחד מהם אילו מלים. מטבע הדברים שנדבר הערב יידיש, הלשון שאיחדה את כולנו במכורתנו הישנה והמובנת לאורחינו.

אנו, אנשי ביחאוה, רואים את עצמנו כמיוחסים. מה הסיבה לכך איני יודע. יתכן שהדבר קשור עוד באותו זמן, כאשר צאצאי „היהודי הקדוש" המשיכו את השושלת שלו בביחאוה. עובדה היא, שאנשי ביחאוה ראו את עצמם מעין „אתה בחרתנו" ביחס לכל העיירות שסביבתה. מדינת ישראל מוציאה הון תועפות על חפירות ארכיאולוגיות שבראשן עומד הפרופיסור יגאל ידין, אחד המוחות הטובים ביותר שבארץ. מטרת החפירות היא להוכיח את הקשר שלנו עם הארץ ותרבותה מלפני אלפי שנים. אנחנו, אנשי ביחאוה, איננו צריכים לחפירות ארכיאולוגיות כדי להוכיח את היחוס שלנו — הנה נמצאת אתנו עדות חיה כי אמנם מן המיוחסים אנחנו, ואילו היו דברי ימי ביחאוה נכתבים, היינו מוצאים באחד מדפיהם כתוב בערך כך:

בשנת 1904, היינו לפני למעלה משישים שנה, כאשר אנחנו, כמעט כל אלה הנאספים כאן, נמצאנו מתחממים עדיין תחת כנפי „כסא הכבוד", יצאו מביחאוה שני בחורי בית־המדרש לאודיסה, מרכז הרנסאנסה בחיים היהודיים של אז. אחד מהם היה יוסה׳לה יהושע הודאָס ז"ל. הוא לא החזיק מעמד שם ולאחר זמן קצר חזר לביחאוה. הוא מצא נחומים על כשלונו בזרועותיה של הצעירה היפה ביותר בעיירה אסתר׳ל בת הפחח. עודני נער קטן באותם הימים, אבל ראשה הנשיי היפה עם הסרט השחור סביב צווארה נשתמרו בזכרוני...

הבחור השני, יבדל לחיים ארוכים, עבר שבעה מדורי גיהינום, יצא לארצות הברית של אמריקה, המשיך שם בלימודיו וקיבל תואר דוקטור. זהו אורחנו הנכבד היושב כאן עמנו ד"ר חיים דיאמאנד.

אכן אין זו מלתא זוטרתא לומר ד"ר חיים דיאמאנד. אל לנו לשכוח כי באותם הימים בפולין, מה גם בביחאוה, לא היו לנוער היהודי התנאים אשר

---

* דברים שנאמרו בקבלת פני האורחים בני־עיר: הד"ר חיים דיאמאנד ואחיו משה מארצות הברית ושמואל ארליך ממכסיקו.

לילדינו במדינת ישראל, שכל מוסדות החינוך, למן בית־הספר העממי ועד האוני־ברסיטה, דלתותיהם פתוחות לפניהם והשכלה ומדע מושטים להם בקנה. ואילו אז, לפני ששים שנה, בעיירה ביחאוה, יכלו רק יחידי סגולה לחלום על השכלה גבוהה. כן אל לנו לשכוח, כי חיים מארכאָבקיס דאז היה בן הורים עניים, ואביו היה בעל־מלאכה, חייט, שהיה מתפרנס בדוחק ואוכל פת במלח. והנה רצה הגורל שמתוך המציאות הדלה, המסכנה — דרך פיוטי הייתי אומר: מבין החרולים הדוקרניים — גדל פרח בצורת נער בעל מח חריף, אשר כבר בעיירה כבחור בית־המדרש עבר את גבול הגיטו של בעלי־מלאכה לצד הסביבה הבעל־ביתית והיה לחביבם, ואחר כך פרץ גדרו והבקיע אל העולם הגדול והיה לד״ר דיאמאנד.

היו, כמובן, בלובלין ובוארשה דוקטורים יהודים, אולם הדוקטור שם היה משהו מעין כוכב בשמים, שצריך היית להרים ראשך כדי להביט אליו. זוכרני כי פעם טיילתי עם נערים־חברים בביחאוה אילך ואילך מהאחו לאורך הכביש. היה זה יום שבת לפנות ערב, השלג נדלח ורפש, ובלב היתה עצבות ועכירות דומה לזו שבחוץ. קרבנו אל ה„דום לודובי״ (בית העם). מחלון מעונו של הדוקטור הגיה אור גדול, „שקצה״ ישבה ליד הפסנתר וניגנה, האשה ליותה בשירה את נגינתה — תהום הבדילה בין מציאותנו אנו העלובה לבין אותו גן־עדן התחתון שבו היה שרוי הדוקטור הביחאואי. ואני תוך רגש של קנאה שאלתי את עצמי: רבונו של עולם, כלום נוצרנו חיי גן־העדן אך ורק בשביל הגויים?

ד״ר דיאמאנד נתן את התשובה, כי גם יהודים יכולים להשיג את גן־העדן התחתון. ולשבחו של אורחנו יש לומר, כי לא נסתחרר עליו ראשו בדומה לאחרים אשר התפרצו ויצאו מהעיירה ומזלם שיחק להם בעולם הגדול. המעשה הראשון שהם עושים — מתרחקים מקרוביהם, זוקפים חטמם ומיקרים ראשם, והופכים נכרים לגבי מקורם. ד״ר דיאמאנד נשאר קשור אל החיים היהודיים, אל התרבות היהודית, אל הפולקלור היהודי בכל נימי נפשו. לא שכח את גרסא דינקותא שלו עד היום. עונג רוחני הוא גורם בשיחות חולין שלו, השזורות ומתובלות בדברי חז״ל ופסוקים מן התנ״ך.

ועל הכל — ד״ר דיאמאנד הינהו כל השנים עסקן ציבורי נאמן. אחרי מלחמת העולם הראשונה אירגן עזרה למען העיירה ביחאוה במצרכי מזון וכסף, והחיה נפשותיהן של עשרות משפחות שסבלו באותו זמן רעב.

עתה נתן ד״ר דיאמאנד יד למפעלנו בהוצאת ספר יזכור לקדושי עיירתנו.

ד״ר דיאמאנד, אנו גאים עליך, העדות החיה למקור יחוסנו. אנו מאחלים לך עוד הרבה שנות עבודה ציבורית פעילה, כה לחי!

ומלים אחדות על אורחנו שמואל ארליך.

כשאני אומר שמואל ארליך, הריני מרגיש את עצמי כמי שרוקד בחתונתו שלו עצמו. הן יחדיו שרנו שירי אהבה ושירי מאבק. יחדיו חלמנו, כל אחד לפי תפיסתו, על חיים יפים יותר בעולם אחר. מאז חלפו שלושים ושבע שנים! מקץ שלושים ושבע שנים מותר לבני־אדם להתנשק בלבביות, מה גם שבין אז והיום חוצה ים של דם יהודים, של ששה מליונים נרצחים, נשרפים, חנוקים במשרפות הגאזים של טראָבלינקה ומיידאנק, הורים, אחים ואחיות, תינוקות ועוללים שטרם טעמו טעם חטא. השטן עצמו לא העלה כזאת על דעתו. מי האמין כי עוד נזכה להתראות? ואם זכינו להיפגש במדינת ישראל, תקות המשך קיומו של העם היהודי, מוטלת חובה עלינו להנציח את זכר קדושי ביחאוה. זאת אנו עושים בהוצאת ספר יזכור.

אנו מבקשים את אורחנו שמואל ארליך שימסור על כך לבני עיירתנו אשר במכסיקו ויושיטו את עזרתם החמרית להגשמת המשימה הקדושה.

יעקב קליימאן

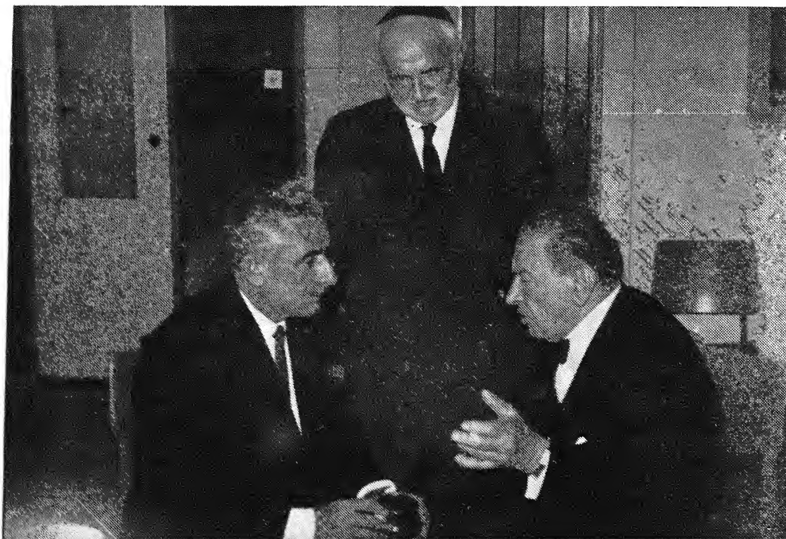

ד״ר חיים דיאמאנד, הלל ברקאי, משה רידר

TELEFON ZAOSZCZĘDZA CZAS I PIENIĄDZE!

KARTKA POCZTOWA

NADAWCA:
M. Ryder
Bychawa
z. lub

R. Ajdelman
Lamorier str. 47
Antwerpen
Belgie

Bychawa dnia 20 marca 1940 r.
Drogi Rubin! Kartkę twoją otrzymałem dziękuję
Ci za to, adres do Mojsze jest Tel-Awiw
post fach 474. proszę cię abyś go pozdrowił
w moim imieniu że jesteśmy zdrowi ~~zdrowi~~
wszyscy możesz włożyć tę kartkę w twoim
liście. dziękuję Cię z góry może wkrótce
będę mógł cię odwdzięczyć za to ukłony od
Sz. Lubelskiego
Majer

14/4/40

דער לעצטער גרוס פון בעכיווע. דאָס קאַרטל איז געשיקט געוואָרן פון מאיר רידער אין יאָר 1940 צו זיין חבר ראובן איידעלמאַן אין בעלגיע. פון בעלגיע האָט מען דאָס געשיקט קיין תל־אביב.

דאס יידישע בעכעווע

פאָרוואָרט

דאָס יזכור-בוך איז אַ קאָלעקטיווער שאַפונג פון דער שארית-הפליטה פונעם יידישן שטעטל בעכיווע, צו פאַראייביקן אונדזער אַמאָליקע היים, וווּ מיר זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן און פון וואַנען מיר האָבן עולה געווען קיין ישראל. אונדזער ציל איז געווען אַ טאָפּלטער: ערשטנס, באַלייכטן די פאַרגאַנגענהייט פון אונדזערע זיידעס און עלטערן, צווייטנס, און דער עיקר, שטעלן אַ דענקמאָל דער פאַרשניטענער עדה און דעם דורות-לאַנגן יידישן לעבן אין בעכיווע, וואָס איז אָפּגעמעקט געוואָרן אין די שוואַרצע טעג פון היטלערס הערשאַפט. דער חורבן האָט נישט זיינס גלייכן אין אונדזער בלוטיקער געשיכטע.

לייענענדיק די דערציילונגען פון די ניצול-געוואָרענע פונעם גיהנום פילן מיר דאָס קלאַפּן פון די הערצער ביי אונדזערע נאָענטע און טייערע, ווען זיי זענען געגאַנגען זייער לעצטן וועג. „זיי האָבן זיכער געטראַכט פון אונדז אין זייערע לעצטע מינוטן" — שרייבט איינער פון די לעבן-געבליבענע. אויך מיר ווילן זיי געדענקען ביז אונדזער לעצטן אָטעמצוג.

פאַרן יונגן דור, פאַר אונדזערע קינדער, וואָס זענען געבוירן געוואָרן אין ישראל, דאַרף דאָס בוך זיין אַ באַווייז, אַז אונדזער לעבן און שאַפן אין ישראל האָט געהאַט טיפע וואָרצלען אין אונדזער פאַרגאַנגענהייט.

דאָס יזכור-בוך איז געווען אַ טרוים פון איינצלנע אָן אויסזיכטן פאַרווירקלעכט צו ווערן. מיר האָבן די אונטערנעמונג אָנגעפאַנגען אָן צוגעגרייטע מאַטעריאַלן און אָן פינאַנסיעלע מיטלען און דאָס ערגסטע — אָן דער מינדסטער צוזאַמענאַרבעט פון אונדזערע חברים, אָבער דער שטאַרקער ווילן צו שטעלן אַ קאָלעקטיווע מצבה אונדזערע קדושים אין דער פאָרעם פון אַ יזכור-בוך האָט גובר געווען אַלע שטערונגען. און נאָך עפּעס איז כדאי צו פאַרצייכענען. דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן אין בעכיווע איז נישט געווען קיין אידיליע, עס איז געווען אַ געטרייע אָפּשפּיגלונג פון דעם אַלגעמיינעם יידישן פאָלקס-לעבן אין פּוילן מיט דעם גאַנצן געראַנגל און אַלע פאַרשידנהייטן. צווישן פאָרשריט און טראַדיציע, צווישן ציוניזם און אַלע זיינע שאַטירונגען, פון איין זייט, און בונדיזם

פון דער צווייטער זייט. און דערצו נאָך — דער הייסער טעמפעראַמענט פון אונדזער יוגנט און די באַגייסטערונג, וואָס זי האָט אַרויסגעוויזן אין די שטורמישע דיסקוסיעס. זענען דעריבער, פאַרשטענדלעך די שווערי־קייטן, אויף וועלכע מיר האָבן זיך אָנגעשטויסן, ווען מיר האָבן געדאַרפט אַרויסברענגען און פאַרצייכענען די פאַרבן־רייכע תקופה.

אונדזער יזכור־בוך פרעטענדירט נישט צו זיין אַ ליטעראַריש ווערק. נישט קיין דיכטער האָבן עס געשריבן, נאָר פאָלקסמענטשן, וואָס האָבן אין זייער איינפאַכער שפּראַך דערציילט פון זייערע יוגנט־יאָרן, זייערע איבערלעבונגען און איינדרוקן, סיי די פּאָזיטיווע, סיי די נעגאַטיווע זייטן פונעם גלות־לעבן. זייער ווייניק פון אונדזערע בעכיוועער לאַנדסלייט זענען געראַטעוועט געוואָרן פון דעם היטלער־גיהנום. אַ טייל געפינען זיך אין ישראל און אַ טייל אין דער גאַרער וועלט. מיר האָבן אַלץ געטאָן, כדי צו פאַרצייכענען זייערע איבערלעבונגען. זיי דערציילן דאָ מיט בלוט פון זייער האַרץ וועגן אַלץ, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט, אַז עס וואַרפט אָן אַן אימה אויף יעדן איינעם, וואָס לייענט די שורות.

מיר דריקן אויס אַ דאַנק אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל און אין אויסלאַנד: אין פראַנקרייך, אַרגענטינע, מעקסיקע, אַמעריקע און קאַנאַדע, וואָס האָבן געהאָלפן מיט געלט און שריפט, כדי אַרויסצו־געבן דאָס יזכור־בוך — אַן אויפגאַבע, וואָס האָט אונדז נישט געלאָזט רוען אַלע יאָרן. מיר דאַנקען באַזונדערס אונדזערע לאַנדסלייט אין אַמעריקע, ד״ר חיים דיאַמאַנד און ד״ר משה שיפער, וועלכע האָבן מיט זייערע דערציילונגען באַלויכטן דאָס בעכיוועער יידיש לעבן ענדע 19טן — און אָנפאַנג 20סטן יאָרהונדערט. ספּעציעל שאַצן מיר אָפּ די אַרבעט פון רעדאַקטאָר יעקב עדיני ז״ל. אַ דאַנק זיינע פעִיקייטן, איבערגעגעבנקייט און פרוכטבאַרער אַרבעט האָבן מיר זוכה געווען צו אַן אינהאַלט רייכן יזכור־בוך. עס איז נאָר אַ שאָד, וואָס ער אַליין האָט נישט דערלעבט צו זען די פרוכט פון זיין אַרבעט.

עס קומט אויך אַ דאַנק דעם רעדאַקציע־קאָלעגיום, דער פאַרוואַלטונג פונעם בעכיוועער לאַנדסלייט־פאַראיין און די אַלע, וועלכע האָבן צוגעלייגט אַ האַנט צו דער הייליקער אַרבעט.

גאָר באַזונדער זענען מיר דאַנקבאַר אונדזער לאַנדסמאַן ה׳ שלום הימעלפאַרב, וואָס האָט געצייכנט פון זכרון נאַטור־בילדער פונעם שטעטל און פונעם אַרום, וואָס רופן אַרויס ביי יעדן איינעם פון אונדז אַ ציטער אין האַרץ.

די רעדאַקציע

ד״ר מ. י. שיפר
(קנסס סיטי)

פון דער פארגאנגענהייט *

(טיפּן און עפּיזאָדן)

א

...מיך פערזענליך טראָגן די שורות אַריבער צו מיינע יונגלישע יאָרן און איך בעדאַרף דיר נישט דערציילן ווי עס פילט זיך אין אָנפאַנג פון׳ם לעבן אין פאַרגלייך...

דאָס געשטאַלט פון רבי׳ן, איך מיין פיזיש און גייסטיש, איז אויסגעצייכנט באַשריבן **. ישראל׳טשע דער שמש שטייט מיר פאַר די אויגן מיט זיין לאַנגער באָרד ביזן גאַרטל, אויף וועלכער ר׳ יאָזיפל דער קלוגער פלעגט זאָגן, אַז אין דער באָרד (אין וועלכער עס האַלטן זיך שיריים) וואָלטן עטלעכע הינדעלעך געקאָנט זיך גוט אויספּאַשן. איך דערמאָן זיך אין זיינס אַ זאָגעניש: „איך וועל שוין מיין קאָפּ אויף אים נישט אַרויפזעצן״, ווען מען האָט אים געמוסרט, פאַרוואָס ער לאָזט דעם רבין גיין אין אַזאַ קעלט אויפן ווינט, ווען ער קאָן זיך, חלילה, צוקילן.

בכלל האָבן די שורות אָנגעיאָגט אַ וועלט מיט זכרונות פאַרבינדן מיט בעכעווע. זייער וויייניק פריילעכע, מייסטנס טרויעריקע, און מערערע וואָס רופן אַרויס אַ געפיל ווי פאַרשעמט. דיין „יענקעלע שמעון־שולערס״ געדענק איך ווי יענקעלע שמעון־שיִעלעס פון „יענער צאָהל״ זייער פאַרנעפּלט, נאָר איך געדענק מיך אויף די פלייצעס פון בעהעלפער (בעלפער) ווי ער קנעט מיט זיינע פיס די בלאָטע (סמעטענע) טראָגענדיק מיך אין חדר צו ברוך זאמישצ׳ער — אַ ייד מיט אַ שפּאַרעוודיקער קלייניקער באָרד, וואָס האָט געהאַט צווישן די לצים אַ יש

---

* אויסצוג פון בריעף צו יעקב קליימאַן פון אמעריקע.
** אין שייכות מיט יעקב קליימאַנ׳ס אַרטיקל „ר׳ איציקל ז״ל״.

אומרים, אַז ער קיילעריקט זי אונטער מיט אַ שערל, אָבער איך בין זיכער, אַז עס איז געווען לשון הרע. ער האָט געהאַט אַ נאָמען פאַר זייער אַ גוטן מלמד, און איך געדענק דער גרעסטער שבח זיינער איז געווען: „אַיי קאַטעווועט ער״. איך געדענק נישט צו ער האָט מיך אַ מאָל געקאַטעווועט, נאָר איך געדענק אַז ער האָט מיר געמאַכט „אַ פעקל״. אָט ווי דאָס איז צוגעגאַנגען.

זיצענדיק אויב אָן מיט די חברה אַרום טיש האָט ער פּלוצים גענומען פרעגן עפּעס אַ האַרבע קשיה אָנרופענדיק ביים נאָמען עטלעכע פון די גראָבע קעפּלאַך וואָס ער האָט געוווסט אין פאָראויס אַז זיי וויסן נישט און האָבן טאַקע געענטפערט אויפן הימל איז אַ יריד, ווי מ׳זאָגט. נאָכדעם האָט ער מיך אויפגערופן און באַלד געקרוגן די „ריכטיקע תשובה״. — „אויב אַזוי, ווייסט דו דאָך טאַקע״, האָט ער אַ זאָג געטאָן אויפשטעלנדיק זיך און צוגעקומען צו מיר, „לאָ מיר זשע זען וואָס ס׳איז דאָ צו טאָן״ — און געגעבן מיר אַדריי אויס און אַוועקגעלייגט אין דער ברייט פון דער באַנק מיט׳ן פּנים אַראָפּ און געהייסן יעדער איינער זאָל דער־לאַנגען מיט דער האַנד איינמאָל. איינער, געדענק איך, האָט דערלאַנגט לפני משורת הדין, האָט ער באַלד אויפן אָרט געכאַפּט אַ שטאַרקן פּאַטש אין פּנים. נאָך דער עקזעקוציע האָט ער מיך אויפגעשטעלט, צוגעפירט צו דער טיר, אָנגעטאָן מיר אַ ווייבערישן פאַרטוך, אַריינגעשטעקט אַ וואָלגער האָלץ אין קאַרג אַריין און באַפוילן מיר צו פויקן מיט מיין פוס אין טיר און שרייען „נעגל וואַסר, נעגל וואַסר!״ דאָס איז געווען צומאָרגענס נאָכדעם ווי איך מיט נאָך אַ יונגעלע (יענקעלע לאָזערס) האָבן געשווירן ביי די ציציות פונעם טלית קטן, אַז מיר׳ן נישט איבערטרעטן די שטוב מער פון דריי טריט אָן נעגל־וואַסער. עטלעכע טעג איז דאָס געווען אַ נאָווינע ביי די עלטערן און זיי האָבן געהאַט הנאה. אָבער ווי לאַנג איז דער שיעור? ביז עס איז נמאס געוואָרן, און מ׳האָט מיך פאַרמוסרט פאַרן רבין. האָב איך גענומען פויקן אין דער טיר מיט געוויין „נעגל־וואַסער״... מ׳קאָן זיך לייכט פאָרשטעלען, וואָס פאַר אַ שטראָף „דאָס פעקל״ איז געווען אַז עס האָט זיך אַזוי טיף איינגעשניטן אין זכרון.

עס דערמאָנט זיך אויך פון יענער צייט ווי דער „אלטער״ ז״ל, ר׳ איציקל׳ס פאָטער פלעגט אַרום דאָנערשטאָג שיקן זיין יונגערן משרת אין חדר אַריין אין מיטן טאָג ברענגען צו אים די צוויי יונגעלאַך: זיין אייניקל אשר און מיך אום מיטצונעמען אונדז ווען ער איז געגאַנגען מאַכן אַ הייסע וואַנע לכבוד שבת. אָפּ־זיצנדיק קעגן אַ האַלבע שעה אין וואַנע, האָט ער געהייסן מענדיל בעדער צוגיסן עטלעכע קאַנען קאַלט וואַסער און באַפוילן אונדז אַריינגיין. איך בין געווען דער

ערשטער אַריינצושטעלן אַ פוס און מיך ממש אָפּגעשרפּיט און מיט געוואַלד אַרויסגעשפּרונגען. מענדיל בעדער מיט דער שפּיציקער רויטלעכער באָרד האָט נעבעך געטראָגן די שווערע קאַנען מיט קאַלטע וואַסער ביז די וואַנע איז געוואָרן פול, און עס איז פאַר אונז נאָך אַלס געווען צו הייס. ביז היינט איז מיר נאָך אַ פּלא ווי ער האָט צוגעוווינט זיין קערפּער צו אַזאַ טעמפּעראַטור.

ביי דער געלעגענהייט דערמאָנט זיך די הייסע מקווה וואָס איז נאָר געווען איינגענטליך אַ וואַרימע. דאָרט האָבן זיך די יונגעלאַך געפּילט טאַקע ווי פיש אין וואַסער, אַרומגעשווימען ווער עס האָט נאָר געקאָנט שווימען, געטיקט זיך, געליאַרעמט. אָפּט האָט מען געקאָנט זען אַ יינגעלע, אָנהאַלטנדיק זיך אין דער פאַרענטשע פּלוצים שטיל געבליבן און ווי פאַרטראַכט ערנסט. דאָס האָט ער זיך באַפרייט פון דעם דרוק הינטן אין בויך, וואָס איז געווען אָנגענומען ווי אַ זאַך וואָס ווערט „בטל בששים“...

נאָכן אָנהויבן חומש, בין איך שוין געווען אַ יונגאַטש פון איבער פינף יאָר, פלעג איך שבת אינדערפרי גייען צו דיין טאַטן ע״ה פאַרהערן. דערמאָנט זיך אַזאַ עפּיזאָד. גייענדיק אַזוי צום „פעטער“ יחיאל דער מאמע אסתר רחל׳ס דערזעע איך אין מיטן מאַרק דעם „תם“. אַ לאַנגער, דאַרער יונג, וואָס איז געווען באַוווּסט מיט דעם נאָמען (געווען דאַכט זיך מיר דעם טויבן לייב׳ס אַ קרוב), וועמען חברה לאַבוזעס מיט אליהו מזיק בראש האָבן תמיד אָנגעטאָן צום טויט, געיאָגט און געפּלאָגט, און ער האָט זיך קיינמאָל ווי נישט ווייסנדיק געמאַכט. איך, דער שטילענקער, בין דאָ קיין מחותן נישט געווען. נאָר דאָס מאָל עפּעס — דער מאַרק איז געווען כמעט ליידיק — האָט מיך עפּעס דער בעל־דבר ווי אַ שטופּ געטאָן צו אים, און איך האָב מיך אָנגעשטרענקט, געדענק איך, אַרויפ־צוקוקן אים גלייך אין פּנים אַריין, און אַ זאָג געטאָן: „תם!“ און פייל פון בויגן אַוועק אַראָפּ צום סטאָק... מיט אַ מאָל דערפילט אַ זעץ אין קאָפּ, אַ פינצטערקייט מיט פונקען אין די אויגן, און באַלד נאָך דעם ווי אַ פּליאַסק אין פּנים און נאָז — דאָס בין איך אומבאַוווּסטזיניק אַוועקגעפאַלן אויף דער נאָז הינטערן גלחס באַרג אַנטקעגן דער בעקעריי (דעם קליינעם לאָזער׳ס, דאַכט זיך מיר) אויף דער אַנדערער זייט וועג. אויפגעוועקט האָט מיך די קאַלטקייט אין דער פּלעצע און זייטן פון דעם אָנטאָן וואָס איז געווען דורכגעווייקט מיט בלוט. איך האָב אויף גיך זיך דערשלעפּט צו דיין היים. דיין טאַטע האָט מיך דערזייען פון פענסטער, געכאַפּט און אַריינגעטראָגן מיך אין אַלקער אויף דעם בעט, און ער און דיין מאַמע האָבן געהאָרעוועט אַרום מיר מיט קאַלטע טוכער צום ווינד אין קאָפּ, געוואַשן,

גערייניקט, און אָפּגעשטעלט דאָס בלוטיגן. זיי האָבן אויך געזייען דאַצו, אַז דער ענין זאָל דורכגיין אָן אַ גרויסן טאַראַראַם.

דער רבי ר׳ איציקל האָט איבערגענומען אין זיין התנהגות אַ סך פון זיין פאָטער. יענער האָט ביי גרעסערע ספּעציעלע געלעגנהייטן נישט געזעצט זיך צום „פירן טיש״ ביז ער האָט נישט געהאַט 4—6 פון קליינוואַרג (אייניקלעך און קרובים) פון ביידע זייטן נעבן זיך — דאָס בית המדרש האָט געקאָנט זיין פול געפּאַקט מיט נאָך הונדערטער יידן פון דרויסן אין סאָד. מיך האָט ער אַלע מאָל געהאַט ביי זיין רעכטער זייט און שוין געזען דאַצו אַז די קינדערלעך זאָלן עסן שיריים. מיר איז שוין אָבער באַשערט געווען עס זאָל מיר נישט איינגייען. געווען דאָרט אַ ייד מיט אַ רויטלעך צוויי־שפּיציק בערדל אין אַן אַטלאַסענער קאַפּאָטע, וואָס האָט זיך אַלע מאָל ביי אַ סעודה באַוואָרנט מיט אַ פּלאַץ הינטער דעם רבינס שטול, נאָענט צום עמוד. אין מיינע אויגן האָט ער שוין אויסגעזעען ווי אַן עלטערער ייד. ער האָט געמוזט זיין אַ יאָר דרייסיק, דענק איך. ער איז געווען פון דער משפחה מיטן צונאָמען „קושטאַנעס״. געוווינט הינטערן הויז פון דער מומע אסתר־רחלס געוועלב, און געהאַנדלט, דאַכט זיך מיר, מיט ערדענע טעפּ. דער ייד האָט שוין געזען דאַצו, אַז דעם רבינס שיריים זאָלן מיר אויספּאַלן באָקעם: ווען איך האָב נאָר אויסגעדרייט דעם קאָפּ אויף לינקס, האָט דער ייד געקוקט אויף מיר מיט צוויי גרויסע רונדע שפּאַרבער אויגן, ביידע באַקן אָנגע־בלאָזן ווי בוכיבען און געקייעט, געקייעט... ער איז מיר ממש דערגאַנגען די יאָרן מיט זיין שטילער מלחמה וואָס איז געווען מאָטיווירט נאָר ביי קנאה. אָבער ער האָט מיך געמאַכט ליידן בשתיקה, ווייל איך האָב מיך געשעמט צו רעאַגירן בכלל, ווער שמועסט שוין דערמאָנען מיט אַ וואָרט.

צווישן די בעכעווער זכרונות פון יענער צייט אָפּשניט פאַרנעמט אַ בכבודדיקן פּלאַץ שליאָמקע דער פעלדשער (שליאָמקע בעל־שם!). אַן עלטערער, פעסט געבויטער מאַן מיט אַ גרוין קאָפּ און געראַזירט פּנים מיט רויטליכע באַקן; כמעט דער איינציקער גלוח וואָס דאָס שטעטל האָט טאָלערירט, ווי געגעבן אים אַ ספּעציעל הכשר. זיין הויז מיט די דריי טאָצן שילד איז געווען אויפן וועג צום בית־המדרש, און מען האָט אַלע מאָל געזעען דורך דער טיר ווו מ׳שערט, מ גאָלט אינווייניק, מ׳שטעלט באַנקעס, אַ מאָל געהאַקטע, אויף פּיאַווקעס. טיימאָל האָט מען געקאָנט זעען ביים אַיינגאַנג אַ יונגע פרוי מיט אַ קינד אויף דער האַנט:

„געוואַלד, ר׳ שליאָמקע קרוין, ראַטעוועט! — דאָס קינד איז מיר פאַרביי!״ — „וואָס זשע האָסט דו מיך נישט גערופן אַהיים?״ — „צוליב געלט, נאָט אייך די צוואַנציק גראָשן, אין דער היים קאָסט אַ פערציקער״. — „עסט ביי מיר קיין מציאות נישט האַנדלען. נאַ דיר דאָס פלעשל רפואה און גיב מיר נאָך צוואַנציק גראָשן״. קיין דרך־ארץ איז נישט געווען, נאָר קיינער האָט אים נישט געוואָלט פאַר אַ שונא, טאָמער, מ׳זאָל אים נישט בעדאַרפן, און ער האָט דאַמיט ווי געהאַט אַ פאַטענט אויף זידלען־שנידלען און ניבול־פה — שליאָמקע מעג..

אין גוטע וועטערן פלעגט ער זיין אַרומגערינגלט אין מיטן מאַרק מיט אַ גרויסן המון פון „שעווצי־קראַוועצי״ און גלאַט ליידיקגייער און דרשנען ניבול־פה אָן אויפהער, און דער עולם־גולם האָט געקייכט זיך פון געלעכטער. געשלאָסן די פאַרשטעלונג־מיטינג האָט ער מיט אַ שטאַרקן „אויסרוף״ וואָס איז געקומען נישט פון מויל... און דער עולם האָט שוין געוווסט, אַז דאָס האָט זיך דער פויערהאַנג אַראָפגעלאָזט און מיט געלעכטער זיך צוזייט. איין איינציק מאָל געדענק איך האָט ער געקראָגן אַן אָפּשניט, אַז אַפילו ער, שליאָמקע, האָט זיך געפּילט געפּלעפט. געווען איז עס ביי יונה בראַנד (לאָמער יונה) אין געוועלב, וואָס איז געווען דער צענטער (אַבלאַג) פון אַלע פאָרגעשריטענע, ווי אויך שליאָמקעס. אַריינגעקומען ביילטשע (גרשון׳ס, דאַכט זיך) וואָס האָט געוווינט בשכנות, קעגן איבער הערשעלע ר׳ הללס. זי איז נאָר וואָס געהאַט געוואָרן אַ כלה. איר פּנים איז געווען שיין ווי די זון, אויך געווען קלוג און אינטעליגענט, נאָר אין וווקס זייער קורץ און אַזוי ברייט ווי הויך. ר׳ שליאָמקע, ווי זיין שטייגער איז געווען, האָט געגעבן אַ כאַפּ־אָן מיט זיין גאַנצער לאַפּע פאַר אַ קניפּ און געווען גרייט פאַר אַ גרויסע אָוואַציע. אָבער אומדערוואַרטעט האָט איר געשליפן צינגל אים אַוועק־געלייגט אַ מענה־לשון אַזוי קינסטלעך, אַז ער איז ווי מיטאַמאָל איינגעשרומפּן און קוים זיך אַרויסגערוקט פון געוועלב מיט עפּעס אַ גאָר ניבול־פּה׳דיקע באַמערקונג.

מיט איין וואָרט, שליאָמקע איז נישט נאָר אַ נאָמן געווען נאָר כמעט א אינסטיטוציע.

ב

...האָסט מיך איבערראַשט, יעקב, אַז מיין שטיקל ידידי־בריוול צו דיר איז גאָר אַ סחורה פאַר אַ רעדאַקטאָר צם דריקן די שטיקלאך זכרונות, מ׳שטיינס געזאָגט, פון בעכעווע. אויב עס איז אים ליעב איז מיר ניחא, ווי מען זאָגט אין יידיש. זאָל אים ווויל באַקומען.

אגב, געדענקסט דו ווי אַזוי דאָס שטעטל האָט געקרוגן דעם נאָמען? איך גלייב, אַז דער רבי ר' איציקל האָט עס דיר אויך דערציילט (אַלס שפּאָס פאַר־שטענדליך). ווען אדם הראשון האָט פאַר פסח צייט געפירט חוה'ן צום רבינ'ס בית־המדרש און זי האָט בשום אופן נישט געקאָנט אַרויסשלעפּן די פיס אין שטיוועלעך פון דער בלאָטע, האָט ער זיך געריידצט מיט איר: בע—חוה—בע—חוה...

עס וואונדערט מיך, ווי קומט עס דו זאָלסט פרעגן, פאַרוואָס מ׳יין שטימונג איז אַזוי טרויעריג־געדריקט ווען איך שרייב וועגן בעכעווע. דער אמת איז, ווען איך טראַכט וועגן בעכעווע וואָס איז אַזוי טיפּיש פאַרן יידישן שטעטל בכלל, האָב איך באַלד פאַר די אויגן דאָס בילד פון יענעם לעבן, וואָס איז אמת געוועזן — רעלאַטיוו — גייסטיג רייך און פיל מיט אינהאַלט, אָבער... געבויט אויף נסים אין אַ אַטמאָספער פון קנאה־שנאה און געוואַלדיקער אָרימקייט. עס איז באמת אַ גרויסער נס וואָס פון דער גהינום'דיקער אומגעבונג איז נאָכן מבול געבליבן אַזאַ שארית הפליטה, וואָס האָט די פעהיקייטן און זכיה אַזוי צו באַטייליגן זיך אין דעם ווידעראויפבוי פון ישראל.

און ווידער וועגן אונזער אַמאָליקע בעכעווע מיט בערך 60 יאָר צוריק.

מיין צווייטער רבי (מלמד) איז געווען איטשע־מאיר. דאָס „חדר״ איז געווען אין זיין שטוב, ווו ער האָט געוווינט מיט זיין ווייב די רביצן און דאָכט זיך צוויי קינדער, אַ כלה מיידל און אַ זון, שוין אַ דערוואַקסענער בחור, אַ בית־המדרשניק. די הייזקע וואָס איז בעשטאַנען פון דער שטוב מיט אַ קאַמער ביי דער זייט פון דעם איינגאַנג איז געשטאַנען אויפן בערגל אויף דער רעכטער זייט איבערן לובלינער וועג. קעגנאיבער איז געווען דעם גרויסן לאָזורס דייטשע בעקעריי. ווו מען האָט געעפנט די טיר פון חדר, איז אויף דער רעכטער זייט געשטאנען דאָס פאַס מיט וואַסער מיט אַ גרויסער מעשענע קואָרט אויפן צודק, און באַלד דאַנעבן — דאָס פאַמעשאַף. בערך אַנדערהאַלבן טריט פון דאָרט — דעם רבינס שטול אויבן און דער טיש מיט צוויי לאַנגע בענק פון בײדע זייטן פאַר די תלמידים. דער פענסטער איז ארויסגעגאנגען אויפן „פּאָדוואָזשע״ געגען איבער וויטיגלס שטאַל. מ'האָט אויך געזעען אַ טייל פון לובלינער וועג און אַ פּיצל פון אינגרינס מיהל. פון דער לינקער זייט טיר איז געווען דער גרויסער באַק־אויוון אין קיך, און פון דאָרט ביזן 2־טן פענסטער איז געווען אָנגעצויגן אויף אַ שטריקל אַ פּוירהאַנג, וואָס האָט אָפּגעטיילט דער „חדר״ פון דער אלקער. צום פראַנט פון פוירהאַנג זענען געווען צוגעשפּילעט „שיר המעלות״, ווען עס איז ווער פון דער משפחה געלעגן אין קימפעט...

אין דעם „חדר” האָבן מיר אָנגעפאַנגען לערנען גמרא. איך האָב מורא אז אַלס וואָס איז מיר געבליבן פון דאָרט איז „שנים אוחזין בטלית” און „שור שנגח את הפרה”. דער עיקר ווי איך געדענק האָט מ'בדאַרפט האַלטן אַן אויג אויפן רבינס פנים מ'זאָל וויסן וואָס צו ענטפערן. אַז זיינע באַקן אינטער דער באָרד האָבן זיך אַזוי ווי געגומען אָנבלאָזן, האָט דער גוטער תלמיד שוין געוווּסט אונטערצוכאַפּן „פטור” און באַלד געקריגן געלויבט מיט אַ קניפּ אין בעקל. פון די חברים געדענק איך הלל־משה און יענקעלע נחמיה־איטשעלעס, אָדער בעסער יענקעלע חוה ר' יצחק שוחט'ס, וואָס האָט אַלעמאָל געטראָפן נעבעך ווי אַ בלינד פערד אין גרוב אַריין, און אויסגעשריגן, ריכטיגער אונטערגעכאַפּט... „חייב!” און באַלד אויפן אָרט געקריגן זיין עונש. דער רבי איטשע־מאיר האָט געהאַט אַ מין שוואַכקייט צו יענקעלעס אונטערשטע ליפּ און צום לעפל פון רעכטן אויער. דאָס יונגעלע איז בלי גוזמה צוויי מאָל אַ וואָך געוואָרן צובלוטיגט אָדער פון מויל אָדער פון אויער, און איינמאָל געדענק איך — פוןביידע. איך ווייס נישט פאַרוואָס נאָר דאָס יונגל איז אַלעמאָל געווען דאָס „כפרה הינדל”. אפשר ווייל זיין פאָטער האָט שטאַרק געלויבט דעם מלמד כּאַר זיין קאַטעווען. עס איז באמת פּאַראַן וואָס צו געדענקען, ווי איטשע־מאיר פלעגט אַזוי אָננעמען יענקעלעס אינטערשטע ליפּ און לאַנגזאַם, שפּילענדיק, ציהען צו ביסלאַך, אַ ביסעלע שטאַרקער... ביז ער האָט אָנגעהויבן בלוטיקן. עס פאַרגנבעט זיך אַ מאָל אַ חשד, אַז ער האָט אפשר אַ הנאה געהאַט פון זיין קאַטעווען, כאָטש עס לייגט זיך נישט אויף דעם געדאַנק. אין זיין היים פלעג איך זיין אַן עדות, ווי זיין פאָטער נחמיה'לע פלעגט אים אַריינשמייסן פאַרן „זולל וסובא” — ער איז נאָך קיין שעה נישט אין שטוב און זע נאָר ווי ער האָט שוין באַלד צורעכט געמאַכט דאָס ברויטל, אַז מ'הערט נישט מער ווי 'צאַאַסן' (צי עסן)”.

אַהיימגייענדיק פונעם חדר האָבן די יינגלעך געפירט קליינע מלחמה'לעך צווישן זיך. „אמת גרויסע מלחמות” זענען אָנגעגאַנגען צווישן פאַרשידענע חדרים. באַזונדער האָבן זיך אויסגעצייכנט אליהו מזיק מיט זיין טשאַטע און די חברה פון „יענער צאַל” אונטער וועלכער איז געווען דאָס באַד. פון יענער גרופּע איז שמואל הערשעלע רופא'ס געווען אַ שם־דבר... אַ הפקר יונג. זיין קלענערער ברודערל, פישעלע, האָט געהאַט אַ נאָמען פון אַ אָרענטליך יונגל וואָס גייעט אין בית־המדרש צוויי מאָל אַ טאָג. זייער פאָטער, הערשעלע רופא, איז געשטאָרבן יונג, איך געדענק אים קוים. מען האָט אים גערופן הערשעלע פיזיק, וואַרשיינליך פון וואָרט Phithisis (TB) סוכאָטע ר"ל... אַ פּראָמינענטע פיגור איז געווען שמואל

יענקל רופא׳ס. ער איז אויך געוואָרן אַ יתום זייער יונג. אַלס קליינער יאַט איז ער געווען ווייט פון אַ בעל־הבית׳יש יונגעלע. אַזוי צום ביישפּיל, אַז מען האָט זיך אַרומגעיאָגט ביים „פּאַלאַץ״, האָט ער געכאַפּט און אַרונטער־געלאָפן זיך באַהאַלטן אונטער... זיין גרויסער שוועסטערס קלייד (זי איז געווען אַ הינקעדיקע און געטראָגן אַ ספּעציעל גרויס מלבוש). ווען ער איז אַ ביסל אונטערגעוואַקסן און געוואָרן אַ יתום, איז ער געוואָרן פרום, געדאַוונט דריי מאָל אַ טאָג און געזאָגט יעדעס וואָרט צוויי מאָל כדי נישט צו ריזיקירן צו פאַרפיילן אַ וואָרט...

עס דערמאָנט זיך אַ גרויסע געשעהעניש אין בעכעווע. דאָס שטעטל איז, ווי מ׳זאָגט, געגאַנגען „כאָדאָראָם״. געשעען איז דאָס ווען מ׳האָט נאָר וואָס געהאַט דורכגעפירט דעם טעלעגראַף מיט די נייע סלופּעס אַריינגעשטעלט אין מאַרק. מ׳האָט שוין געשמועסט אז מ׳וועט דורכפירן אַ שאָסיי. ביילטשע לאָזער־בעקערס פון „יענער צאָהל״ (נעבן מיגורסקיס אַפּטייק), אַ כלה־מיידל, אַ שיינע, האָט מ׳געזאָגט איז געווען אין לובלין און געבראַכט פון דאָרט אַ הוט. שבת האָט זי דעם הוט אָנגעטאָן און אַרויס אויף שפּאַציר צום הויפּישן־וועג דורכן מאַרק. מ׳איז געלאָפן פון אַלע זייטן קוקן אויפן „בייזן וווּנדער״. מיטאַמאָל איז אָנגעלאָפן דער שטאָט־לאָבוז שאַמליאָק, אַראָפּגעכאַפּט דעם הוט פון איר קאָפּ און פייל פון בויגן, ווי אַ וועווערקע אַרויף אויפן סלופּ פון טעלעגראַף ביז צום שפּיץ און אָנגעטאָן דעם הוט אויפן שפּיץ קלאָץ. דאָס מיידל האָט פון בושה, האָט מ׳געזאָגט, אַוועקגעחלשט, און די געלכטרן זענען געגאַנגען עד לב השמים...

עס דערמאָנט זיך, אַז מיט יאָרן שפּעטער האָב איך דורכגעמאַכט אַן ענלעכע ערפאַרונג. איך האָב דעמאָלט געקאָנט אַלט זיין, דענק איך, אַ יאָר צען (לאַנג פאַר תפילין לייגען). די מאַמע ע״ה האָט מיך אויסגעפּוצט אין מיין ניי־געהאַקטע קאַפּאָטקע לכבוד שבת נחמו און מיט אויגן פיל מיט ליבשאַפט מיך אַרויסבעגלייט פון שטוב אויף אַ שפּאַציר צום רבין, דאַכט זיך. מיט יעדער טריט איז די חברה נייגערעגע בעגלייטער געוואקסן אַלץ גרעסער. איך האָב באַלד אויפגעשטעלט דעם קאָלנער פון מלבוש צו פאַרשטעלען דאָס קעלנערל מיטן שניפּס, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן, און ביים צוקומען צום מארק האָב איך שוין געהאַט אַ ריזיקע שטילע „לוויה״. מיטאַמאָל האָט זיך באַוויזן אליהו מזיק מיט זיין טשאַטע און שטאַרק באַדראָענדיק גענומען מיך יאָגן. איך האָב באַוויזן צו לויפן שנעלער און אַריין אין גלחס סאָד. דער סאַדאָווניק, דעם רבינס אַ חסיד, וואָס האָט מיך געקאָנט, האָט מיך אָפּגעראַטעוועט פון זייערע הענט. עס האָט גענומען יאָרן ביז דער

עולם האָט זיך צוגעוווינט צו די „פאַצעטן" וואָס האָבן זיך געהאַט אָנגעקלעפּט קיין וואַרשע און אַהיימגעקומען אויף פּסח יעדעס יאָר, איינציקע שוין „קורץ" געקליידעט ר״ל.

אין „חדר" געדענקט זיך האָט מען אין דער פרי קודם כל אָפּגעדאַוונט, געלערנט די פּרשה פון דער וואָך, און נאָכער „געזאָגט דעם שעור", און נאָכדעם ערשט אַ זייגער 11—12 געגעסן „אָנבייסן". דער רבי האָט זיך „געוואַשן צום טיש", געמאַכט אַ המוציא, און די רביצן האָט אים געשטעלט צום טיש אַ שיסל הייסע גריץ. די תלמידים ווידער האָבן יעדער אַרויסגענומען זיין פּעקעלע פון קעשענע, וואָס די מאַמע האָט מיטגעגעבן. געוויינלעך איז עס באַשטאַנען פון 2 פּענעצן היימישן שוואַרצן ברויט, געבאַקן נאָך פרייטאָג, נישט באַשמירט נאָר „באַלעקט" מיט גענזן־שמאַלץ. דאָס האָט געמוזט זיין גענוג עסן ביז „וועטשערע", ווייל אויף דער נאַכט נאָך מעריב איז געווען דער גרעסטער מאָלצייט. אַן אויסנאָם איז געווען הלל־משה, אַ זייער שיין און איידל ייִנגעלע, וואָס זיין מאַמע שאָשע (אַ טייערע יידישע מאַמע) האָט זיך ממש געשפּיגלט אין דעם זונדעלע, און אים געבראַכט אין חדר אַריין יעדן טאָג אַ חוץ מיטוואָך, ווען עס איז געווען אַ יריד, צוויי גרויסע פרישע, נאָר וואָס פון הייסן אויוון דייטשע בייגל בעדעקט דורך־און־דורך מיט מאָן און דערצו נאָך אַ גרויס שטיק פּוטער צו באַשמירן די בייגל. ער האָט געהאַט אַ גוט האַרץ, און מיטן גאַנצן האַרצן האָט ער אָפּט געבעטן, אַז ווער פון די קינדער זאָל אויך מיטעסן, אָבער דאָס איז געווען קעגן די כללים און כמעט ווי פאַרבאָטן. מיר זענען געווען שטיקלעך קרובים מיט אים פון מיין מאַמעס צד. בדרך כלל איז אַ בעל־הבית׳יש ייִנגל געווען ערצויגן פון סאַמע קינדהייט אַז אַ ייד טאָר נישט זיין אַריינגעטון אין דער אכילה, ווייל דאָס איז אַ שלעכטע מידה וואָס פּאַסט פאַר אַ גוי... דער עיקר מוז אַ בחורל זיך לערנען זיין אַ מענטש צווישן מענטשן, אַרבעטן און שטרעבן צו אַ תכלית; בשום אופן נישט נאָכגעבן דעם זולל וסובא, דעם פרעס. דער גאַר פרומער האָט געוויינלעך געשטעלט דעם טראָפּ אויף עבודת הבורא, דאַווענען און דינען דעם בורא עולם.

נאָך איטשע־מאיר׳ס חדר האָב איך געלערנט ב״י הערשעלע ר׳ הלל׳ס. ער איז נישט געווען קיין פּראָפעסיאָנעלער מלמד נאָר אַ ייד אַ למדן, אַ זקן וואָס האָט אונטערגעקנעלט מיט עטלעכע, 4—6, ייִנגלעך מיט גוטע קעפּלעך, מער לשם יידישקייט אַלס אַ מדריך פון יונגן דור. דאָס האָט בעדאַרפט זיין דער תוך פון זיין מלמדות. זיין ווייב פעסיע האָט זיך פאַרנומען מיט דער פּראַקטישער זייט,

אָנגענומען דעם תלמיד, געמאַכט דעם פּרייז און איינגעקאַסירט שכר לימוד. זיין עבודה איז געווען לערנען. דער תלמיד האָט שוין בעדאַרפט זיין אַ שטיקל לערנער אַליין אום צו פאַרשטיין און כאַפּן וואָס דער רבי מיינט און וויל זאָגן, ווייל דער זקן האָט אינגאַנצן קיין צייט נישט געהאַט און גערעדט מער אויפן ווונק, אַרויס־געברומט אָפּגעהאַקטע ווערטער, וואָס זענען אַלע עפּעס ווו אַריין אין דער גרויסער געדעכטער באָרד אַריין. ער האָט זייער אַ סך געפלעגט שרייבן: רעיונות, פלוגתות, פּשעטלעך — זייער טיפע, האָט מען געזאָגט. געהאַלטן האָט ער זיינע כתבים אין אַ שטרענג־פּריוואַט הילצערנעם קעסטיל פאַרשלאָסן שטענדיק מיט אַ שלעסל, און דאָס שליסעלע געהאַלטן אין רעכטן ווּעסטל־קעשענע. דאָס קעסטל האָט אויך געהאַט אַ מין צווייט שטאָק, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיט אַ דעכל, וואָס האָט זיך גערוקט הין־און־צוריק. דאָרט האָט ער געהאַלטן זיינע וועלטלעכע לוקסוס־זאַכן, ווי: טאַבאַק צום שמעקן, אַ פּען־מעסערל צום שניידן די נעגל ערב שבת און אַ. וו.

הלל־משה פינקלשטיין האָט אויך דאָרט געלערנט מיט מיר צוזאמען. ער איז דאַכט זיך מיר געווען דער רביצינס אַ ברודערס אַ זון.

אַרום יענער צייט איז מיר געלונגען איבערצייגען מיינע עלטרן מיר צו ערלויבן פאָרן נאָך וואַרשע. דיין פאָטער ז״ל האָט מיך מיטגענומען און געווען זייער בייהילפיק. די „פאַצעטן״ וואָס פלעגן קומען אַ היים אויף פּסח פלעגן דערציילן נסים ונפלאות פון דער נסיעה מיט דער קאָליע (די באַן) און אַ זאָלכע גוזמאות, אַז עס האָט ממש געררייצט. ווי נאָר די באַן האָט זיך גערירט פון אָרט, האָבן די יידן באַלד צוזאַמענגעשטעלט אַ מנין, אָנגעטאָן טלית־ותפילין, אַוועק־געשטעלט אַ שליח צבור — אַ ייד מיט אַ שיינער באָרד און הדרת פנים, און בכלל זיך געפירט ווי אינדערהיים. נאָר אַ טומל האָט געמאַכט דער קאָנדוקטאָר וואָס האָט געכאַפּט אַ יידן, וועלכער האָט זיך נישט באַגנוגנט מיטן פאָרן פערטער קלאַס, כלומר, באַצאָלן דעם קאָנדוקטאָר 50% פון דעם בילעט, נאָר האָט געוואַלט פאָרן פינפטע קלאַס, אונטער דער באַנק, און נישט באַצאָלן גאָרנישט.

יעקב, איך בין צו ווייט פאַרקראָכן און עס קאָן זיך פאַרשלאָפן מי יודע...

דער דאָמינירענדער שטריך אין אַלע מיינע בעכעווער זכרונות איז די געפערליכע אָרימקייט און דער כמעט האָפנונגלאָזיקייט. אַביסל שפּעטער האָט דער ציוניזם אויפגעוועקט, אויפגעפרישט די יוגענד או אָנגעפאַנגען אַריינברענגען לעבן.

אין פראָנט פון „אידישער צענטער״ אין קאַנזאַס סיטי האָבן מיר אַ שיינעם

דענקמאָל אין ערע פון אונדזערע קדושים. פאַר אַקטיווער באַטייליקונג אין די קאַסטן האָט מען באַקומען דאָס רעכט אויסצוקריצן די נעמען פון די גאָענטע קדושים. איך האָב דאָרט פֿינף נעמען, הרב י. י. ראַבינאָוויטש איז דער ערשטער.

ג

...אין דער צייט־אָפּשניט פון מײַנע פריִע קינדער־יאָרן האָב איך זיך אָפּגעשטעלט ביים לעצטן „חדר" פון ר' הערשעלע ר' הלל'ס. דאָס האָט געמוזט זיין בערך אַרום 1908—1909, ווען איך בין געווען שוין אַ יונגאַטש פון 11—12 יאָר. דער רבי איז טאַקע געווען געאַכטעט אין שטעטל אַלס אַ גרויסער תלמיד חכם, אָבער איך האָב ביי אים קנאַפּ־וואָס אויסגעלערנט. ווייזט אויס, אַז מיין מאַמע ע"ה האָט אין דעם נישט געזעען קיין תכלית; זי האָט געהאַט גאַנץ אַנדערע השגות און חלומות וועגן דער צוקונפט פון איר בן יחידל. אַליין איז זי אויך געווען יונג, לויט אונדזערע היינטיקע באַגריפן, אָבער שוין אַ פרוי אין אירע מיטל־יאָרן לויט די באַגריפן פון יענער צייט, בערך 34־35 יאָר. געשטאַמט פון גרויס יחוס, איר מוטער איז געווען אַן אייניקל פון ר' מענדעלע רימאַנאָווער, וואָס איז געווען אַ מחותן פון רבין ר' נחמיה'לע, דעם „יהודי הקדוש"'ס זון. איר שוועסטער איז געווען די בעכעווער רביצין, איר מאַן דער רבי, אַ רעכט אייניקל פון דעם „יהודי הקדוש". צו כרום איז מיין מאַמע נישט געווען, יעדנפֿאַלס נישט פון די „וצדקתך'ס"; געלעזן האָט אַלץ וואָס איז געווען צו לעזן אין יידיש און זייער אָפט פאַרגעלעזן פאַרן טאַטן און טייל מאָל אויך פאַר אַנדערע צוהערער, ווי איך געדענק: מענדעלען, י. ל. פרצן, שלום עליכמען, און אַנדערע, און אַלע האָבן ממש געלעקט די פינגער...

אַרום יענער צייט האָבן די פּאַטריאָטישע פּוילישע פּריצים פון שטעטל און אומגעגנט געקריגן די דערלויבעניש פון דער רוסישער רעגירונג צו עפענען אַ שולע, וואָס האָט זיך גערופן „שקאָלאַ מאַטשיעזשאַ", און איז געווען פריי פאַר אַלע. מיין מאַמע האָט געמוזט דורכגיין אַ שווערע צייט פון קעמפן מיט דער משפחה און מיטן שטעטל בכלל, אום מיך אַריינגעבן אַלס תלמיד אין דער גוייִשער שולע, מיטן צוזאָג, אַז מ'וועט דאָס קינד באַפרייען פון שרייבן אין שבת. אין יענער צייט האָבן די פּאָליאַקן זיך באַמיט צוצוציִען יידישע קינדער צו זייער פּאַטריאָטישער אונטערנעמונג. די שולע איז געווען אין ביילע רייצים הויז אויפן צווייטן שטאָק, און די לערערין וואָס האָט א־יך דאָרט געוווינט האָט

געהייסן פּאַני ראַסקאָוואָלסקאַ. אויף וויפל איך געדענק בין איך במשך פון ערשטן לער־יאָר געווען דאָס איינציקע יידיש יינגל אין קלאַס. צום סוף יאָר, אָנפאַנג זומער, איז געווען אַ צוזאַמענפאַר פון אַרומיקע פוילישע פריצים צום פאַרהער פֿון די תלמידים. אויבן־אָן איז געזעסן דער גרויסער פריץ, וואָס איז אויך געווען דער שופט אין בעכעווע, פאַן קאָווערסקי, נעבן אים די סקאָווינסקעס, בודנער און אַנדערע. מ׳האָט אויסגערופן די תלמידים ביי די נעמען, און נאָכן ענטפערן אויף אייניקע פראַגעס האָט אַ פּריץ אָנגענומען אַ פולע גאָרשטש גוטע קאָנפעטן אין קאָלירטע פּאַפּירלעך און פריינדלעך דערלאַנגט דעם תלמיד. ווען מען האָט מיך צוגערופן, האָט די פּאַני ראַסקאָוואָלסקאַ געזאָגט מיר, איך זאָל דעקלאַמירן די פּאָעמע, וואָס מיר האָבן געלערנט אויף אויסנווייניק. ווען איך האָב פאַרענדיקט, האָט דער פּאַן קאָווערסקי מיך צוגערופן, אַ לייכטן גלעט געטאָן אין בעקל, און דערלאַנגט מיר צוויי פולע גאָרשטשעס קאָנפעטן, וואָס האָבן אָנגעפילט אַלע מיינע קעשענעס. איך בין געלאָפן הענדעם־פּענדעם, אונ־טערשפרינגענדיק אַהיים. עס קלינגט מיר נאָך אין די אויערן מיין טאַטעס ע״ה באַמערקונג, אַז עס פּאַסט גאָרנישט פאַר אַזאַ בחור ווי איך אַזוי צו לויפן, אַז עס וואָלט שוין צייט געווען צו האַלטן זיך מער „סטאַטעטשנע״.

נאָך דעם שול־יאָר בין איך געוואָרן אַ בית־המדרש׳ניק.

דאָס בית־המדרש איז געווען די הויפּט־אינסטיטוציע אין און אַרום וועלכער עס האָט זיך קאָנצענטרירט כמעט דאָס גאַנצע גייסטיקע, ווי אויך געזעלשאַפטלעכע לעבן פון שטעטל. דאָס איז געווען אַן עלטערע הילצערנע געביידע, זייער אַ גרויסע לויט מיינע באַגריפן פון יענער צייט, געשטאַנען אין פראָנט פון דער מערב־וואַנט פון דער געמויערטער שול, אין וועלכער מ׳האָט נאָר געדאַוונט שבתים און ימים־טובים, אויסער דעם פּוליש, וואָס איז געווען פון דער רעכטער זייט און געצויגן זיך אין דער גאַנצער לענג פון אַריינגאַנגס־קאָרידאָר צו דער שול אַליין. אין דעם פּוליש האָבן בעלי־מלאכות געדאַוונט מייסטן פרימאָרגנס פון אַ גאַנ־צער וואָך. דאָס לעבן אין בית־המדרש איז אָנגעגאַנגען דעם גאַנצן טאָג ביז שפּעט ביינאַכט. איידער ס׳האָט געוּמען טאָגן האָט געדאַוונט דער ערשטער מנין, וואָס האָט געווײנלעך כמעט אָנגעפילט דעם מקום קדוש און איז באַ־שטאַנען פון בעלי־מלאכות, הענדלער, דאָרפס־גייער, אָדער „לייפערס״, ווי מ׳האָט זיי גערופן, און סתם זריזים לעבודת־הבורא — אַלע יידן, וואָס האָבן געוואָלט זיין פריי צו גיין זוכן דאָס „פּיצל פרנסה״ גאַנץ פרי. נאָכער האָבן געדאַוונט נאָך מנינים ביז אַ זייגער 10־11. עס זענען געווען אייניקע, וואָס האָבן

אָפּגעדאַווענט „פון פאָרנט און פון הינטן" און אָפּגעלייגט דעם טלית־און־תפילין ביז שפּעט בייטאָג, און דערווייל געלערנט אַ בלעטל גמרא, געבלעטערט ספרים, אַ מאָל אויך אַהיימגעגאַנגען דערווייל טרינקען אַ גלעזל וואַרמס, טיי אָדער „באַוואַרקע" (הייס וואַסער מיט מילך) — אַלץ יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט צו וואָס זיך צו איילן. ביים עמוד, אויפן באַלעמער און אויפן גאַנצן שטח איז אָנגעגאַנגען דאָס דאַווענען בציבור, אייניקע אין דער שטיל (בלחש) מיט גרויס כוונה, אַנדערע — אויפן הויכן קול מיט העוויות און תנועות; און אין דער זעלבער צייט איז אָנגעגאַנגען דאָס לערנען ביי די לאַנגע טישן און בענק, לענג־אויס די צפון און דרום־ווענט. שפּעטער בייטאָג, ספּעציעל צווישן מנחה־מעריב, האָבן יידן געשמועסט, גערעדט פּאַרשידנס, מייסטנס פּאָליטיק און נייעסן איבער דער וועלט, געשעפּט פון דעם קוואַל וואָס האָט געלייענט דעם „הצפירה"־בלאַט. די הייסע שמועסן זענען מייסטנס אָנגעגאַנגען אַרום דעם קאַפּליאַנע אויוון ביי דער מעריב־וואַנט. אָט געדענק איך: שטייט אַ הויכער ייד אין צענטער פון אַ גרופּע — אַ רעדל און טייטלט מיטן רעכטן פינגער איבער דער דאָלאָניע פון דער לינקער האַנט „אָט דאָ איז יאַפּאָניע און דאָ איז פּאָניע" — ער וועט פּאַרט־אַ־טוטו נישט איינגעמען!" אויסציִענדיק דעם „נישט" בקול רם. „אָט — שרייט ער — גייט שוין אַדמיראַל מאַקאַראָף מיטן גרויסן פלאָט און ר'וועט זיי פּאַרשפּייען, מיט די היטלען פּאַרוואַרפן".

לינקס־אויס דער מערב־וואַנט, אין דער הויך, אונטער דער סטעליע, איז געווען אַ לאַנגע ריי פענצטער פון דער ווייבערישער שול. פון דאָרט האָט זיך איינגעשניטן אין זכרון, אויסברוכן פון שטאַרקן געוויין, וואָס האָבן זיך אויך אַזוי מיט אַ מאָל אָפּגעשטעלט.

איך בין געוואָרן, ווי איך האָב געזאָגט, אַ בית־המדרשניק, אָבער ס'איז נאָר געווען כלומרשט געלערנט. אַרום יענער צייט איז צוריקגעקומען אַהיים יאָסעלע שבע־האָדיסעס, אַן אָנגעזעענער לערנער אין בית־המדרש, וואָס האָט מיט אַ צייט פריער צוזאַמען מיט חיים מאַרכעווסקי (ד"ר חיים דיאַמאַנד) „אָוועקגעלאָזט" זיך קיין אָדעס. דאָס האָבן זיי נאָכגעטאָן אהרעלע דאַרפסמאַן, וואָס האָט עס פריער געהאַט געטאָן און צוריקגעקומען אין אַ פּאַלערינע און קאַפּעלוש און געוואָרן אַ לערער פון די מיידלעך. יאָסעלע איז געוואָרן מיין לערער פון לשון קודש. מ'האָט מיר אויסגעשריבן אַ לשון קודש ביכל „מורה לשון", און ער איז געקומען צו מיר, דאַכט זיך מיר, צוויי מאָל אַ וואָך געבן

לעקציעס ביז... ער האָט זיך שטערבלעך פֿאַרליבט אין דער שיינער אסתּר'ל, דעם בלעכערס טאָכטער. דאָס איז געווען די ערשטע גרויסע ליבעס־דראַמע, וואָס האָט זיך פֿאַרענדיקט מיט אַ חופּה ביי דער שול צו וועלכער עס זענען געגאַנגען קינד און קייט. איך געדענק מיך נאָכלויפנדיק מיט אַנדערע יינגלעך און אַריין אין אַ בלאָטע איבער די קני. דאָס שטעטל האָט אַ לאַנגע צייט גערעדט פֿון דער חתונה דורך אַ „פֿאַרליאַפּעניש". חיים האָט זיך אויך גענומען צום זעלבן לערעריי. עטלעכע יאָר שפּעטער בין איך אויך געווען אַ לערער אין שטעטל פֿאַר אַ קורצער צייט און געגעבן פּריוואַטע לעקציעס. מען האָט מיר געצאָלט אַ „פּערציקער" (20 קאָפּיקעס) אַ וואָך... מיין לערנען לשון קודש האָט נאָר באַדאַרפֿט זיין אַ צוגאָב צום עיקר, וואָס איז געווען לערנען אין בית־המדרש.

אונטער דער שול האָט זיך געצויגן דער לאַנגער הילצערנער פּאַרקן פֿון „הייליקן אָרט", וואָס האָט פֿאַרנומען אַ גרויסן שטח באַרג אַראָפּ. פֿאַר אונדז קינדער האָט יענע גאַנצע געגנט געהאַט אַ נאָענטע שייכות מיט „יענער וועלט". דער לאַנגער פּאַרקן האָט זיך אָנגעפֿאַנגען פֿון אַ הילצערנער אַלטער געביידע, וואָס האָט געהייסן „דאָס הקדש". דאָס איז געווען די אַכסניה פֿאַר די „מדינה־גייערס" (אָרעמעלייט, וואָס זייער פּרנסה איז געווען גיין איבער די הייזער פֿון שטעטל צו שטעטל). דאָרט האָט אויך געוווינט דער אונטער־שמש, זלמן־יעקב. אין די גאָר פֿריִע קינדערשע יאָרן איז דער זעלבער זלמן־יעקב געווען אין אונדזערע אויגן ווי עפּעס אַ ספּעציעלע מיסטעריעזע באַשעפֿעניש, וואָס האָט געהאַלטן די פֿאַרבינדונג צווישן די וועלט און יענע וועלט. אַלע יינגלעך אין חדר האָבן געוווּסט, אַז ווען עס טרעפֿט אין שטעטל אַ מת — אין מאָמענט פֿון יציאת הנשמה, שפּרינגט די קליאַמקע פֿון זלמן־יעקבס טיר אַראָפּ און ער ווייסט באַלד צו קומען מיטן טהרה־בעט. אויך שפּ״ט ער מיר פֿאַר די אויגן, ווי ער איז אַריינגעקומען צו אונדז אין שטוב ווען מיין מאַמע האָט שרעקלעך געוויינט ביים וויגל פֿון מיין קליין ברודערל, און דער טאַטע איז אויך געזעסן אַ פֿאַרצוקטער און פֿאַרטרויערטער — צוגעגאַנגען צום וויגל, גענומען דאָס קינד אונטערן אָרעם און אָן אַ וואָרט דערמיט אַוועק.

זלמן־יעקב האָט געקלאַפּט אין שול יעדן פֿרימאָרגן „מיטן טאָג צו גלייך". ער האָט אויך געטראָגן די שטאַנגען און אויפֿגעשטעלט די חופּה פֿאַר דער שול, ווען מען האָט געפֿירט דאָס פּאָרל צו דער חופּה. ער האָט אויך געלייגט דאָס גלעזל אונטער דעם חתן'ס פֿוס און אים באַפֿוילן עס צו צעברעכן. זיין פֿונקציע

איז אויך געווען פרייטיק־צו־נאַכטס, נאָכן דאַווענען אַ קלאַפּ טאָן אין בעלעמער און אויסרופן, אַז דער־און־דער בעל־הבית רופט דעם עולם אויף אַ שלום־זכר פאַר ביבער־מיט־אַרבעס, נאָכן עסן, פאַרשטייט זיך. ער האָט אויך טייל מאָל אויסגערופן, אַז דער ערב האָט זיך ערגעץ־ווו איבערגעריסן און מ׳טאָר נישט טראָגן; דאַן האָבן מיר, די קליינע יינגלעך, דערפילט אונדזער חשיבות אַהיימטראָגנדיק די טליתים און סידורים יענעם שבת.

צווישן די יינגלעך פון חדר איז אויך געווען באַוווסט, אַז עס זענען פאַראַן נעכט, ווען די מתים פאַרזאַמלען זיך נאָך חצות אין דער גרויסער גמויערטער שול, לייענען די תורה, און רופן אויך צו עליות. די פאַרשריפט איז געווען נישט צו גיין דאָרט ביינאַכט. טאָמער אָבער האָט געטראָפן און דו ביסט יאָ געגאַנגען און דערהערט דיין נאָמען „אויסרופן", האָסט דו שוין געמוזט גיין גלייך צום באַלעמער, נישט קוקן, חלילה, אויף רעכטס אָדער לינקס, אַרויפגיין און אָפּזאָגן די ברכות, און צוריק אַרויסגיין אויף דעם זעלבן אופן. זלמן־יעקב, האָט מען געזאָגט, האָט זיך געפילט דאָרט ווי ביי זיך אין דער היים. אַלס חדר־יינגל האָב איך איינמאָל געהאַט די אַמביציע גובר צו זיין דעם פחד וואָס איז אָנגעיאָגט געוואָרן אין חדר פון די קינדערישע מעשיות. און דאווקא אַהיימגעגאַנגען אין דער פינצטער מיט יענעם געסל צווישן דער שול און בית־הקברות; אַ צאָן־און־אַ צאָן האָט געקלאַפּט, און דערלויפנדיק צו דער היים האָב איך שוין געקלאַפּט אין פענצטער, מ׳זאָל אַרויסקומען מיך אַרייננעמען...

אַרום יענער צייט, ווען עס האָט זיך געהאַט אָפּגעשטעלט דאָס רעדן וועגן דעם יאַפּאָנטשיק און דער מלחמה, האָט זיך אין שטעטל אָנגעהויבן אַ „גערידער" וועגן „מינינעס" (מיינענדיק אימיענינעס). קינד און קייט האָבן גערעדט דערפון. עס האָט זיך דעמאָלט גענומען אַנטוויקלען דער מסחרישער פאַרקער מיט וואַרשע. האָט מען פון דאָרט אימפּאָרטירט דעם מנהג פון פייערן בציבור דעם געבורטס־טאָג. יונגוואַרג, בית־המדרשניקעס, און כלה־מיידלעך, וואָס האָבן באַשלאָסן צו ווערן פאָרטגעשריטן, פלעגן בשתיקה זיך צוזאַמענקומען אין אַ היים ווו מ׳איז רואיק געזעסן און געשמועסט, געלייענט די אויפקומענדיקע מאָדערנע יידישע ליטעראַטור בציבור; אַ מאָל אויך געכאַפּט אַ קערטל און איינגעאָרדנט אַ שטיקל סעודה׳לע, וואָס מ׳האָט גערופן „וועטשערינקע", געשמועסט, געלאַכט, פאַרבראַכט. אויך האָט מען אָנגעפירט פייערונגען פון „אימענינעס". די ערשטע גרויסע אימענינעס האָט די גרופּע געפייערט לכבוד חנה׳לע פויגעס, דאַכט זיך מיר, און דעם פראָמינענטן גבירס זון, דער בית־המדרשניק, יענקעלע אברהם

דוד׳ס איז אויך דאָרטן געווען. צומאָרגנס האָט זיך געטאָן חושך, דאָס שטעטל איז געגאַנגען כאַדאָראָם. אברהם דוד, אַ גרויסער, שטאַרק „באַליבטער״ שווע־רער ייד, אַ גביר, אַ תקיף, איז אַרויף אויפן בעלעמער און געשריגן אויף אַ קול „אַז נישט אומזיסט שטאַרבן אַזוי פיל קליינע קינדער!... יונגען מיט מיידן... מינינעס גאָר!״... און עס איז געווען אַ סדרה געוואַלד מינינעס! איך בין דעמאָלט נאָך געווען אַ קליינער יאָט פון אַ יאָר 7־8, נאָר אויף וויפל איך געדענק האָט דער טומל מיט מינינעס אַזוי ווי אַ ביסל אָפגעשטעלט דאָס „צולאָזנקייט״: די מלמדים אין די חדרים זענען געוואָרן שטרענגער, און פאָר אַ שטיקל צייט האָבן די תלמידים געהאַט „די זיבעלע ניכפּה״, און אין בית־המדרש האָט זיך שטאַרקער געמערקט דאָס בלעטערן פון ספרים און דער גמרא־ניגון איז געווען העכער און געדיכטער.

מסיבת פרידה לרגל עליתו של מנדלי ארליך לארץ־ישראל (1934)

צום אָבפאָר פון מנדלי ארליך נאָך ארץ־ישראל (1934)

1) עומדים (משמאל לימין): איינשטיין מאשה, גרוס האנט, רייס יהושע, ארליך חימי רייס ישראל־איטשה, ארליך ביילה, ארליך חיה, איינשטיין חיה. 2) (מימין לשמאל): נייזו אברהם, נייזר אַנז׳ה, אחותו של נודל ש., פרידמאן ברוך, פינלס שבע ובעלה, שאָשז אלעזר שלומ׳ס, פרידמאן יוסף, נודל גיטל־שמחה, פרלמוטר חנה־גיטל, ארליך ציבצה ינטשמיאן חנה־גיטל, לובלסקי וועבצה, פרידמאן שיינדלי. 3) (מימין לשמאל): רייכ אלקה׳לי, פרידמאן חנה, פרידמאן פינאלי, ארליך אביש, ארליך מנדלי, איינשטיין פ־יגה אשת אלעזר שלמה׳ס, פרלמוטר ברכה, ארליך רבקה׳לה, ארליך ברוך. 4) (ילדים, מימי לשמאל): אחות מאשה איינשטיין, בת של שאָשה, חיה יוטה, שרה ינטשמיאן, ילד ש שבעלע, חנה־אהרן שמחה נודל׳ס, מרכה׳לה, פנחס רייס

רבקה אַקערמאַן

מיין שטעטל בעכעווע

ווען עס קלינגט אָפּ אין מיר מיט אומענדלעכן טרויער דער נאָמען פון מיין היים און געבורטס־שטעטל בעכיווע, ווען אָט דער הייליקער נאָמען זינקט אַראָפּ אין מיין נשמה מיט אַזוי פיל וואַרעמקייט, מיט אַזוי פיל ליבע און באַדויער און מיינע אויגן ווערן אָנגעפילט מיט הייסע טרערן — דאַן אַנטשטייט אַ בלויער נעפּל פון אָט די טרערן, און דורך דעם דאָזיקן טרערן־שלייער זע איך די געשטאַלט פון מיין גאַנץ שטעטעלע: אירע 500 יידישע משפחות, איר מאַרק, אירע אַנשטאַלטן, רעליגיעזע און וועלטלעכע, אירע פּאַרטייען, איר קליינשטעטלדיקן טומל, איר פרומקייט, און דעם חן און די קדושה, וואָס איז געווען אויסגעגאָסן אויף איר; און מיט פולע צעבערס אין מיינע ליפּן, פאַרבלייכטע און פאַרשמאַכטע, מורמל איך אַ קדיש נאָך מיין פאַרשניטן היים־שטעטל בעכעווע, וואָס איז ווי אַ שטילע טויב דערוואָרגן געוואָרן פון די רוצחים. מיט אַלע כוחות באַהערש איך אויף אַ ווײַלע מיין ענדלאָזן צער, ווייל מיין נשמה און מיין געדאַנק ווילן זיך אָנהאַלטן אין דער עפּאָכע, ווען אַלץ אין מיין שטעטעלע האָט נאָך געלעבט, ווען אַלץ האָט געאָטעמט מיט שעפערישע כוחות, מיט עקשנות, מיט ביטחון, ווו עס האָבן געפינקלט די ווי אַ רעגנבויגן פאַרשידענע פאַרבן און ניואַנסן פון קהלשן און געזעלשאַפטלעכן לעבן אין אָט דעם טייערן נעסטעלע־היים, ווען עס האָט געשפּרודלט מיט תורה און קולטור אין דעם קליינעם יידישן ישוב, מיט פילאַנטראָפּיע און צדקה, מיט גמילות־חסדים און יידישע סאָלידאַריטעט.

איך וויל איצט פאַר זיך אַליין, פאַר מיין בענקשאַפט און טרויער, אויסמאָלן דאָס בילד פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן דאָרט, און מיט גרויס אָנשטרענגונג זיך דערמאָנען אין פּרטים און שטריכן, וואָס כ׳האָב נאָך פאַרגעסן אָדער דערגענצן אַנדערע איינצלהייטן דורך דער קראַפט פון מיין פאַרשטעלונג. ווייל א סך זאַכן זענען פון מיין באַוווסטזיין פאַרלוירן געגאַנגען, צוליב דעם, וואָס

איך בין נאָך גאָר יונג געווען, כמעט נאָך אַ קינד, ביים חורבן פון מיין שטעטל.

ווי אין אַ סך אַנדערע יידישע ישובים האָט אין אונדזער שטעטל דאָמינירט דאָס רעליגיעזע לעבן, אין אָט דעם לעבן זענען געווען איינגעפלאָכטן אַ סך אינסטיטוציעס, און אַנשטאַלטן, קודם־כל: די ערשטע צום דאַווענען און לערנען. אַ שיינע שול און אַ בית־מדרש, וואָס זענען שטענדיק, באַזונדערס אין שבתים און יום־טובים, געווען אָנגעפילט מיט מתפללים, תהילים־זאָגער, „עין יעקב" און משניות־לערנער. פון דאָרט פלעגט זיך כמעט תמיד דערטראָגן אַ ניגון פון יידישער דבקות, פון געזאַנג און השתפכות הנפש, וואָס פלעגט זיך צוזאַמענגיסן ווונדערבאַר מיט די אַרומיקע טענער פון דער נאַטור, מיטן צווישטשערן און געזאַנג פון די פייגל און מיטן פליעסק פון טייכלעך און טייכן, און דער רויש פון דיביימער און ווינט. עס האָט זיך געדאַכט, אַז אויך די פייגל, די ביימער און קוסטעס דאַווענען „יידישלעך" און פרום און גיבן אָפּ אַ לויב דעם בורא עולם, וואָס האָלט אויג אויף זיינע באַשעפענישן פון גרויס ביז קליין און שפּייזט יעדן מינדסטן מיט זיין גרויס חסד און רחמים. נאָך דער שול און בית־מדרש, גייען דער אַלטער רב רבי חמיה׳לי, וואָס מחמת זיין טיפער עלטער האָט שוין זיין אייניקל געהאָלפן אים אין פירן די רבנות, דער מורא־הוראה ר׳ ישראל ישעיה, די שוחטים און אַנדערע כלי־קודש, וואָס אַלע צוזאַמען האָבן זיי געבילדעט די גאָלדענע קייט פונעם יידישן קיום. עס זענען געבליבן אין מיין זכרון די זיסע געזאַנגען פון די פאַרשידענע חסידים אין שטעטל, וואָס אַ סך פון זיי זענען געווען פאַרזאַמלט אַרום דעם רבין רב איציקל, וועלכער האָט אָפּגעשטאַמט פון דורות צדיקים און גאונים. אָט דער רבי רב איציקל איז נפטר געוואָרן אין סאַמע אָנהייב פון דער מלחמה און זוכה געווען צו קומען צו קבורה אויפן אַלטן בית־עולם אין שכנות מיט זיינע הייליקע עלטערן און זיידעס.

נאָך די כלי־קודש גייען די צאָלרייכע חינוך־אינסטיטוציעס: די חדרים, די תלמוד־תורה, די בית־יעקב־שולע (ווו איך האָב געלערנט), זיי אַלע האָבן באַלויכטן דעם ישוב מיטן אייביקן ליכט פון תורה־פלאַם. דערנאָך קומען די פאַרשידענע צדקה־אַנשטאַלטן: דער ביקור־חולים, גמילות־חסדים און אויפן עקאָנאָמישן געביט די יידישע באַנק. דאָס אַלץ צוזאַמען האָט זיך געניייטיקט אין איבערגעגעבענע עסקנים און טוערס, וואָס האָבן נישט געשפּאָרט קיין צייט און מי די דאָזיקע אינסטיטוציעס צו דערהאַלטן ביים לעבן. צום באַדויערן געדענק איך שוין נישט די נעמען פון אָט די טרייע געזעלשאַפטלעכע טוערס. מיר דערמאָנט זיך אַ נאָמען, דאָס איז דודטשע רייס, וועלכער איז אויך געווען פּרעז־

זידענט פון דער חברה קדישא. פון די וואָס האָבן זיך פאַרנומען מיט חינוך, ווי מיט דער „בית־יעקב"־שולע און אַנדערע אַנשטאַלטן, שווימען אויף אין מיין זכרון די נעמען, פון פאַמיליע פינקעלשטיין, מרדכי רייס, אשר שטולמאַן.

סאָציאַל גענומען איז אונדזער שטעטל, ווי דאָס רוב יידישע קהילות, באַשטאַנען פון דריי שיכטן: עטלעכע גבירים, צווישן איינער, אַ גרויסער עשיר, אַ סך מיטל־קלאַס מענטשן, קליינע סוחרים קרעמער, און קלייטניקעס און דאָס איבעריקע בעלי־מלאָכות און סתם אָרעמע לייט. עס איז אָבער געווען אַ צעמענט, וואָס האָט פאַרשמאָלצן די אַלע שיכטן אין איין גאַנצקייט און דאָס איז געווען דאָס קהלישע לעבן, די יום־טובים און שבתים, די אָנגעהעריקייט צום יידישן כלל און די צוגעבונדנקייט צו אַ דורותדיקן לעבנס־שטייגער און מנהגים.

אַזוי איז געפלאָסן שטיל און אָפט מאָל טומלדיק דאָס יידישע לעבן אין מיין שטעטעלע, וואָס איז געווען איינגעפאַסט אין אַ בילד־שיינער, הערלעכער נאַטור־ראַם פון וואַלד, לאָנקע, און טייכן, ווו די יוגנט פלעגט שפּאַצירן, זיך באָדן און זיך פאַרוויילן. אין די שבתים פלעגן עלטערע מענטשן כאַפּן פרישע לופט ערגעץ דאָרט ביי דער לעגענדאַרישער חורבה פון אַן אוראַלטן שלאָס, וואָס אויף זיין שפּיץ האָבן שוין מחמת אַלטקייט זיך צעוואַקסןביימער.

די יוגנט איז געווען איינגעטיילט אין די פאַרשידענע ציוניסטישע און נישט־ציוניסטישע פאַרטייען און קרייזלעך: אַלגעמיינע ציוניסטן, רעוויזיאָניסטן (בית"ר), פּועלי־ציון און בונדיסטן. די בונדיסטן האָבן אויך געהאַט אַן אייגענע שולע, און די ציוניסטן האָבן אויסגעהאַלטן אַ בית־עם, ווו עס פלעגן אַראָפּקומען רעדנער און רעפערענטן.

אַזוי האָט זיך באַקוועם, לאַנגזאַם, פאַרבנרייך, און ניואַנסירט, פרום און וועלטלעך, רעליגיעז און סאָציאַל געשלענגלט דאָס לעבן אין מיין שטעטעלע בעכיווע, ביז עס איז געקומען דער האַקן־קרייצלישער קארשון, וואָס האָט פאַרשפּרייט זיינע שוואַרצע אימה־פליגלען איבער דעם טייערן ישוב, און מיט זיינע טומאה־נעגל, פאַרצוקערישע, זיך אַריינגעריסן אינעם לייב פון די אומשולדיקע יידישע איינוווינער, און געשטעלט אַ שוואַרצן פּונקט צום עקזיסטענץ פון מ״ין וווּנדערבאַר יידישער היים.

מנשה ערליך ז״ל

זכרונות

דאָס האַרץ נעמט האַסטיקער קלאַפּן און די האַנט הייבט אָן ציטערן, ווען איך נעם באַשרייבן מיין ליב שטעטעלע ביכאָווע. שטעלן דיר אַ מצבה. אַרעם זענען די אויסדרוקן און שוואַך איז די פען, כדי צו קענען שילדערן די געפילן און זכרונות, וואָס שפּאַרן זיך צום געדאַנק, כדי צו ווערן אויפגעשריבן און פאַרצייכנט. אָה! די זכרונות וואָס וועלן קיין מאָל נישט ווערן אויסגעמעקט פון מיין זכרון, דערמאָנענדיק זיך אין דיר ביכאָווע, ווו איך בין געבוירן געוואָרן און ווו מיינע עלטערן און זיידעס און עלטער־זיידעס זענען געבוירן געוואָרן און האָבן אויסגעלעבט זייערע יאָרן און זייערעביינער רוען זייער אייביקן רו אויפן בית הקברות נעבן דער שול. ביז ס'איז געקומען די האַנט פונעם צורר ישראל, היטלער, ימח שמו וזכרו און אַלץ פאַרטיליקט. איבערגעריסן די קייט פון דורות, וואָס האָט זיך געצויגן פילייכט הונדערטער יאָרן. און דאָס אַלץ האָט ער פאַרוויסט, פאַרניכטעט, אָפּגעמעקט פון דער ערד און קיין זכר נישט געלאָזן.

איך דערמאָן זיך אין מיינע קינדער־יאָרן, ווען איך האָב געלערנט אין חדר. געווען איז עס אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג איז אַנטלאָפן קיין לובלין, ווייל דער פראָנט מיט די שלאַכטן האָבן זיך געפירט אין ביכאָווע און אַרום דעם שטעטל, די קוילן זענען אַריינגעפלויגן אין די שטובן, די שריפות האָבן געבושעוועט פון אַלע זייטן און האָבן באַלויכטן דאָס שטעטל מיט אַ בייזן גיהנום־פייער. און געהרגעטע און פאַרווּנדעטע זעלנער האָבן זיך געוואַלגערט אין אַלע געסלעך און אויף אַלע וועגן. און אַלס צוגאָב האָט מען מיין פאָטער ר' יצחק לייב ז״ל מיט נאָך אַ גרופּע יידן אַרעסטירט און באַשולדיקט אין שפּיאָנאַזש. מען האָט די אַלע יידן אַרויסגעשלעפּט פון די שטובן, געבראַנגט צו דער שול און באַשולדיקט, אַז זיי זענען שפּיאָנען, האָבן געגעבן צייכנס צום שונא און מ'האָט זיי צוגעשטעלט צו דער וואַנט און

געוואָלט דערשיסן. אין דער לעצטער מינוט האָבן די אָפיצירן באַשלאָסן נישט צו דערשיסן אָט די יידן, נאָר זיי אַרעסטירן, האָט מען זיי געטריבן קיין לובלין און אַ גאַנצן וועג זיי געשלאָגן מכות רצח, און נאָכהער פאַרשפאַרט אין דער לובלינער תפיסה, וואָס האָט געהייסן זאַמעק, אויף לאַנגע חדשים. שפּעטער, ווען די שלאַכטן האָבן זיך איינגעשטילט אַרום ביכאַווע און די עסטרייכער האָבן איינגענומען דאָס שטעטל איז מען צוריק אַהיימגעקומען, און געטראָפן אַלע ווינונגען אַלס... פערד־שטאַלן; די זעלנער, וואָס זענען געשטאַנען אין ביכאַווע האָבן געהאַלטן די פערד אין די הייזער. ווייזט אויס, אַז ס׳איז זיי געווען באַקוועם אַזוי. איך געדענק, אַז מיר זענען צוריקגעקומען פון לובלין ביי נאַכט, און ווען מיר זענען אַריין אין שטוב האָבן מיר געהערט אַ זשומען ווי אין אַ בינשטאָק, און אַז מ׳האָט אָנגעצינדן אַ ליכט האָבן מיר דערזען, אַז אַלע ווענט זענען שוואַרץ פון פליגן.

קיין צרות האָבן נישט געפעלט. קיין פרנסה איז נישט געווען ביי קיינעם, ס׳איז נישט געווען מיט וואָס צו האַנדלען און אויך נישט מיט וועמען. קיין אַרבעט איז אויך נישט געווען און ס׳איז נישט געווען פאַר וואָס צו קויפן אַ שטיקל ברויט. מ׳פלעגט גיין צו די עסטרייכישע זעלנער און בעטלען עסן און זיי האָבן גערן געגעבן. אַרום שטעטל האָט זיך געוואַלגערט אויף די פעלדער אַמוניציע: פאַרשידענע קוילן פון ביקסן, שראַפּנעלן, זעלנערישע מונדירן און שינעלן. די יידן האָבן ביסלעכווייז זיך גענומען אויפוועקן פונעם מלחמה־קאָשמאַר, און אָנגעהויבן האַנדלען מיט אָט די אַלע מיליטערישע זאַכן, וואָס מ׳פלעגט אָפקויפן ביי די רוסישע געפאַנגענע, וואָס זענען געווען באַשעפטיקט ביי דעם עסטרייכישן מיליטער. די געפאַנגענע האָבן צונויפגענומען די געהאַרגעטע זעלנער פון ביידע צדדים, וואָס זענען געווען צעזייט און צעשפּרייט איבער אַלע פעלדער, געגראָבן גרויסע מאַסן־קברים און געברענגט צו זייער אייביקן רו אָט די אומשולדיקע קרבנות פון ברודער האַס און מלחמות.

ביסלעכווייז האָט דאָס שטעטל זיך אומגעקערט צו זיין פריערדיקן נאָרמאַלן לעבן.

און שפּעטער — די יוגנט־יאָרן, ווען דער „חדר" מיטן בית־המדרש האָבן שוין נישט פאַרענטפערט אַלע פראַגן, וואָס דאָס לעבן האָט געשטעלט. געווען איז עס אין דער צייט פון דער רוסישער רעוואָלוציע און דאָס אַנטשטיין פונעם אומאָפּהענגיקן פוילן. עס זענען געוואָרן פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די פריצים באַהאַלטן זיך, אַז די פאַראָבקעס בונטעווען זיך און ווילן מער נישט אויספירן

די באַפעלן פון די פריצים, אַז יידן מיט איבערגעשראָקענע פנימער האָבן גענומען זיך שושקען אין אויער, ווער ווייסט צי ס׳וועט פון דעם נישט אַרויסקומען נייע פּאָגראָמען אויף יידן...

אין יענע צייטן האָט אָנגעהויבן אַריינדרינגען אויך אין אונדזער פאַרוואָר־פענעם ווינקל אַ שטראַל ליכט, וואָס האָט אָנגעצינדן אַ פונק אין די הערצער פון דער יוגנט, וואָס האָט ביז דעמאָלט זיך אויסגעלעבט אין דעם טראַדיציאָנעלן יידישקייט, וואָס האָט געהערשט אין שטעטל פון דורי־דורות. מ׳האָט געהערט, אַז אַחוץ חומש מיט רש״י און גמרא איז אויך דאָ אַנדערע לערע, וויכטיקע פאַר דעם מענטשלעכן קיום.

ספּעציעל וועל איך דאָ באַשרייבן דאָס אָרגאַניזירן זיך פון דער יידישער אַרבעטער־יוגנט אין ביכאווע. אַ געוויסן „שטויס״ דערצו האָבן אונדז געגעבן אונדזערע פאָרגענגער ווי: יצחק פייעראייזן, ישראל שפּיראָ, זיסמאַן גארטן און אַנדערע, וועלכע האָבן געשאַפן די ערשטע אַרבעטער־ביבליאָטעק אין ביכאָווע אונטערן נאָמען „בילדונגס־פאַראיין״. זיי האָבן אויך אָרגאַניזירט קורסן אויף וועלכע נחמיה מאַנדלבוים האָט געלערנט שרייבן. אַזוי אַרום האָט דער „בילדונגס־פאַראיין״ מיט נחמיה לערערס הילף גענומען פאַרטרייבן די פינצטערניש פון דער יידישער אַרבעטער גאַס. אָבער לאַנג האָט די דאָזיקע פרוכטבאַרע קולטורעלע טעטיקייט נישט געדויערט. מיטן אויסברוך פון דער פּויליש־באָלשעוויסטישער מלחמה האָט די פּוילישע מאַכט גענומען רודערן דעם „בונד״, פאַרמאַכט אַלע זיינע אָרגאַניזאַציעס און אַרעסטירט זייערע פירער. זי האָט אויך פאַרמאַכט דעם „בילדונגס־פאַראיין״ אין ביכאווע און אַרעסטירט אַ טייל פון די גרינדער. האָבן מיר געדאַרפט שפּעטער אָנהייבן אַלץ פון דאָס ניי. די הויפּט טרייב־קראַפט צו אָרגאַניזירן די אַרבעטער־יוגנט איז געווען די שווערע מאַטעריעלע לאַגע אין וועלכער עס האָט זיך געפינען דאַן די אַרבעטער־יוגנט אין ביכאווע: אַ לאַנגער אומבאַגרענעצטער אַרבעטס־טאָג, זומער, פון פרימאָרגן ביז אין דער נאַכט אַריין; ווינטער, האָט מען נאָך אַלס צוגאָב נאָך מנחה־מעריב אָנגעצונדן דעם לאָמפּ און געאַרבעט ביז 11 ביינאַכט, און טייל מאָל נאָך שפּעטער. וועגן אַן אַכט שעהדיקן אַרבעטס־טאָג האָט מען בלויז געהערט, אַז ערגעץ ווו אַרבעט מען אַזוי, אָבער מ׳האָט אַפילו נישט געחלומט, אַז מ׳וועט דאָס קאָנען דערגרייכן אין ביכאווע. דערפאַר איז דער רוף זיך צו אָרגאַניזירן, כדי אויסצובעסערן עפּעס־וואָס די שווערע לאַגע געפאַלן אויף די הערצער פון דער אַרבעטער־יוגנט ווי אַ רעגן אויף נאַר וואָס פאַראַקערטן באָדן. פאַרשטייט זיך, אַז קיין לאָקאַלן ווו זיך צו

פאַרזאַמלען האָבן מיר נישט געהאַט, און וואָלט אפשר עמעצער געוועז געגעבן זיין ווינונג אויף איינצואָרדנען אַ פאַרזאַמלונג האָט מען מורא געהאַט פאַר דער פאָליציי. צוליב דעם האָבן מיר זיך פאַרזאַמלט אויף דער לאָנקע, אָדער ביים „פּאַלאַץ״ און אַוועקשטעלן אַ שמירה מ׳זאָל אָנזאָגן צי עס קומט נישט קיין פאָליציי. און דאָס צונאַנדערקומען זיך און אויסהערן רעדעס, אָדער געבן אַ לעקציע וועגן אַרבעטער לעבן אויף דער גרויסער וועלט, וועגן ליטעראַטור און אַנדערע אַקטועלע ענינים, איז נאָר מעגלעך געווען אום זומער, ווען דאָס וועטער איז שיין און מ׳קאָן דאָס איינאָרדנען אונטערן פרייען הימל. אָבער דאָס איז געווען אוממעגלעך אין ווינטער, ווען עס רעגנט און שנייט. און דערפאַר האָט פיל לענגער געדויערט ביז ס׳איז אונדז געלונגען צונויפזאַמלען אַ ביסל געלט כדי צו קאָנען דינגען אַ לאָקאַל, ווי אויך כדי צו באַקומען אַן דערלויבעניש פון דער פוילישער מאַכט אויף צו עפענען אַ פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין.

נאָר נאָך פאַר דעם האָבן מיר אַ געוויסע צייט געפירט אָוונט־קורסן. די לעקציעס זענען פאָרגעקומען ביי מענדעלע בלייוויס אין שטוב. די דאָזיקע טעטיקייט האָט זיך געפירט אָן בודזשעטן, אָן געלט ממש, ווייל די „לערערס״ זענען געווען מיר אַליין: אברהם צוקער, חיים סאָבעל, און איך. אין אַ גרויסער טייל פון דער אַרבעטער־יוגנט, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט אין זייערע קינדער־יאָרן זיך צו לערנען, צוליב דער שווערער מאַטעריעלער לאַגע פון זייערע עלטערן, האָבן מיר אויסגעלערנט שרייבן יידיש און פויליש. עס האָט דאַן אויך עקזיסטירט די פּרץ־ביבליאָטעק, וועלכע איז געגרינדעט געוואָרן דורך: צדוק זעמעלמאַן, שמואל קליג, חיים שטיין, שמואל ערליך און אַנדערע.

איך געדענק נאָך היינט די גרויסע פרייד, וואָס האָט אונדז אַרומגענומען ווען מיר האָבן לעגאַל אויפגעעפנט דעם פאַראיין אינעם לאָקאַל, וואָס מיר האָבן געדינגען ביי יידל פּייראַייזן. די פּייערלעכע דערעפענונג האָבן מיר איינגע־אָרדנט אין בית־עם, וועלכן מיר האָבן געדינגען ביי דער ציוניסטישער אָרגאַ־ניזאַציע. אויסער די באַגריסונגען און רעדעס האָבן מיר אויך אויפגעפירט אַ טעאַטער־פאָרשטעלונג, אולגינס אַ דערציילונג „דער לעצטער קרבן״, וואָס מיר האָבן סצעניזירט לויט דער איניציאַטיוו פון יעקב קליינמאַן.

שפּעטער מיט דער צייט, האָבן זיך פון דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין אויס־געשיילט „בונד״ און „לינקע פּועלי־ציון״. די „לינקע פּועלי־ציון״ האָבן נאָכהער פאַרלאָזט דעם פּראָפעסיאָנעלן פאַראיין און געגרינדעט אַן אייגענע אָרגאַניזאַציע. אין יענער צייט האָט זיך געפירט אין ביכאווע אַ רייך קולטורעל געזעל־

שאַפטלעך לעבן אויף אַלע געביטן. מ׳האָט אַלע מאָל איינגעאָרדנט פאָרלעזונגען אויף פאַרשידענע טעמעס, געבערענגט רעפערענטן פון לובלין, פון וואַרשע. צווישן אַנדערע האָבן אונדז באַזוכט: ז. סעגאַלאָוויטש, אַרטור זיגעלבוים *, זרובבל. ביי אַט די פערזענלעכקייטן האָט אונדזער שטעטל געמאַכט אַ גוטן רושם, און זיי האָבן עס שפּעטער באַשריבן לטובה. אויך דראַמאַטישע קרייזן פלעגן עקזיסטירן ביי אַלע אָרגאַניזאַציעס און מ׳פלעגט פון צייט צו צייט אויפפירן אַ טעאַטער־פאָרשטעלונג, וואָס פלעגט באַזוכט ווערן דורך דער גאַנצער יוגנט פונעם שטעטל אָן אונטערשיד פון פּאַרטיי.

מען פלעגט איינאָרדנען עפנטלעכע מיטינגען ווו אַלע פּאַרטייען פלעגן זיך באַטייליקן און דיסקוטירן מיט גרויס התלהבות, ווי אַמאָל אין בית המדרש ביי דער גמרא. אויף אַזעלכע מיטינגען פלעגן מיר מיט פלאַמיקן ענטוזיאַזם אויפ־קלערן און אויסטייטשן די לערע פון מאַרקסן. ס׳איז אונדז דאָן אין ביכאווע נישט געקומען אויפן געדאַנק, און איך גלייב, אַז אפילו די גרעסטע מאַרקסיסטישע טעאָרעטיקער איז נישט געקומען אויפן געדאַנק, אַז אין נאָמען פון מאַרקסן וועט סטאַלין אויסהאַרגענען אַלע זיינע נאָענטסטע חברים, די פירער פון דער רוסישער רעוואָלוציע, און מיט יאָרן שפּעטער אין נאָמען פון זעלבן מאַרקס אויסמאָרדן כמעט אַלע יידישע שרייבער און קולטור־טוער פון רוסלאַנד...

דאָס געזעלשאַפטלעך און פּאַרטייאיש לעבן איז זיך געפלאָסן כמעט ווי אויף מי מנוחות, אָבער די יוגנט, וואָס האָט דאָס אַלץ געשאַפן און געפירט מיט גרויס דערפאַלג האָט זיך אַרומגעזען, אַז זי האָט נישט פאַר זיך קיין צוקונפט אין ביכאווע, ספּעציעל אויפן עקאָנאָמישן געביט. ווי עס שטייט אין פרקי אבות: „אם אין קמח אין תורה״. די נעבעכדיקע פרנסות פון די ביכאָווער יידן האָבן נישט אַרויסגערופן קיין שום אילוזיעס אויף צו קאָנען זיך איינאָרדענען אין ביכאווע. כל זמן מען איז געווען יונג, האָט מען אַ ביסל פאַרדינט און דאָס איבעריקע איז מען געווען אָנגעלענט ביים טאַטנס טיש. אָבער אז מען איז עלטער געוואָרן, מ׳האָט באַדאַרפט חתונה האָבן און אַליין בויען אַהיים פאַר זיך, האָט מען נישט געפינען קיין עקאָנאָמישן באַזיס פאַר דער צוקונפט אין ביכאווע. סיי די, וואָס האָבן געאַרבעט און סיי די, וואָס האָבן כלומרשט געהאַנדלט — אַלע זענען געקומען צום אויספיר, אַז נאָר עמיגראַציע קאָן לעזן די פראַגע.

---

* ער האָט זיך שפּעטער, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע פון פוילן, מקריב געווען פאַרן נעפּייניקטן יידישן פאָלק, באַגייענדיק זעלבסטמאָרד אויף די טרעפּ פון ענגלישן פּאַרלאַמענט.

אַזוי אַרום האָבן געגומען ווערן שיטערער די רייען פון דער פראָגרעסיווער יוגנט. עס האָבן גענומען פאַרלאָזן דאָס שטעטל דווקא די טעטיקסטע און אַקטיווסטע חברים, די וואָס האָבן אַזוי פיל מי און אַרבעט אַריינגעלייגט אינעם בויען די אָרגאַניזאַציעס, די וואָס האָבן זייער גאַנצע פרייע צייט געווידמעט פאַר געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אַ טייל איז געפאָרן קיין אַרגענטינע, אַ טייל קיין פראַנקרייך, אָבער די גרעסטע טייל איז אַוועק קיין ארץ־ישראל.

אַפילו אין די שוואַרצסטע חלומות האָט נישט געקאָנט איינפאַלן, אַז דאָס אַלץ וועט מיט אַ מאָל פאַרשניטן ווערן, אַז דאָס אַלץ וועט אַוועקפאַלן ווי זאַנגען אונטער דער קאָסע, אַז איך וועל שוין קיין מאָל מער נישט זען מיינע נאָענטסטע און טייערסטע, וואָס איך האָב דאָרטן איבערגעלאָזט. אַך, מיין טייער שטעטעלע ביכאווע! כאָטש דו ביסט געווען אָרעם אין מאַטעריעלע גיטער, אָבער רייך אין ראָמאַנטיזם, איינגעהילט אין אַ שלייער פון אידיליע און טייערע נישט פאַרגעסענע יוגנט־זכרונות.

ד״ר חיים דיאַמאָנד

פון בעכעווע ביז ניו־יאָרק

מיר דוכט זיך, אַז איך געהער צו די ווייניקע (און אפשר בין איך דער איינציקער), וואָס קען דערציילן — פון אייגענער דערפאַרונג — וועגן אונדזער שטעטעלע מיט 70־80 יאָר צוריק. אויף וויפל מיין זכרון דינט מיר, איז מער נישט בנמצא נאָך אַ בעכעווער לאַנדסמאַן, וואָס זאָל נאָך האָבן געזען אָט־דאָס שטעטל מיט רייפע אויגן ב״ים סוף פונעם 19טן און אָנהייב פון 20סטן יאָר־הונדערט. שוין צוליב דעם אַליין האָב איך געהאַלטן פאַר מ״ין חוב אַרויסצו־ברענגען מיינע מעמואַריסטישע סקיצן אויפן פאַפיר. נאָך עפּעס: אויף וויפל מיר איז באַקאַנט, בין איך געווען דער איינציקער וואָס האָט זיך אין יענע צייטן, אויף דער שוועל פונעם 20סטן יאָרהונדערט, אַזוי ווי אַרויסגעריסן פון בעכעווע אין דער „גרויסער און ברייטער וועלט״, כדי צו באַקומען וועלטלעכע בילדונג. דאָס איז אַ פאַקט, וועלכער גייט אַרויס פון די ראַמען פון פריוואַטע זכרונות און באַקומט אַ מין אויסזען פון אַ סאָציאָלאָגיש־געזעלשאַפטלעך פּראָבלעם.

ווי אַזוי האָט אויסגעזען בעכעווע אין דער צווייטער העלפט פונעם 19טן יאָרהונדערט? איך וואָלט זיך איצט געקענט אַריינלאָזן אין לאַנגע אַנאַליזן, לויט אַלע מאָדערנע דערפאַרונגען וואָס דאָס לעבן האָט מיך געלערנט במשך פון די ווייטערדיקע צענדליקער יאָרן. אָבער דאָס וואָלט געווען אַ פאַלש בילד; ווייל געזען האָב איך בעכעווע (ווו איך בין אין 1884 געקומען אויף דער וועלט) מיט די אויגן פון אַ ייִנגל, וואָס האָט נאָך ווייניק געקענט אַנאַליזירן און מאַכן לאַנג־באַגרינדעטע אָבסערוואַציעס. דערפאַר וועל איך שילדערן דאָס געזעענע מיט די אויגן פונעם דעמאָלטיקן בחורל.

איין זאַך מוז איך — דער „היינטיקער״ — צוגעבן: אויף וויפל מיר דוכט זיך איצט, איז בעכעווע געווען פונקט ווי אַ ריי אַנדערע שטעטלעך אין פוילן; און דאָך זענען געווען אין איר געוויסע אַנדערשקייטן, וואָס איך קען אַפילו

נישט באַשטימען צי זיי זענען פּאָזיטיוו אָדער נישט. בכל־אופן: כ׳וויל זיך באַמיִען צו געבן דאָ, אויף וויפל דאָס איז מעגלעך, אַן אָביעקטיוו בילד פון יענע יאָרן — כאָטש אַלע וועלן סײַווי גוט פאַרשטיין, ווי שווער עס איז צו זײַן „קאַלט" און אָביעקטיוו־שילדעריש, ווען עס קומט צו אַ לעבן, וואָס איז אַזוי אַכזריותדיק פאַרשניטן געוואָרן פון די נאַציש־רוצחישע הענט.

ווי געזאָגט, בין איך געבוירן געוואָרן — ביי אָרעמע עלטערן — אין יאָר 1884. מיט עטלעכע יאָר שפּעטער בין איך שוין געווען אַ קליין ייִדעלע, מיטן גאַנצן יאָך אויף די פּלייצעס. כ׳מעג עדות־זאָגן אויף זיך אַליין, אַז כ׳בין געווען צווישן די מער־אַנטוויקלטע קינדער און טאַקע דערנאָך באַקומען אַ שטיקל אויסגערימטן נאָמען. גענוג צו דערמאָנען, אַז אין דער עלטער פון 6 יאָר האָב איך שוין געלערנט גמרא, און דאָס באַווייזט אַ געוויסע רייפקייט. מיינט דאָס, אַז איך קען זיך דערלויבן צו דערציילן וועגן ייִדישן בעכעווע זינט דעם סוף פון די אַכציקער און אָנהייב פון די נײַנציקער יאָרן.

קיין גענויע מאַטעריאַלן — ביי אַנדערע שרייבער — וועגן בעכעווע האָב איך נישט אונטער דער האַנט; און אפשר זענען זיי בכלל נישט בנמצא. בפרט נאָך וועגן איר סאָציאָלאָגישן מצב. גענוג צו דערמאָנען, אַז דאָס ייִדישע שטעטל בכלל האָט ערשט באַקומען די ערשטע וויסנשאַפטלעכע שטודיע אין 1903, דורך דעם סאָציאָלאָג יעקב לעשטשינסקי; און ער האָט זיכער נישט געמיינט אַזעלכע שטעטלעך ווי אונדזערס, אין פּוילן. ער האָט בעיקר געקענט דאָס מער־אַנטוויקלטע שטעטל אין צאַרישן רוסלאַנד. סײַווי: איך וועל דאָ מוזן מאַכן אַ ריי השערות, אַנשטאָט ברענגען שטרענג־פעסטגעשטעלטע פאַקטן. און איך וועל אָנהייבן ביים סאַמע עלעמענטאַרסטן.

וויפל ייִדישע נפשות זענען דאָ געווען אין בעכעווע? דאַן האָב איך נישט צופיל געטראַכט וועגן דעם. עפּעס האָט מיר אויסגעזען, ווי די גאַנצע וועלט באַשטייט נאָר פון ייִדן. טאָ וואָס איז די נפקא־מינה? איך בין זיך אָבער משער, אַז ס׳האָבן דעמאָלט געלעבט אין בעכעווע אַרום 400 ייִדישע משפחות. דערצו האָט כמעט יעדע ייִדישע משפחה געהאַט אַ סך קינדער (טיילמאָל 7 און מער). מ׳קאָן דערפאַר זיך פאָרשטעלן, אַז די ייִדישע באַפעלקערונג האָט באַטראָפן צווישן 2 טויזנט און 2500 נפשות. פאַרשטייט זיך, אַז עס זענען אויך געווען, ווי אומעטום, רײַכערע און אָרעמערע ייִדן. אָבער ס׳איז פאָרט אַ ביסל שווער צו קוואַליפיצירן

די „קאַטעגאָריעס״ אין מאָדערנערע טערמינען, בפרט אין סאָציאַליסטישן נוסח פון „קלאַסן״. נאָר צום עקאָנאָמישן בילד וועלן מיר זיך נאָך אומקערן.

צי האָט דאָס שטעטל פאַרמאָגט אַן אייגענע „אַריסטאָקראַטיע״, צו וועלכער אַלע פון שטעטל האָבן אַרויפגעקוקט? ווען־נאָר איך טראַכט וועגן דער פראַגע, שטייט מיר פאַר די אויגן דאָס הויז פון דער חסידישער „דינאַסטיע״ אין בעכעווע. דעם ערשטן רבין, ר׳ נחמיה׳לע ראַבינאָוויטש, האָב איך שוין נישט באַוויזן צו פאַרכאַפּן. דוכט זיך, אַז ער האָט דאָס פאַרלייגט דעם רבישן „הויף״ אין אונדזער שטעטל. ער האָט געשטאַמט פון גרויס יחוס: אַן אייניקל פונעם לעגענדאַרן „ייד הקדוש״, וואָס איז געווען דער תלמיד פונעם נאָך־מער לעגענדאַרן „חוזה״ פון לובלין. אפשר דערפאַר האָט עס געצויגן ר׳ נחמיהלען צו אונדזער מקום, אַ געציילטע פאָר תחום־שבת פון לובלין...

בכל־אופן: איך געדענק שוין די צייטן פון ר׳ נחמיהלעס זון, ר׳ חיימל ראַבינאָוויטש, וואָס אויך ער איז שוין געווען אין מיינע צייטן אַ זקן־מופלג.

דער רבישער הויף איז אייגנטלעך געווען די גרויסע „אַטראַקציע״ פון שטעטל, און איז טאַקע פול געווען מיט לעבן און גלאַנץ. ממש אַ שטיקל אָפּשיין פון יידישער מלכות צווישן די בלאָטיקע און כמעט אומברוקירטע געסלעך. צוליב דעם גוטן שם (און יחוס) פון ר׳ חיימלען, פלעגן קומען צו אים מענטשן פון די אַרומיקע מקומות. בעיקר פלעגן עס זיין עמך־מענטשן, ווייט פון לומדות. אַפילו פון דער גרעסערער לובלין, וואָס האָט פאַרמאָגט אירע אייגענע און מער־באַרימטע רביים, פלעגט מען אָנפאָרן צו ר׳ חיימלען. דאָס זענען געווען ברייט־פלייציקע און געזונטע פישערס, דאָרפס־לייפער און בעלי־מלאכות, וואָס פלעגן זיך ביי אים פילן היימישער ווי ביי די שאַרפע גדולים אין דער אייגענער היים.

אין ר׳ חיימלס צייטן פלעגט מען אַמאָל זען אַן אָנגעפּאָרענעם עולם (בעיקר אין די טעג פון שבועות) פון עטלעכע הונדערט מענטשן. דאָס פלעגט במילא אויפרודערן און אַריינברענגען אויפלעבונג אין גאַנצן שטעטל: מען האָט געזען נייע פּנימער, מען האָט געהערט אַ ביסל נייעס פון דרויסן און טאַקע געשלאָסן אַלערליי קאָנטשאַפטן. אָבער אָט־דער גלאַנץ האָט נאָר אָנגעהאַלטן אין ר׳ חיימלס צייטן. שפּעטער, ווען דאָס רביסטווע איז איבערגענומען געוואָרן פון זיין זון, ר׳ איציק ראַבינאָוויטש, האָט דער הויף פאַרלוירן גאָר אַ סך פון זיין גלאַנץ. אָבער דאָס איז שוין אַ שפּעטערדיק קאַפּיטל. איך בין דאָ בלויז פאַרלאָפן דעם וועג צוליב גאָר אַ כאַראַקטעריסטישע דערשיינונג, וואָס האָט אויך געהאַט

אַ דעצידירנדיקע השפעה אויף מיין אייגן לעבן, מיט וועלכער ס׳איז פֿאַרבונדן ר׳ איציקלס נאָמען.

איך האָב שוין דערמאָנט, אַז אין שטעטל זענען געווען אָרעמע און רייכע. כ׳בין אָבער זיכער — אויף וויפֿל דער זכרון דינט מיר — אַז ס׳איז נישט געווען ביי אונדז קיין שום קלאַסן־באַוועגונג, אָדער אַ שפּור פֿון די וועלטלעכע פּאַרטייען, וואָס האָבן שוין גענומען אויפשפּראָצן אין אַנדערע שטעט. ס׳איז אויך נישט געווען, ווי ווייס איך געדענק, קיין שום נייגונג צו וועלטלעכער בילדונג. די קריטעריע איז באַשטאַנען אין לערנען תורה: ווער עס קען מער און ווער — ווייניקער.

ס׳איז אָבער אינטערעסאַנט: דאָס איינציקע אָרט, ווו מ׳האָט געקענט דער־שפּירן אַן אָנזאָג פֿון „וועלטלעכקייט" איז געווען דעם רבינס הויז. דאָס איז געווען די איינציקע שטוב אין שטעטל, וווהין ס׳פֿלעגט אָנקומען — מיט דער פּאָסט — די „הצפירה" און נאָך עפּעס אַ צייטונג. דאָרט זענען אויך געווען אַלערליי השכלה־ביכער און „אויפגעקלערטע" ספרים. דעם רבינס זון, טאַקע איציק — וואָס איז שפּעטער געוואָרן דעם רבינס ממלא־מקום — האָט געהאַט אַן אייזערנעם קאָפּ און „פֿון זיך אַליין" (ווי אַן אויטאָדידאַקט) האָט ער זיך אויסגעלערנט רוסיש, דייטש און אַנדערע לשונות. טאַקע ער האָט דאָס אויסגעשריבן די צייטונגען און אויך געוויסע ביכער. מיט יאָרן שפּעטער, ווען כ׳בין געוואָרן היימישער אין רבינס שטוב, האָב איך דאָרט באַקומען די ערשטע אָנרעגונג צו השכלה. מ׳ין נייגער צו וויסן איז דאָרט טיילווייז געשטילט געוואָרן. כ׳דערמאָן זיך, אַז דאָרט האָב איך באַקומען צום לייענען דעם „ציוניסטישן" ראָמאַן פֿון ענגלאַנד „דניאל דיראָנדאָ" אין פֿרישמאַנס העברעאישער איבערזעצונג, ווי אויך די שריפֿטן פֿון אַנדערע משכילים. טאַקע איציק האָט מיך שפּעטער דערמוטיקט צו אַנטלויפֿן אין דער וועלט אַריין... כאָטש ער אַליין איז דערנאָך געוואָרן אַ רבי, פּונקט ווי אַלע אַנדערע, און געהאַלטן דעם עולם אין פֿרומען צוים.

היות ווי איך בין געבוירן געוואָרן אין אַן אָרעמער שטוב, האָב איך אפשר נישט געהאַט קיין שאַנסן אַרויסצורייסן זיך פֿון מיין באַשטימטן גורל: ווערן אַ שניידער, ווי מיין פֿאָטער, אָדער אַן אַנדער בעל־מלאכה; און די בעלי־מלאכה זענען געשטאַנען אין שטעטל אויף גאָר אַ נידעריקן שטאַפּל — וואָס שייך „געזעלשאַפֿטלעכן אָנזען". הגם מיין פֿאָטער איז געווען אַ חסידישער ייד און אָפּגעהיטן פֿרום (ביים נייען מלבושים פֿאַר יידן פֿון שטעטל, איז ער געזעסן און געזאָגט תהילים פֿון אויסנווייניק ביי יעדן ניי און שטאָך), האָט ער זיך

נישט געקענט דערלויבן צו צאָלן שכר־לימוד פאַר מיר. בפרט ווען עס זענען געווען נאָך קינדער אין שטוב. פאַר קינדער, פון מיינס גלייכן, וואָס מ׳האָט נישט געוואָלט אָפּגעבן צו מלאכה און אויך נישט געהאַט קיין געלט פאַר אַ מלמד, איז נאָר געווען איין וועג: אין בית־המדרש, ווו יעדער איז געווען פריי צו טאָן וואָס אים געפעלט. אויב אַ יינגל האָט אַליין באַגערט צו לערנען און זיך טאַקע באַמיט, האָט ער געהאַט ביי וועמען צו פרעגן און ווער ס׳זאָל אים העלפן. טאָמער אָבער איינער האָט נישט באַגערט צו לערנען, האָט ער זיך דאָרט געקענט אָפּדרייען דאָס ביסל יאָרן און ס׳זאָל פון אים גאָרנישט ווערן. דאָס שטעטל האָט טאַקע פאַרמאָגט אַ היפּש ביסל אַזעלכע בית־המדרשניקעס, וואָס קיין מלאכה האָבן זיי נישט געלערנט, אָבער ביים „אָפּדרייען" זיך אַזוי פיל יאָרן אין בית־המדרש איז זיי פאָרט געבליבן עפּעס פון ריח־התורה, אָבער קיין לומדים זענען זיי נישט געוואָרן; און אַוודאי האָבן זיי נישט געקענט האָבן קיין פּרנסה פון זייער ביסל וויסן. דאָס איז, שוין צו יענער צייט, געווען דער בעל־הבתישער „לומפּן־פּראָלעטאַריאַט", וועלכער האָט — נאָך דער חתונה — זיך געמוזט וואַרפן אויף אַלע זייטן, כדי אַרויסצושלאָגן דאָס ביסל פּרנסה און חיונה, ווי פון דער לופט.

דאָס מזל האָט מיר געדינט דערמיט, וואָס כ׳האָב גאָר יונג נושא־חן געווען ביים עולם מיט מיין באַגער צו לערנען. דערצו האָב איך פאַרמאָגט אַ זיס קול און ביי דער גמרא פלעג איך אויסטרילערן אַלע נייעסטע ניגונים. דאָס האָט מיך שנעל „פּאָפּולער" געמאַכט אין בית־המדרש, וווהין כ׳בין אָנגעקומען לערנען פאַר זיך אין דער עלטער פון צען יאָר. ווען עס איז געקומען צום לערנען, האָב איך ווי געבראָכן אַלע צוימען. כ׳דערמאָן זיך: געווען ביי אונדז אַ מלמד, מענדל בראַוער, וואָס האָט געלערנט גמרא מיט דערוואַקסענע בחורים (אגב: זיינס אַן אייניקל איז אַ באַקאַנטער פּראָפעסאָר אין ניו־יאָרק). בעיקר האָט ער מיט זיי געלערנט אין די פאַרטאָגן. נו, האָב איך געוווּסט ווו ער לערנט מיט זיי און זיך פאַרגנבעט אַהין, פּונקט ווי דער אָרעמער „האָלץ־העקער" הלל האָט עס געטאָן מיט אַזויפיל דורות צוריק, ביים וועלן הערן תורה פון שמעיה ואבטליון (כאָטש איך פאַרגלייך זיך גאָרנישט, חס־ושלום, צום תנא פון דער גמרא). ר׳ מענדל האָט געוווּסט, אַז איך הער זיך אונטער „אומזיסט" און עס האָט אים אַפילו הנאה־געטאָן.

ערשט דערנאָך, ווען איך האָב זיך געוואָלט איינקויפן ביים רבין — דווקא ווייל איך בין אַן איינגעבעטענער — און גענומען באַווייזן ווי גוט איך נעם אויף

זיין תורה, האָבן מיך די אַנדערע תלמידים געוואָרנט: טאָמער איך וועל אָנהייבן מיט אַזעלכע „שטיק" וועלן אַלע מיט מיר ברוגז־ווערן און ס׳וועט פאַר מיר נישט טויגן.

אין שטעטל, כאָטש מיט אַזוי ווייניק משפחות, זענען געווען אַ סך חסידישע „שטיבלעך": גערער, פּאַריסאָווער, טריסקער, בעלזער, ראַדזינער — און איין גאָט ווייסט, ווי אַזוי זיי האָבן זיך אַלע אויסגעהאַלטן. מיין טאַטע איז, פאַרשטייט זיך, געגאַנגען דאַווענען צום רבין. אָבער מיך האָט כסדר געצויגן צום בית־המדרש. אָבער דער שם פון מיין שיין זינגען האָט אויך דערגרייכט צום אַלטן רבין, האָט ער געבעטן דעם טאַטן, אַז ער זאָל מיך ברענגען צו אים. דאָס איז נאָך געווען פאַר מיין בר־מצווה. איך האָב געמוזט צוליב טאָן דעם טאַטן און זינט דעמאָלט פלעגט דער רבי נישט גיין „צום טיש", ביז איך בין נישט געקומען און באַגלייט אים מיט זמירות. ס׳איז גאָרנישט צו באַשרייבן דעם נחת און שטאָלץ פון מיין אָרעמען טאַטן צוליב אַזאַ זאַך. ער האָט דעמאָלט געהערט צו די גליקלעכסטע פונעם שטעטל. דערפאַר בין איך געוואָרן אַ בן־בית ביים רבין, און טאַקע אויך אָנגעהויבן געניסן פון דער צייטונג און השכלה־ספרים, וואָס זענען געווען ביי אים אין הויז. דאָרט האָב איך זיך טאַקע אויך, צום ערשטן מאָל, „טראַגיש פאַרליבט" אין איינער פון די משפחה־מיידלעך (דעם רבינס הויז, וואָס האָט געהאַלטן אַרום זיך אַלע זין, טעכטער, איידעמס און אייניקלעך, האָט שטאַרק געשמט מיט די שיינהייטן פון ווייבערשן מין, וואָס זענען דאָרט געווען; מ׳האָט אַפילו געשמועסט, אַז טייל קומען צו פאָרן צוליב דעם מער ווי צוליב דעם רבין). דאָס איז געווען, פאַרשטייט זיך, אַ ליבע „אָן שום שאַנסן" און האָפענונגען פאַר מיינס־גלייכן... כאָטש מ׳האָט מיך אַזוי ליב געהאַט אין רבינס הויז.

מחוץ דעם היימישן רבין פלעגן אויך קומען — פון צייט צו צייט — אויף אַ שבת אַלערליי רביים (און דער עיקר: רביישע „אייניקלעך") פון אַנדערע מקומות. דעמאָלט פלעגט דאָס שטעטל אויף ס׳ניי גיין אויף רעדלעך. דאָס איז געווען אַן אמתע סענסאַציע. איך דערמאָן זיך, אַז איין מאָל איז געקומען צו פאָרן דער פּאַריסאָווער רבי, אַ קרוב פון „אונדזער" רבין. ער איז איינגעשטאַנען ביים גביר יעקב פייעראייזן, ווו עס איז געווען אַ שרעקלעכע ענגשאַפט. ביים שפּיץ טיש, מיטן רבין, איז אויך געזעסן דער איידעם פון אונדזער היימישן רבין. מ׳האָט אים, ישראל־הערשן, מכבד־געווען מיט זינגען זמירות (זיין אייניקל, אגב, איז געווען אַ באַקאַנטער קאָמפּאָזיטאָר) און ער האָט מיך גענומען פאַר זיין צוהעלפער. דער פּאַריסאָווער רבי איז שטאַרק באַנומען געוואָרן פון מיין נגינה

און געפרעגט, צי „דאָס יינגעלע קען אויך לערנען, פונקט ווי זינגען". ווען מ'האָט אים פאַרזיכערט, אַז לערנען קען איך נאָך בעסער איז ער געווען שטאַרק צו־פרידן — און פון מיין טאַטן איז אָפּגעשמועסט. ער איז געווען אין זיבעטן הימל.

אין בית־המדרש, ווען איך בין אַהין אָנגעקומען (אין די ערשטע ניינציקער יאָרן), האָבן געלערנט ביי אַ הונדערט בחורים. פאַרשטייט זיך, אַז נישט אַלע האָבן טאַקע געלערנט אויף אַן אמת. אין יענע יאָרן האָט דער באַגער צו האָבן אַ למדן אין דער משפחה איבערגעשטיגן אַלע אַנדערע באַגערן. דאָס האָט מיך דערמאָנט, אין די שפּעטערדיקע יאָרן — אין אַמעריקע — די באַזונדערע ליידנ־שאַפט אין יידיש־עמיגראַנטישע משפחות צו האָבן אַ „דאָקטאָר" אין דער פאַ־מיליע. אין ביידע פאַלן האָבן אַזעלכע באַגערן טייל מאָל איבערגעשטיגן די רעאַלע כוחות... און מעגלעכקייטן. אַוודאי זענען צווישן די לערער געווען אַ צאָל מתמידים, פון וועלכע ס'זענען דערנאָך אַרויסגעקומען לומדים. אָבער נישט ווייניק זענען אַהין געקומען יעדן טאָג בלויז דערפאַר, וואָס די עלטערן — בעלי־בתּישע יידן — האָבן אַזוי געוואָלט. אַזעלכע בחורים האָבן אָפּגעגעבן יאָרן, אַזוי ווי אויף גאָרנישט; און מיט זייער אַרומדרייען זיך האָבן זיי אַפילו געשטערט אַנדערע צום לערנען.

כמעט אַלע, וואָס האָבן אין מיין צייט געלערנט אין בית־המדרש, האָבן זיך גאָרנישט אָריענטירט אין וועלט־זאַכן. די אַרומקייט אין שטאָט האָט אַרומגענומען גאָר אַ קאָנטיקע צאָל משפחות, בעיקר די בעלי־מלאכה. טאַקע אַ טייל פון זייערע קינדער האָבן נישט געזען קיין תכלית פאַר זיך אין שטעטל און זיך אַוועקגעלאָזט זוכן אַרבעט אין גרעסערע שטעט: לובלין, וואַרשע, און דעם נאָך־יונגן לאָדזש. אָבער די גרעסטע טייל, אויך פון די בעלי־מלאכה, זענען געווען פרום און גע־חלומט וועגן אַ לומדישער „קאַריערע" פאַר זייערע קינדער. דאָס האָט געמיינט: לערנען, ביז עס וועט אונטערקומען עפּעס אַ רייכער און יחוסדיקער שידוך. מען מוז זאָגן, אַז אַ טייל פון די בחורים אין בית־המדרש זענען נישט געצוווּנגען געוואָרן צו דעם, און אויך זיי אַליין האָבן נישט געהאַט קיין חשק צו לערנען; אָבער די אַלגעמיינע אַטמאָספערע, ווו דער למדן איז געווען דאָס דערהויבנסטע, האָט עס פון זיי סיי־ווי „געפאָדערט".

אין שטעטל זענען אויך געווען אַ צאָל פאַרמעגלעכע מענטשן, און אַפילו עטלעכע גרויסע גבירים. געווען, למשל, אַן עושר חיים־שאול גאָלדשטיין, וואָס מען האָט אים געשאַצט אויף 50 טויזנט רובל, אַ גאָר־גרויסע מטבע אין יענע

צייטן. בערך אַ מנין יידן האָבן פאַרמאָגט צווישן 10 און 20 טויזנט רובל; און נאָך עטלעכע מנינים האָבן פאַרמאָגט צו 5 טויזנט רובל און אויך זיי האָט מען גערעכנט צום פאַרמעגלעכן קלאַס. אָבער די מערהייט איז באַשטאַנען פון אָרעמעלייט און די נויט האָט מען געקענט באַמערקן אויף אַלע געסלעך.

אָבער די קרוין פון רייכקייט אין שטעטל האָט געטראָגן אברהם־וואָלף שטערנפעלד, אַ טריסקער חסיד. ער האָט פאַרמאָגט הייזער, וועלדער און אַפילו אַ פאַלוואַרק. די געשעפטן האָט דער עיקר געפירט זיין ווייב, ביילע. זיי האָבן נישט געהאַט קיין קינדער און דאָס האָט זיי נישט ווייניק ווי געטאָן. כ׳ווייס נישט פאַרוואָס, אָבער אין זייער משפחה זענען געווען אַ סך יתומים. האָבן די שטערנפעלדס גענומען די קינדער צו זיך, געזאָרגט פאַר זיי, זיי דערצויגן און אַפילו חתונה־געמאַכט. אין דער גרויסער צאָל געשעפטן האָבן זיי דער עיקר אַנגעשטעלט אייגענע משפחה־לייט, כדי אַלע זאָלן האָבן פרנסה. בדרך כלל וואָלט אַ קינד פון מיין פּאָזיציע קיינמאָל נישט „זוכה־געווען" אַריינצושמעקן אין אַזאַ נגידיש הויז. אָבער אַ צופאַל האָט דערצו גורם־געווען — און במילא איז מיר אויסגעקומען, שוין דעמאָלט, צו באַגעגענען זיך פון דער נאָענט מיט דער סאָציאַלער פראַגע. דוכט זיך, אַז יענע אָבסערוואַציעס האָבן מיך דערנאָך — כאָטש הינטערבאַוווסטזיניק — דערפירט צו די יידיש־סאָציאַליסטישע קרייזן אין די פּאַראייניקטע שטאַטן.

מיינע עלטערן האָבן געוווינט אין איינעם פון די שטערנפעלדס הייזער. האָט זיך געמאַכט, אַז דעם רבינס איידעם האָט פון ערגעץ געבערענגט „אויף סוכות" עטלעכע נייע ניגונים, וואָס איך האָב ביי אים אויפגעכאַפּט. בין איך טאַקע אין איינעם פון די סוכות־טעג געזעסן אין סוכה און זיי איבערגעזונגען פאַר זיך. דער אַלטער שטערנפעלד איז געזעסן אין זיין סוכה, נישט ווייט און געהערט. איז אים געפעלן מיין זינגען און ער האָט געשיקט, מ׳זאָל מיך ברענגען צו אים און איך זאָל אים מהנה־זיין מיט מיין קול. דער סוף איז געווען, אַז כ׳האָב אים געדאַרפט פאַרזיסן די ימים־טובים מיט מיין נגינה. דערביי האָב איך געמאַכט עטלעכע פיינלעכע אָבסערוואַציעס, וואָס האָבן זיך איינגעקריצט אין זכרון.

קודם־כל האָב איך באַמערקט, אַז ביים נגיד אין שטוב איז מען מיך גרייט מכבד צו זיין מיט אַ ביסל עסן פאַרן זינגען. אָבער ס׳איז קיינמאָל נישט איינגע־פאַלן דעם נגיד מיט זיין אשת־חיל (כאָטש, ווי געזאָגט, פאַר דער אייגענער משפחה האָבן זיי שטאַרק געזאָרגט), אַז מ׳דאַרף אַ מאָל דעם יינגל מאַכן, צי קויפן, אַ שטיקל ניי מלבוש... אויף אזוי ווייט האָבן זייערע השגות נישט גע־

טראָגן. דערפאַר האָב איך זיך אָפּט געבונטעוועט; נישט געוואָלט גיין זינגען צום גביר. נאָר ווי האָב איך געקענט האָבן אַ האַרץ צו צעשטערן דאָס גרויסע נחת ביי מיין פאָטער, דערפון וואָס איך בין אַ מקורב צו ר׳ אברהם־וואָלף שטערנפעלד?

קלייניקייטן געדענקען זיך: יום־טוב פלעגט מען דאָרט פאַרבעטן חשובע יידן פון קהל. געדענק איך ווי מהאָט יעדן איינעם מכבד־געווען מיט איין ווינשל. בלויז יחידי־סגולה האָבן זוכה־געווען צו אַ טאָפּלטער „פּאָרציע". איז דאָס געווען קאַרגשאַפט אַליין? מיר דוכט זיך, אַז נישט. סוף־כל־סוף זיינען זיי דאָך נישט געווען קאַרג פאַר דער אייגענער משפחה; און טאָקע פאַר די צאָלרייכע יתומים. נישט מער: די השגות זענען געווען קנאַפּ, אומאַנטוויקלט. איך האָב דאָס געשפּירט מיטן קינדערישן געמיט און עטלעכע מאָל זיך אָפּגעזאָגט צו גיין אַהין. אָבער ס׳האָט מיר ווייניק געהאָלפן. מ׳האָט מיך אַוועקגעפירט ווי מיט געוואַלד: עפּעס אַ קלייניקייט? אַזאַ כבוד!

און נאָך עפּעס: דאָס הויז פון די שטערנפעלדס איז געווען ווי אַ מין מלכות אינעם פּיצל אָרט ווי אונדזערס (זיי האָבן זיך שפּעטער אַריבערגעצויגן קיין לובלין). אַזוי ווי אַ מלך וואָלט געלעבט צווישן אונדז. דערביי איז געווען אין שטאָט, ווי דערמאָנט, אַ גרויסע אָרעמקייט. געווען דאָרפס־לייפערס, וואָס פלעגן זיך דרייען אַ גאַנצע וואָך איבער די דערפער כדי אויסצושלאָגן דאָס ביסל חיונה. דאָס זענען טאָקע געווען יענע, וואָס קליינערהייט איז די עלטערן נישט אָנגעשטאַנען צו לערנען זיי עפּעס אַ מלאכה, און נאָך דער חתונה האָבן זיי נעבעך געמוזט אַרומלויפן פון אָרט צו אָרט, איינקויפן אַ פּעלעכל, אַ זעקל תבואה, אַ קעלבל... און די אַלע יידן האָבן נעבעך, טיילמאָל, נישט געהאַט די פאָר נייטיקע רובל פאַר זייער „האַנדל". מיט אַ הלוואה פון 25 קערבלעך — אָן פּראָצענט, אויף אַ שטיקל צייט — האָט מען אַזעלכע געקענט ממש שטעלן אויף די פיס און זיי פאַרלייכטערן די פּרנסה. לויט מיין חשבון האָט מען אַלע אָרעמעלייט פון דעם טיפּ געקענט העלפן, דורכן באַשטימען אַ טויזנט רובל אָדער צוויי טויזנט פאַר גמילות־חסדים... וואָס האָט אַזאַ סומע געשפּילט אַ ראָלע ביי די שטערנפעלדס? אָבער דאָס איז זיי קיינמאָל נישט איינגעפאַלן צו טאָן; און קיינער האָט עס זיי, דוכט זיך, אַפילו נישט געוואַגט פאַרצולייגן, כאָטש צענדליקער יידן האָבן זיך צוליב דעם אָפּגעמאַטערט אַ לעבן.

איך געדענק ביי אונדז אַ חברה „לינת הצדק", וואָס האָט געשיקט מענטשן צו אַ חולה — אויב מ׳האָט געדאַרפט ביי אים וואַך־האַלטן. ס׳איז אויך געווען

אַ חברה „הכנסת כלה“, וואָס האָט געהאָלפן אויף אָרעמע חתונות. אָבער אַ לייַ־קאַסע, ווי „גמילות־חסדים“ אין אַנדערע ערטער, איז ביי אונדז נישט געווען. וואָס שייך די דערמאָנטע חברות, זענען אין זיי בעיקר געווען טעטיק אָרנטלעכע און גוט־האַרציקע בעלי־מלאכה. אָבער צו אַ לייַ־קאַסע אָן פּראָצענט האָט מען שוין געדאַרפט האָבן גבירים; און די פּאָר עשירים, כאָטש זיי זענען געווען חסידישע יידן, האָבן דערויף נישט געהאַט דעם חשק און נישט די השגה. כ׳וויל, דרך־אגב, אויך דערמאָנען די „חברה קדישא“: צו אירע סעודות, איינמאָל אין יאָר, פלעגן קומען די „פּני“ פון שטאָט; אָבער די טעגלעכע אַרבעט ביים „רייניקן“ די מתים און אַדורכפירן די קבורה, איז געטאָן געוואָרן דורך עמך, די בעלי־מלאכה (אַ שטיק צייט איז מיין זיידע יצחק־אייזיק ליצנבלאַט געווען דער אָנפירער פון דער חברה קדישא אין שטעטל. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 106 יאָר).

כ׳וויל זיך אָפּשטעלן אויף נאָך איין געזעלשאַפטלעך־סאָציאָלאָגישן עפּיזאָד, וואָס איז פאַר מיר באַזונדערסט בולט געוואָרן מיט יאָרן שפּעטער, אין די פּאַראייניקטע שטאַטן. איך האָב אין בית־המדרש געשלאָסן נאָענטע חברשאַפט מיט אַן אייניקל פון אַ צווייטן גביר אין שטאָט, טאַקע פון די אמת־רייכע. יענער האָט פּשוט „געקלעפּט“ אין מיר. אָבער איינמאָל, ווען כ׳האָב געהאַט נייטיק 25 קאָפּיקעס און געבעטן אים, אַז ער זאָל זיי מיר באָרגן, האָט ער מיך אָנגעקוקט ווי אַ משוגענעם... עפּעס האָט זיך אים אַזוינס גאָרנישט געלייגט אויפן שכל. מיט אַ סך יאָרן שפּעטער, איז דער זעלביקער געקומען קיין אַמעריקע און טאַקע דאָ שווער געהאָרעוועט אין אַ שאַפּ, כאָטש ער האָט ווייניק פאַרדינט; און אין פאַרגלייך מיט זיין מצב אין אַמעריקע איז ער געווען אין בעכעווע אַ קייסער. איך האָב דאַן אָרגאַניזירט אַ הילפס־קאָמיטעט, וואָס האָט געשיקט אַהיים גרע־סערע סומעס. איז אויך יענער (ש. פּ.) געקומען צו מיר און געבאָרגט 15 דאָלער, כדי צו שיקן זיין ברודער... איך האָב געוווּסט וועגן זיין מצב און אים געזאָגט: דו ביסט עס נישט מחויב, אין דיין לאַגע! אָבער ער האָט זיך פאַרעקשנט. האָב איך דאַן אויסגערופן אין האַרץ: געבענטשט זאָל זיין אַמעריקע, זי האָט צעעפנט די הערצער ביי יידן און זיי אויסגעלערנט געבן, העלפן. כ׳האָב זיך דערמאָנט ווי אַזוי דער זעלביקער האָט נישט געהאַט קיין השגה — אין זיינע גוטע טעג — צו באָרגן 25 קאָפּיקעס אַמאָל; אָבער דאָ גייט ער שיקן אַהיים אַ סומע, וואָס ער פאַרמאָגט רעכט נישט און דאַרף אויף איר אַרבעטן אַ שפּאָר שטיקל צייט.

אין די נײַנציקער יאָרן פון פריערדיקן יאָרהונדערט האָט מען בײַ אונדז אין שטעטל נישט געוווּסט פון אַלע „מאָדערנע״ פאַרווײַלונגען אָדער צײַט־פאַרברענג. איך דערמאָן זיך נישט קיין איין פאָרשטעלונג פון טעאַטער־כאַראַק־טער, אָדער גאָר פון אַן אַמאַטאָרן־טרופּע אָדער ביבליאָטעק. מען קען אָבער נישט זאָגן, אַז עס האָט געפעלט „קולטור״. קודם־כל האָבן יידן אַ סך געגאָסן פון רבײַשן הויף, ווען אַלץ איז דאָרט געווען נאָרמאַל. די צאָלרײַכע קינדער און אייניקלעך פון דער רבישער משפחה זענען על־פּי־רוב געווען באַגאַבטע מענטשן און ס׳איז געווען אַ תענוג צו הערן פון זיי אַ וואָרט, אַ שמועס. אגב: נאָך דעם ווי דעם רבינס הויז איז זיך צעפאַלן (וועגן דעם שפּעטער) איז זיך די משפחה צעלאָפן אין אַלע עקן וועלט; און טייל פונעם רבינס משפחה איז דערנאָך באַרימט געוואָרן אין די אינטעלעקטועלע קרײַזן. איין אייניקל, למשל, איז באַקאַנט אין אַמעריקע ווי אַ גרויסער מעדיצינער. נאָך אַנדערע האָבן זיך אויס־געצייכנט דאָ אויף אַ רײַי געביטן.

דער צענטער פון קולטורעלן אויסלעבן זיך איז געווען דאָס בית־המדרש, ווו איך האָב אָפּגעלערנט אַרום אַכט יאָר. די הויפּט־פיגור איז דאָרט געווען דער שטאָט־רב, ר׳ ירחמיאל גרינבוים, וואָס איז אויך געווען דער אָפיציעלער „קאַ־זיאָנע ראַבינער״. דאָס איז געווען אַ הערלעכער מענטש, אַ צוגעלאָזטער און פרײַנטלעכער צו אַלעמען. ער האָט געוווינט אין אַ דירה, וואָס איז געווען צו־געבויט צום בית־המדרש. איך געדענק ווי אין די אָוונטן — בעיקר אין די לאַנג־ווינטערדיקע — פלעגט ער קומען און זיך אַוועקזעצן בײַם וואַרעמען אויוון. באַלד איז ער אַרומגערינגלט געוואָרן פון די שטאָטישע חשובים און עס פלעגט זיך פאַרציען אַ האַרציקער שמועס ביז אין די שפּעטע נאַכט־שעהן. טיילמאָל פלעגן מיר פאַרגעסן ווו מיר געפינען זיך אין דער וועלט, ווייל די „טעמעס״ פלעגן פשוט באַצויבערן. ביז איצט בענקט זיך מער נאָך יענער היימיש־אידילישער אַטמאָספערע.

אין די שבתים פלעגט דאָס בית־המדרש זײַן איבערגעפּולט סײַ אין די פרימאָרגנס — ווען יעדער איינער איז געקומען עפּעס לערנען, בײַ די געדיכט־באַזעצטע טישן — און סײַ נאָכן עסן. יעדער איינער האָט געלערנט לויט זײַנע מעגלעכקייטן, פון אַ בלאַט גמרא און אַ פּרק משניות ביז צו אַ שטיקל עין־יעקב און אַ קאַפּיטל תהילים... און ס איז נישט געווען אַזוי דאָס לערנען, ווי די אַטמאָס־פערע; דאָס פילן זיך איינס מיטן גאַנצן קהל.

אָבער די ווירקלעכקייט האָט געטאָן דאָס איריקע. נאָכן אָפּלערנען אַזוי פיל

יאָרן אין בית־המדרש, האָב איך געפילט: מען מוז טראַכטן וועגן תכלית — און כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָ וועט פאַר מיר זיין שווער. ווי געזאָגט, האָט דעם רבינס זון אַליין מיך דערמוטיקט צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אַוועק שטודירן אין דער גרויסער וועלט. אָבער ווי אַזוי מאַכט מען עס אַליין, מיט ליידיקע הענט? אַ לאַנגע צייט האָב איך פלאַנירט דעם שריט און זיך אויך פאַרטרויט פאַר דעם נאָענסטן חבר מיינעם, יאָסעלע יהושע־הדס׳עס. נאָכן אָפּחלומען אַ שטיק צייט האָבן מיר באַשלאָסן צו דערציילן, אַז מיר האָבן חשק צו פאָרן לערנען אין דער באַרימטער ישיבה פון דאמיר (אין פוילן זענען דעמאָלט קיין ישיבות נישט געווען און די בחורים האָבן בלויז געלערנט נישט־סיסטעמאַטיש אין די בתי־מדרשים) דאָס האָט מען פאַרשטאַנען. אָבער שטילערהייט האָבן מיר גענומען קנעלן דקדוק און זיך גרייטן צום שטודיום. מיר האָבן פלאַנירט צו פאַרקירעווען דעם וועג קיין אָדעס — די שטאָט פון השכלה.

אָבער פונקט ווי די ווייטקייטן האָבן געררייצט און געצויגן, אַזוי איז אונדז מיט אַ מאָל שווער געווען צו פאַרלאָזן די אָרעמע היים. וואָס נענטער ס׳האָט זיך דערנענטערט דער טערמין פון אַוועקפאָרן, אַלץ שטאַרקער האָט דאָס שטעטל אונדז גענומען צוהאַלטן: דאָ האָבן מיר אַלעמען, יעדער איינער קען אונדז — און וועמען האָבן מיר אין דער קאַלטער פרעמד?

איך דערמאָן זיך אָן עפּיזאָד, וואָס קען היינט קלינגען ווי נאַאיוו, אָבער דאַן האָט עס דעצידירט וועגן מיין גורל. ס׳איז געווען אַ ווינטערדיקער שבת, פּרשת לך־לך, ווען איך בין אַריינגעקומען אין בית־המדרש און באַשלאָסן „צו פרעגן אַ עצה" ביי... דעם חומשל אויפן טיש. כ׳האָב געעפנט בלינדערהייט דאָס ספר כדי צו זען, וועלכער פּסוק עס וועט מיר דער ערשטער פאַלן אין אויג. ביז היינט גייט מיר נאָך אַדורך יענער ציטער, וואָס כ׳האָב דערפילט אין יענער מינוט: דער ערשטער פּסוק, ביי וועלכן מיין פינגער האָט זיך אָפּגעשטעלט, איז טאַקע געווען לך לך מארצך... און איך האָב באַשלאָסן צו פאָלגן דעם „ענטפער" פון הימל. ס׳איז געווען 1903. טרערן פון שרעק און איבעראַשונג האָבן מיך דערביי באַגאָסן.

כ׳וועל איצט נישט שילדערן די סענטימענטאַלע סצענעס פון געזעגענען זיך מיט דער משפחה און מיט פריינד, כאָטש ביז איצט גייט מיר אַדורך אַ סקרוך איבערן לייב און די געוויינען פון נאָענטע קלינגען מיר נאָך עד־היום אין די אויערן. מיר זענען געפאָרן מיט אַ בעל־עגלה ביז לובלין און דאָרט האָבן מ׳יר געוואַרט לאַנגע טעג, ביז עס האָט זיך געמאַכט אַ געלעגנהייט צו פאָרן ווייטער.

הגם איך בין שוין געווען אַ דערוואַקסענער בחור (און געהאַט מיין חבר יאָסעלע מיט זיך) האָט דער וועג געריסן פון מיר שטיקער און גאַנץ אָפט האָב איך געוויינט ווי אַ קינד פון גרויס בענקשאַפט און צער. עס האָט מיך אויך פאַר־דראָסן, וואָס איך האָב אויך אָפּגענאַרט מיינע אייגענע עלטערן: כ׳האָב זיי געזאָגט, אַז איך פאָר אין אַ ישיבה בעת אין דער אמתן לאָז איך זיך גאָר קיין אָדעס, וואָס אין שטעטל ביי אונדז איז זי געווען פאַררעכנט ווי אַ „טריפהנע״ שטאָט פון בלויז אַפּיקורסים.

געגוג צו זאָגן, אַז שפּעטער האָט מען זיך דערוווּסט דעם אמת (מיין חבר איז געוואָרן קראַנק אין אָדעס און זיך געמוזט אומקערן אַהיים, ווו ער איז שוין פאַרבליבן ביז נאָך דער חתונה. טאַקע ער האָט געמוזט אויסזאָגן דעם אמת) און די שטאָט איז געגאַנגען אויף רעדלעך: חיים פייגע־רחלס — אַן „אָדעסער״! מיין מאַמע איז אַזש געוואָרן קראַנק פון צער און פאַרדרוס. אָבער מיין טרייסט איז געווען, אַז איך האָב זיי פאָרט נישט לגמרי אָפּגענאַרט. אין אָדעס האָב איך זיך טאַקע גענומען לערנען רוסיש מיט גרויס ברען, אָבער כ׳האָב זיך דאָרט אויך באַקענט מיט אַ שוחט וואָס האָט גענומען לערנען מיט מיר „יורה דעה״. דערנערט האָב איך זיך פון געבן „אוראָקן״ אין העברעאיש, ווייל אין אָדעס זענען געווען ווייניק מלמדים. שפּעטער־צו האָב איך אויך געלערנט מיט די קינדער אַ ביסל רוסיש.

און דאָ מוז איך ווידער דערמאָנען אַ רירנדיקן עפּיזאָד: די חברים, מיט וועלכע איך האָב זיך אָנגעטראָפן אין אָדעס, זענען שוין געווען פּרייע. זענען זיי טאַקע געקומען צו מיר איינמאָל — דעם ערשטן יום־כיפור, וואָס איך האָב פאַרבראַכט אין אָדעס — און מיך גענומען מיט זיי. אין מײַן עלנט האָב איך מורא געהאַט צו פאַרלירן זייער פריינדשאַפט און דערפאַר מיטגעגאַנגען. זיי זענען אַוועק אין אַ מין קנייפּע, ווו זיי האָבן געגעסן און געטרונקען. דערנאָך זענען זיי אַוועק אויף אַ צווייט אָרט, ווו מ׳האָט געקענט געבן אַ הוליע — און איך בין נאָכגעגאַנגען... כאָטש די טרערן פון חרטה האָבן מיך געשטיקט. אָבער פאַרנאַכט האָב איך מער נישט געקענט אויסהאַלטן און געגעבן אַ געשריי צו זיי: אָדער מיר גייען אַריין אין אַ בית־המדרש, דאַווענען נעילה, אָדער איר וועט מיך מער נישט אָנזען פאַר די אויגן... מיין פאַרצווייפלטער אויסגעשריי האָט געווירקט. מיר זענען אַריין אין אַ שול („יבנה״), ווו עס איז געווען געפּאַקט מיט מתפללים און איך בין צוגעפאַלן צו אַ מחזור מיט אַ יאָמערלעך געוויין. נאָך קיינמאָל אין מיין לעבן האָב איך אַזויפיל נישט געוויינט און אַזוי שטאַרק

נישט געצערטלט יעדעס וואָרט פון דאַווענען... דאָס האָט מיך אַזוי ווי אומגעקערט צו דער וועלט, פון וועלכער כ'האָב זיך נאָר־וואָס געהאַט אָפּגעריסן.

(מיט יאָרן שפּעטער, אין אַמעריקע, איז מיר אויסגעקומען צו זען אַ יידישן פילם „דאָס ווילנער בעל־הביתל", מיט משה אושר אין דער הויפּט־ראָלע. איז דאָרט, אין יענעם פאַלקסטימלעכן פילם, פאַראַן אַן ענלעכע סצענע: דאָס חזנדל, וואָס איז אַוועק פון דער היים, געבן קאָנצערטן פאַר די גויים, גייט פאַרביי אַ שולעכל און ער פאַלט־צו צום „עמוד" מיט אַ שרעקלעך געוויין און גיסט אויס זיין האַרץ... אָט די סצענע האָט אַזוי שטאַרק דערמאָנט מיך אין מיין אַדעסער איבערלעבונג, אַז איך האָב זיך נישט געקענט באַפרייען פון זיין איינ־דרוק. איך בין אים געלאָפן זען 41 מאָל נאָכאַנאַנד; און יעדעס מאָל אויף ס'ניי געגאָסן מיט ביטערע טרערן, כאָטש כ'בין שוין געווען אַ דערוואַקסענער מאַן מיט אַ משפחה און אַ גוטער פּראָפעסיע אין אַמעריקע).

נאָך דעם ווי מיין חבר האָט זיך אומגעקערט אַהיים און די שטאָט־לייט האָבן מיך ווי באַוויינט, איז מיר געוואָרן נאָך עלנטער. אָבער איך האָב זיך נישט אונטערגעגעבן די סענטימענטן. כ'האָב באַשלאָסן צו בלייבן אין אַדעס און ווייטער שטודירן, כאָטש אַפילו אין די חלומות האָב איך כסדר געזען די היימישע, דאָס בית־המדרש, דאָס מיידל אין וועלכער כ'בין שטילערהייט געווען פאַרליבט — און דאָס האַרץ איז צעריסן געוואָרן אויף שטיקלעך. די פּאָר יאָר מיינע אין אַדעס וואָלטן געקענט זיין אַן עפּאָפּיי פאַר זיך אַליין, אָבער איך וויל זיך האַלטן ביי די זכרונות פון שטעטל. בסך־הכל בין איך דאָרט געווען העכער צוויי יאָר און דערנאָך זיך געמוזט אומקערן — שטעלן צום פּריזיוו.

וואָס שפּילן אַ ראָלע צוויי אָדער אַפילו דריי יאָר אין נאָרמאַלע צייטן? גאָר ווייניק. אָבער נאָכדעם ווי איך האָב זיך אומגעקערט אַהיים, דורך אַלערליי אומוועגן, האָב איך כמעט ווי נישט דערקענט דאָס שטעטל, דוכט זיך, אַז אַלצ־דינג שטייט אויפן אָרט און עס האָט זיך גאָרנישט געענדערט — אָבער ס'איז שוין מער נישט געווען דאָס זעלביקע. קודם־כל — דעם רבינס הויז: דער אַלטער רבי איז נפטר געוואָרן און די רביצין האָט געוואָלט איינהאַלטן דעם עולם מיט אַלע כוחות. דערפאַר האָט זי באַשלאָסן, אַז נישט דער עלטסטער זון, נאָר ר' איציק זאָל ווערן רבי (ווייל ער האָט נישט געהאַט צופיל חשק צו פאַרווערן רביסטווע) און זי וועט במילא ווייטער אָנפירן מיט אַלצדינג. האָט זי אויסגעפירט אירס, אָבער אַ סך פונעם פריערדיקן עולם האָבן אויפגעהערט צו קומען. און דער רבי? מיט אים האָב איך זיך כמעט ווי נישט געזען. איז

ער דאָך געווען פון די, וואָס האָבן מיך דערמוטיקט אַוועקצופאָרן און ס'איז מיר געווען אומבאַקוועם אים אָפּצוגעבן אַ חשבון, אין זיין איצטיקן מצב. די משפחה־מיטגלידער פון רבינס הויף, וואָס האָבן זיך די גאַנצע צייט געהאַלטן צוזאַמען, זענען אַוועק אין פאַרשידענע זייטן און דער פריילעכער הויף האָט גענומען פוסטעווען. עפּעס איז דער צויבער אַוועק... און מעגלעך, אַז דאָ האָט זיך אויך אויסגעווירקט מיין עלטער — נאָך עטלעכע יאָר אין אָדעס: כ'האָב גענומען באַטראַכטן דעם אַרום מיט מער־ניכטערע אויגן.

איך בין ביים אומקערן זיך געוואָרן אַ מין „העלד פון טאָג": עפּעס אַ קלייניקייט? געווען אַזאַ לאַנגע צייט אין אָדעס... בעיקר בין איך געווען דער ליבלינג פון דער יוגנט. טייל בחורים פון בית־המדרש, פון די רייכערע היימען, האָבן מיך אַפילו געוואָלט אימפּאָנירן מיט זייער אויפגעקלערטקייט. שבת בייטאָג, ווען מיר האָבן זיך געטראָפן אין אַ זייטיק ווינקל, האָבן זיי אַרויסגענומען פּאַפּיראָסן און זיי אָנגעצונדן. איך האָב זיי געמוזט אויסמוסרן און דערקלערן, אַז נישט דאָס איז דער סימן פון מאָדערנקייט. באַליידיקן די געפילן פון אַרומיקע איז גאָר אַנטי־קולטור. וואָס שייך מיר גופא האָב איך, ביים קומען אַהיים, ווידער געטראָגן די חסידישע מלבושים, געגאַנגען דאַווענען און זיך געפירט ווי אַלע. פון „להכעיס" האָב איך ווייניק געהאַלטן.

איך מוז דאָ דערמאָנען נאָך אַן אָנגעזען הויז אין שטעטל, וואָס האָט אַדורכגעמאַכט אַ שנעלע ענדערונג. איך האָב פריער שוין דערמאָנט דעם גביר חיים־שאול גאָלדשטיין — אַ טריסקער חסיד. ער האָט פאַרמאָגט אַ גרויס געשעפט, וווהין מען פלעגט קומען פון גאַנצן אַרום. ער אַליין, ר' חיים־שאול, איז געווען אַ גרויסער שווייגער. אַפילו אין געוועלב איז ער געזעסן און געלערנט. טייל מאָל האָט אים אַפילו פאַרדראָסן, וואָס די קונים קומען אים שטערן און „שלאָגן אים פון די געדאַנקען אַרויס", ווי עס האָט געזונגען וועגן אַן אַנדער יידישן קרעמער דער פּאָעט אברהם לעסין. דערפאַר האָבן די קונים גיכער געוואָלט האַנדלען מיט זיין פרוי, וואָס איז טאַקע געווען דער לעבעדיקער גייסט פון זייערע אַלע מסחרים. ר' חיים־שאול אַליין, האָט מען געשמועסט, האָט עטלעכע מאָל פאַרענדיקט ש"ס און ער האָט אויך איינגעקויפט גאָר אַ סך ספרים פאַר זיך (מיט אַ סך יאָרן שפּעטער האָט זיין טאָכטער מיר איבערגעשיקט אַ טייל פון זיינע ספרים קיין אַמעריקע און איך האָב זיי דאָ פאַרקויפט, בעת זי האָט זיך שטאַרק גענייטיקט אין די פּאָר טאָלער).

טאַקע אינעם הויז פון די גאָלדשטיינס איז געקומען אַרבעטן מיין שוועס־

טער — ווי אַ ניאַנקע פאַר אַ קינד, כאָטש זי אַליין איז נאָך געווען אַ קינד — און דאָס האָט מיר געגעבן אַ געלעגנהייט אַריינצוקומען טיילמאָל דאָרט. די טאָכטער, חנה׳לע, האָט געהאַט אַ גוטן קאָפּ אויף די פּלייצעס און איז בכלל געווען גאָר געראָטן. ווען חנה׳לע איז געווען אַרום 12 יאָר אַלט, האָט מען זי שוין פאַרשדכנט: ס׳האָט זיך געמאַכט גאָר אַ יחוסדיקער שידוך, מיט אַ קינד פון לובלינער רבין (די אייגערס האָבן געשטאַמט פון גאון ר׳ עקיבא אייגער, וואָס אויך זיין זון, ר׳ שלמה, איז געווען אַ הייליקע לעגענדע אין דער פרומער וועלט). געדענק איך נאָך ביז היינט די געוואַלטיקע חתונה, וואָס האָט אָפּגע־קאָסט, לויט שאַצונגען, אַרום 25 טויזנט רובל (לויט היינטיקע באַגריפן, ווערליק דער אָרעמקייט אין שטעטל, וואָלט מען געמעגט זאָגן: ווי אַ מיליאָן דאָלאַר). מען האָט אַפילו אויפגעבויט אַ ספּעציעלן „שאַלאַש״, וואָס זאָל אַריינגעמען אַלע געסט, און דער לובלינער רב אַליין, ר׳ אברהמ׳לע אייגער, איז געקומען צו פאָרן אויף דער חתונה. צוליב מיין אָנזען אין בית־המדרש, בין איך געווען איינער פון חתנס אונטערפירער און ער איז געבליבן ביים שווער אויף קעסט. חנה׳לע, וועלכע איך האָב שטאַרק גערן געהאַט, האָט זיך געפּאָרעט אין געשעפט צוזאַמען מיט דער מוטער און טאַקע אויך געוואָרן אַ גענייטע סוחרטע ווי די מוטער. ביידע פרויען האָבן געטאַנצט אַרום דעם יחוסדיקן איידעם, ווי אַרום אַ זעלטענעם הדר און אים געבלאָזן די טריט. כדי עס זאָל אים זיין היימלעכער, האָט ר׳ חיים־שאול געזוכט אַ גוטע חברותא פאַר אים — אין לערנען — צווישן די בחורים פון בית־המדרש און דער אויסוואַל איז געפאַלן אויף מיר. דאָס איז באַלד געוואָרן די סענסאַציע פון שטעטל: אַזאַ כבוד... ווי איך וואָלט פאַרבעטן געוואָרן צום קייסער. פאַר מיין פאָטער האָט עס געמיינט די גאַנצע וועלט (זיינע השגות זענען בכלל געווען אַנדערש, ווי ביי „געוויינטלעכע״ אָרעמעלייט: ער האָט, למשל, נישט מקנא געווען קיין גבירים מיט זייער געלט — נאָר דערפאָר, וואָס זיי קענען זיך דערלויבן צו גיין אין מקווה אַפילו יעדן טאָג און פאָרן צו וועלכן רבין זיי ווילן, אַפילו אין די מרחקים). אַ ביסל אומצופרידן זענען דערפון געווען די „ווייבער״ אין הויז: עפּעס איז זיי נישט אָנגעשטאַנען, אַז דער ברודער פון זייער ניאַנקע און שיק־מיידל זאָל גאָר ווערן חבר־לעב מיטן צירונג פון גאַנצן הויז. אין מיין משפחה האָט מען זיך דערמיט געגרויסט, אַזוי ווי מ׳וואָלט דערמיט געווינען דאָס גרויסע געווינס.

איך געדענק, אַז מיר האָבן אָנגעהויבן צו לערנען צוזאַמען די מסכת שבת און האָב זיך באַלד אַנטוישט. דאָס קעסט־איידעמל האָט זיך געאיילט, גע־

שפּרונגען שנעל איבער די בלעטער, און צו פאַרטראַכטן זיך ווי געהעריק איבער דעם ענין. איז מיר נמאס געוואָרן דאָס „שותפות”, אָבער כ׳האָב נישט געוואַגט צו צעשטערן דעם נחת ביי מיין משפחה. ווער האָט אונדז דען נישט מקנא־געווען? יאָ, פאַרן הוילן כבוד... ווייל מער דערפון האָב איך נישט געהאַט פון לויפן יעדן טאָג אַהין. עס איז אויך געווען אַ קנאה צום איידעם, ווייל חנה׳לע איז באַגערט געוואָרן פון גאָר אַ סך בחורים. אַפילו דער רב פון שטאָט האָט זי געוואָלט פאַר אַ שנור. נאָר דער יחוס פון לובלין האָט איבערגעוויגן.

אָבער ווען איך האָב זיך אומגעקערט פון אָדעס האָט שוין חנה׳לע געשוואַנגערט מיט איר צווייטן זון און איר מאַן איז שוין געווען חרוב־קראַנק און באַלד איז זי טאַקע געוואָרן אַן אַלמנה (דער צווייטער זון האָט זיך דערנאָך געשניטן אויף אַ גאון). ס׳איז געווען אַ צער צו קוקן אויף דער יונגער שיינער און גערבאָטענער חנה׳לע, וואָס איר לעבן איז אַזוי שנעל צעריבן געוואָרן. זי האָט פאַרמאָגט אַ גוט האַרץ און אויך מיר אַרויסגעהאָלפן אין יענע שווערע צייטן, ווען כ׳בין געשטאַנען על פרשת דרכים און דאָס האָט מיך געוואַרעמט אַ סך יאָרן, אין דער פרעמד. דערנאָך זענען מיר געשטאַנען לאַנגע יאָרן אין קאָנטאַקט — ווייל זי איז געווען די סעקרעטאַרין פונעם הילפס־קאָמיטעט אין בעכעווע און אָפּגעגעבן אַ סך כוח און צייט אָנצופירן מיט דער געלט־צעטיילונג, בעת מיר האָבן באַזאָרגט די פאָנדן פון אַמעריקע.

וואָס אַן אמת, האָט מען אפילו גענומען שמועסן, אַז איך וועל מיט דער צייט נעמען חנהלען מיט די קינדער און אַוועק קיין אַמעריקע. מעגלעך, אַז דאָס וואָלט רעאַליזירט געוואָרן, ווייל נאָכן אומגליק האָט מען שוין אין הויז פון די גאָלדשטיינס גענומען קוקן מיט אַנדערע אויגן אויפן לעבן און יחוס. דערצו בין איך געווען דער וועלט־מענטש פון שטעטל, צו וועלכן די גאַנצע יוגנט האָט אַרויפגעקוקט (איך האָב געגעבן לעקציעס פאַר יונגע מיידלעך, אין רוסיש). אָבער דער גאַנצער צויבער פון אַזויפיל זאַכן, וועלכע איך האָב פאַרהערלעכט אין די פריערדיקע יאָרן, האָט זיך אויסגעוועפּט. כ׳האָב נאָר געפילט איין באַדערפעניש: איבערקומען דעם פריזיוו — און זיך אַוועקלאָזן ווייטער, אין דער גרויסער וועלט, וווּ איך קען „עפּעס” ווערן...נאָך די פּאַגראָמען אין אָדעס, וווּ אויך איך בין געווען אין סכנה (דאָן האָב איך באַקענט די נאַטור פונעם „רוסישן מענטש”: בעת ער איז גוט, קען ער אָפּגעבן דאָס לעצטע העמד און אַפילו די נשמה פאַר אַנדערע; אָבער ווען ער צעבושעוועט זיך, זאָל זיך שוין דער רבונו־של־עולם דערבאַרעמען!), האָב איך מער נישט גע־

טראַכט וועגן די מרחקים פון רוסלאַנד. מיך האָט שוין געצויגן נאָך ווייטער, אויף יענער זייט ים. האָב איך נישט געוואָלט האָבן אויף זיך קיין עול און נישט געטראַכט פון קיין שום פאַרבינדונג. סייווי האָט זיך דאָ אַלץ ווי איינגעבראָכן פאַר מיינע אויגן און איך האָב בלויז געקענט טראַכטן וועגן אַ נייעם אָנהייב, וואָס זאָל מיט דער צייט אויך העלפן אַלע נאָענטע מיינע.

קעגן אַלע חשבונות, אַז מ׳וועט מיך זיכער נישט „נעמען" צום מיליטער — האָט מען מיך דווקא יאָ צוגענומען. מען טאָר נישט פאַרגעסן, אַז דאָס איז געווען 1906, גלייך נאָך דער מלחמה מיט יאַפּאַן; און רוסלאַנד האָט זיך גענייטיקט אין וואָס־מער פרישע זעלנער. צו מאַכן די זאַך בקיצור: ס׳איז מיר ווידער געווען באַשערט אַדורכצומאַכן אַ גלגול, וואָס ווייניק בעכעווער האָבן דערפון געוווּסט. אַנשטאָט אָנגיין מיט מיינע פּלענער, בין איך גאָר אַריין אין אַ צאַרישן שינעל און פון לובלין האָט מען מיך אַוועקגעשיקט אַזש קיין קישענעוו (געציילטע יאָרן נאָכן מוראדיקן פּאָגראָם, וואָס דאָרט איז פאָרגעקומען! שוין דער נאָמען פון דער שטאָט אַליין האָט אַרויסגערופן אַ ציטער ביי הײמישע יידן). נאָך גוט, וואָס צוזאַמען מיט מיר זענען אַהין געשיקט געוואָרן נאָך עטלעכע בחורים פון בעכעווע און מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען.

מיר זענען אַריינגעפאַלן צווישן אַ חברה כאַכאַלן און ווער ווייסט, ווי אַזוי מיר וואָלטן אָפּגעביידעוועט די פּאָר יאָר. אָבער ווייניק זעלנער האָבן דאַן געקענט לייענען און שרייבן. דערפאַר האָט מען מיך באַלד אויסגעזוכט פון דער „קאָמענדע" און צוליב מיין רוסיש־קענען האָט מען מיך אַפילו באַשטימט ווי אַ דיזשורנע ביים טעלעפאָן — אַ „כּלי", וואָס האָט דעמאָלט געקלונגען גאָר אויסטערליש אין די קאַזאַרמע־באַדינגונגען. ס׳איז מיר דווקא געווען נישט שלעכט און כ׳האָב זיך גוט פאַרטראָגן מיט די סער־זשאַנטן און אַנדערע דעה־זאָגער ביים מיליטער. איבער נאָך עטלעכע חדשים זיין אין מיליטער האָט זיך אָנגערוקט דער טערמין, ווען מיין שוועסטער האָט געדאַרפט חתונה־האָבן; און איך האָב שטאַרק געוואָלט זיין אויף דער שמחה. וואָס־זשע טוט מען אָבער, אַז דאָס ערשטע יאָר קען מען בכלל נישט חלומען פון באַקומען אַ שטיקל אורלויב? דאָ האָב איך ווידער געלאָזט אין גאַנג מיין גאַנצע איינפאַלערישקייט און אויך באַליבטקייט ביי די דעה־זאָגער (כ׳בין גלייכצייטיק געווען סאָליסט אינעם זעלנער־כאָר) און נאָך לאַנגע באַמיאונגען האָב איך געפועלט אַן אורלויב אויף 10 טעג.

ווידער האָב איך זיך אומגעקערט אין שטעטל מיט פרישע דערפאַרונגען, ווי נאָך אַ מאָל פון אַן אַנדער וועלט. ווען די שמחה מיט דער חתונה האָט זיך פאַרענדיקט, האָט זיך מיר בשום־אופן נישט געגלוסט אומצוקערן אין קאַזאַרמע: וואָס וועל איך דען טאָן נאָכן אָפּדינען די פאָר יאָר? דעמאָלט וועל איך שוין זיין אין דער עלטער, וואָס דערמעגלעכט נישט קיין שום נייעם אָנהייב. וועל איך מוזן זיך אומקערן אַהיים, אַריין אין דער אַלט־איינגעגעסעטער אָרעמקייט, פאַרגעסן אין אַלע גוטע חלומות? וואָס מער כ׳האָב געטראַכט, אַלץ מער איז מיר קלאָר געוואָרן, אַז עס בלייבט נאָך איין אויסוועג פאַר מיר: מאַכן ויברח קיין אַמעריקע...

און ווידער די אייגענע מעשה: כ׳האָב ווידער געדאַרפט מאַכן אַ געוואַגטן שריט איינער־אַליין, פונקט ווי דאָס פאָרן פריער קיין אָדעס. דערביי האָבן זיך אָנגעהויבן די פריערדיקע וואַקלענישן: „לייטישע" יידן האָבן זיך דעמאָלט זעלטן־וועג אַרויסגעריסן פון שטעטל, נאָר געבליבן אויפן אָרט מיט קינדער און קינדס־קינדער. ס׳איז געווען אַ חרפּה צו פאָרן קיין אַמעריקע; און דאָס ווייטע אָרט האָט אָפּגעשראָקן נישט־ווייניקער ווי דאָס טריפהנע אָדעס... דערצו זענען שוין, ווי מ׳האָט מיר דערציילט, עטלעכע לאַנדסלייט (פרומע יידן) געווען אין אַמעריקע, אָבער זיך אומגעקערט קיין פוילן.

נאָר איך האָב זיך אָפּגעגעבן אַ חשבון־הנפש, אַז ס׳איז נישטאָ קיין צייט צו שפּעקולירן. מען מוז ווידער וואָגן, איינשטעלן, פּרובירן. אַנדערש וועל איך שוין דאָ בלייבן שטעקן אין דער דורותדיקער אָרעמקייט פון דער משפּחה און אָפּילו מער נישט קענען חלומען פון ענדערן מיין לעבן צום בעסערן. האָב איך ריזיקירט, געוואַנדערט דורך אַלע וועגן און אומוועגן ביז כ׳האָב זיך דערשלאָגן צו די אַמעריקאַנישע ברעגעס.

וויפל שווערריקייטן מיר איז אויסגעקומען אַדורכצומאַכן אין נייעם לאַנד, ביז כ׳האָב זיך דערשלאָגן צו שטודיום, צו אַן אוניווערסיטעט און צו אַ שטיקל פּערזענלעכן ברעג — קען מען זיך קוים פאָרשטעלן. אָבער כ׳בין דווקא דאָ מער צוגעבונדן געוואָרן צו דער היים, און איר אָנגעהויבן ווידמען וואָס־מער צייט און ענערגיע. ווי נאָר ס׳האָבן אָנגעהויבן צו קומען אַהער נאָך עטלעכע לאַנדסלייט — טאָקע ערב דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — האָב איך זיך אָנגעהויבן צו אינטערעסירן ווי אַזוי מ׳קאָן עפּעס אָרגאַניזירן; מיט עפּעס העלפן די נויטבאַדערפטיקע. דאָס האָט מיך דערפירט צו אַן ענגן קאָנטאַקט מיט גאָר אַ סך מענטשן פון שטעטל און צו אַ סך מעשים, וואָס ביז היינט — ביים דערמאָנען זיך אין זיי — גייט מיר אַדורך אַ וואַרעמקייט איבער דער

נשמה. נאָר ווענן יענער טעטיקייט, בעיקר אויפן הילפס־געביט, מוז דערציילט ווערן באַזונדער.

* * *

איך גלויב, אַז ס׳איז כדאי צו געבן אַן איבערבליק איבערן יידישן אַמעריקעביים אָנהויב פון היינטיקן יאָרהונדערט — און בעיקר טאַקע וויאַזוי עס האָבן זיך אויסגעלעבט אונדזערע לאַנדסלייט. פאַרשטייט זיך, אַז איך וויל דאָ נאָר שילדערן די סביבה לויט מיינע פערזענלעכע אָבסערוואַציעס — פונקט ווי אין די פריערדיקע קאַפּיטלען.

„מיין" שיף איז אָנגעקומען צו די אַמעריקאַנער ברעגן דינסטיק, דעם 16־טן מאַי 1907. אָבער ערשט דאָנערשטיק — מיט דריי טעג שפּעטער — האָבן מיר געקענט אַרויסגיין אויף דער יבשה. פּשוט דערפאַר, וואָס דער „קעסל גאַרדן" — ווו מען האָט דערליידיקט אַלע פאָרמאַליטעטן — איז געווען איבערגעפּולט מיט עמיגראַנטן און די באַאַמטע האָבן זיך נישט געקענט קיין עצה געבן אַזוי שנעל מיט אַלעמען.

ס׳איז געווען די צייט פון מאַסן־עמיגראַציע קיין אַמעריקע און איך בין נאָר געווען אַ שטויבעלע אינעם מעכטיקן שטראָם. פונקט ווי אַ ריי אַנדערע יידישע עמיגראַנטן, בין איך געשטאַנען אונטער דער השגחה פון דער יידישער עמיגראַציע־ביוראָ „האַיאַס", וואָס עקזיסטירט נאָך ביזן היינטיקן טאָג (צופעליק: אינעם זעלביקן הויז, ווו איך האָב מיין דאָקטאָר־ביוראָ). וואָס שייך דער שיפס־קאַרטע, איז זי מיר געשיקט געוואָרן פון מיין פעטער — מיין מוטערס אַ ברודער — וואָס האָט געהאַט עמיגרירט מיט עטלעכע יאָר פריער. ס׳איז דערפאַר געווען נאַטירלעך, אַז איך זאָל ראשית־כל גיין צום פעטער אין הויז. אָבער איך האָב זיך באַלד איבערצייגט, אַז איך טאָר אפילו נישט דערוואַרטן פון אים קיין צו גרויסע הילף ביים ווערן זיך איינאָרדענען.

דער פעטער האָט געהאַט זיינע אייגענע פינף קינדער און דאָך האָט ער געוווינט ביי עמעצן אַנדערש ווי אַ סוב־לאָקאַטאָר („באָרדער", אויפן אַמעריקאַנישן לשון, וואָס איז אויך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ יידיש וואָרט במשך פון דער צייט). איך האָב דאָרט בלויז געקענט באַקומען אַ פּיצל ווינקל און טיילן דאָס בעט מיט נאָך עמעצן. אין יענע יאָרן איז געווען אַ נאָרמאַלע זאַך אין אַמעריקע: צוויי מענטשן האָבן אָפּגעדונגען איין בעט, ווייל איינער האָט געאַרבעט ביינאַכט און דער צווייטער בייטאָג. אַזוי האָט מען טיילמאָל אָפּגעלעבט

יאָרן, בכדי אָפּצושפּאָרן אַ פּאָר דאָלאַר אויף שיקן אַהיים אָדער אַראָפּברענגען די משפחות פון „יוראָפּ״.

טאַקע אויפן וועג פון דער שיף צום פעטער אין שטוב אַריין האָט פּאַסירט אַן „אויסטערלישע״ זאַך, וואָס האָט אומדירעקט באַווירקט מיין ווייטערדיקן לעבנס־וועג. ס׳איז זיך גאָרנישט פאַרצושטעלן, ווי שטאַרק איך בין געווען אויסגעהונגערט נאָך אַ געדרוקט יידיש וואָרט נאָך אַזאַ לאַנגע נסיעה. דערפאַר בין איך פשוט אויפגערודערט געוואָרן, ווען כ׳האָב באַמערקט אויפן וועק צום פעטער אין שטוב (אויף „איסט בראָדוויי״, דער דעמאָלטיקער צענטער פונעם יידישן ניו־יאָרק) וויאַזוי מ׳פאַרקויפט יידישע צייטונגען אין גאַס. כאָטש איך בין געגאַנגען מיט די קרובים — אויך מיינס אַ מומע איז געווען צוזאַמען מיטן פעטער — און מ׳האָט זיך נאָכנישט באַוויזן אָדורכצושמועסן ווי געהעריק, האָב איך געבעטן מ׳זאָל זיך אָפּשטעלן אַ ווייל. פון אַ גרויסן קאָפּ אין צייטונג האָב איך זיך דערוווּסט, אַז מ׳האָט געוואָלט דערהרגענען דעם צאַר פון רוסלאַנד. דאָס האָט מיך אינטריגירט און כ׳האָב געוואָלט קויפן די צייטונג. אָבער דער פעטער האָט זיך געאײַלט אַהיים, ווו עס האָבן שוין געוואַרט אויף מיר מיט אומגעדולד נאָך אַ צאָל היימישע לאַנדסלייט.

היות ווי קיינער פון זיי האָט זיך נישט אינטערעסירט מיט פּאָליטיק, איז מיין נייגער פאַר זיי געווען אומפאַרשטענדלעך און זיי האָבן זיך טאַקע נישט אויפגעהערט צו וווּנדערן: „גיטס נאָר אַ קוק! ער איז נאָר־וואָס אַראָפּ פון שיף — און שוין פאַרגלוסטן זיך אים בלעטער״. אָט דער פאַקט האָט זיך מיר באַזונדערס איינגעקריצט אין זכרון, ווייל ער האָט אָפּגעשפּיגלט דעם ספּעציפישן צוגאַנג פון אַ געוויסן סאָרט עמיגראַנטן אין יענער צייט — בפרט אין די קרייזן, מיט וועלכע כ׳בין געקומען אין קאָנטאַקט תיכף אין די ערשטע טעג: זיי האָבן זיך אַבסאָלוט נישט אינטערעסירט מיט די געשעענישן אין דער גרויסער וועלט; נישט מיט קולטור, ביכער, צייטונגען, טעאַטער... די איינציקע באַדערפעניש — מחוץ פרנסה — איז ביי זיי געווען: צו געפינען אַ בית־המדרש, ווו מ׳קען גיין דאַווענען...

עס איז מיר באַלד קלאָר געוואָרן, אַז איך וועל זיך מוזן אַרויסרייסן פון אָט דעם קרייז, אויב איך וויל „עפּעס״ ווערן; און טאַקע וועגן דעם האָב איך געהאַט אַ סך געוואַגטע פּלענער און פאַנטאַזיעס. תיכף אויף דער צווייטער וואָך האָב איך אָפּגעזוכט אַ ביבליאָטעק (און אויף דער יידישער איסט בראָדווי זענען געווען עטלעכע ביבליאָטעקן) און איך האָב דאָרט אָנגעהויבן אַריינקומען

אָפּט. מחוץ דעם, וואָס איך האָב דאָרט באַקומען ביכער, זענען דאָרט געקומען מענטשן פון אַן אַנדער געזעלשאַפט און מיט העכערע אינטערעסן. וואָס שייך מיין ווייטערדיקן וועג, האָב איך באַלד געוווּסט צו וואָס איך ציל. כ׳האָב זיך באַלד דערוווּסט, אַז אין אַמעריקע זענען פאַראַן אַ סך פרייע מעגלעכקייטן צו שטודירן — פאַר אַזעלכע וויסנס־באַגיריקע יונגעלייט ווי איך. מ׳דאַרף נאָר וועלן און האָבן עקשנות. האָב איך געחלומט וועגן שטודירן אויף אַ סיסטע־מאַטישן אופן, בכדי צו באַקומען דעם טאָפּלטן טיטול פון דאָקטאָר־ראַבינער.

אָבער וויאַזוי דערגרייכט מען דאָס? אויך די אינפאָרמאַציע וועגן דעם האָב איך באַלד באַקומען. עמעצער האָט מיר אָנגעוויזן אויפן יידיש־טעאָלאָגישן סעמינאַר — וואָס האָט זיך געפינען (און געפינט זיך ביזן היינטיקן טאָג) אויף בראָדוויי און 122טע גאַס. דאָרט האָט מען געלערנט סיי יידישע און סיי אַלגע־מיינע לימודים. דאָס איז געווען אַ מהלך־רב פון מיין פּעטערס היים, לויט מיינע דעמאָלטיקע באַגריפן — און אַ לאַנדסמאַן האָט זיך אָנגעבאָטן פרייוויליק מיך צו פירן אַהין מיטן עלעווייטער (אַ באַן, וואָס איז געלאָפן איבער די הייזער אויף אַן אייזערנער בריק). באַלד האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אויך מיין לאַנדסמאַן איז נישט קיין גרויסער מומחה איבער די וועגן פון גרויסן אַמעריקע און מיר האָבן זיך גוט אָנגעשוויצט, ביז מיר זענען אָנגעקומען אויפן ריכטיקן אָרט...

און דאָ האָב איך איבערגעלעבט נאָך עפּעס, וואָס איז מיר געבליבן איינגע־קריצט אינעם זכרון. דאַן האָט נאָך געלעבט דער לעגענדאַרער געלערנטער, ד״ר שלמה שעכטער — וואָס איז באַרימט אין דער וועלט פון תורה און וויסנשאַפט, צוליב זיין אַנטדעקן די „גניזה״ פון קאַאיראָ. ער איז דעמאָלט געווען דער גייסטיקער פירער פונעם טעאָלאָגישן סעמינאַר און איך האָב געהאַט די זכיה, אַז ער זאָל מיך אויפנעמען פערזענלעך. דאָס אַליין איז געווען גאָר אַ שטאַרקע איבערלעבונג פאַר אַ יונגן בחור, וואָס „באַגערט צו לערנען״. דערצו האָט ער פאַרפירט מיט מיר אַ לענגערן שמועס, זיך אינטערעסירט מיט מיינע פּלענער און ס׳האָט אויסגעזען, אַז כ׳האָב ביי אים נושא־חן געווען. אָבער ער האָט מיר באַלד אויך אויפגעקלערט, אויף אַ האַרציקן אופן, אַז בכדי צו שטודירן אין זיין סעמינאַר — פאָדערט זיך אַ געוויסע מאָס סיסטעמאַטישע פאָר־בילדונג. דערפאַר האָט ער מיר געגעבן אַן עצה, אַז איך זאָל קודם קיין אַרבעטן בייטאָג און אין די אָוונטן באַזוכן צוגרייטונגס־קורסן. ערשט דערנאָך וועלן די טירן פונעם סעמינאַר געעפנט ווערן פאַר מיר...

איך בין שוין געווען אין דער עלטער, ווען אַנדערע טראַכטן פון באַלדיקן תכלית; פון חתונה האָבן, זוכן אַ פרנסה, אויפשטעלן אַ משפחה און טאַקע אויך שפּאָרן אַ טאָלער סיי פאַר דער אייגענער צוקונפט און סיי אויף צו שיקן אַהיים. אָבער דער באַגער צו לערנען און וויסן האָט מיך פשוט נישט אָפּגעלאָזט אויף קיין רגע — כאָטש סיי מיין פעטער און מומע, סיי אַלע היימישע האָבן דאָס נישט געקענט פאַרשטיין.

איך האָב אָבער געפאָלגט די עצה פונעם גרויסן געלערנטן, פּראָפעסאָר שעכטער, און מ׳האָט פאַר מיר אויסגעזוכט אַ „שאָפּ" (וואַרשטאַט) ווו כ׳זאָל זיך אויסלערנען די מלאכה פון „קאָטער" (צושניידער). פאַרשטייט זיך, אַז כ׳האָב אָנגעהויבן ווי אַ שיק־יונגל און דערנאָך אַריבער צום סאָרטירן די פּאַרטיקע פּעקלעך („באָנדלעך") וואָס אַנדערע האָבן אויסגעפּערטיקט. עפּעס האָט דאָס נישט געשטימט מיט מיינע הויכע אַמביציעס און כ׳האָב זיך נאָר געקענט טרייסטן מיטן אַלטן מאמר פון פרק „אהוב את המלאכה"... בפרט נאָך, ווען איך האָב טיף אין זיך געהאַט די זיכערקייט, אַז דאָס איז נאָר צייטווייליק. דאָס וויכטיקסטע דערביי איז געווען, וואָס כ׳האָב שוין פאַרדינט פיר דאָלאַר אַ וואָך און מיט דער צייט האָט דער „פאָרמאַן" (אָנפירער פון דער אַרבעט) געוואָרפן אויף מיר אַן אויג און כ׳בין אים געפעלן. האָט ער מיך צוגעלאָזט צו דער מלאכה אַליין, ביי וועלכער כ׳האָב אָנגעהויבן צו פאַרדינען מער.

אַזוי האָבן אָנגעהויבן אַ סך טויזנטער געקומענע פון יענער זייט ים — און געווען צופרידן, אויב זיי האָבן נאָר געהאַט אַרבעט. ווי געזאָגט, האָב איך זיך אָבער באַגעגנט מיט אַן אַנדער סאָרט מענטשן און פון אַלע זייטן האָב איך געהערט: „אַ שאָד, אַ שאָד... איר דאַרפט זיך נעמען צום שטודירן". האָב איך זיך דערוווסט, אַז טאַקע אויף איסט בראָדוויי עקזיסטירט אַ יידישע אינסטיטוציע, ווו מ׳קען זיך לערנען אויף נאַכט קורסן („עדיוקיישאָנעל עלייענס", וואָס עקזיס־טירט ביזן היינטיקן טאָג אויפן זעלביקן אַדרעס). בקיצור: איך האָב באַשלאָסן אויסצונוצן די גוטע געלעגנהייט, כאָטש מיינע נאָענטע האָבן נישט פאַרשטאַנען אַזעלכע קאַפּריזן. כ׳האָב דאָרט גענומען קורסן אין ענגלישן לשון, וואָס איז מיר אָנגעקומען שווערלעך. אָבער באַלד דערנאָך זענען געקומען נייע שוועריקייטן: ווען איך האָב שוין פאַרדינט פינף דאָלאַר אַ וואָך און געפילט זיך אַזוי ווי פריי און זעלבסטשטענדיק — האָט זיך געמאַכט אַ קריזיס אין פאַך („סלעק") און איך בין אָפּגעזאָגט געוואָרן צווישן די סאַמע ערשטע.

צו וועמען גייט מען? וואָס טוט מען ווייטער? פון מיין פעטער האָב איך

גאָרנישט געקענט פאַרלאַנגען. ער האָט געהאַט זיינע אייגענע דאגות: דאָס ווייב איז שוין זעקס יאָר געווען אין בעכעווע און אפילו איך האָב אים געזאָגט מוסר. איינס פון די ביידע — אָדער ער זאָל זיך אומקערן צו איר אַהיים, אָדער ער זאָל זי אַראָפּברענגען. דער סוף איז געווען, אַז האָט זיך טאַקע אומגעקערט אַהיים אויף עטלעכע יאָר. אויך מיט דער מומע איז נישט צוגעגאַנגען גלאַטיק. זי האָט חתונה געהאַט מיט אַ יונגן בחור און ס׳איז דערנאָך אַרויסגעקומען אַ טראַגעדיע. דערפאַר האָב איך געמוזט זוכן די הילף אויף אַנדערע וועגן — און דאָ האָט מיר טאַקע געהאָלפן מיינס אַ חבר פון דער היים, דעם רבינס אַן אייניקל וואָס האָט דאָ געאַרבעט ביי קראַוואַטן. ער האָט אַדורכגעפירט, אַז פאַר 10 דאָלאַר זאָל מען מיך צונעמען אַהין. אָבער די ערשטע צוויי וואָכן האָב איך געדאַרפט אַרבעטן אומזיסט. ערשט דערנאָך האָב איך ווידער גענומען פאַרדינען געלט און זיך טאַקע אויך אומגעקערט צו מיינע אָוונט־קורסן. פון מיינע קליינע אָפּשפּאָרונגען האָב איך אויך געשיקט געלט־הילף צו דער משפחה אין בעכעווע.

מיין דערמאָנטער חבר האָט אויך געטאָן נאָך עפּעס, וואָס האָט געהאַט אַ דעצידירנדיקע ווירקונג אויף מיין ווייטערדיקן גורל: ער האָט מיך גענומען צו זיינס אַ משפחה און מיך באַקאַנט געמאַכט מיט זיינס אַ קרובה, אַ מיידל... וואָס איז איצט מיין פרוי. דאָס איז געווען אַ פרום בעל־הבתישע היים, ווו איך האָב באַלד דערשפּירט אַ זעלטענע וואַרעמקייט וואָס האָט מיר די גאַנצע צייט אַזוי אויסגעפעלט. איך געדענק נאָך ביז היינט ווי שטאַרק איך בין דאַן גערירט געוואָרן, ווען מ׳האָט מיך דאָרט פאַרבעטן — צום עסן... היינט זעט דאָס אַלץ אויס אַזוי נאַטירלעך — אָבער אין יענע עמיגראַנטיש־עלנטע יאָרן איז דאָס געווען אַ שטאַרקע איבערלעבונג וואָס לאָזט זיך נישט פאַרגעסן אויף אייביק.

און ווידער אַביסל פּערזענלעכע — אָבער אַלגעמיין־כאַראַקטעריסטישע־כראָנאָלאָגיע: דאָס ערשטע מאָל האָט מיין חבר מיך גענומען אַהין ערב פּסח פון יאָר 1908. אָבער מיר האָבן ערשט חתונה געהאַט אין יאָר 1914. פשוט דערפאַר, ווייל איך האָב באין־אופן נישט געוואָלט אויפגעבן מיין חלום פון שטודירן. איך האָב ממש געהאַלטן פאַר מיין חוב צו דערגרייכן עפּעס, נאָך איידער איך ווער אַ משפּחה־מענטש מיטן גאַנצן יאָך, וואָס איז דערמיט פאַרבונדן. איך האָב געהאַט דאָס זעלטענע גליק, וואָס אויך איר גאַנצע משפחה האָט דאָס פאַרשטאַנען און מיר אַ סך געהאָלפן במשך פון אַזויפיל שווערע יאָרן.

איך וויל נאָר דערמאָנען בקיצור, אַז ווען די משפחה האָט זיך באַזעצט אין פילאַדעלפיע, בין איך אַוועק אַהין און דאָרט עקשנותדיק שטודירט אין די

נעכט — נאָכן אַרבעטן בייטאָג — ביז 1913. ערשט דערנאָך האָב איך געהאַט דערגרייכט דעם ערשטן עטאַפּ פון מיין חלום און אָנגענומען געוואָרן אין „קאָלעדזש" (הויכשולע) פון פילאַדעלפיע. פאַרשטייט זיך, אַז דאָס האָבן אַזאַ וואַרעמע היים ביי דער זייט האָט מיך זייער געשטאַרקט און צוגעגעבן מוט. אויף וויפל מיין זכרון דינט מיר, בין איך געווען דער איינציקער פון אונדזער שטעטל אין אַמעריקע וואָס האָט זיך פאַרמאָסטן אויף אַזאַ שווערן וועג — און טאַקע שטודירט ביז צום ציל.

אויף פילאַדעלפיע איז אַ גרויסער צענטער פון יידן, כאָטש איך ווייס נישט די גענויע צאָל וויפל יידן ס'האָבן דאָרט דעמאָלט געוווינט. אָבער ס'איז געווען גאָר אַ גרויסער חילוק: אין ניו־יאָרק זענען די מערהייט סטודענטן, מיט וועלכע כ'האָב זיך באַגעגנט ביים שטודירן, געווען יידישע. דאַקעגן אין פילאַדעלפיע האָבן זיי זיך כמעט ווי נישט אָנגעזען. צווישן די 243 סטודענטן אין מיין פאַקולטעט זענען בלויז 23 געווען יידישע; און אויך זיי זענען אין דער מערהייט געווען רייכע קינדער, וואָס האָבן זיך געוואָלט אַמעריקאַניזירן (בעסער געזאָגט: אַסימילירן) וואָס שנעלער. וואָס שייך מיר, האָב איך כמעט נישט געהאַט קיין שום בשותפותדיק לשון מיט זיי. אויסער דעם וואָס איך בין נישט געקומען פון אַ רייכער און זאַטער היים — בין איך נאָך געווען דער איינציקער, וואָס האָב פריער „געקוועטשט די באַנק" אין בית־המדרש. דערפאַר האָב איך זיך די ערשטע צייט דאָרט געפילט עלנט און פאַרלוירן.

איך האָב געוווּסט, אַז די צייט איז טייער און איך מוז אויסנוצן יעדע מינוט פון דער געלעגנהייט, וואָס מיר איז געגעבן געוואָרן, בכדי צו דערנענטערן זיך צום ציל. דאָ האָט מיר אַ סך געהאָלפן אי דער כוח פון התמדה אין בית־המדרש און אי דער באַוווּסטזיין, אַז „אם אין אני לי — מי לי?" איך האָב נישט געהאַט קיין געלט אויף פאַרווייליגונגען און אויך נישט געהאַט קיין חשק צו זיי. דאַקעגן האָב איך באַלד אויסגעפונען ווו מען קען הערן גוטע לעקציעס און טאַקע געגאַנגען הערן וואָס מער.

ס'האָט לאַנג נישט געדויערט און אין דער פאַרוואַלטונג פון קאָלעדזש האָט מען מיך באַמערקט און עמעצער האָט דאָרט אונטערגעזאָגט, אַז איך בין אַ „תלמודיסט". כ'ווייס נישט, צי דערמיט האָט מען געוואָלט אַרויסרופן גרינגשעצונג צו מיר און מיין „גרינגקייט"; אָבער די ווירקונג איז געווען אַ פאַרקערטע. פאַר מיינע נישט־יידישע לערער האָט דאָס געמיינט, אַז איך קום מיט

אַ טראַדיציע פון ליבשאַפט צום לערנען און זיי האָבן מיר אָנגעהויבן אַרויסווייזן ספּעציעלן אינטערעס און אפילו רעספּעקט.

דאָ מוז איך מאַכן אַ זייטיקע באַמערקונג: ס׳איז שוין אָנגענומען ווי אַ טראַדיציע אין אַלע אוניווערזיטעטן, אַז די סטודענטן פון ערשטן יאָר (אין ענגליש רופט מען זיי מיטן נאָמען „פרעשמען") מוזן אַדורכגיין קאַלטס און וואַרעמס. די סטודענטן פון די פריערדיקע יאָרגענג טוען זיי אָן אַלערליי שפּיצלעך און דאָס דאַרף „פאַרהאַרטעווען" די נייע — ביז זיי קענען אַריינגענומען ווערן אין דער חברותא. אָבער מיר איז נאָר באַשערט געווען אַדורכצומאַכן אַזעלכע צרות גאָר אַ קורצע צייט, איך האָב זיך באַלד אַזוי ווי אַוועקגעשטעלט אַנדערש און זיך נישט באַטייליקט אין אַלערליי נאַרישע שפּילן פון די עלטערע סטודענטן. כ׳בין פשוט געגאַנגען מיין אייגענעם וועג און פאַרטיק. גענוג צו זאָגן, אַז כאָטש אַלע האָבן זיך באַלד געענדערט די יידישע נעמען — בכדי זיי זאָלן קלינגען אַמעריקאַניש — האָב איך זיך כסדר געהאַלטן ביי מיין באָמען חיים. אָבער אָנשטאָט גרינגשעצונג, האָט דאָס געשטאַרקט דעם דרך־ארץ צו מיר. ס׳האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן, אַז עטלעכע פון די יידישע סטודענטן האָבן טאַטעס וואָס קענען אַביסל לערנען. זיי האָבן באַלד וועגן מיר געהערט און מיך פאַרבעטן צו זיך.

אָבער שוין נאָך אַלע גליקן האָב איך געלעבט אין גרויס נויט, כאָטש איך האָב דאָס פאַרבאָרגן. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם איינדרוק וואָס עס האָט געמאַכט אויף מיר — און אויך אויף די אנדערע סטודענטן — אַ געוויסער פאַקט. בדרך־כלל האָבן די פּראָפעסאָרן געהאַט זייער אייגענעם קרייז און זיך זעלטן־ווען צונויפגעקומען מיט זייערע תלמידים; בפרט נאָך מיט די נייע סטודענטן. ווי איבעראַשט בין איך אָבער געוואָרן, ווען אונדזער פּראָפעסאָר האָט מיך פאַרבעטן צו עסן מיט אים מיטאָג. דערמיט האָט ער געוואָלט אויסדריקן זיין אָנערקענונג צו מיין שטאָלצער האַלטונג און נישט פּחדנות. אָט דער פאַקט האָט געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף די אַנדערע סטודענטן — בפר׳ט די יידישע — און זיי האָבן אָנגעהויבן צו זוכן מיין געזעלשאַפט.

אין זכרון האָט זיך מיר אויך איינגעקריצט דער ווייטערדיקער עפּיזאָד: איינער פון די וויכטיקסטע פּראָפעסאָרן — אַ נישט־ייד — איז איינמאָל געקומען אין סטודענטישן עס־צימער, בעת דער מיטאָג־שעה. ער האָט זיך גלייך צוגעזעצט צו מיר — ווייל כ׳האָב געהאַט אַ נאָמען ווי אַ „תלמודיסט" — און געבעטן דערלויבעניש מיך עפּעס צו פרעגן. פאַרשטייט זיך, אַז איך בין געווען גערירט

פונעם כבוד. האָט ער מיך, ווי אַ קריסט, באַלד געפרעגט די „באַרימטע״ שאלה: פאַרוואָס האָבן יידן געהרגעט יעזוסן? ס׳איז נישט געווען אין דער מאָדע דאַן צו אַמפּערן זיך מיט די פּראָפעסאָרן; און אַוודאי האָבן סטודענטן געדאַרפט אַרויסווייזן הכנעה צו זיי. אָבער מיך האָט זיין פראַגע אָנגערעגט און כ׳האָב אים העפלעך פּרובירט באַווייזן, אַז די יידן האָבן דערביי נישט געטראָגן די מינדעסטע שולד נאָר די רוימער. איך וועל דאָ נישט איבערגעבן דעם אינהאַלט פון אונדזער גאַנצן טעאָלאָגישן דיספּוט — וואָס איז נאָכגעפאָלגט געוואָרן מיט נייגער פון אַלע סטודענטן אין עס־צימער. בלויז איין פּונקט וויל איך דערמאָנען. דער פּראָפעסאָר האָט מיך געפרעגט, פאַרוואָס די יידן פון יענער צייט האָבן נישט געוואָלט אָננעמען די לערע פון יעזוסן. איך האָב אים ספּאָנטאַן געענטפערט מיט אַ פראַגע: „מעג איך אייך, הער פּראָפעסאָר, שטעלן אַ אינטימע שאלה?״ ער האָט מסכים געווען און איך האָב פאַרגעזעצט:

— איר זענט שוין אַ פּראָפעסאָר עטלעכע צענדליק יאָר און דאָס געביט, וואָס איר לערנט אונדז, איז אייך גוט באַקאַנט. וואָס־זשע וואָלט איר, הער פּראָפעסאָר, געזאָגט ווען מיטאַמאָל — בעת אייערס אַ לעקציע — שטעלט זיך אַוועק אַ יונגער סטודענט, פונעם ערשטן יאָר... און ער וואָגט צו זאָגן פאַר אַלעמענס אויגן, אַז איר ווייסט נישט קיין סך וועגן אייער געביט נאָר אַלצדינג דאַרף מען פרעגן ביי אים; אַז פון איצט אָן איז די גאַנצע וויסנשאַפט ביי אים אין מוח? צי וואָלט איר אָנגענומען זיין דערקלערונג אָן ווידערשטאַנד? וואָלט איר דאָס טאָלערירט? איצט, הער פּראָפעסאָר, שטעלט אייך נאָר פאָר: ווען יעזוס איז דערשינען אויף דער אַרענע, איז שוין דאָס יידישע פאָלק אַלט געווען מער ווי טויזנט יאָר. פאַר אים זענען שוין געווען אַזויפיל פּערזענלעכקייטן, כוהנים, מלכים און נביאים. דאָס יידישע פאָלק האָט שוין געהאַט אין תנ״ך אַלצדינג וואָס עס פאָדערט זיך פאַר אַ גרויסער קולטור. אויך דעמאָלט, ווען יעזוס איז דערשינען, האָבן געלעבט ביי יידן אַ סך גרויסע תנאים און לערער — וואָס אויך ער אַליין האָט געטרונקען וואַסער פון תורה אין זייער ברונעם. זיי אַלע האָבן געפאָרשט די תורה במשך פון צענדליקער יאָרן, בעת ער — ישו הנוצרי — איז דעמאָלט געווען גאָר יונג, ממש צווישן די יונגסטע און ווייניקער־באַקאַנטע. מיטאַמאָל דערקלערט ער זיך פאַר גאָטס זון און גרעסטן נביא וואָס דאָס פאָלק פאַרמאָגט; ער קומט מיט אַ לערע, וואָס זאָגט אַנדערש ווי די טראַדיציע פון אַזויפיל לאַנגע דורות — און אַלע גרויסע לערער (די דערפאַרענע „פּראָפעסאָרן״ פון יענער צייט) דאַרפן דאָס אים גלויבן אָן באַווייזן? וואָלט

איר געהאַלטן פאַר ריכטיק, ווען אַזוינס פּאַסירט אין אונדזער צייט? טאָ וויאַזוי ווילט איר, אַז די תנאים און אַלע געלערנטע פון פאָלק אין יענע יאָרן זאָלן זיך אונטערוואַרפן דעם ווילן פון זייערס אַ יונגן תלמיד — אָן שום קריטיק און אָן שום נאָכפאָרשונג און ווידערשטאַנד?

איך וויל איצט נישט אַנאַליזירן די וויסנשאַפטלעכע באַזע פון יענעם ענטפער מיינעם — מיט העכער אַ האַלבן יאָרהונדערט צוריק. אָבער ס'איז אַ פאַקט, אַז מיין ענטפער האָט געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק אויפן פּראָפעסאָר און ער האָט מיך אַרומגעכאַפּט פון גרויס באַגייסטערונג... פאַרשטייט זיך, אַז די וווּנדערלעכע באַציונג צו מיר מצד אַזעלכע פיגורן אינעם אוניווערזיטעט האָט זיך אויך אויסגעווירקט אויף אַנדערע.

אויפן דריטן יאָר אין „קאָלעדזש" האָב איך זיך שוין געשפּירט גאָר היימיש מיט אַ סך און כ'מוז מודה זיין, אַז דווקא מיין אַרויסהויבן מיין יידישקייט האָט מיר אַ סך געהאָלפן. איינעם פון מיינע לערער האָב איך געהאַט באַמערקט: „ווער עס פאַרלייקנט זיך אַליין, וועט שוין בלייבן אַ גראָבער יונג אין יעדער קולטור, וואָס ער וועט פאַר זיך אַדאָפּטירן. פּשוט דערפאַר וואָס צו קולטור פאָדערט זיך אויך כאַראַקטער — און אַזעלכער פאַרמאָגט נישט קיין כאַראַקטער". דאָס האָט אויף מיין לערער געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק און ער האָט מיין געדאַנק איבערגעזאָגט פאַר אַנדערע.

אויף ווי ווייט כ'האָב זיך איינגעלעבט מיט מיינע פּראָפעסאָרן, וועט אפשר אילוסטרירן דער ווייטערדיקער עפּיזאָד: מיט אַ צענדליק יאָר שפּעטער האָבן די אוניווערזיטעט־לערער איינגעאָרדנט אַ באַנקעט פאַר איינעם פון זיי — גאָר אַ באַרימטע פּערזענלעכקייט און אַ גדול אויף זיין געביט. פאַרשטייט זיך, אַז דאָרט זענען בלויז אַרויסגעטראָטן אַלטע פּראָפעסאָרן מיט לאַנג־יעריקן סטאַזש; און דאָס איז באַטראַכט געוואָרן פאַרן גרעסטן כבוד. ווי דערשטוינט בין איך געוואָרן, ווען זיי האָבן אויך מיך פאַרבעטן צו זיין איינער פון די רעדנער אויפן באַנקעט. איך האָב דעמאָלט גערעדט עטלעכע מינוט און ציטירט דעם מאמר „אַל תהיה ברכת הדיוט קלה בעיניך" און דערביי אָפּגעטייטשט פאַר די פאַרזאַמלטע דעם זין פון יענעם יידישן געדאַנק — אַז אויך אַ געוויינטלעכער מענטש פון פאָלק קען אַמאָל האָבן צו זאָגן אַ גרויסן געדאַנק, וואָס קען מיט זיך ברענגען אַ ברכה. אויך דאַן האָבן מיינע ווערטער — גראָד ווייל זיי זענען געווען געשעפּט פון יידישן קוואַל — געמאַכט אַ גרויסן איינדרוק אויף דער גרויסער צאָל פון מיינע אַקאַדעמישע צוהערער.

איך האָב שוין פריער אָנגעוווּנקען, פאַרוואָס עס האָט זיך ביי מיר נישט איינגעשטעלט קיין צופיל־אינטימער קאָנטאַקט מיט די לאַנדסלייט וועלכע כ׳האָב אָנגעטראָפן אין אַמעריקע. דאַקעגן איז מיר אויסגעקומען צו ווערן נעענטער מיט די אַריבערגעקומענע פון אונדזער שכנותדיקן קראָשניק. אויך זיי האָבן קיין גרויסן אינטערעס נישט געהאַט פאַר די ענינים, וואָס האָבן מיך אינטערעסירט. דאָס זענען געווען שווערע אַרבעטער, וואָס האָבן אָפּגעגעבן די גאַנצע צייט פאַרן ברעקל פרנסה; אָבער זיי האָבן פאָרט געהאַט אַ באַדאַרף אויסצוהאַלטן אַן אייגן בית־המדרש׳ל, ווו זיי זענען זיך צונויפגעקומען אָפּדאַווענען און בכלל אויסטוישן אַ פאָר ווערטער צווישן זיך.

וועגן די יאָרן פון מיין שטודיום וויל איך מער נישט שמועסן. ס׳איז בלויז פאַרשטענדלעך, אַז דעמאָלט איז מיר געבליבן ווייניק צייט — און אויך מעגלעכקייטן — פאַר געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. אָבער געוויסע קאָנטאַקטן האָב איך פאָרט אָנגעהאַלטן די גאַנצע צייט. מיט מיין היים אין בעכצווע, ווי מ׳קען זיך פאָרשטעלן, האָב איך אָנגעהאַלטן אַ בריוולעכע בריק — און טאַקע גלייך אינעם ערשטן זומער האָב איך אָפּגענומען אַ שרעקלעכן גרוס, וואָס האָט מיך דערשיטערט: בכדי צו העלפן אין דער פּרנסה, האָט מיין מוטער — וועלכע כ׳האָב שטאַרק ליב געהאַט — צוגעהאַנדלט מיט עפּל אין מאַרק. אָבער אַ פאָר פערד האָבן זיך איינמאָל צעפלאָשעט, אַרויפגעלאָפן אויף איר — און זי דערהרגעט. ווי שטאַרק איך בין געווען פאַרענגט אין צייט, האָב איך אָפּגעהיטן דעם טעגלעכן קדיש און אויך געלערנט פרקים משניות פאַר איר נשמה. איר טראַגישער אומקום האָט ביי מיר צעבראָכן דאָס האַרץ אויף לאַנגע יאָרן; און אין מיין עלנטקייט פון די ערשטע יאָרן האָב איך דאָס נאָכמער געשפּירט. איך קען זאָגן, אַז מיין מוטער האָט אַ סך באַווירקט מיין כאַראַקטער אין די פריע יאָרן פון אויסרייפונג און אויך שפּעטער.

נאָך אין יאָר 1909 האָב איך זיך באַקענט מיט אַ ייד פון לובלין (בלומענשטאָק) און ער, מיט נאָך אַ חבר, האָבן מיר דערציילט וועגן דער אָרגאַניזאַציע „אַרבעטער־רינג״ ווו זיי האָבן געגרינדעט אַ לובלינער צווייג. לויט זייער בקשה בין איך דאָרט געוואָרן אַ מיטגליד, כאָטש אַהין האָבן בלויז געהערט לובלינער געבוירענע אָדער אַזעלכע וואָס האָבן חתונה־געהאַט מיט לובלינער מיידלעך. די געזעלשאַפט דאָרט איז מיר געווען אָנגענעם און דערפאַר בין איך געוואָרן טעטיק אין אַלע אַרבעטן און אויך די לובלינער האָבן מיך אָנערקענט ווי אַן ערן־מיטגליד פון זייער שטאָט. אגב: דער דאָזיקער צווייג ביים „אַרבע־

טער־רינג״ עקזיסטירט נאָך ביזן היינטיקן טאָג און כ׳בין נאָך דאָרט אַ טעטיקער חבר ביז היינט. דאָס מיינט, אַז ס׳ווערט שוין באַלד זעכציק יאָר זינט איך בין דאָרט אַריינגעטראָטן. מיט אָט דעם צווייג הויבט זיך אייגנטלעך אָן מיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט אין אַמעריקע.

ווי געזאָגט, האָב איך חתונה געהאַט אין 1914 און מיין שטודיום האָב איך ערשט פאַרענדיקט אין 1916. אָבער שפּעטער האָב איך געמוזט אַדורכמאַכן אַ פּראַקטיק אין שפּיטאָל — סוירגעריע און דענטיסטעריי. יוני 1916 האָב איך זיך אומגעקערט קיין ניו־יאָרק, בכדי אַדורכצומאַכן די ענדגילטיקע עקזאַמינס פאַר דאָקטאָר און אויך זיך פאַרפּולקאָמען אין קליניק. ווידער זענען דאָס געווען שווערע יאָרן פון מאַטעריעלן שטאַנדפּונקט. מיין פרוי האָט געאַרבעט די גאַנצע צייט, מיר האָבן געהאַט אַביסל אָפּשפּאָרונגען פון פריער און אויך מיין שוואָגער האָט מיר אַביסל אַרויסגעהאָלפן. נאָר שוין נאָך אַלע גליקן האָבן מיר זיך קוים פאַרגינען דאָס מינדעסטע און געלעבט מיט אָפּגעציילטע סענטן. מיר האָבן אויך געדאַרפט טראַכטן וועגן עפענען אַן אייגענעם קאַבינעט, נאָך מיין אַדורכמאַכן דעם סטאַזש אין קליניק — און דאָס האָט ווידער געדאַרפט קאָסטן אַ סומע. אויסער דעם מוז דויערן, ביז אַ יונגער דאָקטאָר געווינט פּאָפּולאַריטעט און קליענטן — אַלנפאַלס איז עס אַזוי געווען אין יענע יאָרן.

דאָ מוז איך צוגעבן: אין 1917, ווען כ׳האָב זיך געעפנט מיין קאַבינעט — אין דער יידישער געגנט פון ניו־יאָרק — זענען מיר שטאַרק צונויף געקומען מיינע געזעלשאַפטלעכע פאַרבינדונגען. באַלד די ערשטע צייט האָבן די קראַש־ניקער לאַנדסלייט מיך דערקלערט פאַר זייער דענטיסט — און דאָס האָט געמיינט אַ סך אין די ערשטע צייטן. גלייכצייטיק דערמיט האָבן אויך זיי מיך אָנערקענט ווי זייערס אַ לאַנדסמאַן און מיך איינגעשריבן אין זייער אָרגאַני־זאַציע. אויך דאָ בין איך פאַרבליבן אַ טעטיקער מיטגליד ביזן היינטיקן טאָג.

ביז צו מיין אַוועקפאָרן קיין פילאַדעלפיע בין איך געווען אַזוי ווי דער אומאָפיציעלער פאָרשטייער פון אונדזערע בעכעווער לאַנדסלייט. אָבער שפּעטער זענען די קאָנטאַקטן כמעט ווי איבערגעריסן געוואָרן. ערשט אין יאָר 1914, צוליבן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, האָבן זיי זיך פּרובירט אָרגאַניזירן און איך בין ספּעציעל געקומען צולייגן אַ האַנט דערצו. אָבער ס׳איז נישט געווען ווער עס זאָל זיין אַקטיוו און אָנפירן מיט די טעטיקייטן. האָט זיך אַלץ ווי אָפּגעשטעלט און איך האָב סייווי פאַרלוירן יעדן קאָנטאַקט במשך פון די ווייטערדיקע שטודיום־יאָרן.

ווי נאָר כ׳האָב אָנגעהויבן פּראַקטיצירן, האָבן זיך די צייטן געענדערט. איך האָב גענומען פאַרדינען געלט און דאָס האָט מיר צוגעגעבן מוט זיך אומצוקערן צו געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. די ערשטע וועלט־מלחמה האָט זיך שוין געהאַט פאַרענדיקט, אָבער אירע קרבנות האָבן זי באַין־אופן נישט געקענט פאַרגעסן. די נויט האָט געיאָמערט און געשריגן פון אַלע קהילות אין פּוילן און דאָס געשריי האָט אויך אונדז נישט געלאָזט רוען. קודם־כל בין איך געוואָרן טעטיק אין דער לובלינער אָפּטיילונג פאַר העלפן די מלחמה־קרבנות. דערנאָך האָבן מיר אויך אָרגאַניזירט אַ הילפס קאָמיטעט פאַר בעכעווע. מיין אייגענער קאַבינעט איז באַלד פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געזעלשאַפטלעכער ביורא, ווו אויך די זיצונגען פון אונדזער בעכעווער קאָמיטעט זענען פאָרגעקומען. איך בין געווען דער אָנפירער און אהרן אייכנבלאַט איז געווען מיין מיטהעלפער און סעקרעטאַר *. מיר זענען געשטאַנען אין שטענדיקן קאָנטאַקט מיט בעכעווע און אויך דאָרט איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַראַלעלער קאָמיטעט. איך בין באַשטאַנען דערויף, אַז צום קאָמיטעט אין דער היים זאָלן דווקא געהערן פּשוטע — אָבער ערלעכע — „עמך״־יידן צו וועלכע כ׳האָב געהאַט אַ סך צוטרוי. די סעקרעטאַרשע אין בעכעווע איז געווען חנה׳לע, די פריער־דערמאָנטע טאָכטער פונעם גביר חיים־שאול. טאַקע מיט איר האָב איך אָנגעהאַלטן די קאָרעספּאָנדענץ וועגן די הילפס־טעטיקייטן. זי האָט אונדז אינפאָרמירט ווער עס איז אויף אַן אמת אַ נצרך...

למען־האמת האָבן מיר זיך נישט געקענט פאַרגלייכן צו די גרויסע לאַנדס־מאַנשאַפטן, וואָס האָבן — נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה — אַנטוויקלט גאָר אַ ברייטע הילפס־טעטיקייט. אונדזער גאַנצער קאָמיטעט האָט קוים אַרומגענומען צווישן 40 און 50 לאַנדסלייט. איבערן גאַנץ אַמעריקע זענען געווען צוואַרפן אפשר הונדערט בעכעווער — און נישט ביי אַלע האָט מען געקענט נעמען אַ ביישטייער. איך אַליין האָב, במשך פון אַלע יאָרן, אַגיטירט אונדזערע היימישע אַז זיי זאָלן פאַרלאָזן בעכעווע און קומען קיין אַמעריקע — ווו די קינדער קענען האָבן אַ בעסערע צוקונפט. אָבער מיינע טענות האָבן ווייניק געהאָלפן. כמעט קיינער האָט זיך נישט גערירט פונעם אָרט. קודם־כל האָט אָפּגעשראָקן

---

* אין דעם קאָמיטעט איז אויך געווען זייער אַקטיוו יחיאל הימלפאַרב און זיינע ברידער. ליידער איז מיר שווער אויסצורעכענען אין דאָזיקן אָרט אַלע נעמען פון אַקטיוויסטן, כאָטש זיי האָבן אַ סך צוגעהאָלפן.

די מיינונג, אַז אַמעריקע איז טריפה און מ׳קען נישט אָפּהיטן אַלע דינים ווי געהעריק. אַנדערש האָט עס אויסגעזען אין לובלין, ווו ס׳זענען געווען אַ סך מער וועלטלעכע יידן. פון דאָרט איז טאַקע געקומען אַ גרעסערע עמיגראַציע און זי האָט זיך צעשפּרייט איבערן גאַנצן לאַנד.

מיר פּלעגן שיקן אויף יעדן יום־טוב (בעיקר אויף פּסח און ראש־השנה) צו העכער טויזנט דאָלאַר — וואָס אין יענער צייט האָט עס געמיינט אַ סך מער ווי היינט. דערצו האָבן מיר געזאָרגט, אַז זיי זאָלן די גאַנצע סומע באַקומען אין דאָלאַרן און זי נישט מוזן אויסבייטן אָפּיציעל אויף פּוילישע זלאָטעס. דעם רב און רבי׳ן האָבן מיר געשיקט באַזונדער (ווי אויך צו אונדזערע משפּחות), בכדי זיי זאָלן נישט דאַרפן אָנקומען צו די קהלישע הילפס־געלטער. אין יענע צייטן איז דאָס איבערשיקן געלט אין דאָלאַרן, צום אויפגערודערטן פּוילן, געווען פאַרבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן; און כ׳וואָלט וועגן דעם געקענט דערציילן גאָר אַ סך. אָבער מיר האָבן דאָס באַוויזן גובר צו זיין. די סעקרע־טאַרשע — חנה׳לע זיטמאַן — פּלעגט אונדז שרייבן אַ גענויעם באַריכט וועגן יעדער דאָלאַר וואָס איז צעטיילט געוואָרן. דאָס האָט אָנגעהאַלטן יאָרן.

ווידער מוז איך זיך מודה זיין: מיט דער צייט האָבן זיך מיינע טעטיקייטן צעצווייגט און כ׳בין אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ ריי ברייטערע פּראָיעקטן. מיין דאָקטאָר־קאַבינעט איז ביסלעכווייז אַזוי ווי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ בית ועד לחכמים. אין מיטן טאָג האָט מען דאָרט געקענט טרעפן אַ ריי באַקאַנטע שרייבער, עסקנים, פּאָליטיקער און אינטעלעקטואַלן. זיי האָבן זיך ביי מיר געפילט גאָר היימיש און טאַקע געזעסן און געשמועסט וועגן ענינים העומדים ברומו של עולם. כאָטש דאָס האָט מיר נישט ווייניק געשטערט צו דער אַרבעט און פּרנסה — האָב איך אָבער שטאַרק הנאה געהאַט פון זייער געזעלשאַפט און טאַקע אויך באַטייליקט זיך פּערזענלעך אין די אַלע שמועסן און ליידנשאַפט־לעכע דעבאַטעס. דערביי האָט זיך אויסגעברייטערט מיין קרייז באַקאַנטע און פריינט, וואָס האָבן מיך אַריינגעצויגן אין פאַרשידענע טעטיקייטן און אָרגאַ־ניזאַציעס פון גרעסערן פאָרמאַט — און כ׳האָב מער נישט געקענט ווידמען אַזוי פיל צייט אונדזער בעכעווער לאַנדסמאַנשאַפט. דערצו האָבן דאָרט כסדר געפעלט מענטשן מיט אַ חשק צו טעטיקייטן און אינטערעס צו געזעלשאַפטלעכע פּראָבלעמען.

איך בין געווען טעטיק סיי ביי די לובלינער, סיי ביי די קראַשניקער און אויך ביי די לאַנדסלייט פון קאָלבישעוו. דערצו בין איך געקומען דורכן אַלגע־

מיינעם „פאַרבאַנד פון פוילישע יידן אין אַמעריקע", ווו כ'בין געוואָרן אַ פּירנדיקער מיטגליד. איינמאָל איז דאָ געקומען אויף באַזוך דער רב פון קאָלבישעוו און איך האָב אים — אין מיין אַמט און קאָמפּעטענץ אין פאַרבאַנד פון פוילישע יידן — געטאָן אַ געוויסע טובה. דערנאָך, ווען ער האָט זיך אומגעקערט קיין אַמעריקע, האָט ער מיך געבעטן כ'זאָל אים העלפן אָרגאַניזירן אַ הילפס־קאָמיטעט ביי זיינע לאַנדסלייט. מיט אַ צייט שפּעטער זענען מיר ביידע אַרויסגעטראָטן פאַר די יידן פון קאָלבישעוו און טאַקע אָרגאַניזירט אַזאַ הילפס־פאַריין.

מיט דער צייט האָט מען זיך דערוווּסט, אַז איך מאַך אַן איינדרוק מיט מיינע רעדעס — און מ'האָט מיך גענומען פאַרבעטן אויף אויפטריטן. איך האָב נישט אָפּגעזאָגט און טאַקע ליב געהאַט צו ריידן פאַר עדות מיט יידן. אָבער היימישע האָבן מיך קריטיקירט. פּשוט דערפאַר ווייל צוליב מיין געזעל־שאַפטלעכער אַרבעט האָב איך קוים געהאַט צייט פאַר מיין פּראַקטיק. דאָס האָט אַזוי געדויערט צענדליקער יאָרן — און אפשר צוליב דעם בין איך קיינמאָל קיין גביר נישט געוואָרן, כאָטש אַנדערע דאָקטוירים און דענטיסטן האָבן נאָך אַזוי פיל יאָרן זיך גוט איינגעאָרדנט און אפילו געשטיגן גאָר הויך פון זייערע מאַטעריעלן שטאַנדפּונקט. ווען איך מאַך דעם חשבון אויף צוריק, האָב איך נישט וואָס צו באַדויערן. דאָ איז נישט קיין פראַגע פון באַרעכטיקן זיך אַליין — נאָר דאָס איז מיר פּאַקטיש געלעגן אין בלוט. דאָס גרעסטע פאַרגעניגן האָב איך געהאַט, ווען אין מיין קאַבינעט זענען זיך צונויפגעקומען אנשי־שם — יידן מיט אַ נאָמען — און מ'האָט געקענט כאַפּן אַ שמועס וועגן אַ ניי בוך אָדער אַן אַלטן מאמר אין דער גמרא... אַזוי איז עס אויך מיט מיינע געזעלשאַפטלעכע טעטי־קייטן: איך האָב ממש געבענקט נאָך יידן און כמעט נישט פאַרפעלט קיין איין גרויסע פאַרזאַמלונג אָדער אונטערנעמונג. אומעטום האָב איך זיך אַריינגעוואָרפן מיט אַ ברען און ליידנשאַפט, געטאָן אַלצדינג אַז ס'זאָל זיין אַ דערפאָלג (אַ לאַנגע צייט פלעג איך אפילו צאָלן פאַר אַ ריי מיטגלידער דעם שטייער אין אונדזער בעכעווער אָרגאַניזאַציע, אַבי זי זאָל האָבן מער חברים); אָבער מיר דוכט זיך אַז כ'בין דערמיט נישט קיין גרויסער צדיק. איך האָב דאָס פּשוט ליב געהאַט און עס האָט מיר פאַרשאַפן הנאה.

איך דערמאָן זיך ווי איינמאָל — אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה — איז געווען אין מיין קאַבינעט דער באַקאַנטער זשורנאַליסט און וועלט־רייזנדיקער, מיין פריינט ד"ר חיים שאָשקעס. האָט ער זיך צוגעקוקט,

ווי אַזוי איך לייג אַוועק אַלע אַרבעטן און פיר גאָר אַ שמועס מיט עטלעכע געסט וועגן עפּעס אַ פּסוק — און ער האָט באַמערקט מיט אַביסל ליבלעכער איראָניע: „איר ווייסט? איר זענט דאָך פאַרבליבן דער זעלביקער בית־המדרשניק פון בעכעווע, וואָס האָט צופעליק אַ דאָקטאָר־קאַבינעט אין ניו־יאָרק"... אָבער פאַר מיר איז דאָס געווען דער גרעסטער קאָמפּלימענט, ווייל אייגנטלעך האָט ער מיר צוגעטראָפן און פאַרשטאַנען וואָס מיר ליגט אויפן האַרץ.

צענדליקער יאָרן זענען פאַרביי, דורות האָבן זיך געביטן, מיינע אויגן האָבן צוגעזען ווי מענטשן שטייגן אַרויף צו די העכסטע הויכן און פאַלן דערנאָך אַראָפּ גאָר נידעריק. אָבער מיך האָט די צייט ווייניק געענדערט. איך האָב אָפּגעחלומט אַ לאַנג לעבן און טאַקע אויך געהאַט מיינע חלומות וועגן בעכעווע. דערצו האָב איך נישט בלויז געחלומט — נאָר אויך אָפּגעגעבן מיין צייט און געלט פאַר כלל־ישראל, איז דאָס מיין פאַרמעגן, וואָס וואַרעמט מיך. טייל פון מיינע זכרונות אויף דעם געביט זענען אַזעלכע ליכטיקע, אַז זיי זענען ביי מיר וויכטיקער ווי ביי אנדערע זייער גרויס און אָנגעזאַמלט פאַרמעגן. סוף כל סוף איז אָפּהענגיק דערפון ווי אַזוי איינער קוקט אויף מענטשלעך גליק און לעבנס־אינהאַלט.

איך מוז דאָ באַרירן עפּעס, וואָס האָט אַ שייכות צו גאָר־אינטימע געפילן אָבער דאָך קען מען דאָס נישט אַרויסלאָזן פון מיינע שילדערונגען. ווי כ'האָב שוין דערציילט גלייך ביים אָנהויב, בין איך געקומען קיין אַמעריקע אין 1907 — און ביז צום צווייטן וועלט־קריג זענען פאַרביי גאַנצע 32 יאָר. איבער דער צייט זענען געווען אַ סך לאַנדסלייט, אפילו אָרעמעלייט, וואָס האָבן כמעט ווי אָפּגעשפּאָרט פון מויל — אַבי צו מאַכן נאָכאַמאָל אַ באַזוך אין אונדזער היים־שטעטל און עס נאָכאַמאָל אָנקוקן מיט די אייגענע אויגן...

אָבער דווקא איך — וואָס האָב אין געוויסע צייטן זיך דאָס געקענט דער־לויבן, פון ריין־מאַטעריעלן שטאַנדפּונקט — בין נישט געקומען דערצו. אפילו מיין פרוי, וואָס איז געקומען אַהער ווי אַ קינד און געהאַט ווייניקער סענטימענטן ווי איך צום שטעטל, האָט דאָרט יאָ געמאַכט אַ באַזוך און אפילו אויפגענומען געוואָרן מיט אומגעווייטלעכן כבוד פון משפחה און פריינט. אָבער איך האָב דאָס נישט געטאָן במשך די אַלע צענדליקער יאָרן — ביז ס'איז געוואָרן צושפּעט... פאַרשטייט זיך, אַז קיינער פון אונדז האָט נישט דערוואַרט די גרויסע בראָך און דערפאַר האָט מען זיך נישט געאיילט. ווען ס'זאָל געווען אויפקומען אין געדאַנק דער מינדעסטער חשד, וואָס עס גרייט זיך — וואָלט יעדער פון

אונדז זיכער געהאַנדלט אַ סך אַנדערש און געטאָן אַלדאָס מעגלעכע און אפילו אוממעגלעכע. וואָס וואָלט דען אַזאַ איינער ווי איך היינט נישט אָוועקגעגעבן — אַבי צו קענען כאַפּן נאָך איין בליק אויף יענער נעסט וואָס האָט אונדז אויס־געוואַרעמט?

אָבער אפילו ווען מיר האָבן דעמאָלט נישט דערוואַרט אַזאַ פינצטערן צאָרן, איז אויך געגוג קשה: ווי קומט עס, וואָס כ׳האָב זיך קיין איינמאָל נישט אָפּגעריסן אויף עטלעכע וואָכן און אַריבערגעפאָרן קיין בעכעווע? איך וואָלט דאָ געקענט אָנגעבן אַן אַ שיעור סיבות — און אַלע זאָלן זיין אמת. אָבער די וויכטיקסטע סיבה איז געווען — ווי פּאַראַדאָקסאַל דאָס זאָל נישט קלינגען — טאַקע מיינע חלומות וועגן שטעטל און מיין שטאַרקע בענקשאַפט. כ׳וועל דאָס פּרובירן דערכלערן.

זינט איך געדענק זיך אין אַמעריקע, האָב איך אין מיינע טיפענישן געטראָגן דעם חלום פון קומען נאָכאַמאָל אַהיים. אָבער אָט־דער חלום איז געווען פאַרבונדן מיט נאָך אַ ריי פאָרשטעלונגען, אָדער איר מעגט עס אפילו אָנרופן „פאַנ־טאַזיעס״. קודם־כל האָב איך זיך אויסגעמאָלן אין דעם דמיון, ווי אַזוי איך מאַך אַ גרויסע קאַריערע און ווער דער גרויסער עושר. דאַן נעם איך אַ גרויסע סומע, פאָר אַריבער אין שטעטל שטילערהייט — און נעם זיך צום פאַרטרייבן די אָרעמקייט און נויט. איך גיב הילף יחידים, וואָס איך ווייס פון זייערעליידן — און איך גיב אויך אַ גרויסע סומע פאַר קהל... דערנאָך גיי איך מיר אַריבער שטילערהייט אינעם בית־המדרש, זעץ זיך אַוועק אין אַ ווינקל, זע נאָכאַמאָל אַלע בילדער פון מיינע קינדער־יאָרן, פון מיין יוגנט... און עס האָט זיך מיר אויסגעוויזן, אַז צו מיין גליק וואָלט גאָרנישט געווען קיין גרענעץ.

כ׳מוז זאָגן, אַז יענע פאַנטאַזיע — ווי איך קום קיין בעכעווע מיט אַ גרויסער סומע אין דער האַנט, בכדי צו העלפן לינדערן די מוראדיקע נויט — האָט מיך פשוט ווי געהאַלטן אין איר געפאַנגענשאַפט. אָבער יאָרן זענען פאַרביי — און כ׳בין געבליבן ביים חלומען. אוודאי בין איך געוואָרן אַ באַקאַנ־טער עסקן אין פאַרשידענע געזעלשאַפטן און געהאַט קאָנטאַקטן — טיילמאָל גאָר חברישע — מיט באַקאַנטע פערזענלעכקייטן פון מיין דור... אָבער פון עשירות בין איך שטענדיק געווען ווייט. מיין מוח איז כסדר געווען פאַרנומען מיט קהלישע ענינים — און אַזוי אויך מיין צייט.

יאָ, טיילמאָל פלעגט מיין נאָמען אויך דערמאָנט ווערן אין די יידישע צייטונגען פון פוילן — בשייכות מיט מיין עסקנות — און ווען מ׳האָט דאָס

געזען אין שטעטל, נו, האָט מען זיך אודאי פאַרגעשטעלט אַז איך בין מי־יודע וואָס און פאַרמאָג ווער ווייסט וויפל. האָט מיר פשוט פאַרפעלט דער מוט אַראָפּצוקומען און באַווייזן, אַז שוין נאָך אַלע יאָרן אַמעריקע בין איך זיי אַלע נישט מסוגל צו העלפן.

עס דערמאָנט זיך אַן עפּיזאָד: אין די דרייסיקער יאָרן איז געקומען קיין אַמעריקע אויף באַזוך דער באַקאַנטער זשורנאַליסט מ.ט. פון וואַרשע. ער איז אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס כבוד אין פאַרבאַנד פון פוילישע יידן, אין וועלכן איך בין געווען גאָר־שטאַרק אַקטיוו. ביי יענעם קבלת פנים האָב איך אויך געהאַלטן אַ רעדע לטובת הילף פאַרן פוילישן יידנטום — און די רעדע האָט געמאַכט אַן איינדרוק. אין די בריוו, וואָס דער זשורנאַליסט האָט געשיקט צו זיין צייטונג אין וואַרשע, האָט ער אויך דערמאָנט מיין רעדע און וועלכן רושם זי האָט איבערגעלאָזט. האָט דאָס אַרטיקל אויך דערגרייכט קיין בעכעווע און דאָס האָט אויפגערודערט אַלעמען. טאַקע די פריער־דערמאָנטע חנה'לע האָט מיר געשריבן מיט גרויס גערירטקייט, אַז זי האָט געלייענט וואָס מען שרייבט וועגן מיר — און זי איז געוואַלטיק שטאָלץ מיט מיר... נאָך אַזעלכע גרוסן, ווי זיי האָבן זיך אָפּגעשפּיגלט אין דעם דמיון פון אונדזערע שטעטל־מענטשן, וועלכע האָבן געזוכט אַן אויסוועג פון דער נויט, האָט מען געקענט מיינען אַז איך בין דאָ געוואָרן די צווייטע האַנט פון פּרעזידענט... קומען דערנאָך און באַווייזן, אַז שוין נאָך אַלע גליקן מאַך איך דאָ בלויז אַ לעבן; און טיילמאָל אַפילו בצמצום — דאָס איז מיר געווען אומבאַקוועם, שווער... און ווער ווייסט, צי מ'וואָלט עס מיר געגלויבט. עפּעס האָב איך זיי נישט געוואָלט אַנטוישן.

סיי ווי: דאָס איז געווען איינע פון די פּסיכאָלאָגישע מניעות — כאָטש זיי זענען געווען אַזוי אינטים, אַז כ'האָב די געפילן ווי פאַרבאָרגן אויף פאַר זיך אַליין. דערצו האָב איך אָפּגענומען גרוסן, אַז פון מיין דור (דאָס מיינט עלטערע, וועלכע איך האָב געדענקט פון דער קינדהייט) זענען ווייניק געבליבן. דאָס גאַנצע שטעטל האָט זיך אַזוי ווי פאַרענדערט; און עפּעס האָט זיך מיר אַלץ געוואָלט זען די היים — ווי איך האָב זי איבערגעלאָזט... אפילו די זעלביקע צעזונגענע טישן אין בית־המדרש און די אויסגעזעצטע לומדים אַרום זיי, ווי די צייט וואָלט זיך דאָרט אָפּגעשטעלט. כ'ווייס, אַז אַזעלכע מאָטיוון קענען היינט קלינגען נאַאיוו — אָבער אין יענע יאָרן זענען זיי געווען די ריינע רעאַליטעט. מענטשלעכע סענטימענטן האָבן בכלל אַ סך מער באַווירקט צו

געשיכטע בכלל ווי מ׳שטעלט זיך פאָר. שוין אָפּגעשמועסט וועגן לעבן פון יחידים.

אויף וויפל מיר קערן זיך אום צו די לאַנדסלייט אין אַמעריקע, האָט מיך דאָס לעבן גופא אַביסל אָפּגעריסן פון זיי. קודם־כל האָבן מיינע קולטורעלע און אויך נאַציאָנאַל־געזעלשאַפטלעכע אינטערעסן אַוועקגעפירט צו די גרעסערע אָרגאַניזאַציעס — ווו מ׳קען זיין מער טעטיק. אויף וויפל עס גייט אין די לאַנדסלייט, וואָס זענען געקומען אין דער זעלביקער צייט וואָס איך — אָדער אַביסל שפּעטער — האָבן זיי דער עיקר געזאָרגט פאַר זייערע משפחות. דערצו האָט די מערהייט פון זיי (ווי כ׳האָב שוין דערציילט) געהאַט גאָר אַ קנאַפּן אינטערעס אין קולטור, ביכער, רעפעראַטן און סתם קהלישע ענינים. דאַקעגן ביי מיר האָט מען אַלעמאָל געקענט אָנטרעפן עמעצן פון דער קולטורעלע וועלט. אַ ספר און אַ בוך זענען געווען מיין לעבן און נאַציאָנאַלע עסקנות איז געווען מיין טעגלעך ברויט. במילא איז מיר ענג געוואָרן אין דעם היימישן קרייז פון אַמאָל. אויסער אַלע זאַכן, איז אויך צוגעקומען אַן אייגענע משפחה — מיט אירע נחתן און דאגות.

ס׳איז נישט דאָ דאָס אָרט צו שילדערן אַלע געזעלשאַפטלעכע אויפגאַבעס און שטורעמס, וואָס מיר איז דאָ אויסגעקומען מיטצומאַכן. גענוג בלויז צו זאָגן, אַז מחוץ דער פריער־דערמאָנטן „אַרבעטער־רינג״, בין איך געווען שטאַרק טעטיק אינעם פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן, וואָס האָט קאָנצענטרירט אַרום זיך אַ סך פּערזענלעכקייטן פון דער יידישער אינטעליגענץ אין אַמעריקע. אָט־דער פאַרבאַנד האָט זיך אַ סך אָפּגעגעבן מיטן מאָביליזירן הילף פאַר פּוילישע יידן און אָט־די טעטיקייט האָט מיר געגעבן גרויס סאַטיספאַקציע. איך בין געווען טעטיק ביי די געזעלשאַפטן פאַר לובלין, קראַשניק, קאָלבישעוו און אַנדערע. אָבער עפּעס האָט מען געמומען מורמלען, אַז דער „פאַרבאַנד פון פּוילישע יידן״ ווערט ביסלעכווייז איבערגענומען פון פּראָ־קאָמוניסטישע כוחות. דאָס האָבן מיר לכתחילה נישט געוואָלט גלויבן. אָבער די צייט האָט באַשטעטיקט די קלאַנגען און עס איז דערנאָך געקומען צו אַ קאַמף און אַ שפּאַלטונג.

צוזאַמען מיט נאָך אַ צאָל נאַציאָנאַל־געשטימטע מיטגלידער האָב איך פאַרלאָזט די אָרגאַניזאַציע און מיר האָבן זיך אָנגעשלאָסן אינעם „אידיש־נאַציאָנאַלן אַרבעטער־פאַרבאַנד״ וועלכער האָט, גלייך נאָך דער באַפרייונג פון היטלערן, אָנגעהויבן אַ שטאַרקע הילפס־טעטיקייט לטובת די געבליבענע אין אייראָפּע. צוליב דעם איז געשאַפן געוואָרן דער „ציוניסטישער אַרבעטער פאָנד״, ווו עס זענען טעטיק געוואָרן אַ גרויסע צאָל פריערדיקע חברים פון

„פאַרבאַנד פון פוילישע יידן". דאָס האָט אויך מיך מיטגעריסן. גלייכצייטיק בין איך אויך אַקטיוו געוואָרן פאַרן הסתדרות־קאמפיין, פאַרייניקטער הילפס־פאָנד און אַנדערע — ווו איך האָב געפונען אַ שטיקל טרייסט נאָכן מוראדיקן חורבן. טאָמער האָב איך געהערט, אַז ערגעץ ווו קומט פאָר אַ פאַרזאַמלונג, בכדי צו העלפן — האָב איך שוין ממש נישט געקענט איינרוען און איבער־געלאָזט אַלצדינג אַבי צו באַטייליקן זיך. דאָס האָט מיר געגעבן אַ סך דער־הויבונג און שטאַרקונג. הגם דאָס איז אויך פאַרבונדן געווען מיט גרויס מי.

אַזוי איז עס שוין געבליבן ביזן היינטיקן טאָג: איך בענק נאָך יידישע אסיפות, איך האָב אַ גייסטיקע הנאה צו געפונען זיך צווישן יידן, איך קוויק זיך ביים הערן אַ וואָרט תורה און אַ יידישן ניגון — און טאַקע דערפאַר פיל איך ערשט, נאָכן אָפּגעבן זיך אַ דין־וחשבון ווי שטאַרק און טיף עס שטעקט ביי מיר די ליכטיקע השפעה פון וואַרעמען בעכעווען בית־המדרש. די געשטאַלטן פון אַזויפיל תלמידי־חכמים — וואָס זייער פאַרשניטן קול ציטערט נאָך אין מיר — און טאַקע אויך דאָס געשטאַלט פון מיינע נאָענטע; מיין פאָטער און די מאַמע די צדקת.

איך ווייס נישט, צי מיר איז געראָטן דאָ אַרויסצוברענגען אַלצדינג וואָס מיר ליגט אויף דער פאַרטרויערטע נשמה. אָבער כ'האָב פּרובירט טאָן לויט מיינע בעסטע כוחות. זאָלן זייערע געהייליקטע נשמות זיין פאַרהערלעכט און געבענטשט אויף אַלע אייביקייטן — און דאָס אייביקע גיהנום פאַר אַלע רוצחים, וואָס האָבן אויפגעהויבן זייערע פאַרבלוטיקטע לאַפּעס און אָפּגעווישט מיט אַזוי פיל האַס אַזעלכע שטילע, ליידנדיקע און דערהויבן מענטשלעכע קהילות. אָמן!

✶

איך האָב נאָך געהאַט בדעה עפּעס צו דערציילן וועגן הילף פאַר דער קליינער שארית הפליטה פון דער בעכעווער קהילה. אָבער איך בין זיכער, אַז וועגן דעם ווייסן אַנדערע חברים פון אַמעריקע אַ סך מער פאַר מיר; און מסתמא האָבן זיי דאָס אַרויסגעברענגט אין דאָזיקן ספר הזכרון.

ח. זשולטעק

זכרונות

אין קעניגרייך פוילן, האַרט ביי דער גרענעץ,
ליגט זיך אַ שטעטעלע, גרויס ווי אַ גענעץ
י. ל. פרץ

ווען אַמאָל אויף איין מאָמענט בלויז איך שטעל זיך אָפּ און קוק הינטער זיך; ווען אַמאָל אויף איין מאָמענט בלויז איך פּרוביר אין מיין געדאַנק צוריק לעבעדיק מאַכן די פאַרגאַנגענהייט, זע איך דאָס שטעטעלע ביכאווע אין די 4 צייטן פון יאָר: האַרבסט — בלאָטיקע גאַסן, שוואַך לויכטנדע לאַמטערנעס, וואָס שאָקלען זיך אין האַרבסט־ווינט; ווינטער — איינגעדרימלט אונטער אַ דיקן שיכט שניי, פראָסט און אייז פאַרפרוירענע פענצטער; פרילינג — שיין גאָלדענע פרימאָרגנס, שטילע בלויע און מעלאַנכאָלישע פאַרנאַכטן; זומער — היצן, אָפענע טירן, שינדל־דעכער און באָרוועסע קינדער — אַ שטעטעלע פונקט ווי הונדערטער אַנדערע פוילישע שטעטלעך, מיט זיינע מנחם מענדלס, פראַצענטניקעס, קבצנים, שטעקן־דרייערס, שנאָרערס. אַ שטעטעלע, פונקט ווי אַלע אַנדערע אין פוילן, און דאָך — דאָך נישט דאָס זעלביקע, ווייל ביכאווע איז פאָרט אַנדערש געווען ווי אַלע אַנדערע שטעטלעך.

איך בין אָנגעקומען קיין ביכאָווע אַרום 1917, ערב דער ענדע פון וועלט־קריג. באַלד האָט פוילן באַקומען אומאָפּהענגיקייט. צו יענער צייט בין איך געגאַנגען אין אַ העברעאישער שולע ביי זשיטאָמירסקין. עס איז געווען די צייט פון דער באַלפור־דעקלאַראַציע, און איך דערמאָן זיך אין אַ גרויסער פּראָצעסיע: ווייס־בלויע פענער — ביי דער שול, אַ רעדע פון ישראל זיטמאַן, און „זאָל לעבן ענגלאַנד, און זאָל לעבן פוילן א. אַ. וו.״ מיר האָבן געלערנט העברעאיש, אָדער לשון קודש, ווי מען האָט עס דעמאָלט אָנגערופן, און העברעאישע לידער: „ציון, ציון את שמיך״, „עם שחר עורה ילד חן״, און אַ צער און אַ בענקעניש נאָך דעם לאַנד פון אונדזערע אָבות. אָבער לאַנג האָט דאָס נישט געדויערט, זשיטאָמירסקי

איז אַוועק. און איך דערמאָן זיך נאָך ווי מיר, אַ גרופּע קינדער, האָבן זיך פאַר־זאַמלט ביי זיסקינד שיינגאָרטן און אָנגעשריבן אַ לאַנגן קאָלעקטיוון בריוו צו אונדזער לערער, אים געווונטשן ער זאָל וואָס שנעלער זיך געפינען ביים הר הכרמל און אונדז שרייבן וועגן אונדזער לאַנד. לאַנג, לאַנג האָב איך זיך געפינען אונטער דעם דאָזיקן איינפלוס, און ווען מיט יאָרן שפּעטער, ווען איך האָב געלעזן די פּאָעמע פון יהודה הלוי „הלא תשאלי ציון", האָב איך געהאַט טרערן אין די אויגן. שוין באַלד 30 יאָר אַוועק זייט יענער צייט און איך דערמאָן זיך גוט אין דעם אַלעמען, גלייך ווי עס וואָלט נעכטן פאָרגעקומען.

די צייט איז שנעל פאַריבער, פון קינדער איז יוגנט געוואָרן — און צו יענער צייט האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן און קריסטאַליזירן פּאָליטישע באַוועגונגען. אויסער דער ציוניסטישער באַוועגונג, וואָס האָט שוין עקזיסטירט — און אין זועלכער עס האָט אויך עקזיסטירט אַ גרופּע פון רעליגיעזע ציוניסטן, וואָס האָבן זיך גערופן „מזרחיסטן", ווי הילל משה פינקעלשטיין, פּסח דיאַמענט, אביש ערליך, אָדער בעסער געזאָגט אביש שלמה ברוך׳ס און אַנדערע, — זענען אויך אויסגעוואַקסן לינקע פּאַרטייען און מען האָט געשאַפן דעם פּרץ קלוב, נאָכהער דעם לעדער־פאַראיין, וואָס איז פּרימיטיוו געווען אַ פּראָפעסיאָנעלע אָרגאַניזאַציע, און אין דער אמתן אַ קולטור־אָרגאַניזאַציע, ביבליאָטעקן, און מען האָט זיך געוואָרפן ווי הונגעריקע אויף די ביכער און ממש געשלונגען. אַ מישמאַש, דער וידוי פון רוסא מיט מנחם מענדל פון שלום־עליכם, זשול ווערן מיט מענדעלע מוכר ספרים, און מען האָט אַריינגעטייטשט אין די מתנות פון פּרצן, און דער פרומער קאַץ — קרייזן און לעקציעס — פּאָליטישער עקאָנאָמישער און היסטאָ־רישער מאַטעריאַליזם, ערפורטער פּראָגראַם און קאָמוניסטישער מאַניפעסט. מען האָט זיך געראַנגלט מיט מאַטעריעלע שוועריקייטן. און צו שאַפן געלט איז מען פלוצלינג אַרטיסטן געוואָרן. יעדער האָט געגלייבט, אַז ער קען שפּילן טעאַטער. כּיל האָבן ריכטיק געהאַט טאַלאַנט, יעדנפאַלס מען האָט געשפּילט, שלעכט אָדער גוט, אָבער געשפּילט.

נאָכהער זענען געקומען שפּאַלטונגען, רייסערייען, פּאַרטיי־קאַמפן, וואַל־קאַמפּאַניעס, פּאָרלעזונגען, רעפעראַטן, צווישנרופן, אָבסטראַקציעס. יעדער האָט געהאַלטן, אַז נאָר זיין פּאַרטיי קען און וועט באַפרייען די מענטשהייט — איינפאַך אַ סאָציאַליסטישע אָרדענונג, און מיט איין קלאַפּ וועט די גאַנצע מענטשהייט זיין באַפרייט, נאַראָנים, ווי מיר זענען געווען, טרוימער, ווי מיר זענען געווען, גלייך ווי די מענטשהייט וואָלט ריכטיק געדאַרפט די פרייהייט, גלייך די מענטש־

הייט וואָלט זיך אַ סך געקימערט וועגן אונדז זעלבסט. יאָ, ווען איך דערמאָן זיך היינט וועגן דעם, זאָג איך מיר ווי עס שטייט אין שיר השירים „כרמי שלי לא נטרתי" און פון אונדזער אייגענער באַפרייאונג האָט זיך נישט געטראַכט, פונקט ווי עס זאָגט עס טוביה דער מילכיקער „די גאַנצע וועלט געגעבן עצות און אַליין וועסטו שטאַרבן ווי אַ נאַר".

און ווען איך טראַכט וועגן דעם אַלעמען, ווי אַזוי נישט דערמאָנען — און דאָס איז דאָך דאָס וויכטיקסטע, ווייל באַוועגונגען ווערן דאָך געשאַפן, אָנגעפירט און באַגייסטערט דורך מענטשן — ווי אַזוי נישט דערמאַנען די געשטאַלטן, וואָס האָבן באַלעבט דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין ביכאָווע, ווי אַזוי נישט דערמאַנען אַ ישראל זיטמאַן, זיין קלינגענדיקע שטימע, זיין אינטעליגענץ, זיין רעדנער־טאַלאַנט; מענדל רייז, לייבטשע הימעלפאַרב מיט זיין סאַלאָן מאַניערן, זיין טיפע ברוסט־שטימע, זיין קולטור. און יעדע באַוועגונג האָט געהאַט זיין טוער און באַגייסטערער — יאַנקל קליינמאַן, ישראל פייערייזין, אברהם צוקער, מנשה ערליך, אברהם שאַרפשטיין, גרינדער, בויער, טוער און באַגייסטערער, און נאָך פיל אַנדערע, ווייניקער באַגאַבטע, אָבער איבערגעגעבענע, וואָס האָבן אַוועקגעגעבן זייער צייט, זייער כוח פאַר דער געזעלשאַפט, פאַר דעם כלל. אייניקע פון די אויבן אויסגערעכנטע לעבן נאָך צום גליק, און די אַנדערע אומגעקומען דורך די נאַצי־תלינים.

יאָ, אַ קליין שטעטעלע, ווי פיל אַנדערע אין פוילן אָבער דאָך נישט דאָס זעלביקע. און מיר, די איבערגעבליבענע פון ביכאָווע קאָנען מיט שטאָלץ זאָגן אַז די ביכאָווער זענען געווען פיל אינטעליגענטער, פיל באַוווסטזיניקער, פיל טאַלאַנטפולער, ווי די מענטשן פון אַנדערע שטעטלעך און אַנדערע מענטשן. פון וועלכער ריכטונג דאָס זאָל נישט זיין, האָבן אימער געגלאַנצט אויף די קרייז־קאָנפערענצן, אימער זיך אַרויסגעוויזן פיל גלענצנדיקער ווי די טוער פון אַנדערע שטעטלעך. און מיר די איבערגעבליבענע, ווען מיר דענקען אויף אַ ווייִלע אין דעם קליינעם פאַרוואָרפענעם און וויטן ביכאָווע, ווען מיר דענקען אויף אַ ווייִלע אין אונדזער פאַרגאַנגענהייט, קאָנען מיר שטאָלץ זיין.

שווער, זייער שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז דאָס איז טויט, אַז דאָס אַלץ איז פאַרווישט געוואָרן ווי סדום און עמורה, אויך דאָרט איז קיינער מער נישט געבליבן, אָבער ליידער איז דאָס אמת.

מיר רעדן איצט וועגן אונדזער שטעטעלע, וועגן די מענטשן, וואָס מיר האָבן געקענט, וואָס זענען געווען אונדזערע פריינד. מיר טראַכטן איצט וועגן

אונדזערע קרובים, וואָס זענען אַזוי טראַגיש אומגעקומען, מיר דערמאָנען זיך אין אונדזערע אייגענע קינדער־יאָרן, אונדזער יוגנט, וועגן דער סביבה, ווו מיר האָבן געלעבט און זיך אַנטוויקלט, און עס טויכן אויף אין זכרון טיפן, געשטאַלטן און פערזענלעכקייטן, סצענעס, בילדער פראַגמענטן, פרעסקן, אָבער ווער איז אימשטאַנד דאָס צו באַשרייבן.

איך דערמאָן זיך אין דער דערעפענונג פון „בית־עם״, פאַר וועלכן יעדער האָט מיט באַגייסטערונג געאַרבעט. איך בין צו יענער צייט נאָך געווען יונג, אפשר 14 יאָר אַלט און איך האָב געהיבלעוועט די ברעטער פונקט ווי אַ סך אַנדערע. איך געדענק גוט די פייערלעכע דערעפענונג — יאַנקל קליינמאַן באַגריסט אין נאָמען (איך געדענק זעלבסט נישט אין וועמענס נאָמען) און ענדיקט זיין באַגריסונג, אַז די אייגנטימער פון „בית עם״ זאָלן נישט זיין אַזעלכע פראַנטשקעס, ווי יענע זענען געווען (דאָס האָט געמיינט צו זאָגן, אַז אַזוי ווי די פראַנטשקעס, וואָס זענען געווען אַנטיסעמיטן און האָבן נישט געוואָלט פאַרדינגען נישט דעם טעאַטער־זאַל און נישט דעם פייערלעשער זאַל, אַז די אָנפירער פון „בית עם״ זאָלן נישט דאָס זעלבע טוען מיט זייערע פאַרטייאישע קעגנער) — אַפּלאָדיסמענטן, צווישנרופן. פון דער טריבונע שרייט מרדכי שאַרפשטיין אַרונ־טער — ד־ק־מאַנעס... „זאָגט עס אין העברעאיש, הערט זיך אַ שטימע. אָבער מרדכי שארפשטיין האָט עס אין העברעאיש נאַטירלעך נישט געזאָגט, געלעכטער און טומל...

אַן אַנדערש מאָל, אַ מיטינג ביים „בונד״. עמעץ דונערט קעגן די רעאַקציאָ־נערע ציוניסטן״ און זייערע שותפים מכל המינים שהם. יאַנקל קליינמאַן נעמט דאָס וואָרט און זאָגט: „אַמאָל ווען די מענטשהייט איז נאָך געווען פרימיטיוו, די שפּראַך האָט נישט געהאַט קיין אויסדריקן, קיין נעמען אויף יעדער זאַך באַזונדער האָט מען אָנגערופן פיל זאַכן מיטן זעלבן נאָמען. היינט איז די מענטש־לעכע שפּראַך גענוג רייך און מען קאָן יעדע באַוועגונג אָנרופן מיט איר באַזונדערן נאָמען — און ווייטער, אַלעס, וואָס גיבט אין דער נאַטור איז נוצילך״. אַ צווישנ־רוף: „און מוסאָליני״? — „יאָ״, — ענטפערט קליינמאַן — „פאַרן פאַשיזם״.

און נאָך היינט, ווען אַזוי פיל וואַסער איז אָפּגעפלאָסן אונטער די בריקן, און נאָך מער בלוט און טרערן פון די אומגעקומענע יידן און אַנדערע מענטשן, נאָך היינט ווען איך דערמאָן זיך אין דעם אַלעמען, ווען די אַלע מענטשן און געשטאַלטן דעפילירן פאַרביי אין מיין זכרון, וווּנדער איך זיך אַליין, ווייל אונ־

דזער דור איז דאָך נישט געווען געלערנט, מיר האָבן קיין בילדונג נישט באַקומען, קיין גימנאַזיום נישט געמאַכט און אוניווערזיטעט נישט געגאַנגען, און דאָך האָבן אייניקע פאַרמאָגט אַ קולטור, אַן אינטעליגענץ, אָפט מאָל פיל מער ווי די, וואָס ענדיקן דעם אוניווערזיטעט. און ווען מיר רעדן וועגן אונדזער שטעטל, רעדן מיר נאַטירלעך, אין דער ערשטער ריי וועגן די, וואָס האָבן דאָרט געלעבט, געליטן און געהאָפט.

יאָ, אין דער ערשטער ריי רעדן מיר וועגן די מענטשן, וואָס האָבן דאָרטן געלעבט, אָבער איך גלייב, אַז יעדן פון אונדז איז נאָך נאָענט דאָס שטעטעלע זעלבסט — די הייזער, די כאַטעס, די בלאָטיקע גאַסן, די שפּאַציר־גענג, די לאַנדשאַפט אַרום, די פעלדער און וועלדער, דער חרובער שלאָס ווו יעדער פון אונדז האָט שפּאַצירט, ווו מיר האָבן אָפט מאָל אין אַ זומער־נאַכט ביי אַ פולער לבנה געזונגען אין כאָר, און די לאַנדשאַפט איז געווען פאַנטאַסטיש אין דער שטילער נאַכט, באַלויכטן פון אַ בלאַסן זילבערשיין, מיר האָבן געזונגען און דאָס געזאַנג האָט זיך אויפגעהויבן צום הימל און זיך אָפּגעשלאָגן אין אַ געוויסן עכאָ.

די יידישע באַפעלקערונג פון פוילן האָט זייט דורות געמוזט אויסוואַנדערן אין דער ווייטער וועלט אויף צו זוכן ברויט און אַרבעט. איך דערמאָן זיך אין איין אַרטיקל, וואָס האָט געשילדערט אַ קליין שטעטעלע — באַגען — אַ האַרבסט פרימאָרגן, אַ קליין יידיש מאַמעלע, איינגעהילט אין אַ שאַל, באַגלייט איר זון וואָס פאָרט קיין אַמעריקע. און דאָס קליינע יידישע מאַמעלע, באַגאָסן מיט טרערן זאָגט אים צום טויזנטסטן מאָל „זאָלסט נישט פאַרגעסן, זאָלסט שרייבן צו דיין מאַמען, זאָלסט נישט פאַרגעסן, אַז דו ביסט אַ ייד". און אַזוי אַרום איז געבוירן געוואָרן דאָס באַקאַנטע ליד, וואָס מיר האָבן אַזוי אָפט געזונגע ביים ניי־מאַשין, אָדער ביים קלאַפּן מיטן האַמער אויף די זוילן פון שטיוול —

אַ בריוועלע דער מאַמען, זאָלסט נישט פאַרזוימען,
שרייב געשווינד מיין ליבעס קינד.

די יידישע עמיגראַנטן, אַ גרויסער טייל פון זיי האָבן נישט פאַרגעסן אין זייער שטעטעלע או נישט אין זייער מאַמען, האָבן נישט פאַרגעסן אין זייער קינדהייט, האָבן נישט פאַרגעסן, אַז זיי האָבן געקלעטערט אויף אַ בוים אַ הויכן און געוואָרפן שטיינער אין טייך. און נאָך היינט אין די יידישע געזעלשאַפטן,

אָרגאַניזאַציעס, ביי יעדער געלעגנהייט זינגט מען מיט בענקשאַפט אַ ליד, וואָס סימבאָליזירט אַלע שטעטלעך פון פוילן.

„בעלז מיין שטעטעלע בעלז", מיין שטעטעלע, ווו איך האָב מיינע קינדער־יאָר פאַרבראַכט, מען זינגט בעלז און יעדער דענקט אין זיין שטעטעלע מיט זיינע היימישע און דאָרט ווו יעדער פון אונדז האָט זיין קינדהייט פאַרבראַכט — און פאַר אונדז איז דאָס ביכאווע. „די יאָרן גייען פאָראיבער און דער אָנדענק בלייבט".

זאָלן מיינע פאָר אָרעמע שורות דינען פאַר אַ בלום אין דעם ריזיקן קראַנץ אויף דעם אומבאַקאַנטן מאַסן־קבר פון טויזנטער מענער און פרויען און קינדער פון ביכאווע.

בעכעווע *

25 קילאָמעטער דרום־זייט פון לובלין געפינט זיך דאָס שטעטל ביכאווע (ביכאַוואַ). דאָס שטעטל ליגט צווישן בערג און ביי דער זייט שלענגלט זיך דער טייך ביסטריצע. פאַרן אויסברוך פון 2טן וועלט־קריג האָבן אין שטעטל געוווינט ביז 500 יידישע משפחות.

נישט געקוקט אויף דער פאַרהעלטניסמעסיק קליינער צאָל יידן, איז אָבער דאָך געווען שטאַרק אַנטוויקלט דאָס רעליגיעזע און געזעלשאַפטלעכע לעבן. שבת זענען אַלע יידישע קראָמען געווען געשלאָסן און דער רוב יידן האָט אָנגעפילט די שולן, בתי־מדרשים און פאַרשידענע חסידים־שטיבלעך. צום דאַווענען איז מען געגאַנגען אין די גאַסן אָנגעטאָן אין די טליתים, גלייך אין דעם שטעטל וואָלטן געוווינט בלויז יידן און געדאַווענט האָט מען מיט ברען, מיט התלהבות.

אין שטעטל האָבן עקזיסטירט און געווען טעטיק כמעט אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען, ווי: אַלגעמיינע ציוניסטן, לינקע און רעכטע פּועלי־ציון, מזרחי, אגודת־ישראל א. אַ. די ציוניסטישע פּאַרטיי האָט געהאַט אַ קלוב „בית עם", וווּ עס זענען פאָרגעקומען פאַרשידענע טעאַטער־פאָרשטעלונגען, אויסגעפירט דורך אַ גוט אָוועקגעשטעלטן דראַמ־קרייז. דאָרט זענען אויך פאָרגעקומען פאָרלעזונגען און רעפעראַטן אויף פאַרשידענע פּאָליטישע און ליטעראַרישע טעמעס. געווען אויך 2 געזעלשאַפטלעכע ביבליאָטעקן.

נישט געקוקט דערויף, וואָס אין די חסידישע קרייזן איז מען געווען געשטימט קעגן ציוניזם און קעגן ישוב ארץ־ישראל, האָבן דאָך פיל בית־המדרש־בחורים זיך געלערנט אַ פאַך, כדי עולה צו זיין און זיין פּראָדוקטיוו אין ארץ־ישראל, הגם די טאַטעס זייערע האָבן קרום געקוקט אויף אַ בעל־מלאכה. ליידער, האָט בלויז אַ קליינער טייל זוכה געווען ביזן 2טן וועלט־קריג עולה צו זיין קיין

---

* אויסצוג פון דער „ספּעציעלע אויסגאַבע צום וועלט־קאָנגרעס פון פּוילישע יידן — לאַנדסמאַנשאַפטן אין ישראל", תל־אביב, טבת תשכ"א / יאַנואַר 1961.

ארץ־ישראל.ביים אויסבראָך פון דער היטלערישער מלחמה האָבן זיך געפונען אין לאַנד קוים 30 משפחות אָפּשטאַמיקע פון ביכאַוועו.

דער גרעסטער טייל ביכאָווער יידן זענען אומגעקומען און פאַרברענט געוואָרן אין די קרעמאַטאָריעס פון די פאַרשידענע לאַגערן. נאָכן קריג איז אַ קליינער טייל צוריקגעקומען פון ראַטן־פאַרבאַנד און נאָך אַ קלענערער טייל האָט זיך געראַטעוועט אין דער פאַרטיזאַנטקע, אָדער על־פּי־נס געבליבן לעבן אין לאַגער.

אַ גרעסערע צאָל פון דער שארית־הפליטה האָט עולה געווען קיין ישראל. היינט צו טאָג געפינען זיך אין לאַנד אַן ערך 100 משפחות ביכאָווער יידן. אַ טייל באַשעפטיקן זיך אַלס פּקידים, אַ טייל זענען חברים אין קיבוץ, אָדער אין מושב, און אַ טייל זענען זעלבשטענדיקע בעלי־מלאָכות אָדער אַרבעטער אין פאַרשידענע פאַבריקן און וואַרשטאַטן.

דער פאַראיין פון דער ביכאָווער לאַנדסמאַנשאַפט פירט אַ טעטיקייט, כדי אָנצוהאַלטן אַ קאָנטאַקט מיט די לאַנדסלייט און כדי נישט צו פאַרגעסן אונדזער אָפּגעמעקטע היים און געבורט־שטאָט. מיר פאַרמאָגן אַ באַשיידענע גמילות־חסדים קאַסע, וואָס גיט באַשיידענע הילף די, וואָס נייטיקן זיך אין איר. יעדעס יאָר, ב׳ חשון, אָרדענען מיר איין אַן אַזכרה נאָך די קדושים. מיר האָבן אויך אויפגעשטעלט אַ מצבה, אַלס אָנדענק פאַר די אומגעקומענע, אויפן הר־ציון. מיר גרייטן זיך אויך אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך, וואָס וועט פאַראייביקן אונדזער געוועזענע היים.

מיר שטייען אויך אין פאַרבינדונג מיט די ביכאָווער אין אַרגענטינע, פאַריז און אַנדערע לענדער.

אין אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט זענען אַקטיוו טעטיק די ח״ח: הלל־משה פינקעלשטיין (ברקאי), יעקב קליימאַן, משה רידער, אריה הימעלפאַרב, יהושע עולמי, ישראל פייעראייזן.

דער אַדרעס פאַר פאַרבינדונג איז: יעקב קליימאַן, תל־אביב, רח׳ השופטים 37.

בת שבע הורוויץ־גרינואלד

מיין שטעטעלע בעכעווע

מיט אַ געדריקט געמיט און ציטערדיקער האַנט פּרוביר איך אַרויסצובּרענגען אַ ביסל זכרונות פון מיין געליבט שטעטעלע ביכאווע. געווען איז דאָס אַ שטעטל גלייך ווי אַנדערע שטעטלעך אין פּוילן, מיט קליינע הילצערנע הייזלעך מיט שינדל־דעכער, און דאָך איז דאָס געווען אַנדערש. די יוגנט איז געווען אַ באַוווסטזיניקע, אויפגעוואַכט פריער ווי די יוגנט אין אַנדערע שטעטלעך און זיך געריסן צום וויסן און לערנען.

גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען אין פיל שטעטלעך האָט נאָך ביי דער יוגנט געהערשט די השפּעה פון די עלטערן, האָט זיך אין ביכאווע שוין אָנגעהויבן דאָס אָרגאַניזירטע געזעלשאַפטלעכע לעבן. עס האָבן זיך געשאַפן פיל אָרגאַניזאַציעס און פּאַרטייען, ווי: „צעירי ציון", „לינקע צעירי ציון", „בונד", „פּועלי־ציון". ס'האָט זיך געעפנט אַ בית־ספר אין וועלכן ס'האָט געלערנט דער לערער זשיטאָמירסקי, וואָס איז אַראָפּגעבראַכט געוואָרן פון לובלין. די „צעירי ציון" פלעגן זיך פאַרזאַמלען אין דעם לאָקאַל פון דער ביבליאָטעק און די „לינקע צעירי ציון" — אויף אַ בוידעם־שטיבל, און דער לערער זשיטאָמירסקי האָט געהאַלטן פאָרלעזונגען פאַר אונדז דאָרט. מיט אַ קלאַפּענדיק האַרץ פלעג איך זיך אַרויסגנבענען פון שטוב, אַזוי, אַז קיין מענטש זאָל מיך נישט זען, און גיין הערן די פאָרלעזונגען. ס'איז געווען אַ גרויסע סכנה פאַר מיין פאָטער אַלס שוחט, וואָס איז געווען אָפּהענגיק מיט זיין פּרנסה פונעם קהל; ווען מען זאָל זיך דערוויסן אַז איך, זיין טאָכטער, קומט צווישן די „לינקע צעירי ציון" — אַזאַ „זינד" וואָלט מען אים נישט פאַרגעבן. פיל זין און טעכטער פון פרומע יחוסדיקע היימען האָבן געטאָן דאָס זעלבע וואָס איך, שטרעבנדיק צו אַ ביסל וויסנשאַפט.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אין ביכאווע אויסגעבראָכן די עפּי־

דעמיע פון חולירע און טיפוס, האָט מיין פאָטער זיך אָפּגעגעבן מיט לייב און ליבע צו ראַטעווען דאָס לעבן פון ביכאווער יידן. גאַנצע טעג און נעכט איז מיין פאָטער אַרומגעגאַנגען פון הויז צו הויז ראַטעווען די צום טויט פאַרמשפּטע און האָט אַלץ געטאָן צו פאַרלייכטערן זייער מצב. מיין מאַמע האָט געזאָגט צו אים: „דו ביסט אַ טאַטע פון צוועלף קינדער, ווי מעגסטו דאָס טאָן, זיך איינשטעלן דאָס לעבן, און ווו וועסטו אונדז איבערלאָזן?" דאַצו האָט מיין פאָטער גע־ענטוואָרט: „איצט מאַכט מען קיין חשבון; איך דאַרף אַלץ טאָן בכדי צו פאַר־לייכטערן די יסורים פון די מענטשן".

בכלל האָט מיין פאָטער, דער שוחט, געווידמעט זיין גאַנץ לעבן פאַרן שטעטעלע. ער איז געווען טעטיק אין „הכנסת אורחים", אין „גמילות חסדים", אין „ביקור חולים". ער איז אויך געווען דער מוהל און בעל־תפילה שבת'ים און ימים טובים. ביי אונדז איז שטענדיק געווען דער צוזאַמענקונפט פון גאַנץ קהל ביכאווע אויף קידוש'ים און מלוה־מלכות, ווו מען האָט געשמועסט פון דברי תורה און אויך פון דברי חול און פּאָליטיק. ס'איז ממש געווען אַ וואַרעמע שטוב פאַר פיל ביכאווער יידן און דעסגלייכן פאַר פיל יידן אויסער ביכאווע, וואָס פלעגן אַרומגיין פון שטעטל צו שטעטל האַלטן דרשות.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט זענען מיר געווען צוועלף קינדער, אַממיינסטן טעכטער, פאַרגעשריטן, געלייענט ביכער, וואָס מען האָט גערופן „טריפה פסול", געלייענט זעלבסטפאַרשטענדלעך אין געהיים, אַז דער טאַטע זאָל, חלילה, נישט דערוויסן זיך פון דעם און אויך נישט זייטיקע מענטשן, ווייל דאָס קאָן, חלילה, רואינירן דעם טאַטנס פּרנסה. צוויי ברידער מיינע זענען אויך געווען שוחטים, גרויסע מתמידים און לומדים.

פון דער געצווייגטער משפּחה בין איך געבליבן אַליין און מיין עלטערער שוועסטערס אַ זון.

משה רידר

מיין שטעטעלע בעכעווע

ווען מיר גייען צו באַשרייבן אונדזער אומגעקומען יידיש שטעטעלע בעכעווע, און איך דערמאָן זיך, ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען, דענק איך, אַז מיר דאַרפן געבן אַ בילד פון דעם גאַנצן יידישן לעבן אויף אַלע געביטן, און אפשר נישט נאָר דאָס יידישע לעבן אַליין. כדי צו געבן אַ באַגריף ווי אַזוי עס האָט ריכטיק אויסגעזען דאָס לעבן פון די יידן, דאַרף מען אפשר אויך שילדערן ווי אַזוי עס האָבן געלעבט אין בעכעווע די נישט־יידן. און אפשר איז דאָס נישט די אויפגאַבע פון אונדזער יזכור־בוך, אפשר איז דאָס גאָר די אויפגאַבע פון היסטאָריקער וועלכע וועלן פאָרשן און באַשרייבן די געשיכטע פון די יידישע שטעטלעך אין פוילן בכלל, פון וועלכע בעכעווע איז געווען איינע פון מערערע.

ווען איך דענק אין מיין געבורט־אָרט בעכעווע, נעמט מיך אָן אַ בענקשאַפט צו אַלעם וואָס איז דאָרט געווען און וואָס האָט זיך איינגעבאַקן אין מיין קינדעריש וועזן. איך בענק נאָך די קליינע, שמאָלע נישט ברוקירטע געסלעך; נאָך די לאָמפּן, וואָס האָבן געדאַרפט באַלויכטן די ווינקל־גאַסן און וואַרפן זייערע שטראַלן אויף דעם מאַרק מיט איר אַלטן ברונעם, וואָס האָט אין די פרילינגס־טעג געדינט אַלס פּלאַץ צו פאַרקויפן יאַגאָדעס, ווייל קיין וואַסער האָט מען אין מיין צייט פון אים נישט געשעפּט; איך בענק נאָך די וואַסערן וואָס האָבן אַרומגענומען דאָס שטעטעלע; נאָך דער לאָנקע, ווו מיר האָבן שפּאַצירט אין די שיינע זומער־טעג; נאָך דעם פּאַלאַץ ווו די יוגנט האָט זיך דאָרט פאַרזאַמלט און געאָטעמט מיט פרישער פרילינגס־לופט. דער פּאַלאַץ איז אַלט געווען הונדערטער יאָרן, אָבער איז געווען געטריי אין זיין דינסט צו אַלעמען: ער האָט אין זיין שיינהייט אויפגענומען אַלע סודות, פון יעדן איינעם באַזונדער און פון אַלע צוזאַמען. דאָרט האָבן זיך געטראָפן די ערשטע פאַרליבטע פּאָרלעך, וועלכע האָבן אין יענע יאָרן זיך נישט דערלויבט צו פילן פריי אין שטעטל. דאָרט האָבן זיך אויך געטראָפן די גרופּן, וואָס זענען שפּעטער געוואָרן די גרינדער

פון אָרגאַניזירטע פּאַרטייען. ווי שיין איז דאָס געווען! איז עס ריכטיק, אַז דאָס אַלץ איז מער נישטאָ?

זאָל איך דאָס שטעטל באַקלאָגן, צי זאָל איך דאָס באַזינגען? מיר דאַכט זיך אַז מען דאַרף טאָן ביידע, צו ערשט באַזינגען איר אויפקומען, איר אַנט־וויקלונג און שטאַפּלען, דאָס שאַפן וואָס איז געשאַפן געוואָרן פון זיך זעלבסט אויף אַלע געביטן. עס זענען אויפגעשטאַנען פּאַרטייען מיט יוגנט־סעקציעס, אַמאַטאָרן־קרייזן, לייי־ביבליאָטעקן, מען האָט אָנגעהויבן אָריינציִען די יוגנט אין די פּאַרטייען, און יעדע פּאַרטיי האָט געפירט אַ פּאַרצווייגטע פּאָליטישע און קולטורעלע אַרבעט.

נישט קוקנדיק דערויף וואָס מאַטעריעליש איז בעכעווע נישט געשטאַנען בעסער ווי אַלע אַנדערע שטעטלעך אין דער גאַנצער געגנט, קיין אינדוסטריע איז נישט געווען אין שטעטל, האָט זיך די יוגנט שיין אויסגעלעבט. עס זענען געווען שניידער און שוסטער־וואַרשטאַטן, סטאָליערס, רימאַרזשעס און ד. גל. וועלכע האָבן באַשעפטיקט אַ טייל פון די וועלכע האָבן אַרבעט געזוכט. און די וועלכע האָבן געהאַט דאָס גליק אָנצוקומען אויף אַן אַרבעטס־פּלאַץ, האָבן כאָר אַ לאַנגשעהדיקן אַרבעטס־טאָג באַקומען אַ גאַנץ גרויסן הונגער־לוין. אָבער נישט קוקנדיק דערויף, האָט מען אין די אָוונטן, אין די אַרבעטער יוגנט־לאָקאַלן נישט דערקענט אויף די יונגע בלוט־פאַרביקע געזיכטן, אַז דאָס זענען מענטשן, וואָס האָבן נאָר וואָס פאַרלאָזט זייערע אַרבעט־וואַרשטאַטן. און נישט איינער פון זיי האָט צו מאָל נישט געגעסן צו דער זעט. די יוגנט האָט נישט געזעען קיין צוקונפט פאַר זיך, און דער מאָרגן האָט זיך נישט געוויזן צו זיין בעסער פון דעם היינט — טראָץ דעם האָט זיך די יוגנט געריסן אָנטייל צו נעמען אין דער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, זוכנדיק אויך ווי אַזוי צו פאַרבעסערן די עקאָנאָמישע לאַגע, ווען נישט אויפן אָרט — ערגעץ ווו אַנדערש.

די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט שוין עקזיסטירט ביי אונדז עטלעכע יאָר, אָבער אַרום איר האָבן זיך געהאַלטן די בעלי־בתישע קרייזן. די יוגנט אָבער האָט זיך נישט געקאָנט באַטייליקן אין דער אַרבעט פון די קרייזן, זי האָט געזוכט קרייזן נאָענטע צו זיך אין גייסט, און האָט זיי געפונען אין „בונד" און „לינקע פּועלי־ציון", אין „החלוץ", בית"ר און „השומר הלאומי". און ערשט שפּעטער, אָנהייב די דרייסיקער יאָרן, ווען די אַרבעטער־פּאַרטייען האָבן אַנטוויקלט אַ פאַרצווייגטע אָרגאַניזאַטאָרישע קולטורעלע און געזעלשאַפטלעכע אַרבעט, האָבן אויך געוויסע טיילן פון דער בעלי־בתישער יוגנט אָנגעהייבן זיך דער־

נענטערן צו די אַרבעטער פּאַרטייען. עס קאָן זיין, אַז ווען די ציוניסטישע אָר־גאַניזאַציע וואָלט אַרויסגעוויזן גרעסערע אַקטיוויטעט אויף די געביטן, וואָס די אַרבעטער־אָרגאַניזאַציעס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אַקטיוויטעט (און זי האָט געקאָנט פירן אַ גרעסערע קולטורעלע אַרבעט, האַבנדיק די נייטיקע מיטלען, ווי אַ „בית עם", וואָס די ציוניסטן האָבן אויסגעבויט אין 1924—1925 מיט אַ גרויסן זאַל פאַר אסיפות און פאַרשטעלונגען, דאַן ווען די אַרבעטער פּאַרטייען האָבן זיך געמוזט בניגן מיט קליינע געדונגענע לאָקאַלן און די הוצאות זענען געפאַלן אַלס אַ שווערע לאַסט אויף די חברים צוליב די שווערע עקאָנאָ־מישע לאַגע אין שטעטל) — וואָלט זי צוגעצויגן אַ טייל פון דער אַרבעטער־יוגנט. נישט קוקנדיק דערויף זענען די אַרבעטער יוגנט־אָרגאַניזאַציעס נישט געבליבן הינטערשטעליק אויף קיין איינציקן געביט. זיי האָבן פיל געטאָן אין פאַרשפרייטן די פּאַרטייאישע פרעסע, ווי צייטונגען און וואָכן־שריפטן. אויך אויף דעם עקאָנאָמישן געביט האָבן זיי אַרויסגעוויזן אַקטיוויטעט. אַזוי האָט מען געגרינדעט די קאָאָפּעראַטיווע באַנק, וואָס איז געווען אָנגעשלאָסן אין דער אַלגעמיינער צענטראַל קאָאָפּעראַטיווער באַנק אין וואַרשע. אין דער שפּיץ פון דער קאָאָפּעראַטיווער באַנק זענען געשטאַנען פּראָגרעסיווע מיטגלידער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע און פון „המזרחי" און די בעלי־מלאכות, וואָס זענען געווען אָרגאַניזירט אין האַנטווערקער פאַראיין. אַ דאַנק דעם וואָס די בעלי־מלאכות זענען געווען אין דער פאַרוואַלטונג פון דער באַנק, האָבן זיי אויך געהאַט די מעגלעכקייט אויסצוויילן פאַרטרעטער אין דעם ועד הקהילה, וואָס איז ביז דאַן געווען אָנגעפירט דורך דער „אגודת־ישראל".

אויך די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע האָט אין יענער צייט אָנגעהויבן אָנטייל צו נעמען אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר סאָציאַלער אָפּטיילונג און געגעבן הילף יעדן וואָס האָט זיך געניטיקט אין הילף, בפרט ערב „ימים טובים", עס זאָל נישט פאַרשטערט ווערן זייער שמחה צוליב דעם מאַנגל אין די נייטיקסטע זאַכן. אמת, עס איז נישט געווען אַ סאָציאַלע אָפּטיילונג אין דעם זין פון היינט־צו־טאָג, אָבער די מענטשלעכע באַציאונג פון איינעם צום צווייטן איז געווען תמיד אַ ליבע, אַ פריינדלעכע, איך וואָלט געזאָגט, אַן אינטימע־מענטשלעכע און האַרציקע, פיל מער ווי אין דער איצטיקער צייט. אַזוי ביי אונדז אין שטעטל, אַזוי אין אַלע אַרומיקע קליינע שטעטלעך.

און עס איז געווען אַ טייל אין שטעטל אין וועלכן ס'האָבן געוווינט די דלת־העם. דאָ האָט געוווינט אויך ישראלטשע מיט זיין טאָכטער און משה'לע

טרעגער זיין איידעם. און אַזוי ווי דער גרעסטער טייל פון די איינוווינער אין דעם טייל שטעטל האָט זיך באַשעפטיקט מיט לאַטשן שיך און איבערדרייען אַלטע מלבושים, האָט זיך ישראלטשע באַשעפטיקט מיט באַדינען דעם רבין אין זיין בית־המדרש, וואָס איז אויך געווען דאָ, אין דעם טייל פון דעם שטעטל. און ישראלטשע האָט אויך באַדינט די איינוווינער, גלייענט פורים די מגילה פאַר די פרויען, געבראַכט סוכות דעם לולב און דעם אתרוג צו די פרויען, זיי זאָלן מקיים זיין די מצוה פון בענטשן מיט דעם אתרוג, און דאָס אַלץ האָט ער געטאָן, זעלבסטפאַרשטענדלעך, שלא על מנת לקבל פרס, אָבער יעדע פרוי האָט פאַרשטאַנען אַליין אַז מ׳דאַרף ישראלטשן עפעס געבן פאַר זיין טרחה, און די געשענקען זענען געווען אַ צוגאָב צו זיין פרנסה.

ס׳איז מיר איינגעקריצט אין מיין זכרון די חברה קדישא פון בעכעווע. יאָר־יערלעך פלעגן אַרויסגיין אַ פאַרזאַמלטער עולם פון שול מיט קינדער בראש, וועלכע האָבן געטראָגן פענער פאַרשמוקט מיט רויטע עפּלעך און אָנגעצינדענע ליכט צו דוד׳ש רייס הויז, וואָס איז געווען איינע פון די אָנגעזעענע משפחות אין שטעטל און אויסגעצייכנט זיך מיט זייער קבלת־פנים און קבלת־אורחים. די באַלעבאָסטע, חוה׳לע רייס, פלעגט מיט אַ ברייטער האַנט אַלץ אָנגרייטן און אין אַ שיין רייכן אופן צולאַנגען צום טיש. דאָס האָט טאַקע פאַרשענערט די יערלעכע פייערונג פון דער חברה קדישא, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טראַדיציע.

ווען איך טראַכט היינט, 25 יאָר נאָך דעם ווי מען האָט אייך אַלע אומגע־בראַכט, אייך מיינע טייערע. ווער האָט איר געטאָן שלעכטס? און וועמען האָט איר געוואָלט טאָן שלעכטס? ווער האָט אייך געמשפט. פאַר וואָס איז אייך געקומען אַזאַ גזר־דין. און איך מוז שלום מאַכן מיט דער טרויעריקער ווירק־לעכקייט, אַז איר זענט מער נישטאָ. און צוזאַמען מיט אַלע יידן פון פוילן האָט מען אויך אייך מיינע טייערע, מיינע בענקענדיקע בעכיווער יידן אומגעבראַכט. און ווער האָט אייך צו קבר ישראל געבראַכט? ווי האָט מען אייך דאָס קבר געגעבן? ווער האָט נאָך אייך קדיש געזאָגט. ניין! מען האָט פאַר אייך קיין קבר נישט געגראָבן. מען האָט ביי אייער קבורה קיין קדיש נישט געזאָגט. מען האָט אייך אייערע מצבות קיין אין וואָרט נישט געשריבן. איצט מיטן אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך שטעלן מיר די מצבה פאַר אייך, קדושים וטהורים מביכעווע. היינט זאָג איך קדיש נאָך אַלע אומגעקומענע יידן פון בעכעווע.

יתגדל ויתקדש שמה רבא.

יעקב קליימאַן

דער רבי ר׳ איציקל ז״ל

אַריינפאָרנדיק קיין ביכאווע מיטן קראַשניקער וועג, אויף דער לינקער זייט האָרטביים טייך, איז געשטאַנען אַן אָפּגעזונדערט הויז, וואָס האָט זיך מיט גאָר נישט אויסגעטיילט פון דער די איבעריקע הילצערנע הייזער, מיט די שינדל־דעכער אין שטעטל. אָבער צוקומענדיק נענטער, האָט זיך געוואָרפן אין די אויגן אַז דריי זייטן פונעם הויז זענען פול מיט פענצטער און די פראָנט־זייט איז גע־ווענדעט צום באַרג, באַפלאַנצט מיט ביימער. דאָס איז געווען דאָס הויז פונעם ביכאווער רבין. די גרעסטע טייל פונעם הויז איז געווען אַ בית־מדרש פול מיט פענצטער, בלויז אַ קליינער טייל צפון־זייט פונעם הויז, האָט געדינט אַלס וווינונג פאַרן רבין, וואָס איז באַשטאַנען פון 2 צימערן מיט אַ קיך.

דאָס בית־המדרש האָט געפּוסטעוועט כמעט אַ גאַנצע וואָך, אויפגעלעבט האָט עס פרייטאָג פאַר נאַכט, ווען פון אַלע פענצטער האָט געשלאָגן ליכט פון בליץ־לאָמפּען און עס האָט זיך צונויפגעזאַמלט אַן עולם, מערסטנטייל בעלי־מלאכות, פערד־סוחרים, דאָרפסגייער. באַלד נאָך מנחה האָט זיך אַן עפן געגעבן די טיר פונעם רבינס וווינונג און דער גאַנצער עולם האָט זיך געשטעלט אויף די פיס. אַ נידעריק געוויקסיקער מאַן מיט אַ שוואַרצער באָרד מיט זילבערנע פעדעם, אין אַ שטריימל, איז מיט געמאָסטענע טריט אַריין אין בית־המדרש, צוגעגאַנגען צו דער מזרח־וואַנט, ביי דער רעכטער זייט פונעם אָרון־הקודש, און דער בעל־תפילה (יצחק דינה מענדלס) האָט אַרויסגעזינגען „לכו נרננה״.

דער ביכאָווער רבי האָט געשטאַמט פון הויכן יחוס אין דער חסידישער וועלט, אַן אייניקל פונעם היהודי הקדוש ז״ל. אונטערגעשריבן האָט ער זיך, „הרב יעקב יצחק רבינוביץ, חונה פה בעכעווע״, אָבער דאָס פאָלק האָט אים גערופן, דער רבי ר׳ איציקל, דאָס איז געווען אַן אויסדרוק פון ליבשאַפט און איבערגעגעבנקייט.

גאַנץ אַנדערש איז געווען די באַציאונג פון דער „פני״ פונעם שטעטל,

וועלכע האָט זיך געהאַלטן פון דער ווייטנס. בלויז יחידים פלעגן פון צייט צו צייט קומען צום רבין צו שלוש־סעודות, צווישן זיי יידל קליינמאַן און יענקעלע שמעון־יהושעלעס. דעם רבינס חסידים און פאַרערער זענען געווען פון די אַרומיקע שטעטלעך און דערפער. די ביכאָווער פלעגן קומען צום רבין, ווען אַ דאָקטער האָט פאַרשריבן אַ רעצעפּט און מען האָט געוואָלט וויסן, וואָס דאָס איז און צי מען מעג עס נעמען. מען איז אויך געקומען צום רבין מיט אַ פּראָבלעמאַטישע דין־תורה. איך האָב געהאַט די זכיה צו זיין ביים רבין כמעט יעדן טאָג. מיין פאָטער, יחיאל אברהמ׳ציס ז״ל האָט זיך גערעכנט פון די נאָענטסטע מקורבים צום רבין. דערצו האָבן מיר געוווינט בשכינות.

דער רבי ז״ל איז מיר געבליבן אין זכרון אין דריי געשטאַלטן: אינעם שטריימל, אין דעם שוואַרצן קאַפּעלוש, און אין דער יאַרמלקע. יעדע געשטאַלט איז געווען אַ וועלט פאַר זיך. דעם שטריימל האָט דער רבי געטראָגן ביי פייער־לעכע אומשטענדן: ווען ער האָט „געפירט טיש״, און ווען ער האָט אויפגענומען חסידים, פרויען און מענער, וואָס זענען געקומען פון דער אַרומיקער געגנט, נאָך דעם ווי דער שמש, ישראלצ׳ע סופר האָט זיי אָנגעשריבן קוויטלעך.

ווי געזאָגט בין איך געווען ביים רבין אין שטוב אַ בן־בית, נאָך מער איך בין געווען ווי „אַ מעבל שטיק״ — קיינער האָט זיך אויף מיר נישט אומגעקוקט, נישט געלייגט קיין אַכט, בין איך מיר געשטאַנען אין אַ ווינקל און צוגעקוקט. קיין זייטיקער איז נישט געווען אין צימער ווען דער רבי האָט אָנגענומען קוויטלעך, זאָגאַר נישט דער שמש, ער איז געשטאַנען ביי דרויסן־זייט פון דער טיר. די פרוי פלעגט זיך פונאַנדערוויינען און ברעכן די הענט „הייליקער רבי, העלפט מיר״, מערסטנטייל וועגן פרנסה, אָדער וועגן קראַנקייטן, שלעכט פאַ־מיליען־לעבן. דער רבי האָט געליינט דאָס קוויטל, נישט אויפגעהויבן די אויגן, געפרעגט אַ פראַגע, נאָך אַ פראַגע, געגעבן אַ טיפן קרעכץ, ווי מען וואָלט אַ משא אויף אים אַרויפגעלייגט; געזעסן פאַרזינקען אין טראַכטן אַ פּאָר מינוט. און מיט אַ מאָל אַ זאָג געגעבן: „פאָר אַהיים און גאָט זאָל העלפן״. ער האָט זיך געגעבן אַ שטעל אויף — דאָס איז געווען אַ סימן, אַז אַ צווייטער דאַרף אַריינקומען.

די גאַנצע צייט, וואָס דער רבי האָט געטראָגן דעם שטריימל פלעגט פאַלן אויף מיר אַן אימה. איך האָב נישט געהאַט קיין מאָל קיין מוט אַרויסצורעדן צו אים קיין וואָרט. גאָר אַן אַנדערע געשטאַלט איז דער רבי געווען טראָגנדיק דעם

שוואַרצן קאַפּעלוש. דעמאָלט פלעגט ער מיך רופן בלשון חיבה — „פושע עוכר ישראל" און דערביי מיר אויסקנאַקן די פינגער. דאָס איז געווען דאַן ווען ער האָט שפּאַצירט אינעם סאַד הין און צוריק, אַ לענגערע צייט, אַריינגעשטעקט די האַנט איינע אין דער אַנדערער אין די אַרבל אַריין; אָדער ווען ער איז געגאַנגען מבקר־חולה זיין איינעם פון זיינע מקורבים; אָדער ווען ער איז געגאַנגען אין מקוה אַריין. ביי אַ סך אַזעלכע געלעגנהייטן האָט ער מיך מיטגענומען. און דעמאָלט האָבן אַרויסגעקוקט פון די גאָלדענע ברילן צוויי קלוגע, גרויסע, שוואַרצע אויגן, אַ שמייכל האָט געשפּילט אויף די ליפּן, און ער האָט געוויצלט זיך און בשעת מעשה, ווי ער וואָלט גערעדט צו זיך אַליין, דערציילט מיט פאַרבן, ווי אַזוי דער גן־עדן זעט אויס, און ווי גוט עס איז די צדיקים אויף יענער וועלט. ביי אַזאַ שפּאַציר אין אַ שיינעםווינטער־טאָג נאָך מיטאָג איז דער רבי געגאַנגען מבקר־חולה זיין דעם מורה־הוראה פון שטעטל. דער וועג איז געווען באַרג־אַרויף, לעבן קלויסטער. דער רבי אין אַ שווערן פּיטער איז געגאַנגען לאַנגזאַם און שווער און שווער געאָטעמט, יעדע ווײַלע זיך אָפּגעשטעלט און זיך אומגעקוקט אויף דער שיינער לאַנדשאַפט אַרום. איך, אַלס קליין יינגל, האָב נישט געהאַט קיין געדולד צו גיין אַזוי געלאָסן, בין איך איבער דער צייט אַרויף אויפן באַרג און צוריק אַרונטער, און ווידער דאָס זעלבע. דער רבי האָט מיך אָנגענומען ביי דער האַנט, און דערביי איז דאָס פּנים געוואָרן ערנסט, און שטילערהייט כמעט געשעפּטשעט, געזאָגט: „דו מיינסט אַוודאי יענקעלע, אַז איך בין אַלע מאָל געווען אַזוי יונג ווי און אַלט ווי היינט. עס איז געווען אַ צייט, ווען איך בין געווען אַזוי יונג ווי דו און בין געלאָפן אַזוי שנעל און אַזוי לייכט ווי דו. און עס וועט קומען אַ צייט ווען דו וועסט ווערן אַזוי אַלט און שווער ווי איך און וועסט גיין אַזוי געלאַסן ווי איך...

אַ גאַנץ אַנדער געשטאַלט איז געווען דער רבי אין דער יאַרמלקע. דעמאָלט האָב איך געהאַט דאָס געפיל, אַז דער רבי איז מיין חבר: אַ יוגנטלעכקייט איז געלעגן אויסגעגאָסן אויף זיין פּנים און די קלוגע אויגן האָבן געשפּריצט מיט איראָניע און הומאָר. דאָס פלעגט געשען מערסטנטייל פרייטאָג, בערך 10 אַ זייגער פרי, ווען דער רבי האָט גענומען מאַכן די פיש לכבוד שבת. דאָס איז געווען נישט בלויז אַ מצווה — נאָר אַ באַליבטע אַרבעט. ער האָט געהאַקט די פיש קוקנדיק אויף אַ זייגער, נאָכהער צוגעגעבן מצה־מעל און ווידער געהאַקט; נאָכהער ציבעלעס, פאַרזוכט אויף דער שפּיץ־צונג, געמאַכט פריצען, ריינגעלייגט אין פאַן, געגעבן דער רביצין אָנווייזונגען ווי לאַנג עס דאַרף שטיין אויפן פייער. מיר

פלעגט ער ביי דער געלעגנהייט זאָגן, אַז ווען משיח וועט קומען, וועט מען מאַכן פיש אויף שבת פון דעם גרויסן לויתן...

נאָך אַן אַרבעט, אַ באַליבטע האָט דער רבי געמאַכט טראַגנדיק די יאַרמלקע. דאָס איז געווען מוצאי־שבת, נאָך דער הבדלה נאָכן טרינקען די שמעקעדיקע וויסאָצקי טיי, ווען אין צימער זענען געבליבן 3—4 מענטשן פון זיינע מקורבים, צווישן זיי מיין פאָטער ז״ל, האָט דער רבי אַרויסגענומען די פידל פון דער שאַפע, געהייסן פאַרמאַכן די לאָדן פון די פענצטער, געזונגען „המבדיל בין קודש לחול״ און נאָאַכהער געשפּילט די מעלאָדיע אויף דער פידל. ביז היינט ליגט מיר נאָך דער טעם פון יענע הערלעכע אָוונטן פון בענקשאַפט און געהויבנקייט, וואָס האָבן אָנגעפילט מיין יונגע נשמה אויף אַ סך, אַ סך לאַנגע יאָרן.

ביז היינט פאַרגעס איך נישט דעם שפּאַציר, וואָס כ׳האָב געמאַכט מיטן רבין אין זיין סאַד. און נישט ווילנדיק האָב איך אַ פרעג געטאָן (הגם אַ מינוט שפּעטער האָב איך חרטה געהאַט, אָבער עס איז שוין געווען פאַרפאַלן) פאַר וואָס זאָגן די חסידים „הייליקער רבי״ און איך זע גאַרנישט קיין קדושה. דער רבי האָט מיך אָנגעקוקט ווי מיט גאַנץ אַנדערע אויגן, ווידער אַ בליק געגעבן, אַ שמייכל געטאָן, און אַ זאָג געטאָן: „גוט, פּושע עוכר ישראל, וועסט קומען מאָרגן נאָך מיטאָג וועל איך דיר ענטפערן״. צו דער באַשטימטער צייט האָב איך אָפּגעוואַרט דעם רבין אין סאַד. ער איז אַרויסגעקומען אינעם שלאַפראָק מיט ווייכע שטעקשיך, די הענט פאַרלייגט אויפן רוקן, אָנגעהויבן שפּאַצירן אויף דער שטעשקע — און איך ביי דער זייט. מיט אַ מאָל האָט ער זיך געווענדעט צו מיר און אַ פרעג געטאָן: „דו ווייסט, יענקעלע, אַז יידן האָבן געהאַט אַן אייגן לאַנד?״ — „יאָ״, — האָב איך געענטפערט. — „און אַז זיי האָבן געהאַט אַ בית־המקדש?״ — „יאָ״, — האָב איך געענטפערט. — „און אַז עס זענען געווען כהנים און לויים?״ — „יאָ״. — „און אַז אַ ייד האָט געטאָן אַן עבירה האָט ער געדאַרפט ברענגען אַ קרבן?״ — „יאָ״, — האָב איך געענטפערט. — „דאָס אַלץ האָב איך געלערנט אין חדר״. — „און איצט״ — ער האָט אָנגעהויבן רעדן שטיל ווי צו זיך אַליין „און איצט לאָמיר זיך פאָרשטעלן, אַז אַ יידישער דאָרפסמאַן ערגעץ ווו אין גליל העליון האָט געטאָן אַן עבירה, האָט ער איינגעשפּאַנט אַן אייזעלע אין אַ וועגעלע מיט 2 רעדער, אַרויפגעלייגט אַ קעלבעלע און גענומען פאָרן קיין ירושלים. ער איז געפאָרן עטלעכע טעג, זומער אין די היצן, אַדער ווינטער אין דער קעלט, און דורך יעדן שטעטל, וואָס ער איז דורכגעפאָרן, האָבן די קינדער געחוזקט און געגרופן לעזילקעס, געגנוי ווי היינט ביי אונדז דו, ווען עס

קומען דאָרפס־יידן אין שטאָט אַריין. און אַז גאָט האָט געהאָלפן און דער דאָרפס־ייד איז אָנגעקומען קיין ירושלים, מיד און צובראָכן, האָט זיך אָנגעהויבן אַ פריש קאַפּיטל: אויפן ירושלימער בית־המקדש הויף האָט מען געוואַרט אין דער ריי; געקומענע פון גאַנצן לאַנד מיט קרבנות האָבן געוואַרט אויף זייער תור אָנצוקומען צום מזבח. און ווען סוף־סוף איז אָנגעקומען די ריי פון דעם דאָרפסמאַן און זיין קרבן איז געבראַכט געוואָרן, האָט דער מאַן געפילט מיט אַלע זיינע חושים, אַז זיינע זינד זענען פאַרגעבן געוואָרן, ווייל אינעם בית־המקדש רוט די געטלעכקייט. דאַקעגן ווען אַ ירושלימדיקער ייד האָט געטאָן אַן עבירהלע און געוואָלט ברענגען אַ קרבן, איז ער צוגעגאַנגען אין אָוונט צו זיינעם אַ באַקאַנטן כהן און האָט אים געפרעגט ווען איז באַקוועם ער זאָל מאָרגן צושפּרינגען צום בית־המקדש מיט זיין קרבן. דער כהן האָט אַ מינוט געקנייטשט דעם שטערן און באַשלאָסן ,מאָרגן צווישן 4 און 5 נאָך מיטאָג'. אויף צומאָרגנס אין דער אָנגעוויזענער צייט איז דער מאַן געקומען אין בית־המקדש אין משך פון 15 מינוטן איז די גאַנצע פּראָצעדורע דורכגעפירט געוואָרן". אויף אַ ווײַלע איז דער רבי שטיין געבליבן און געפרעגט ווי אין דער וועלט אַריין: — „וואָס פאַר אַ קדושה האָט דער ירושלימדיקער געקאָנט פילן אין בית־המקדש? און איצט ווסטו שוין פאַרשטיין, אַז. דער וואָס קומט צו פאָרן צום רבין פון אַ צווייטער שטאָט, מוז ער אָנקומען צו ישראלטשע סופר ער זאָל אָנשרייבן אַ קוויטל, מוז וואַרטן אויף אַ ריי, און דערווייל רוקט זיך אונטער מנחה־מעריב־צייט מוז ער שוין וואַרטן אויפן צווייטן טאָג, און נאָך די אַלע שוועריקייטן ווען ער גייט אַרויס פון רבין, האָט ער דאָס געפיל פון געהויבנקייט און הייליקייט... אָבער דו, יענקעלע פושע עוכר ישראל, וואָס קומט צו מיר יעדן טאָג אָן שוועריקייטן, קאָנסטו גאָר נישט זען און גאָר נישט פילן," האָט דער רבי צוגעגעבן מיט זיין איראָניש שמייכעלע, און מיר געגעבן אַ קניפּ אין בעקל.

היינט צו טאָג, ווען איך גיב אַ בליק צוריק אויף יענער צייט מיט בערך 5 צענדליק יאָר אויף דעם שטעטל ביכאווע, מיט זיין אָרעמקייט און בלאָטעס, מיט אַ יוגנט, וואָס האָט בכלל נישט געוווסט פון קיין רעגולערער שול־בילדונג, זאָגאַר נישט פון אַ פאָלקס־שולע; אַרבעטער און בעלי־מלאָכות, וואָס האָבן געאַרבעט פון מוצאי־שבת, טאָג־טעגלעך פון פרי־מאָרגן ביז 12 ביינאַכט מיט אַ הפסקה פון מנחה־מעריב־צייט — אַ לעבן, וואָס האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם בית־המדרש און להבדיל „מקוה" און בית הקברות — אויף דעם ראַנד פון אַזאַ לעבן וואַקסט אויס דעם רבינס געשטאַלט ווי אַ ריז צווישן קאַרליקעס. אַ מענטש

מיט אַלזייטיקע הויכע בילדונג, וואָס האָט באַהערשט עטלעכע שפּראַכן, געהאַט אַ ברייטן קלאָרן בליק אויפן לעבן און אַ שאַרפן לאָגיש דענקענדיקן מוח; געקענט דאָס יידישע לעבן דורך און דורך אין זיין גאַנצער טיפקייט; געווען אַ מיטגליד אין צענטראַל־קאָמיטעט פון „מזרחי״ און געפאָרן אויף ציוניסטישע קאָנגרעסן; געשטאַנען אין קאָרעספּאָנדענץ־פאַרבינדונגען מיט פיל פּראָמינענטע פּערזענלעכ־קייטן, געווען אַ פּערזענלעכער פריינד פון הערמאַן שטרוק און אַ האַרציקער פריינד פון די פאָלקס־מאַסן און אַרבעטס־מענטשן, אָט דער טייערער מענטש האָט געלעבט אין דעם קליינעם שטעטל אין באַדינגונגען כמעט פון דחקות (די רביצין האָט צוגעהאָלפן צו דער פרנסה מיט פאַרקויפן הייוון יעדן ערב שבת און ערב יום־טוב). און די געזעלשאַפטלעכע אַטמאָספערע אַרום אים איז געווען אַ גע־דריקטע, ווייל די פרנסי־העיר האָבן זיך געהאַלטן פון אים פון דער ווייטנס, זיי האָבן געהאַלטן, אַז אַ רבי דאַרף נישט פאַרשטיין און וויסן אַזוי פיל. טראָץ דעם אַלעמען האָט קיינער נישט געהערט, אַז דער רבי זאָל זיך קלאָגן, אָדער געבן אַ קרעכץ.

דער יונגער דור האָט געקוקט אויפן רבינס הויז ווי אויף אַ לייכט־טורעם אין אַ פינצטערער נאַכט.

משה גריץ (ז״ל)

אַ בליק אויף דעם בעכעווער רבנס הויף

ווען עס האָבן זיך דערנעענטערט די „ימים נוראים״, האָבן אָנגעהויבן די יידן פון די אַרומיקע דערפער אַריינפאָרן קיין בעכעווע, ווו זיי האָבן געדאַווענט ראש השנה און יום כיפור. געקומען זענען זיי אויף זייער וואָגן־און־פערד מיט די קינדערלעך און מיט דעם בעטגעוואַנט און מיט די צעריסענע אַלטע מחזורים. אָפּגעשטעלט האָבן זיי זיך אין דעם רבינס סאַד, זיך צעלייגט ווי ביי זיך אין דעם ווייַנגאָרטן, געקאָכט די פיש און געמאַכט די הכנות צום גרויסן יום־טוב. געטראָגן האָבן זיי צייגענע כאַלאַטן, די פאָלעס פאַרשטעקט אין דעם פאַסעק, די הויזן אין די שטיוול אַריינגעשטעקט — און אַזוי זענען זיי געגאַנגען דאַווענען.

דאָס זענען געווען יידישע משפחות, וואָס האָבן אַליין באַאַרבעט זייער ערד אין די דערפער, וועלכע דער „אוקאַז״ פון 1860 און 1863 האָט נישט באַרירט.

אונדזער שטעטעלע ברענט

עס ליגן מיר אין זכרון די שריפות, וועלכע פלעגן אויסברעכן ביי אונדז אין בעכעווע פון צייט צו צייט. דאָס זענען נישט געווען שריפות, וואָס מען האָט אונטערגעצונדן, כדי צו באַקומען סטראַכאַוועקע, ווי עס קומט פאָר היינטיקע צייטן אין די גרויסע שטעט. ניין, דאָס זענען געווען שריפות, וואָס זענען „פון זיך אַליין״ אויסגעבראָכן, מען האָט נישט געוווסט אפילו פון וואַנען זיי האָבן זיך אָנגעהויבן און פון וואָס זענען זיי געקומען. אָבער זיי האָבן אויסגעבראָכן און האָבן פאַרניכטעט פאַרמעגן און געשטעלט מענטשן צום דלות. און די שריפות זענען געוואָרן באַצייכנט ביים ציילן די יאָרן; אַזוי האָט מען געזאָגט כך וכך

יאָרן נאָך דער ערשטער שריפה, כך וכך יאָרן נאָך דער צווייטער שריפה און א. וו.

די ערשטע גרויסע שריפה איז פאָרגעקומען אין יאָר 1900. זי האָט זיך אָנגעפאַנגען ביים צלאל אבישס ביילה־חנה ביז גרשון קראמער און ביז דער באָד און דער אַפטייק — אַלעץ איז אָפגעברענט געוואָרן. ווען די שריפה האָט אויסגעבראָכן איז יעדער געלאָפן אַהיים און געכאַפּט וואָס ער האָט נאָך געקאָנט אַרויסשלעפן פון דער שריפה, קודם כל בעטגעוואנט. מען האָט אויך געכאַפּט פערד צו ברענגען די שיקאַווקע, וואָס איז געווען אַזוי גרויס ווי אַ היינטיקע וואַסער־קישקע מיט וועלכער מען באַשפריצט דעם גאָרטן.

די צווייטע גרויסע שריפה איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1910 אָדער 1911. דאָס פייער האָט געבושעוועט פון דער „טומאה" ביז לייזער ערליכס און ביז שמואל רייז — אַלץ איז אַוועק מיט דעם פייער, פאַסט די צווייטע העלפט פון דעם שטעטל.

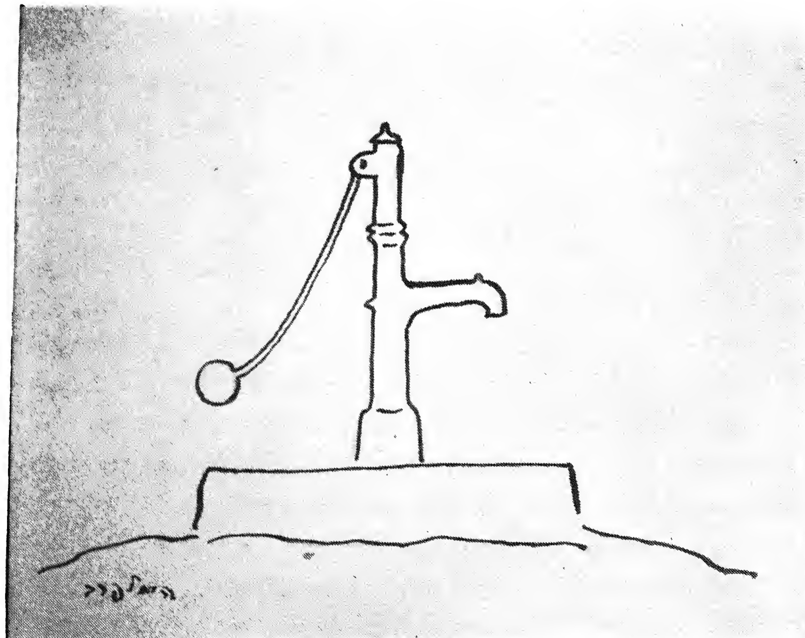

מעאבה (בין יוסל בליאַכאַז׳ ושלומקה פלדשר)
די פּאָמפּע (צווישן יוסל בליאַכאַזש און שלאָמקה פעלדשער)

די דריטע שריפה איז אויסגעבראָכן אין יאָר 1935, אָדער 1936. דאָס מאָל האָט זיך די שריפה פאַרשפרייט פון שלמה קליימאַן (ביניש) ביז בעריש וואַלדמאַן און פנחס רייז. אונדזער הויז איז געבליבן גאַנץ, האָבן די גויים געזאָגט, אַז דאָ, אין דעם הויז, איז אַמאָל געשטאַנען דער ביסקאָפּ, האָט ער געגעבן אַ ברכה, אַז דאָס הויז זאָל קיינמאָל נישט ברענען...

אברהמטשע קליימאַן, סאָלטיס האָט מען אים גערופן, האָט אָרגאַניזירט אַ פייערלעשער גרופּע פון פרייוויליקע יונגעלייט, גרייט תמיד צו לעשן שריפות.

חנה לאהס בריינע תבל לעדערפיין איז אַריינגעפאַלן אין דעם ברונעם, אָבער מען האָט אים אַרויסגענומען לעבעדיק. אייגנטלעך איז ער נישט אַריינגעפאַלן, נאָר די יינגלעך, געענדיק צוריק פון „חדר", האָבן אים אַריינגעוואָרפן אין ברונעם. זייט דאַן האָט מען דעם ברונעם גערופן חנה לאהס ברונעם.

י. זרבבל

בלעטער פון אַ לעבן

באַגעגעגענישן און וועג־פאַרצייכענונגען

אַדיע ביכאַווע!

אַזוי איז עס אויסגעקומען: מיין לעצטער באַזוך אין פוילן איז געווען אין ביכאַווע; הפנים, כדי ס'זאָל זיין שאַרפער דער „היימישער" איינדרוק, וועלכן איך דאַרף מיטנעמען אויף מיין ווייטער נסיעה קיין מערב־אייראָפּע און דרום־אַמעריקע. אַ שעה הינטער לובלין אויפן וועג קיין ראַזוואַדאָוו בין איך אויסגע־שטיגן אויף אַ שטילער קליינער באַן־סטאַציע. אַ וואַרעמער זומער־טאָג, אַנהייב מערץ. אַ פּשוט פור, געשפּאַנט אין צוויי פערד — דאָס זאָלן זיין די אַדלערס, וואָס דאַרפן מיך פירן קיין ביכאַווע און איך זאָל „נישט פילן דעם וועג", ווי די חברים האָבן מיך פאַרזיכערט.

— ווי לאַנג פאָרט מען? פרעג איך דעם חבר, וואָס האָט מיך אָפּגעוואַרט.

ער מיידט אויס אַ תשובה.

— מער ווי 4 שעה? גיב איך אַליין אַ כאַפּ אַ גוזמא, ווייל געזאָגט האָט מען מיר, אַז בלויז 2½ שעה דאַרף נעמען די נסיעה ביזן שטעטל.

— 4? — גיט אַ מורמל דער חבר, — בערך... ס'הענגט אָפּ פון וועג...

נעם איך זיך שוין אָן מיט מוט. מ'דאַרף האָבן געדולד און זיך נישט מאַכן צום נאַר מיט „גרינע" שאלות. פאַרפאַלן, צוריק כאַפּט מען נישט!

מאָטיע *, אַ נידריק פעסט יידל, מיט אַ שוואַרץ געגרויט בערדל, גיט אַ נעם די לייצעס און די ס׳סים רירן... גלייך אין אַ בלאָטע ביז צו דעם בויך. מיר יאָגן באַרג אַראָפּ, צו אַ וואַסער. איך גיב אַ בליק צום חבר. ער זיצט שטייף, שווייגנדיק.

* מאָטיע פּאַשקעוויץ (גאָלדשטיין).

קיין מוסקול באַוועגט זיך נישט אויף זיין געזיכט. ער איז גרייט לכתחילה צו מיינע תרעומתן. האָב איך נישט קיין ברירה, און שוויַיג אויך.

כ׳וויל נישט שילדערן דעם וועג. אַזאַ לוקסוס־רייזע דאַרף מען אַליין פּאַרזוכן, כדי צו פילן דעם אמתן טעם.

15 קילאָמעטער שלעפּן זיך אַן ערך 6—7 שעה אין גאַנצע ימים בלאָטעס און געמויזעכצן. ווייסט נישט, וואָס מער צו באַוואונדערן: די סבלנות פון די פערד, דאָס געדולד פונעם בעל־עגלה, אָדער דעם גלייכגילט פון די פּאַרשוינען... מ׳שניידט דורך מיט סכנות־נפשות פעלדער, שטעגן, „מ׳גנבעט״ וועג דורך פעלדער, אבי אַ ביסל כאָטש איינצושפּאָרן זומפּ...

און דאָך ציט זיך דער וועג לאַנג, פויל און טעמפּ. טרייסלען די ביינער, האַקט־אָפּ דעם אָטעם. ביסט מפקיר דעם גוף, אַבי פאָרן, רב מאָטיע!

איך האָב אַנומלט באַוואונדערט דעם פּילאָט אין עראָפּלאַן, ווי זיכער ער פּילט זיך אין דער לופטן. איצט האָב איך באַשלאָסן, אַז רב מאָטיע, דער בעל־עגלה פון ביכאווע, איז מער העלד, פירנדיק מיט אַזאַ זיכערקייט זיין פור איבער די בלאָטעס פון פוילן.

האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, אַז דאָ טאָר מען נישט רעדן וועגן אַ העלד, אַ יחיד. אַלע איינוווינער פון ביכאווע זענען פון זעלבן שניט. מ׳דאַרף בפירוש זיין אַ העלד צו שפּאַנען איבער די בלאָטעס פון שטעטל גופא. מ׳דערציילט אפילו, אַז פּאַראַן צייטן, ווען די בלאָטעס טריקענען אויס. איך גלייב נישט. ס׳לייגט זיך נישט אויפן שכל. ווייזן טאַקי די מענטשן ווונדער פון אַקראָבאַטיק, לאַווירירנדיק איבער די גאַסן פון ביכאווע.

איך בין זיך מודה: אַ גרויל איז מיר דורך איבערן לייב, ווען כ׳האָב אַ טראַכט געטאָן וועגן דער צוריקרייזע. ס׳איז אָבער נישט געווען קיין אַנדער עצה. מיטן „פּוילישן וועג״ ביז לובלין איז נאָך ערגער. און דער עיקר — „לענגער״!

איין טרייסט! מיר פאָרן צוריק מיט מאָטיען. צו אים האָב איך שוין צוטרוי. אגב, אַ חבר פאָרט מיט. ווי ווינציק זענען מיר מבינים אויף די דאָזיקע שטילע, פאַרבאָרגענע צדיקים פון די בלאָטיקע שטעטלעך, ווי זיי זענען זיך מוסר נפש כדי אַריינצוקריגן אַ ביסעלע קולטור אינעם פאַרוואָרפענעם העק!

מיר פאָרן נאָך די זעלבע נאַכט. יאָ, מאָטיע קען זיך אויס אויך אין דער פינצטער. מיר זינקען אין קויט, אָט, אָט קערן מיר זיך איבער און פליוסקען זיך שעהענווייז אין בלאָטע און אין ליימיקן וואַסער. אָבער מאָטיע דרעמלט נישט, און ענדלעך זענען מיר ווידער צוריק אויפן שאָסיי. דאָס מאָל האָבן מיר געהאַט

קיצור־הדרך. אַ שפּאָר ביסל וועג „צוגעגנבעט“ אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט.

ערשט 5 נאָך מיטאָג אויף מאָרגן, בין איך אַ צעבראָכענער געקומען צוריק אין וואַרשע. אַנדערהאַלבן מעת־לעת אין וועג, און אפילו נישט געהאַט קיין צייט זיך אָפּצורוען, ווער רעדט שוין צוצושפּאָרן זיך אַ שעה־צוויי. און דאָס איז אין צענטער פון לאַנד, באַ אַ גוטן וועג, מן הסתם אַ קנאַפּע שעה רייזע מיטן אויטאָמאָביל פון לובלין.

אַדיע, ביכאַווע, מיין דערינערונג פון פוילן, אַלס לעצט־געלט!

חיים כהן

שטרעבן צו בילדונג און קולטור

ס׳איז געווען אין די 20קער יאָרן. אונדזער קליין שטעטעלע ביכאַווע האָט נישט געהאַט קיין שולע, נישט קיין לערער. אמת, ס׳איז געווען אין שטעטעלע אַ לערער, חמיה מאַנדלבוים, וועלכער האָט געלערנט מיט די תלמידים חומש און רש״י, און עס זענען געווען חדרים מיט מלמדים, אָבער ס׳האָט זיך געפאָדערט אַ שולע מיט מער וועלטלעכע לימודים. האָבן די ציוניסטן באַשטימט אַראָפּ־ברענגען אַ לערער פון לובלין און גרינדן אַ שולע. די איניציאַטאָרן זענען געווען: מענדיל רייז און יעקב ווייצענבלום, און דער לערער, וואָס מען האָט אַראָפּגע־בראַכט איז געווען זשיטאָמירסקי. אין דער שולע האָבן געלערנט יוגנט ביז 16 אָדער 18 יאָר.

די באַפעלקערונג פון אונדזער שטעטעלע איז באַשטאַנען פון האַנטווערקער און קליין־הענדלער. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט צירקולירט אַ פאָלקס־ווערטל „מלאכה איז מלוכה״, און די יידישע יוגנט האָט זיך גענומען צו לערנען אַ פאַך. די פאַכן אין דעם שטעטעלע זענען געווען באַגרענעצט, און פאָרן לערנען אַ פאַך אין דער גרויסער שטאָט האָט מען לײדער נישט געקאָנט, ווייל מען האָט נישט געהאַט די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן דאַצו. לערנען אַ פאַך אויף דעם אָרט איז אויך נישט געווען פון די לייכטע זאַכן אין יענער צייט. קודם־כל האָט מען געדאַרפט אונטערשרייבן אַ קאָנטראַקט מיטן אַרבעטסגעבער אויף דריי יאָר אומזיסט, און דער אַרבעטס־טאָג איז באַשטאַנען פון 12 שעה. מען איז איבער־געקומען די שלעכטע צייט, מען האָט זיך אַ ביסל אויסגעלערנט אַרבעטן, מען האָט זיך געפילט זעלבסשטענדיק און מען איז געפאָרן אין דער גרויסער שטאָט אַרבעטן און גלייכצייטיק זיך קוואַליפיצירן אין דעם פאַך. אַזוי האָב איך געאַרבעט עטלעכע יאָר און בין צוריק אין מיין געבורט־שטעטעלע געקומען.

איך האָב די יוגנט פון מיין שטעטעלע נישט דערקענט: אַ שיינע אָרגאַניזירטע

יוגנט און פּאַרטייען פון אַלע ריכטונגע אין פוילן. אין די אָוונטן זענען אַלע לאָקאַלן פון די פּאַרטייען געווען פול, די גאַסן זענען געווען פול מיט יוגנט, מען האָט געפירט הייסע וויכוחים איבער פּאַרטייאישע און וועלט־פּראָבלעמען, און ווי אַזוי צו לעזן סאָציאַלע פּראָבלעמען, כדי די וועלט זאָל האָבן אַ שענער פנים און אַ בעסערע צוקונפט. די ציוניסטן האָבן אויפגעבויט אַ „בית עם״, אַ תרבות־הויז, מיט אַ ביבליאָטעק און אַ דראַמאַטישן קרייז, וואָס האָט אויפגעפירט פאַרשידענע יידישע פּיעסן, און אויך אַראָפּגעבראַכט פּראָפעסיאָנעלע אַרטיסטן פון דער גרויסער שטאָט. ס'איז געווען אַ „פּועלי־ציון״־אָרגאַניזאַציע, די איניציאַטאָרן פון וועלכער זענען געווען: יעקב קליימאַן, ישראל פּייעראייזן און אַנדערע. זיי האָבן געפירט אַ שיינע אָרגאַניזאַציאָנס־אַרבעט, געהאַט אַ י. ל. פּרץ־קלוב, וווּ ס'האָבן זיך געפונען צייטונגען פון וואַרשע און רעדנערס פון דער צענטראַלע האָבן געהאַלטן רעפעראַטן, צווישן זיי ח' זרובבל און אַנדערע אָנגעזעענע פּער־זענלעכקייטן. ס'איז געווען אַ בונדישע אָרגאַניזאַציע, וועלכער אָרגאַניזאַטאָרן זענען געווען אברהם צוקער און מנשה ערליך, געפירט אויך אַ שיינע אָרגאַ־ניזאַטאָרישע אַרבעט, געהאַט אַ ביבליאָטעק מיט אַ סך לייענערס, דערהאַלטן צייטונגען פון דער צענטראַלע אין וואַרשע, אָרגאַניזירט אַ דראַמאַטישן קרייז און אויפגעפירט פאַרשידענע פּיעסן אין דעם געדינגענעם „בית עם״ פון די ציוניסטן. מען פלעגט אויך אַרויספאָרן אויף גאַסטראָלן אין די קליינע שטעטלעך אין דער סביבה פון ביכאַווע.

אַזוי האָט געלעבט, געשטרעבט און אַנטוויקלט זיך אונדזער שטעטעלע ביכאַווע ביז צום אויסברוך פון דער וועלט־מלחמה.

ש. הימעלפאַרב

שבת נאָך מיטאָג

אַלץ שלאָפט, אויפן טיש שטייען צוויי לייכטער, אַן אָפן פּרץ ביכל, און אַ „היינט״ האַלב שיף פּאַריקט. די זון שיינט אַלע מאָל אַריין און ציט זיך צוריק אַרויס, אַזוי אַ גאַנצן נאָך מיטאָג. דער לאָדן סקריפּעט, און מ׳הערט אויך אַ קר־קאַפּקע פון מאָל צו מאָל. אין דרויסן איז נאָר וואָס געגאַנגען אַ רעגנדל, די דעכלעך זענען האַלב פייכט, און פון די קוימענדלעך גייט נישט קיין רויך.

די שטיינדעלעך פון רעגן אָפּגעוואַשענע זענען שוין טרוקן, און שיינען אַרויס פון פייכטן באָדן.

אין גאַס איז קיינער נישטאָ.

אין דער לינקער זייט שפּיציקט זיך אַ טומאה ביזן הימל; אין דער רעכטער זייט פירט אַ לאַנגע גאַס ביז דער שולע, אין צפון זייט איז דער וועג צו דער לאָנקע, און אין דרום אויפן פעלד פון קאַליצקין בלאַשקעט אַ שפּיגעלע.

יעקב קליימאן

אברהמטשע סאָלטיס ז״ל

שטריכן צו זיין געשטאַלט

אין צענטער פון שטעטל, מיטן פנים צום מאַרק,ביים וועג, וואָס פירט צום קלויסטער, איז געשטאַנען אַ ריי געוועלבער. צווישן זיי אין שכנות פון איין זייט מיט נחמיה זיידלער, פון דער צווייטער זייט, בנימין בעקער, געגוי אַנטקעגן דעם לובלינער וועג, איז געווען דאָס געוועלב פון אברהמטשע סאַלטיס.

פאַרטאָג, מיטן קרייען פון די הענער, ווען דאָס שטעטל האָט נאָך געדרימלט, איז אברהמטשע סאָלטיס מיטן טלית און תפילין אונטערן אָרעם, געשפרייזט מיט שנעלע טריט אין בית המדרש אַריין, צום ערשטן מנין, און אַנטקעגנגעטראָגן אַ הויכן „גוט מאָרגן״ יעדן איינעם, וואָס האָט נאָר באַגעגנט אויפן וועג. דער ערשטער, נאָך יאָסעלע האָקער, האָט ער געעפנט דאָס געוועלב, מיט אַ בעזעם אין האַנט אָוועקגעקערט און אָפגערייניקט דעם צוגאַנג צום געוועלב, אַרויסגענומען די רשימות פון סחורה, וואָס שפּילעטערער האָבן געבראַנגט פון לובלין און וואַרשע, דורכגעקאָנטראָלירט אַלעס. מיט דעם האָט זיך געענדיקט זיין אָנגעהעריקייט צו דער קראָם. באַלד איז אַרויסגעקומען זיין ווייב, אסתר־רחל, וואָס איז געווען די גאַנצע סוחרטע, און אַדאַנק איר האָט עקזיסטירט דאָס געשעפט. אויב עס האָט אַמאָל געטראָפן אַז אַברהמטשע סאָלטיס איז געזעסן ביים פאַרקויף־טיש ווען אסתר־רחל איז נישט געווען, האָט קיין שום קונה, סיי אַ ייד, סיי אַ קריסט, נישט איבערגעטרעטן די שוועל. ווען אין זיין אַנוועזנהייט האָט זיך אַ קונה געפּרוּווט דינגען אויף דער פּרייז, האָט ער גלייך געזאָגט: „דו מוזט נישט קויפן ביי מיר, עס זענען פאַראַנען אַ סך געשעפטן, גיי קויפן ביי זיי״. גלייך האָט אים אסתר־רחל אָפּגעשטופּט פון טיש און צוגעגעבן: „דו טויגסט נישט צו פאַרבינדן אַ קאַץ דעם עק, גיי דיר צו דיינע געשעפטן״.

עס איז נישט קלאָר צי דאָס געזעץ האָט באַצייכנט די אויפגאַבן פון סאָלטיס

אין שטעטל, אָבער די פּאַקטישע פונקציעס, וואָס דער סאָלטיס האָט דערפילט אין שטעטל, האָט מען געקאָנט פּאַרטיילן אויף עטלעכע אינסטיטוציעס. ער איז געווען דער פאַרבינדונגס־אָרגאַן פון דער יידישער געזעלשאַפט מיט די מאַכט־אָרגאַנען; ער איז געווען דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַר דער מאַכט וועגן אַלעס, וואָס איז פאָרגעקומען אין שטעטל, און די פּאָליציי האָט נישט געהאַט קיין רעכט צו אַרעסטירן וועמען, אָדער מאַכן אַ רעוויזיע אָן דער אָנוועזנהייט פונעם סאָלטיס; האָט מען געדאַרפן אַן אידענטישע צייגעניש — האָט דער סאָלטיס באַדאַרפט אונטערשרייבן. עס איז געווען אַ צייט, נאָך דער ערשטער וועלט־קריג, ווען זאַלץ און צוקער און נאָך אַ ריי פּראָדוקטן זענען געטיילט געוואָרן לויט דער גרויס פון דער משפחה, האָט יעדער פאַמיליע געהאַט אַ קאַרטע מיט די נעמען פון די קינדער, מיט דער באַשטעטיקונג פון סאָלטיס, און לויט דעם האָט מען באַקומען די צוגעטיילטע פּראָדוקטן.

אַזוי ווי דאָס שטעטל איז געווען געבויט 90 פּראָצענט פון הילצערנע הייזער, און נישט איין מאָל איז עס אָפּגעברענט געוואָרן, האָט מען געהאַלטן אַ שמירה ביינאַכט. דאָס איז געווען די אויפגאַבע פונעם סאָלטיס צוטיילן יעדער נאַכט עטלעכע איינוווינער צו היטן דאָס שטעטל. האָט די רעגירונג געדאַרפט מעלדן דער יידישער באַפעלקערונג וועגן אַ גזירה, אָדער אַ פאַרלייכטערונג, איז דאָס געמאַכט געוואָרן דורכן סאָלטיס. דאַן האָט מען געזען צווישן מנחה און מעריב אין בית המדרש, ווען דער עולם האָט געראַיעט ווי אין אַ בינשטאָק, אברהמטשע סאָלטיס אַרויפגעקומען אויפן באַלעמער, אַ קלאַפּ געגעבן אין טיש, עס איז מיט איין מאָל געוואָרן שטיל ווי אין רייוויץ, און ער האָט אויסגערופן בזה הלשון: „איך בין מכריז ומודיע — מדעת הקאַנצעלאַר" און געמאָלדן וואָס ער האָט געהאַט צו מעלדן. דאָס איז בלויז אַ טייל פון די אויפגאַבן, וואָס דער סאָלטיס האָט דערפילט.

אברהמטשע איז געווען אַ סך יאָרן סאָלטיס: ביי דער רוסישער רעגירונג, אין דער ערשטער וועלט־קריג ווען די עסטרייכער האָבן אָקופּירט די געגנט, און נאָכהער, ווען פּוילן איז געוואָרן זעלבסשטענדיק. אַלס געהאַלט פאַר אַ יאָר אַרבעט האָט ער באַקומען פון דער רעגירונג... אַ פּאָר שטיוול.

דער סוד פון זיין לאַנגער קאַדענץ איז געווען, וואָס אַלע האָבן געוווסט אַז אברהמטשע סאָלטיס פאַרשטייט נישט קיין חכמות, ער דערפילט זיין פליכט מיט איבערגרענעצטער איבערגעגעבנקייט. קיינמאָל נישט געהאַט קיין טובת הנאה נישט פאַר זיך און נישט פאַר זיין משפחה. עס איז געווען אַ פאַל ווען

דאָס שטעטל האָט זיך געהאַלטן ביי די זייטן פון געלעכטער. מען האָט זיך דערוווּסט, אַז ערב יום כיפּור האָט ער געמאָלדן זיין זון יחיאל, אַז ביינאַכט איז זיין ריי צו גיין אויף שמירה. דער זון האָט זיך אויפגעקאָכט: „טאַטע, דו האסט נישט וועמען צו שיקן אויף שמירה יום־כיפּור ביינאַכט נאָר מיך?״ „היינט איז דיין ריי און דו ביסט נישט קיין מיוחס״, האָט ער געענטפערט.

ער איז געווען אַזוי גלייך און יושרדיק, כמעט ביז נאַיווקייט. דער נאָמען אברהמטשע סאַלטיס איז געווען דער סינונים פון איבערגעטריבענער מאָראַ־לישקייט, און נישט איינער האָט זיך געוויצלט אויף זיין חשבון. דערצו איז ער געווען אַ שטאַלצער ייד. דאָס וואָס עס איז אים נישט געפעלן, האָט ער אָן פחד געזאָגט אין די רעגירונגס־קרייזן. די גויים פלעגן דערויף רעאַגירן מיט אַ גוטמוטיקן שמייכל, ווייל אַלע האָבן געוווּסט אַז אברהמטשע סאַלטיס זאָגט דאָס וואָס ער טראַכט.

אויסער אַלעמען איז אברהמטשע געווען אַ ייד אַ ירא שמים, הגם נישט קיין גרויסער למדן. זיינע שבתות זענען געווען געווידמעט אויסדריקלעך פאַר גייסטיקע צוועקן. עס האָט זיך אָנגעהויבן מיט מעבר זיין די סדרה, נאָכהער אַ שטיקל מדרש, אַ שטיקל עין יעקב, אַ בלעטל גמרא מיט רש״י און תוספות. אין דער גמינע האָט מען געוווּסט, אַז שבת מעג זיך די וועלט איבערקערן, וועט דער סאַלטיס אין ערגעץ נישט גיין. עס זענען געווען מאָמענטן ווען עס האָט זיך געוויזן אַ צופרידנקייט אויף זיין געזיכט, כמעט אַ קינדערישער שמייכל אויף זיינע ליפּן. דאָס איז געווען ווען אין שטעטל איז געקומען אַ הויכער רעגירונגס פאַרטרעטער, און די פאַרשטייער פון דער מוניציפּאַלער מאַכט זענען געקומען אים מקבל פנים זיין. אויסגעפּוצט אין שטייף, אָנגעטאָן אין די שבתדיקע בגדים, מיט דער מעשענער קייט אויפן האַלדז, איז דערשינען אברהמטשע סאַלטיס מיט זיי צוזאַמען. דאָס האָט עדות געזאָגט, אַז די יידישע באַפעלקערונג איז פאַרטרעטן. זיין לאָזונג איז אַלע מאָל געווען: דינא דמלכותא דינא — אָרדענונג מוז זיין.

איין מאָל אין יאָר, יום־כיפּור, איז ער אַרויס פון זיין האַרטער שאָל, פון זיין פאַרפאַנצערטקייט. צו כל־נדרי אין שול איז ער געשטאַנען, דער טלית מיט דער עטרה איבערגעצויגן איבער דעם קאָפּ, אויסגעוויינט מיט הייסע טרערן דעם מחזור — זיין גאַנץ שווער האַרץ האָט ער אויסגעגאָסן פאַרן בורא עולם.

אין קעגנטייל צו זיין איינגעטונקייט אין טאָג־טעגלעכן הו־האַ פונעם גלות־לעבן, איז ער און זיין גאַנצע משפחה געווען ציוניסטיש געשטימט. די פייערדיקע

סיים־רעדעס פון יצחק גרינבוים פלעגט ער 2 מאָל לייענען. זיין חלום איז געווען פאָרן קיין ארץ ישראל. לצים האָבן זיך געוויצלט: אברהמטשע וועט נאָך זיין סאָלטיס אין אַ יידישע קאָלאָניע. אָבער דעם חלום האָט ער נישט זוכה געווען צו פאַרווירקלעכן.

איך האָב געשריבן די שורות נישט דערפאַר, וואָס אַברהמטשע סאָלטיס איז געווען מיין זיידע. עס איז פשוט אוממעגלעך צו דערמאַנען דאָס שטעטל בעכעווע און נישט דערמאַנען דאָס געשטאַלט, וואָס איז געווען אַ יחיד במינו, נישט בלויז אין בעכעווע, נאָר אין דער גאַנצער אומגעגענד. און די הויפּט־זאַך, וואָס איז געווען אַזוי זעלטן — אַ מענטש אַ נקי כפיים. פאַר טון אַ טובה אַ צווייטן איז ער אַלע מאָל גרייט געווען צו לויפן אונטער די הרי חושך.

דאָס שטעטל בעכעווע האָט זיך אויסגעצייכנט אויף אַ סך געביטן און איבערגעשטיגן אַלע אַרומיקע שטעטלעך אויך אויפן געביט פון אינטערעסאַנטע געשטאַלטן און טיפּן. צווישן זיי פאַרנעמט אברהמטשע סאָלטיס אַ וויכטיקן פּלאַץ.

יהיה זכרו ברוך.

חיים זשולטעק

צום אָנדענק פון אברהם צוקער

„אַ טעות האָבן יענע, וואָס מישן אויס אין איין טאָפּ נאַציאָנאַליזם — און נאַציאָנאַלע באַפרייאונג" מיט אַ רואיקער און זיכערער שטימע האָט ער געלעזן און פאַרטייטשט דאָס קאַפּיטל פון מעדעמס „נאַציאָנאַלע פראַגע", פאַר אַ פּאָר צענדליקער יוגנטלעכע, אויסגעזעצט ביי אַ לאַנגען טיש אין איין אָרעמען און אָפּט מאָל קאַלטן לאָקאַל שלעכט באַלויכטן פון אַ נאַפּט־לאָמפּ. דאָס איז געווען די רענעסאַנס־עפּאָכע אין שטעטל ביכאָווע און די יוגנטלעכע אַרבעטער האָבן געוואָלט לערנען און פאַרשטיין די נייע אידעען, וואָס האָבן אַריינגעדרינגען צווישן די יידישע מאַסן פון יענער צייט.

שטיל איז געווען אַרום דעם טיש און דער לערער האָט פאָרגעזעצט: „וואָס איז אייגנטלעך אַ נאַציע? וועלכע זענען די פעדעם, דער צעמענט, וואָס בינדט צונויף אַ גרופּע מענטשן און מאַכט פון זיי אַ נאַציע? איז דאָס אַ שפּראַך? איז דאָס אַ רעליגיע? אָדער אפשר אַ היסטאָרישע פאַרגאַנגענהייט?" וועלכע איז די מיינונג פון האַרטגלאַס*; פון דובנאָוו? זענען מיר יאָ אָדער נישט אַ נאַציע?"

אַזוי האָט ער פאָרגעזעצט די פראַגן, פאַרטייטשט, געגעבן ענטפערס, און ווידער געלייענט דאָס ווייטערדיקע קאַפּיטל פון מעדעם „טיפער אין לעבן", ווי ער באַווייזט אַז כאָטש ער, מעדעם, איז נישט מסכים, נישט מיט האַרטגלאַס, נישט מיט דובנאָוו, אָבער עס איז קיין ספק נישט אַז מיר יידן זענען אַ נאַציע און אַלס אַזעלכע דאַרפן מיר קעמפן פאַר אונדזער נאַציאָנאַלער באַפרייאונג.

אין אַן אַנדערן אָוונט, ביי די זעלבע טישן, האָט ער געלערנט מיט די יוגנטלעכע דעם „היסטאָרישן מאַטעריאַליזם" אָדער פּאָליטישע עקאָנאָמיע, און מיט דעם זעלבן טאַלאַנט אַלץ פאַרטייטשט און קלאָר געמאַכט די מאַרקסיסטישע

* פון די ציוניסטישע פירער אין פּוילן.

אידעע, די מאַטעריאַליסטישע אויפפאַסונג פון דער געשיכטע: אַז די אידעע איז נישט דער שעפער פון די באַדינגונגען נאָר גאָר פאַרקערט — אַז די אידעע איז דער אויסדרוק פון די מאַטעריעלע באַדינגונגען. ווידער געענטפערט מיט געדולד אויף אַלע געשטעלטע פראַגן, און געווען צופרידן, אַז מען האָט עס פאַרשטאַנען.

ווער איז דאָס געווען דער לערער? וואָס פאַראַ שולן האָט ער דורכגעמאַכט?

דאָס איז געווען אברהם צוקער. געשטאַמט האָט ער פון אַ גאָר באַשיידענער פאַמיליע און די שולע, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט האָבן געהייסן צרות און דאגות און מאַטעריעלע נויט. מיט אייגענע כוחות, מיט זיין דורשט נאָך וויסן, מיט זיין איינגעבוירענער אינטעליגענץ אַליין האָט ער זיך אויסגעבילדעט, און ביסלעכווייז זיך דערהויבן העכער ווי די מאַסע. נישט באַהאַלטן פאַר זיך דעם וואָס ער האָט געקענט און געוווסט נאָר זיך געטיילט מיט די וואָס האָבן נישט פאַרמאָגט די פעאיקייט אַליין זיך צו לערנען. און אַזוי אַרום האָט ער זיך אויפגעהויבן ביז אין דער שפּיץ פון דער בונדישער סעקציע אין ביכאָווע.

אין יענער צייט, ווען די יידן אין פוילן האָבן אויפגעהויבן דעם קאַמף און אויפגעוואַכט צו אַ ניי לעבן; אין יענער צייט ווען דער ווינט פון אַ נייער עפּאָכע האָט געבלאָזן און געטרייסלט די אַלטע סטרוקטורן פון דער יידישער געזעלשאַפט; ווען פאַרשידענע פאַרטייען, יעדער מיט זיין פּראָגראַם, יעדער מיט זיין אמת, האָבן זיך געראַנגלט און אָפט מאָל זיך ביטער באַקעמפט פאַר דעם איינפלוס איבער די יידישע מאַסן — האָט זיך צווישן די פאַרטייען, וואָס האָבן אַריינגעבלאָזן אַ נייעם גייסט אַ קאַמף־גייסט צווישן די יידישע פאָלקס־מאַסן, געפונען דער „בונד". און פּונקט ווי דער „בונד" אין לאַנד־מאַסשטאַב, אַזוי אויך האָט די בונדישע סעקציע אין ביכאָווע געשפּילט אַ גרויסע ראָלע צווישן אַר־בייטער און פאָלקס־מאַסן. צענדליקער, אָדער הונדערטער יוגנטלעכע האָבן דאָרט באַקומען אַ ביסל בילדונג, אַ ביסל קולטור, און זיך געפילט נאָאיוו סאָלידאַריש מיט די מיליאָנען אַרבעטער פון דער וועלט און מיט אַלע אונטערדריקטע פעלקער. אַ חלום? אַן אילוזיע? זיכער! אָבער קענען יונגע מענטשן לעבן נאָר מיט דער האַרטער ווירקלעכקייט?

די נשמה, דער הויפּט־טוער פון דער בונדישער אָרגאַניזאַציע אין ביכאָווע איז געווען אברהם צוקער. לעקציעס, רעפעראַטן, פאַרלעזונגען, קעסטל־אָוונטן, קרייז־קאָנפערענצן, אָפט מאָל אַ מידער נאָך אַ טאָג אַרבעט, אַנשטאָט זיך אָפּרוען איז ער געקומען פּרעזידירן אַ זיצונג אָדער אָרגאַניזירן אַ טעאַטער־פאַרשטעלונג.

זיין גאַנצע פרייע צייט, זיין גאַנצע אינטעליגענץ, זיין גאַנץ וויסן — אַלץ איז געווען געווידמעט דער פּאַרטיי. מיט דער גאַנצער נשמה האָט ער געאַרבעט פאַר זיין אידעאַל, פאַר איין בעסער און שענער לעבן, פאַר איין גערעכטער וועלט, פאַר דער באַפרייאונג פון אַלע פעלקער.

אַלע די וואָס האָבן געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע און האָבן גענאָסן פון אַ ביסל קולטור און וויסן, האָבן זיי דאָס אין דער ערשטער ריי צו פאַרדאַנקען אברהם צוקער.

יאָרן זענען פאַרגאַנגען, די עקאָנאָמישע לאַגע אין פוילן איז געווען אַ שלעכ־טע, אַ טראַגישע: 300 טויזנט יידישע בעטלערס, לויט דער אָפּשאַצונג פון „אָרט". „הענט", „הענט", „הענט צו פאַרקויפן, הענט", אַזוי האָט מען דעקלאַמירט. קיין צוקונפט, קיין אויסזיכטן צו קאָנען זיך איינאָרדענען און גרינדן אַ פאַמיליע. צו דעם צו איז נאָך צוגעקומען די אומגעהויערע בענקשאַפט און דראַנג צו זען די וועלט, צו באַזוכן שטעט, צו רייזן, צו וואַנדערן.

„לאָמיר וואַנדערן איןווייטן
אין מרחקים לאָמיר גיין",

אַזוי האָט מען מיט בענקשאַפט געשוואוירן. און אברהם צוקער, נאָך דעם ווי ער האָט געטרוימט פון גליק פאַר דער מענטשהייט האָט פאַרלאָזט ביכאָווע, ער איז אַוועק קיין בעלגיע זוכן אַ ביסל גליק פאַר זיך.

דאָס איז געווען אַרום 1932. אין יענער צייט איז געווען אין מערב־אייראָפּע אַן עקאָנאָמישער קריזיס. אין פראַנקרייך, פונקט ווי אין בעלגיע, זענען געווען פיל אַרבעטסלאָזע. מען האָט נישט געדאַרפט קיין אויסלענדער. שווער איז געווען זיין לעבן דאָרטן, ער האָט ביטער געקעמפט פאַר זיין עקזיסטענץ, ביז ענדלעך דאָס גליק האָט אים אַ ביסל געשמייכלט, ער האָט ענדלעך געגרינדעט אַ פאַמיליע, געקענט אַ ביסל פרייער אָטעמען און אויך גענאָסן אַ ביסל פון לעבן. און דאַן האָט אויסגעבראָכן די מלחמה.

די לאַגע אין בעלגיע, פונקט ווי אין פראַנקרייך ווערט אַלע מאָל טראַגישער, דער קרייז ווערט אַלע מאָל ענגער, דער באָדן ברענט אונטער די פיס... די אַרעסטן זעצן פאָר, מען מורמלט וועגן לאַגערן אין פוילן, מען זאָגט, אַז מען זעצט אַריין אין פאַרמאַכטע וואַגאָנען ווי מען פאַרסאַמט די מענטשן. די לאַגע איז אַ פאַרצווייפלטע. אברהם צוקער האָט נישט פאַרצווייפלט. ער האָט נישט געוואַרט

מען זאָל אים קומען אַרעסטירן, ער האָט באַהאַלטן ערגעץ ווו זיין פאַמיליע און באַשלאָסן זיך צו ראַטעווען, אָדער אַלעןפאַלס פּרובירן זיך ראַטעווען פון די רוצחים. ער האָט געוואָלט פאָרן קיין דרום־פראַנקרייך און פון דאָרטן פּרובין זיך אַריינצובאַקומען קיין פּאָרטוגאַל. אין איינעם אַ טאָג — דאָס איז געווען אין יאָר 1942 — באַקום איך פון אים אַ בריוו, אַז ער איז אומלעגאַל אין פּאַריז, און בעט מיך איך זאָל צו אים גיין אויף דעם אַדרעס, וואָס ער גיט מיר אָן. כאָטש איך האָב נישט געטאָרט גיין אין אַ קאַפע־הויז איז אָבער מיין פרייד שטאַרקער געווען ווי די ריזיקע. איך בין אים געגאַנגען זען.

ווי טיף עס איז געווען מיין יאוש, אַזוי גרויס איז געווען זיין האָפענונג. ער האָט בכלל קיין שום צווייפל נישט געהאַט, אַז אָט באַלד וועט זיך דייטשלאַנד איינברעכן. ער האָט מיר איבערגעחזרט מיט גלויבן און פייער, אַז וואָס מער לענדער זיי פאַרכאַפּן, אַלץ שוואַכער ווערן זיי; אַלץ מער ציען זיך אויס זייערע ליניעס, אַלץ שנעלער וועלן זיי זיך איינברעכן; די וועלט וועט נישט צולאָזן, אַז זיי זאָלן גיין פאָרויס. אַז כאָטש דער הימל איז נאָך שוואַרץ און פינצטער זעט מען שוין צייכנס פון דעם אָנקומענדיקן פרימאָרגן; די הילף איז נאָענט, זייער נאָענט. איך האָב נישט געגלייבט אין דעם אַלעמען, איך האָב געפילט, אַז נאָך לאַנג וועט דויערן די נאַכט, אַז מיליאָנען מענטשן וועלן נאָך פאַלן ביז די באַפרייאונג וועט קומען. אָבער איך האָב אים געלאָזט זיין אָפּטימיזם, איך האָב נישט געוואָלט פאַרמינערן זיין האָפענונג, זיין מוט און גלויבן אין דער נאָ־ענטסטער באַפרייאונג. מיר האָבן לאַנג, לאַנג נאָך גערעדט און דערמאָנט די פאַרגאַנגענהייט ביכאָווע, אונדזערע פאַמיליעס, אונדזערע פריינד, אונדזערע חברים, ווו זענען זיי אַלע, לעבן זיי נאָך? די שטונדן זענען פאַריבער, מיר האָבן זיך געמוזט שיידן, ער האָט געדאַרפט צו מאָרגנס פרי אָפּפאָרן — מיר האָבן זיך געזעגנט, יעדער איז אַוועק אין זיין זייט — צו זיין גורל...

עס איז שוין געווען שפּעט אין אָוונט. פינצטער אין די גאַסן. די שטאָט פון ליכט איז געלעגן אַ שטומע איינגעהילט אין שאָטן פון דער נאַכט. פון ווייטנס האָבן זיך געהערט דאָס זשומען פון עראָפּלאַנען, וואָס האָבן געטראָגן טויט און פאַרניכטונג אין די רייען פון אונדזערע שונאים. אַ בלאַסע לבנה האָט באַשיינט און דערוואַכט די שטילע גאַסן...

טעג, אפשר וואָכן, זענען פאַריבער. איך האָב געוואַרט מיט אומרו אויף אַ בריוו, אויף אַ גוטער בשורה פון אים, אפשר פון דרום־פראַנקרייך, אפשר גאָר פון פּאָרטוגאַל, און ענדלעך איז דער בריוו אָנגעקומען. אַ פּאָר ווערטער,

נאָר אַ געהיימע פאַר ווערטער, וואָס אים איז געלונגען אַרויסצושיקן פון דראַנסי. יאָ פון דראַנסי — ער איז אַריינגעפאַלן אין דער נעץ... ער בעט מיך, איך זאָל צו אים קומען קיין דראַנסי, ווייל ער האָט מיר עפּעס וויכטיקעס צו זאָגן ;

פאָרן קיין דראַנסי ?

איך האָב מיך דערמאָנט אין דאַנטעס ווערטער : „די וואָס באַטרעטן די שוועל לאָזן הינטער זיך יעדע האָפענונג". ווי האָב איך געקאָנט פאָרן קיין דראַנסי ? דאָס איז געווען אַ לאַגער לעבן פּאַריז ווו מען האָט אַריינגעזעצט די מענטשן ביז עס איז געווען 1000, ווי נאָר די צאָל איז דערגרייכט געוואָרן האָט מען זיי דעפּאָרטירט קיין אוישוויץ. איך האָב אים מיט דעם זעלבן מענטש געשיקט אַן ענטפער, אַז איך קאָן קיין דראַנסי נישט קומען. ער זאָל מיר שרייבן וואָס ער וויל איך זאָל פאַר אים טאָן. אַבער מיין בריוו האָט אים שוין נישט געטראָפן. ער האָט זיך שוין געפונען אין אַ פאַרמאַכטן חיות־וואַגאָן ערגעץ ווו אויפן וועג צו אַ לאַגער. ער האָט שוין געמאַכט זיין לעצטע רייזע, פונקט ווי מיליאָנען אַנדערע יידן פון גאַנץ אייראָפּע.

אין יאָר 1943 האָב איך געהאָפט אים צו געפינען אין אוישוויץ. אַבער אומזיסט. איך האָב אים געזוכט אין יאַנינא, איך האָב אים געזוכט אין גלייוויץ, איך האָב מיך אויף אים געפרעגט אין אָראַניענבורג, איך האָב געגלייבט אים צו דערקענען אין פלאָסענבורג, אַבער דאָס איז נאָר געווען אַ מיראַזש. איך האָב געהאָפט אפשר וועל איך טרעפן אין אַבער טראַבלינע, אָדער אין דאַכאַו, אַבער איך האָב אים אין ערגעץ נישט געפונען. אפשר איז ער אומגעקומען אין אוישוויץ אין גאַז־קאַמער, אפשר גאָר אויף די וועגן ווו אַנדערע הונדערטער און טויזנטער, וואָס זענען געלעגן און געקוקט אין הימל מיט זייערע טויטע אויגן. איך ווייס נישט ביי וועלכע אומשטענדן איז ער אומגעקומען.

אַזוי האָט טראַגיש געענדיקט זיין לעבן אברהם צוקער, דער געזעלשאַפט־לעכער טוער, דער פריינד פון די אַמאָליקע יוגנט־יאָרן, וואָס זענען פאַרבייגע־גאַנגען דאָרטן אין דעם קליינעם, ווייטן אַבער דאָך נאָענטן שטעטל ביכאָווע.

„הלומד מחברו פרק אחד או הלכה אחת או פסוק אחד, או אפילו אות אחת, צריך לנהוג בו כבוד", האָבן געזאָגט אונדזערע חכמים. איך בין דאָ מקיים דאָס, ווייל פון דעם ביסל, וואָס איך פאַרשטיי האָב איך אַ סך פון אים געלערנט.

כבוד זיין אָנדענק !

יעקב קליימאַן

„פועלי ציון" אין בעכעווע

„פועלי־ציון" אין בעכעווע איז אַנטשטאַנען נאָך דעם ווי ישראל פּייעראייזן און יעקב קליינמאַן זענען צוריקגעקומען פון לובלין, וווּ זיי האָבן געאַרבעט עטלעכע יאָר, און געווען דאָרט טעטיק אין דער „פועלי־ציון"־פּאַרטיי. דאָס איז געווען אין יאָר 1925. שוין דעמאָלט איז דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין שטעטל געווען אינטענסיוו און רוישיק; די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע פון איין זייט, מיט אירע פאַרהעלטנישמעסיק ברייטע מעגלעכקייטן, סיי עקאָנאָמיש, סיי קולטורעל; פון דער צווייטער זייט — דער פּרץ קלוב, אַרום וועלכן עס האָבן זיך גרופּירט די אַרבעטער־יוגנט און דער באַוווסטזיניקער טייל פון די האַנדווערקער. הגם דער פּרץ קלוב איז צו יענער צייט געווען אַ ריין קולטור און אומפּאַרטייאישע אָרגאַניזאַציע, זענען די גרינדער: שמואל ארליך, שמואל קליין, חיים שטיין און זיסקינד גאַרטען געווען געוועזענע בונדיסטן, וואָס נישט ווילנדיק האָט עס זיך געלאָזט פילן ביי דער טעטיקייט. מיטן אַריינטרעטן פון שרייבער פון די שורות אין פּרץ קלוב און איבער־נעמענדיק דעם פּאָרזיץ פון דער קולטור־קאָמיסיע, און שפּעטער אויך פון דער פאַרוואַלטונג, האָט דער פאַראיין אָנגעהויבן פירן אַ ברייטע טעטיקייט אויף אַלע געביטן, אָנהויבנדיק מיט אַ רייכע ביבלאָטעק, עפנטלעכע פאָרלייזונגען, קעסטיל אָוונטן און טעאַטער־פאָרשטעלונגען, אויסגעפירט דורך אַ גוטן דראַמאַטישן קרייז.

דאָס שטעטל בעכעווע האָט נישט געקאָנט בלייבן לאַנג אויסער דער השפּעה פון וואַרשע און לובלין, וווּ די אַרבעטער־גאַס איז געווען געטיילט אויף בונד און פּועלי ציון.

אינעם יאָר 1927 האָט דער פּרץ־קלוב איינגעאָרדנט אַ פּרץ־אַקאַדעמיע, אויף וועלכער עס האָט אויפגעטראָטן אַלס רעפערענט, דער באַוווסטער בונדישער טוער אַרטור זיגעלבוים, פון וואַרשע. דאָס איז געווען אַן אומפאַרגעסלעכער אָוונט. דער רעפערענט האָט דעם עולם באַגייסטערט מיט זיין פּרעכטיקער יידישער שפּראַך

און מיט זיין בקיאות אין דער ידישער ליטעראַטור. ער האָט אַורעקגעשטעלט י. ל. פּרץ אין זיין גאַנצער פּראַכט אַלס אַ כוהן גדול פון דער יידישער ליטעראַטור. מיר האָבן אַלע געהאַט דאָס געפיל משך די 3 שעה פון דעם רעפעראַט, אַז אַרטור זיגעלבוים האָט זיך דעם אָוונט אין גאַנצן באַפרייט פון זיין בונדישער וועלט־אַנשויאונג, אָבער אין דער לעצטער מינוט איז ער אַרויס מיט אַ בונדישער פּראָפּאַגאַנדע. דער שרייבער פון די שורות, וואָס איז געווען דער פאָרזיצער פון דער אַקאַדעמיע, האָט זיך אויפגעשטעלט און דערקלערט, אַז די פאַרוואַלטונג פונעם פּרץ קלוב איז נישט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר פּאָליטישן אינהאַלט פון דעם רעפעראַט. דאָס איז געווען די שטרוי, וואָס האָט צעבראָכן דעם רוקן פונעם קעמל. דער ח׳ זיגעלבוים, קומענדיק קיין וואַרשע, האָט אָנגעשריבן אין „פאָלקס צייטונג״ אַ סאַטירישן פעליעטאָן אויף דער בעכעווער יוגנט, אין וועלכן ער האָט זיך נוקם געווען פאַר דער חוצפּהדיקער דערקלערונג.

באַלד נאָך דעם פאַל האָבן זיך אָנגעהויבן אָרגאַניזירן, אויסער די ראַמען פונעם פּרץ קלוב, גרופּן פון „בונד״ און „פּועלי ציון״. אינעווייניק דעם קלוב האָט יעדער טייל געשטרעבט צו באַקומען די מערהייט אינעם פאַראיין. כדי צו פאַרשטאַרקן דעם כוח פון די „פּועלי ציון״ אין פּרץ קלוב, איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דער ח׳ י. פייעראייזן, וואָס איז די גאַנצע צייט געווען אויסער די ראַמען פון קלוב, זאָל זיך אָנגעבן אַלס מיטגליד. די פאַרוואַלטונג האָט באַטראַכט זיין דעקלאַראַציע און האָט זיין ווענדונג אָפּגעוואָרפן.

דער לאָקאַל פונעם פּרץ־קלוב, אַ שיינער, גרויסער לאָקאַל, האָט זיך געפונען אינעם הויז פון נתן שאַרפשטיין. ה׳ שאַרפשטיין האָט פאַרדונגען אַ טייל פון זיין וווינונג דעם לאָקאַל, ווייל דעמאָלט איז זיין עקאָנאָמישע לאַגע געווען אַ שווערע. מען האָט אים געמאַכט פאָרווירפן פאַר וואָס ער האָט עס געטאָן. עס איז דעמאָלט געווען אַ פחיתות כבוד פאַר אַ בעלעבאַטישן ייד צו האַלטן אַ פאַראיין ביי זיך אין הויז. נאָכדעם ווי דער פערטראַג האָט זיך געענדיקט, האָט ער מער נישט געוואָלט אים באַנייען. ווי עס ווייזט אויס, האָט זיך ה׳ שאַרפשטיינס לאַגע דעמאָלט פאַר־בעסערט. די „פּועלי ציון״־גרופּע, וואָס האָט אי״ר טעטיקייט נישט אָפיציעל געפירט אין דער וווינונג פון אידל פייעראייזן, האָט מיטן אַרויסגיין פון פּרץ קלוב געדונגען אַ לאָקאַל ביי יחיאל גאָלדשטיין. צווישן די גרינדער פון דעם לאָקאַל זענען געווען: ישראל פייעראייזן, יעקב קליינמאַן, יחזקאל כהן, זיסעל בורשטיין, חוה קיכעלמאַכער, שמחה פלאָמענבוים, פעסיע קליימאַן, חיה צוקערמאַן, יחזקאל פלאָמענבוים, פריידע שטערן. כדי צו לעגאַליזירן דעם לאָקאַל אָפיציעל, האָט

מען געעפנט אַן אָפּטיילונג פון דער „געזעלשאַפט אָוונט־קורסן פאַר אַרבעטער אין וואַרשע, אָפּטיילונג אין בעכעווע". די אויסגעוויילטע פאַרוואַלטונג איז באַשטאַנען פון די חברים: יעקב קליימאַן — פאָרזיצער, ישראל פייעראייזן — וויצע־פאָרזיצער, שמחה פלאָמענבוים — סעקרעטאַר, יחזקאל כהן — קאַסירער. און נישט וואַרטנדיק האָט מען זיך גלייך אין דעם „האָניק חודש" אַריינגעוואָרפן אינעם טומל פונעם פאַרטייאישן לעבן מיט ברען, וואָס נאָר יוגנט איז פעאיק דערצו. קודם כל דאָס איינאָרדענען דעם לאָקאַל; מיט דעם האָבן זיך פאַרנומען די חברות. הגם דער לאָקאַל איז געווען קלענער און ווייניקער אימפּאָזאַנט פונעם פּרץ קלוב. איז אָבער געווען דאָס געפיל, אַז עס איז „אייגנס". דער סופיט איז באַהאָנגען געוואָרן מיט קייטן פון קאָלירטע פּאַפּירן: ווייס־בלוי און רויט. צווישן די בילדער אויף די ווענט האָט פאַרנומען דעם אויבנאָן דאָס בילד פון בער באָראָכאָוו. די פייערלכע דערעפענונג איז פאָרגעקומען מיטן אָנטייל פון אַ פאָר־שטייער פונעם לובלינער קאָמיטעט, און דאַמיט האָט די עפנטלעכקייט געלערנט, אַז די געזעלשאַפטלעכע פאַרטייאישע מאַפּע אין שטעטל האָט זיך פאַרברייטערט.

קודם כל איז די „פועלי ציון" באַוועגונג נאַטירלעך געווען געריכטעט קעגן בונדישן פראָנט. עס איז נישט דערגאַנגען ביי אונדז צו צוזאַמענשטויסן נוסח לובלין אָדער וואַרשע — דער געראַנגל איז געווען בעיקר אַן אידעאישער, מען האָט דיסקוטירט און דעבאַטירט, נישט בלויז אויף פאַרזאַמלונגען נאָר אומעטום: אין גאַס, אין ראַזורע, שפּאַצירנדיק צום פּאַלאַץ, אָדער אויף דער לאָנקע.ביידע צדדים האָבן זיך געגריבלט אין דער פאַרטייאישער ליטעראַטור, כדי צו קאָנען מיט דערפאָלג ענטפערן אויף די פראַגעס פון דעם קעגנער.

איך בין זיך מודה ומתודה, אַז נישט איין מאָל האָב איך טיף אין האַרצן מקנא געווען די בונדיסטן, וואָס האָבן גערעדט צו דער מאַסע מיט אַן איינ־פאַכער, פּשוטער שפּראַך, וואָס איז געווען אַזוי פאַרשטענדלעך פאַר יעדן אַרבע־טער. זיי האָבן געפּריידיקט קאַמף פאַר רעכט אויף אַרבעט, נאַציאָנאַלע קולטורעלע אויטאָנאָמיע פאַר די יידישן מאַסן, קאַמף קעגן אַנטיסעמיטיזם א. א. וו. מיר, „פועלי־ציון", האָבן גערעדט מיט פאַרנעפּלטע באַגריפן וועגן „דאָ" און „דאָרט", וועגן סטיכישע פּראָצעסן אין יידישן לעבן, וועגן עמיגראַציע, וועגן פּראָדוקטיווי־זירן די יידישע מאַסן, וועגן פּראָלעטאַרישן פּאַלעסטיניזם א. א.וו. אַן אַרבעטער, וואָס איז אַרויסגעגאַנגען פון אונדזערס אַ פאַרזאַמלונג האָט אַ מאָל אַזוי געזאָגט: „כדי צו פאַרשטיין אייער טעאָריע דאַרף מען גיין לערנען אין אוני־ווערסיטעט. דאָס איז נישט פאַר מיר". מיר זענען פּשוט געווען גליקלעך, ווען

אַ רעדנער, וואָס מיר האָבן אים געברענגט פון לובלין אָדער וואַרשע, האָט מיט דערפאָלג אָפּגעשלאָגן אַלע בונדישע אָנגריפן און אונדז אינעווייניק פאַרענטפערט פראַגן וואָס האָבן געדריקט אויפן געוויסן.

אַ ספּעציעלע ראָלע האָט דערפילט דער חבר משה קעלערשט״ין (משה פּיולאַק), וואָס האָט געוווּסט געניי ווי דורך אַ ראַדאַר, וואָס פאַרא פראַגן דער בונד גרייט זיך צו שטעלן און פאַראויס צוגעגרייט ענטפערס.

צווישן די נייע חברים, וואָס האָבן זיך אָנגעשלאָסן באַלד נאָך דער אַנטשטיי־אונג פון דער „פועלי ציון״ און האָבן זיך באַלד בולט געמאַכט אין דער ערשטער ריי, איז געווען: משה רידר, דער ווייסער שמואל (שמואל איינשטיין), משה ליבעלסקי — יעדער איינער אויף אַ באַזונדער געביט. רידער אַלס אָרגאַניזאַטאָר; דער ווייסער שמואל אַלס טעכנישער לייטער. ער האָט געהאַט גאָלדענע הענט; ביי אַלע טעאַטער פאָרשטעלונגען האָט ער איינגעאָרדנט די דעקאָראַציעס, אָן אים האָט זיך גאָרנישט גערירט. משה לובעלסקי — אין סעקרעטאַריאַט; אַלע עפנט־לעכע פּלאַקאַטן און מעלדונגען זענען געשריבן געוואָרן מיט זיין גאָלדענער האַנט־שריפט מיט פאַרשידענע פאַרבן. עס האָט צו יענער צייט געמאַכט אַ גרויסן איינדרוק אין דער עפנטלעכקייט.

פאַראַלעל מיט דער פאַרטיי איז ווי פון אונטער דער ערד אַנטשטאַנען אַ יוגנט, אַ בורוכוב יוגנט, אין דער שפּיץ פון וועלכער עס איז געשטאַנען בעריש פּייעראַייזן. היינט זעט עס אויס אַביסל קאָמיש, מיר, די פאַרטיי־מענטשן זענען געווען בחורים פון 20—21 יאָר, די יוגנט איז געווען מיט 3 אָדער 4 יאָר יונגער, אָבער דאָך האָט זיך געפילט אַ דיסטאַנץ. די יוגנט האָט זיך ווייניקער געגריבלט אין פּראָגראַמאַטישע פראַגן, דערפאַר האָבן זיי אַריינגעברענגט לעבן און התלהבות. באַלד נאָך דער אַרבעט איז דער לאָקאַל געוואָרן פול, די געזאַנגען זייערע האָבן פאַרהילכט די גאַנצע סביבה.

עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן קרייזן. מען האָט געלערנט וועלט געשיכטע, פּאָליטישע עקאָנאָמיע, נאַטור וויסנשאַפט, ליטעראַטור. פרעלעגענטן זענען געווען די מער באַוווּסטזיניקע חברים. צווישן זיי האָט זיך אויסגעצייכנט חיים פּייעראַייזן.

אין אַ פאַרהעלטנישמעסיק קורצער צייט איז די „פועלי־ציון״ געוואָרן אַ גע־זעלשאַפטלעכער פאַקטאָר אין שטעטל. עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן עפנטלעכע רעפעראַטן און פאַרלעזונגען מיטן אָנטייל פון פאַרשטייער פון צענטראַל־קאָמיטעט אין וואַרשע, צווישן זיי זרובבל, בוקסבוים, פּעטרזייל. נאָך יעדער באַזוך פון אַ צענטראַלן פאַרשטייער, האָט מען געהערט אָנערקענונג און התפּעלות

פון דער יוגנט. „פועלי־ציון" האָבן אָנטיילגענומען אין דער וואַל־קאַמפּאַניע צום פּוילישן סיים און אַרויס מיט בכובדיקע רעזולטאַטן.

אַ חשובן אָרט אין דער טעטיקייט האָט פאַרנומען די אָוונט־שולע, ווו אַרבעטער־קינדער און יוגנטלעכע האָבן באַקומען עלעמענטאַרע בילדונג. עס זענען איינגעאָרדנט געוואָרן יעדן שבת פאַרטאָג פריילינגס־אויספלוגן אויף לאָנקעס, אין וועלדער, און דערמיט איינגעפלאַנצט ביי די קינדער ליבע צו שיינקייט און נאַטור. ביי דער אַרבעט זענען באַזונדערס געווען טעטיק די חברים פעלע ארליך, ישראל פייעראייזן און זיסל בורשטין.

עס האָט זיך געפילט יום־טובדיק ווען די פאַרטיי־פאַרזאַמלונג האָט אויס־געוויילט דעם ח׳ י. קליימאַן אַלס דעלעגאַט צום ערשטן פראָ־פּאַלעסטינע אַרבעטער קאָנגרעס אין וואַרשע. עס איז געווען אַ געפיל פון שטאָלץ, אַז די חברים „פועלי ציון" פונעם קליינעם שטעטל זענען שותפים אין האַנדלונגען, אין באַשלוסן און פראַגן, וואָס זענען נוגע דער צוקונפט פונעם יידישן אַרבעטער־קלאַס אין ארץ ישראל.

היינט צוטאָג, אונטערציענדיק אַ סך־הכל פון יענער שיינער און אינטערע־סאַנטער יוגנט־תקופה, וואָס האָט אונדז באַפליגלט מיט שטרעבונגען און חלומות צו אַ נייער, שיינער און בעסערער וועלט, קום איך צום אויספיר, אַז אויב איך און מיינע חברים זענען געקומען קיין ישראל און אויסגעמיטן דעם גורל פון בעלזשיץ און מיידאַנעק, איז עס אַדאַנק דער דערציאונג, וואָס מיר האָבן באַקומען אין דער „פועלי־ציון"־באַוועגונג.

יעקב קליימאַן

טיפן און געשטאַלטן פון יידישע בעלי-מלאכות אין בעכעווע

אַ גאַנץ גייענדיקע וואָך, האָט מען די בעלי־מלאכות כמעט נישט געפילט אין שטעטל; יעדער איינער איז געווען אַריינגעטאָן אין זיין אַרבעט איבער די אויערן. פון צייט צו צייט פלעגט זיך באַווייזן, דורכגייענדיק דעם מאַרק, אַ סטאָלער מיט אַ ברעט אויפן אַקסל, אַ שוסטער מיט אַ שטיק לעדער אין האַנט, און אַ שניידער מיט אַ שטיק שטאָף אונטערן אָרעם. זיי האָבן זיך נישט פאַרגינען אַרומצוקוקן, עס איז אַ שאָד די צייט — די אַרבעט רופט.

גאַנץ אַנדערש איז געווען דינסטיק, דער מאַרק־טאָג אין שטעטל. דעמאָלט האָט מען געזען פאַרטאָג, ווען דער הימל האָט אָנגעהויבן בלויען, ווי צענדליקער שאָטנס שייען זיך ביי די ווענט. דאָס זענען געווען בעלי־מלאכות, לויפנדיק אין בית־המדרש אַריינכאַפּן דאָס דאַווענעןביים ערשטן מנין. אָפּגעדאַוונט, איבער־געכאַפּט דעם פרישטיק — און זיך אַרויסגעלאָזט אין מאַרק; אויפגעשטעלט סטראַגאַנעס און געשטעלן, וואָס זענען באַהאַנגען געוואָרן מיט שטיוול און שיך, מיט הויזן און מאַרנאַרקעס, פעלצלעך און פעלצן, היטלען און ספּאָדיקעס. אַ ביסל וויטער, ביים וועג צום בית־העם, האָבן סטאָלאַריעס אַרויסגעשטעלט בעטן און קופערס, באַנקבעטלעך און קרעדענצלעך, פריש געפּאַרבט און געבייצט. דאָס לאַקירן האָט מען שוין פאַרענדיקט אויף דער גאַס. אויך דאָס אַריינפּאַסן די ריקן אין די בעטן איז געמאַכט געוואָרן אין דרויסן. באַלד איז דער גאַנצער מאַרק און דער אַרום, אָנגעפילט געוואָרן מיט טויזנטער פויערים און פויערטעס, וואָס זענען געקומען פון דער גאַנצער געגנט.

עס זענען געווען בעלי־מלאכות, וואָס זענען געפאָרן אויף ירידים אין די אַרומיקע שטעטלעך. עס זענען אויך געווען אַ טייל בעלי־מלאכות, וואָס זענען בכלל נישט דערשינען אויפן מאַרק. דאָס זענען געווען האַנדווערקער, וואָס האָבן געאַרבעט לויט באַשטעלונגען. זיי האָבן זיך גערעכנט אַלעס גרעסערע

מיוחסים, אָבער גלייכצייטיק זענען זיי געווען גרעסערע אָרעמע לייט. צו דער גרופּע האָט געהערט יחמיה סטאָלער. דאָס איז געווען אַ ייד אַ זקן מיט אַ הדרת פּנים, געגאַנגען אַ ביסל געבויגן, אָבער גאַנץ פעסט. געהאַט האָט ער גאָלדענע הענט. די אַרבעטן וואָס ער האָט געמאַכט האָבן געהערט צו 3 באַזונדערע פאַכן: ער איז געווען אַן ערשט קלאַסיקער טישלער, אַ פיינער שניצער, אַ גוטער טאָקער.

ער האָט געמאַכט דעם ארון־הקודש אין בעכעווער בית־המדרש, וואָס איז געווען אַ קונסט־אַרבעט. ער האָט אויך געמאַכט אַרבעטן, להבדיל, אין דער קירכע. ער האָט געמאַכט ווערקצייג פאַר טישלער־אַרבעט, וואָס זענען געווען בעסער פון די אויסאַרבעטונג פון אויסלענדישע פאַבריקן. ווען מען האָט אים געפרעגט: „ר' יחמיה, איר קאָנט מיר מאַכן די אַרבעט?" האָט ער געענטפערט מיט בדיחות הדעת: „אַלעס קאָן איך מאַכן, אַ חוץ שבת מאַכן, וואָס קומט מיר אָן זייער שווער". אין די פריערדיקע יאָרן האָט ער געהאַט די סטאָלעריי זיינע לעבן סטאַק. צווישן אַנדערע אַרבעטן האָט ער אויך געמאַכט טרומנעס. דאָס אָנקלאַפּן דעם קרייץ נאָכן פאַרבן האָט אויסגעפירט זיינס אַ קריסטלעכער געהילף, מאַרצינעק. שפּעטער איז ער געוואָרן זעלבשטענדיק און איבערגענומען די גאַנצע אַרבעט. די לעצטע יאָרן איז יחמיהס ווערקשטעל געווען צוזאַמען מיט זיין וווינונג, אין 1 צימער, ווו ער האָט געלעבט צוזאַמען מיט זיין טאָכטער ברכה. אַ גאַנצן טאָג איז דאָס צימער געווען אַ סטאָלעריי, אַ טאָקעריי און ביינאַכט איז אַלץ געווען פאַרוימט, זויבער־ריין, און פאַרוואַנדלט אין אַ מענטש־לעך ווווין־צימער.

יחמיהס זון, פּסח סטאָלער, האָט געמאַכט אַלע אָנשטרענגונגען אַרויסצוגיין אויף אַ ברייטערן וועג. ער איז געווען אַ הויכער שיינער מאַן, דאָס פּנים געראַמט אין אַ פעך־שוואַרץ געפלעגטע קורצע באָרד, די 2 שוואַרצע אויגן האָבן געפינקלט ווי שוואַרצע ברילייאַנטן, און אַ שמייכל האָט שטענדיק געשפּילט אויף זיין געזיכט. ער איז קיין מאָל נישט אַרויס אין גאַס אין די אַרבעטער קליידער, ווי אַנדערע בעלי־מלאכות; אין גאַס האָט מען אים געזען אָנגעטון עלעגאַנט, דאָס בערדל פאַרקעמט, די שיך געפּוצט. ער איז געווען זייער לייכט איבערצוגיין פון שטימונג צו שטימונג. אַז ער האָט זיך אויפגעכאַפּט, האָבן די אויגן געגליט פון כעס. מען האָט אים פאַרענטפערט דערמיט, וואָס ער איז געווען אַ כהן.

פּסח סטאָלער האָט „משום דרכי שלום" געעפנט דעם סטאָלער־פאַך פאַר

פּאָליאַקן. אַ סך האָט געווירקט צו דער ווענדונג דער בעכוועער גלח קוויאַט־קאָווסקי, וואָס איז געווען אַ גרויסער שונא ישראל, אָבער אַ סאָלאַן־אַנטיסעמיט. אויף אים פלעגט מען זאָגן, אַז יעדן איינעם ייד אַלס פּרט האָט ער נישט פיינט — ער האָט פיינט דעם כלל ישראל. אין איינער פון די פּוילישע צייטונגען האָט ער געשריבן אַן אַרטיקל, אין וועלכן ער שטעלט פאָר בעכוועס, ווי אַזוי אַלע יידן באַשליסן פלוצלונג צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל און פאָרן קיין ארץ ישראל, און שטעלט אַ גרויסן פראַגע־צייכן צו די קריסטן: „וואָס וועט איר, קריסטן, דעמאָלט טוען אָן אַ שניידער, אָן אַ שוסטער, אָן אַ סטאָלער, און איין געשעפט עפּעס צו קויפן?" ער האָט אָנגעהויבן אָרגאַניזירן קאָאָפּעראַטיוון פאַר האַנדל, און אַ דאַנק דער אַגיטאַציע, האָבן זיך פויערים אָנגעפאַנגען לערנען פאַכן.

ביי פּסח סטאָלער האָבן זיך אָנגעדונגען שקצים, טראָץ די שווערע באַ־דינגונגען וואָס ער האָט זיי געשטעלט, אויף 2—3 יאָר אויף דער לערע, צוגעצאָלט געלט און דאָרפס־פּראָדוקטן מיט דער ברייטער האַנט. פּסח סטאָלער איז געווען אַ גוטער פאַכמאַן, אָבער איז שוין נישט געשטאַנען און געאַרבעט אַליין, ער האָט נאָר אָנגעפירט מיט דער אַרבעט. אויסער דעם ביליקן אַרבעטס־כוח, וואָס ער האָט געהאַט אין די שקוצים, האָבן ביי אים געאַרבעט אויך אַרבעטער פון דער פרעמד. איינער האָט געהייסן לייבעלע, דער צווייטער נפתלי —ביידע פון קראָשניק. זיי האָבן געאַרבעט פון שטיק, און געאַרבעט האָבן זיי פון פאַרטאָג ביז שפּעט ביינאַכט. די פּאָר שעה שלאָפן האָבן זיי דורכגעמאַכט אויף דער פּאָדלאָגע אין די שניצלעך, און איין מאָל אין חודש זענען זיי אַהיימגעפאָרן אויף שבת. לייבעלע האָט געאַרבעט בעטן, און האָט געמאַכט 6 בעטן אַ וואָך. נפתלי האָט געמאַכט באַנק־בעטלעך.

נאָרמאַל האָט לייבעלע די פאַרטיקע בעטן צונויפגעשטעלט דינסטיק, אינעם מאַרק־טאָג, אויף דער גאַס און אַריינגעפּאַסט די ריקן. האָט זיך געמאַכט אַ פאַל, אַז לייבעלע איז געגאַנגען אַריינפּאַסן די רוקן, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַלע זענען צו לאַנג. פּסח סטאָלער האָט זיך אויפגעקאָכט, געזידלט און געשאָלטן. לייבעלע איז געשטאַנען בלייך ווי די וואַנט, צוגענומען אַלע באַליידיקונגען, און האָט אָנגעהויבן מיט אַ צעבראָכן האַרץ פונאַנדערנעמען די בעטן און זוכן אַ וועג צו פאַריכטן. דעם צווייטן דינסטיק האָט לייבעלע ווידער צונויפגעשטעלט 6 בעטן, און ביים אַריינפּאַסן די ריקן האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז אַלע זענען קורץ. דאָ איז שוין פּסח סטאָלער אַרויס פון די כלים, די אויגן האָבן געשפּריצט מיט פונקען פייער. לייבעלע איז ווידער געוואָרן בלייך, אָבער מיט איין מאָל

האָט ער זיך געגעבן אַ גלייך אויס, דאָס גאַנצע בלוט איז אים געקומען אין פּנים אַריין, און האָט אויסגעשריגן: „איך ווייס נישט בעל־הבית, וואָס איר ווילט פון מיר, מאַך איך קורץ טויג נישט, מאַך איך לאַנג טויג אויך נישט?...״

פּסח האָט געהאַט נאָך איין געזעלן, זיין נאָמען איז געווען זישע. ער איז געווען אַ הויכער, שלאַנקער בחור מיט אַ בלייך געזיכט. געקומען איז ער פון וואַרשע, ווו ער האָט געאַרבעט עטלעכע יאָר. ער איז געקומען צו דער אַרבעט אָנגעטאָן ווי אַ דאָקטאָר. ער האָט אויך געאַרבעט פון שטיק, ער איז אָבער געווען אַזוי געשיקט און באַגאַבט, אַז 4 אַזייגער נאָך מיטאָג, האָט ער געהאַט פאַרטיק געמאַכט אַ בעט, וואָס ביי אַ צווייטן האָט עס געדויערט ביז שפּעט ביינאַכט. פאַרטיק געמאַכט דאָס בעט, האָט ער אויסגעטון דאָס פאַרטוך, אָפּגעוואַשן זיך און איבערגעטון. יעדער איינער וואָס איז אַריינגעקומען אין דער סטאָלעריי האָט זיך אינסטינקטיוו אָפּגעשטעלט קוקן ווען זישע האָט געשליצט מיט דער זעג. ער האָט זיך באַוועגט פּייל־אויס־בויגן, די זעג און ער זענען געוואָרן איין קערפּער. דער קלאַנג פון דער זעג און געלויף הין און צוריק זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ געזאַנג, אין אַ פּאָעזיע. איין מאָל אין יאָר האָט פּסח סטאָליער געברענגט פון לובלין אַ טאָקער, זיין נאָמען איז געווען שאול. ער האָט אין משך פון אַ פּאָר וואָכן אָנגעאַרבעט פּיס צו בעטן און אַנדערע טאָקעריי־אַרבעטן אויף אַ גאַנץ יאָר. פּסח סטאָליער איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט געאַרבעט באַשטעלטע מעבל, ווי אויך טאַנדעט אַרבעט פאַרן מאַרק. מיט דער צייט האָט ער זיך אויפגעאַרבעט, אויפגעבויט אַ שטאָקיק הויז, ווו די יידישע באַנק איז געווען קוואַרטירט. ער האָט געהאַט אַ שטעלונג אינעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, געווען אין דער לייטונג פון האַנדווערקער־פאַראיין, אויך אַ מיטגליד אין ה„מזרחי״. זיינע 3 קינדער: חיימו, בערעל און ביילהלע זענען געווען געצערטלט; ער האָט אַלץ געטאָן, אַז זיינע קינדער זאָלן נישט דאַרפן זיין קיין בעלי־מלאכות. ווי עדות דערציילן, איז פּסח סטאָליער געשטאַנען גלייך מיטן קאָפּ אין דער הויך ווען די נאַצישע רוצחים האָבן אים צוגעשטעלט צו דער וואַנט צום שיסן.

עס זענען געווען נאָך סטאָליערעס אין שטעטל, וואָס האָבן געלעבט פון אייגענער אַרבעט און האָראָוואַניע. זיי האָבן נישט געהאַט קיין גרויסע פּרעטענסיעס אין לעבן און געלעבט שטיל און באַשיידן. עס איז געווען מענדיל סטאָליער, וואָס האָט אָפּגעדונגען אַ געוועזענע פּוילישע שולע, אַ רחבת ידים, אַליין געאַרבעט, מיט דער הילף פון 2 אַרבעטער און זיין זון בושע, וואָס האָט

געמאַכט בעיקר די שלאָסער־אַרבעט צום קאָוועז די קאָפּערטעס. אַריינקומענדיק צו מענדיל סטאָליער האָט מען פאַרלוירן דעם באַגריף פון צייט. אַ געמיטלעכקייט איז געלעגן אויסגעגאָסן אויף אַלץ אַרום, אַ דאַנק דעם סאָד מיט פרוכטן־ביימער אין וועלכן די סטאָלערייי איז געשטאַנען און האָט זיך געצויגן ביז צו יונגרוטענס טייך.

עס איז געווען דוד סטאָליער, אַ גוטער פאַכמאַן און אַ באַשיידענער מענטש, מיט אַ גרויסע משפחה. אַ קליין צימער איז געווען זיין ווערקשטעל, ווי אויך זיין וווינונג. זיין פרוי מיט די קינדער האָבן נאָך געהאַט דערצו אַ מילכיקס. ביינאַכט זענען די וואַרשטאַטן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין געלעגערס פאַר די קינדער. שבת זענען די וואַרשטאַטן איבערגעדעקט געוואָרן מיט ווייסע טישטוכער, אויבן אָן האָט מען אַוועקגעשטעלט אַ פּאָר בלומען, און יינגלעך מיט מיידלעך, חברים פון די קינדער, זענען זיך צוזאַמענגעקומען און געקנאַקט באַניקערן. די קינדער זענען אַרויס אין גאַס ציכטיק און זויבער. ווי אַזוי דאָס ווערט געמאַכט אין איין צימער, האָט קיינער נישט קעקאָנט פאַרשטיין.

און עס איז געווען לייבל הודיסעס (אויף דער פרויס נאָמען). ער איז געווען אַ הויכער מענטש, אַטלעטיש געבויט, און אַ קינדערשקייט איז געווען אויסגעגאָסן אויף זיין פּנים. ער איז געשטאַנען און געאַרבעט און דעם מסחר האָט געפירט הודיס. ער האָט איר געקוקט אין די אויגן — וואָס זי האָט געזאָגט איז געווען קודש.

ברוך יוסף סטאָליער און זיין זון לייבטשע האָבן געאַרבעט אין אַ גרויסער קעלער־שטוב מיט אַן אַלקער און ביידע משפּחות האָבן דאָרט געלעבט. אריינ־קומענדיק זומער־צייט אין דער סטאָליערייי צו ברוך יוספן, האָט מען געזען ווי דער טאַטע מיטן זון שטייען ביי די וואַרשטאַטן, די העמדער־אַרבל פאַר־קאַטשעט, יאַמעלקעס אויף די קעפּ, און איבער די העמדער ברייטע טלית־קטנס, פון וועלכע די ציצית האָבן זיך מיטגעשאָקלט מיט יעדער זייער באַוועגונג. עס איז אוממעגלעך געווען פאַרבייגייען און זיך נישט אָפּצושטעלן ווען ברוך יוסף, שטייענדיק אויף דעם מאַרק, האָט איינגעטענהט מיט אַ פויער, אַז זיין אַרבעט איז די בעסטע. ער האָט געוועדט אַ צעבראָכענעם פויליש מיט אַ ניגון פון מעביר זיין די סדרה. אַפילו דאָס בלאָנדע בערדל, געמישט מיט זילבער פעדעם, האָט אָנטיילגענומען אין דער איבערצייגונגס אַרבעט...

אַ באַזונדערע וועלט האָט פאָרגעשטעלט מיט זיך די שניידער־בראַנזשע, און באַזונדערס די, וואָס האָבן געאַרבעט אויף באַשטעלונגען. זיי האָבן זיך גערעכנט

די „אַריסטאָקראַטיע" פון דער בעל־מלאכישער וועלט. אַרויסגייענדיק אין גאַס זענען זיי געווען געקליידעט מענטשלעך, אָבער מען האָט זיי גלייך דערקענט דורך די נאָדלען, אַריינגעשטעקט אין לאַץ, אַרומגערינגלט מיט ווייסן און שוואַרצן פאָדעם. די פּאָפּולערסטע פון די שניידער זענען געווען צוויי ברידער: יוסל און יעקיל בס. ביידע האָבן געוווינט אין רידניק. יעדער איינער האָט געהאַט זיין קליענטורע. די הויפּט־אַרבעט זייערע איז געווען אַטלאַסענע־קאַפּאָטעס און זשאַקעטן, און ווען דער יונגער דור איז אונטערגעוואַקסן, האָבן זיי אויך גענייט אַנצוגער.

שפּעטער זענען באַוווּסט געוואָרן אַלס גוטע פאַכמענער צוויי שותפים: חיים שטיין און חיים ארליך. זייער אַרבעטס־צימער האָט געדינט אַלס צונויפטרעף פון אַ טייל יוגנט פון די אַרבעטער־קרייזן. דאָרטן האָט מען געהערט אַלע רכילותן און פּיקאַנטע נייעסן. נאָך שפּעטער, איז חיים פּייאַרייזן צוריקגעקומען פון פּאַריז, וווּ ער האָט זיך פאַרפולקאָמט אין פאַך און איז געוואָרן זעלבשטענדיק.

דאָס באַוווּסטע פאָלקס־ווערטל, אַז מלאכה איז מלוכה, האָט באַקומען דעם ריכטיקן טייטש אין די לאַנגע ווינטער־נעכט, ווען דער ווינט האָט געווילדעוועט און געוויעט ווי הונדערטער סטאַדעס וועלף, אַ שניי־שטורעם האָט איינגעהילט דאָס שטעטל אין ווייסע תכריכים, און דער איינציקער גאַז־לאָמפּ אויפן סלופּ אין מיטן מאַרק לעבן דעם ברונעם האָט זיך געוואָרפן ווי אין קאָנווולסיע; די קרעמער אין זייערע קראָמען האָבן געקלאַפּט אַ פוס אין אַ פוס און געוואַרעמט די הענט ביים פייער־טאָפּ, און מיט בענקשאַפט אויסגעקוקט די רגע צו קאָנען פאַרמאַכן די קראָם און אַהיימגיין אַביסל דערוואַרעמען די פאַרפרוירענע ביינער. דעמאָלט זענען די שניידער געזעסן אין זייערע אַרבעטס־צימערן, איבערגעבויגן איבער די ניי־מאַשינען ביי דער ליכט פון בליץ־לאָמפּן, איבערגעדעקט מיט שיינען; דאָס אָנגעהיצטע אייזערנע אייוועלע מיט די בלעכענע רערן געצויגן איבערן גאַנצן צימער ביז אַרויס דורגעהאַקט דורך דער וואַנט, האָט פאַרשפּרייט אַ ליבע וואַרעמקייט; און איז אַזוי גוט געוואָרן אויפן האַרצן, אַז עס האָט זיך אָנגעהויבן זינגען, שטאַרקער און העכער, און פון די באַלויכטענע פענצטער האָט זיך געהערט פאָלקס־לידער און אַרבעטער־לידער, פּרקי חזנות און חסידישע נגונים ביז אין דער האַלבער נאַכט אַריין.

און אַז מיר רעדן פון שניידער־פאַך אין בעכעווע, קאָן מען נישט נישט דערמאַנען דעם לומען לייב, וואָס זיין אַרבעט איז באַשטאַנען פון איבערנייעכצן. דאָס איז געווען אַ שניידער פון דער אָרעמסטער טייל פון דער באַפעלקערונג.

פון דעם טאַטנס אַלטע הויזן האָט ער איבערגעניייט פאַר די קינדער, איבערגעדרייט אַ כאַלאַט אויף דער אַנדערער זייט. אין זיין צימערל איז כמעט אוממעגלעך געווען אַריינצוגיין; כדי צו קאָנען אַרבעטן, האָט ער דעם ניי־מאַשין אַריינגע־שטעלט אין דער טיר, כמעט אין גאַנצן אויף דער גאַס, און ער מיטן לאָמען פוס אינעווייניק.

און יאָסל בלאַכאַזש מיט דער קיילעכיקער קופּער־קאָליר באָרד, מיטן שטענדיק־רויכערדיקן פּאַפּיראָס אין די ווינקלען פון מויל — אַ האַרציקער מענטש, וואָס איז געווען באַליבט סיי ביי יידן און סיי ביי גויים. דאָס יידישע האַרץ האָט געקוועלט פאַר פרייד ווען יוסל בלאַכאַזש איז דערשינען אין גאַס אַלס אָפיציר פון דער פייערלעשער אָפּטיילונג מיטן אָפיציעלן מונדיר, מיטן מעשענעם היטל מיט די 2 דאַשקעס אויפן קאָפּ; אָבער בשעת אַ שׂריפה, זיצנדיק אויפן וואָגן מיט פעסער וואַסער און לעש־מכשירים, געשפּאַנט מיט צוויי פערד ווי לייבן, וואָס האָבן זיך דורכגעטראָגן מיט לאַרם אין געפּילדער דורך דער גאַס. צווישן אַלע גויישע פּנימער האָט אַרויסגעשיינט דאָס יידישע פּנים מיט דער ברייטער באָרד.

און לייבל רימאַזש (לייבל קלערער), אַ ייד אַ גבֿרן און דערצו געמיטלעך, וואָס האָט קיין מאָל אַפילו אַ פליג נישט דערצערנט. אַ הויכער, מיט ברייטע פּלייצעס, מיט אַן אויסדרוק פון זעלבסט־זיכערקייט, פלעגט ער מיט געמאָסטענע געלאַסענע טריט דורכגיין די גאַס, און פון דער באָרד און ברעמען האָבן אַרויסגעקוקט צוויי גוטע אויגן. ער איז געווען אַ מיטגליד אין ה„מזרחי״, געלייענט אַ צייטונג יעדן טאָג.

מאַכט זיך אַ געשיכטע, און אָנהויב די דרייסיקער יאָרן, אַז אין דער בעכעווער קירכע דאַרף מען פאַריכטן דעם בלעכענעם דאַך. האָט מען געבערענגט בלאַכאַזשעס פון וואַרשע. דאָס זענען געווען דריי שקוצים כוליגאַנעס, שיכורים, און דערצו אַנטיסעמיטן. נאָך דער אַרבעט האָבן זיי זיך אָנגעשיכערט, אַרויס אין גאַס און אָנגעמאַכט אַ בהלה: געשלאָגן יעדן ייד, וואָס זיי האָבן געטראָפן אויפן וועג. אַז מען האָט זיי געזען פון דער ווייטנס, איז די גאַס ליידיק געוואָרן. נישט איין מאָל האָט געטראָפן, אַז די געשעפטן האָבן זיך געשלאָסן ווען זיי האָבן געווילדעוועט. די פּאָליציי האָט זיך נאַטירלעך נישט געוואָלט מישן. אין איינעם אַ טאָג, איז איינער פון די בלאַכאַזשעס אַרויס אין גאַס און אָנגעפאַנגען ווילדעווען. לייבל רימאַזש איז צופעליק געשטאַנען אין דרויסן ביי זיין טיר. דער שקץ איז צו צו אים און אָנגענומען זיין באָרד. לייבל

רימאַזש האָט אויפגעהויבן די האַנט און געגעבן דעם שקץ אַ גלעט... דער בלאַכאַזש האָט זיך גלייך איבערגעקערט און אַראָפּגעקוילערט זיך פון באַרג ביז פישל בעקערס בעקעריי. עס איז געוואָרן אין שטעטל אַ פּאַניק. אַ פּחד האָט אַרויסגעקוקט פון יעדנס אויגן, און קודם כל האָט מען אויסבאַהאַלטן לייבל רימאַזש. אויף צומאָרגנס האָט מען געזען דעם צעשלאָגענעם שקץ גיין אין דער ריכטונג פון לייבל רימאַרזש וווינונג מיט אַ רונדן געגנשטאַנד אין האַנט, איינגעוויקלט אין פּאַפּיר. ער איז אַריין אין שטוב און געפרעגט ווו איז דער ייד. די משפחה האָט אָנגעהויבן שטאַמלען. דער בלאַכאַזש האָט דערקלערט: „זאָל ער אַריינקומען, ער האָט נישט וואָס מורא צו האָבן. מיט אַזאַ ייד וויל איך טרינקען פאַר זיין געזונט"...

און מאירעלע סטאַשעק, דער שוסטער, וואָס האָט זיך שמחת־תורה אָנגע־שיכורט ווי אַ לוט און געטאַנצט אויף דער גאַס, און אַז מען האָט אים געפרעגט: „מאירעלע, וואָס פאַר אַ שמחה איז אויף דיר, האָסט אויסגעלערנט די תורה?" האָט ער געענטפערט: „אַז מיינס אַ ברודער מאַכט חתונה דאַרף איך זיך נישט משמח זיין?"

און צווישן אַנדערע די שוסטערס: יעקיל וואַטענמאַכער, זעליקל שמאַ־טשאַזש, יידל פּאַפּליניק, שכנהלע לויפער. און די שניידערס: אברהם קעפּוש, דער געלער, יוסל טשומאַס, און צענדליקער אַנדערע טייערע בעלי־מלאכות, וואָס האָבן זייער חיונה פאַרדינט מיט שווערע אַרבעט און זיך באַגנוגנד מיט אַ קב חרובים — אָט זיי אַלע זענען שווער געווען די פּוילישע אַנטיסעמיטן, און זיי האָבן געליאַרעמט, אַז די יידן זענען אַ וויכער פאָלק, פּאַראַזיטן אויפן פּוילישן קערפּער, און ווען די געלעגנהייט איז געקומען, האָבן זיי מיטגעהאָלפן די דייטשע רוצחים אומברענגען אָט די אַלע ענוי עולם נאָר דערפאַר, ווייל זיי זענען געווען יידן...

סימע (גולדשטיין) פירסטנבערג

מין שטעטעלע בעכעווע

עפּיזאָדן

עס זענען פֿאַראַן אין לעבן עפּיזאָדן, זכרונות, וועלכע קיין שום איבערלעבונג וועט זיי נישט אויסמעקן ביים מענטשן, ווייל זיי זענען אַן אָרגאַנישער טייל פון זיין פּערזענליכקייט.

מיין מאַמע, וואָס איז געווען באַקאַנט אין שטעטל מיטן נאָמען „די גוטע מאַמע", פלעגט דערציילן וועגן איינעם אַ יידן, אייזיק שוסטער. געווען איז ער אַ גרויסער אָרעמאַן, און ווי אַן אָרעמאַנס שטייגער — פלעגט מען אים שטענדיק אַרויסוואַרפן פון דער דירה, ווייל פאַר דירה געלט, האָט ער נישט געהאַט צו באַצאָלן. און ווער ווייסט ווי לאַנג סוואָלט זיך נישט געווען איבערגעכאַזערט די דאָזיקע געשעעניש, ווען נישט מיין מאַמע ע"ה וואָלט געוואָלט זיך אינטערעסירן און פאַרנעמען זיך מיט דעם דאָזיקן פאַל.

מיין מאַמע האָט אַ זאָג געטאָן צו מיין גאָטזעליקן פאָטער, רב אברהם, אז אם ירצה השם וועלן זיי קענען קויפן אַ דירה און אַריינעמען אייזיק שוסטער און ער וועט קענען בלייבן וווינען אַזוי לאַנג ווי ער וועט לעבן און פטור ווערן דעם שווערן עול. און אַזוי איז עס געווען.

די צייט איז אַדורך און די שוואַרצע וואָלקנס פון די ערשטע וועלט־מלחמה האָבן זיך אָנגערוקט, און מיטגעשלעפּט מיט זיך די שווערע קראַנקייט, די כאָלערע, וועלכע האָט זיך צעשפּרייט אויפן שטעטל, אַוועקגענומען אַ סך קרבנות, צווישן זיי אייזיק שוסטער'ס כרוי און צוויי זין. אז אַזוי איז ער געבליבן אין אַ דראָס־טישער טאָג מיט דריי קינדער. אָבער דאָס לעבן גייט פאָרויס, און ס'קומט די שעה אַריבערצוגייען אין עולם האמת... אייזיק שוסטער איז נפטר געוואָרן.

און ס'איז געקומען די צייט ווען מ'האָט דאָס מיידל מלכה, אייזיק'ס אַ טאָכטער, באַדאַרפט חתונה מאַכן. עס איז אָנגעקומען אַ בחור פון ווילנע און זיי האָבן זיך באַקענט.

מלכה איז דאַן געווען טעטיג אין „בונד", און די ליבע האָט אָנגעהויבן

קלאַפּן אין זייערע הערצער. מיין גאָטזעליקע מאַמע, וואָס איז געווען דער טראַדיציאָנעלער טיפּ פון דער יידישער היים, האָט זיך פאַרפליכטעט חתונה צו מאַכן די דאָזיקע יתומה מלכה. דער בחור איז דערווייל צוריק קיין וויסאָקע. די מאַמע האָט געהייסן מיין פאָטער שפּאַנען דאָס פערד צום וואָגן און לאָזן זיך קיין וויסאָקע. גערעדט און געטאָן. ווען מיין פאָטער איז אָנגעקומען קיין וויסאָקע, האָט ער זיך דערוווּסט, אז דער יונגער־יאָט — וועלכער איז אין פאַך געווען אַ שוסטער — פאַרלאַנגט אַ גרויסן נדן.

עס איז געווען לייכט אָפּצולאָזן דעם דאָזיקן קאָפּ־דרייעניש, נאָר מיין מאַמע האָט געשטיפּט פאָרזעצן ווייטער, מיט עקשנות אפילו, איר היילִיקן צוועק.

די מאַמע איז צוגעגאַנגען צו שרה׳לה שפּירא, וואָס האָט באַשלאָסן טעטיק מיטהעלפן, און אזוי אַרום איז די איניציאַטיב אַריבער צו זיי ביידע. גוטע הערצער אין בעכעווע האָבן נישט געפעלט און געענטפערט האָבן אַלע, צווישן זיי: איטשע שפּירא, לייביש גאָלדשטיין, מולע, שלמה בראַנד, יידל קליינמאַן, יעקב ווייצענבליט, דער געלער שמיל, מרדכי רייס, מאיר רידער, שמיל פעלשער, יחיאל שוחט, יאנקל גרינבערג, און נאָך אַנדערע, וואָס דער שטויב פון דער פאַרגאַנ־גענהייט לאָזט מיר נישט געדענקען.

איך געדענק, מיין מאַמע איז צוגעגאַנגען צו חמיה דאַלדע און אים געבעטן צו געבן פון זיין געלט, און אַזוי אַרום העלפן מלכהן. האָט חמיה דאַלדע אַ שריי געטאָן: „וואָס? אייזיק שוסטערס טאָכטער דאַרף שלאָפן אויף ליילעכער? זי קען שלאָפן אויף פּלאַכטעס״. האָט מיין מאַמע געענטפערט: „איר קענט מיר נאָר נישט געבן די סומע וואָס איך פאַרלאַנג פון אייך; אַזוי ווי איך וועל מאַכן פאַר מיינע קינדער, אַזוי וועל איך מאַכן פאַר איר״. און מיין מאַמע איז אַ וועק. חמיה דאַלדע האָט אַ שריי געטאָן: „רב אברהם׳ס פרוי! רב אברהם׳ס פרוי! קומט צוריק!״ אָבער מיין מאַמע איז נישט צוריקגעגאַנגען. נאָך אַ האַלבער שעה צייט, איז דאָס געלט געווען ביי אונדז אין שטוב.

פאַרט געקומען בתשובה. און פאַרוואָס זאָל איין ייד נישט העלפן דעם צווייטן?

יאָ, דאָס איז געווען בעכעווע, אירע מענטשן, איר לעבן. די טעג פון אַ מאָל, וואָס וועלן קיינמאָל נישט צוריק קערן, ווייל זיי זיינען אויף אַ טרויעריקן אויפן אָפּגעשניטען געוואָרן, און געבליבען נאָר אין זכרון אַלס טעג פון פאַרגאַנגענהייט.

דער נאָמען בעכעווע איז צוגעבונדן, פאַר מיר, מיט איינע פון די וויכטיקסטע יידן אינעם יידישן אַמאָליקן שטעטל, דער רבי.

מעשה שהיה כך היה: אין די לעצטע יאָרן פון צווייטן צענליק איז פאַרברענט

געוואָרן דאָס שכנסדיקע שטעטל יאַנוווּ־לובעלסקי. אין אונדזער שטעטל איז געוואָרן אַ טומל. און צווישן דעם איז אָנגעקומען אַ חסיד פון רעבן, וועלכער האָט אים דערציילט אז איינער אַ ייד געפינט זיך אין אַ שווערע סיטואַציע און מע דאַרף אים העלפן. דער רעבע האָט לאַנג נישט געקלערט און געשיקט דעם גרינער שמיל מיך רופן.

צונויפגענומען געלט בין איך שטענדיק געווען אַ דרייסטע. כ'בין צוגעגאַנגען צו די בחורים: שרולע זיטמאַן, אברעמל שעכטער, שמיל שעכטער, אברעמעלע קליינמאַן, חזקל פלאַמענבוים, און אַזוי ווייטער (קיין בחורים האָבן נישט געפעלט). און ס'איז נישט געווען איינער, וואָס זאָל זיך אָפּזאָגן. אָבער פונקט איין טאָג פריער בין איך געווען אין שטאָט זאַמלען געלט, איז וואָס ווייטער גיין? יעדער טאָג, דאָס זעלבע מאכל ווערט צוגעגעסן. האָב איך געענטפערט: ניין! און אַזוי אַרום פטור געוואָרן.

נאָך אַ געוויסע צייט איז דער גרינער שמיל צוריק געקומען און געזאָגט אַז דער רבי רופט מיך. נו, צום רבין האָט מען געמוזט גייען. געקומען בין איך צום רבין, ר' איציקל ז"ל, האָט ער צו מיר אַ שאַרפן בליק געטאָן און געפרעגט: „דו וואָלסט געוואָלט איך זאָל זיין ביי דיין חתונה?" (און וועלכע בעכעווער טאָכטער וואָלט נישט געוואָלט אַז רב איציקל זאָל זיין ביי איר חתונה?) „אויב אַזוי — האָט ער ווייטער געזאָגט — נעם זיך צו דער אַרבעט".

דעם רבין אָפּצוזאָגן איז געווען שווער. און דאַן האָט ר' איציקל נאָך צו געגעבן: „ווען ס'וועט שטיין פאַר דיר אַ שוואַרצער מויער און ס'וועט זיך דיר דאַכטן, אַז די שטראַלן פון דער זון וועלן קיינמאָל דיר נישט באַלייכטן, וועט די זון דורכקלאַפּן דעם מויער און זי וועט ווייטער לייכטן".

דאָס געלט איז געזאַמלט געוואָרן, און דאָס רעדל פון לעבן האָט זיך ווייטער געדרייט.

די צווייטע וועלט מלחמה איז אויסגעבראָכן. נאָך די מלחמה, ווען כ'האָב זיך געטראָפן מיט מיין מאַן, איז ער געווען בלינד און מיין קליינער זון קראַנק. מיר האָבן זיך געטראָפן אויפן חורבן פון דער יידישער היים, און ס'איז געווען שווער, די ווונדן זענען געווען פריש, און מיר האָבן באַדאַרפט בויען אַ ניי לעבן. דעמאָלט האָבן געווירקט דעם רבינס ווערטער: מיין מאַן האָט אָנגעהויבן זען, מיין קינד איז געזונט געוואָרן, און מיר זענען עולה געווען קיין ישראל.

ווער ווייסט אויב דאָס אַלץ איז נישט געווען בזכות אונדזער רבי?! און אַפילו נישט — שטייט ער, דאָס שטעטל, די מענטשן, שטייען און וועלן שטיין

טובה־אנקה מאַקוביצקי

עראינערונגען פון בעכעווע

איך וויל באַשרייבן ווי אַזוי ס׳האָט אויסגעזען דאָס לערנען אַ פאַך אין אונדזער קליינעם שטעטעלע. צום אַלעם ערשטן האָט מ׳בעדארפן זעען דעם לערניונג ווי זעט ער אויס; נאָכדעם ווי זיין אויסערליכקייט האָט געפאָלן, האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן באַדינגונגען: דריי פערטל יאָר מוז ער זיך לערנען דעם פאַך אומזיסט און גלייכצייטיק זיין אַ שליח, העלפן ביי דער אַרבעט און אויך... אין שטוב. נאָכדעם ווי די דריי פערטל יאָר זענען פאַרביי, האָט דער בעל־מלאכה משלח געווען דעם לערניונג, אָדער לערנמעדל. איז מען געגאַנגען זוכן אַ נייעם פלאַץ.

האָט מען שוין געקריגן אַרבעט און אָנגעהויבן צו פאַרדינען, האָט מען געמוזט אַרבעטן נישט קיין אַכט שעה חלילה, נאָר טאַקי פון פינסטער ביז פינסטער, איך וויל זאָגן אַז מ׳האָט אָנגעפאַנגען צו אַרבעטן גאַנץ פרי, פאַרטאָג, ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין, און די פאַרדינסטן זענען געווען גענוג קוים אויף ברויט.

אַרבעטנדיק, האָב איך זיך אָנגעשטויסן אין דעם וועזן און לעבן פון די באַלייטע. כדי אויסצואַרבעטן אַ שטיקעלע פרנסה זענען מענשטן געזעסן און געאַרבעט ביז שפּעט־שפּעט אין דער נאַכט ביי אַ קליינעם נאַפט לעמפּעלע. נישט איין מאָל פלעגן די „אַרבעטגעבער״ אַראָפּנעמען דעם קאַפּטור פון דעם לעמפּעלע ס׳זאָל ציען ווייניקער נאַפט. האָט מ׳דאָס קנויטל אַביסל אַרויסגעדרעט, האָט דאָס גלעזל געפּלאַצט. וואָס זאָל מען טון? האָט מען עס פאַרקלעבט מיט פּאַפּיר און ווייטער געאַרבעט און צוגעגרייט די סחורה צום טאָרג. אַזוי די שניידערס, אַזוי די סטאָליאַרעס, די שוסטערס און אַלע אַנדערע פאַכן. אין דער פרי האָט דאָס שטעטעלע געצויגן פרנסה פאַר די גאַנצע וואָך.

און אַזוי האָט מען געלעבט פון היינט אויף מאָרגן, געאַרבעט שווער און געלעבט מיט אמונה, צופרידן מער־ווייניקער מיט וואָס מ׳האָט, ביז ס׳איז געקומען

דער מערדער און האָט אַלעס פאַרניכטעט, אויסגעוואָרצלט דאָס גאַנצע יידישקייט פון דעם שטעטל צוזאַמען מיט די מענטשן.

צוויי חדשים פאַר דעם קריג האָט די פוילישע רעגירונג געפאָדערט פון די יידן זיי זאָלן זיך באַשטייערן אויף אוויאציע, אָבער וויפל מ׳האָט זיך באַשט־ייערט איז נישט געווען גענוג. אין אַ שיינעם פרימאָרגן דינסטאָג, אַ טאָג אויף וועלכן אַלע סוחרים און בעלי־מלאכות פלעגן וואַרטן אַ גאַנצע וואָך, איז אַרויס דער קאָמענדאַנט און מיט אים דער שרייבער לאַטערעק פון דעם פינאַנצאַמט, אַרויס־געוואָרפן אַלע סוחרים פון די געשעפטן און פאַרשטעמפלט זיי מיט וואַקס... ווייל ס׳איז נישט געווען גענוג וויפל זיי האָבן זיך „פרייוויליק״ באַשטייערט. ישראל זיטמאַן, וואָס האָט אַ פאַרצווייפלטער צוגעקוקט צו דעם וואָס קומט פאָר, האָט געוואָלט זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די באַשטייערונג, אָבער דער קאָמענדאַנט האָט נישט מסכים געווען — „זיי אַליין וועלן באַשליסן דעם סכום, און ווען מ׳וועט באַצאָלן וועלן זיי עפענען די געשעפטן.״ איך בין געווען פאַרצווייפלט זעענדיק ווי ס׳זעט אויס דאָס יידישע לעבן און פוילן. ישראל זיטמאַן האָט דאַן צו מיר געזאָגט: „טויבע, דיר איז גוט, דו פאַרלאָזט דאָס לאַנד.״

אין אַ קורצע צייט האָב איך מיך געזעגנט מיט מיינע נאָענטע און טייערע אין מיט מיין טייער שטעטעלע בעכהויז.

ווי אַזוי האָט אויסגעזען אונזער שטעטעלע אין די ימים נוראים

ס׳איז נאָך פינסטער אויפן גאַס, די שטערן אין הימל בלינצן, און דער שמש גייט פון שטוב צו שטוב און קלאַפּט אויף די טיר, וועקנדיק די מענטשן צו סליחות. דאָ און דאָרט כאַפּן זיך אויף מיט שרעק די קינדער פון דעם קלאַפּ, די עלטערן שטייען אויף, נעמען דעם לאַמטערן אין די הענט און גייען אין שול אַריין. געזאָגט האָט מען די סליחות מיט גרויס כוונה, געבעטן גאָט ער זאָל מוחל זיין אַלע חטאים וואָס מ׳האָט ביודעים ובלא יודעים געטאָן, און אַזוי זיך צוגעגרייט צום גרויסן יום־הדין.

געוועגלעך האָבן זיך אָנגעהויבן די ימים נוראים שוין מיט ראש השנה. טאַקי יום־טוב, אָבער אַ יום־טוב וואָס פאַרלאַנגט פון יעדן יידן נישט פאַרגעסן אַז ער שטייט פאַר דעם יום־הדין, פאַר די עשרת ימי תשובה, אין וועלכע ער דאַרף זיך

צוגרייטן און טאָן תשובה, אויסבעטן פאַר זיך און פאַר זיין גאַנצע משפחה אַ „גוט געזונט יאָר”. אַוועקגייענדיק אין שול, פלעגן די עלטערן אָנזאָגן די טעכטער (די יינגלעך זענען דאָך געווענלעך גלייך מיטגעגאַנגען) נישט צו פאַרשפּעטיקן צום שופר בלאָזן. די טעכטער פלעגן קומען מיט די מחזורים, עפּענען ביי דעם קנייטש דעם „למנצח” (דער קנייטש איז נאָך געווען פון פאַריקן יאָר) און אָנגעפאַנגען זאָגן. זיי האָבן געוווּסט אַז מ׳דאַרף זאָגן זיבן מאָל, אָבער ווי אַזוי האַלט מער דעם צאָל און נישט פאַרגעסן? אסתר רחל, יענקל קליינמאַנס באָבע, פלעג פאַרבויגן יעדעס מאָל אַ פינגער און אַזוי האַלטן דעם חשבון. ווען איך האָב שוין געהאַט געענדיקט, האָט זי געזאָגט אַז זי האָט נאָר פינף פינגער פאַרבויגן, אַ סימן אַז איך דאַרף זאָגן נאָך צוויי מאָל...

דער ערב יום הכיפור האָט זיך אָנגעהויבן פאַרשטענדלעך מיט די כפרות. נאָכדעם ווי מ׳האָט אָפּגעשלאָגן כפרות פלעגט מען לויפן שום שוחט, צו ר׳ יחיאל שו״ב. דאָס שעכטן די כפרות איז געווען אַ מעשה־רב. געווענלעך האָט מען געמוזט וואַרטן אויף דעם שוחט ביז ער וועט קומען צוריק פון דעם דאַווענען, און דערווייל האָבן זיך צוזאַמענגעקליבן מענטשן קעפּ אויף קעפּ. ר׳ רחיאל שו״ב איז געקומען און האָט זיך גענומען צו דער אַרבעט: פאַרבויגנדיק דאָס קעפּעלע פון דעם עוף און אַרויסרייסנדיק אַ פּאָר פעדערן פון אים, האָט ר׳ יחיאל אַדורכ־געפירט דעם חלף איבער דעם העלזעלע און אַ וואָרף געטאָן דאָס עוף צום אייגנטימער. די אַרבעט איז געגאַנגען גאַנץ שנעל, און צווישן האָבן מענטשן פאַרביטן זייערע כפּרות. קומענדיק אַ היים, האָט די מאַמע אויסגעשריען: „דו האָסט פאַרטוישט די כפרה; אנשטאָט אַ שוואַרצע האָסטו געבראַכט אַ ווייסע. גיי טויש אויס”. נו, גיי ווייס מיט וועמען דו האָסט פאַרטוישט...

די זון זעצט זיך, אַלע זענען שוין גרייט צו גיין אין שול, די מאַמע בענטשט ליכט, די עלטערן בענטשן די קינדער, מ׳לאָזט אַ טרער און מ׳ווינשט זיך איינער דעם אַנדערן אויסבעטן אַ גוט יאָר. דער כל נדרי רופט אַרויס אַ ציטערניש ביי יעדן, דער יום הדין פאַנגט זיך אָן, און דער גאַנצער עולם דאַווענט בקול רם, רופט צום רבונו של עולם ער זאָל זיך מרחם זיין אויף זיינע קינדער, אויף עם ישראל. דער גאַנצער טאָג גייט פאַרביי אין פאַסטן און דאַווענען, באימה ויראה, און ווען דער טאָג פאַנגט אָן צו טונקלען הערט זיך דאָס נעילה דאַווענען

גאַנץ אויפגעמונטערט, ס'פילט זיך אַ ביסל פריילעכער נאָכדעם ווי מ'האָט אויס־געבעטן דאָס גוטע יאָר.

געענדיקט דאָס דאַווענען, דער שופר בלאָזט גאַנץ שטאַרק, און דער לשנה הבאה בירושלים קלינגט פריילעך. די טליתים ווערן אָפּגעלייגט, מ'דאַוונט מעריב, גאַנץ כאַפּעדיק, מ'ווינשט זיך אַ גוט יאָר און מ'גייט אַ היים מאַכן הבדלה און זיך דערכאַפּן דאָס האַרץ נאָך אַזאַ תענית.

שיינע, האַרצנעמענדיקע ערשינערונגען פון דעם וואָס איז געווען און איז פאַרניכטעט געוואָרן דורך די מערדערישע נאַצישע הענט.

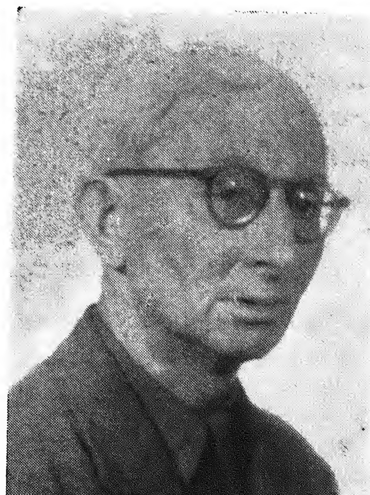

אברהם ליכט

רחל ליכט (בת הרב גרינבוים)

אברהם ליכט

עפּיזאָדן

אַזוי ווי איך בין נישט קיין ביכאָווער און נאָר געקענט עטלעכע פּערזאָן, אָבער עטלעכע עפּיזאָדן האָב איך פון מיין זיין עטלעכע מאָל אין ביכאָווע. איידער איך בין אַ חתן געוואָרן, האָב איך געמאַכט אַ זעאונג, ענדע 1916 אין לובלין, איז מיין שווער אויך געוועזן אין לובלין. האָב איך געזאָגט:

— ביכאָווער רב, איך האָב צו אייך אַ בקשה. איך גיב אייך אַ מאָטיוו, אויב איר וועט נישט זיין איינוויליק זאָלט איר מיך איבערצייגן, פאַר וואָס איר ווילט נישט, וועל איך זיין אייער תלמיד. דער תלמוד זאָגט „אסור לאדם שיקדש את האשה עד שיראנה", דאָס הייסט, אַ מאַן טאָר נישט חתונה האָבן מיט קיין פרוי, ביז זיי זאָלן זיך קענען אין כאַראַקטער, אויב זיי וועלן קענען האַרמאָניזירן. בעט איך דעם ביכאָווער רב, איר זאָלט אייער טאָכטער שיקן צו מיינע עלטערן, אויף אַ שטיקל צייט.

קלערנדיק אַ ביסל, האָט ער איינגעווילּיקט און זי געשיקט צו אונדז. זי איז געווען ביי אונדז אין אַ מאַיאָנטעק 9 וואָכן. די גאַנצע כלה איז נאָך נישט אַלט געווען קיין 16 יאָר, איך 23 יאָר. נאָך די תנאים, אין אָנפאַנג 1917, האָט די כלה געלערנט ביי נחמיה לערער ע״ה נאָר יידיש אַליין. בין איך געווען פאַרבעטן קיין ביכאָווע, האָב איך שוין היישלעך געבעטן:

מחותן! ס׳זאָגט זיך אין משנה „יפה תלמוד תורה עם דרך־ארץ״, ס׳איז גוט יידישע לערע, אָבער ס׳איז אויך גוט די וועלטלעכע לערע.

האָט ער מיר אויך צוליב געטאָן. פאַר מ׳ין אָוועקפאָרן פון ביכאָווע האָט מען באַשטעלט אַ פּוילישן לערער. און די קעגנערס פון שטעטל האָבן געליאַרעמט, אַז דער רב שיקט זיין טאָכטער צו אַ גוי לערנען גויאיש.

אין 1926 האָב איך עמיגרירט קיין אַרגענטינע, דאָרט בין איך געווען 13 חדשים אַליין און נאָכהער האָב איך געברענגט די פאַמיליע.

פאַר מיין אָפּרייזן קיין אַרגענטינע בין איך געפאָרן קיין ביכאָווע זיך געזעגענען. איך בין געווען אין ביכאָווע 8־9 טעג. אַלע זענען געקומען. ה׳ פּנחס רייז ע״ה, און אָפט איז געקומען מענדל רייז — גוטע פריינד. בין איך פאַרבליבן מיט ה׳ פּנחס ע״ה. געוויינלעך האָט מ׳ין זיווג געהאָט געבאָרגט פּנחסן אַ ביסל געלט אויף פּראָצענט (מיט אַ היתר עסקה). דעמאָלט איז געווען אַ פּראַגע פון וואַליוטע, געפאַלן, געהויבן. די זלאָטע אין דאָלאַרן. געוויינלעך, ווען די זלאָטע איז געפאַלן האָט מיינע געוואָלט דאָלאַרן, האָט פּנחס ע״ה פאַרלאַנגט צו האָבן אַ דין־תורה ביי מיר. געוויינלעך האָב איך נישט געוואָלט און געזאָגט היתכן, איר האָט דאָך „אַ מרא דאתרא״ אין שטוב, וואָס ווילט איר פון מיר. ניין! נאָר ביי מיר. הכלל איך האָב צוגעפּאַסקנט רייזן, ווייל ער איז געווען פולקאָם גערעכט, און אַזוי איז עס פאַרבליבן אָן אַ שום דיסקוסיעס ביז צו מיין פרויס אָוועקפאָרן.

וואָס קומט אַרויס — חבל על דאבדין...

יעקב קליימאַן

צום געשטאַלט פון יחיאל שו״ב ז״ל *

צווישן די אינטערעסאַנטע, פאַרביקע, בוילטע געשטאַלטן פונעם בעכעווער יידישן לעבן, האָט זיך שטאַרק געמערקט דאָס געשטאַלט פון יחיאל שו״ב ז״ל. עס איז שווער צו מאַכן וועלכן עס איז פאַרגלייך פונעם היינטיקן קהילה לעבן, אַפילו פון אַ קליינע מועצה מקומית מיט אירע אָנגעשטעלטע און פאַרשטייער, צו דעם יידישן קהילה־לעבן אין בעכעווע. אויף וויפל איך געדענק גאַנץ גוט דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן פון בעכעווע, איז מיר נישט געבליבן אין זכרון ווער עס זענען געווען די דאָזאָרעס פונעם שטעטל, אָדער ווער עס איז געווען דער פאַרזיצער פון דער קהילה. דאָס באַווייזט, אַז די שטאָט־פאַרזאָרגער זענען געווען אָפּגעריסן פון דער באַפעלקערונג. דאַקעגן זענען געווען די קהילה־באַאַמטע זייער פּאָפּולער און באַקאַנט אין שטעטל. איך וואָלט געזאָגט, אַז זיי זענען געווען די רעפּרעזענטאַנץ פון דער קהילה. דאָס זענען געווען דער רב, די שוחטים און דער שמש.

עס איז אויך שווער צו פאַרגלייכן די באַדינגונגען פון אַ היינטיקן אָנגע־שטעלטן אין ועד הקהילה צו די באַדינגונגען פון אַמאָל, וואָס זענען בכלל נישט געווען קיין באַדינגונגען. אויף וויפל מיין זכרון נאַרט מיך נישט, האָט דער רב געהאַט דאָס רעכט צו האַנדלען מיט הייווי־ זרב שבת; פאַרשטענדלעך אַז מיט דעם מסחר האָט זיך פאַרנומען די רביצין. צו דעם רבס פרנסה איז אויך געווען אַריינגערעכנט די מתנות, וואָס ער האָט באַקומען פורים צו דער סעודה. מיין מומע אלקע פלעגט שיקן יעדעס יאָר „משלוח מנות״ דעם רב אַ שטיקל סחורה אויף הויזן. דער רב האָט זיך געקלאָגט, אַז פון זיין געהאַלט קאָן מען קיין הויזן נישט קויפן. אויך די שוחטים האָבן געהאַט אַ זייטיקע פרנסה; דאָס זענען געווען פעדערן פון די עופות, וואָס פלעגן ווערן געפּאַקט אין זעק. אין ווינטער זענען געקומען סוחרים און געקויפט די סחורה. אויך די מילצן און די

---

* פון אַ רעדע אויף דער אזכרה פאַר די קדושים פון בעכעווע.

קישקעס האָבן געהערט צום שו״ב, און פון דעם אַלעמען איז קיין ברייטע פרנסה נישט געווען.

איך געדענק ווי דורך אַ חלום אַ שטרייק פון די שוחטים. דאָס איז נישט געווען קיין שטרייק פון נישט שחטן. דער שטרייק איז באַשטאַנען פון יאָ שחטן, נאָר אָנשטאָט די קוויטלעך, וואָס מען האָט געקויפט ביי מרדכי הערשן אין געוועלב, האָבן די שוחטים גענומען מזומן געלט.

דאַקעגן דער שמש, זיין פרנסה איז באַשטאַנען פון דעם, וואָס יעדן פרייטיק איז ער געגאַנגען אין די הייזער איבערן שטעטל מיט אַ פושקע אין דער האַנט און יעדער איינער האָט אַריינגעוואָרפן אַ פּאָר גראָשן; און דער שול שמש, זלמן יעקב, האָט דאָ געהאַט גאָר אַ באַזונדערע צוגאבע צו דער פרנסה — באַגרעבער פון די מתים.

אויף יחיאל שו״בס געזיכט איז נישט געווען קיין סימן פון זיין אָנגעשטעלט, אָדער זיין אָפּהענגיק פון ווער עס איז. די צוויי פייערדיקע פינקעלדיקע אויגן האָבן עדות געזאָגט אויף חכמה און אַנטשלאָסנקייט. ווען איך האָב געטראָפן יחיאל שו״ב אין אַ וואָכנדיקן טאָג גייען אין בית המדרש אַריין מיטן טלית אונטערן אָרעם און דריי־פּערטל יאַרמעלקע האָט אַפּאָרגעקוקט פון היטל, האָב איך אַלע מאָל געהאַט די פאָרשטעלונג, אַזוי האָט אַמאָל, מיט טויזנטער יאָרן צוריק, שפּאַצירט אַ יידישער פרינץ שטאָלץ אין בית המקדש אַריין. גאָר שאַרף איז געקומען צום אויסדרוק זיין אייגנאַרטיקייט אין דעם טאָרג־טאָג, דינסטיק. אין דעם טאָג איז דאָס גאַנצע שטעטל געשטאַנען אויף די פיס אָן אונטערשייד פון קרעמער און בעלי־מלאכות, תבואה סוחרים און סתם מאַרק־יידענעס; שוין אָפּגערעדט אין טעפּער און קאַלך־הענדלער, וואָס האָבן שוין מאָנטיק נאָך האַלבער נאַכט אַרויסגעשטעלט זייער סחורה אין מאַרק. דינסטיק פאַרטאָג, ביים ערשטן מנין, האָבן נישט בלויז שניידער און שוסטער געדאַוונט ווי יעדן טאָג אין דער וואָך, נאָר אויך אַלע שיינע באַלעבאַטישע יידן; שנעל אָפּגעדאַוונט, אַהיימגעלאָפן אָפּצועסן די פערלגרויפּענע גריץ און אַריינגעלייגטע גענדזענע פיסלעך, אַרומגעוויקלט מיט קישקעלעך, און נאָכהער זיך אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן ברען אינעם מסחר און האַנדל־וואַנדל.

אין דער באַשטימטער שעה אין דערפרי איז יחיאל שו״ב געגאַנגען דאַווענען. אַ לייכטער, כמעט איראָנישער שמייכל האָט געשוועבט אויף זיינע ליפּן. דער גאַנצער געטומל און געפילדער פון קאַטשקעס און גענדז, דאָס אירזשען פון די פערד, דאָס קוויטשען פון די חזירים, דאָס סקריפּען פון די וועגענער — דאָס

אַלץ האָט אים אין גאַנצן נישט אינטערעסירט. אויסגעטון אין גאַנצן פון חולין און וואָכענדיקייט, איז ער זיך געגאַנגען זיין וועג.

בלויז 2 מאָל אין יאָר איז יחיאל שו״ב געוואָרן אין גאַנצן אַן אַנדערער מענטש. דאָס איז געווען אין די ימים נוראים, און שמחת תורה. טעג פאַר ראש השנה איז שוין געלעגן אויסגעגאָסן אַן ערנסטקייט אויף יחיאל שו״בס פנים. אין די פרימאָרגנס איז ער געגאַנגען דעם האַלדז פאַרבונדן מיט אַ שאַליק, און זיין גאַנצע האַלטונג איז געווען אַ צוגרייטונג צו אַ געראַנגל מיט שטאַרקע כוחות. און באמת, ווער עס האָט נישט געזען יחיאל שו״ב יום כיפור צום מוסף, אָנגעטון אינעם ווייסן קיטל און איינגעהילט אינעם טלית מיט דער זילבערנער עטרה, שטייעןביים עמוד אַלס שליח ציבור פון דער גאַנצער עדה יידן און מיט זיין לייבן שטימע שרייט אויס „כבקרת רועה עדרו מעביר צאנו תחת שבטו״, דער ווייסט נישט דעם טעם פון אַ ריכטיקן בעל תפילה.

איך האָב אַלע מאָל געהאַט דעם איינדרוק, אַז יחיאל שו״בס דאַווענען איז גאַנץ אַנדערש פון אַנדערע בעלי תפילה דערמיט, וואָס יחיאל שו״ב האָט קיין מאָל נישט געוויינט ביים דאַווענען, נישט געבעטן, נאָר געפאָדערט ביים רבונו של עולם „חיים של שלום, חיים של טובה, חיים של ברכה, חיים של פרנסה״. אַפילו ווען ער איז געשטאַנען פאַרן בורא עולם האָט זיך געפילט זיין ווירדע און שטאָלץ.

שמחת תורה, אין דעם טאָג איז בכלל אוממעגלעך געווען דעם מענטש צו דערקענען; עס איז באַפרייט געוואָרן אין אים אַן איבער־מענטשלעכע ענערגיע. אַהיימגייענדיק שמחת תורה ביינאַכט פונעם שטיבל, אָנגעטון אין די אַטלאַסענע קאַפּאָטע מיטן שטריימל, האָבן שוין די אייביקע פאַרביקע בעקעלעך געפלאַמט, און דעם גאַנצן וועג האָט ער געזונגען אַ שמחת תורה ניגון און געוואַקלט זיך פון רעכטס אויף לינקס. אין שטיבל, צווישן די חסידים, האָט זיין שמחה דורכגעבראָכן אַלע גרענעצן; ער איז אַרויף אויף די טיש, געזונגען און געטאַנצט מיט אַזאַ התלהבות, מיט אַזאַ ברען, אַז יונגע בחורים זענען געשטאַנען אין פאַרלעגנהייט און געפרעגט איינער דעם צווייטן, ווו נעמט זיך צו אַ מענטש אַ בשר ודם אַזויפיל כוח, אַזויפיל ענערגיע.

צו דעם אַלעמען איז יחיאל שו״ב בכלל נישט געווען קיין בטלן. ער האָט געהאַט זיין מיינונג וועגן וועלטלעכע פראַגן; ער האָט ליב געהאַט האַנט־אַרבעט, ער האָט געקאָנט מיט אַ מעסער אויסשניצן פון האָלץ לייכטער צום ליכט־בענטשן; ער האָט פאַר זיין סוכה, וואָס איז געווען אַ שם־דבר אין שטעטל,

געמאַכט פאַרשידענע שניצוגנען מיט אייגענע הענט צום באַשיינען די סוכה. זיינע גלייך־ווערטלעך און אַפאַריזמען זענען באַוווּסט געווען אין שטעטל. איך געדענק, זיצנדיק ביי דער סעודה יום טוב אין סוכה צוזאַמען מיט יחיאל שו״ב, נאָך אַ גלעזל בראָנפן, פאַר די פיש און נאָך די פיש, האָט יחיאל שו״ב ז״ל געפרעגט מיין פאָטער ז״ל: „יחיאל, ווייסטו פאַר וואָס מען טרינקט לחיים פאַר די פיש און נאָך די פיש און נישט ביי קיין שום אַנדער מאכל?" מיין פאָטער האָט געענטפערט „איך ווייס נישט" — „טאָ וועל איך דיר זאָגן: אויב די פיש איז געלונגען זיך אַרויסצודרייען פונעם שוחטס הענט און זענען פטור פון שחיטה, זענען זיי ווערט מען זאָל טרינקען לחיים ביים עסן פיש."

אויב מען האָט געדאַרפן חתונה מאַכן אַ יתומה, אָדער אַן אָרעמע כלה, האָט יחיאל שו״ב גענומען די רויטע פאַטשיילע אין דער האַנט, גענומען צו זיך אַ בן־זוג און אַרויס איבער דער שטאָט אין די הייזער. יעדער איינער האָט דאַן געגעבן אַ נדבה איבער די מעגלעכקייטן, ווייל אויב יחיאל שו״ב גייט, איז אַ סימן, אַז דער ענין איז וויכטיק.

אַזעלכע געשטאַלטן זענען געווען אַ זעלטנהייט נישט בלויז ביי אונדז אין שטעטל, נאָר אין דער גאַנצער אַרומיקער געגנד. יהא זכרו ברוך.

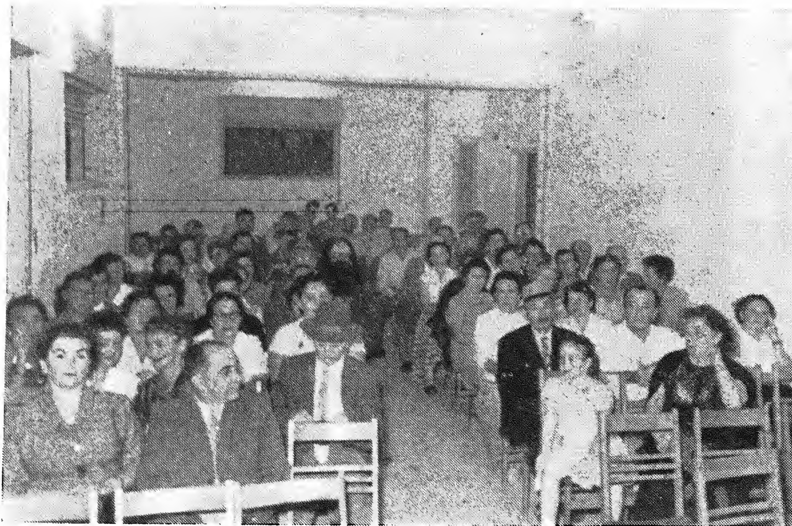

באזכרה ביי דער אזכרה

די פאַמיליע פייערייזן וואָס אין זייער הויז איז געשאַפן געוואָרן די „פועלי ציון"

„איר האָט געווּנג אייגענע קאַפּיטאַלן" *

דערקלערט דער סטאַראָסטע די יידישע נשרפים פון ביכאווע ביי לובלין

אין צוזאַמענהאַנג מיט דער גרויסער שריפה אין ביכאַווע, בעת וועלכער דאָס גאַנצע שטעטל איז כמעט ווי פאַרניכטעט געוואָרן און די באַפעלקערונג געפינט זיך אין גרויס נויט, זענען נעכטן אַראָפּגעקומען דער סטאַראָסטע און פאָוויאַטאָווער פאָליציי־קאָמענדאַנט. דער סטאַראָסטע האָט אויפגענומען אַ דעלעגאַציע פון דער קריסטלעכער און יידישער באַפעלקערונג, וועלכע האָט געשילדערט די שרעקלעכע נויט, וואָס הערשט איצט אינם שטעטל נאָך דער שריפה און געבעטן דרינגענדיקע הילף. דער סטאַראָסטע האָט דאַן אין אַלעמענס אַנוועזנהייט געווענדעט זיך צו דער יידישער דעלעגאַציע מיט אַ שטוינענדער דערקלערונג: „איר יידן האָט געווּנג אייערע אייגענע קאַפּיטאַלן."

צו דער קריסטלעכער דעלעגאַציע האָט ער געזאָגט: „מיט אייך וועל איך באַזונדער רעדן."

דער דאָזיקער אומדערהערטער אַרויסטריט האָט געמאַכט אַ דערשיטערנדיקן איינדרוק אויף דער יידישער דעלעגאַציע, וועלכע האָט מיט טרערן אין די אויגן געענטפערט, אַז די יידישע באַפעלקערונג איז געבליבן אָן אַ שטיקל ברויט.

די לאַגע פון די 31 יידישע פאַמיליעס איז באמת אַ פאַרצווייפלטע און עס איז נויטיק דרינגענדיקע הילף.

פּראַקטיק פון צוויי מאָסן **

אין אַזאַ קליינעם שפּיגל, ווי אַ טראָפּן וואַסער, שפּיגלט אָפּ אַזאַ גוואַלדיק־גרויסער קערפּער, ווי די זון. יעדער ווייסט דאָס און קיינעם וווּנדערט דאָס נישט, ווייל די זון איז ליכטיק, הגם זי האָט אויך פלעקן, וועלכע מען זעט מיט אַ פּשוטן אויג.

---

* אויסצוג פון „נייע פאָלקסצייטונג", 29 יוני 1937.

** אין אַרטיקל פון וו. קאָסאָבסקי צומאָרגנס דעם 30 יוני 1937 אין דער זעלבער צייטונג. — ס'האָט אונדז געלונגען מיט דער איידעלער הילף פון ד"ר חיים דיאַמאַנד אין ניו־יאָרק, צו באַקומען פון ייוו"א די ידיעה. און דער אַרטיקל, וועלכע געבן איבער דעם אונטערגרונד פון דער יידישער לאַגע אין פּוילן ערב דעם גרויסן חורבן. — די רעדאַקציע.

אויב די זון וואָלט אפילו געווען שוואַרץ, ווי אונדזער ערד, וואָלט זי זיך אויך אָפּגעשפּיגלט. דאָס אייגענע איז אויך ריכטיק, ווען עס גייט וועגן סיסטעמען, באַשאַפענע דורך מענטשן, אַ גאַנצער סדר פון מענטשלעכע זאַכן, אַ גאַנצע סיסטעם באַציאונגען, פּאָליטישע אָדערווירטשאַפטלעכע, צווישן די מענטשן שפּיגלט זיך אָפּט אָפּ מיט דער גרעסטער קלאָרקייט אין אַ גאַנץ פּיטשינקן פּאַקט, וואָס וואַרפט זיך אפילו נישט אַלע מאָל אין די אויגן.

אַ כאַראַקטעריסטישן פּאַקט פון דעם מין האָט מען געקאָנט געפינען אין נעכטיקן נומער „נ. פאָלקסצייטונג". מיר מיינען די מעשה מיטן סטאַראָסטע צוליב דער שריפה אין שטעטל ביכאַווע ביי לובלין. כמעט דאָס גאַנצע שטעטל איז אָפּגעברענט געוואָרן און פון דעם האָבן געליטן סיי יידן, סיי נישט יידן. איז אַ געמישטע דעלעגאַציע פון יידן און נישט־יידן אַוועק צום סטאַראָסטע בעטן הילף פאַר די נשרפים. איז דער סטאַראָסטע אַרויס מיטן באַקאַנטן לשון פון צוויי מאָסן: איין מאָס פאַר יידן און אַן אַנדער מאָס פאַר פּאָליאַקן. די יידן האָט ער געזאָגט: „איר יידן האָט גענוג אייערע אייגענע קאַפּיטאַלן", וואָס דאָס האָט געדאַרפט באַדייטן, אַז די יידן וועלן פון דער מלוכה קיין הילף נישט באַקומען. צו די פּאָליאַקן האָט ער געזאָגט: „מיט אייך וועל איך באַזונדער רעדן", געבענדיק דערמיט צו פאַרשטיין, אַז זיי, די נישט־יידן, וועט די מלוכה העלפן.

דאָס איז איינער פון די וואָכעדיקע פּאַקטן, אין וועלכע עס שפּיגלט זיך אָפּ דאָס, וואָס מען רופט אָן „קורס", אַ פּאָליטישער, ווירטשאַפטלעכער, געזעלשאַפטלעכער. אַ סטאַראָסטע איז נישט אַבי־ווער, אַ סטאַראָסטע פאַרנעמט אַ גאַנץ אָנגעזעענעם אָרט אויפן ביוראָקראַטישן לייטער און קאָן, אַלס אַדמיניסטראַטאָר, אין אַ גאַנץ קענטיקן גראַד משפּיע זיין דעם וועטער. מען מוז דעריבער כאָטש אין די גרענעצן, וואָס זענען אין דער פּראַקטיק אָנגעצייכנט פאַר דער פּרעסע, זיך אָפּשטעלן, אויף וויפל מעגלעך, אויפן אויפטו פון סטאַראָסטע אין ביכאָווע.

עס קאָן זיין, אַז דער סטאַראָסטע, וואָס האָט אַ שליטה איבערן שטעטל ביכאַווע, שטייט אויפן שטאַנדפּונקט „פּוילן פאַר פּאָליאַקן" און מיינט דעריבער, אַז די פּוילישע מלוכה האָט נישט בנוגע די יידן די זעלביקע התחייבותן, ווי בנוגע די פּאָליאַקן. אַלס אַ פּשוטער בירגער קאָן ער זיך האַלטן ביי פאַרשידענע מיינונגען, אָבער אַלס סטאַראָסטע מוז ער שטרענג אָפּהיטן די עקזיסטירענדיקע קאָנסטיטוציע, און לויטן ערשטן עיקר־פּונקט פונם קאָנסטיטוציאָנעלן געזעץ איז

„די פוילישע מלוכה דאָס בשותפותדיקע גוטס פון אַלע בירגער״. די קאָנסטיטוציע מאַכט נישט קיין שום „דיסקרימינאַציע״, ווי די יוריסטן דריקן זיך אויס, ד. ה. קיין שום אונטערשיד צווישן יידן און נישט־יידן, און דער סטאַראָסטע האָט דעריבער קיין שום רעכט נישט צו באַהאַנדלען אין זיין אַדמיניסטראַטיווער פראַקטיק די יידן אַנדערש, ווי די נישט־יידן.

אַ מאַסן־שריפה ענלעך צו דער, וואָס האָט חרוב געמאַכט ביכאַווע, איז אַ געזעלשאַפטלעך אומגליק, וואָס פאָדערט די אַקטיווע אַריינמישונג מצד דער מלוכה, און אין פרט פון הילף זענען אַלע בירגער פאַר דער מלוכה־מאַכט גלייך, ווי דאָס דרינגט אַרויס פון דער קאָנסטיטוציע. די דאָזיקע גלייכהייט פאַרן געזעץ פאַרפליכטעט יעדן סטאַראָסטע, יעדן פאַרטרעטער פון דער מלוכה־מאַכט, אַזוי איז די פאָרמעלע זייט פון דער פראַגע.

די פראַקטיק פון צוויי מאָסן איז, ווי יעדער ווייסט, נישט קיין נאָווינע אין פוילן. זי העלפט שאַפן שטימונגען, וואָס שטויסן צו „עקצעסן״, איינצעלנע אָנפאַלן, פאַרשידענע עוולות קעגן יידן, וואָס ווערן באַגאַנגען נישט נאָר פון אָנגעהעצטע עלעמענטן פון דער נישט־יידישער באַפעלקערונג, נאָר אויך פון די, וואָס דאַרפן שטיין אויף דער וואַך פון געזעץ. והא ראיה: די רעגירונג גופא האָט געפונען פאַר נויטיק צו באַשטראָפן דעם בריסקער סטאַראָסטע און דעם שעף פון בריסקער זיכערהייט־אַמט פאַר פאַלש אינפאָרמירן דעם אינערן־מיניסטער וועגן די בריסקער געשעענישן און פאַר נישט אָננעמען מיטלען תיכף צו מאַכן אַ סוף צום פרווו פון פאָגראָם.

קיינער וועט נישט לייקענען, אַז די אַנטי־קאָנסטיטוציאָנעלע איינשטעלונג וואָס איז געקומען צום אויסדרוק אין די צוויי ענטפערס פונם סטאַראָסטע פאַר די ביכאַווער דעלעגאַציע, מוז ווירקן אין אַ גאַנץ באַשטימטן זין, נישט נאָר אויף די מוחות פונם נישט־יידישן טייל פון דער באַפעלקערונג, נאָר אויך אויף די היטער פון אָרדענונג.

אין דעם זעלביקן דינסטאָגדיקן נומער „נ. פ.״ האָן מען געפינען אַ רייע פאַקטן, וואָס זענען געוויס נישט געשאַפן געוואָרן דירעקט דורך דער אַדמיניסטראַטיווער פראַקטיק, וואָס אַ ביישפּיל פון איר האָט געגעבן דער סטאַראָסטע אין ביכאַווע, אָבער די דאָזיקע און ענלעכע פאַקטן וואָלטן טיילוויַיז נישט מעגלעך געווען און טיילוויַיז נישט געקאָנט אָננעמען אַזעלכע שאַרפע פאָרמען ביי אַן אַנדערער אַדמיניסטראַטיווער פראַקטיק, אַן אַנדערער, ווי די, פאַר

וועלכער דער פרעמיער און אינערן־מיניסטער האָט באַשטראָפט, למשל, דעם בריסקער סטאַראָסטע.

פון דעם דינסטאָגדיקן נומער „נ.פ." דערוויסט מען זיך וועגן אַנטי־יידישע עקסצעסן אין ראַדאָמסק, קאָניעצפאָל, קלעשטשאָוו, פּזשעדבאָזש, וואָלאָמין. מען דערוויסט זיך, אַז אין וואַרשע, אויף אַ גרויסער גאַס, ווי אָגראָדאָווע, האָט אַ באַנדע כוליגאַנעס פון העלער הויט דעמאָלירט אַ יידישע דירה און צעשלאָגן די גאַנצע פאַמיליע, וואָס האָט דאָרט געוווינט. מען באַקומט צו וויסן, אַז אין קאַליש האָט אַ פּאָליציאַנט זיך געוווּנדערט, וואָס נישט־יידישע אַרבעטער האָבן זיך אָנגענומען פאַר אַ יידישן פורמאַן, וועלכן ער, דער פּאָליציאַנט, האָט געשלאָגן מיט זיין גומקע. מען לייענט אויך וועגן אַ פּאָליציי־פּשאָדאָווניק אין דאמאטשעווע, וואָס פאַרוועדט צו שיקן ברויט פאַר די פּאָגראָמירטע אין בריסק!

די אויסגערעכנטע פאַקטן, וואָס זענען אויפן ערשטן בליק צווישן זיך נישט פאַרבונדן, זענען אַלע מעגלעך געוואָרן נאָר אין אַ באַשטימטער אַטמאָספער, וואָס שאַפן איר העלפט די פּראַקטיק פון צוויי מאָסן, ווי זי איז אילוסט־רירט געוואָרן לעצטנס אין ביכאָווע. אויב דער פרעמיער און אינערן־מיניסטער האָט געפונען פאַר נויטיק אַרויפצולייגן אַ שטראָף אויף אייניקע אַגענטן פון דער אָרטיקער מאַכט אין בריסק, האָט ער אויך אַ גאַנץ געגנוגענדיקן גרונט צו פאַראינטערעסירן זיך מיטן אויפטו פון סטאַראָסטע אין ביכאָווע.

וו. ק.

אומקום און חורבן

רבקה אַקערמאַן

אייביק ווײנט אין מיר דאָס האַרץ

געשריבן אין באַהעלטעניש אין בונקער בעת דער מלחמה

איך האָב געמיינט, אַז יאָרן וועלן אַוועק,
וועל איך פאַרגעסן דעם טרויער און שרעק;
ס'וועלן פרישע ווינטן פון נייע צייטן
די אַלטע לײדן פאַרבייטן.

כ'האָב געמיינט, אַז יאָרן וועלן אַוועק,
וועלן זיי נעמען מיט זיך דעם ווייטאָג, דעם שווערן
און צו פּלאָג וועט נעמען אַן עק,
ס'וועלן ליכטיקע טעג צו מיר צוריקקערן.

כ'האָב נאָר געמיינט, אַז יאָרן וועלן אַוועק,
וועט מיט זיי אויך אַוועק דער פינצטערער גזר,
און ס'וועט אין דער צייט זיך אויסדעמפן מיין צער.

איך האָב נאָר געמיינט, איך האָב נאָר געגלייבט,
עס האָט זיך מיר געדוכט, אַז אַזוי מוז עס זיין.
דאָס האַרץ פון פרייד באַרויבט,
וועט אויפלעבן און צעפליקן דעם געוועב פון פּיין.

אוי, שווער איז צו טראָגן אַ קינד שווערע קייטן.
נאָך שווערער איז צו טראָגן אַן אייביקע לייד,
וואָס טוט אַן דערבאַרעמונג דעם מענטשן באַגלייטן,
און עס ברענגט נישט קיין היילונג די פאַרגאַנגענע צייט.

רבקה אַקערמאַן

בעכעווע מיין היים

(יזכור־שורות אויף מיין אומגעבראַכט שטעטל)

אָט זע איך דיך, מיין היים־שטעטל בעכעווע, ווען איך שרייב די דאָזיקע יזכור־שורות. דו שוועבסט פאַר מיינע פאַרטרערטע אויגן, אַזוי ווי דו ביזט געווען אַמאָל פאַרן חורבן, מיט דיינע גאַסן, געסלעך און הויפן, דיינע פרומע און וועלטלעכע יידן, דיינע שבתים, יום־טובים, און אינדערוואָכנס, דיינע שולן, בתי־מדרשים און געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס. אַלץ אין דיר וואָס האָט געאָטעמט מיט וואַרעמקייט, מיט ליידן, מיט געראַנגל און קדושה. אַלץ וואָס איז אויסגעמעקט געוואָרן פון דער רשעים־האַנט, וואָס איז אויסגעוואָרצלט געוואָרן צוזאַמען מיט דיינע טייערע יידן, מיט פרויען, קינדער עופהלעך און זקנים — דאָס אַלץ טרעט נישט אָפּ פון מיינע אויגן און הערט נישט אויף צו האַלטן אין אומבאַשרייבלעכן ווייטיק־קלעם מיין נשמה.

די בענקשאַפט ברומט אין מיר ווי אַ ים, זיך אַנשלאָגנדיק אַלעמאָל אויף די ברעגן מיט אַ געברויז פון כוואַליעס.

איך זע אייך אַלעמען, פאַרשווונדענע הייליקע געשטאַלטן. איר אַלע, וואָס זענט פאַרגאַנגען אין די עינויים קשים פון די גאַז־קאַמערן און קאַלכאויוונס. אומפאַרגעסלעכע, טייערע געליבטע עלטערן און ברידער, שוועסטער, פריינט און באַקאַנטע. איר האָט איצט אויפגעוואַכט לעבעדיקע אין מיין זכרון און מיין טרויער און אבלות זענען אַזוי גרויס און טיף, אַז זיי פאַרשלונגען מיך אינגאַנצן אין אַן אומענדלעכער שוואַכקייט, פון וועלכער איך געפין נישט קיין אויסגאַנג צו לעבן אין פרייד, צו גענוס און געמיטלעכקייט. אייערע מאַרטירער־גופים פאַרשטעלן פאַר מיר דעם שיין פונעם טאָג.

איך קאָן זיך נישט אָפּשטעלן אויף די פרטים פון אייער לעבן און פאַרגיין. ס׳איז מיר שווער צו טראַכטן רואיק וועגן גאַנצן גאַנג פון די געשעענישן, וועגן

קנויל פון דער קאַטאַסטראָפע, וואָס האָט זיך פאַר אייך און פאַר מיר אויפגע־וויקלט. און דאָך מוז איך אויסקלאַגן אין מיין אומבאַהאָלפענער שפראַך דעם גרויל פון אייער אומקום. עס מאָנען ביי מיר אייערע פאַרשניטענע לעבנס. ווערטער פון אַ קינה, וואָס צעטרייסלט מיך אינגאַנצן ווי אַ שוואַרצער שטורעם. יאָמערנדיק ציען זיך אין מיר אייערע געשטאַלטן ווי זיי וואָלטן געגאַנגען אויף דער לוויה פון אַ גאַנצער וועלט. אַ וועלט פון הייליקער שלוה און פרומקייט.

פינף הונדערט יידישע משפחות אין קליינעם שטעטעלע. געוועלבלעך, קלייטן, האַנטווערקער, אָרעמקייט און דחקות. דאָ און דאָרט אַ פאַרמעגלעכער אַ תבואה־סוחר, אָדער אַן אונטערנעמער, דודל הימלעבלום, למשל. דער דאָזיקער רייכער ייד, וואָס האָט פונקט פאַר דער מלחמה געלאָזט אויפשטעלן אַ פּרעכטיקן בנין פון אַ מקוה אויף זיין קאָסטן (30 טויזנט זלאָטעס), אָט דער בנין, וואָס איז געוואָרן אַ שם דבר אין דער גאַנצער געגנט מיט זיין רחבות און לוקסוס, די שפּיגלען, די ריינקייט און ציכטיקייט, די מאָדערנע איינריכטונגען. ווי גרויס איז דער ווייטיק וואָס די יידן האָבן קנאַפּ וואָס געגאָסן פון אָט דער מקוה. דער דייטש האָט עס גלייך רעקווירירט פאַר זיך און פאַר יידן פאַרבאָטן דעם אַריינגאַנג.

אין אָט דעם קליינעם יידישן ישוב, 28 קילאָמעטער פון לובלין, האָט עס געשוויבלט און געגריבלט פון תורה און לערנען, פון בילדונג און געזעלשאַפטלעך לעבן, פון פאַרשידענע אָרגאַניזאַציעס, אינסטיטוציעס און פאַרטייען. ציוניסטן פון אַלע ריכטונגען: אַלגעמיינע, „פועלי־ציון", „מזרחי" און פון די נישט־ציוניסטישע פאַרטייען: דער „בונד", און ביי די רעליגיעזע — די „אגודה", וואָס האָט געהאַט אַ וויכטיקע שולע „בית יעקב" אונטער דער אָנפירערשאַפט פון משה פינקלשטיין און זיין פרוי און קינדער. עס האָבן זיך אַ סך פאַרנומען מיט דער אַרבעט אַרום דער שול, מרדכי רייס, שטולמאַן און אַנדערע.

געווען אַ יידישער פאָלקס־באַנק, וואָס איר הויפּט עסקן איז געווען ישראל זיטמאַן, אַ פלאַמיקער ציוניסט און אַ גייסטרייכער רעפערענט.

בכלל האָט זיך דאָס גאַנצע נאַציאָנאַלע לעבן קאָנצענטרירט אין „בית־עם". דאָס שטעטעלע איז געווען ציוניסטיש און אין איר גרעסטן טייל פרום און טראַדיציאָנאַל. דאָס לעבן איז געפלאָסן מיט זיינע נויטן, געראַנגלען און שטילע פריידן. יעדער יידישער יחיד, אַ גאַנצע וועלט פון פאַסירונגען, געמיט־צושטאַנדן, בענקשאַפטן, ליבע און צער. אַלע צוזאַמען — דאָס שטעטעלע בעכעווע, מיין טייערע און הייליקע היים. דאָרט ווו מיינע ליבע עלטערן האָבן געלעבט און פון זייער קדושה אויסגעטיילט מיין לעבן, וואָס זיי האָבן באַוואַכט און באַשירמט

און עס אויסגעפילט מיט ליבע און צאַרטקייט. און נישט נאָר מיינע עלטערן, שוועסטער און ברידער, — יעדער איינער האָט דאָך עלטערן און משפחה געהאַט. יעדנס לעבן איז געווען פאַרוואָרצלט אין היים־באָדן, און דאָס אַלץ איז מיטן וואָרצל אויסגעריסן געוואָרן, אָפּגעמעקט, פאַרטיליקט אין אַש, אין שטויב, אין פלאַם, אין מגיפה פאַרגאַנגען...

די מלחמה איז אויסגעבראָכן. דער דייטש איז געקומען. בעת דער דייטש האָט פאַרנומען בעכעווע (אין דער זעלבער צייט, וואָס ער האָט פאַרנומען לובלין), האָב איך זיך געפונען אין וואַרשע. מען האָט מיר שפּעטער דערציילט, אַז די רוסן האָבן געהאַלטן דאָס שטעטל דריי טעג, און פאַרן אָפּטרעטן האָבן זיי גערופן די יידן אַז זיי זאָלן מיט זיי מיטגיין, ווייל דער דייטש וועט זיי אָנטאָן גרויסע צרות. אַ טייל יידן זענען טאַקע מיטגעגאַנגען, מיט די רוסן. אויך מיין פאָטער און מיין גאַנצע משפחה האָט זיך געגרייט צו פאַרלאָזן בעכעווע, אָבער די געטריישאַפט פון מיין פאָטער און זיין זאָרג פאַר מיין גורל האָט אים געשטערט אויסצופירן דעם דאָזיקן פּלאַן. איך בין דעמאָלט פאַרוווּנדעט געוואָרן אין וואַרשע פון די אַרטילעריע באָמבאַרדירונגען, און מיין פאָטער האָט דערנאָך איינגעלייגט וועלטן און אָן אַ דערלויבעניש פון די דייטשן זיך דערשלאָגן קיין וואַרשע און מיך גענומען קיין בעכעווע אַהיים.

אַהיים? עס רעדט זיך נאָר אַזוי. אויפן גאַנצן שטעטל האָט שוין געהויערט אימה און פּיין, דער דייטש האָט שוין זיינע מעשי תעתועים, זיינע עקסצעסן געהאַט אָנגעהויבן. דאָס רייסן בערד, דאָס שמייסן מיט דער נאַהייקע, דאָס שלאָגן, קאָפּען מיט די פיס, מכות רצח. די יידן, די אָרעמע יידן, זענען געווען דערשראָ־קענע און טעראָריזירטע אונטער די ווילדע אָנפאַלן פון די דייטשע זשאַנדאַרמען. הפקר איז געווען יעדנס לעבן. צעטראָטן דער כבוד. מיט זיינע רציחות און ברוטאַלקייט האָט זיך „אויסגעצייכנט" דער פאָלקס־דויטש טאָמקאָ. ער פלעגט זיך אַרויסלאָזן אויף אַ „זאַבאַווע", ווי ער פלעגט עס אָנרופן, וואָס איז באַשטאַנען פון איזדיעקעווען זיך אויף יידן, פון שלאָגן און האַקן און אויסהרגענען יידן. ער האָט אין איינער אַזאַ „זאַבאַווע" דערהרגעט מיט זיין שווערד דעם בעכעווער תושב יידל גראַבלער, חיים זיידלער מיט דער טאָכטער, איינשטיין מיטן זון, און נאָך פיל אַנדערע. ער פלעגט זאָגן, אַז די גרעסטע זאַבאַווע פאַר אים איז צו הרגענען יידן. געווען אַ דייטשער בירגערמייסטער (אַ פאָלקס־דויטש) וואָס האָט אָנגעטאָן געבערענטע צרות די יידן. אַרויפלייגנדיק אַלע מאָל גרויסע שטייערן אויף

דער יידישער באַפעלקערונג, אָרגאַניזירנדיק אַרגיעס אויף יונגע יידישע מיידלעך, וואָס איינער אַ ייד האָט אים געמוזט צושטעלן. דער סוף איז געווען, אַז דער ייד איז דערשאָסן געוואָרן און דער בירגערמייסטער אָפגעשאָפן, ווייל זיי האָבן אויך ביידע געזינדיקט צו דער דייטשער אָקופּאַציע־מאַכט.

אַזוי האָבן זיך געצויגן די ערשטע וואָכן פון דער היטלער־אָקופּאַציע אין בעכעווע אין שרעק, אין רויב און גזילה און רציחה, אין שאַנד און שפּאָט, און צוואַנגס־אַרבעט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. אַזוי האָבן זיך געצויגן די טעג צו וואָכן און חדשים ביז צום געטאָ, און ביז צו די מאַסן דערשיסונג, איין גזירה שווידערלכער פאַר דער אַנדערער.

עס איז געקומען די גזירה פון די פּיטערס. יידן האָבן געדאַרפט אָפּגעבן אַלע זייערע פּיטערוואַרג און פעלצן דער דייטשער מאַכט. ביי דער גזירה איז דערשאָסן געוואָרן דער ציוניסטישער עסקן, דער געבילדעטער סאַמועל ניסנבוים, וואָס האָט גאַראַנטירט, אַז די יידן האָבן אָפּגעגעבן אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט אין פּיטערוואַרג. און ווען מען האָט ביי איינעם אַ ייד געפונען אַ פעלצל, האָט דער איידעלער ניסנבוים דערפאַר באַצאָלט מיט זיין לעבן. און נאָך און נאָך שווידערס אָן אַ סוף. ווער קען זיי אַלע געדענקען? ווער קען זיי אויסרעכענען און טרוירן אויף די קרבנות, ווען דערנאָך איז געקומען דער שוואַרצער טאָג, וואָס האָט אַלץ אויסגעמעקט און פאַרטרונקען אין שוואַרצקייט דער גאַנצער עדה פון בעכעווער יידן.

געווען איז עס אין יאָר 1942, אין די לעצטע טעג פון סוכות, אין שמחת־תורה. וואָס פאַר אַ טרויעריקער סימבאָל! שמחת־תורה, דער טאָג פון פרייד איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין דעם שרעקלעכן תשעה־באב פאַר די בעכעווער יידן.

עס איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן בעכווע און זיך צונויפזאַמלען אין בעלזשיץ (לובלינער פּאָוויאַט). דער ייד, וואָס וועט זיך געפינען נאָכן אָנגעוויזענעם טערמין (2 טעג) אין בעכעווע וועט דערשאָסן ווערן אויפן אָרט.

פאַרפייניקטע ברידער און שוועסטער מיינע — אומשולדיקע בעכעווער יידן, פרויען, קינדער, זקנים! איר האָט שוין נישט געהאַט קיין ווערטער פון קלאָג, קיין געוויין, קיין זיפץ אין דעם אוצר פון אייערע פאַרטרויערטע נשמות, ווי די שטומע שאָף מיט האַק און פּאַק האָט איר זיך געלאָזט אין וועג צום לעצטן אָרט פון אייער אומקום. ווי וויינט און ליידט אין מיר מיין נשמה! ווי קען איך עס פאַרגעסן?!

אין בעלזשעץ האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אַלע יידן פון בעכעווע און געזוכט

עפּעס אַ רעטונג, אַ באַהאַלטעניש. די בעלזשיצער יידן האָבן זיך אַליין אויסבאַהאַלטן אין בונקערס, אין קעלערס, ווי איינער האָט געקאָנט, ווייל מען האָט שוין געהערט, אַז עס דאַרף עפּעס פּאַרקומען. אַ טויט־אימה האָט אין שטעטל געהערשט. דער טאָג פון „אַקציע״ האָט זיך אָנגעהויבן, דער שוואַרצער בלוטיקער טאָג.

אונדזער משפחה האָט זיך געבעטן ביי איינעם פון די שטעטלדיקע יידן, וואָס ער אַליין איז געווען באַהאַלטן אין אַ בונקער, אַז ער זאָל אונדז דערלויבן זיך אויסבאַהאַלטן אויפן בוידעם פון זיין שטוב. ס'איז אונדז שווער אָנגעקומען צו פּוילן ביי דעם יידן ער זאָל אונדז געבן די דאָזיקע דערלויבעניש. צום סוף האָט ער איינגעוויליקט אונדז און נאָך עטלעכע יידן צו פאַרשליסן זיך אויפן בוידעם.

מיט אונדז איז געווען גוטשע זאַנשיין מיטן חתן. דאָס איז אסתרל זאַנשיינס אַ טאָכטער פון בעכעווע. די באַהעלטעניש איז נישט געווען קיין זיכערע, אָבער מיר האָבן געזאָגט, אַלץ בעסער ווי גאָרנישט, „אולי ירחם״. און מיר זענען געבליבן אין בוידעם פאַרמאַכט.

און דער שוואַרצער פרימאָרגן האָט זיך אָנגעהויבן. איינגעטוליעטע אין אימה האָבן מיר געהערט די יאָמערייען, די שיסערייען, דאָס פייפן פון די קוילן, וואָס האָבן געצושעט ווי געפּיקטע שלאַנגען, די געשרייען פון די אוקראַאינישע מערדער, די פּישטשענדיקע געוויינען פון פרויען. אונטן איז געפלאָסן בלוט פון יידן אינמיטן פון די צעהעשעטע רוצחים.

מיר האָבן געוואָלט די אויערן זיך פאַרשטאָפּן — דאָס געשריי האָט דורכגעבויערט אַלץ און איז צו אונדז דערגאַנגען. מען האָט געקלאַפּט אויף אונדזערע טרעפּ פונעם בוידעם, צוגעקומען צו דער טיר און אַוועקגעגאַנגען.

די דייטשן האָבן אונדז נישט געפונען. די שחיטה האָט זיך געצויגן פון אין דערפרי, דריי פאַרטאָג, ביז דריי נאָך מיטאָג. די יאָמערייען זענען ביסלעכווייז פאַרשטומט געוואָרן. אַ שווער טויט־שטילקייט האָט זיך געלייגט ווי בליי.

פּלוצים מיר הערן קלאַפּן. באַשטיוולטע פיס. זיי גייען, זיי קומען צו אונדז. דאָס זענען געווען פאָליאַקן. פּוילישע רויב־פייגל, די וואָס גייען נאָך יעדע „אַקציע״ ווי די קראָען, ווי די היענעס צו ראַבעווען יידיש פאַרמעגן. יידיש האָב און גוטס. זיי האָבן אויפגעריסן די טיר פונעם בוידעם און האָבן אונדז געפונען. אויסשרייענדיק פון צאָרן און שנאה. וויפיל מיר האָבן זיך נישט ביי זיי געבעטן, ס'האָט גאָרנישט געהאָלפן, אונדזערע טרערן זענען געפאַלן אויף די טומאה־הערצער, וואָס זענען געווען האַרטער ווי שטיין. מיין פאָטער האָט

זיי געוואָלט אַוועקגעבן גאָלד און געלט, האָבן זיי געזאָגט, אַז עס וועט סיי ווי בלייבן אַלץ ביי זיי, און זיי האָבן אונדז שנעל פאַרשלאָסן און געבראַכט צו אונדז די דייטשע זשאַנדאַרמען און די אוקראַינער מערדער, וואָס זענען געקומען ווי די פאַרבלוטיקטע הינט אויף די שפורן פון קרבן...

ווי קען איך איצט איבערגעבן וואָס עס האָט זיך דערנאָך געטאָן? ווי נעם איך די כוחות דערצו? די שפּאָטן, די זידלערייען, די פּייניקונגען, דער קאַשמאַר, וואָס איז געהאַנגען איבערן שטעטל בעת מען האָט אונדז אַראָפּגעפירט פונעם בוידעם און אונדז געטריבן צום טויטן־פּלאַץ. דער טויטן־פּלאַץ איז געווען ביי דער שול. מיר האָבן זיך ממש געבאָדן אין בלוט און געגאַנגען איבער הרוגים.

ביי אַ פּופציק מאַן זענען מיר געווען: די עטלעכע פון אונדזער בוידעם און די איבעריקע, וואָס מען האָט געפונען אין אַנדערע לעכער און באַהעל־טענישן. און די פּראָצעסיע צום טויט האָט אָנגעהויבן. ביים שול־פּלאַץ האָט מען אונדז אַלע אויסגעשטעלט אין רייען און גענומען אונדז מושטירן. זיי האָבן געזאָגט, ווייל מיר האָבן זיך באַהאַלטן און נישט צוגעשטעלט גלייך, וועט מען אונדז פאַרן טויט פּייניקן. זיי האָבן געהייסן אונדז מאַכן גימנאַסטיק, לויפן, פאַלן, אויפשטיין. דערנאָך האָבן זיך אָנגעהויבן די באַזוכונגען פון אונדזערע מלבושים, דאָס צורויבן אַלץ וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט. אונדז אַראָפּגענומען די זייגערלעך פון די הענט, אונדז אַראָפּגענומען די אוירינגלעך פון די אויערן. מען האָט געמוזט זיי אָפּגעבן ביזן לעצטן גראָשן, און שפּעטער האָט מען יעדן איינעם אַרויסגעשלעפּט פון דער ריי און אַריינגעשלעפּט אין אַ באַזונדערן קאַמער און געשמיסן מיט אַ נאַהייקע אויפן נאַקעטן לייב. די געוואַלדן וואָס האָבן זיך געטראָגן פון קאַמער האָבן געשפּאָלטן די הימלען. ווען מען האָט אַרויסגעפירט מיין שוועסטער און מען האָט זי געפּייניקט, און מיין מאַמע האָט געהערט די געוואַלדן פון איר קינד, האָט מיין הייליקע מאַמע זיך אויסגעריסן בינטן פון אירע האָר. אַז איך האָב דאָס געזען — ווען מען האָט מיך אַריינגעפירט צום פּייניקן, האָב איך באַשלאָסן אַז וויפל איך זאָל נישט ליידן, וועל איך נישט אַרויסברענגען קיין געשריי, כדי נישט ווי צו טאָן מיין מאַמען. האָט עס די מערדער פאַרדראָסן פאַרוואָס איך בין אַזוי פיל איינהאַלטיפּטיק און שריי נישט, האָבן זיי געזאָגט, ווייל איך שריי נישט וועט מען מיר מער פּייניקן פון אַלע, און זיי האָבן נאָך צוגעזאָגט, אַז איך וועל שוין נישט שרייען, נאָר זינגען און שפּרונגען פון ווייטיק. און אייזערנע ריטן זענען דורך מיין לייב, וועלכעס איז דערנאָך געווען אינגאַנצן שוואַרץ־בלוי מיט ווונדן און בלוט. און ווען מען האָט

מיין מאַמען דער הייליקער, אַריינגעפירט צום פייניקן, האָט זיך נאָר וואָס די נשמה אין איר געהאַלטן און נאָך די פייניקונגען האָבן זיי איר דערשאָסן. און זיי האָבן נאָך פיל פיל מענטשן אויסגעשאָסן אין די רייען ביי דער שול. דערנאָך האָבן זיי ווידער געהייסן אויסשטעלן די מענטשן, אַלץ אויפן שול־פּלאַץ, אָפּגע־קליבן די שטאַרקערע און אָפּגעשיקט זיי אין אַ טראַנספּאָרט קיין מאַידאַנעק, ווו זיי זענען אין צוויי וואָכן אַרום אומגעבראַכט געוואָרן. צווישן זיי איז געווען מיין פאָטער. די מערדער האָבן זיך געגרייט צו דערשיסן די איבעריקע אויפן אָרט, אָבער עס האָט זיי פאַרפעלט קוילן, און אַזוי אַרום זענען עטלעכע פון אונדז פאַרשוינט געוואָרן פון טויט.

די איבערגעבליבענע האָבן זיי געהייסן גיין קיין פּיוסק צום דאָרטיקן געטאָ, ווו אין צוויי וואָכן אַרום איז פאָרגעקומען די זעלביקע שחיטה.

אַזוי איז אומגעקומען מיין טייער היים־שטעטעלע בעכעווע.

איך בין פון די געציילטע געבליבענע שטענדיק אין מיין אבלות צו געדענקען דעם אומקום פון מיינע הייליקע שוועסטער און ברידער. איך וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן זייער לעצטן וועג, אָ קיינמאָל נישט!

די שורות האָב איך געשריבן מיט ווייטאָק — בלוט און טרערן. זיי דאַרפן פאַראייביקט ווערן.

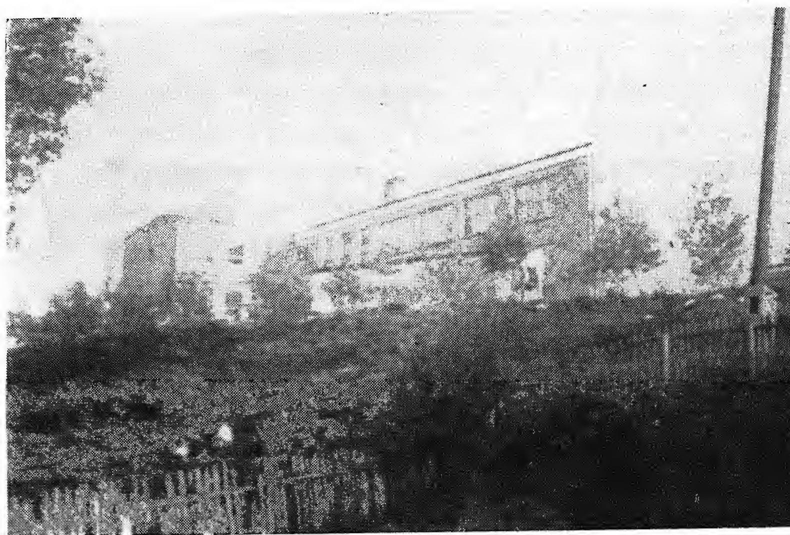

ליד בית־העלמין בלי יהודים   ביים בית־עולם אָן יידן

משה ברון

יאָרן פון פיין און אומקום *

1939—1937

שוין אין די דריי יאָר 1939—1937 האָבן די יידן אין בעכעווע אָנגעהויבן פילן דעם אַנטיסימעטיזם מער ווי פריער. מען האָט נישט געטאָרט גיין אויף דער ניווע נאָר ביז צו קיילה לעווענבוים׳ס הויז, נישט ווייטער, ווייל מען האָט געוואָרפן שטיינער און מען האָט געשלאָגן, פשוט געשלאָגן. עס זענען אויך געווען אַרויסגעשריבן פערשידענע אויפרופן אין פויליש „קויף נישט ביי יידן!” דאָס האָט זיך געצויגן ביז דער מלחמה, ביז די דייטשן זענען אַריין. די גאַנצע צייט האָבן די יידן געלעבט אין אַ מורא: מען האָט מורא געהאַט צו גיין אויף די דערפער, מען האָט מורא געהאַט צו קויפן בהמות, פערד, צוליב די איבערפאַלן פון די פאַשיסטן, די ענדעקעס.

ביז 1939 זענען אין בעכעווע געווען אַ ערך פון 3000 נפשות. עס האָט זיך געפירט אַ גאַנץ שיינע קהילה, אַ שיין יידיש שטעטל מיט אַ סך קולטורעלע אינסטיטוציעס, אונטערנעמונגען. ווען פוילן האָט אָנגעהויבן צוגרייטן זיך צו דער מלחמה, האָט מען צום אַללעם ערשטן געפאָדערט פון די יידן, פון די רייכע יידן, זיי זאָלן געבן פאַר שוץ־לופט. יעדער ייד האָט געמוזט קויפן אַ באָנד, אַ רעגירונגס אָנלייע, פון 50 זלאָטעס. אָפיציעל האָט עס געהייסן אַז מען

---

* דעם 29 נובעמבער 1965 זענען זיך צונויפגעקומען עטלעכע חברים פון „ועד ארגון יוצאי ביחאווה”: מעה ברקאי, משה רידער, יעקב קליימאַן, משה ארליך פון קיבוץ כפר מאַסאַריק, אין דער דירה פון קליימאַן, רחוב השופטים 37 אין תל־אביב, אויפצונעמען די זכרונות פון אונדזער שטאָט־מאַן משה ברון, איינער פון די וויניג־געבליבענע בעכעווער יידן, וואָס האָט מיטגעמאַכט דעם גאַנצן נאַצישן גיהינום אין דער צווייטער וועלט־מלחמה. ער געפינט זיך איצט אין ישראל פון אַמעריקע אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם אַריבערברענגען פון זיין מוטערסביינער צו אייביגער רו אין ישראל.

קויפט פרייוויליג, אָבער למעשה האָט מען געצווונגען צו קויפן לטובת „אַכראַני פשעז לאָטניטשע" — שוין דורך לופט.

די לעצטע 2—3 חדשים פאַר דער מלחמה האָבן אָנגעהויבן אַ סך יידן צו לויפן פון זייערע ערטער. עס זענען געלאָפן יידן פון לאָדז, פון דער סביבה, און די אַלע זענען דורך בעכעווע געגאַנגען, זיך אָפּגעשטעלט, און געלאָפן ווייטער צום בוג. עס זענען געלאָפן אויך פּאָליאַקן און אַפילו דייטשן, וואָס זענען געווען שפּיאָנען. די דייטשן האָבן פאַרסמ׳ט די וואַסערן און עס איז געוואָרן אַ עפּידעמיע פון דיזענטעריע, אָדער טשאַרוואָנקע ווי מען האָט עס גערופן, און אַ סך יידן זענען געשטאָרבן פון דער קרענק. עס זענען נישט געווען קיין הייל מיטלען, ווייל מען האָט נישט געקאָנט פאָרן קיין לובלין. די בריקן קיין לובלין זענען שוין געווען אויפגעריסן.

1941—1940

שוין זומער 1940 האָבן די דייטשן אָנגעהויבן איבערזידלען יידן פון לאָדזש, קרוקע, און פון די שטעטלעך אַרום קאָנגרעס פּוילן, אויף מזרח. בעכעווע האָט אויך באַקומען זייער אַ גרויסן צאָל פּליטים. די לאַגע פון די פּליטים איז געווען זייער שלעכט און מען האָט זיי געדאַרפט אויסהאַלטן. עס איז איבעריק צו זאָגן אַז דאָס איז נישט געווען לייכט פאַר אַזאַ קליין שטעטל ווי בעכעווע, אָבער מען האָט אַלעס געטאָן וואָס מען האָט געקאָנט. קודם כל האָט מען זיי קוואַרטירט צווישן די משפחות און מען האָט געשאַפן אַ קעך. די קעך איז איינגעאָרדענט געוואָרן ביי דעם בעכעווער רבי׳ן ז״ל. דאָרט האָבן זיך פרויען מטפל געווען יעדן טאָג, געקאָכט פאַר די פּליטים צו ערלייכטערן זייער טרויעריגן שיקזאַל.

ווען די דייטשן זענען אַריין, דאָס איז געווען אַ פרייטאָג, האָט אַ אָפיציר אַ דייטש זיך אָפּגעשטעלט לעבן בעריש וועלטמאַן אויף די טרעפּ, צונויפגענומען אַ סך מענטשן, יידן, און אַזוי געזאָגט צו זיי: „היטלער אַרויף, יידן אַרונטער. איר אַלע וועט פאַרשווונדן ווערן פון פּוילן און אויך פון אייראָפּע". מען האָט גלייך געכאַפּט אַ סך יידן אויף אַרבעט, אויסריייניקן דעם וועג וואָס האָט געפירט נאָך קאָזאַראָוו דורך זשאַבעווילער וואַלד. דאָרט איז געווען זייער גרויסע בלאָטעס. האָט מען געכאַפּט יידן, געשלאָגן און געהרגעט און געצווונגען אַרבעטן אַ גאַנצע וואָך, און אויך שבת.

אַזוי ווי די פּוילישע פּאָליציי איז זיך צולאָפן און עס איז נישט געווען קיין מאַכט נאָך דעם ווי די דייטשן זענען אַוועק ווייטער ביז צום בוג, איז בעכעווע

געבליבן אָן שוך, אָן מאַכט. עס האָבן זיך אָנגעהויבן שטאַרקע אָנפאַלן פון אַרום־און־אַרום, פּאַליאַקן, סתם גויים — מען האָט געראַבעוועט. האָט מען זיך צונויפגערעדט מיט דער „אונטערוועלט״ און אָרגאַניזירט אַ בירגער שוץ, וועלכע איז באַשטאַנען מיינסטנס פון גויים, אונטערוועלטניקעס, און אויך בערל הינדעס, לייבעלע פריזירער, פעליקס סוכאַצקי, עדעק מוראַוויצקי, און נאָך אַזעלכע פאַרשוינען. די בירגער שוץ האָט עקזיסטירט בערך אַ צוויי וואָכן — דאַן זענען אַריין די רוסן. דאָס איז געווען צווישן יום כיפור און סוכות. די רוסן זענען געווען נאָר אַ פּאָר טעג. עטלעכע יידישע קאָמוניסטן האָבן אָנגעטאָן רויטע לענטעס און זענען אַרומגעפאָרן מיט די רוסן. ד״ר קאָנעצקי איז אויך געווען צווישן זיי. זיי זענען צום ערשטן צוגעפאָרן צו בודנערן און מען האָט געפאָדערט פון אים אַז ער זאָל געבן בהמות פאַר דעם רוסישן מיליטער. בונדער האָט זיך אַביסל אָפּגעהאַלטן, האָט מען אים גלייך צוגעשטעלט אַ רעוואָלווער צום בויך, דאַן האָט ער געזאָגט: „נעמט וואָס איר ווילט און לאָזט מיר לעבן״.

די רוסן זענען געבליבן אין בעכעווע נאָר 4 אָדער 5 טעג. זיי האָבן געזאָגט צו די יידן, אַז ווער עס וויל מיטפאָרן מיט זיי קען מיט זיי פאָרן קיין רוסלאַנד. אַ סך זענען מיטגעפאָרן, אָבער עס זענען געווען אַזעלכע וואָס האָבן נישט געקאָנט זיך דעצידירן; האָבן די רוסן איבערגעלאָזט אַזאַ ערקלערונג, אַז ווער עס וועט וועלן קאָן קומען ביז קשונעוו, ווי זיי וועלן נאָך שטיין צוויי טעג, און פון דאָרט מיטפאָרן מיט זיי.

נאָכדעם ווי די רוסן זענען אַוועק איז דאָס שטעטל ווידער געבליבן אָן שוץ. האָט מען זיך ווידער געוואָנדן צו דער „אונטערוועלט״ און די „אונטערוועלט״ האָט איבערגענומען דאָס שטעטל אין זייערע הענט. דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט, ווייל די דייטשן זענען צוריקגעקומען. זיי האָבן אַריינגעשיקט אַ פאָלקס־דויטש מיטן נאָמען קעלבינסקי פון פּוזנאַן. איידער מיר האָבן געוווּסט ווי ער הייסט האָבן מיר אים גערופן „זבורקעלע״. ער האָט אָרגאַניזירט די פּאָליציי פון די געוועזענע פּוילישע פּאָליציאַנטן, און עס איז געוואָרן רואיקער אין אונדזער סביבה.

אָנפאַנג 1940 האָט מען אַראָפּגעשיקט קיין בעכעווע אַ בירגערמייסטער אַ דייטש און ער האָט איבערגענומען די גאַנצע פירערשאַפט אין שטעטל. ער האָט געהייסן אוגוסט שווייערקא, געווען אַ פאָלקס־דויטש אַ „זשאַנצע״ אין טשעש־קאָוויטש פאַר דער מלחמה. ער האָט גלייך אַרויסגעגעבן פאַרשידענע גזירות, אַזוי ווי אין גאַנץ פּוילן, און מיר האָבן אָנגעהויבן טראָגן לענטעס, ווייסע פּאַסן,

לענטעס מיט מגן־דוד. ווער עס האָט נישט געטראָגן זיי האָט געקאָנט ווערן גלייך דערשאָסן אָדער אַרעסטירט. כדי ער זאָל האָבן צו וועמען צו רעדן און פון וועמען צופאָדערן, האָט ער געשאַפן אַ פאַרשטייערשאַפט פון בעכעווער יידן — אַ יודן־ראַט. די אויפגאַבע פון דעם יודן־ראַט איז געווען צו זיין אין קאָנטאַקט מיט דעם בירגערמייסטער. די ערשטע זאַך וואָס דער יודן־ראַט האָט איינגעפירט איז געווען אַ ראַציאָנאַליזירונג אין פאַרטיילן עסן. מען האָט נישט געקראָגן קיין עסן, ווי ברויט און אַנדערע שפייזן, נאָר אויף קאַרטן. נאָר אַזוי ווי אַרום דאָס שטעטל זענען געווען דערפער, איז ביי אונדז געווען גרינגער מיט עסן ווי אין גרויסע שטעט. דערווירטשאַפטלעכער צושטאַנד פון די יידן אין בעכעווע איז געווען לייכטער.

אין יענע טעג פון 1940 פלעגן קומען באַפעלן פון דער זשאַנדאַרמעריע צושטעלן פאַרשידענע פּראָדוקטן צו אַ באַשטימטער צייט. אַ גרויסע פּראָבלעמע האָבן אָבער געשאַפן די פּראָדוקטן וואָס מען האָט נישט געקאָנט באַקומען, צום ביישפּיל קאַפע. אַלע אַנדערע זאַכן האָט מען זיי צוגעשטעלט, ווי קליידער, וועש א. א. וו. אָבער קאַפע — ווו נעמט מען קאַפע? דער פאַרמיטלער איז געווען יצחק בוכשטיין; ער האָט דאָס געדאַרפט צושטעלן. אַזוי ווי ער האָט נישט באַקומען קיין קאַפע, האָט ער זיך באַהאַלטן און נישט צוגעשטעלט זיך. אַלס שטראָף האָט מען אַרעסטירט זיין פאָטער מיט זיין ברודער אברהם׳טשיק. נאָכ־דעם ווי מען האָט זיי אַרעסטירט איז יצחק אַרויס פון באַהעלטעניש כדי צו באַפרייען דעם פאָטער מיט דעם ברודער. מיט גרויס מי איז אים געלונגען צו באַפרייען בלויז זיין פאָטער. אינדערפרי זענען מיר געוווירער געוואָרן די שרעק־לעכע ידיעה, אַז מען האָט געכאַפּט זיבן יידן און מען האָט זיי געשאָסן. דאָס איז געווען דער פרייז פאַר דעם באַפרייען יצחק׳ס ברודער אברהם׳טשיק. עס איז אויך געווען צווישן זיי אַ פולקעלע רימעזש מיט אַ ברודער, שיעלע זיידלעס פרוי מיט אַ טאָכטער, בוזשע לוזער מיט אַ זון, אידל גראבלער.

די פּאַניק איז געוואָרן גרויס, די לאַגע איז געוואָרן פיינלעך אונטערדריקנד. איין טאָג איז אַריינגעקומען די זשאַנדאַרמעריע פון מענדאוויץ מיט דעם באַרימטן מערדער טאָמקין, אַ פאָלקס־דויטש, און ווי זיי זענען אַריין אין שטעטל, איז ער אַראָפּ פון אָטאָ און אָנגעהויבן שיסן גלאַט אין דער וועלט אַריין. ער האָט אַזוי דערהאַרגעט 13 מענטשן.

עס איז אויך געווען אַ פאַל, ווען שיעלע גרייס זון האָט אָנגעכאַפּט די

קאָלבע פון אַ מיליטער־מאַן וואָס האָט געוואָלט אויף אים שיסן, און ער האָט זיך אויסגעדרייט און אַנטלאָפן. ער איז נאָר געראַנירט געוואָרן אין דער האַנט.

אין 1941 פלעגן די געסטאַפּאָ־לייט פון אונטער לובלין קומען און פאָדערן קאָנטריבוציע, 200—300 טויזנט זלאָטעס, אויך לעדער אויף מאַנטלען. אויב מען האָט זיי נישט צוגעשטעלט, זענען זיי אַרויס אין די גאַסן און געשלאָגן ווען זיי האָבן געטראָפן, אַריין אויך אין יודן־ראָט און געשלאָגן, און איבערגעלאָזט אַ רשימה וואָס מען זאָל זיי צושטעלן אין אַ וואָך צייט ווען זיי וועלן צוריק־קומען.

אַזוי האָט זיך געצויגן די סיטואַציע ביז בעכעווע איז אונטערגעפאַלן אונטער די זשאַנדאַרמעריע וואָס האָט זיך געפונען אין מענדראָוויץ, 16 קילאָמעטער פון אונדז. יעדע וואָך פלעגן זיי קומען און פאָדערן פאַרשידענע זאַכן און איבערלאָזן פאַרשידענע אינסטרוקציעס. עס זענען געווען יידן וועלכע האָבן זיך באַפריינדעט מיט די זשאַנדאַרמען און געאַרבעט מיט זיי צוזאַמען. דאָס האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט, ווייל די מענטשן זענען שפּעטער אַרעסטירט געוואָרן און אַוועק־געשיקט געוואָרן. עס זענען אויך געווען מענטשן וואָס האָבן געזוכט וועגן אָפּצוהאַלטן די זשאַנדאַרמעריע אַז זיי זאָלן נישט קומען אַזוי אָפט קיין בעכעווע מיט פאָדערונגען און שלאָגן און הרגענען יידן. זענען מענטשן געפאָרן קיין לובלין און דאָרט זיך משתדל געווען ביי אַרטיקע כלל־טוערס, אויך דורך בעכעווער יידן וואָס האָבן געוווינט אין לובלין, אויסווירקן ביי דער געסטאַפּאָ אַז די זשאַנדאַרמען זאָלן נישט דושען אַזוי שטאַרק דאָס שטעטל.

מערץ 1941 האָבן די דייטשן אַרויסגעגעבן פאַרשידענע אויפפאָדערונגען, אויך פאַר קריסטן, וועגן צושטעלן באַשטימטע קאָנטיגענטן פון תבואות און בהמות. האָט זיך געמאַכט אַ צייט ווען די פּאָליאַקן האָבן נישט צוגעשטעלט דעם קאָנטיגענט, זענען געקומען די געסטאַפּאָ־לייט און אַוועקגעפירט מיט זיך אַלס זאַקלאַדניקעס דעם בעכעווער רבין, דעם גלח, און דעם פּוילישן דאָקטאָר. זיי זענען געזעסן בערך צוויי וואָכן * ביז מען האָט זיי פריי געלאָזט. שפּעטער האָט זיך דער בעכעווער רבי ז״ל אויסגעדריקט, אַז ער וויל נישט דערלעבן די צייט ווען אַמעריקע וועט ערקלערן קריג דייטשלאַנד. ער האָט זוכה געווען

* לאה כוחובולסקי זאָגט אַז דער רבי איז געזעסן 6 וואָכן.

אַז זיין ווונטש זאָל ערפילט ווערן, ער איז נפטר געוואָרן איידער אַמעריקע איז אַריין אין קריג...

עס איז געווען זומער ווען מען האָט געמאַכט אַ גרויסע אַבלאַווע, אַרומגע־רינגלט דאָס שטעטל מיט זשאַנדאַרמען, און געהייסן אַלע יידן אַרויס אויפן מאַרק און זיך אויסשטעלן 6 אין אַ שורה. דאַן האָט מען געגומען אַ סך מענער, און אַוועקגעפירט קיין בעלזשיץ, לעבן בוג, אויף אַרבעט. כמעט אַ האַלב שטעטל האָט מען אַרויסגעפירט. דאָרט האָבן זיי געאַרבעט גרובנדיק שוץ־גריבער קעגן טאַנקן. ביסלעכווייז זענען די מענטשן צוריקגעקומען נאָכדעם ווי מען האָט זיך וועגן זיי משתדל געווען.

צווישן אַנדערע געזעצן קעגן יידן איז אויך געווען אַ געזעץ אַז אַ ייד טאָר זיך נישט היילן ביי איין קריסטלעכן דאָקטאָר, און איין יידישער דאָקטאָר טאָר נישט היילן קיין קריסטן. יעדער געזעץ האָט געדראָט מיט טויט־שטראָף. אונדזער פעלדשער שמואל ביבערקלייד, וועלכער האָט נישט געטאָרט היילן אַ קריסטן לויט דעם געזעץ, האָט איינמאָל אויפגענומען אַ קריסטן וואָס איז געקומען צו אים. האָט אים געמסרט דער קריסטלעכער דאָקטאָר הענצעל; זענען געקומען צוויי זשאַנדאַרמען און האָבן אים אַוועקגעפירט קיין לובלין. מער האָט מען פון אים נישט געהערט.

ווייל יידן האָבן נישט געטאָרט גיין אין אַ קריסטלעכן שפּיטאָל, האָט מען געשאַפן אַ יידישן שפּיטאָל ווי דער אַלטער מיגורסקי האָט אַמאָל געהאַט די אַפּטייק. עס זענען דאָרט געווען 16 בעטלעך וועלכע זענען שטענדיק געווען פאַרנומען. אויך דעם בית־המדרש האָט מען פאַרנומען צייטווייליק אַלס שפּיטאָל, אַזוי גרויס איז געווען דער נויט אין געבן הילף די קראַנקע. איך מוז דאָ דערמאָנען נאָכאַמאָל דעם פעלדשער שמואל ביבערקלייד. טעג און נעכט האָט ער געאַרבעט אום צו געבן הילף די קראַנקע, געלאָפן אין שפּיטאָל און געהיילט. צווישן אַנדערע וואָס האָבן גענוסט פון זיין הילף בין איך אויך געווען. אַזוי האָט ער געאַרבעט ביז מען האָט אים אַרעסטירט. ווען די דייטשן האָבן אין 1941 אַטאַקירט די רוסן, האָט געפּאַנעוועט אַ טיפוס, און אַסך מענטשן זענען געשטאָרבן ווייל עס איז נישט געווען קיין מעדיצינען צו העלפן זיי.

אין דער זעלבער צייט זענען דורך בעכעווע דורכגעפאָרן אַסך ס. ס. לייט און דורכפאָרנדיק האָבן זיי אָנגעטאָן געגוג צרות.

ווען דאָס גאַנצע מיליטער איז געגאַנגען פון דער מענדעראָוויצער וועג אויף טורובין, איז אָנגעקומען אַן עראָפּלאַן, אַ רוסישער ווייזט אויס, און האָט

אַראָפּגעוואָרפן 2—3 באָמבעס. די באָמבעס זענען געפאַלן ווייט אויף בודנערס לאַנקעס. האָבן די דייטשן געכאַפּט דוד הימעלפאַרב, דעם געלן דודל, און אים געשיקט אויסגרובן מיט אַ לאָפּעטע די באָמבעס. דאָס איז געווען שבת. איז דודל געשטאַנען און געגראָבן וויסנדיק וואָס עס דראָט אים אויב ער וועט נישט געפינען די באָמבעס — אַריינגעוואָרפן צו ווערן אַ לעבעדיקער אין גרוב אַריין. בודנער אַליין האָט אים אָפּגעראַטעוועט.

די דייטשע־רוסישע מלחמה

ווי עס האָט זיך אָנגעהויבן די דייטשע־רוסישע מלחמה האָט זיך געביטן דער יודן־ראַט. עס איז אַראָפּגעקומען אַ פאָרזיצער פון יודן־ראַט, אַ דייטשער ייד, וואָס האָט אָנגעפירט מיט אַלע אַרבעטן. ווי ער האָט געוואָלט זיך באַמיען צו העלפן, האָט ער דאָך געמוזט אויספילן די באַפעלן פון דער זשאַנדאַרמעריע. גלייך מיט אים איז געקומען אויך אַ דייטשער דאָקטאָר, אַ ייד, וואָס האָט אויך מיטגעאַרבעט אין דעם יודנדאַט. זיי האָבן זיך געפירט ווי דייטשן כמעט.

די לאַגע פון די יידישע בעלי־מלאכות איז געווען נישט שלעכט. די גויים פון די אַרומיקע דערפער האָבן זיך געגוייטיקט אין זיי. עס זענען געווען פאַר־מיטלערס, שמוגלערס, וואָס האָבן געשמוגלט סחורות פון טרובין און אַנדערע שטעטלעך. איין שטעטל מיט דעם אַנדערן האָבן זיך געטוישט מיט סחורות. קיינע אָפענע געשעפטן זענען נישט געווען, אַלע געשעפטן האָט מען רעקוויזירט, פאַרמאַכט.

די קולטורעלע טעטיקייט אין דער צייט איז געוואָרן אינגאַנצן אָפּגעשטעלט. אין בית־המדרש האָט מען שוין נישט געקענט דאַווענען, האָט מען איינגעפירט מנינים אין די הייזער. יעדער הויף האָט זיך געהאַט זיין מנין. אין אַט די מנינים האָט זיך געפירט פּאָליטיק אַזוי גוט ווי אין די „הויכע פענצטער".

די דייטשן פלעגן ביינאַכט אַריין אין שטעטל, אָנפאַלן און שלאָגן, הרגנען און ראַבירן. האָט מען געמאַכט טויערן אין אַלע הייזער. יעדער הויף האָט געהאַט אַ טויער, וואָס איז געווען פאַרמאַכט, אָפּגעשלאָסן אויף אסך שלעסער. עס איז אויך געשטאַנען אַ וואַך, וואָס האָט געהיט און געגעבן האַסלעס ווען מען האָט זיך געדאַרפט באַהאַלטן.

אין יעדער הויז האָט מען אויך געמאַכט סקריטקעס, באַהעלטענישן, און ווער עס האָט נישט געקאָנט מאַכן ביי זיך אַ באַהעלטעניש, האָט זיך באַהאַלטן ביי אַ שכן. אַזוי איז געווען די לאַגע ביז עס האָט אויסגעבראָכן די רוסיש־דייטשע קריג.

מיט דעם אויסבראָך פון די רוסיש־דייטשע קריג האָט זיך די לאַגע פון די בעכעווער יידן פאַרערגערט. גזירות נאָך גזירות זענען אַרויסגעגעבן געוואָרן. איינע פון די שווערע גזירות איז געווען דער באַפעל אַז אַלע יידן דאַרפן אָפּגעבן זייערע פוטערס. אַ ייד האָט נישט געטאָרט טראָגן קיין פוטער. דער באַפעל איז געווען מען זאָל צושטעלן אַלע פוטערס צום יודנראַט. פאַרשטייט זיך, אַז דער באַפעל איז אויסגעפירט געוואָרן הונדערט פראָצענטיק. יידן האָבן אַלעס אָפּגעגעבן. אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז מען געקומען אָפּנעמען די פוטערס. עס איז אָבער נישט אָפּגעגאַנגען גלאַט, קיין שום באַפעל איז נישט אָפּגעגאַנגען גלאַט פאַר יידן. ביי דעם ענין פון די פוטערס זענען געפאַלן קרבנות. דער יודנראַט איז געווען אין דעם הויז פון פסח סטאָלער. די זשאַנדאַרמעריע איז אַריין אין יודנראַט און האָבן זיך געווענדעט צו ניסענבוימען: „האָבן שוין אַלע יידן אָפּגעליפערט די פוטערס?" — „יאָ", — האָט ער געענטפערט. — „ביסט דו פאַראַנטוואָרטלעך?" — „יאָ," — האָט ער געזאָגט. — „מיר וועלן זוכן." זיי זענען נישט ווייט געגאַנגען זוכן. אויפן צווייטן שטאָק האָט געוווינט יענקל צוקערמאַן, אַ פוטער סוחר. זענען זיי אַרויף צו יענקל צוקערמאַן און האָבן דאָרט עפּעס געפונען, זיי האָבן אים גלייך גענומען מיט זיך און אויף דעם וועג, וואָס גייט פון בעטאנצי (?) אים געשאָסן. יענקעלע צוקערמאַנס פרוי האָט מען אויך געשאָסן. זי איז געגאַנגען אַ קליין קעלנערל, אַ פוטערנעם קעלנערל, און דאָס איז אויך געווען אַ חטא... שפּעטער איז מען געגאַנגען פאַנגען נאָך יידן, און איינער פון די, איז געווען מאיר לוסטמאַן. ווער געדענקט נישט מאיר לוסטמאַן אין די יאָרן פון בלי? ער האָט צוערשט באַצאָלט פאַר די דריי קוילן וואָס מען האָט אים שפּעטער אַריינגעשאָסן. דאָס שטעטל איז געווען איינגעהילט אין טרויער.

דאָס יאָר 1942

דאָס יאָר 1942 איז געווען אַמשווערסטן אין שטעטל ביי אונדז און אויך אין אַלע אַרומיקע שטעטלעך. יעדער חודש, יעדע צווייטע חדשים, פלעגן אַראָפּקומען געסטאַפּאָ־לייט, איבערלאָזן אַ באַפעל מען זאָל צוגרייטן פאַר זיי אַ געוויסע סומע געלט, זיי וועלן קומען צוריק אין אַ וואָך צייט. דאָס שטעטל איז געוואָרן אויסגעשעפּט, עס איז שוין נישט געווען קיין מיטלען מער. און יעדער האָט געפרעגט די זעלבע שאלה: נו, וואָס וועט זיין ווייטער?

נאָכדעם ווי די מאַטעריעלע לאַגע פון די יידן האָט זיך שטאַרק געענדערט

צום שלעכטן, האָט מען אָנגעהויבן זוכן פאַרשידענע וועגן צו פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט. אַ סך יידן האָבן געהאַט באַציאונגען מיט די פויערן, פלעגן זיי זיך אַרויסכאַפּן אין די דערפער אַריין אום צו ברענגען אַביסל פּראָדוקטן. מען פלעגט זיך דאַביי איינשטעלן דאָס לעבן, ווייל מען האָט נישט געטאָרט אַרויסגיין פון שטעטל. דער הונגער אָבער רעכנט זיך נישט מיט קיין געפאַר, און יידן זענען טאַקע געפאַלן אויף דעם וועג אין דאָרף, אָדער אויף דעם וועג צוריק פון דאָרף. איינער פון זיי איז געווען חיים שיע ראָזענבערג (איך געדענק נישט דעם צווייטן נאָמען, נאָר זיין טאָכטער האָט געהייסן דינה). פון דאַן אָן איז שוין קיין ייד נישט אַרויסגעגאַנגען הינטער דער שטאָט.

דער טויט־שרעק וואָס האָט געהאַנגען איבער אונדז איז געווען אַ סך ערגער פון דעם טויט אַליין. טאָג און נאַכט, אַזוי ווי עס שטייט געשריבן: „בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר מפחד לבבך אשר תפחד וממראה עיניך אשר תראה״ — אין דער פרי ווען זאָגן הלוואי זאָל שוין קומען דער אָוונט און אין אָוונט ווען זאָגן הלוואי זאָל שוין קומען דער פרימאָרגן פון מורא, וואָס דו וועסט מורא האָבן און פון דעם וואָס דו וועסט מיט דיינע אויגן זען. אַזוי איז דאָס געווען ביי אונדז. עס איז געקומען דער טאָג, האָט מען געבעטן אויף דער נאַכט, איז געקומען די נאַכט, האָט מען געבעטן אויף דעם טאָג.

מיר גייען צו צוואַנגס־אַרבעט

אין דער שווערער לאַגע וואָס עס האָט זיך געשאַפן איז די צוואַנגס־אַרבעט געווען אַ צושפּיל. די דאָזיקע אַרבעט איז באַשטאַנען פון גיין אויף די שאָסייען און טרייבן דעם שניי. דאַביי זענען שלעגערייען געווען אַ גאַנץ פּשוטע טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. אָנפאַנגס ווינטער האָט מען געקאָנט שיקן עמעצן אַנדערש צו דער אַרבעט, אַ פאַרטרעטער; מיינסטנס זענען די פאַרטרעטער געווען פּליטים, וואָס האָבן געוואָלט פאַרדינען אַ פּאָר זלאָטעס. אָבער שפּעטער האָט מען שוין נישט געקאָנט, יעדער איינציקער האָט געמוזט אַליין גיין אַרבעטן.

איינמאָל ווען מיר זענען געשטאַנען אויף דעם שאָסיי אין די שנייען, זענען צוגעקומען גויים און האָבן זיך געריצט מיט אונדז יידן. איז אַרויס שמואל רוזנער (מען פלעגט אים ריפן שמואל מערדער ביי אונדז), און האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט די גויים. עס איז אויף זיי געפאַלן ממש אַ פּחד פאַר אים, ווי ער איז געשטאַנען און פאַרטיידיקט אַלע יידן. טרויעריק איז אָבער געווען דער סוף פון

שמואלן; ער איז געהרגעט געוואָרן צוזאַמען מיט זיינס אַ פריינד שלום מאַרקרייך און אַ פרוי פון לאָדזש, צוליב די פרוי, וואָס איז נישט געווען איינגעמאָלדן אין בעכעווע און האָט געהאַט אָנגעגעבן אַן אַדרעס, אַז זי וווינט ביי שלום מאַרקרייך, ביי שמואל רוזנער. די געסטאַפּאָ איז געקומען און האָט זיי אַלע דריי גענומען, אַוועקגעפירט אויפן וועג צו בודנערן, און דאָרט אין פּאַסע געהרגעט.

אַ מאָל איז געווען אַ פאַל, ווען געסטאַפּאָ־לייט האָבן זיך אַריינגעריסן אין יודנראַט און האָבן גענומען שלאָגן די מענטשן דאָרט. אַלע זענען זיך צעלאָפן, נאָר שיעלע לובעלסקי, דער סעקרעטאַר, איז געבליבן. האָבן זיי אים אַזוי צע־הרגעט, אַז ער איז געלעגן כמעט דריי חדשים קראַנק, ביז ער איז צו זיך געקומען.

ווען מען האָט אויפגעשטעלט מיידאַנעק, דעם באַוווסטן לאַגער לעבן לובלין, האָט מען געכאַפּט אַ סך בעכעווער יידן און אַוועקגעשיקט זיי דאָרט אויף אַרבעט, אויפשטעלן באַראַקן. אַ סך פון די יידן זענען איבערהויפּט נישט צוריקגעקומען.

עס איז אפשר כדאי צו דערמאָנען דאָ דעם משומד, וואָס איז געווען אין דער לובלינער פּאָליציי און האָט אָנגעפירט מיט אַ לאַגער אין לובלין. געהייסן האָט ער דוכט זיך מיר דאַווידזאָן. פאַרשטייט זיך, אַז דער שמד האָט אים אויך נישט געהאָלפן צום סוף, אָבער אין אָנהויב האָט מען אים געגעבן אָנצופירן מיט דעם לאַגער אויף דער בראָוואַרנע. פון דעם לאַגער האָט מען גיפירט יידן אויף פאַרשידענע צוואַנגס־אַרבעטן אין לובלין. אַממייסטן האָבן געליטן די פּליטים, ווייל זיי האָבן נישט געקאָנט זיך אויסקויפן, אויך נישט אַנטקעגנשטעלן.

איינמאָל איז אַרויס אַ פאָדערונג צוזושטעלן שניידערס כדי זיי זאָלן פאָרן קיין לובלין סאָרטירן פוטערס. פאַרשטייט זיך, אַז נישט אַלע האָבן געוואָלט זיך צושטעלן. אמת, מען האָט זייער פּראָפּאַגאַנדירט אויף גוט, אָבער מען האָט שוין געוווּסט וואָס הייסט דייטשע פּראָפּאַגאַנדע. סוף־סוף האָט מען זיך צוגעשטעלט. איך בין אויך געווען צווישן די. מען האָט אונדז געפירט אויפן לאַגער ראַשקעוויטש אין לובלין, ווו עס איז געווען די פאַבריק פון אַעראָפּלאַנען. עס איז שווער צו באַשרייבן דעם קבלת פנים, וואָס מיר האָבן דאָרט באַקומען. אין לאַגער זענען געווען אַ סך באַראַקן און פון דאָרט איז מען געגאַנגען בויען מיידאַנעק. אין עטלעכע באַראַקן האָט מען סאָרטירט פוטערס, מען האָט אויך צעטרענט פאַר־שידענע אָנטועכץ, וואָס מען האָט גערויבירט ביי יידן. איך האָב געאַרבעט ביי די פוטערוואַרג, סאָרטירט. סאָרטירנדיק פוטערס, שטריימלען, האָב איך געלייענט פאַרשידענע נעמען. איך נעם אַ פוטער אין די הענט און לייען: הענדל ערלינגער.

איך האָב זיך פאַרטראַכט — אַ שטאַרקער קלאַפּ פון אַ ס.ס.־מאַן האָט מיך אויפגע־וועקט און געהייסן לויפן. עס איז פאַרביי דער טאָג. ווינציק מענטשן זענען אַרויס פון דעם לאַגער; אַלע זענען געבליבן דאָרט און געגאַנגען שפּעטער קיין מיידאַנעק. מיר האָט געגליקט עפּעס אַ מזל...

זייענדיק אין לאַגער האָט מען איינמאָל געברענגט לובלינער יידן, האָבן מיר זיי געפרעגט: „וואָס איז געשען?" — „אָט דאָס איז די ליקווידאַציע" — האָבן זיי געזאָגט. — „מיר האָבן באַצאָלט גרויסע סומען געלט מען זאָל אונדז אַריינ־נעמען אַהער און נישט פאַרשיקן ערגעץ אַנדערש. מען האָט אונדז געזאָגט, אַז דאָ איז די עקזיסטענץ". זיי האָבן אונדז דערציילט ווי מען האָט אויפגעברענגט דעם געטאָ. ווייניק יידן זענען געבליבן קאָנצענטרירט אויף מיידאַן 10, מיידאַן טאַטאַרקע האָט מען עס גערופן. געציילטע יידן זענען דאָרט געבליבן פון לובלין.

אין אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז גענומען פון דעם לאַגער און געפירט אין אַ באָד אַריין. די פירער זענען געווען אוקראַאינער, זיי האָבן געהערשט דאָרט. אויף דעם וועג האָט מען נישט געטאָרט רעדן קיין וואָרט. מען האָט אונדז אַדורכ־געפירט דורך דער גאַנצער ליוואַרטאָווסקע גאַס, אָבער קיין ייד האָט מען שוין נישט געזען, אַ חוץ עטלעכע יידישע פּאָליציאַנטן. אין באָד האָט מען ביי אונדז צוגענומען אונדזער אָנטועכץ און מען האָט אונדז געגעבן אַנטועכץ פון לאַגער. אַ טאָג שפּעטער בין איך אַנטלאָפן פון דעם לאַגער.

עס האָט זיך צוגערוקט יום־טובים צייט פון 1942. מיר האָבן אָפּגענומען גרוסן פון אַרום בעכעווע, אַז פאַרשידענע שטעטלעך ווערן אַריינגעיאָגט אין צענטערן און פון דאָרט פירט מען זיי אַוועק, נישט אויף נייע אַרבעטס־פּלעצער, נישט אויף נייע איינוווינס־שטעלן, נאָר נאָך... מיידאַנעק, נאָך סאָביבור, נאָך טרעבלינקע, נאָך טראַווניק.

די אויסזידלונג צום פאַרניכטונג

עס איז געוואָרן קלאָר פאַר אונדז, אַז מיר שטייען פאַר אויסזידלונג, און מיר האָבן זיך געגרייט. וואָס הייסט געגרייט? מען איז געשטאַנען אויף דער וואַך צו געבן האַסלעס, ווען מען וועט הערן אויטאָבוסן קומען באַלאַגערן דאָס שטעטל, כדי די מענטשן זאָלן זיך באַהאַלטן.

ראש השנה האָבן מיר געדאַוונט, געבעטן הילף פון הימל... נאָך יום כיפור, עס איז געווען ביינאַכט, דינסטיק אויף מיטוואָך, האָבן מיר געהערט אויטאָבוסן פאָרן. זיי זענען אָנגעקומען זייער שטיל, מיט קליינע ליכט, אַרויפגעפאָרן אויף

דער ניווע, און אַראָפּ באַלאַגערנדיק דאָס שטעטל פון אַלע זייטן. אויף די דעכער זענען געשטאַנען דייטשן און אָנגעפירט מיט דער גאַנצער אַרבעט. דאָס איז נאָך נישט געווען קיין אויסזידלונג — נאָר אַ פאָרצוג, אַ לאַפּאַנקע. מען האָט געכאַפּט וועמען מען האָט געקאָנט. ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, האָט מען געהערט קלאַפּן פון קוילן, און מען האָט אָנגעהויבן אַרויסשלעפּן מענטשן און אַרויסטרייבן אויפן מאַרק. אַ סך זענען געלעגן באַהאַלטן, אָבער מ׳האָט זיי געפונען און אַרויסגעשלעפּט און אויף דעם אָרט דערשאָסן. איינע אַ פרוי, שימעלע שוסטער, שימעלע שפּיגלס, האָט זיך באַהאַלטן אונטער דעם בעט, האָט מען זי געפונען און דערשאָסן. אברהם ערליך, חיים דודלס זון, איז געווען קראַנק, האָט ער באַשלאָסן ער וועט זיך נישט צושטעלן; מען האָט אים געפונען און דערשאָסן. פון די פּליטים זענען געווען צוויי שוועסטער, עלטערע פרויען, וואָס זייערע מענער זענען אַמאָל געווען אין דייטשלאַנד גרויסע פּערזענלעכקייטן; האָבן זיי באַשלאָסן זיך נישט צושטעלן, נו האָט מען זיי אויך געשאָסן. מען האָט דעם טאָג אויך געשאָסן פּרץ קעלערשטיין. משהלע קליימאַן איז נישט געווען זיכער אויב זיי שטייען אויף די דעכער, איז ער געלאָפן ביז צו קאַליצקין און לעבן קאַליצקין איז ער דערשאָסן געוואָרן פון אַן אוקראַינער. דעם גאַנצן טאָג האָט מען געהערט נאָר שיסן און שיסן.

פון פריערדיקע געשעענישן האָט מען געוווּסט אַז מען כאַפּט מענער, נישט פרויען, אָבער אין דעם מיטוואָך, אין דעם שוואַרצן מיטוואָך, האָט מען צוגענומען אויך פרויען און מיידלעך ביז 16 יאָר. עס זענען געווען פאַלן, אַז פרויען זענען געגאַנגען מיט קינדער, האָט מען די קינדער פון זיי צוגענומען, אָדער די פרויען האָבן אַליין אַוועקגעגעבן די קינדער עמעצן אַנדערש, און זיי אַליין זענען אויך אַוועק אויף דעם פּלאַץ. די אַלע וואָס זענען געווען אויפן פּלאַץ האָט מען אַרויפֿגעזעצט אויף אויטאָבוסן און אַוועקגעשיקט קיין בעלזשעץ, לעבן לובלין.

נאָכדעם ווי עס האָט זיך אַביסל איינגעשטילט און די נאַכט איז צוגעפאַלן, האָבן מענטשן אָנגעהויבן אַרויסקריכן פון זייערע באַהעלטענישן. מען האָט זיך אָנגעהויבן אַרומקוקן און זוכן אייגענע, ווער, וואָס, ווען... עס זענען געלעגן הרוגים, מען קען זאָגן אין די צענער, אין יעדן הויז. די אַלע הרוגים האָט מען צומאָרגנס, דאָנערשטיק, אַרויסגעפירט אויף דעם בית הקברות און אין איין קבר מקבר געווען.

אָבער מיט דעם האָט זיך נאָך גאָרנישט געהאַט דערליידיקט, ווייל די דייטשן האָבן איבערגעלאָזט אַ באַפעל, אַז ביז זונטיק פרי, 10 אָדער 11 אַזייגער, טאָר

זיך קיין איין ייד נישט געפינען אין בעכעווע, אַלע מוזן אַרויספאָרן קיין בעלזשעץ. נישט וויסנדיק וואָס צו טאָן, האָט מען אָנגעהויבן לויפן איינער צום צווייטן — וואָס זאָל מען טאָן? ווו זאָל מען גיין? ווי וועלן קאָנען אַזויפיל יידן אַריין אין אַזאַ קליין שטעטעלע ווי בעלזשעץ, וואָס דאָרט האָבן שוין פון פריער געוווינט אַ פּאָר טויזנט יידן? אויף די אַלע שאלות איז קיין ענטפער געווען. איין זאַך איז יאָ געווען קלאָר — מען מוז פאַרלאָזן בעכעווע. די גויים, וואָס האָבן שוין געוווסט אַז מיר מוזן אַוועק, זענען שוין געווען גרייט כלומרשט צו קויפן דאָס יידישע גוטס, נישט קויפן, פאַרשטייט זיך, נאָר טאַקע נעמען, ראַבעווען, זיי וועלן דאָך מוזן סיי־ווי־סיי אַלעס איבערלאָזן. דאָס זענען געווען די נעכטיקע „גוטע״ שכנים, די גוטע גויים, אומשטיינס געזאָגט!... ווי ווערט דאָרט געזאָגט אין איכה: „ראוה צרים שחקו על משבתיה״ — די פיינט האָבן געזען און האָבן זיך אויס־געלאַכט אויף איר בראָך. דאָס האָבן מיר געפילט דאָ.

אָבער עס איז נישט געווען וואָס צו טאָן, מען האָט אָנגעהויבן זיך איינפּאַקן, אומשטיינס געזאָגט איינפּאַקן. וואָס האָט מען שוין געקאָנט מיט זיך מיטנעמען? פורן איז געווען שווער צו קריגן, האָבן זיך צונויפגעפורט 2—3 משפחות און געדונגען אַ פור, מען זאָל קענען אַוועקפאָרן בכדי זונטיק אין דער פרי שוין זיין אויסער דעם שטעטל.

דעם טאָג איז שווער צו פאַרגעסן. אויסגעשטעלטע שורות יידן, גרעסטער טייל רואינירטע משפחות, מיט זייער ביסל קליין אָרעמקייט, וואָס איז נאָך געבליבן נאָך די ראַבירונגען, גרייט זיך צו לאָזן אין וועג אַריין קיין בעלזשעץ. פורן, פורן רירן זיך אַרויס אויף דעם מענדעראָוויצער וועג, אַ סך גייען צו פוס נאָך די פורן, פאַרצאָגטע און פאַרצווייפלטע, קעגן דעם באַשטימטן גורל...

אין בעלזשעץ

מען איז אָנגעקומען קיין בעלזשעץ. עס איז געווען זייער, זייער ענג, עס איז נישט געווען ווו אַריינצוגיין, ווו דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. נאָך דריי טעג האָט זיך ווידער דאָ אָנגעהויבן די זעלבע געשיכטע ווי אין בעכעווע אין דעם שוואַרצן מיטוואָך. עס זענען אָנגעקומען אויטאָמאָבילן... די בעלזשעצער איינ־ווינער האָבן זיך געהאַט באַוואָרנט אין באַהאַלטעכישן, אָבער די פּליטים — זיי זענען געווען די קרבנות, די ערשטע קרבנות פאַרשטייט זיך, די אַנדערע זענען געווען די בעלזשעצער.

מען האָט זיך צוגעשטעלט אויף דעם פּלאַץ און מען האָט אַלע צוגענומען. אַ סך זענען געהרגעט געוואָרן אויף דעם אָרט.

ווען איך בין אַרויס פאַרנאַכט פון באַהעלטעניש מיט מיינע צוויי ברידער, האָבן מיר געפונען דעם גרויסן חורבן. מיר זענען געגאַנגען זוכן באַקאַנטע, אַ לעבעדיקן מענטש, מיר האָבן קיינעם נישט געפונען. נאָכער האָט זיך אַרויסבאַוויזן שמחה, בערל צוקער, מרדכי קילערשטיין מיט שרה ערליך, משה ערליכס אַ שוועסטער. האָבן מיר געטראַכט וואָס צו טאָן? אַרומדרייען זיך איז געווען אַ מורא, בלייבן איז געווען אַ סכנה, ווו גייט מען, וואָס טוט מען?

מיר האָבן פּרובירט זוכן וועלכע עס איז נישט אינפאָרמאַציע, ווייל מען האָט געזאָגט, אַז בעלזשיצער יידן זענען געבליבן לעבן, אָבער מיר האָבן זיי נישט געזען. די זעלבע נאַכט זענען מיר געלאָפן אַ פּאָר קילאָמעטער נאָך בעלזשיץ, אין אַ וואַלד. מיט אונדז איז געווען אַ יינגל פון 14—15 יאָר, אַ בעלזשיצער. האָבן מיר אים געבעטן ער זאָל צוריקגיין און זען אפשר וועט ער עפּעס געוווּיר ווערן. ער איז געגאַנגען און האָט געהערט, אַז עס איז דאָ אַ פאַראָרדענונג פון דער זשאַנדאַרמעריע, אַז יעדער ייד וואָס איז געבליבן לעבן דאַרף גיין צופוס קיין מענדערעוויץ צו דער באַן...

מיט אַ טאָג פריער, אין בעלזשיץ, האָבן זיך געטראָפן פאַרשידענע מענטשן און מען האָט גערעדט, וואָס וועט זיין דער סוף פון דעם אַלעם. האָט איטשע מענדל דער מלמד געזאָגט: „איך בין שוין אַן אַלטער מענטש, אָבער איר זענט דאָך יונגע, וואָס טוט איר דאָ? עס זענען דאָ וועלדער — לויפט! גייט! טוט עפּעס!" דער געדאַנק האָט שוין אַרומגעשוועבט פון לאַנג, און מער האָט פּרובירט עפּעס אָרגאַניזירן, פאַרבינדן. מיר האָבן זיך געווענדעט צו יצחק הימלעפאַרב, זעען, אפשר. ער איז דאָך געווען אַ מאָל אַ פירער פון „הנוער הציוני". מעגליך אַז יצחק האָט געהאַט אין געדאַנק עפּעס צו טון. אָבער... מען האָט אים געשאָסן אין דעם טאָג פון אויסזידלונג.

די יידן וואָס מען האָט געפירט צופוס זענען אָנגעקומען צו די וואַגאָנען מיט כלאָראָפאָרם, און דאָרט האָט מען זיי אַריינגעשטופּט צו 100—150 מענטשן אין אַ וואַגאָן. ווען עס איז געקומען צו דודל הימעלבוים ער זאָל אַרויפגיין, האָט ער געזאָגט, אַז ער גייט נישט, ער וועט שטאַרבן דאָ. מען האָט אים נאָכאַמאָל געפרעגט און ער האָט ווידער געזאָגט, אַז ער גייט נישט. איז צוגעגאַנגען אַ זשאַנדאַרם און האָט אים געשאָסן פאַר די אויגן פון אַלע בעכעוער, וואָס זענען דאָרט געווען.

אין פּיוסק און אין באַהעלטעניש

עס איז געווען אַ באַפעל, אַז די יידן, וואָס זענען געבליבן לעבן נאָך דער אויסזידלונג זאָלן גיין נאָך פּיוסק. ווי איך האָב שוין געזאָגט, די זעלבע נאַכט האָב איך געטראָפן בערל צוקער, דעם העלדישן בערל. האָב איך צו אים געזאָגט: „בערל, איך וויל גיין אין וואַלד אַריין, עפּעס טאָן." — „דו נאַרישער מענטש," — האָט ער געזאָגט — „די דייטשן זענען אין סטאַלינגראַד, גייסט דו זיין אַ גרויסער העלד?" איך האָב נישט געהאַט וואָס צו ענטפערן. דאָך האָב איך זיך געטראַכט, במקום איך זאָל גיין צום טויט, זאָל דער טויט קומען צו מיר. איך מיט נאָך צוויי ברידער, אויך שלמה גערשאָנאָווס (?) קלענערער זון אהרון, און אַ סך יידן פון אָסמעליץ, פון מענדראָוויץ, האָבן זיך פאַרנומען און געלאָזט אויף דעם וועג קיין פּיוסק. אויפן וועג האָבן מיר געהאַט פאַרשידענע צרות, מען האָט אונדז געוואָלט ראַבירן דאָס וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט אויף זיך. מיר זענען דאָך צוגעקומען צו פּראַווניק און איבערגענעכטיקט אין דאָרף. עס איז צוגעקומען אַהרעלע און האָט געבעטן מיר זאָלן העלפן באַהאַלטן דאָס גאָלד וואָס ער האָט געהאַט מיט זיך, פולע קעשענעס אָנגעשטאָפּט מיט גאָלד, אוירנגלעך, זילבער. מיר האָבן אים געהאָלפן.

איך האָב זיך אַרומגעקוקט: איך מיט צוויי ברידער... — און דאָ גייען מענטשן זוכן ווי צו באַהאַלטן רייכטום, זייער האָב־און־גוטס, דאָס איז אַ געפערלעכער וועג צו גיין צוזאַמען מיט זיי...

אין דערפרי זאָגט צו אונדז אַ פויער: „אפשר איז דאָ ביי אייך שניידערס?" — „יאָ, עס איז דאָ." — „אפשר ווילט איר אַרבעטן?" — „יאָ." דער גוי האָט אונדז אַריינגענומען און מיר האָבן געאַרבעט ביי אים 3—4 טעג. נאָכדעם האָט ער אונדז אַרויסגעוואָרפן. מיר האָבן נישט געהאַט וווהין צו גיין. האָט מען אונדז געזאָגט, אַז עס איז דאָ פאַראַן שטיין־האַקערייען און מען קאָן זיך באַהאַלטן אין אַ גרוב דאָרטן. האָבן מיר טאַקע אַזוי געטאָן. מיר האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן, אָבער די צווייטע נאַכט האָבן מיר שוין מורא געהאַט דאָרט צו בלייבן, ווייל דער גוי קאָן אונדז מסרן. מיר האָבן זיך אַזוי אויסבאַהאַלטן דאָ און דאָרט ביז דעם נייעם יאָר 1943.

מיר גייען צו די פּאַרטיזאַנער

די זעלבע צייט האָבן מיר געהערט אַז אַרום דער געגנט זענען דאָ יידישע פּאַרטיזאַנען, און זיי געפינען זיך אין די גווישיצער וועלדער לעבן בעראָווקע.

ווער, וואָס, ווען האָבן מיר נישט געוווּסט. מיר דריי האָבן דעמאָלס געאַרבעט ביי די גויים, אָבער נישט גענעכטיקט ביי זיי, מיר האָבן זיי נישט געטרויעט.

איינמאָל ביינאַכט זענען אַריינגעקומען פּאַרטיזאַנער צו דעם גוי ווו מיר האָבן געאַרבעט און האָבן געוואָלט אים ראַבירן. דער גוי איז געקומען צו אונדז בעטן, אַז מיר זאָלן אים אָפּהיטן. מיר האָבן געזאָגט די פּאַרטיזאַנער ווער מיר זענען. איך גיב אַ קוק — קושע (?) ערליך, חיים דודלס, שולץ (?) אַ זון איז דאָ, אַ בחור אַ העלד, אויך שמואל פעלטשערס זין — צוויי ברידער. זיי האָבן מיר שפּעטער דערציילט, אַז מענדל רייס טאָכטער איז מיט זיי. עס איז דאָ נאָך אַ גרופּע פון עטלעכע־און־צוואַנציק מאַן, און זייער באַזע איז אין וואַלד, אין אַ פאַרלאָזענעם בנין. מיר האָבן זיך גלייך פאַרבונדן און די זעלבע נאַכט זענען מיר אַוועק צו זיי. אַלע זענען געווען באַוואָפנט מיט געווער, ביקסן. איינער פון די אָנפירערס איז געווען אַ קעלשעוויצער אָדער אַ בישטשיצער, די נעמען געדענק איך נישט גענוי. מיט זיי איז געווען אויך איינער אַ רוס, וואָס איז אַנטלאָפן פון געפאַנגשאַפט. מיר דריי האָבן נישט געוואָלט אַריינגיין צו זיי, ווייל מיר האָבן שוין מער געוווּסט די לאַגע ווי אַזוי זיך אויסבאַהאַלטן, אָבער מיר זענען געבליבן מיט זיי אין פאַרבינדונג.

אין ניי־יאָר האָבן מיר געאַרבעט ביי אַ געוויסן פּריץ, וואָס איז געווען אַנטלאָפן פון מזרח פּוילן. זיינס אַ זון איז אויך געווען איינער פון די פּאַרטיזאַנער פון דער „אַרמיאַ קראַיאָוואַ״, וואָס האָבן געהאַט די איינציקע אויפגאַבע צו כאַפּן יידן און זיי הרגענען.

די זעלביקע נאַכט זענען מיר געגאַנגען אין פּראַווניקער וואַלד, צווישןביידע זייטן פּראַווניק, אויף דעם וועג וואָס פירט קיין לובלין. פּלוצלינג הערן מיר: „הענט הויך! (אויף רוסיש). ווער זענט איר?״ ווי מיר האָבן זיך אַרומגעקוקט האָבן מיר געזען, אַז דאָס זענען אונדזערע חברה, נאָך אַ יידישע גרופּע פּאַרטיזנער פון די מענטאָווער וועלדער, אַממערסטן פון מיליטער־לייט, פּיאַסקער יידן. צווישן זיי זענען אויך געווען אשר־שלמה ביינישעס, יענקעלע, אַ ברודער־זון פון שלמה־ביינישעס, יענקעלע קלאָדער, דער זון פון שלום (?) קלאָדער, מיט אַ שוועסטער. אין דער נאַכט איז געווען אַ צוזאַמענרוף פון עטלעכע גרופּן אין מענטאָווער וואַלד. מיר האָבן דאָרט געטראָפן עטלעכע רוסן, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט אַלע גרופּן. די גרופּן זענען געווען צעטיילט צו 10 ביז 15 מאַן.

עס איז געווען מיט זיי איינער אַ לובלינער, וואָס האָט געהייסן העניעק. ער איז געווען אַ העלד.

אין מענטאָוווער וואַלד איז געווען אַ גרויסע גרופּע יידן, אַלטע וואָס האָבן שוין נישט געקאָנט האַלטן קיין געווער, מיט קינדער, פרויען, וואָס האָבן געלעבט פון דעם, וואָס די פּאַרטיזאַנער האָבן געבראַכט ביינאַכט צו עסן. ביינאַכט איז מען געגאַנגען זיך שאַפן עסן. דאָס איז געווען די ערשטע אויפגאַבע, בכדי זיך אויסצוהאַלטן. מיר האָבן געוווּסט, אַז דאָס וועט נישט האַלטן לאַנג, מען איז דאָך סוף כל סוף נישט מער ווי 50 קילאָמעטער פון מיידאַנעק. מיר האָבן געוווּסט, אַז די דייטשן וועלן דאָ זיכער אַראָפּקומען ווען נישט איז.

מיר האָבן זיך באַייטאָג אַוועקגעריקט פון דער באַזע. שפּעטער האָבן מיר געהערט שיסערייען אין וואַלד און מיר האָבן געוווּסט, אַז דאָס איז עס — די דייטשן זענען אַריין. זיי האָבן אַלע אויסגעשאָסן.

די זעלבע נאַכט זענען מיר דריי געגאַנגען אויף דעם אָרט זעען אפשר וועלן מיר עמעצן טרעפן. דער וועג פון מענטאָוווער וואַלד ביז דעם טראָוווניקער וואַלד, אויף דעם וועג פון לובלין אויף מענדאָוועץ, איז געווען בערך אַ 10—15 קילאָמעטער. מיר האָבן זיך געלאָזט גיין אויף דעם וועג. צוגייענדיק צום בישטשיצער וואַלד האָבן מיר געהערט שטאַרקע שיסערייען פון בישציץ. מיר האָבן אָפּגעוואַרט אַ צייט, געזוכט ווי זיך צו באַהאַלטן, ווייל אין די יונגע וועלדלעך זענען די בוימער זייער שיטער און עס איז שווער זיך באַהאַלטן, און דאָרט האָבן די דייטשן אויך געמאַכט איבונגען. אויפן צווייטן טאָג זענען מיר צוגעקומען צום זעלבן אָרט און מיר האָבן זיך דערוווּסט, אַז מען האָט אַלע אויסגעהרגעט. צווישן די געהרגעטע זענען געווען די בעכעווער שמואל ערליך, שולץ (?) אַ זון, מענדל רייס אַ טאָכטער, שמואל ביבערקליידס צוויי זין.

מען שלאָגט זיך מיטן געדאַנק: וווהין?

ווען מען האָט אַרויסגעגעבן דעם באַפעל, אַז מען דאַרף פאַרלאָזן בעכעווע, האָבן אַ סך יידן זיך געעצות, צו זאָלן זיי פאָרן קיין בעלזשיץ, קיין פּיוסק, אָדער קיין קרושניק. פאַרוואָס קרושניק? פּשוט, ווייל דאָרט איז דער באַפעל נאָך נישט געווען. האָבן זיך אַ סך דעצידירט צו פאָרן קיין קרושניק, אָדער קיין זאַקשוועק. קומענדיק קיין זאַקשוועק האָט מען געזען ווי קליין איז דאָס שטעטעלע, אָבער

מען האָט זיך דאָך איינגעקוואַרטירט ווי עס איז. צוויי טעג שפּעטער האָט מען אַרומגענומען דאָס שטעטל און מען האָט גענומען זוכן בעכעווער יידן, ווייל די בעכעווער יידן האָבן געדאַרפט זיין אין בעלזשיץ און נישט אין זאַקשוועק. די וואָס האָבן זיך באַהאַלטן, זענען ניצול געוואָרן לפי שעה, און די, וואָס מען האָט געכאַפּט, האָט מען דערהרגעט. דאַן האָט מען געשאָסן לייבצ׳י טויב מיט אַ זון, משה בעקער מיט אַ זון און אַנדערע (איך געדענק נישט די נעמען). נאָכער, ווי מען האָט אויסגעכאַפּט די בעכעווער יידן און זיי ליקווידירט, האָט מען געגעבן אַ באַפעל, אַז גאַנץ זאַקשוועק ווערט ליקווידירט און אַלע דאַרפן אַריבער קיין קרושניק. די בעכעווער, וואָס זענען נאָך געבליבן לעבן האָבן שוין נישט געזען קיין צוועק פאַר זיך אַריבערצופאָרן קיין קרושניק און זיי האָבן דעצידירט אַוועק צו די גויים. צווישן די זענען געווען די משפחות רייסעס, לעווענבוים, בראָון. זיי האָבן באַשלאָסן זיך צו באַהאַלטן אין דער געגנד פון בעכעווע. ווי עס איז נאָר געוואָרן טונקל זענען מיר אַלע אַוועק אין די וועלדער פון לעשני־צוווקע. ביינאַכט איז יעדער געגאַנגען זוכן זיין באַקאַנטן קריסט און זען אויב עס איז דאָ אַ מעגלעכקייט ער זאָל אים אויפנעמען. די רייסעס זענען געגאַנגען קיין קעלטשאַוויץ. איך מיט מיינע צוויי ברידער זענען אָנגעקומען קיין בעכעווע, און מיר זענען אַריין צו אַ געוויסן יוזעף גאַשטשעצקי. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט מורא, אָבער דאָך וועט ער אונדז אַרייננעמען פאַר אַ נאַכט. די נאַכט איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין 6 חדשים. ער האָט אונדז געהאַלטן אין די שווערסטע באַדינגונגען, ווייל עס איז נישט געווען מעגלעך צו זיין אין שטאָט ווו די שכנים זענען געווען איינער לעבן דעם צווייטן. לעבן אונדז איז געווען איינער אַ וואָינאַ־ראָוויטש, אַ שכן פון גאַשטשעצקי, און ער האָט געהאַלטן גענײדעס (?) אַ זון מיט אַ טאָכטער.

אין צווישנצייט, דאָס איז געווען פּאַזשדזשיערניק (אָקטאָבער), האָבן פאַרשי־דענע יידן אָנגעהויבן זיך באַווייזן אין בעכעווע, צוריק פון פּיוסק, בעלזשעץ און קרושניק. די גויים ווידער האָבן זיך פאַרנומען מיט הלשנות, ווייל מען האָט זיי צוגעזאָגט 2 קילאָ צוקער פאַר יעדן יידן וואָס זיי וועלן אַרויסגעבן. זיי האָבן געזוכט יידן ביינאַכט אין די פעלדער און זיי אַרויסגעגעבן. אַזוי האָבן זיי דער־ציילט אַז זיי האָבן געכאַפּט שמואל שעכטער, חיים דעם געלן, לייבוש הימלעבלום...

עס זענען אויך געווען יידן, וואָס האָבן זיך אַליין צוגעשטעלט צו דער זשאַנדאַרמעריע און געזאָגט „שיס מיר!" עס איז די מענטשן נמאס געוואָרן צו זיין נע ונד אָן אַן אויסזיכט זיך אויסבאַ־האַלטן, און זיי האָבן באַשטימט

ביי זיך בעסער צו פאַלן פון די הענט פון דער זשאַנדאַרמעריע, איידער פון די הענט פון די פויערן. אַזאַ פאַל איז געווען מיט שמואל בערישעס זון.

מען האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי גויים פאַר געלט, ביי איינצלנע, וואָס האָבן באמת געהאַט אַ גוט האַרץ, אָבער אַזעלכע זענען געווען יחידים. עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן טובעלע לעווענבוים מיט לייבטשע הימלעפאַרב. זיי זענען געזעסן בערך איבער אַ יאָר אין בעכעווע, נאָכער האָט מען זיי אויסגעגעבן, ווייל מען האָט מורא געהאַט זיי ווייטער צו האַלטן, און די פוילישע פּאַרטיזאַנער פון דער „אַרמיאַ קראַיאָוואַ" האָבן זיי צוגעפירט צו שעכטערס הויז און דערהרגעט. מען האָט אויך דערהרגעט שעבעלע פּיניעלעס. ער איז געזעסן מיט נאָך אַ בחור — איך געדענק נישט זיין נאָמען — אים האָט מען אויך געהרגעט. אברהמעלע לאָטערמאַן, פּערל לאָטערמאַנס אַ זון, איז געלעגן צוויי וואָכן אין אַ הונט־באַדע. מען האָט אים אַרויסגעשלעפּט פון דאָרט, אַוועקגעפירט צו דער זשאַנדאַרמעריע און געהרגעט. דער סך הכל איז, אַז איינצלנע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן.

דאָס יאָר 1943

דער ערשטער ווינטער אין די וועלדער. איין גרופּע פּאַרטיזאַנער זענען געפאַלן, אומגעקומען, די צווייטע איז אַוועק, און מיט דער דריטער האָבן מיר נישט געהאַט קיין שום קאָנטאַקט. מיר זענען ווייטער געגאַנגען דריי. מיר האָבן געטראָפן נאָך צוויי יידן, בעכעווער, צוויי ברידער, איציק הערשס צוויי איינ־יקלעך. זיי זענען אויך גיך אומגעקומען.

דער ווינטער איז אַריבער און עס האָט זיך צוגעריקט דער זומער. מען איז געגאַנגען ווייטער אין די וועלדער זוכן קאָנטאַקט. זומער איז געווען פאַר־שטענדלעך לייכטער אין די פעלדער. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין אין דער בעכעווער זייט, הערן וואָס טוט זיך דאָרט. מיר האָבן געהערט, אַז די גרופּע פּאַרטיזאַנער פון יענקל קליינמאַן געפינט זיך אין דער בעכעווער זייט. קודם כל האָבן מיר געזאָרגט זיך צוכאַפּן צו אַ פּלאַץ ווו מען קאָן נעכטיקן. האָבן מיר זיך צוגעכאַפּט צו בודנערס וועלדל, דער זאַגאַיניק, ווי מען רופט עס. דאָרט האָבן מיר געוואַרט אַ טאָג ביז מיר זענען צוגעגאַנגען צו דעם ערשטן פויער. אָנגע־קלאַפּט ביי אים און געזוכט וואָס נישט איז עפּעס אינפאָרמאַציע. דער גוי האָט אונדז געזאָגט, אַז עס קומט דאָ איינע, אַ מיידל, לאה הייסט זי. זי קומט אַמאָל בעטן אים ער זאָל איר פאַרקויפן אַ קילאָ ברויט. מיר האָבן געבעטן דעם גוי, אַז ווען זי וועט קומען, זאָל זי דאָ וואַרטן אויף אונדז ביז די און די שעה.

די צווייטע נאַכט — לאה האָט געוואַרט. דאָס איז געווען לאה קליינמאַן. די פרייד איז געווען גרויס, אירע נאָך מער ווי אונדזערע. מיר האָבן איר געפרעגט וואָס הערט זיך, וואָס טוט זיך דאָ, ווער איז דאָ? האָט זי אונדז דערציילט, אַז זי ליגט דאָרט ווייט, אויף אַ פעלד פון בוריקעס, מיט ברוך העכטמאַן, מוישקעס אַ זון, מוישקע גאַרבערס אַ זון; אַז אין לעשניצוווקער וואַלד געפינען זיך בעכעווער יידן, וואָס די גויים האָבן זיי אַרויסגעיאָגט, ווייל זיי ווילן זיי מער נישט האַלטן; דאָרט געפינט זיך משה ערליך און יצחק טראבינער. מיר האָבן זי געבעטן זי זאָל אונדז מיט זיי פאַרבינדן.

אין די קליינע וועלדלעך פון לעשניצוווקע איז געווען אַ סכנה צו זיין, דאָך האָבן מיר באַשלאָסן זיך טרעפן דאָרט מיט די יידן. מיר זענען געקומען אין וואַלד אַריין און מיר האָבן דאָרט געטראָפן: פסח דיאַמענדס אַ שניר, חיים דיאַמענד — נישט דער זעלבער ווי אין בעכעווע! — חיים דיאַמענדס פרוי, דיאַמענדס ברודער בערעלע, אסתר גרשונס פאַמיליע, יאָסל זאַנענשיין פון לאָדזש, און צוויי זין זיינע. זיי זענען געזעסן און געגעסן קאַלטע אָפּגעקאָכטע קאַר־טאָפל. — וואָס טוט איר דאָ? ווי נאָך לעבט איר? האָבן זיי דערציילט, אַז זיי זענען דאָרט ווייל די גויים ווילן זיי מער נישט באַהאַלטן. נאָר משה מיט יצחקן קענען זיך נאָך באַהאַלטן. ווען משה און יצחק זענען צוגעקומען, האָבן זיי געזאָגט צו אונדז „קומט מיט אונדז". מיר האָבן זיי דערציילט וואָס מיר טוען און ווי מיר לעבן, ווייל עס איז זייער געפערלעך זיך אָנצוטרויען אין אַ גוי. מיר האָבן באַשלאָסן גיין אונדזער וועג און האָבן זיי איבערגעלאָזט.

זייענדיק אין וואַלד, האָבן מיר געהערט אַז מען האָט זיי אַלע געפונען אין לעשניצער וואַלד און אויסגעשאָסן, עטלעכע־און־צוואַנציק מענטשן. איך האָב זיך דערוווּסט, אַז פסח דיאַמענדס צוויי טעכטער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן, האָב איך זיך געטראָפן מיט זיי. די גאַנצע משפחה איז אומגעקומען. אַ פּאָר טעג שפּעטער זענען מיר געוויר געוואָרן, אַז דאָרט איז געווען גדליהו בלעכערס אַ זון, אויך דער זון פון שלמה זייגמאַן.

איינמאָל האָבן באַשלאָסן מיינע צוויי ברידער צוריקגיין אויף די מענדאָוויצער וועלדער, און איך אַליין בין געבליבן מיט לאהן. באַלד פרימאָרגן האָבן מיר געהערט אַ געפערלעכע שיסעריי איבער דעם גאַנצן וואַלד. מיר זענען שוין געווען צוגעוווינט מיט שיסערייען, און איך האָב נאָך באַוווּנדערט לאהן ווי זי האָט זיך געהאַלטן. די שיסעריי איז געווען אַ שטאַרקע: אַרטילעריע, מאַשין־געווער, און בילעריי פון הינט. מיר זענען געלעגן אַזוי, געביטן אונדזערע פּאָזיציעס יעדעס

מאָל, אַ גאַנצע טאָג. איך האָב געהערט, אַז די הינט־בילעריי דערנענטערט זיך נישט און דאָס שיסעריי דרייט זיך אויף פאַרשידענע זייטן, איז געוואָרן אַ ביסל גרינגער. איבעריק צו זאָגן, אַז מיר האָבן נישט געגעבן קיין צייכן פון לעבן. שפּעטער זענען מיר געגאַנגען צו ברוכן, וואָס איז געווען באַהאַלטן ביי אַ גוי. דאָרט האָב איך איבערגעלאָזט לאהן און בין צוריקגעגאַנגען זיך טרעפן מיט מיינע ברידער.

בעכעווער יידן צענעמען בעכעווער הייזער

ווען מען האָט אויסגעזידלט פון בעלזשיץ, האָט מען דאָרט איבערגעלאָזט אַ קליינע טייל יידן, זיי זאָלן אַרבעטן. דאָס איז געווען אַ פאַרמאַכטער געטאָ, קיין פרעמדע יידן האָבן נישט געקאָנט אַריין. די יידן, וואָס זענען דאָרט געווען, האָבן געקראָגן ספּעציעלע דערלויבענישן דאָרט צו זיין. פון די מענטשן האָט מען אויסגעטיילט אַ גרופּע, צווישן זיי אויך עטלעכע בעכעווער יידן, ווי בעריש וועלטמאַן און אַנדערע (די נעמען געדענק איך נישט), און מען האָט זיי געשיקט קיין בעכעווע דאָרט צענעמען אַלע יידישע קליינע הייזער. די גרופּע איז געוואָרן איינגעקוואַרטירט אין בית המדרש. ווי די באַהאַלטענע יידן האָבן געהערט, אַז עס זענען נאָך דאָ אַ פּאָר יידן אין בעכעווע, האָט מען אָנגעהויבן אַרויסשיקן צעטלעך מיט פראַגעס, וואָס מען זאָל טאָן? צי קען מען אַריינקומען אין שטאָט, אָדער נישט? מיר אַליין האָבן געשיקט אַ צעטל מיט אַ קריסט און בערע שוועלטמאַן האָט צוריק געשריבן: „זיצט, די בעסטע דערלויבעניש איז צו זיצן באַהאַלטן."

אויך יאָסל בראַנד האָט אַרויסגעשיקט זיינס אַ שוועסטערס אַ זון, ער זאָל געוויר ווערן צי ער קאָן קומען. ער האָט באַקומען די זעלבע תשובה.

נאָכער, ווען מען האָט צענומען דאָס גאַנצע שטעטל, ווען עס איז שוין גאָרנישט געבליבן, האָט מען די יידן צוריקגעפירט קיין בעלזשיץ, און בעכעווע איז געבליבן ריין, אַפילו פון די יידישע הייזער. עס זענען שטיין געבליבן נאָר די גמויערטע הייזער.

לאהס רינג

זייענדיק אין וואַלד, האָט מיר לאה דערציילט, אַז זי האָט געגעבן אַ גוי

אַ גאָלדענעם רינג צו פאַרקויפן, און ער האָט עס איר נישט געוואָלט אָפּגעבן. איך בין געגאַנגען צום גוי און איך האָב עס אויפן אָרט פון אים צוריקגענומען. ער האָט געמאַכט אַרעש, און מיר האָבן זיך געמוזט אָפּטראָגן פון דאָרט. מיר זענען אַריבער אויף דער קעלטשאָוויצער זייט.

„כאַפּט די יידן, כאַפּט דעם ייד, הורראַ!"

אין אַ געוויסן אויפדערנאַכט, ווען מיר זענען אַרויס פון וואַלד נעמען עסן, האָבן מיר געהערט אַ שטאַרקע שיסעריי פון דאָרף אויף דער לעשניצוווקע, קעלטשאָוויצער קאָלאָניע. עס איז געווען איינגעפּירט אין די דערפער, אַז אויב עס איז אַ געפאַר פון פּאַרטיזאַנער, דאַרף מען נעמען קלינגען און אַלע גויים דאַרפן אַרויסגיין מיט העק און יאָגן די פּאַרטיזאַנער. מיר הערן אַ קלינגעריי און געשריי: „כאַפּט די יידן, כאַפּט דעם ייד, הורראַ!" מען קלינגט און מען קלאַפּט אָן אַן אויפהער.

איך האָב געוווּסט, אַז דאָס דאַרף זיין יענקל קליינמאַן מיט דער גרופּע, כאָטש איך האָב נישט געהערט פון זיי לאַנג. פּלוצלינג הער איך אַ שאָס — „אוי!" און עס ווערט שטיל. איך האָב מיך צוגעריקט אויף אַ בעסערע פּאָזיציע צו זען וואָס עס קומט פאָר, און איך זע: יענקל מיט נאָך 4 חברה. פרעג איך זיי: „וואָס איז געשען?" האָבן זיי מיר דערציילט, אַז זיי זענען געווען באַהאַלטן ביי אַ געוויסן גוי, אַ באַקאַנטער גוי פון זיינע עלטערן. דער גוי האָט געוואָלט אַרויסרייסן פון זיינע הענט די ביקס, און דאָס גאַנצע דאָרף האָט אָנגעהויבן זיך יאָגן נאָך אים. איינער פון די חברה, אַ לובלינער, גרין הייסט ער (ער לעבט היינט אין אַמעריקע), האָט אַרויסגעכאַפּט דעם רעוואָלווער און האָט אַוועקגעשאָסן דעם גוי. עס איז געוואָרן שטיל.

ווידער אַ נס, אָפּגעראַטעוועט פון טויט

איינמאָל, זייענדיק אין בודנערס זאַגאַיניק פון לעשניצוווקע, זענען מיר אַריין צו דעם גוי ווו איך האָב געהאַט געטראָפן לאהן, און געבעטן ביי אים זאַלץ. אַרויסגייענדיק פון אים, קומט אַן קעגן אונדז אַ שורה מענטשן מיט געווער, אַ 20 מאַן, איינער נאָך דעם אַנדערן. מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין וועג וווהין צוריק צוציען. מיר האָבן פּרובירט זיך מאַסקירן, אָבער עס האָט נישט געהאָלפן. איך האָב געקענט אַ סך פון זיי, בעכעווער און וואַרשעווער שקצים, וועלכע האָבן געלערנט מיט מיר אין שולע. — „ווער זענט איר?" —

„מיר באַהאַלטן זיך אויס, געגאַנגען דאָ אַרויסנעמען אַ ביסל קאַרטאָפל, אָפּקאָכן זיך עסן." זיי האָבן אָנגעהויבן אונדז אויספאָרשן מיט וועמען מיר קומען אין קאָנטאַקט, ווו באַהאַלט זיך אויס פּסח דיאַמענט, די משפּחה זיינע. מיר האָבן שוין געהאַט געהערט, אַז די גאַנצע משפּחה איז אומגעקומען. „ליידער," — זאָגן מיר — „ווייסן מיר נישט, אפשר ווייסט איר?" מען נעמט אונדז און מען גייט פירן אונדז צום שיסן. דאָס זענען געווען די, וועלכע האָבן אויסגעהרגעט אין לעשניצוווקע אַלע יידן, פּוילישע מיליטער־לייט פון דער „אַרמיאַ קראַיאָוואַ".

עס איז געשען אַ נס, מיר האָבן פּשוט געהאַט מזל. אויף דעם וועג האָט זיך אָנגעהויבן אַ וויכוח ווער פון זיי וועט אויספילן דעם טויט־אורטייל, ווער וועט שיסן. זיי האָבן אַזוי לאַנג דיסקוטירט, ביז עס האָט אָנגעהויבן טאָגן. — „אַנטלויפט, גייט ווייטער!" — האָבן זיי געזאָגט. מיר זענען געראַטעוועט געוואָרן אויך דאָס מאָל.

עס זענען געווען מערערע פאַלן אַזעלכע פון די „העלדן" קעגן יידן. זיי זענען נישט געווען העלדן קעגן די דייטשן.

אין דעם דאָרף אָסאָווע

איינמאָל זענען מיר געגאַנגען אין דעם דאָרף אָסאָווע אויפן וועג אַלשעוויץ. דאָרט האָט מיין ברודער געהאַט אַ געוויסן רייכן גוי, אַ באַקאַנטער, וואָס פלעגט ברענגען גרינוואַרגס קיין בעכעווע. דאָרט, אין דאָרף אָסאָווע, האָט מען דערציילט פאַלן פון בעכעווער יידן, וואָס האָבן פּרובירט זיך אויסבאַהאַלטן, ווי די משפּחה פון מענדל שאַרפּשטיין, און דער קאַמאַשן־מאַכער (איך האָב פאַרגעסן ווי ער האָט געהייסן). פּנחס יואלס משפּחה איז אויך דאָרט אומגע־קומען. פּנחס יואל זעלבסט איז געפאַלן אין דער סביבה פון בעכעווע.

לאחר ככלות הכל

ווער עס וועט וועלן פאָרשן די געשיכטע, ווי אַזוי האָבן די דייטשן אומ־געבראַכט די פּוילישע יידן, און אויך אַ גרויסע טייל פון דעם אייראָפּעאישן יידנטום, וועט דאַרפן צעטיילן די געשיכטן פון דער צייט אויף עטלעכע עטאַפּן. די מערדער האָבן אָנגעפאַנגען מיט דעם אַוועקנעמען פון די יידן די געווייג־לעכע מענטשן־רעכט, דערנידערנדיק זיי ביז צו דער נידעריקסטער שטופע. דאַן די צוואַנגס־אַרבעטן אונטער אוממענטשלעכע באַדינגונגען, אין הונגער

און דורשט, נויט, מיט געשלעגן און מערדערייען. זיי האָבן אַלץ געטאָן מיט אַ ציל צו מטמטם זיין דעם געדאַנק פון די מענטשן, אַז זיי זאָלן נישט פעאיק זיין צו דענקען זיך קעגנשטעלן. עס איז נישט געווען קיין קאָנטאַקט צווישן איין שטאָט מיט דער אַנדערער, צווישן איין שטעטל מיט דעם אַנדערן, מען האָט קוים געוווּסט וואָס עס קומט פאָר. און ווען מען האָט אָנגעהויבן צו הערן און צו וויסן, און מען האָט אָנגעהויבן געבן אַ טראַכט צו טון, וואָס צו טון, איז שוין געווען צו שפּעט.

עס איז צום ביישפּיל געווען אַ צייט ווען מען האָט געזאָגט, אַז מתיס ראָזענזאָן האָט אַ רעוואָלווער. ווי מען האָט זיך דערוווּסט פון דעם אין שטעטל, איז מען געגאַנגען צום פאָטער און מען האָט אים געהייסן ער זאָל נעמען דעם רעוואָלווער און באַגראָבן, אַז נישט, וועט דאָס שטעטל חלילה אומגליקלעך זיין; מען וועט אויסהרגענען דאָס גאַנצע שטעטל. יחיאל ראָזענפאַרב, יחיאל אברהמיקס, וואָס איז געווען דער גרעסטער העלד, איז אַרומגעגאַנגען מיט אַ מעסער אין קעשענע, און דאָס איז געווען זיין געווער. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט נישט מורא. האָבן אים די גויים געכאַפּט און אַליין אומגעבראַכט. אַזעלכע פאַלן זענען געווען אַ סך.

איינס איז קלאָר: נאָר די פּוילישע ערד, די פּוילישע אַטמאָספער, און די פּוילישע יידן־פּרעסער האָבן זיך אויסגעטויגט פאַר די דייטשע מערדער־אַקציעס קעגן די יידן. ווען די יידן האָבן זיך געגעבן אַ כאַפּ און אָנגעפאַנגען צו קעמפן, זיך קעגנשטעלן, לויפן אין די וועלדער און אָרגאַניזירן פּאַרטיזאַן־גרופּעס איז שוין געווען צו שפּעט. דאָך האָבן זיי אַ סך אויפגעטון און אַ סך דייטשן זענען פון זייערע הענט אומגעקומען. פון דעם האָט מען געקאָנט לערנען, וואָס וואָלט געווען ווען די יידן וואָלטן פון אָנהייב אָן גענומען אַזאַ שטעל און נישט גיין ווי שעפּסעלעך צו דער שחיטה. דאָס איז אַ גוטע לערע פאַר דער צוקונפט, אָבער די זעקס מיליאָן וואָס זענען אומגעקומען קאָן דאָס שוין נישט העלפן...

רבקה אַקערמאַן

אין ליימיקן גרוב

כ׳ליג איינע אַליין אין גרוב פון ליים.
כ׳האָב קיינעם נישט, כ׳האָב נישט קיין היים; —
קיינער איז אַרום מיר איצט נישטאָ;
ווי לאַנג ציט זיך די שעה!

כ׳מורמל נאָר דאָס איינציקע וואָרט:
„דער טאָג שטייט אויף אין אָרט”.
כ׳טו נישט מער נאָר כ׳זאָג און כ׳זאָג
„ווי לאַנג ציט זיך דער טאָג”.

די שמאָלע, ליימיקע גרוב, —
דאָס איז מיין איינציקע שטוב.
נאָר כ׳בין דאָ באַוואָרנט פון נויט, —
ווייל איינער אַ מאַן ברענגט מיר ברויט.

אַ שיינער, יונגער ערנסטער מאַן, —
האָט זיך איינגעשפּאַנט אין חוב-געשפּאַן;
ער האָט רחמנות אויף מיר און ער וויינט,
ער איז אַזוי שוואַרץ און באַחנט.

ער קומט צו מיר יעדן אויף דער נאַכט —
און פרעגט וואָס איך מאַך,
ער דערלאַנגט מיר דאָס ברויט
און גייט אַוועק, מער קיין וואָרט ער פאַרטרויט.

כ׳טו נאָר מורמלען אין מיין לייטיקן גרוב:
„מאַטעלע, קום צו מיין גרוב;
ברענג מיר ברויט! ברענג שוין ברענג,
אין מיין הונגער-נויט געדענק”.

און תיכף הייב איך מיינע אויגן אויף
שטייט מאַטעלע מיט אַ שטיק ברויט.
ער דערלאַנגט מיר דאָס ברויט און זאָגט מיר שטיל:
„בעט פאַר מיר ג-ט, בעט גאָר פיל.

און בלייב דאָ קינד מיינס, און האָב נישט קיין מורא,
איך מוז איצט אַוועקגיין,
דו בעט נאָר דעם בורא,
ער וועט דיר העלפן, וועסט זען”.

פאָטער אין הימל, דו ביסט פאַר מיר גוט,
דו שפּייזסט מיך און דיין חסד אויף מיר רוט,
און דערפאַר ווייל דו געדענקסט אין מיר,
וועל איך דיך ליבן אָן אַ שיעור.

דיר קומט דער בעסטער און טיפסטער דאַנק
פאַר דיין גרויסן געשאַנק.
דו טוסט מיך היטן און שפּייזן,
דו איינער קענסט מיך אויסלייזן.

ג-ט פון אברהם, דו ביסט זייער גרויס!
נאָר דו געזוועלטיקסט בלויז.
איבער דיר איז קיין ג-ט נישטאָ מער.
כ'שיק דיר מיין אָנטציקונגס-טרער.

ג-ט פון ישראל, אונדזערער ביסט.
דו ווייסט דאָך וואָס דו טוסט;
דו שטראָפסט קיינעם נישט אומזיסט,
ווייל גערעכט זייער ביסט.

דו ביסט דערבאַרמיק, שטאַרק און גרויס,
דו נעמסט פון צרות אַרויס,
דו איינער העלפן קענסט מיר בלויז.
אָך ג-ט! ווער גלייכט זיך דיר אוים?!

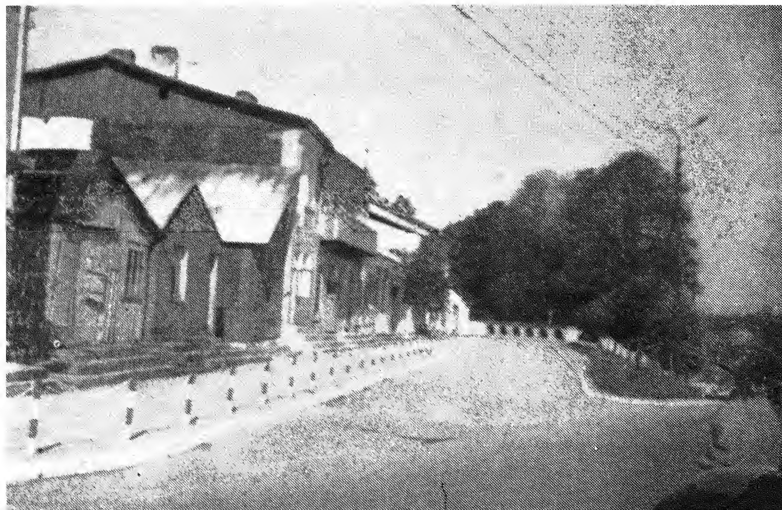

השוק לאחר השואה, בלי יהודים

דער מאַרק נאָכן חורבן אָן יידן

משה ארליך

אין די שרעקלעכע טעג

ווינטער 1939—1940.

איך בין דעמאָלט געקומען צו פיס פון וואַרשע קיין בעכעווע. איך האָב געהערט אַז די רוסן געפינען זיך אין בעכעווע, אָבער קומענדיק אַהין זענען די רוסן שוין נישט געווען. אַ גרויסע טייל פון דער יוגנט זענען אַוועק מיט די רוסן. מען האָט געגלויבט, אַז די רוסן וועלן צוריקקומען און מיט דער האָפענונג האָט מען געלעבט.

אין דער צייט האָט געהערשט די אונטערוועלט. אין אַ טאָרג־טאָג האָט מען געוואָלט אָנפאַנגען צו ראַבירן די יידישע געוועלבער. יאָסל בראַנד האָט באַצאָלט אַ סך געלט דער אונטערוועלט און זיי האָבן פאַרהיטן דעם פאָגראָם. ביסלעכווייז האָבן די דייטשן גענומען די מאַכט אין שטעטל. ס'איז געווען אַ פאָלקס־דויטשע מיטן נאָמען בורקין. זיין אויפגאַבע איז געווען היטן און צו האַלטן אָרדענונג, און ביינאַכט — ראַבירן. נאָכהער איז אַריין די דייטשע געסטאַפּאָ. זיי האָבן געשאַפן דעם יודענראַט און אַרויפגעלייגט אַ גרויסע קאָנטרעבוציע אויף דער יידישער באַפעלקערונג. דער יודענראַט האָט אויסגעפירט די דייטשע באַפעלן און געשיקט די באַפעלקרונג אויף צוואַנגס־אַרבעט. דער האַנדל איז געוואָרן אָפּגעשטעלט, די פאָלקס־דייטשן פון קעלציוויץ זענען געקומען קיין בעכעווע און געראַבירט דאָס יידישע פאַרמעגן.

אין יענע שווערע טעג זענען צוריקגעקומען די געפאַנגענע פון פוילישן מיליטער ביי די דייטשן, אויסער איינער, וואָס איז געפאַלן — יעקל אלבורט.

ווען דער שניי איז אָנגעפאַלן האָט מען גענומען יידן צו רייניקן די שאָסייען. אויך דאָס איז געמאַכט געוואָרן אויף אַ באַרבאַרישן אופן, מיט שלאָגן און הרגענען, אַרויסנעמען יידן מיט אָנגעטאָענע טליתים. אין דער זעלבער צייט זענען אָנגעקומען פליטים פון לאָדזש און קראָקע, וואָס האָט נאָך מער פאַר־

שווערט די לאַגע פון דער בעכעווער באַפעלקערונג. אויך אַ טייל פון דער יוגנט, וואָס זענען אַוועק מיט די רוסן, האָבן אָנגעפאַנגען צוריקקומען אין שטעטל.

אין חודש מערץ 1940 איז אַרעסטירט געוואָרן דער בעכעווער רבי ז״ל. די דייטשן זענען די ערשטע מינוט געבליבן געפּלעפט ווען דער רבי האָט צו זיי גערעדט מיט אַן עכט פיינעם דייטש.

זומער 1940 האָט דער ראַט געמאַכט פון דעם מאַרק אַ גאָרטן און לעבן דער שקאָלע געמאַכט אַ פּלאַזשע. ביי די אַרבעטן זענען יידן געוואָרן קרבנות פון שלאָגן און הרגענען. דעמאָלט האָט מען אַרעסטירט יהושע לובעלסקי. מען האָט געמאַכט אַ בלבול אַז מען האָט ביי אים געפונען קוילן. מען האָט אויך אָנגעהויבן כאַפּן אויף אַרבעט צו מאַכן אָקאָפּעס אויף דער גרענעץ בעלזיץ־טושעוויץ, דאָס איז געווען די גרענעץ צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. מען האָט יעדעס מאָל געפאָדערט אַז די באַפעלקערונג זאָל זיך זאַמלען פאַר דער גמינע און פון זיי אַרויסגענומען מענטשן און געשיקט קיין לובלין אין די לאַגערן.

מען ראַבירט די פּיטערס — און מען הרגעט

ווינטער 1941 איז די עקאָנאָמישע לאַגע געוואָרן קאַטעסטראָפאַל. אַז מען האָט געכאַפּט אַ ייד אויסערן שטעטל, איז ער גלייך געשאָסן געוואָרן. אין דער צייט איז אַרויס דער באַפעל פון פּיטערס. די געסטאַפּאָ איז אַריין אין יודענראַט און ניסנבוים האָט גאַראַנטירט, אַז אַלע יידן האָבן אָפּגעגעבן אַלע פּיטערס דער מאַכט. אין הויז פון פסח סטאָלער, ווו דער יודענראַט איז געווען, האָט אויך געוווינט יענקעלע צוקערמאַן. מען איז אַרויף צו אים און געפונען אַ פוטערל. מען האָט גלייך אַראָפּגעפירט צוקערמאַנס פרוי און נויסבוימען צום באַרג פון בית־העם און גלייך אויפן פּלאַץ דערשאָסן. זייער בלוט איז גערינען באַרג אַראָפּ. נאָך אַ קרבן פון די פוטערס איז געווען מאיר לוסטמאַן. ער איז געשאָסן געוואָרן ביי לייבל רימערשס וואַנט. דאָס זענען געווען די ערשטע קרבנות. אַ פחד האָט אַרומגענומען דאָס שטעטל. די געסטאַפּאָ פון בעלזיץ איז יעדעס מאָל אַריינגעקומען אין שטעטל און סתם געשאָסן יידן, און אין איין טאָג זענען דערשאָסן געוואָרן בוזשע לוזערס און יודל גראַבלער, נחמיה זיידלערס פרוי און איינע פון די לאָדזשער פליטים.

אַ טיפוס האָט געבושעוועט אין שטעטל. דער בית המדרש איז פאַר־

וואַנדלט געוואָרן אין אַ בית חולים. ענדע ווינטער האָט מען באַפוילן, אַז אַלע שניידער און פעלצן מאַכער זאָלן זיך צושטעלן. מען האָט זיי געשיקט קיין לובלין אין לאַגער „פלגר לשקביץ״. די אַלע זענען מער נישט צוריקגעקומען, אויסער מיר. עס דערמאָנט זיך מיר ווען איך האָב געסאָרטירט די פּיטערס, וואָס זענען געווען פון גאַנץ אייראָפּע, האָב איך געפונען דעם פוטער פון הענדל ארלינגער. איר נאָמען איז געווען אָנגענייט ביים קאָלנער.

ליקווידירונג פון געטאָ לובלין

מען האָט אָנגעהויבן צו ליקווידירן דעם לובלינער געטאָ און אויך די אַרומיקע שטעטלעך. עס איז געווען אַ געוואַלדיקע פּאַניק. מען האָט געהערט יעדן טאָג, אַז אַן אַנדער שטעטל איז ליקווידירט געוואָרן, מענטשן זענען געשלאָפן אין אָנטאָן, מען האָט זיך גערעכט יעדן טאָג. די שטימונג האָט זיך געהאַלטן ביז נאָך ראש השנה.

דאָס שטעטל הויבט אָן הונגערן, מען לאָזט זיך אַרויס אונטער דער שטאָט זוכן פרנסה און עס פאַלן ווייטער קרבנות: ישראל היטלמאַכער איז געכאַפּט און דערשאָסן געוואָרן, חיים שיעס טאָכטער איז אויך דערשאָסן געוואָרן; שמואל ביבערקלייד איז אַרעסטירט געוואָרן דורך אַ בלבול און איז מער נישט צוריקגע־קומען. אויף צוואַנגסאַרבעט האָט מען אָנגעפאַנגען כאַפּן טאָג־טעגלעך. אַ צעוויל־געקליידערטער דייטש מיטן נאָמען ענגעלמאַן, ימח שמו, האָט דערמאָרדעט שיעלע געווערץ און נאָך אַנדערע יידן.

יעדעס מאָל ווען די געסטאַפּאָ איז געקומען, האָט דער יודענראַט געמוזט צושטעלן קאַפּע, שטיוול און לעדער.

אויף ווי ווייט יידיש בלוט איז געווען הפקר באַווייזט דער פאַקט: אין יודענראַט איז געווען יצחק שלמה גרשון דונס; ער האָט געדאַרפט צושטעלן דער געסטאַפּאָ סחורות אָדער מיידלעך... האָט ער עס נישט אויסגעפירט און האָט זיך אויסבאַהאַלטן. האָבן די דייטשן אַרעסטירט דעם פאָטער זיינעם און זיינס אַ ברודער. אַז יצחק האָט דאָס דערהערט, האָט ער זיך צוגעשטעלט און האָט אָפּגעהאַנדלט מיט די דייטשן: אַנשטאָט זיין פאָטער, וואָס איז באַפרייט געוואָרן האָט ער צוגעשטעלט זעקס יידן וואָס זענען דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט זיין ברודער. צווישן די זעקס יידן זענען געווען צוויי ברידער פון די רימאַזעס און איינער צאַלקע.

מען ראַבירט און מען פאַרשיקט

ראש השנה 1941. געדאַוונט האָט מען נאָר אין פּריוואַטע שטובן, און יעדער איינער האָט זיך געזען ווי אַ טאָג פאַרן טויט...

עס איז אָנגעקומען דער בלוטיקער דאָנערשטיק. אויף שווערע לאַסט־אויטאָס זענען אָנגעקומען אוקראַינער און האָבן אַרויסגעטריבן אַלע יידן אויפן מאַרק. אין די בונקערס, וואָס מען האָט זיך אָנגעגרייט, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן די יונגע מענטשן. פרויען אין די מיטעלע יאָרן, האָט מען אַרויסגעשיקט אין די לאַגערן. אין צווישן האָט די פּוילישע באַפעלקערונג געראַבירט די געוועלבער. נאָך דעם האָבן די דייטשן באַפוילן, אַז זונטיק פרי מוזן אַלע פאַרלאָזן דאָס שטעטל און פאָרן קיין בעלזיץ. אין דעם טאָג זענען געווען אַ סך קרבנות.

די טעג פרייטיק און שבת האָבן זיך יידן פאַרנומען מיט פּאַקן דאָס וואָס איז נאָך געבליבן נאָכן רויבן פון די פּאָליאַקן. הגם ווער האָט געוווּסט וואָס עס דערוואַרט יעדן איינעם. זונטיק פרי האָט דאָס שטעטל אויסגעזען ווי פאַר אַ יריד : לעבן יעדער שטוב איז געשטאַנען אַ וואָגן איינגעפּאַקט מיט די לעצטע בעבעכעס. דאָס איז געווען דער לעצטער וועג פון די בעכעווער. צום סוף פון דעם קאַראַוואַן איז נאָכגעגאַנגען צופיס הערש לייב בעל עגלה מיטן טלית און תפילין אונטער דעם אָרעם.

מיר לויפן אין די וועלדער און דער טויט יאָגט נאָך

די לאַגע איז געוואָרן שווער און טרויעריק, ווען אין דער געגנט האָט זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן די פּוילישע באַנדע, וועלכעס איינציקער ציל איז געווען אויסצוגעפינען באַהאַלטענע יידן און זיי הרגענען. מיר האָבן זיך געלאָזט אין די וועלדער און פעלדער.

זייענדיק אין באדנערס זאַגאַינעק, אין איין געוויסן פרימאָרגן, האָט אונדז אויפגעוועקט אַ שטאַרקע שיסעריי אויפן וואַלד פון אַרמאַטן און מאַשין געווער. דעם זעלבן טאָג בין איך געבליבן אין וואַלד בלויז מיט לאה קליימאַן, די שוועסטער פון יענקל קליימאַן. די שיסערייען האָבן געדויערט פון פרי ביז נאַכט. אונדזער גליק איז געווען, וואָס די דייטשן זענען נישט אַריין אין וואַלד, נאָר געשאָסן אויף אונדז. צומאָרגנס האָבן מיר זיך צעשייט, איך האָב געדאָרפן גיין זיך טרעפן מיט מיינע ברידער.

אין אַ געוויסן טאָג, ווען מיר זענען אַרויס פון וואַלד, האָבן אונדז פלוצלונג באַלאַגערט עטלעכע חברה מיט ביקסן. דאָס איז געווען אַ גרופּע שקוצים

פון בעכעווע און אַרום דער געגענט. עטלעכע פון זיי האָב איך פערזענלעך געקענט פון די שול־יאָרן. זייער פרייד איז געווען גרויס — סוף סוף האָבן זיי געכאַפּט יידן... זיי האָבן אונדז געפּאָרשט, ווו עס באַהאַלטן זיך אויס נאָך יידן, און דער עיקר האָבן זיי געוואָלט וויסן ווו עס באַהאַלט זיך אויס די משפּחה פּסח דיאַמענט. ווען מיר האָבן זיי געזאָגט, אַז מיר האָבן נישט געהערט און געזען קיין שום יידן אין דער געגנט, האָבן זיי באַשטימט אונדז צופירן אין וואַלד און דערשיסן. אויפן וועג האָבן זיי אָנגעהויבן צווישן זיך קריגן, ווער פון זיי וועט זיין דער שיסער. איינער האָט באַפוילן אויף דעם צווייטן ער זאָל דאָס מאַכן (ווייזט אויס, מיר זענען געווען זייערע ערשטע קרבנות) און אַזוי ווי זיי זענען נישט אַדורכגעקומען צווישן זיך, האָבן זיי אונדז באַפרייט.

מיר האָבן באַשלאָסן צו דערווייטערן זיך פון דער געגנט, און מיר זענען אַוועק אויף די יאַסאָווער פעלדער און זיך אויסבאַהאַלטן אין ווייץ. ביינאַכט זענען מיר געגאַנגען צו באַקאַנטע פּויערים, צו באַקומען עפּעס וואָס צו עסן און האָבן אָנגעהויבן פרעגן, וואָס עס הערט זיך אין דער געגנט. האָבן זיי דערציילט וויפל יידן מען האָט געכאַפּט אין דעם דאָרף און דערהרגעט. צי די דייטשן האָבן זיי געכאַפּט, האָבן מיר זיי געפרעגט. ניין, דאָס האָבן די פּוילישע געמאַכט.

ביי אַ צווייטער געלעגנהייט האָב איך זיך דערוווּסט פון אַ פּויער פאָלגענדס: אין דאָרף אַסאָווע האָט זיך אויסבאַהאַלטן מענדל שאַרפשטיין מיט דער פאַמיליע. די ערשטע טעג פלעגט די פרוי זיינע, שרה, נייען ביי די פּויערים, און נאכהער האָבן זיי די גאַנצע פאַמיליע אויסגעהרגעט. דעם זעלבן גורל האָט געטראָפן יחזקאל קאהן צוזאַמען מיט דער משפּחה פון בערל צייג.

דער זומער איז אין פולן ברען, די נייע קאַרטאָפל ווערן פאַרטיק. ביינאַכט קאָכן מיר זיי אויף אַ פייער אין וואַלד, און אַזוי לעבן מיר.

מיר גייען אויף אַלשעוויץ בכדי צוצוקומען צו אַ געוויסן פּויער, וואָס פאַר דער אויסזידלונג פון בעכעווע האָט מיין ברודער אים אָוועקגעגעבן אַביסל פאַרמעגן צו באַהאַלטן... דאָס איז אַ רייכער פּויער, וועלכער איז גוט באַקאַנט געווען אין בעכעווע מיטן נאָמען נאָוואַק. שווער איז געווען צוצוקומען צו אים. מיט פיל פאַרזיכטיקייט, פאַרטאָגס, האָבן מיר אים אָפּגעוואַרט, כדי אים צו

טרעפן, אַז קיינער זאָל נישט באַמערקן. ענדלעך איז אונדז געלונגען. ער האָט אונדז גענומען צו זיך אויף אַ בוידעם בלויז נאָר אויף דריי טעג. זיצנדיק אויפן בוידעם האָבן מיר באַמערקט, אַז דער גאַנצער הויף איז ארומגעצויגן מיט טעלעפאָן דראָטן. די זאַך איז אונדז געוואָרן פאַרדעכטיקט. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז אין אָוונט וועלן מיר אַנטלויפן און אים נישט דערציילן. אַזוי ווי מיר זענען נאָר אַרויס אין פעלד, האָט מען אָנגעהויבן אונדז באַשיסן. מיר האָבן איבערגעוואַרט די נאַכט אין פעלד און אין דער פרי זענען מיר צוריק צו אים אויפן בוידעם. אין דערפרי ווען ער האָט אונדז אַרויפגעברענגט פרישטיק, האָט ער זיך געפרעגט, צי מיר זענען גוט געשלאָפן. מיר האָבן אים געענטפערט, אַז שוין לאַנג זענען מיר נישט אַזוי גוט געשלאָפן ווי ביי אים אויפן בוידעם. ווען איך האָב אים געזאָגט, אַז עס דאַכט זיך מיר, אַז איך האָב געהערט ביינאַכט שיסן, האָט ער זיך צעלאַכט... געוויס, זאָגט ער, מען האָט געכאַפּט עטלעכע יידן, אָבער איר האָט נישט וואָס מורא צוהאָבן. איר קאָנט שלאָפן ביינאַכט זיכער. דאָס איז אונדז געוואָרן נאָך מער פאַרדעכטיקט, צי וויל ער נישט אונדז פאַרנאַרן און דערלעדיקן אונדז. דעם זעלבן אָוונט זענען מיר אַוועק אָן זיין וויסן.

ביי אים איז געוועזן דער שטאַב פון א. ק. און זיין זון איז געוועזן איינער פון די פירערס. שפּעטער האָבן מיר געהערט, אַז ער האָט אויסבאַהאַלטן שיינדל ביבערקלייד מיט דער פאַמיליע און שפּעטער זיי דערהרגעט (נאָך דער באַפרייאונג האָט די פוילישע מאַכט אים אַרעסטירט). מיר האַלטן זיך אַ געוויסע צייט אַרום דער געגנט און מיר גייען אויף דער זאַרשאַווע קאָלאָניע, גאַנזאָווע קאָלאָניע און קעלטשעוויצע קאָלאָניע. טאָג־טעגלעך האָט זיך איר געשיכטע, ווי אָט, אָט, ווערן מיר ניצל פון אַ געזירכטן טויט.

דער הערבסט רוקט זיך אונטער, דעם ווייץ האָט מען שוין אָפּגעשניטן, די פעלדער ווערן לער און ליידיק; שווער ווערט אונדז דאָס באַוועגן זיך און וואַנדערן. מיר מוזן וואַנדערן, ווייל ווי ווער האָט אונדז נאָר געזען, איז שוין געוואָרן פאַר אונדז אַ געפאַר, אַז אין אַ קורצע צייט וועלן דאָ זיין דייטשן אָדער פוילישע באַנדעס א.ק.* זייענדיק אויף דער גאַנזאָווע קאָלאָניע, האָט מען אונדז דערציילט אַז אין לעשניצווקע האָט מען אויסגעהרגעט אַ סך יידן פון בעכעווע. מיר האָבן גלייך פאַרשטאַנען ועמען דאָס האָט

* אַרמיאַ קראַיאָוואַ.

געטראָפן דער אומגליק: דאָס זענען די עטלעכע יידן, וואָס האָבן זיך אויס־באַהאַלטן אין לעשניצוווקע, וואָס מיר האָבן זיך מיט זיי געזען מיט אַ צייט צוריק. שפּעטער בין איך געוווּיר געוואָרן, אַז די גויים וואָס האָבן זיי אויסבאַ־האַלטן האָבן זיי אַליין אויסגעהרגעט. אַ טייל זענען געפאַלן פון דער א. ק.־באַנדע, וואָס מיר אַליין זענען געווען אין זייערע הענט.

„כאַפּט דעם יידן!"

אין אַ געוויסער נאַכט זייענדיק אין קעלטשעוויצע קאָלאָניע, האָבן מיר דערהערט געשרייען „כאַפּט דעם יידן". די געשרייען האָבן זיך פאַרשטאַרקט, מען האָט אָנגעהויבן קלינגען אין דאָרף אויף אַלאַרם, און אַלעס שרייט „כאַפּט דעם יידן". מיר האָבן אָנגעהויבן צו דערנענטערן זיך צו די געשרייען בכדי צו וויסן וואָס דאָרט קומט פאָר. די געשרייען האָבן זיך פאַרשטאַרקט, כאַפּט אים און כאַפּט אים. פּלוצלונג האָבן מיר געהערט אַ שאָס און אַלעס איז שטיל געבליבן. מיר האָבן באַשלאָסן צו וואַרטן און ווייטער זען. פון דער־ווייטנס האָבן זיך באַוויזן עטלעכע שאָטנס פון מענטשן. ווען זיי האָבן זיך דערנענטערט, האָבן מיר דערקענט אַ גרופּע פון יידישע פּאַרטיזאַנער מיט יענקל קליינמאַן. מיר האָבן זיי אויפגעהאַלטן און דאַן האָבן זיי דערציילט פאָלגענדס: די גרופּע איז איינגעשטאַנען אַ לענגערע צייט אין קעלטשעוויצע קאָלאָניע, די גויים האָבן געהאַט צייט זיי נאָכצוקוקן און נאָכצופאָרשן. אין דעם זעלבן אָוונט איז יענקל אַליין אַוועק צו זיינעם אַ באַקאַנטן פּויער. אויפן וועג האָבן זיך דערוויל אָרגאַניזירט עטלעכע פּויערים און געוואָלט אים נעמען. ער האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט און געוואָלט שיסן, אָבער די ביקס האָט נישט געשאָסן. ער האָט אָנגעהויבן צו אַנטלויפן, און די גויים האָבן גענומען אים יאָגן און שרייען „כאַפּט דעם ייד". אויפן וועג האָבן זיך אָנגעשלאָסן נאָך גויים און אַלע האָבן אים געיאָגט און געכאַפּט. ווען די איבעריקע חברה האָבן דערהערט, זענען זיי אַרויס און געשאָסן דעם גוי, וואָס האָט זיך געראַנגלט מיט יענקלען. ווען די גויים האָבן דערזען אַ געהרגטן פון זיי, זענען זיי זיך צעלאָפן און עס איז געוואָרן שטיל. און איצט גייען זיי צוריק אויף זשאַבעוואָלער וועלדער. מיר האָבן זיך אָפּגערעדט צו טרעפן דאָרט.

מיר פאַרלאָזן די בעכעווער געגנט, און אַרום די דערפער אַ גרויסער בית הקברות פון יידן. זיי האָבן זיך פּרובירט ראַטעווען פון די דייטשן און געפאַלן פון פּוילישע באַנדעס.

פיל האָט מען אונדז דערציילט פון יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן. אין וואלער גאלגאַזאָווסקע וואַלד איז געפאַלן קונע צייג, די זין פון נתן שאַרפשטיין און נאָך אַדערע, וואָס זייערע נעמען האָב איך נישט באַקומען. אין קאָזעראָוו האָט מען געכאַפּט אַ גרופּע יידן און געפירט זיי אויפן בית הקברות צו שיסן, אויפן וועג זענען זיי אַנטלאָפן. אַ צייט שפּעטער זענען זיי געפאַלן, צווישן זיי טובה לעווענבוים.

מיט דער פּאַרטיזאַנקע

ראש השנה. שוין באַלד אַ יאָר ווי מיר וואַלגערן זיך אַרום אין וועלדער און קיין האָפענונג איז נישטאָ, אָבער לעבן ווילט זיך. טאָג־טעגלעך האָט זיך איר געשיכטן פון געפאַר, טויט און הונגער; נישט איין מאָל זענען מיר מקנא אַ הינט, ער איז פריי און מיר נישט.

מיר קערן זיך צוריק אין די וועלדער מענטאָוו, זשאַביוואַלע. איין נאַכט האָבן מיר אין וואַלד דערזען מענטשן פון ווייטנס. מיר האָבן זיך דערנענטער צו זיי. עטלעכע פּאַרטיזאַנער גרופּן, פון מענטעוו און גליסק לובלין האָבן זיך צונויפגעטראָפן, נאָך אַ צייט נישט זעענדיק זיך. פון בעכעווע זענען געווען דריי: איך, מיין ברודער יענקל און אשר קליימאַן.

דעם 15טן יוני 1944 זענען געפאַלן מיינע צוויי ברידער: אברהם און מענדל ערליך פון פוילישע מערדער. צוויי יאָר האָבן מיר זיך געמאַטערט און געקעמפט פאַרן לעבן, און אַ קורצע צייט פאַר דער באַפרייאונג זענען זיי געפאַלן.

שמואל רובין

אין די טעג פון ליידן און פיין

אין חודש סעפּטעמבער 1939 האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות פון די יידן. מענטשן האָבן אָנגעהויבן אַרומצוגיין און טראַכטן וועגן קריג. די קריג האָט אויסגעבראָכן. די געשעפטן האָבן אָנגעהויבן צו באַהאַלטן די סחורות אין די קעלערס, און אין די שפּייז־געשעפטן האָט מען גלייך גאָרנישט געקריגן אפילו נישט קיין נאַפט און זאַלץ, זייף און אַנדערע זאַכן, וואָס דער מענטש דאַרף צו האָבן. די מהומה איז געווען גרויס, און די באַפעלקערונג האָט אָנעהויבן פּאַקן אין די קעלערס זייערע פאַרמעגנס מיט דער האָפענונג, אַז דאָרט וועט דאָס געראַטעוועט ווערן. נאָך 2 וואָכן זענען די מערדער אַריין אין שטעטל, און עס האָט זיך גלייך אָנגעהויבן די פּאַניק: מען האָט אָנגעהויבן שניידן די בערד פון די יידן, מען האָט אָנגעהויבן כאַפּן צו פאַרשידענע אוממענטשלעכע אַרבעט. אַלע יידן פון 16 יאָר, האָבן זיך געדאַרפט פאַרשרייבן. מען האָט געשאַפן אַן אַרבעטס־אַמט מיט אַ יודענראַט, באַפוילן אָנטון אַ מגן־דוד אויף די הענט — אַזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות פון די בעכעווער יידן. אַ גאַנצע וואָך זענען מיר געגאַנגען צו פאַרשידענע אַרבעטן, און ווען מיר זענען פאַרטיק געוואָרן מיט דער אַרבעט, האָבן זיי אונדז באַצאָלט מיט שטעקנס איבערן קערפּער און — „ראַוּס שמוציקע יודע". איך בין געווען צופרידן, אַז כ'בין אַרויס מיט אַ גאַנצן קאָפּ, אַנדערע קלעפּ האָבן מיר נישט געהאַרט.

עס האָט נישט לאַנג געדויערט; די דייטשן האָבן זיך צוריקגעצויגן ביז דעם ווייסל און דאָס שטעטל איז געוואָרן הפקר. אינצווישן האָבן די פּאָליאַקן אָנגעטון געהאַקטע צרות. נאָך 2 וואָכן זענען געקומען די רוסן. זיי זענען געווען אין כשאַנאָוו און צו אונדז זענען נאָר געקומען פּאַטרולן. עס האָט נישט לאַנג גענומען און מיר האָבן זיך ווידער געפונען אין אַ שווערער

לאַגע: די רוסן גייען צוריק ביז דעם בוג. אין שטעטל איז געוואָרן פינצטער, די יוגנט איז אַוועק מיט די רוסן.

די דייטשן זענען ווידער דאָ און מיט זיי האָט זיך ווידער אָנגעהויבן דער פיין. מיר האָבן געליטן אַ גאַנצן ווינטער גרויסע און געברענטע צרות. איך בין נישט אומשטאַנד צו געדענקען אַלע דאַטעס ווען וואָס איז פאָרגעקומען, אָבער אייניקע געדענק איך דאָך. תשעה באב 1940 האָבן די דייטשן אַרומגערינגלט דאָס גאַנצע שטעטל און אַרויסגעפירט אַ סך מענער. איך בין אויך געווען צווישן די אומגליקלעכע, אויך מיין פעטער — טוביה ברכהס מאַן; מיין שוואָגער ישראל מאַרקעוויטש, דער היטלמאַכער; לייבטשי סטאָלער מיט אַ זון; משה עלקיס אָרליכס אַ זון; משה יצחקס קלאדע, דער שניידער, און נאָך זייער אַ סך, וואָס איך געדענק נישט די נעמען. די אַלע מענטשן האָט מען געפירט נאָך לובלין אויף ליפּאָווע פלאַץ. דאָרט האָט מען אונדז אָפּגעהאַלטן ביז אין דער האַלבער נאַכט אַריין, אָן עסן און אָן טרינקען. דאַן האָבן מיר שוין געזען אונדזער גרויסן חורבן. אינמיטן דער נאַכט האָט מען אונדז אַריינגעפּאַקט אין וואַגאָנען ווי די בהמות און מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל בעלזיץ, וואָס איז געווען לעבן דער גרענעץ צווישן די דייטשן און די רוסן. דאָרט האָט זיך געעפנט פאַר אונדז דאָס ריכטיקע גיהינום. מען האָט יעדן טאָג געשאָכטן מענטשן ווי בהמות, און געאַרבעט זייער שווער, טאָג און נאַכט. מיר האָבן געגראָבן גראָבנס 5 אויף 5 מעטער, קעגן רוסישע טאַנקן.

אָבער אין אונדזער שטעטל בעכעווע האָט מען נאָך פאָרלויפיק געלעבט. די צרות זענען געווען אַנדערש ווי ביי אונדז אויף דער גרענעץ. מיר האָבן אָנגעהויבן קלאַפּן בריוו נאָך פאַרשידענע וועגן צו אונדזער יודענראַט, נאָך בעכעווע, מען זאָל עפּעס טון און אונדז ראַטעווען פון דאָרט, ווייל עס איז אַ גרויס שעכט־הויז. אין שטעטל בעכעווע איז געוואָרן אַ גרויסע מהומה וועגן אונדז און מיט וואָס קען מען העלפן. מען האָט דאָך געפונען אַ וועג און געהאָלפן. איין טאָג זענען מיר געקומען פון דער פינצטערער אַרבעט און עס האָט שוין אויף אונדז געוואַרט אַ וואָגן מיט עסן פון אונדזער ליבן שטעטל, און אויך בריוולעך פאַר אַ סך מענטשן. די פרייד איז געווען זייער גרויס. אין מיין בריוו איז געווען געשריבן, אַז מען וויל מיך אויסקויפן, אָבער איך האָב געוווּסט ביי מיר אין האַרץ, אַז דאָס איז אַן אוממעגלעכע זאַך דורכצופירן, ווייל איך האָב זיך געדאַרפט באַהאַלטן און נישט גייען צו דער אַרבעט. און דאָס האָב איך נישט געקאָנט דורכפירן, ווייל מען האָט יעדן טאָג אַריינגעשאָכן

אין די הייזער, ווו מיר האָבן געוווינט, אַזוי אַז ווער עס איז נישט אַרויס פון די הייזער איז געבליבן טויט. האָב איך באַשטימט צו גיין צו דער אַרבעט ווי לאַנג די פיס וועלן מיר טראָגן. אָבער עס האָט זיך מיר אָנגעהויבן אַנדערע צרות. מיין פעטער טוביה איז געוואָרן שטאַרק קראַנק אויף דעזינטעריע, און איך האָב געזען אַז דער מענטש וועט אויסגיין. דאַן האָב איך באַשלאָסן צו טון פאַר אים וואָס נאָר עס איז מעגלעך בכדי אים צו ראַטעווען. איך האָב אים באַהאַלטן אויף אַ בוידעם, ווי איך האָב גערעכנט, אַז עס וועלן נישט צוקומען קיין קוילן פון די מערדער, און האָב פון אים געוואַשן און גערייניקט, געקאָכט וואַרעם וואַסער, געגעבן צו טרינקען און געלייגט צום בויך הייסע קאָמפּרעסן — דאָס איז געווען אַלץ וואָס איך האָב געקענט טון, און גאָט האָט באַוויזן אַ נס, אַז עס איז אים בעסער געוואָרן. נאכער האָט מען אים אַוועקגעשיקט פון דאָרט, וווהין ווייס איך נישט ביז היינטיקן טאָג...

מיר לויפן צוריק קיין בעכעווע

טאָג אַרויס, נאַכט אַריין און ס׳נימט נישט קיין סוף צו די פּיין. ס׳איז שוין אַדורך עטלעכע מאָנאַטן און דער ווינטער קומט אָן, מיר קומען פון דער שווערער אַרבעט נאַס, קאַלט, הונגעריק, און ווונדן אין די פיס פון גייען צו דער אַרבעט יעדן טאָג ביז 10 קילאָמעטער. אָבער עס נעמט נישט קיין סוף. יעדן טאָג האָב איך געבעטן, אַז איך זאָל נישט אויפשטיין, איז אָבער גאָט אַ צו להכעיסניק און אויף צרות איז מען זייער שטאַרק. אין אַ העלן פרימאָרגן, נאָך דעם אַפּעל, דאָס הייסט מסדר, איז מען פון בעלצער יודענראַט געקומען זאָגן, אַז עס איז דאָ פון בעכעווע 2 מוטערס מיט עסן פאַר אַלע מענטשן. מיר האָבן דאָס עסן באַקומען מיט אַ סך טרערן — נישט טרערן, נאָר בלוט. די 2 מוטערס זענען געווען: מיין שוועסטערביילע און די מאַשעלקי ערליך. ביי דעם עסן האָב איך זיך איינפאַרשטאַנדן מיט מאשעלקיס זין, אַז מיר ביידע דאַרפן נעמען פיס פון דאָ. אָבער דאָס איז נישט אַזוי איינפאַך אַפּצורעדן נעמען פיס, ווייל דאָס איז דער גרענעץ־פּאַס און עס איז געווען שטאַרק באַוואַכט פון אַלע זייטן מיט די קאַלטע מערדערס. אָבער טראָץ דעם האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג. עס איז געווען בלויז 3 קילאָמעטער וועג, אָבער פאַר אונדז איז עס געווען 30! דאָרט האָבן שוין געוואַרט אויף אונדז 2 מאַמעס, אָבער ווי אַזוי קומט מען אַהין? יעדן מעטער האָבן מיר געזען דעם טויט פאַר די אויגן, און ווען מען כאַפּט אונדז, ווערן מיר גלייך געהאָנגען ביי די פיס פאַרקערט מיטן קאָפּ

אַרונטער. מיר זענען אָנגעקומען און מיר האָבן געטראָפן די 2 מוטערס. ווײנען האָבן מיר שוין נישט געקענט, עס איז שוין נישט געווען מער קיין טרערן. מיר האָבן זיך אָביסל אָפּגערוט און אויך געגעסן ביי אַ גוי, געטוישט די צעריסענע קליידער, מען זאָל אונדז נישט מערקן, און אויף דער נאַכט זענען מיר אַרויסגעפאָרן קיין בעכעווע.

ווידער אין דעם אַנדערן פייער. איך בין אַ שיינע פּאָר וואָכן נישט אַרויס פון שטוב, עס האָט זיך מיר געדאַכט אַז מען זוכט מיר, אָבער איך האָב זיך צוגעוווינט, אַז איך בין אין מיין היים. אָבער וואָס מאַכט מען ווייטער? אין שטעטל איז גאַנץ שלעכט, מען האָט נישט צו עסן, מען טאָר נישט אַרויס פון שטאָט, ווער עס ווערט געכאַפּט ווערט דערשאָסן. אָבער הונגער ברעכט אַלץ, און איך מיט מיין שוועסטער לאהלע האָבן זיך געלאָזט אין די דערפער צו ברענגען עסן אַהיים, און גאָט האָט געגעבן אַז מען האָט מיך 2 מאָל געכאַפּט מיט עסן און מיך נישט דערשאָסן.

ס.ס. פאַרלאַנגט פון דעם יודענראַט שניידערס — צום הרגענען

אַזוי האָב איך מיך געמוטשעט אַ לאַנגע צייט. איינער האָט נישט געוווּסט פון צווייטן ווו מען געפינט זיך, אָבער נישט געזאָרגט — צרות זענען אָנגעקומען איינע נאָך דער אַנדערער. אין אַ פרימאָרגן איז אָנגעקומען אַ מאַשין פון ס. ס. און מען האָט געוואָלט פון אונדזער שטעטל 30 שניידערס, און זיי זאָלן צוגע־שטעלט ווערן אין עטלעכע שעה. זיי האָבן געדאַרפט 30 יידן אָוועקהרגענען... וואָס האָט געטאָן אונדזער יודענראַט? יעדע פאַמיליע, וואָס האָט געהאַט 3—2 זין האָט געדאַרפט געבן אַ זון. נו, האָט דוד רובין געדאַרפן געבן אַ זון, און מיינע שוועסטערן און ברידער האָבן זיך ווידער געוואַנדן צו מיר, אַז איך זאָל פאָרן, ווייל די גרעסערע ברידער דאַרפן אויסהאַלטן די היים. איך האָב נישט קיין סך געטראַכט און האָב געזאָגט, אַז טוט וואָס איר ווילט, איך וועל נישט פאָרן און איך בין אַנטלאָפן פון דער היים. עס איז נישט געווען קיין ברירה, און מיין ברודער מענדל האָט זיך אַליין געשטעלט צו די מערדער אין די הענט. עס איז אַוועק אַ פּאָר שעה און עס האָבן זיך געמאָלדן 30 יונגע ביימער פון אונדזער שטעטל צו דעם טויט, פרייוויליק. 3 נאָך מיטאָג איז געקומען אַ לאַסט אויטאָ פון די מערדער און מען האָט די 30 העלדן געפירט קיין לובלין אויף זייער לעצטן וועג, קיין מיידאַנעק. נאָך עטלעכע טעג זענען די יונגע ביימער פון בעכעווע שוין געווען טויט.

וואָס טוט איך ווייטער? אין שטעטל האָבן זיך די שטיינער געריררט פון די געוויינען פון מענטשן. איך האָב שוין נישט מיין ברודער, אויך נישט מיין שוואָגער ישראל מארקעוויטש דעם היטלמאַכער. וואָס טוט מען ווייטער? די נויט איז גרויס, נישטאָ צו עסן. מיר האָבן זיך געלאָזט אין די דערפער אַרבעטן ביי די גויים, מען זאָל האָבן אַ שטיקל ברויט מיט וואַסער און מען זאָל אויך קענען עפּעס אַהיים ברענגען. מיי ברודער חיים איז אַוועק אין אַ צווייטן דאָרף אַרבעטן סטאָלעריי פאַר די גויים, ער זאָל אויך קענען עפּעס ברענגען אַהיים, און אַזוי האָבן מיר זיך געמוטשעט וואָכן און חדשים, און אין דער שטאָט האָבן מענטשן זיך געווונטשן דעם טויט, ווייל עס וועט נאָך קומען ערגערע צייטן, און עס איז טאַקע אַזוי געווען.

די דייטשיש־רוסישע מלחמה

1941. די מערדער האָבן אָנגעגריפן די רוסן. עס איז געוואָרן זייער שלעכט. די פּאַניק פון די יידן איז געוואָרן זייער גרויס. די דייטשן האָבן אָנגעהויבן אַלעס צו גערבוריכן. אין אַ העלן פרימאָרגן איז געקומען אַ באַפעל אַז אַלע יידן דאַרפן אָפּגעבן אַלע פוטער־זאַכן פאַר דער דייטשער אַרמיי, מיט אַ דאַטום, ביז דעם און דעם טאָג, ווער עס וועט נישט אָפּגעבן וועט ווערן געשאָסן. עס איז געקומען דער פינצטערער טאָג און די מערדער זענען געקומען אָפּנעמען דאָס פוטער פון די יידן. די מענטשן זענען זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע פלעצער און צוגעמאַכט די הייזער. אָבער עס האָט נישט געהאָלפן, די מערדער האָבן אָנגעהויבן זוכן פיטער. דער ערשטער קרבן איז געווען פישל לוסטמאַן, דער בעקער. מען האָט געכאַפּט זיין זון מאיר, און עטלעכע סאָלדאַטן האָבן אים געשאָסן. מען האָט אים צעריסן דעם גאַנצן קאָפּ. פון פישל לוסטמאַן זענען זיי אַריבער אין אונדזער זייט און גלייך אַרויף צו יעקב מרדכיס, פיטער סוחרים, און מען האָט ביי אים געפונען אַ פּאָר שיך מיט פיטער. דער מאַן איז אַנטלאָפן, אָבער די פרוי שייבעלע, האָט געהאַט אַ קליין קינד און איז געבליבן אין דער היים. די מערדער האָבן גענומען די פרוי מיטן קינד, אפשר 3 מעטער פון אונדזער טיר, געהייסן אַוועקזעצן דאָס קינד און די מוטער געשאָסן. שפּעטער לעבן איר האָט מען געשאָסן דעם פּרעזוס (דער נאָמען פון פּרעזוס גלויב איך איז געווען נוסבוים, ער האָט געוווינט לעבן געלן דוד), זייער אַ טייערער ייד. אַזוי האָבן מיר געהאַט זייער אַ פינצטערן טאָג אין שטעטל. איך בין נישט אומשטאַנד אייך אַלעס איבערצוגעבן ווי עס האָט אויסגעזען. און אַזוי האָט

יעדן טאָג געבערענגט זיינע צרות אין שטעטל. נאָך דעם האָט מען יעדן טאָג געכאַפּט מענטשן. ווי איך האָב שוין פריער דערמאנט, בין איך אַנטלאָפן אין דאָרף, און קיינער האָט נישט געוווּסט וווּ איך בין. אָבער איך האָב דאָך געוואָלט זען מיין פאַמיליע, און האָב ווידער זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן און געגאַנגען זען אין שטאָט מיינע עלטערן און שוועסטערן. האָב איך געטראָפן אַ נייע צרה: מיין שוועסטער טובה און מיין שוואָגערס שוועסטער און נאָך אַ סך מיידלעך האָט מען אַוועקגעפירט דורך לובלין קיין מיידאַנעק. איך האָב שוין מער נישט געוויינט, ווייל איך האָב שוין נישט געהאַט קיין טרערן צום וויינען, און אין האַרצן האָב איך מיר געטראַכט אפשר איז שוין איר בעסער ווי מיר... ביי אונדז אין דערהיים איז נאָך געבליבן מיין פאָטער און מיין קליינע שוועסטער לאהלע, די צווילינג פון מיר, מיין שוועסטער שרה מיט קליינע קינדער און איר מאַן, מיין שוועסטערביילע מיט אַ קליין קינד פון אַ פּאָר חדשים; איר מאַן האָט זיך אַליין געהאַנגען אויפן צמענטשאַזש פון בעכעווע. וועגן אַלע אנדערע משפחה רעד איך שוין נישט, ווייל איך ווייסט נישט ווי זיי זענען פאַרלוירן געוואָרן. די לאַגע איז געווען זייער קריטיש, דער קאָפּ פּלאַצט פון זאָרגן, ווו מען דרייט זיך און ווו מען שטייט, איז דער טויט פאַר די אויגן. אויב נישט פון דייטש איז פון פּאָליאַק. וואָס טוט מען ווייטער? ווי אַזוי זעצט מען פאָר דאָס לעבן אין אַזאַ מצב? אַזוי האָבן זיך געשלעפּט די צרות ביז פאַר די ימים טובים 1942.

די „אויסזידלונג"

1942. פאַר ראש השנה איז געוואָרן אַרויסגעהאַנגען פּלאַקאַטן אין אַלע דערפער, אַז אַלע יידן דאַרפן פאָרן נאָך בעלזיצע לובלין, דאָרט איז געוואָרן אַ זאַמל־פּונקט פון אַלע יידן פון גאַנצן אומגעגנד לובלין, און וועלכער גוי וואָס וועט האַלטן אַ ייד, וועט ווערן פאַרברענט מיט זיין הויז. די פּלאַקאַטן האָבן געהייסן יודען ריין, ריין פון יידן. אַלע מענטשן פון די דערפער זענען זיך צוזאַמענגעקומען אין די שטעט און מען האָט גענומען פּאַקן זאַכן, אָבער די מענטשן האָבן נאָך נישט געגלייבט וואָס עס שטייט זיי פאָר. איך האָב שוין ליידער געוווּסט, ווייל איך בין שוין געווען אין בעלזיץ. צענדליקער פירן זענען געפאָרן פון בעכעווע נאָך בעלזיץ. אויפן וועג האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן מיט הונדערטער מענטשן, וואָס זענען געפאָרן. ווו מען פאָרט האָט קיינער נישט געוווּסט. מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל בעלזיץ. טויזנטער מענטשן ליגן אין

די גאַסן, די הייזער זענען שוין פול. אויס מיט בעכעווע, איצט איז אונדזער פרשה אַ נייע — בעלזיץ. וואָס וועט זיין דאָ, וואָס ווילן זיי מאַכן מיט אַזויפיל מענטשן? מיר דאַרפן שוין נישט זאָרגן וועגן דעם, די מערדער מאַכן שוין פּלענער פאַר אונדז. מיר האָבן זיך אָפּגעמוטשעט עטלעכע טעג אָן עסן און אָן טרינקען, אַ סך מענטשן זענען באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. עס איז געקומען די שעה ווען די מערדער האָבן אָנגעהויבן מאַכן ריין די שטאָט. אין מענדערוויץ־נעדזוועציע זענען שוין געשטאַנען הונדערטער וואַגאָנען מיט קאַלך, און מען האָט אַלע מענטשן געפירט אין די אייוונס צו פאַרברענען. אין שטעטל זענען געבליבן טויזנטער טויטע, וואָס די אוקראַינער האָבן אויסגעשאָסן אין די קעלערס און אויף די בוידעמס. די אַקציע האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג, די קולות האָט מען געהערט ביז דעם 7טן הימל, אָבער גאָט האָט אַלעס געזען און געשוויגן און נישט געהאָלפן...

מיר לויפן אין וואַלד און פאַלן אין די הענט פון פּאַליאַקן־מערדער

צומאָרגנס פרי האָט זיך ווידער באַוויזן אַ פּאָר הונדערט יידן אין שטעטל. מיר זענען געבליבן פון אונדזער פאַמיליע אַ פּאָר געציילטע מענטשן: מיין חיים, שרה לאה און מיין מומע נאָכעיע קאַרמאַן מיטן מאַן און קינדער, און שלום מארקעוויץ, אַ ברודער פון מיין שוואָגער. דער באַפעל פון די מערדער איז געוועזן זיך מעלדן אין זאַקליקאָוו. האָט מיין מומע קאַרמאַן געזאָגט ניין, מיר וועלן גיין ווו די אויגן וועלן אונדז פירן און נישט גיין צום טויט גלייך. מיר האָבן זיך געלאָזט אין די פעלדער און וועלדער, און זענען אַריינגעפאַלן אין זאַקשיוויק, אָבער זייער שלעכט — גלייך אין די הענט פון די פּוילישע פייערלעשער. זיי האָבן געשריגן: „מיר האָבן געכאַפּט יידישע באַנדיטן, מאָרגן ווערט איר אַלע אויסגעשאָסן”. האָבן מיר געזאָגט גוט, עס וועט אונדז זיין שוין בעסער. דאָס איז געוועזן פרייטיק־צונאַכטס. זונטיק אין דער פרי איז אָנגעקומען פּירן און דער קאָזע זענען געוועזן ביז 35 מענטשן. מ׳האָט אונדז אַלע געפירט קיין קראשניק צום יידישן בית־עולם, אונדז אויסצושיסן. אָבער אין קראשניק איז געוועזן אַן אַרבעטס־לאַגער, און דאָרט איז געוועזן אַ פרעזעס מיטן נאָמען פסח קאָווע, אַ קראַשניקער ייד, און ער האָט אונדז אויסגעקויפט פון ערשטן טויט. ער האָט געזאָגט, אַז ער מוז אונדז האָבן צו דער אַרבעט, און מען האָט אונדז ווידער איינגעזעצט אין קאָזע פון קראַשניק. דאָרט זענען מיר געזעסן עטלעכע טעג אָן עסן און אָן טרינקען. דאָרטן האָט מען אונדז צעטיילט:

פרויען באַזונדער און מענער באַזונדער, מיר האָבן נאָר געקענט רעדן דורך די שפּאַרעס פון די ווענט. מיר האָבן געגעבן די 2 שוועסטערן דאָס גאַנצע געלט, אַז זיי זאָלן זיך קאָנען העלפן ווו זיי וועלן זיין, אָבער די מערדער האָבן באַשלאָסן, אַז די פרויען דאַרפן נישט האָבן קיין געלט. נאָך אַ פּאָר טעג זיצן אין לאַגער זענען אָנגעקומען גרויסע קצינים פון ס. ס. מיט זייער גרויסע הינט און זיי האָבן געמאַכט אַ סעלעקציע, דאָס הייסט, ווער עס קען אַרבעטן און די איבעריקע צום טויט. ליידער צום גרויסן באַדויערן, זענען מיינע שוועסטער, שרה און לאה, געגאַנגען צו טויט. און מיר, די צוויי ברידער, האָבן געזען מיט אונדזערע אויגן ווי די הינט רייסן שטיקער לעבעדיק פלייש פון אונדזערע צוויי שוועסטער...

אין לאַגער בודזין

אַלע מענטשן וואָס זענען געבליבן לעבן האָט מען געפירט אין אַ לאַגער בודזין, לעבן קראשניק. דאָרט זענען געווען אַ פּאָר טויזנט יידן. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן שלום קלאַדע דעם שניידער און נאָך עטלעכע בעכעווער. אין לאַגער בודזין האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די טאָג־טעגלעכע צרות ווי אין אַלע לאַגערן. איך וואָלט באַדאַרפט שרייבן אַ פּאָר וואָכן כדי צו באַשרייבן אַלע לאַגערן, ווו איך מיט מיין ברודער חיים זענען געווען, די לאַגערן פון פוילן: בעלזיץ, ליפּסקי, בודזין, ריישי, פלאַשאָוו; די לאַגערן אין דייטשלאַנד: פלוסנבערג, אַ טויטן לאַגער, אורנינבורג לעבן בערלין, אויך זייער אַ שווערער לאַגער, ברעמען; די לאַגערן פון פראַנקרייך, עלזאַץ־לאָטאַרינגען לעבן קאלמאר, און אויך אַ לאַגער וועסערלינג, און דער לעצטער לאַגער אין דייטשלאַנד זאַנטפּוסטן. דאָרט בין איך באַפרייט געוואָרן אין 8טן מאי 1945. מיין ברודער חיים האָט מען פאַרברענט אין אַפּריל 1945. ער איז געווען זייער געשוואָלן פון הונגער, אָבער איך האָב זיך נאָך געהאַלטן.

דאָס איז אַן איבערבליק פון מיין לעבן פון 5 יאָר צרות און לייד, וואָס קיין מענטש אין דער וועלט קען זיך דאָס נישט פאָרשטעלן.

לאה סוחובולסקי — קליימאַן
(קאַליפאָרניה)

מיינע איבערלעבונגען*

איך גיב איבער אין אַ קורצן אינהאַלט די זכרונות פון די מלחמה איבער־לעבונגען אין היטלערס צייט, ימח שמו וזכרו. איך זע עס ווי אַ פליכט, אַלס אַ לעבעדיקער עדות, צו דערמאַנען פאַר דורי־דורות די זעקס מיליאָן יידן, וואָס זענען אויף אַזאַ גרויזאַמען און שרעקלעכן אויפן אומגעקומען, און אין צוזאַמענ־האַנג מיט דעם אויך מיינע אייגענע איבערלעבונגען.

מיטן אויסברוך פון קריג

ווען דער קריג האָט אויסגעבראָכן בין איך געווען אין וואַרשע און האָב דאָרט מיטגעמאַכט דאָס גאַנצע גיהנום מיט די באָמבעס, מיט די איינגעפאַלענע הייזער. איך בין געווען אין אַ בונקער. שטייענדיק ביי דער טיר, האָב איך געהערט אַ רוף מען זאָל אַרויסלויפן, און ווי איך בין אַרויסגעלאָפן, איז אַ באָמבע אַריין אין הויז און דאָס גאַנצע הויז איז איינגעפאַלן. נאָכדעם ווי וואַרשע האָט זיך אונטערגעגעבן, בין איך אַוועק צוריק נאָך בעכעווע. אַ פחד האָט געהערשט צווישן די יידן אין פוילן און אויך אין אונדזער שטעטעלע בעכעווע, און עס האָט זיך גלייך אָנגעהויבן דאָס יידיש־מאַרטירישע גלות, דייטשן פון איין זייט — פאָליאַקן פון דער צווייטער זייט. מען האָט אונדז געשלאָגן, ראַבירט, צוגענומען אַלץ וואָס מען האָט פאַרמאָגט. מען האָט אַרויסגענומען יידן פון די הייזער אויף צוואַנגס־אַרבעט, אָן עסן, אָן טרונעקן, און מען האָט געשאָסן יידן אין די גאַסן.

די דייטשן זענען געווען נאָר עטלעכע וואָכן, זיי זענען אַרויס און די רוסן זענען אַריין. זיי זענען געבליבן ביז אָנפאַנג 1941, דאַן זענען ווידער אַריין די

* פון אַ בריוו, געשריבן דורך יעקב קליימאַנס שוועסטער אין סאַנט־יאַגאָ.

דייטשן. ווען די רוסן זענען אַרויס, איז שלום* מיט אַ האַלב שטעטל יונגעלייט אַוועק מיט זיי קיין רוסלאַנד. מיט זיי איז געווען אויך וויצנבליט מיט דער גאַנצער פאַמיליע און שלמה קיכעלמאַכער. איך האָב דאַן דערהאַלטן פון שלומן אַ קאַרטל, אַז ער האָט זיך אָנגעגעבן אין דער פוילישער אַרמיי, בכדי ער זאָל קענען אָנקומען דאָ ווו ער האָט אַ ברודער. מען האָט שוין מורא געהאַט אַרויסצושרייבן, אָבער מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער וויל פאָרן קיין ארץ־ישראל. די פוילישע אַרמיי איז דאָך שפּעטער געווען פאַרבונדן מיט דער ענגלישער אַרמיי. מער ווייס איך נישט פון אים, ער איז געפאַלן ערגעץ דאָרט, אָבער איך ווייס נישט ווו.

די גרויסע צרות הויבן זיך אָן

אין אַ געוויסן פאַרטאָג, ווען יידן האָבן געדאַווגט אין שול, זענען די דייטשן זיי באַפאַלן, אַרויסגענומען מיט די טליתים, אַוועקגעפירט ביז צו דער בריק, לעבן רבן, און זיי מערדערלעך געשלאָגן און געפייניקט. מען האָט זיי די בערד ארויסגעריסן מיטן פלייש. צווישן די יידן איז געווען מרדכי רייס, וועמען די מערדער האָבן ספּעציעל געפייניקט. ער איז געווען אַ דיקער מענטש, האָבן די מערדערלעכע דייטשן זיך אַרויפגעשטעלט אויף אים, אויף דעם בויך, און געגאָסן ווייסער אויף זיין קאָפּ. איך בין דאַן געוועןביים רבן און האָב אַרויסגע־ק:קט דורך אַ לאָך.

אַ שטיקל צייט שפּעטער האָבן די דייטשן אַרעסטירט דריי וויכטיקע פּער־זאָנען: דעם בעכעווער רבי, און להבדיל דעם גלח און דעם פּוילישן דאָקטאָר. דער רבי איז געווען זעקס וואָכן אין טורמע, און מיט אַ גרויסע אינטערווענץ און אויך מיט געלט האָט מען דעם רבין באַפרייט. ווען ער איז אַרויס פון דער טורמע, איז ער געווען אַזוי אָפּגעשוואַכט, אַז ער איז קוים געשטאַנען אויף די פיס. אין דער טורמע האָט ער נישט געוואָלט עסן און האָט ממש געהונגערט, ווייל עס זענען געווען גרויסע שוועריקייטן אים אַריינברענגען אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ שטיקל פּוטער. אַ פּאָר וואָכן נאָכדעם ווי ער איז באַפרייט געוואָרן, האָט ער געקראָגן אַ האַרץ־אַטאַק, געלעגן קראַנק, און אָנפאַנג 1942 געשטאָרבן.

---

* יעקב קליימאַנס ברודער, וועלכער האָט דורכגעמאַכט הכשרה אין אַ קיבוץ און איז געפאָרן פון וואַרשע נאָך בעכעווע אויסצופילן די פּאַפּירן פאַר דער רייזע נאָך ארץ ישראל.

לאה סוחובולסקי — קליימאַן
(קאַליפאָרניה)

מיינע איבערלעבונגען*

איך גיב איבער אין אַ קורצן אינהאַלט די זכרונות פון די מלחמה איבער־לעבונגען אין היטלערס צייט, ימח שמו וזכרו. איך זע עס ווי אַ פליכט, אַלס אַ לעבעדיקער עדות, צו דערמאַנען פאַר דורי־דורות די זעקס מיליאָן יידן, וואָס זענען אויף אַזאַ גרויזאַמען און שרעקלעכן אויפן אומגעקומען, און אין צוזאַמענ־האַנג מיט דעם אויך מיינע אייגענע איבערלעבונגען.

מיטן אויסברוך פון קריג

ווען דער קריג האָט אויסגעבראָכן בין איך געווען אין וואַרשע און האָב דאָרט מיטגעמאַכט דאָס גאַנצע גיהנום מיט די באָמבעס, מיט די איינגעפאַלענע הייזער. איך בין געווען אין אַ בונקער. שטייענדיק ביי דער טיר, האָב איך געהערט אַ רוף מען זאָל אַרויסלויפן, און ווי איך בין אַרויסגעלאָפן, איז אַ באָמבע אַריין אין הויז און דאָס גאַנצע הויז איז איינגעפאַלן. נאָכדעם ווי וואַרשע האָט זיך אונטערגעגעבן, בין איך אַוועק צוריק נאָך בעכעווע. אַ פחד האָט געהערשט צווישן די יידן אין פוילן און אויך אין אונדזער שטעטעלע בעכעווע, און עס האָט זיך גלייך אָנגעהויבן דאָס יידיש־מאַרטירישע גלות, דייטשן פון איין זייט — פאָליאַקן פון דער צווייטער זייט. מען האָט אונדז געשלאָגן, ראַבירט, צוגענומען אַלץ וואָס מען האָט פאַרמאָגט. מען האָט אַרויסגענומען יידן פון די הייזער אויף צוואַנגס־אַרבעט, אָן עסן, אָן טרונעקן, און מען האָט געשאָסן יידן אין די גאַסן.

די דייטשן זענען געווען נאָר עטלעכע וואָכן, זיי זענען אַרויס און די רוסן זענען אַריין. זיי זענען געבליבן ביז אָנפאַנג 1941, דאַן זענען ווידער אַריין די

* פון אַ בריוו, געשריבן דורך יעקב קליימאַנס שוועסטער אין סאַנט־יאַגאָ.

דייטשן. ווען די רוסן זענען אַרויס, איז שלום* מיט אַ האַלב שטעטל יונגעלייט אַוועק מיט זיי קיין רוסלאַנד. מיט זיי איז געווען אויך וויצנבליט מיט דער גאַנצער פאַמיליע און שלמה קיכעלמאַכער. איך האָב דאַן דערהאַלטן פון שלומן אַ קאַרטל, אַז ער האָט זיך אַנגעגעבן אין דער פוילישער אַרמיי, בכדי ער זאָל קענען אָנקומען דאָ ווו ער האָט אַ ברודער. מען האָט שוין מורא געהאַט אַרויסצושרייבן, אָבער מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז ער וויל פאָרן קיין ארץ־ישראל. די פוילישע אַרמיי איז דאָך שפּעטער געווען פאַרבונדן מיט דער ענגלישער אַרמיי. מער ווייס איך נישט פון אים, ער איז געפאַלן ערגעץ דאָרט, אָבער איך ווייס נישט ווו.

די גרויסע צרות הויבן זיך אָן

אין אַ געוויסן פאַרטאָג, ווען יידן האָבן געדאַוונט אין שול, זענען די דייטשן זיי באַפאַלן, אַרויסגענומען מיט די טליתים, אַוועקגעפירט ביז צו דער בריק, לעבן רבן, און זיי מערדערלעך געשלאָגן און געפייניקט. מען האָט זיי די בערד אַרויסגעריסן מיטן פלייש. צווישן די יידן איז געווען מרדכי רייס, וועמען די מערדער האָבן ספּעציעל געפייניקט. ער איז געווען אַ דיקער מענטש, האָבן די מערדערלעכע דייטשן זיך אַרויפגעשטעלט אויף אים, אויף דעם בויך, און געגאָסן וואַסער אויף זיין קאָפּ. איך בין דאַן געווען ביים רבן און האָב אַרויסגעקוקט דורך אַ לאָך.

אַ שטיקל צייט שפּעטער האָבן די דייטשן אַרעסטירט דריי וויכטיקע פּערזאָנען: דעם בעכעווער רבי, און להבדיל דעם גלח און דעם פוילישן דאָקטאָר. דער רבי איז געווען זעקס וואָכן אין טורמע, און מיט אַ גרויסע אינטערווענץ און אויך מיט געלט האָט מען דעם רבין באַפרייט. ווען ער איז אַרויס פון דער טורמע, איז ער געווען אַזוי אָפּגעשוואַכט, אַז ער איז קוים געשטאַנען אויף די פיס. אין דער טורמע האָט ער נישט געוואָלט עסן און האָט ממש געהונגערט, ווייל עס זענען געווען גרויסע שוועריקייטן אים אַריינברענגען אַ שטיקל ברויט, אָדער אַ שטיקל פּוטער. אַ פּאָר וואָכן נאָכדעם ווי ער איז באַפרייט געוואָרן, האָט ער געקראָגן אַ האַרץ־אַטאַק, געלעגן קראַנק, און אָנפאַנג 1942 געשטאָרבן.

* יעקב קליימאַנס ברודער, וועלכער האָט דורכגעמאַכט הכשרה אין אַ קיבוץ און איז געפאָרן פון וואַרשע נאָך בעכעווע אויסצופילן די פּאַפּירן פאַר דער רייזע נאָך ארץ ישראל.

די מיטלאַלטערישע גזירות

עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז יעדער ייד זאָל טראָגן אַ געלע לאַטע אויפן לאַץ און אויף די פּלייצעס. אַזוי האָט מען געמוזט גיין מיט די צוויי געלע לאַטעס ביי דער אַרבעט און איבעראַל, מען זאָל לייכט דערקענען דעם יידן צום שלאָגן. אַ שטיקל צייט שפּעטער האָט מען אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יעדער ייד מוז טראָגן אַ ווייסע לענטע מיט אַ בלויען מגן־דוד, אויף דער רעכטער האַנט.

אין דער גרויסער געביידע פון מולעס הויז זענען איינגעשטאַנען די דייטשע ס. ס., און פונקט קעגן איבער איז געווען די פּוילישע געמינע. צווישן מולעס הויז און דער געמינע האָט מען אויסגעלייגט אַ שיינעם גאָרטן, אין וועלכן יידן האָבן געמוזט אַרבעטן. די דייטשן פלעגן אַרויסגיין אויפן באַלקאָן, זיך אַוועקזעצן ווי כראַביעס און קוקן ווי די אָרעמע יידן אַרבעטן. טאָמער איז זיי עפּעס וואָס נישט געפעלן, האָבן זיי גלייך געשאָסן דעם יידן אין קאָפּ אַריין.

מען הרגעט און מען ראַבעוועט

אין אַ שיינעם פרימאָרגן פון סעפּטעמבער 1942, דריי אַזייגער פאַרטאָג, האָבן די דייטשן באַלאַגערט דאָס שטעטל, אַרויסגעטריבן אַלע יידן פון די שטובן באָרוועס און נאַקעט, און געטריבן צו דער ניווע־פּלאַץ. זיי האָבן אונדז געטריבן אַ גאַנצן טאָג אין הונגער, דורשט און שרעק — און מיט קלעפּ. די היץ איז געווען זייער גרויס און מען האָט געחלשט פאַר אַ ביסל וואַסער. ביז פאַרנאַכט האָבן די מערדער אונדז אַרומגעטריבן אויפן פּלאַץ, דאַן אַרומגעשטעלט ביקסן און מאַשין־געווער און געשאָסן אויף אונדז. עס זענען געווען פיל קרבנות, און ווער עס איז געבליבן לעבן האָט געפונען אַהיימקומענדיק ליידיקע הייזער, ליידיקע שטובן.

ווען מען האָט אונדז אַלעמען אַרויסגעטריבן פון די היימען און פאַרזאַמלט אויפן פּלאַץ, האָט מען אַוועקגענומען פון חנה־שרה צוויי מיידלעך, קליינינקע. האָט חנה־שרה אָנגעהויבן זיך צו וואַרפן און צו בעטן מען זאָל איר נישט אַוועקנעמען די קינדער, האָט געכאַפּט אַ מערדער — אַ דייטש און איר געגעבן מיט דער קאָלבע איבערן קאָפּ. זי איז באַלד געפאַלן פאַרגאָסן מיט בלוט אויף דער ערד, און די קינדער האָט מען אַוועקגענומען.

די אויסזידלונג... צום טויט

צומאָרגנס איז געווען אַרויסגעהאָנגען פּלאַקאַטן, אַז אַלע יידן זאָלן פאַרלאָזן

דאָס שטעטל און פאָרן קיין בעלזשעץ; ווער עס וועט פאַרבלייבן, וועט דערשאָסן ווערן. אַזוי האָט מען אַלע יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך פאַרנאַרט קיין בעלזשעץ און דאָרט האָט מען אַלע אויסגעשאָסן. אַ פּאָר יונגע מענטשן איז געלונגען צו אַנטלויפן. צווישן די בין איך אויך געווען.

ווען מיר זענען געזעסן אויף דעם פּלאַץ און געוואַרט אַוועקצושיקן ווערן אין די לאַגערן אַריין, זענען אָנגעקומען צען לאַסט־אויטאָס. מען האָט זיי אָנגעפילט מיט מענטשן אַוועקצושיקן. איך בין געשטאַנען אין דער ריי און בין געבליבן צום לעצטן אויטאָ. אַזוי ווי איך בין געשטאַנען גרייט אַרויפצוגיין אויף דעם אויטאָ, האָט יצחק טורבינער — איך וועל אים קיינמאָל נישט פאַרגעסן! — פאַרמיטלט מיט איינעם אַ מיליטער־מאַן, אַ דייטש, אָדער אַן אוקראַינער, און איך האָב אים געגעבן 500 זלאָטעס ער זאָל געבן דעם מיליטער־מאַן, אַז ער זאָל מיך אַרויסראַטעווען. ער האָט אַזוי געטאָן און האָט מיך אַרויסגעראַטעוועט. איך בין אַנטלאָפן און נאָך מיר זענען נאָך עטלעכע פרויען אַוועק און זיך געראַטעוועט.

פון דאַן אָן האָט זיך אָנגעהויבן פאַר מיר אַ וואַנדערונג צווישן פעלדער און וועלדער, הונגער, באָרועס, שרעק און קעלט, מורא האָבנדיק פאַר דעם טויט יעדער מינוט. וואַנדערנדיק ביינאַכט אין די וועלדער, האָב איך געטראָפן משה ערליך מיט זיינע צוויי ברידער. איך בין מיט זיי צוזאַמען געווען אַ שטיקל צייט. נאָכער האָב איך געטראָפן יאסע טאוב, יענקל פאַשקעוועטס טאָכטער, יאָסל בראַנדס פרוי מיט איר צוויי־יאָריקן ייִנגעלע. זי האָט מיר געזאָגט, אַז זי האָט אַ פּאָליאַק, וועלכער וויל זי מיטן קינד אויסבאַהאַלטן און אויב איך וויל, קען איך זיין מיט איר צוזאַמען. זי האָט געלט גענוג צו באַצאָלן פאַר מיר אויך. ווען דער פּאָליאַק איז געקומען צופאָרן, 12 ביינאַכט מיטן וואָגן שטרוי, האָט ער געוואָלט אויך מיך מיטנעמען, אָבער מיין האַרץ האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל נישט מיטפאָרן, און איך בין אַוועק אין אַ צווייטער ריכטונג. זיי זענען אָפּגעפאָרן.

איידער זיי זענען אָפּגעפאָרן איז דאָס ייִנגעלע געווען אַזוי אויסגעהונגערט, אַז ער האָט זיך געווענדעט צו מיר אויף פּויליש, איך זאָל אים געבן אַ שטיקעלע ברויט. איך האָב אים געגעבן אַ שטיקעלע ברויט, האָט ער עס גלייך אויפגעגעסן און געקומען בעטן נאָך אַ שטיקעלע ברויט. האָט אים די מאַמע געזאָגט: „גיי נישט בעטן, זי וועט נישט קריגן קיין אַנדער ברויט מער." זיצנדיק אַזוי אין וואַלד האָט זי מיר דערציילט די געשיכטע פון איר ייִנגעלע.

דאָס ייִנגעלע האָט געהייסן בעניעק, נאָך בעריל בראַנד. זיי זענען געווען

צוזאַמען, זי און יפת (?) און דאָס קינד און יאָסל, ביי אַ גוי. זענען אַראָפּגעקומען די פּאָליאַקן און האָבן מיט שטעקנס געשלאָגן אַזוי, אַז דעם קינדס מאַנטעלע איז געווען פאַרגאָסן מיט בלוט. דאָס קינד האָט דערנאָכדעם דערציילט, אַז יאָסקע האָט געשריגן: „בעניעק, נקמה זאָלסטו נעמען! אַז דו וועסט בלייבן לעבן, זאָלסטו נעמען נקמה אין די אַלע אַנטיסעמיטן, אין די אַלע דייטשן, אין די גויים, ווייל איך פאַרליר מיין לעבן ביי זיי.״ ווי טרויעריק און טראַגיש איז צו הערן פון אַ צוויי־יעריקן קינד, וואָס דערציילט אין באַהעלטעניש אין וואַלד די ווערטער פונעם טאַטן, וואָס איז דערהרגעט געוואָרן! שפּעטער בין איך געוויר געוואָרן פון אַ צווייטן פּאָליאַק, אַז זיי זענען דערשאָסן געוואָרן פון דעם זעלבן פּאָליאַק, וואָס האָט זיי אַוועקגעפירט.

די פּאָליאַקן האָבן מיטגעהאָלפן די דייטשן, געאַרבעט מיט זיי האַנט ביי האַנט. אַלע גרעסערע קאָנצענטראַציע־לאַגערן: טרעבלינקע, מיידאַנעק, אוש־וויץ — זענען אויפגעשטעלט געוואָרן אין פּוילן. פון אַלע אַנדערע לענדער האָט מען געבראַכט די יידן קיין פּוילן. מיידאַנעק איז געווען אין לובלין. דאָס טאָר מען נישט פאַרגעסן, דאָס דאַרף מען געדענקען פאַר דור־דורות!

יידן צענעמען יידישע הייזער אין בעכעווע

ענדע 1942 איז די געגנט שוין געווען יודנריין. איך האָב מיך אַרומגע־וואַלגערט. איך האָב געהערט אַז עס האָט זיך געשאַפן אַ גרופּע יידן, מיידלעך און יינגלעך, וואָס די דייטשן האָבן גענומען קיין בעכעווע, זיי זאָלן צעוואַרפן אַלע יידישע הייזער. איך בין ביינאַכט אַריינגעגאַנגען קיין בעכעווע מיטן געדאַנק זיך אַריינכאַפּן אין דער גרופּע אַריין. איך האָב געדענקט, אַז אַזוי וועל איך זיין זיכערער. מען האָט אָבער די מענטשן פון דער גרופּע געציילט ביים אַרויסגיין צו דער אַרבעט און ביים צוריקקומען פון דער אַרבעט. איך בין מסתמא אַריין שפּעט, ווייל איך האָב שוין געטראָפן דאָרט אַלע מיינע באַקאַנטע. עס איז דאָרט געווען אַ מיידל, מרים גרין. זי האָט מיר געזאָגט: „לאה, איך וועל דיר שוין אויסבאַהאַלטן. קום אַריין און זיי מיט מיר איבער נאַכט, און עס קען זיין, אַז דו וועסט אַריין אין דער גרופּע.״ זי האָט מיר אַריינגענומען אין בעט אַריין. אין מיטן דער נאַכט איז מען געקומען ציילן די מענטשן, די קעפּ. יעדערער איז פאַרשטענדלעך טויט געוואָרן. מרים האָט מיר אַרונטערגערוקט אונטער דער קאָלדרע, איבערגעדעקט, אַז מען זאָל מיר נישט אָנזען. די דייטשן זענען געגאַנגען מיט אַן עלעקטריש לעמפּל און געציילט די קעפּ און מיין

האַרץ איז כמעט אַרויסגעשפּרונגען פון שרעק, אָבער איך בין אָפּגעראַטעוועט געוואָרן.

וואַנדערנדיק אין די וועלדער

וואַנדערנדיק צווישן די וועלדער האָב איך אָנגעטראָפן אויף חיים לעווענבערגס שוועסטער; וווהין זי איז אַהינגעקומען ווייס איך נישט. אויך האָב איך זיך געטראָפן מיט לייבוש (איך געדענק נישט זיין פאַמיליע־נאָמען). איך האָב זיך אויך געטראָפן מיט חיים לעווענבערג. ער איז געווען אין מיידאַנעק און איז פון דאָרט אַנטלאָפן. מיט חיימן צוזאַמען בין איך געווען עטלעכע חדשים, 2—3 דאַכט זיך מיר. מען האָט באַצאָלט אַ גוי ער זאָל מאַכן אַ גרוב פאַר אונדז און מען האָט אים באַצאָלט מיט גאָלדענע פינפערלעך. ביינאַכט, דעם 20־טן סטיטשען (יאַנואַר) 1943, האָט מען אונדז אַרויסגענומען פון גרוב צום שיסן. מיר זענען געווען פיר: חיים לעווענבערג, ברוך העכטמאַן, אַ קוזין פון יצחק טורבינער, אַ בעלזשעצער, און איך. מען האָט אונדז אַוועקגעשטעלט צו דער וואַנט. איידער מען האָט געשאָסן האָב איך זיך געבעטן ביי חיימן, דעם געוועזענעם העלד חיים לעווענבערג, לאָמיר זיך נישט לאָזן, לאָמיר עפּעס טאָן, לאָמיר פּרובירן אַנטלויפן. אָבער חיים איז געווען אַזוי צעבראָכן גייסטיש, מאָראַליש און פיזיש, אַז ער האָט געזאָגט: „איך האָב נישט וואָס צו לויפן. מיין פרוי און קינד האָט מען מערדערלעך דערהרגעט. מיין גאַנצע פאַמיליע איז אויסגעהרגעט, צו וואָס האָב איך צו לויפן? עס איז מיר שוין נישט ניחא מיין גאַנץ לעבן." הערנדיק פון אַזאַ ריז ווי ער איז געווען, האָבן מיר אַלע פאַרלוירן דעם מוט, און אַזאַ ווערעמל ווי איך אוודאי. איך בין געשטאַנען אין מיטן, צווישן זיי, ווען מען האָט געגעבן דעם ערשטן שאָס. ברוכס קאָפּ איז אַרויפגעפאַלן אויף מיין אַקסל און איך בין אָפּגעגאָסן געוואָרן מיט בלוט. עס זעט אויס אַז איך בין פאַרחלשט געוואָרן און גלייך אַוועקגעפאַלן מיט דעם געשאָסענעם ברוך. מען האָט די איבעריקע אַלע דערשאָסן. ווי לאַנג איך בין אַזוי געבליבן ליגן ווייס איך נישט. איך האָב מיר אויפגעכאַפּט פאַרבלוטיקט, אין אַ קאַלוזשע בלוט. ווען איך בין געקומען צו זיך, האָב איך פאַרשטאַנען אַז כ'טאָר דאָ נישט בלייבן קיין מינוט, בין איך אַנטלאָפן. געלאָפן בין איך צו וואַסער זיך אָפּוואַשן אַביסל און פון דאָרט אין וואַלד אַריין. נאָכער בין איך ווידער צוריקגעקומען, אַריינגעלאָפן אין אַ סטאָדאָלע, אָפּגעריסן אַ ברעט און אַרונטערגעקראָכן אונטערן שטרוי. איך האָב געמאַכט אַ ביסל שלאַג, און אַזוי

ווי איך בין אַריינגעקומען אין דער סטאָדאָלע, זענען עטלעכע גויים מיט ווידלעס אין די הענט אַריין און אָנגעהויבן איבערדרייען דאָס שטרוי, זוכנדיק מיך. זיי האָבן געזוכט, געזוכט, און זענען אַוועק. איך בין געבליבן דאָרט אַ האַלב טויטע איבערן טאָג. ביינאַכט בין איך אַרויסגעלאָפן און אַוועק אין וואַלד אַריין. אין דעם אַנדערן עק פון דאָרט, אויפן פעלד, איז געשטאַנען אַ פרייע סטאָדאָלע מיט שיטערע ברעטער. איך האָב אַריינגעשטופט ביידע הענט, אַרויסגענומען אַ ברעט מיט די טשוועקעס, און בין אַריין אין דער סטאָדאָלע, אין אַ ווינקל אַריין. אַזוי בין איך געלעגן איבערן טאָג, און ביינאַכט בין איך אַרויסגעלאָפן זוכן עפּעס עסן.

פון דאַן אָן, פון דעם מאָמענט ווען איך בין געבליבן אַליין, האָב איך מיר געמאַטערט אַליין, איינער אַליין צווישן הימל און ערד. איך בין געלעגן צווישן קאַרטאָפלעס, צווישן קאָרן, אין הונגער און נויט, אין שרעק און מורא. די היץ איז געווען גרויס און איך האָב געוואָלט טרינקען, אָבער קיין ביסל וואַסער איז נישט געווען. איך געדענק ווי איינמאָל, זיצנדיק צווישן קאָרן, האָב איך זיך אויסגעטון נאַקעט און געבעטען... איז געקומען אַ רעגן און האָט מיר געגעבן אַ ביסל וואַסער. איך האָב אויפגעשטעלט מיין מויל און אַריינגענומען דאָס וואַסער אין מויל אַריין.

אָפט מאָל פלעגט מען זיך אַרויסכאַפּן פון וואַלד ביינאַכט, אויסגעקאָפּעט אַ ביסל קאַרטאָפל און מען איז געגאַנגען אָפּקאָכן. מען האָט אויפגעשטעלט אַ ביסל וואַסער — עס האָט גענומען אַביסל צייט ביז מען האָט דאָס אַלעס צונויפגעשאַפּן, אַ טעפּל, וואַסער, קאַרטאָפלעס, אַ ביסל האָלץ — און איידער די קאַרטאָפלעס האָבן אָנגעהויבן צו קאָכן, האָט מען געהערט אַ שיסעריי. נו, דאָס איינציקע וואָס מען האָט געקאָנט טון איז געווען איבערדרייען דאָס טעפּל מיטן וואַסער, אויסלעשן דאָס פייער און אַנטלויפן פון אָרט. אַזוי איז מען געלאָפן פון איין פּלאַץ אויף דעם צווייטן ווי ווילדע חיות, וואָס די יעגער־הינט לויפן זיי נאָך. משה ערליך געדענקט אויך דעם פאַל מיט די קאַרטאָפלעס.

איך בין אַמאָל געגאַנגען ביינאַכט זוכן עסן. איך האָב געוואָלט אַריינגיין צו דער דישוווע*. עס איז געווען ווינטער־צייט, ביינאַכט, און איך האָב פאַרבלאָנדזשעט אין וועג. מיינע פיס זענען געווען פאַרבונדן מיט שמאַטעס, ווייל די שיך האָט מען מיר געהאַט צוגעגנבעט ווען איך האָב געדאַרפט איינמאָל אַנטלויפן שנעל. בין איך אַזוי געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט, ביז פאַרטאָג.

* דישווו — אַ גויה אין לעשניצוווקע ביי בעכעווע.

ווי עס איז געוואָרן ליכטיק, האָב איך זיך געפונען אויף אַ וועג ווו עס זענען געפאָרן דייטשן. איך האָב געזען אַ שטיבל מיט אַרומגעשאָלעוועטע ווענט און געפאַלענע בלעטער פון דיביימער. בין איך אַריין אין אַ וואַנט צווישן די בלעטער און זיך באַהאַלטן איבערן טאָג. דער גוי האָט נישט געוווסט אַז איך ליג דאָרט. די דייטשן זענען דורכגעפאָרן. ווען עס איז געוואָרן פינצטער, בין איך אַרויס און געלאָפן ווייטער זוכן אַן אַנדער וועג.

אַזוי האָב איך געוואַנדערט טאָג און נאַכט. דער שניי איז געווען טיף ביז די קני. עס איז מיר נישט גוט געוואָרן אויפן וועג, האָב איך געכאַפּט אַ ביסל שניי און זיך אָפּגעוואַשן דאָס פּנים, אַריינגעכאַפּט אַביסל שניי אין מויל אַריין — און געשפּאַנט ווייטער. ענדליך בין איך דורכגעגאַנגען דורך אַ צמענ־טאַזש אויף דער זאַדעמביע גאַס צו דער דישווונע. זי האָט מיר געגעבן אַ ביסל עסן. אַדאַנק איר האָב איך מיר אַזוי אויפגעהאַלטן. איך האָב מיר געמאַכט אַליין אַ גריבל און בין אין אים געלעגן אַ פּאָר חדשים, איבערן ווינטער, ביז עס האָט זיך צוגעריקט די באַפרייאונג.

די באַפרייאונג איז נישט געקומען צו שנעל. עס איז פּשוט אוממעגלעך אונטער אַזעלכע באַדינגונגען צו באַהאַלטן אַלץ אין געדאַנק, אין זכרון. עס שוועבן אַרויף פאַרשידענע מאָמענטן פון די איבערלעבונגען, נישט רעגלמעסיק און נישט גענוי לויט דער צייט־לויף, אָבער יעדער מאָמענט האָט זיין ווערט אַלס פאַקטישער אונטערצייכענונג פון דער בעסטיאַלער עפּאָכע פון דעם דייטשן היטלעריזם.

לויפנדיק פון דעם טויט

איינמאָל בין איך אַרויסגעגאַנגען זוכן אַ ביסל עסן, האָב איך אָנגעטראָפן אויף איינעם אַ מיליטער־מאַן. ער האָט מיר גלייך געשלאָגן אין קאָפּ אַריין און פאַרקלאַפּט מיין אויער. ביז היינט־צו־טאָג לייד איך אויף דעם אויער. אַ האַלבער קאָפּ איז מיר געווען געשוואָלן. קיין מעדיקאַמענטן האָט מען נישט געהאַט, האָב איך צוגעלייגט אַ נאַסע שמאַטע און אַזוי זיך געהיילט...

און אַזוי כסדר, טאָג־איין טאָג־אויס, לויפנדיק פון דעם טויט פאַר די אויגן, ביינאַכט צווישן פעלדער און וועלדער און וואַסערן. איינמאָל בין איך געגאַנגען ביזן האַלבן קערפּער אין וואַסער, דורכגעגאַנגען אויף דער לעשניצוווקע צו דער דישוווּנע נאָך אַביסל עסן. די דייטשן זענען געשטאַנען ביי בונקערן אין

פּאַלאַץ, האָבן זיי, ווי עס ווייזט אויס, געהערט דעם רויש פון דעם וואַסער, האָבן זיי געשאָסן, און אַ קויל איז אַדורכגעלאָפן מיר לעבן פוס.

אויף דער לעשניצוווקע זענען געווען אויסבאַהאַלטן דובטשע רייס מיט זיין פאַמיליע, צוזאַמען אַ 15 פּערזאָן. מען האָט זיי אויסגעהרגעט אויף אַ שויד־דערלעכן אופן. בערעלע פּסח סטאָלערס מיט זיין פרוי האָט מען געשאָסן אונטער אַ וואַנט ווו מיר זענען געווען. דער גוי האָט אונדז דאָס דערציילט. פון רוסלאַנד האָב איך זיך דערוווּסט, אַז טויבעלע לעווענבוים און לייב הימעלפאַרב זענען געווען ביי אַ גוי, אויך אויף דער לעשניצוווקע. זיי זענען געווען דאָרט אַ לענגערע צייט, און די גויים האָבן מורא געקריגן, האָבן זיי אַליין זיי דערהרגעט.

די באַפרייאונג ריקט זיך אָן

עס האָט זיך אונטערגערוקט דאָס יאָר 1944 און עס האָט זיך אָנגעהויבן פילן אַ ביסל די באַפרייאונג. אין די פעלדער איז געווען אַ שטאַרקע שיסעריי, לעבן מיר ממש אין פעלד איז דורכגעפאָרן אַ טאַנק מיט דייטשן. איך בין געווען זיכער, אַז דאָ איז מיין טויט, אָבער עס איז געשען אַ נס, איינער פון אַזוי פיל נסים, וואָס איז מיר געשען און איך בין געבליבן לעבן.

אין אויגוסט 1944 זענען אַריין די רוסן. איך בין נאָך אַלץ געלעגן אין די פעלדער, געהערט די שיסעריי, אָבער האָב נישט געוווּסט ווער איז דאָ אין דער בעכעווער געגנד, וואָס האָט געהייסן אָסט־זייטע. איך האָב געזען אַדורכגיין עטלעכע רוסן, אָבער נישט געקאָנט זיך צו גלויבן מיינע אויגן. אַ גאַנצן טאָג בין איך געלעגן צווישן די קאָרן, ביינאַכט האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אַריין, אַ שטרעקע פון אַ 10—12 קילאָמעטער, איינער אַליין צווישן הימל און ערד, אָפּגעשוואַכט און אויסגעמאַטערט, קוים זיך אויף די פיס געהאַלטן. איך בין אָנגעקומען צו דער דישווונע. זי האָט מיר געזאָגט: „האָב נישט קיין מורא, דו ביסט שוין פריי, די רוסן זענען דאָ." זי האָט מיר אַרויפגענומען אויף דעם בוידעם, געגעבן מיר צו עסן, און צוגעזאָגט: „וואַרט ביז דו וועסט שוין קענען אַרויסגיין אַליין." איך האָב דאָס אויך נישט געוואָלט גלויבן, זי האָט אַליין מורא געהאַט פאַר זיך. נאָך 2, אָדער 3 טעג האָט זי מיר אַרויסגעלאָזן, אַז מען זאָל נישט זען, אַז איך גיי אַרויס פון איר שטוב. עס איז געווען פאַר איר אַ חרפּה, אַז גויים זאָלן זאָגן, אַז זי האָט אויסבאַהאַלטן אַ ייד. פאַרטאָג, אַזייגער 5, האָט זי מיר געגעבן אַ לאָז אַרויס און איך בין דורכגעלאָפן

און אַריין אין שטאָט אַריין, באָרועס, אין אַ בלויז צעריסן קליידל, אויסגעדאַרט און אויסגעמאַטערט. איך בין צוגעגאַנגען צו אַ גויה, ווו איך האָב זיך געהאַט אויסבאַהאַלטן און געבעטן זי זאָל מיר געבן אַ קליידל. האָט זי געזאָגט, אַז די פּאַרטיזאַנער האָבן ביי איר אַלץ צוגענומען. בין איך צוגעגאַנגען צו אַדעלען. ער איז געווען אַ שוסטער און האָט געוווינט לעבן באַנק. זי האָט מיר געגעבן אַ פּאַרטעכל, אַ קליידל און אַ פּאָר שיך. זי האָט מיר אויך געגעבן אָפּצועסן און האָט מיר געזאָגט: „אַנטלויף שוין, ווייל אַז נישט, וועט מען דיך הרגענען.״

אויף מיין וועג קיין לובלין

איך האָב מיר געלאָזט גיין צופוס, פון בעכעווע קיין לובלין. עס זענען אפילו אויפן וועג געווען פויערים, וואָס האָבן מיר געזאָגט, אַז זיי ווילן מיר אַרויפנעמען אויפן פור, אָבער איך בין געווען אַזוי איבערגעשראָקן, אַז כ׳האָב מורא געהאַט אַפילו אַ וואָרט צו זיי צו רעדן. בין איך אַזוי געגאַנגען ביז אונטער לובלין. איך האָב געטראָפן אויפן וועג גויים, וואָס האָבן מיך געקענט פון דעם זיידן אַלס סאַלטיס. אַ 2—3 קילאָמעטער אונטער לובלין טרעף איך אָן אויף צוויי שקצים מיט ביקסן — ציִען זיי אויס די ביקסן צו מיר און ווילן מיך שיסן. „דו ביסט אַ זשידוווקע, דאַרף מען דיר שיסן. פאַרוואָס האָסטו זיך אויסבאַהאַלטן?״ איז ווייטער געשען אַ נס, ווען דער צווייטער האָט זיך געגעבן אַ ריר: „האַלט! אַז זי האָט זיך שוין אויסבאַהאַלטן ביז איצט, זאָל זי ווייטער גיין.״ האָט זיך אָנגערופן דער אַנדערער: „לאָמיר איר דאָ דערהרגענען און אַריינוואַרפן אין קאָרן, קיינער וועט פון דעם נישט וויסן.״ און דער צווייטער: „ניין, מיין געוויסן זאָגט מיר, אַז זי האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביז איצט, זאָל זי ווייטער לעבן.״ אַזוי בין איך אָנגעקומען קיין לובלין.

אין לובלין, אַם ערשטן בין איך אַרויפגעגאַנגען ווו מיין מומע פריידל האָט געוווינט, אויף דער נאָוואַ גאַס. איך בין אַריינגעקומען אויף נאָוואַ גאַס, געקוקט און געקוקט, געזוכט, געזוכט — קיין יידיש פּנים נישט צו געפינען. אַ קריסט, וואָס האָט דאָרט געוווינט, האָט מיר דערלויבט צו איבערנעכטיקן. איך בין נישט געשלאָפן — איך האָב נאָר געוויינט. דער קריסט איז געווען אַ גוטער גוי, האָט ער מיך געוואָלט באַרואיקן. „וויין נישט,״ האָט ער געזאָגט, „וועסט זען, עס וועט זיך שאַפן אַ יידישער קאָמיטעט און ער וועט אָנהויבן העלפן.״ אין דער פרי בין איך אַרויסגעגאַנגען אויפן מאַרק און געזוכט אַ יידיש פּנים. איך האָב דערזען באַוואַקסענע יונגעלייט, האָב איך מיר געדאַכט, אַז

דאָס זענען יידן. אַזוי האָט עס מיר אויסגעזען. אָפּגעריסן און אָפּגעשליסן, באַוואָקסן, אַרויס פון שטאַל אַרויס. האָב איך געפרעגט: „יהודים?" האָבן זיי מיר געענטפערט, אַז זיי זענען יידן. זיי האָבן מיך אָנגענומען און אַוועקגעפירט צום רויטן קרייץ־הויז. אין רויטן קרייץ־הויז בין איך געווען אַן אַכט טעג. אין צווישן האָט זיך געשאַפן אַ יידישער קאָמיטעט, און דער קאָמיטעט האָט געשאַפן אַ הויז, מען האָט זיך פאַרזאַמלט, און עס האָט זיך אָנגעהויבן שאַפן אַ ביסל יידיש לעבן אין פוילן.

דאָס איז נאָך נישט געווען די ענדע פון דעם קריג מיט די דייטשן. האַלב פוילן איז געווען פאַרנומען פון די רוסן, אָבער אין וואַרשע זענען נאָך געווען די דייטשן, און מען האָט זיך דאָרט געשלאָגן מיטן פולן ברען. 6 חדשים האָט נאָך געדויערט ביז מען האָט וואַרשע פאַרנומען. דאָרט האָט מען זיך געשלאָגן אין שטאָט פון הויז צו הויז, פון טיר צו טיר, דייטשן מיט רוסן.

נאָך דעם קריג

נאָכן קריג האָב איך געטראָפן עטלעכע יידישע מיידלעך: ריבטשע אַקערמאַן, גרין. ווו זיי געפינען זיך איצט ווייס איך נישט.

דאָס וואָס איך האָב דאָ איבערגעגעבן איז נאָר, ווי מען זאָגט, אויפן שפּיץ מעסער, מאָמענטן פון איבערלעבונגען, פון שרעק, פון זען דעם טויט פאַר די אויגן, פון לויפן ווי אַ ווילדע חיה און מורא פון דעם יעגער־הונט, וואָס לויפט דיר נאָך. צו באַשרייבן אַלעס איז פשוט אוממעגלעך, און ווען מען זאָל דאָס וועלן טון, דאַרף מען ביכער אָנשרייבן, גאַנצע טאָמען, און דאָס קאָן דאָס האַרץ נישט אויסהאַלטן. מען קאָן זיך נישט דערמאַנען אין רו אַלץ וואָס מען האָט געזען און מיטגעמאַכט — דאָס בלוט שרייט פון דער ערד אַרויס...

יעדער שטאָט, יעדער שטעטל, איז געווען אָפּגעזונדערט פון די אַנדערע. איין שטאָט האָט נישט געוווּסט וואָס עס קומט פאָר אין דער אַנדערער שטאָט, אַזוי אַרום איז די מערדער געלונגען צו טאָן, וואָס זיי האָבן זיך פאַרנומען אַדורכצופירן ביים פאַרניכטן די יידן. די פּאָליאַקן, פון דער אַנדערער זייט, האָבן מיטגעהאָלפן די מערדער. ווען זיי וואָלטן נישט געווען אַזוי מיטגעהאָלפן, וואָלטן געווען געבליבן אַ סך יידן. ווי אַזוי די פּאָליאַקן האָבן געהאָלפן די דייטשן אין זייער אויסראָטן די יידן, האָב איך אַליין געפילט אויף מיין אייגענער הויט און לייב. אַ סך מאָל בין איך געשטאַנען פאַרן טויט פון די הענט פון די פּאָליאַקן, און נאָר מיט נסים בין איך אַרויס פון זייערע הענט.

אַלס צוגאָב

איך האָב אויך מיטגעמאַכט דעם פינצטערן גיהנום אין פוילן. געלעבט אין וואַרשע אין דער צייט פון דעם קריג, מיטגעמאַכט דעם געטאָ־אויפשטאַנד מיט אַלע דאָרטיקע צרות־צרורות. איך בין געפירט געוואָרן נאָך מיידאַנעק און בין פון באַן אַראָפּגעשפרונגען און אַוועק אין וואַלד אַריין. דאָרט האָבן מיר מורא געהאַט פאַר די פּאָליאַקן פּונקט ווי פאַר די דייטשן, זיי האָבן נישט נאָר מיט־געהאָלפן די דייטשן אויסהרגענען די יידן, ווער עס איז פון די דייטשע הענט אַנטלאָפן האָבן די פּאָליאַקן געכאַפּט און דערמאָרדעט. נאָר אין פוילן האָבן די דייטשן געקאָנט אָפּטון דאָס וואָס זיי האָבן געוואָלט — אַריינציהען די יידן פון גאַנץ אייראָפּע נאָך פוילן צום פאַרגאַזן, צום אויסהרגענען, צום פאַרניכטונג.

אין וואַלד איז מיט מיר געווען אַ בעכעווער מיט נאָמען משה גרינס, זיין טאַטן האָט מען גערופן יהודה־לייב.

פנחס סוחובולסקי

ייִדישע פּאַרטיזאַנער אין געביט לובלין־ביכאָווע *

גבית־עדות פון מאָטל שטערנבליץ

העניעק צימערמאַן איז געווען דער אָנפירער פון דער בעסט־אָרגאַניזירטער און אַקטיוויסטער ייִדישער פּאַרטיזאַנער־גרופּע אין יענער צייט. צוזאַמען מיט אים אין דער שפּיץ פון דער גרופּע איז געשטאַנען רעזניק.

דער לעצטער איז געווען אַ קריגס־געפאַנגענער פון דער געוועזענער פּוילישער אַרמיי. די דייטשן האָבן די ייִדישע קריגס־געפאַנגענע געהאַלטן אין לובלין אויף ליפּאָוואַ גאַס. רעזניק איז אַנטלאָפן פון געפאַנגענשאַפט און זיך אָנגעשלאָסן אין אַ פּאַרטיזאַנער גרופּע, וואָס האָט אָפּערירט אין די דאָמבראָווער און אָסמאָליצער וועלדער.

העניעק צימערמאַן זאָל האָבן דערשאָסן די 7 מאַן פון דער באַנדע, וועלכע האָבן דערהרגעט צדוקן מיט זיינע חברים **. ער האָט צוגענומען זייערע וואָפן, וועלכע זענען געווען באַהאַלטן אין וואַלד נאָך פון פאַר דער מלחמה. ער האָט צונויפגענומען ייִדישע יונגעלייט, וועלכע זענען געווען באַהאַלטן אין וואַלד און די וואָס זענען געבליבן פון צדוקס גרופּע. באַלד איז זיין נאָמען געוואָרן באַקאַנט אין דער געגנט.

די גרופּע פון העניעק צימערמאַן האָט געציילט צו פאַרשידענע צייטן פון 12 ביז 20 מאַן, מייסטנס לובלינער יונגעלייט. זיי זענען געווען פאַרהעלטניש־מעסיק גוט באַוואָפנט. אַפילו די דייטשע זשאַנדאַרמעריע פון קרענזשניצי (12

---

* אויסצוג פון „גבית־עדות: ייִדישע פּאַרטיזאַנער אין געביט לובלין־ביכאָוואַ״ קאַפּיטל 2 אין „דאָס בוך פון לובלין״, פּערטע אָפּטיילונג: לובלינער ייִדן אין ווידער־שטאַנד, פּאַריז, תשי״ג—1952.

** אין דעם ערשטן קאַפּיטל ווערט געבראַכט די מעשים פון דער פּאַרטיזאַנער גרופּע אין דער שפּיץ פון וועלכער איז געשטאַנען צדוק (זיין פאַמיליע־נאָמען איז נישט אָנגעגעבן). און זיין גרופּע זענען ערמאָרדעט געוואָרן דורך אַ גרופּע באַנדיטן פון דער „אַרמיאַ קראַיאָוואַ״.

מאַן) האָט מורא געהאַט פאַר זיי. העניעק האָט זיך געשטעלט אַלס אויפגאַבע נישט נאָר צו פאַרטיידיקן דאָס אייגענע לעבן, נאָר ער האָט געוואָלט איבערנעמען דעם שוץ פון אַלע יידן, וועלכע זענען געווען באַהאַלטן אין דער געגנט. אַזעלכע זענען געווען פאַרהעלטנישמעסיק נישט ווייניק. אינם געביט צווישן לובלין און ביכאָוואַ, אין די דערפער און אויף די מיידאַנען האָבן אַ סך יידן פון לובלין געזוכט אַ מקום־מקלט שוין פון 1941 אָן. ביז האַרבסט 1942 האָבן זיי דאָרט געלעבט לעגאַל אָדער האַלב־לעגאַל. פון אָקטאָבער 1942, ווען ס׳איז אַרויס די גזירה וועגן בעלזשעץ, האָבן אַ סך פון זיי זיך אויסבאַהאַלטן. כדי צו געבן אַ ביישפיל פון דער צאָל באַהאַלטענע יידן, וויל איך דערציילן פאָלגנדיקן עפיזאָד: סוף 1942 האָבן זיך ביי אַ פויער פאַליוך אין גאָרטן פאַרזאַמלט 70 יידן. מיר זענען דאָרט געבליבן אַ גאַנצן טאָג. דאָס האַרץ בלוטיקט מיר ווען איך טראַכט, אַז פון אָט די 70 יידן, צווישן וועלכע ס׳איז אויך געווען מיין טאַטע, האָבן, אויף וויפיל איך ווייס, נאָר 12 אַריבערגעלעבט די מלחמה. אַלע אַנדערע זענען אומגעקומען.

העניעק צימערמאַן האָט פרובירט אויסצובורייטערן זיין טעטיקייט. ער האָט פרובירט אַנטקעגנצווירקן דעם דייטשן טעראָר, וועלכער האָט געדראָט מיט דערשיסן די גאַנצע משפחה און אַלע שכנים פון אַ פויער, וואָס וועט באַהאַלטן אַ ייד; דער זשעדנעקייט פון געוויסע פויערים, וואָס האָבן זיך נישט אָפגעשטעלט אַרויסצוגעבן אַ ייד, כדי צו באַקומען די צוגעזאָגטע פרעמיע און דער בעסטיאַ־ליטעט פון אַנדערע, וועלכע האָבן אַליין דערהרגעט אַ ייד, כדי צוצונעמען זיין געלט אָדער זאַכן. ער האָט אָנגעזאָגט אין אַלע אַרומיקע דערפער, אַז יעדער, וואָס וועט אַרויסגעבן אַ ייד, וועט ווערן דערשאָסן און זיין הויז פאַרברענט. און ער איז נישט געבליבן בלויז ביים זאָגן. ווען דער פויער באַלטשוק אויף טישעווער מיידאַן האָט אַרויסגעגעבן דעם אָסמאָליצער ייד יואל (אגב צדוקס אַ שוואָגער), האָט העניעק צימערמאַן אונטערגעצינדן זיין הויז. באַלטשוק האָט פרובירט צו אַנטלויפן, אָבער די פאַרטיזאַנער האָבן אים געחאַפט און דערשאָסן. דעם טויטן האָבן זיי אַוועקגעלייגט אויפן פעלדוועג און אויף אים אַרויפגעלעגט אַ צעטל: „דערשאָסן פאַר אויסגעבן אַ ייד”. באַלד האָט די גאַנצע געגנט געקלונגען מיט דער דאָזיקער נייעס. העניעק האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די אַרומיקע דערפער. ער האָט אויך געזאָרגט פאַר דער פראָוויאַנטירונג פון די באַהאַלטענע יידן. אַזוי האָט ער איין מאָל באַפוילן די פויערים פון מיידאַן־דעמבינסקי אַרויסצושטעלן יעדע װאָכ טעפּ מיט געקאָכטע קאַרטאָפל נישט ווייט פון זייערע כאַטעס. ער האָט אָנגעזאָגט, אַז ער וועט קאָנטראָלירן די דורכפירונג פונעם באַפעל און האָט עס

אויך געטון. די פויערים האָבן טאַקע אַרויסגעשטעלט במשך פון עטלעכע וואָכן טעפּ מיט געקאָכטע קאַרטאָפל פאַר די יידן.

אָנהייב 1943 האָט די פאַרטיזאַנער־גרופּע פון העניעק צימערמאַן דורכגעפירט אַן איבערפאַל אויפן קאָמיסאַריאַט פון דער פוילישער פּאָליציי אין פּיעטרעוויץ, ווו ס׳זענען געווען 7 פּוילישע פּאָליציאַנטן. העניעק האָט זיי צוגענומען דאָס געווער, פאַרברענט אַלע פּאַפּירן און דעם גאַנצן אַרכיוו (כדי אַזוי אַרום צו מאַכן אוממעגלעך דאָס נאָכקאָנטראָלירן פון עווענטועלע פאַלשע פּאַפּירן) און אָנגעזאָגט די פּאָליציאַנטן, אַז ער וועט זיי דערשיסן, אויב זיי וועלן מאַכן שוועריקייטן די באַהאַלטענע יידן. נאָכן דאָזיקן איבערפאַל האָט די גרופּע אויסגעפירט עטלעכע אַקציעס קעגן די זשאַנדאַרמעריע־פּאָסטנס אין דער געגנט.

אין אַפּריל 1943 בין איך געלעגן באַהאַלטן אין אַן איזאָלירטער סטאָדאָלע, וואָס דער פויער סקשיפּעק פון אָסמאָליץ האָט געהאַט אויפגעשטעלט אין מיטן פעלד בעת דער פּאַרצעלאַציע. דער פויער האָט גאָרנישט געוווסט, אַז מיר (מיין פאָטער, מיין שוועסטער און איך) זענען דאָרט געווען. אַרום מיטאָג־צייט האָב איך דערהערט אַ שיסעריי. די סטאָדאָלע איז געווען ביים ראַנד פון וואַלד. כ׳האָב זיך אַרויסגעגנבעט פון דער סטאָדאָלע און אַריין אין וואַלד, פון ווו כ׳האָב געזען, ווי אויפן וועג קיין קרענזשניצי איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט צווישן 7 אָדער 8 דייטשע זשאַנדאַרמען און די פאַרטיזאַנער פון צימערמאַנס גרופּע. די דייטשן האָבן געהאַט 4 מאַן דערהרגעטע, די איבעריקע זענען אַנטלאָפן. העניעק האָט צוגענומען ביי זיי אַ מאַשין־ביקס, אַ זאַך, וואָס ער האָט שוין לאַנג געזוכט. ער איז איצט געווען איבערגליקלעך צו האָבן ענדלעך אַזאַ וואָפן.

אַ ביסל שפּעטער, אין מאַי אָדער יוני 1943, איז העניעק צימערמאַן, בעת ער איז געווען ביי אַ פויער, אַרעסטירט געוואָרן דורך זשאַנדאַרמען. זיי האָבן אָבער, צום גליק, נישט געוווסט, אַז ער איז אַ פאַרטיזאַנער. זיי האָבן אים מיט־גענומען ווי אַ „פּשוטן" ייד. מען האָט אים אַוועקגעפירט קיין פּיעטרעוויץ. פון דאָרט איז העניעקן געלונגען צו אַנטלויפן. ער האָט מיט אַ הענטל פון אַ עמער אַרויסגעקראַצט אַ שטיין פונעם קעלער, אין וועלכן מען האָט אים פאַרשפּאַרט און איז אַוועק.

העניעק צימערמאַן איז געפאַלן אין קאַמף מיט וואָפן אין די הענט. דאָס איז פאָרגעקומען אַזוי: סוף זומער 1943 האָט אַ שטאַרקע דייטשע מיליטער־אָפּ־טיילונג אַרומגערינגלט דאָס דאָרף מיידאַן־דעמבינסקי. דאָס איז געווען אַ שטראַף־עקספּעדיציע קעגן דאָרף. זיי האָבן אָנגעצונדן 12 הייזער, קאָנפיסקירט די תבואה,

די חזירים. צימערמאַן און זיין גרופּע — צוזאַמען 16 מאַן — זענען גראָד יענעם טאָג געווען באַהאַלטן אין אַ סטאָדאָלע אין מיטן פעלד לעבן דאָרף. די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט די סטאָדאָלע. צימערמאַן און זיינע חברים זענען אַרויס פון דער סטאָדאָלע, כדי זיך דורכצורייסן אין וואַלד אַריין. ס׳האָט זיך אָנגע־הויבן אַ קאַמף, וואָס האָט געדויערט מערערע שעהען. (ווי די פּויערים האָבן מיר שפּעטער דערציילט: פון 11 פאָרמיטאָג ביז 4 אַזייגער נאָכמיטאָג). די פּאַרטיזאַנער האָבן זיך העלדיש געשלאָגן (כ׳האָב פון אָסמאָליצע געזען דאָס פייער און געהערט די שיסעריי). די דייטשן זענען געווען געצוווּנגען צו ברענגען פאַרשטאַרקערונגען פון ביכאָוואַ און פון גליסק. צימערמאַן, רעזניק און נאָך עטלעכע איז עס, טראָץ דעם וואָס דער שונא איז געווען אפשר צען מאָל אַזוי צאָלרייך, געלונגען זיך דורכצורייסן צום וואַלד. אָבער אין לעצטן מאָמענט איז העניעק צימערמאַן פאַרוווּנדעט געוואָרן. ער איז אומגעקומען אין דער שלאַכט ווי אַ העלד, שיסנדיק ביז צו זיין לעצטער רגע אויף די שונאים. רעזניק און נאָך אַ פּאָר איז געלונגען אַריינצוקומען אין וואַלד און זיך צו ראַטעווען. רעזניק איז, אויף וויפיל איך ווייס, איצט אין פּוילן.

מלכה רייז

אויף די חורבות פון מיין שטעטעלע

אין מיין שטעטעלע
איז נישטאָ מער קיין יידן,
די פּאָליאַקן, די מערדער,
זיינען גאַנץ צופרידן.

וועגן זייער העלדישקייט
דערציילן זיי — דערציילן,
און מיט יידיש גוטס
טוען זיי זיך טיילן.

אין די יידישע געסלאך
בלאָזן ווינטן קאַלטע,
מ׳זעט מער קיין קינדער,
קיין יוגענט, קיין אַלטע.

די הייזער זיינען ליידיק
פון מענשן, פון זאַכן,
ס׳סקריפּען טיר און פענסטער —
נישטאָ ווער ס׳זאָל זיי פאַרמאַכן.

איבער די חורבות פון׳ם שטעטעלע
שעפּשעט שטיל אַ שטימע:
פאַרוואָס? דאָך פאַרוואָס
איז אונדז דאָס געקומען?

פאַר די הייליקע, די קדושים,
וויל איך די יזכור־ווערטער שענקען,
אַז אונזערע קינדער
זאָלן זיי געדענקען.

סלאווה נייזער

אין בעלזשיצער גיהינום *

...די קלעפּ און די גוואַלדן זענען געגאַנגען ביז צום הימל. ווען ער איז אַרויסגעקומען איז ער געווען אין בלוט און באַרוועס. דערנאָך האָט מען אָנגעהויבן צו שלעפּן אַנדערע מענטשן. מען האָט געשלעפּט מיין פאָטער צום שלאָגן. ווען איך מיט מיין ברודער האָבן געזען אַז מען נעמט מיין פאָטער צום שלאָגן, האָבן מיר זיך געבעטן ביי די דייטשן, אָבער ס׳האָט אונדז נישט געהאָלפן. מ׳האָט אים גוט אָנגעשלאָגן און מ׳האָט אים גאָט זיי דאַנק אַרויסגעלאָזט. מיר האָבן געמיינט אַז מיר וועלן נאָר אָפּקומען מיט די קלעפּ. נאָכער האָט מען גענומען אַנדערע מענטשן און מ׳האָט זיי אויך געשלאָגן, און מיר זענען אַלע אַרויסגעקומען לעבעדיק. האָט מען געמיינט אפשר וועט מען יעצט אונדז באַפרייען, אָבער דאָס אַלעס איז געווען גאָרנישט. נאָכער האָט מען אָנגעהויבן נעמען מענטשן צום שיסן. ווען מ׳האָט גענומען מיין פאָטער צום שיסן — און איך האָב נישט געוווּסט אַז מ׳וועט אים שיסן — האָב איך אָנגעהויבן צו בעטן: „נעם נישט מיין פאָטער, טוט אים גאָרנישט!״ איך וואָלט אפשר געווען געפּועלט ביים דייטש, אָבער ס׳האָט זיך געפונען אַ אוקראַאינער, אַ שווערער, אַ שלעכטער, ער האָט געצויגן מיין פאָטער פון איין זייט און איך האָב געצויגן פון דער צווייטער זייט, און ער האָט מיך באַקומפּט און מ׳האָט אַריינגענומען מיין פאָטער. מ׳האָט אויך אריינגענומען די מוטער אַקערמאַן און נאָך אַ פּאָר מענטשן און מ׳האָט זיי געשאָסן. איך ווייס נישט, איך געדענק נישט, נאָר ס׳האָט זיך מיר געדאַכטן אַז מ׳האָט אַ קלאַפּ געטאָן ווי אין אַ בלעך, און איך האָב געגעבן אַרייס אַרויס זיך פון דער שורה און בין צו צום פּלאַץ און האָב געזען מיין פאָטער ליגן — איך האָב נאָר געזען איין אַקסל פון מיין פאָטער — און איך

* אויפגענומען פון דער דערציילערן.

האָב אָנגעהויבן שטאַרק שרייען: „מוטיל, זע, זע, מ׳האָט געהרגעט אונדזער פאָטער, זיי האָבן געהרגעט אונדזער פאָטער, ווײ! ווײ!" און זיי האָבן אָנגעהויבן מיט די גומענע שטעקנס צו שלאָגן איבער די פּלייצעס, און האָבן אונדז אַלע אַרויסגעיאָגט און צוגעטריבן ביז צום שול. ווען מיר זענען אַרויס צום שול האָט אונדז אַ גרויל אַרומגענומען: בלוט האָט זיך געגאָסן אין די גאַסן; מענטשן זענען געלעגן דערהרגעטע, געשאָחטענע ווי הינט... איך האָב נישט געוווּסט וואָס דאָס איז. צעבראָכענע גלאָז, פעדערן פון בעט־געוואַנט, פעק — אַלעס האָט זיך געוואָלגערט אין די גאַסן, אַלעס איז געווען באַגאָסן מיט בלוט. געוואַלד! איך האָב נאָך אַזוינס נישט געזעען, אַ איבערקערעניש! מענטשן, וואָס טוט זיך דאָ?! איך בין געגאַנגען לעבן טויטע, געשפּאָלטענע קעפּ, די אויגן אַרויס, וואָס איז דאָ? מ׳האָט אין צען מינוט נישט דערקענט ווער ס׳איז דאָס געווען. איך האָב געשריגן מיט איין יאָמער: „מ׳האָט געהרגעט מיין פאָטער! וואָס זאָל איך טאָן? וואָס זאָל איך טאָן?..."

ס׳איז נאָך דאָרט געשטאַנען אַ שוואַרצער אויטאָ, אַ שוואַרצער אויטאָ פון קאַצעט־לאַגערן, און אויף אים האָט מען אַרויפגעטריבן מיין ברודער, מיין פאָטער׳ס ברודער, מיין פאָטער׳ס שוואָגער, די קוזינען — אַלע וואָס זענען געבליבן. מ׳האָט נאָך צוזאַמענגענומען צוויי גאַנצע אויטאָס, מ׳האָט זיי געשלאָגן מיט די קולבעס, און זיי האָבן געמוזט ליגן מיט די קעפּ אַ ראָפּ ווען מ׳האָט זיי געשלאָגן. מיין ברודער האָט זיך נאָך אויפגעכאַפּט און האָט געשריגן: „געדענק, סלאַווועלע, געדענק, ווי קאָנען זיי, זעע —" און מ׳האָט אים געשלאָגן און דער אויטאָ איז אַוועקגעפאָרן און מיר זענען געבליבן.

דאַן איז אָנגעקומען יידישע פּאָליציי וואָס האָבן אַוועקגענומען די טויטע. ס׳זענען צוגעקומען עטלעכע יידישען פּאָליציאַנטן האָב איך זיי געבעטן: „דאָרט, ביים בעקער, האָט מען געהרגעט מיין פאָטער, אפשר איז ער נישט טויט, אפשר לעבט ער נאָך, אפשר דאַרף ער הילף, טוט עפּעס!" האָבן מיר עטלעכע בעכעווער געענטפערט: „סלאַווועלע, דער טאַטע איז טויט, מ׳האָט געהרגעט שמחה׳לה נייזער, מ׳האָט שוין געהרגעט שמחה׳לה נייזער אויך, און מ׳האָט אָנגעהויבן אונדז צוזאַמענעמען און מ׳האָט אָנגעהויבן אונדז צו טרייבן. ווען מ׳האָט אונדז צוזאַמענגענומען זענען מיר געווען אַריבער 1000 מענטשן; האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין שורות און מ׳האָט אונדז געטריבן. ווי מ׳האָט אונדז געטריבן, וואָס מ׳האָט אונדז געטריבן האָט שוין קיינעם נישט אינטערעסירט. איך האָב נאָר געקלערט ווו זאָל איך לויפן אַז איך זאָל קענען קומען

צו די מאַמעשי, אפשר איז זי נאָך ביים לעבן, אפשר איז נאָך עמעצער ביים לעבן. נאָר איך האָב נישט געוווסט ווי אַזוי קומט מען אַהין. און דאָ איז מען געגאַנגען אין די שיירה און ס׳זענען געווען אַרום און אַרום דייטשן.

ס.ס. לייט לויפן אן

אין דעם זענען אָנגעפאָרן צוויי טאַקסעס מיט ס.ס. מענטשן און זיי האָבן אָפּגעשטעלט די גאַנצע שיירה. איך בין געגאַנגען די לעצטע, אַ צעהרגעטע, אַ צעבראָכענע פון די קלעפּ און האָב אפילו נישט געפילט אַז די קלעפּ טוען מיר וויי. ס׳איז געווען אַ ייד וואָס האָט אין בעכעווע געהאַנדלט מיט ביער, הערשל חומט; ער איז געגאַנגען לעבן מיין זייט. ס׳איז אויך געווען שלמה צייג, אויך אַ בעכעווער. ער האָט זיך אַביסל אָנגעקערט מיט אונדזער משפחה. ער איז געגאַנגען ביי מיין זייט און איך האָב געיאָמערט: „אוי וויי, איך האָב נישט קיינעם״. דאַן איז צוגעקומען הערשל חומט און האָט געזאָגט: „טאָמער וועט ווער פון אונדז איבערלעבן זאָלסטו וויסן, זאָלסט איבערגעבן, אַז דאָס איז געווען זונטאָג, און מאָנטאָג איז געווען ראש חודש מרחשון, און דינסטאָג האָט מען געהרגעט דיין פאָטער. אַז דו וועסט איבערלעבן און דו וועסט קומען אויף אַ פּלאַץ, זאָלסטו וויסן אַז דאָס איז די יאָרצייט פון בעכעווע, מ׳האָט אויס־געהרגעט כמעט דאָס גאַנצע שטעטעלע. איך האָב נישט פאַרגעסן דאָס דאַטום. נאָכדעם וואָס די דייטשן האָבן אונדז אָפּגעשטעלט, זענען אַרויס דריי דייטשן פון אַ טעקסע און האָבן געפרעגט: ווי איז דאָ די קליינע, בלאָנדע פּונעם בעקער. זיי זענען רייכע יידן, דער פאָטער איז געווען אַ רייכע יודע. ווי איז די בלאָנדע? זיי זענען דורכגעגאַנגען די גאַנצע 1000 מענטשן און זיי האָבן מיך געפונען, און האָבן מיך אַרויסגענומען און געהייסן צוגיין צו דער טעקסע. איך בין געגאַנגען אָנגעטאָן אַ מאַנטל, האָבן זיי מיר געהייסן אויסטאָן דעם מאַנטל און איך האָב אויסגעטאָן דעם מאַנטל. פאַר זיין אַוועקגיין, האָט מיין ברודער מיר געגעבן אַ גאָלדענעם זייגער און האָט געזאָגט: „אפשר וועסטו עפּעס דאַרפן; נאַ, האַלט דאָס זייגערל, וועסט קענען נעמען ערגעץ אַ שטיקעלע ברויט פאַר דעם״. האָבן די דייטשן געוואָלט אַראָפּרייסן דאָס זייגערל פון דער האַנט, האָב איך נישט געלאָזט. „ניין״, האָב איך געזאָגט, „דאָס איז אַן אַנדענק פון מיין ברודער. ניין, איך גיב נישט״. דאַן האָבן זיי מיר געהייסן אַריינגיין אין דער טעקסע, האָב איך נישט געוואָלט ווייל ס׳איז אַרויסגעשפּרונגען זייער אַ גרויסער הונט און האָט מיך געוואָלט בייסן, האָב איך מיך שטאַרק דער־

שראָקן. דער מענטש זעט שוין דעם מלאך המות פאַר די אויגן און דערשרעקט זיך נאָך. איך האָב געבעטן: „שיסט מיך, איך האָב מורא פאַר דעם הונט" — האָבן זיי פון מיר געלאַכט. „פאַר דעם — האָבן זיי געזאָגט — דאָס איז אַ מענטש, פאַר אים האָסטו מורא? דו דאַרפסט נישט מורא האָבן. דו ביזט אַ הונט, דאָס איז אַ מענטש". און זיי האָבן מיך אָפּגעלאָזט. פאַר גרויס פּחד האָב איך אָנגעהויבן לויפן צוריק צו דער שיירה. זיי האָבן מיך איבערגעלאָזט און זענען אַוועקגעפאָרן ווייטער.

מיר זענען אָפּגעגאַנגען 2 טעג און 2 נעכט. געהייסן האָט מען אונדז גיין אין פּיוסקער געטאָ. אויפן וועג זענען מיר געלאָפן אויף דער ערד, אין דרויסן, און ס'איז אונדז אפילו נישט קאַלט געווען — ס'האָט אונדז נישט געהאַרט. מיט אונדז זענען מיטגעגאַנגען די אַקערמאַנס, און נאָך יידן פון בעכעווע. ביינאַכט האָט זיך מיר געחלומט די צרות וואָס מ'איז דורכגעגאַנגען און מיינע קולות פון שלאָף זענען געווען שרעקלעך. און אַזוי זענען מיר אָנגעקומען נאָך פּיוסק.

אין פּיוסק

דאָ האָב איך מיך דערמאָנט אַז מיין מוטער איז אַ פּיוסקער, טאָ אפשר איז נאָך דאָ ווער פון דער משפּחה וואָס וועט מיך אַריינעמען אַ צעבראָכענע, אַ צעהרגעטע? ס'איז אַרויסגעקומען אַ קוזינע פון מיין פאָטער'ס זייט, אויך אַ פּיוסקער, זי האָט מיך דערקאָנט און האָט מיך אַריינגענומען, אויך אַנדערע בעכעווער, און מיר זענען דאָרט געשלאָפן אויף דער ערד. ס'זענען אָנגעקומען נאָך בעכעווער, וואָס האָבן זיך געהאַט באַהאַלטן אין בעלזשיץ און אין די אַרומיקע שטעטלעך, דערפער און וועלדער. זיי האָבן זיך אַריינגעזעצט אין די הייזער פון די מענטשן וואָס האָבן שוין נישט געלעבט, וואָס זענען שוין געווען אויסגעהרגעט, און זענען דאָרט געזעסן ביז ס'איז אָנגעקומען אַ באַפעל און מ'האָט ביינאַכט אַרויסגעכאַפּט פון זיי אַסך בעכעווער, אַוועקגעפירט אויפן בית־עולם, אויסגעשאָסן און געלאָזט ליגן. ס'זענען געקומען קריסטן, וואָס האָבן אַריינגעשמוגעלט אַביסל עסן אין געטאָ אַריין, האָבן די קריסטן געזאָגט: „אוי וויי! די הינט שלעפן דאָך אַרום, די הינט שלעפן אַרום הענט, פיס... די מענטשן ליגן דאָרט, מ'דאַרף דאָך עפּעס טאָן, מ'דאַרף זיי פאַרקאָפּן, באַהאַלטן, ס'איז דאָך אַזאַ אומגליק". ס'איז שוין נישט געווען באַלד ווער ס'זאָל זיך פאַרנעמען מיט דעם.

אַזוי בין איך געווען אין געטאָ פּיוסק זיבן וואָכן, זיבן וואָכן אין כאַפּעניש. געלעגן מער אין די קעלער ווי אויף דער פריי. נאָך זיבן וואָכן איז אָנגעקומען נאָך פּיוסק מיין פּאַטערס אַ קוזינע, רבקה׳לע זיידלער, מיט דריי קינדער. זי איז אַנטלאָפן פון דער שיירה וואָס האָט געפירט די מענטשן צו די באַנען, צו די באַנען וואָס האָבן געפירט די מענטשן צום קרעמאַטאָריום. אויך איר שוועס־טער, פערעלע ניסבוים, מיט צוויי קינדער: איינס אַ קראַנק אויף אַ פוס און איינס אַ בלינד אויף אַ אויג. זיי זענען אָנגעקומען נאָך פּיוסק און האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַכט טעג אין אַ גרוב, ביז מ׳האָט געמאַכט דעם גאַנצן געטאָ ריין פון יידן. מ׳האָט שוין נישט געהאַט ווו זיך צובאַהאַלטן, מ׳האָט שוין נישט געוווסט מער וואָס צוטאָן. ס׳איז אַריינגעקומען די יידישע פּאָליציי, וואָס פלעגן אַריינברענגען אין די קעלערס, אין די בונקערס, אַ ביסל עסן, אַ ביסל וואַסער, און האָבן שוין נישט געקאָנט העלפן נאָכדעם וואָס דאָס גאַנצע שטעטל איז שוין געווען ריין פון יידן, האָבן זיי געזאָגט: „קינדערלעך, טוט וואָס איר ווילט, גייט אַרויס, ראַטעוועט זיך, מיר קאָנען שוין מער נישט אויפהאַלטן אין די בונקערס, מ׳שיקט אונדז שוין אויך אַוועק אין די לאַגערן״. דאַן האָט יעדער ווי ער האָט געקאָנט זיך אָנגענומען מיט כוח אַוועקצולויפן. די קוזינע מיינע האָט געזאָגט: „סלאַוועלע, טו זיך אָן מיר וועלן לויפן אין אונדזער געגנט, מיר וועלן גיין אַ היים, נאָך בעכעווע, אפשר וועלן מיר זיך קאָנען אויסבאַהאַלטן״.

מיר לויפן... נאָך בעכעווע

זי האָט מיך מיט כוח אַרויסגענומען פון קעלער און אין אַ פינסטערע נאַכט זענען מיר אַרויס. ווען מיר זענען אַרויס, האָבן מיר באַדאַרפט איבערלויפן די דראָטן כדי אַרויס פון געטאָ. ווי נאָר מיר זענען אַרויס פון געטאָ, האָט מען אונדז באַלויכטן פון אַלע זייטן מיט רעפלעקטאָרן און מ׳האָט אונדז אָנגעהויבן נאָכשיסן. מיר האָבן זיך צוריק באַהאַלטן, אַריין אין הויז, אָבער אין די קעלער האָבן מיר שוין נישט געקאָנט אַריין. די צוויי קינדער פון דער קוזינע, מרים׳לע און חמיה׳לע, זענען צוריק אַראָפּ אין קעלער, און איך, זי, און נאָך 3—4 זענען געבליבן אונטער אַלטע קאַסטנס, אַלטע פעסער. די דייטשן זענען נאָך, האָבן געשאָסן, האָבן געזוכט, אָבער האָבן אונדז נישט דערזעען און זענען אַרויס. נאָך אַ האַלבע שעה האָבן די יידישע פּאָליציי אונדז געגעבן צו וויסן מיר זאָלן יעצט פּרובירן צו לויפן. זענען מיר נאָך אַמאָל אַרויס און אָנגעהויבן לויפן. מיר זענען צו צו די שטעכל־דראָט און אַריבער זיי. מ׳האָט שטאַרק נאָכגעשאָסן,

און מיר זענען מיט אָנגעבויגענע קעפּ אַרויס אין די פעלדער, און געבליבן ליגן פאַרמאַטערטע אין די טיפע שנייען. ווען מיר האָבן אויפגעעפנט די אויגן איז שוין געווען גאַנץ ליכטיג, די זון האָט געשיינט, און ס׳איז געווען אַזוי שטיל, אַזוי גוט... נאָר מיר האָבן נישט געהאַט וואוהין זיך אַהינצוטאָן. מיר זענען אַריבער אין די כמעליער וועלדער און אין די וועלדער זענען מיר געגאַנגען עטלעכע טעג און עטלעכע נעכט, געבעטן אין די דערפער אַ שטיקעלע ברויט. בייטאָג האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן פון די פּאָליאַקן און פון די דייטשן, מורא געהאַט צוגיין איבער די וועגן זענען מיר געגאַנגען אין די רינוועס. אַזוי באַהאַלטנדיק זענען מיר צוגעקומען נישט ווייט פון בעכעווע, אין אַ דאָרף, וווּ איך האָב געוווּסט איז דאָ אַ באַקאַנטער קריסט, אַמאָל־אַמאָל האָט מיין פאָטער מיט אים געהאַנדלט, און מיין פאָטער האָט אים געגעבן געלד. אין דעם דאָרף האָט מיין קוזינע אויך געהאַט אַ באַקאַנטע קריסטן און מיר זענען דאָרט אַריין. זי האָט געבעטן די קריסטן זי זאָל עפּעס אָפּגעבן פון דעם פאַרמעגן וואָס זי האָט איר געגעבן צו באַהאַלטן, זי זאָל אונדז האַלטן אַ טאָג מיר זאָלן זיך קאָנען אָפּרוען, האָט די גויה גענומען אַ שטעקן און אונדז געשלאָגן און אַרויס־געיאָגט. ס׳איז דאָרט געווען איינער וואָס האָט געשריען: „זאָג מיר ווער ביסטו?״ איך האָב מורא געהאַט צו זאָגן ווער איך בין, ווייל אז די פּאָליאַקן וועלן וויסן ווער איך בין וועלן זיי מיך אויך הרגענען. האָב איך בשום אופן נישט געוואָלט אויסזאָגן. דער קריסט האָט אפשר אַ שעה מיך געמאַטערט, געבעטן: „זאָג מיר, דו ביזט נישט נייזער׳ס טאָכטער, דיין פאָטער האָט נישט געהאַנדלט מיט תבואה?״ איך האָב מורא געהאַט צו זאָגן, האָב איז געזאָגט: „ניין, ניין, איך בין נישט נייזער׳ס טאָכטער, איך בין אַ אַנדערע, אויך אַ בעכעווער, דו קאָנסט מיך נישט״. מיר זענען אָפּגעגאַנגען אַ שטיק וועג, האָב איך געזאָגט צו מיין קוזינע: „רבקה׳לע, דו ווייסט, דאָ דאַרף זיין אַ קריסט וואָס האָט געהאַנדלט מיט מיין פאָטער, אפשר זאָל איך אַריינגיין, אפשר זאָל איך בעטן, אפשר וועט ער מיך אַרײַנעמען, איך האָב שוין נישט קיין כוח צו גיין. איך ווייס אַז מיין ברודער אברהם געפונט זיך אין די וועלדער, ער איז אַוועק פון בעלזשיץ, מ׳האָט אים נישט געהרגעט, אפשר וועל איך אים געפונען״. זי איז מיט מיר אַריין, און מיר האָבן אָפּגעזוכט די גויה, און די גויה האָט מיך אַריינגענומען, און האָט געזאָגט: „דו קאָנסט ביי מיר בלייבן אַביסל. איך קאָן דיין פאָטער, מ׳האָט אים געהרגעט. בלייב ביי מיר, רו זיך אָפּ״. מיין קוזינע האָט מיך איבערגעלאָזט און זי מיט די צוויי קינדערלעך (און אויף דעם וועג האָט זי געפונען אויך

די צוויי יינגעלעך וואָס זענען די זעלבע נאַכט נאָך אַמאָל אַרויס פון דעם קעלער) זענען אַוועקגעגאַנגען צום דאָרף אלשעוויטש, און איך בין געבליבן ביי דער גויה. איך בין געבליבן ביי דער גויה אַקורצע צייט, און האָב אויך געפונען מיין ברודער פון וואַלד. אַ נאַכט פריער האָט זיך אים געחלומט די מאַמע: „אַבראַשע, אַבראַשע, סלאַוועלע לעבט, דו הערסט, אבראַשע!" ער האָט זיך אויפגעכאַפּט און האָט מיך געזוכט — און געפונען. זענען מירביידע שוין געווען צוזאַמען. מיר האָבן זיך געטיילט מיט אַ שטיקעלע ברויט, מיט אַ קערנדל. אין דאָרף זענען אָנגעקומען דייטשן און גענומען קאנטענגענט, האָט די גויה געזאָגט צו אונדז: „אוטשעקייטשע וו׳פּאָליע! לויפט אַוועק אין פעלד אַריין". האָבן מיר געזען אַז ביי איר קאָנען מיר מער נישט בלייבן, מוז מען ווייטער גיין. און אַזוי ווי קיין געלט האָבן מיר נישט געהאַט, האָבן מיר איר געזאָגט אַז מיר וועלן גיין און ברענגען געלט, און זי זאָל מאַכן פאַר אונדז אַ גוט באַהעלטעניש. מיר זענען אַוועק פון דער גויה. מיין ברודער האָט געוואָלט אַז איך זאָל בלייבן, ער וועט אַליין גיין; האָב איך געזאָגט: „ניין, אויב גיין וועלן מיר גיין צוזאַמען, ביידע". און גייענדיק אַזוי אויף דעם וועג זענען מיר אָנגעקומען צו נאָך גויים, און מיר זענען אַריין צו אַ באַקאַנטן גוי, וואָס האָט אונדז געקאָנט, אין דאָרף אלשעוויטש. ער האָט אונדז אַריינגענומען צו איבער־נעכטיקן און פאַרטאָג זענען מיר אַריינגעקומען צו אַ באַקאַנטן קריסט פון בעכעווע, ער האָט אונדז געגעבן געלט און געזאָגט: „איך האָף די מלחמה וועט זיך באַלד ענדיקן; זעט, קינדערלעך, ראַטעוועט זיך. מ׳האָט אַלע אויסגעהרגעט, אייער פאָטער לעבט שוין נישט (ער האָט געמיינט אַז מיר ווייסן נישט אַז אונדזער פאָטער לעבט שוין נישט)". מיר זענען צוריקגעגאנגען צו אַ קריסט, אַ באַקאַנטער פון אונדזער פאָטער, און ער האָט געמאַכט פאַר אונדז אַ גרוב, אַ גריבעלע, אפשר האָט עס געהאַט אַ האַלבן מעטער, און האָט אונדז אַריינ־געלאָזט אין דעם גריבעלע. מיר האָבן אים געגעבן געלט ער זאָל שאַפן פאַר אונדז עסן. דאָרט זענען מיר געלעגן ביז פרילינג, ביז מיר האָבן שוין נישט געקאָנט ליגן מער. דרייסיק טעג און דרייסיק נעכט געדרייט פון איין זייט אויף דער צווייטער. אַזוי זענען מיר געלעגן און געחלומט אַלעס וואָס מיר זענען דורכגעגאַנגען. איך האָב געשריגן פון שלאָף, און דער קריסט האָט גאַנצע נעכט געפילנעוועט מ׳זאָל נישט הערן מיין געשריי... ווען ער האָט אונדז אַרויסגענומען פאַר פסח און אונדז אָנגעקוקט, האָט ער זיך געצעלמט — ער האָט מיך נישט דערקאָנט. „ניין, קינדערלעך האָט ער געזאָגט — מער אין דעם קבר גייט איר

נישט אַריין. איר וועט אַרויפגיין אויף אַ אָפּענעם בוידעם ווי ס'וועט אַריינ־רעגענען, אַריינשנייען, אָבער דאָרט וועט איר האָבן לופט, דאָ האָט איר קיין לופט. איך האָב מורא אייך צולאָזן אין דעם גרוב". ס'איז אויך געקומען דער קריסט וואָס האָט געהאַט אונדזער געלט און געבראַכט תבואה, קאַרטאָפל, און האָט געהייסן אונדז האַלטן. מ'האָט געמיינט אַז היינט־מאָרגן ענדיקט זיך די מלחמה, אָבער די מלחמה האָט זיך נאָך געשלעפּט צוויי יאָר צייט, צוויי פינס־טערע יאָר.

די ס.ס. קומען ווידער

איינמאָל, ווינטערצייט, פינף אַזייגער פאַרטאָג, איז אָנגעקומען אַ אויטאָ מיט ס.ס.־לייטע און זענען אַריין צום גוי ווי מיר זענען געלעגן נעמען קאָנטענ־גענט. זיי האָבן געזוכט חזירים וואָס זענען „נישט כשר". אויף דעם בוידעם ווו מיר זענען געלעגן האָט גערעגנט, און פון הינטן איז געגאַנגען די פּאַרע פון די בהמות אַזוי אַז דער גאַנצער פּאַל איז געווען נאַס, האָבן די דייטשן געוואָלט אַרויף אויף דעם בוידעם און האָבן געשריגן אַז אויף דעם בוידעם האַלט ער חזירים וואָס זענען נישט נומערירט. דער גוי האָט פאַראַרבעט מעשים, האָט זיי געגעבן צו טרינקן, צו עסן, פאַרלייגט וועלטן זיי זאָלן נישט אַרויפגיין אויף דעם בוידעם. איז געווען צווישן זיי אַ דייטש, וואָס האָט זיך דווקא געריסן אַרויפצוגיין אויף דעם בוידעם. די קינדער פון דעם גוי האָבן צוגענומען אַלע לייטערס און האָבן זיי באַהאַלטן. זיי האָבן אַליין זייער מורא געהאַט, ווייל ווו מ'האָט געפונען אַ ייד, האָט מען אונטערגעצינדן דאָס גאַנצע דאָרף. און דער גוי וואָס האָט אַרויסגעגעבן אַ ייד, האָט באַקומען אַ פלאַש נאַפט און אַ קילאָ זייף. איבעראַל ווו מ'איז געפאָרן האָט מען געזען פּלאַקאַטן: ווו מ'וועט געפונען אַ ייד זאָל מען אים הרגענען. ווו מ'וועט געפונען אַ ייד וועט מען אונטערצינדן דאָס גאַנצע דאָרף. טראָץ דעם זענען מיר געלעגן דעם טאָג וואָס איז פאַר אונדז געווען ווי הונדערט יאָר, ס'האָט זיך גאָרנישט געקאָנט ענדיקן. דער גוי האָט שוין געהאַט אָנגעשיכורט אַלע דייטשן, ער האָט זיי שוין געהאַט געגעבן אַזוי פיל צו עסן, און זיי האָבן נאָך אַלץ נישט געוואָלט אָפּטרעטן. ווען זיי זענען אַוועקגעגאַנגען איז שוין געווען שפּעט אין דער נאַכט. דאַן האָב איך געזאָגט צו מיין ברודער: „אבראש, איך האָב שוין קיין כוח מער, לאָמיר אַראָפּגיין, זאָל מען אונדז צופירן ביז מיידאַנעק, ס'איז נישט ווייט, זאָל מען מיך שיסן. איך קאָן שוין מער נישט קעמפן. וואָס דאַרף מען זיך דערהרגענען אַזוי פאַר דעם לעבן? דו זעסט דאָך

ס'איז שוין נישטאָ מער קיין יידן". איז דער גוי אַרויפגעקומען ביי נאַכט און האָט געזאָגט: „ניין, קינדערלעך, איז וועל אייך נישט פירן קיין מיידאַנעק, איר וועט דאָ אַזוי לאַנג בלייבן ווי לאַנג איך וועל לעבן. אַז מ'וועט מיך שיסן וועט מען איין אויך שיסן. איר וועט פון דאַנען נישט אַוועקגיין". דער גוי איז געקומען און האָט דערציילט, אַז דאָ האָט מען געכאַפּט יידן, און דאָ האָט מען געכאַפּט יידן, און דאָ האָט מען געכאַפּט בעכעווער און מ'האָט זיי געשאָסן; קאַנע צייג, אַ בעכעווער, איז געווען באַהאַלטן מיט אַ סך יידן אין וואַלד און זענען אַרויס זוכן עסן, איז געבליבן אַ שפּור אין שניי, האָבן די פּאָליאַקן געבראַכט דייטשן און זיי האָבן געפירט אַ קאַמף און מ'האָט זיי אַלע אויסגעשאָסן. ער האָט אויך דערציילט, אַז ס'איז געווען אַ בעכעווער, לוינבוים, טויבעלע לוינבוים, מיט נאָך אַ בחור; זיי זענען געווען ביי גויים און מ'האָט זיי אַרויסגעוואָרפן און אויך דערשאָסן. מיין קוזינע רבקה'לע, מיט אירע דריי קינדער, איז געווען נישט ווייט פון מיר, לעבן קאָבאַדילער וואַלד ביי אַ גוי באַהאַלטן.

איין טאָג איז ער געקומען פאַרבראָכן די הענט: „קינדערלעך, מ'האָט געהרגעט אייער מומע, די דריי קינדערלעך האָבן נאָך געלעבט ווען מ'האָט זיי באַגראָבן. דאָס יונגעלע האָט געשריגן: ‚מאַמעשי, מ'באַגראָבט מיך לעבעדיקער־הייט!' קינדערלעך, זעט וואָס טוט זיך, ווי ס'איז דאָ אַ ייד כאַפּט מען אים און מ'הרגעט אים, איך גלויב שוין נישט אַז ס'וועט זיך אַמאָל ענדיקן די מלחמה". האָב איך אים געפרעגט: „וואָס זשע זאָגסטו, וואָס זאָלן מיר טאָן? זאָלן מיר אַוועקגיין? זאָלן מיר גיין און מ'זאָל אונדז הרגענען?" — „ניין", האָט ער געזאָגט, „ביז מ'כאַפּט אייך נישט, און קיינער מסר'ט נישט, און קיינער ווייסט נישט אַז איר זענט דאָ. איך האָב אפילו געזאָגט דעם גוי וואָס האָט אייער געלט, וואָס האָט מיר געגעבן עסן פאַר אייך, אַז איך האָב איין שוין אַרויסגעטריבן, ווייל איך האָב שוין מורא געהאַט אייך צוהאַלטן. ער האָט אויך מורא געהאַט, האָט ער געזאָגט: ‚פּיעטשע, שיק אַרויס די קינדער, מ'וועט זיי כאַפּן וועט מען דיך אויך הרגענען. די קינדער וועלן אויסזאָגן אז איך האָב זייער געלט וועט מען מיך אויך הרגענען'. אָבער איך וויל נישט אייך אַרויסוואַרפן, האָב איך אים געזאָגט: ‚פּאַניע ווינערוביטש, איך האָב שוין די קינדער אַרויסגעטריבן', וואָס וועל איך זיי האַלטן אַזוי לאַנג, ס'איז שוין צוויי יאָר, איך קאָן נישט מער, איך ווייס נישט ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן'." און אַזוי זענען מיר ביי אים געבליבן, און מיר האָבן געוווּסט ווען דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט, ווען די רוסן האָבן געקלאַפּט, ווען די דייטשן זענען געגאַנגען ווייטער און ווען די

רוסן זענען ווידער געקומען. די רוסן האָבן זיך עטלעכע מאָל צוריקגעצויגן — און אַזוי האָבן מיר דערלעבט אַ שיינעם מאָרגן ווען ס'האָבן אָנגעהויבן צוקלאַפּן קאַנאָנען, און מ'האָט אָנגעהויבן צו באָמבאַרדירן, און מיר האָבן געמוזט אין דעם אַלעם אַראָפּלויפן פון דעם בוידעם און זיך באַהאַלטן אין די תבואות, ווייל די קוילן זענען געפלויגן איבער די דעכער. אין מיטן נאַכט זענען מיר צוריקגעלאָפן אויפן בוידעם, און דער גוי האָט אויף אונדז אפילו געשריגן פאַרוואָס מיר זענען אַראָפּגעלאָפן פון דעם בוידעם. „זאָל מען שיסן, זאָל מען קלאַפּן" — האָט ער געזאָגט — „די רוסן קומען, די רוסן וועלן אייך באַפרייען".

די רוסן קומען

אין אַ שיינעם פרימאָרגן זענען די רוסן אַריין, און מ'האָט געזען ווי ס'קומט אָן דאָס רוסישע מיליטער, אָפּגעריסן, אָפּגעשליסן, בעטן ברויט, בעטן וואַסער, און מ'האָט זיי אַרויסגעטראָגן ברויט, וואַסער, און זיי האָבן אונדז באַפרייט. אָבער מיר זענען נאָך געבליבן ליגן אויף דעם בוידעם. די רוסן זענען געגאַנגען, געגאַנגען, און מיר זענען נאָך געבליבן אויף דעם בוידעם גאַנצע אַכט טעג. נאָך אַכט טעג איז געקומען אונדזער גוי און האָט געזאָגט: „קינדערלעך, ס'איז היינט זונטאָק אין דער פרי, ס'זענען דאָ יידן אין בעכעווע, לויפט צו אייערע יידן". מיר זענען אַראָפּ און האָבן קוים געקאָנט גיין, די פיס האָבן זיך אונדז געוואַקלט נאָך צוויי יאָר ליגנדיק אויף דעם בוידעם, קוים זיך געשלעפּט. מיר זענען צוגעקומען צום קאַבאַלדיקער וואַלד, ווילן אַדורכגיין — שרייט מען האַלט! און מ'שטעלט אונדז אָפּ. האָבן מיר געוואָלט צוריקלויפן, אָבער מיר האָבן שוין נישט געקאָנט. ס'זענען געשטאַנען רוסן מיט ביקסן, האָבן געשריגן אַז מיר זענען שפּיאָנען, און מ'האָט אונדז גענומען און אַוועקגעפירט צום רוסישן שטאַב. דער שטאַב איז געשטאַנען אונטער בעכעווע, לעבן די ציגעלניע. דאָרט זענען געווען קריסטן וואָס האָבן אונדז געקאָנט; ס'זענען אויך געווען צווישן זיי וואָס האָבן געוווּסט אַז אונדזער פעטער האָט דאָ אַ פאָלוואַרק. מיר האָבן זיך פאַרופן אויף די גויים: „פרעגט, מיר זענען נישט קיין שפּיאָנען, מיר זענען יעווריעאי, מיר האָבן זיך באַהאַלטן פאַר די דייטשן. שיסט אונדז נישט". די גויים האָבן געזאָגט אַז זיי קאָנען אונדז, אַז מיר זענען פון דעם שטעטל, קאָנען אונדזערע עלטערן, די גאַנצע משפּחה. און אַזוי זענען מיר געבליבן מיט די רוסן צוויי טעג, געשלאָפן אויף דער ערד, אין דרויסן.

ס'איז געווען אינגאַנצן איין אויטאָ מיט 6—7 רוסן, וואָס האָבן אונטערגע־

שאָסן עראָפּלאַנען. מיר האָבן זיי געבעטן אַז זיי זאָלן אונדז מיטנעמען מיט זיך, מיר האָבן זיך געוואָרפן צו זייערע פיס, געבעטן: „איר לאָזט אונדז איבער דאָ אין פוילן, דאָ אין בעכעווע, מ׳וועט דאָך אונדז שיסן". מיר זענען אַריין אַ היים מיט צוויי רוסן. ס׳זענען געווען דאָרט אַ סך גויים, אַ יום־טוב איז ביי זיי געווען. ווי זיי האָבן אונדז דערזעען, איז געוואָרן אַ בהלה, אַ געשריי אַז די נייזערס האָבן איבערלעבט, די צוויי קינדער פון די נייזערס האָבן איבערלעבט. ס׳איז דאָרט אויך געווען אַ באַקאַנטער קריסט פון מיין פאָטער, בוֹטשאַק האָט ער געהייסן, האָט ער צו אונדז געזאָגט: „טוט מיר אַ טובה, קינדער, איר האָט איבערלעבט די מלחמה, גייט אַרויס פון בעכעווע, אַנטלויפט פון דאַנען! די אייגענע פּאָליאַקן פון אונטער אַ וואַנט וועלן אייך שיסן".

די רוסן האָבן אונדז פאַרלוירן, זיי האָבן געזוכט בראַנפן, האָבן געוואָלט טרינקען, און מיר זענען געבליבן שטיין אַליין צווישן אַ ווילדע וועלט, אָרעם און עלענד. איך האָב נישט געוווסט וואָס צו טאָן. איך בין אַריין אין אונדזער שטוב, און האָב זי נישט דערקענט. אַזוי פיל גויים האָבן דאָרט געוווינט, און זיי האָבן געזאָגט: „וואָס טוסטו דאָ, זשידובקע?" — האָב איך געזאָגט: „דאָס איז מיינס, מיינע עלטערינס. וואָס טוט איר דאָ?" — „ניין, דאָס איז נישט מער דיינס, דאָס איז אונדזערס". איך בין אַריין אין אונדזערע סקלאַדן, ווו מיין פאָטער האָט געהאַלטן תבואה, און האָב געפונען אויפגעגראָבענע גרובער, טיפע גרובער. מ׳האָט געזוכט דאָס גאָלד וואָס מיר האָבן דאָרט באַהאַלטן און האָבן עס געפונען. די גויים האָבן געזאָגט: „נאָ, מ׳האָט געפונען אַ שטיקעלע גאָלד פון אייערס". — האָב איך געזאָגט: „איך דאַרף נישט דאָס גאָלד, מיינע עלטערן זענען נישטאָ דאַרף איך נישט דאָס גאָלד, נעמט עס אייך". זיי האָבן אונדז אַרויסגעיאָגט.

פאַרשמאַכטע, פאַרמאַטערטע, זענען מיר צוגעקומען צו די רוסן. מיר האָבן זיי געבעטן: „נעמט אונדז מיט מיט אייך, מיר בלייבן נישט אין בעכעווע". זיי האָבן נישט געוואָלט, און ווען ס׳איז געקומען דער מאָמענט ווען זיי זענען געווען גרייט צו פאָרן, האָב איך געזאָגט: „איך לייג מיך אונטער דעם אויטאָ און פאָרט מיך איבער. איר מוזט מיך נעמען מיט אייך". איז אַרויס דער עלצטער און האָט געזאָגט צו מיין ברודער: „דו קאָנסט די געגענד?" — האָט ער געזאָגט: „זיכער, איך בין דאָ געבוירן". — „אויב אַזוי ועסטו מיר ווייזן דעם וועג קיין לובלין".

אין לובלין

און אַזוי זענען מיר אָנגעקומען קיין לובלין. מיר זענען אַריין צו שלימאַקן, אַ פּונקט ווו ס'האָבן זיך צוזאַמענגעזאַמלט עטלעכע יידן וואָס זענען געבליבן לעבן אין פאַרשידענע געגענדן. דאָרט, ביי שלימאַקן, זענען מיר געווען עטלעכע טעג. דאָס איז געווען אויף ביחאָווסקע גאַס; דער שלימאַק האָט געהאַט אַ מיל, וואָס די דייטשן האָבן אין דער מלחמה ביי אים צוגענומען. דער שלימאַק האָט געהאַנדלט מיט מיין פאָטער. אַז איך בין געקומען, האָב איך גאָרנישט געהאַט און האָב נישט געוווּסט וואָס איך וועל טאָן. אַלע מענטשן האָבן זיך אַ עצה געטאָן, דער איז געלאָפן אַהין און געשאַפן, דער איז געלאָפן אַהער און געשאַפן. ס'זענען אָנגעקומען מיליטער מענטשן, וואָס האָבן געבראַכט ברויט, צוקער. ווער ס'איז געווען פלייסיק האָט זיך איינגעאָרדנט. איך האָב מיך נישט געקאָנט איינאָרדענען. שלימאַק, דער בעל־הבית פון דער מיל, האָט אויך איבערלעבט מיט זיין פרוי די דייטשן, און זענען געקומען צוריק. ווען מיר האָבן אים געזאָגט אז מיר זענען נייזערס קינדער, האָבן זיי אונדז אַרויפגענומען צו זיך אין שטוב אַריין, געהאַלטן אונדז אַ שטיקל צייט ביז מיר האָבן זיך געשאַפן אין לובלין אַ היים, און אָנגעהויבן שטרעבן צו פאַרלאָזן פוילן און פאָרן קיין ארץ ישראל ווי מיר האָבן צוויי ברודער. ס'האָבן אָנגעהויבן קומען יידן אָפּנעמען זייער האָב־און־גוטס, האָבן די פּאָליאַקן זיי געשאָסן. איך האָב מורא געהאַט און געדאַנקט גאָט אַז מ'גיט מיר נישט אָפּ, אַבי מ'זאָל שוין לאָזן לעבן. מיר זענען אַוועק און געשלעפּט זיך איבער די וועגן יאָרן־לאַנג איבער איטאַליע, עסטרייך, און אַנדערע לענדער, אָפּגעלעגן אַ שטיק צייט אין קפריסין, ביז גאָט האָט געהאָלפן און מ'האָט אונדז אַריינגעלאָזט קיין ארץ ישראל.

מלכה רייז

דער שרעקלעכער טאָג

געווען איז דאָס אַ טאָג
פון יאָמער און פּיין,
ווען מיין שטעטעלע
איז געוואָרן יודן־ריין.

די דייטשן — זיי לויפן
ווילד און מיט געבייזער,
זיי שלעפּן די יידן
אַרויס פון די הייזער.

די פּוילישע חוליגאַנעס
מיט שטעקנס און אַ ווייזן,
טוען אויף די יידישע
באַהעלטניסן אָנווייזן.

דער קלאַנג פון די שטיוול
טוט אַלעם טויב מאַכן,
די גויים די שכנים
שטייען און לאַכן.

עלטערן און קינדער
מיט פעקלאך אויף די פלייצעס,
קייקלען זיך און פאַלן
אונטער דעם שלאָג פון נאַהייקעס.

קינדערלעך, פיצעלעך,
צו דער מוטערס שויס טוען טוליען,
קוקן אונשולדיק
ווי די מערדער זיך הוליען.

איבער די גאַסן הערט זיך
אַ יאָמער, אַ געוויין,
באַלד וועט אין שטעטעלע
קיין ייד מער נישט זיין.

די עדה אויפן מאַרק פלאַץ,
אין הימל זיי קוקן,
אפשר וועט דער רבונו־של־עולם
זיי אַ נס אַראָפּשיקן.

דער נס איז נישט געקומען,
און מיעדע פון וואַרטן
פאַלן זיי ביסלעכווייז
אויף דעם באָדן דעם האַרטן.

און די זון, די פראַכטיקע,
מיט די וואַרעמקייט דיינע,
מוזטו דו די גרוילעכקייט
מיט דיינע שטראַלן באַשיינען?

יזכור

אים יאָרצייט-טאָג

יזכור! ווען מיר זאָגן יזכור, די כוונה איז צו זיך זעלבסט. יזכור! מען זאָל געדענקען. ווייל דאָס טאָג־טעגלעכע, אין צומאָל שווערע לעבן, מאַכט פאַר־געסן, שלינגט דיך איין, דעריבער זאָגט מען יזכור! געדענק, אַז דו האָסט געהאַט אַ היים, ווו ביסט געבוירן און דערצויגן געוואָרן. אַ היים מיט טאַטע און מאַמע, שוועסטער און ברידער, פעטערס און מימעס און אַ ליבנדיקע משפחה. און ווער פון אונדז האָט נישט געהאַט דעם שיינעם חלום אפילו אין די שווערסטע טעג אונדזערע אין לאַנד: „ווען איך וועל זיך נאָר אַ ביסל איינאָרדענען און קומען צו די ערשטע פאָר פונט, אַ שפרונג געבן אויף אַ באַזוך אין בעכעווע, אָנפרייען זיך מיט די נאָענטע און טייערע; כאַפּן אַ בליק אויף דער שיינער לאַנדשאַפט, וואַלד־לאַנקע, פעלדער, בערג און טאָל, דאָרט ווו מיר האָבן אונדזערע שענסטע קינדער־יאָרן פאַרבראַכט. און טאַקע זיך געבן אַ כאַפּ אַראָפּ אין בית־המדרש צווישן מנחה און מעריב. די גרויסע בליץ־לאָמפּן ברענען, דאָס בית־המדרש איז געפּאַקט, אַלטע און יונגע מיט יידישע היטעלעך און קאַפּעליושן, מיט באָרד און פאות, און ראַזירטע פנימער, אָרעמע און רייכע. אַ טומל, אַ גע־פילדער. נישט ווייט פון דער טיר לעבן דעם גרויסן קאַפּליאָוואַנע אויוון. שטייען גרופּן צונויפגעפּרעסט, אין יעדער גרופּע רעדן צוויי אָדער דריי אויפן קול, און די איבעריקע שטייען צוגעבויגן מיט אויפגעשטעלטע אויערן און הערן.

מען רעדט — וועגן וואָס נישט, וועגן האַנדל און פרייזן פון קעלבער און בהמות, פון תבואה, פון אייער און פּוטער, קאַטשקעס און גענדז, וועגן רב און די שוחטים — און סתם פּאָליטיק.

פון דער מזרח וואַנט הערט זיך איין אַריינגעכאַפּטער אויסגעשריי „והוא רחום יכפר עוון", פון דער אַנדערער זייט אויוון שטייט שלום דעם גלעזערס און פאַרקויפט פּאַפּיראָסן, אייגענע אַרבעט, פיין צוגעפּרעסט ביים גלעזל פונעם לאָמפּ, פאַרקויפט, נעמט געלט, און בשעת מעשה נישט מפסיק דעם מעריב.

אַרום די לאַנגע טישן זיצן בית־מדרושניקעס ביי אָפענע גמאָרעס, די היטלען

פאַרוקט איבערן שטערן און שאָקלען זיך מיט אַ האַרציקן פאַרבענקטן ניגון. תנו רבנן, האָבן די רבנים געלערנט... ביי דער לינקער זיין ארון קודש, שטייט דער רב אָנגעשפאַרט ביי דער וואַנט, די ברילן פאַרוקט העט ווייט אויפן הויכן שטערן, די בלויע אויגן זיינע קוקן שטאַרק אין דער וועלט אַריין. און ברומט מאָנאָטאָניש בוי. בוי... שווער צו זאָגן צי איז ער אַזוי פאַרטראַכט וועגן דעם לאַנגן ביטערן יידישן גלות, אָדער וועגן אַ הוספה פון קהל צו זיין אָרעמען געהאַלט. פונעם עולם טיילן זיך אַרויס אַ ביסל מענטשן, כאַפן אַריין דעם „עלינו לשבח”, שפייען שנעל אויס און לויפן אַרויס אין דער פינצטערקייט פון דער נאַכט. דאָס זענען בעלי־מלאכות פון פאַרשידענע פאַכן, זיי לויפן פאָרזעצן זייער טעגלעכע אַרבעט ביז חצות.

און פאַרוואָס טאַקע נישט כאַפן אַ בליק, וואָס טוט זיך ביי שמואל בערישעס שעכטער אין געוועלב! שוין פון דערווייטנס הערט זיך אַ געדיכט רעדעריי. קומסט צו נענטער — אַ קרענצל באַקאַנטע פנימער: ישראל זיטמאַן, לייבטשע הימעלפאַרב, טייבעלע לעווינבוים, שלמה קיכלמאַכער, קלמן רייז, אברהמלע שעכטער, אינמיטן שטייט דער יונגער מאיר רידער, מאַכט מיט די הענט אויף לינקס און אויף רעכטס, פון די אויגן שיטן זיך פינקען פייער, און דאָס מויל שאַרוועט ,עת לבנות’. דאָס איז דער ריכטיקער וועג צו בויען ארץ־ישראל, מיר נויטיקן זיך קודם כל אין דעם יידישן קאַפּיטאַל. אַז מיר וועלן אָנפאַנגען גלייך מיט סאָציאַליזם וועלן מיר ווייט נישט פאַרפאָרן. עס איז דאָך באַוווּסט, אַז קאַפּיטאַל אַנטלויפט פונעם סאָציאַליזם ווי אַ שד פאַר ווייַנרויך.

פון דערווייטנס הערט זיך אַ ריזן יוגנט־געזאַנג, דאָס זינגען די בונדישע יוגנט אַ פאַראָדיע אויף ,התקוה”. האָטס רחמנות, יידישע קינדער, שענקט אַ נדבה אַ בלינדן ציוניסט, דערפאַר וועלן מיר בויען אַ נאַציאָנאַל היים, יידישע מלוכה פון ראָזינקעס און ווייַן.

וועט מען שוין פאַר איין וועגס זען וואָס דאָרט טוט זיך. אַ קליינער זאַל, באַהאָנגען מיט בילדער, אין דער מיט מעדעם און מיכאַלעוויץ, אָנגעפילט מיט מיידלעך און יינגלעך. פון זייערע אויגן קוקט אַרויס באַגייסטערונג און גלויבן, אַז דער מאָרגן, אַז די צוקונפט געהערט זיי. אויף דער טריבונע שטייט אברהם צוקער מיט אַ בלייפעדער אין האַנט און רעדט: ,אונדזער אויפגאַבע איז צו קעמפן פאַר רעכט אויף אַרבעט, אומעטום ווו די יידישע מאַסן לעבן. דאָ אין פוילן זענען מיר געבוירן און דאָ איז אונדזער פאָטערלאַנד. די ציוניסטישע פראָפאַגאַנדע און זייערע פראָלעטאַרישע נאָכשלעפערס, דאָס איז איין גרויסער בלאָף,

פּאַלעסטינע איז אַ לאַנד פון היסטאָרישע קברים און אַן אָרט ווו אַלטע יידן פאָרן צו שטאַרבן. מיט די יידישע מאַסן האָט עס גאָרנישט וואָס צו טון. האַנט ביי האַנט מיט די פוילישע אַרבעטער וועלן מיר אויסקעמפן אַ סאָציאַליסטישע אָרדענונג. בראַוואָ! בראַוואָ!׳

עס איז נאָענט צו האַלבער נאַכט, דאָס שטעטל שלאָפט שוין, פון פישל בעקערס בעקעריי קוקט אַרויס אַן אָנגעגנעם ליכטל. פון דער פינצטערניש שיילט זיך אויס אַ שאָטן, טריט פון באָרוועסע פיס, אויף די פּלייצעס נאַשידלעס מיט 2 עמער וואַסער, און שעפּטשעט אַ שטילן ניגון אין ווערטער. דאָס איז משה חודיק דער וואַסער־טרעגער, וואָס האָט נאָך נישט פאַרענדיקט זיין טאָג־אַרבעט ביי וואַסער טראָגן.

עס ווילט זיך זיך נאָך וויסן וואָס הערט מען ביי די ,שלומי אמוני ישראל׳ מיט מרדכי רייז אין דער שפּיץ, צי איז ביי זיי דער נאָמען ארץ ישראל נאָר טריפהנער פון חזיר? און וואָס איז מיט די הונדערטער קרעמער און בעלי־מלאכות, וואָס זיצן גאַנצע טעג אין די געוועלבער און קוקן אויס אַ קונה מיט ליכט, וואַרטן אַ גאַנצע וואָך אויפן דינסטיקן מאַרק־טאָג? ווען קלערן זיי איינצופּאַקן די פּעקלעך און קומען קיין ישראל?״

יזכור אלהים! — אָ, עס איז בלויז אַ חלום געווען, ווייל די אַלע וואָס זענען אונדז אַזוי טייער געווען, זענען גרויזאַם אויסגעשאָכטן געוואָרן, אויסגעשאָסן, פאַרברענט געוואָרן אין די גאַז־קאַמערן פון אוישוויץ און מיידאַנעק. אויסגעראָטן געוואָרן אויף די פעלדער פון בעלזשעץ.

יזכור! מיר וועלן אייך נישט פאַרגעסן. מיר וועלן אייך געדענקען אונדזער גאַנץ לעבן, איר זייט איינגעקריצט אין אונדזער האַרץ ביז אונדזער לעצטן אָטעם־צוג.

יתגדל ויתקדש שמיה רבא...

יעקב קליימאַן

צום צוועלפטן יאָרצייט

„של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר
אתה עומד עליו אדמת קודש הוא"

ווידער שטייען מיר מיט געבויגענע קעפּ און צעבראָכענע הערצער ביים אַלגעמיינעם מאָנומענט, וואָס סימבאָליזירט דעם אומקום פון זעקס מיליאָן קדושים, און צווישן זיי אויך אונדזערע טייערסטע און ליבסטע, טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער און אונדזער געבורטס־שטעטל בעכעווע, וואָס זענען פאַרפּייניקט און אומגעבראַכט געוואָרן מיט מיתות משונות, דורך די הענט פון נאַצי מערדער, ימח שמם וזכרם.

12 יאָר זענען פאַרביי זינט דאָס יידישע פאָלק האָט דורכגעמאַכט איינע פון די שרעקלעכסטע טראַגעדיעס וואָס עס איז ווען פאַרצייכנט געוואָרן אין דער געשיכטע פון אונדזער טרויעריקן וואַנדער־וועג, און מיטן בלוט פון אונדזערע קדושים פאַרשריבן אין דער היסטאָריע, עס זאָל בלייבן אויף דורות און דור־דורות און קיינמאָל עס נישט פאַרגעסן. „והגדת לבנך" — מען זאָל דאָס איבערגעבן צו קינדער און קינדס קינדער, את אשר עשה לך עמלק־הנאצי, וואָס די דייטשע מערדער האָבן געטאָן צו אונדזער פאָלק.

12 יאָר זענען פאַרביי און נאָך אַזוי פריש איז דער ווייטיק אין אונדזערע הערצער. שטייענדיק דאָ פאַרטראַכט ביים ברידער־קבר, די הערצער צעבראָכן, פון די אויגן רינט אַ טרער, און אַזוי ווי דורך אַן עפל זעען מיר ווי פונעם אש, וואָס ליגט דאָ באַהאַלטן, שטייען זיי אויף און מאַרשירן דורך פאַר אונדזערע אויגן צעבלוטיקטע, צעביילטע, פאַרפּייניקטע, ראַנגעענדיק זיך צווישן לעבן און טויט און שרייען: „קינדער! מיר זענען געגאַנגען אויף קדוש השם, זעט איר אויך ווייטער צו שפּינען דעם פאָדעם פון פאָלקס עקזיסטענץ און שמידן די קייט פון טראַדיציע".

„כי במותם ציוו לנו את החיים". מיט זייער שטאַרבן האָבן זיי אונדז געגעבן לעבן — אויף די חורבות פון זייערע קברים איז אויפגעשטאַנען מדינת ישראל. מיר האָבן דורכגעמאַכט זייער אַ הייליקן וועג, טרעטנדיק איבער טויטע קערפערס פון זעקס מיליאָן קדושים וטהורים, ביז מיר זענען צוגעקומען צום לאַנד פון אונדזערע אבות. דערפאַר זענען מיר זיי שולדיק אַ הייליקן חוב, וואָס מיר דאַרפן מיט יראת הכבוד זיי אָפּצאָלן. „קול דמי אחינו צועקים אלינו מן האדמה", דאָס קול פון פאַרגאָסענעם בלוט פון אונדזערע ברידער שרייט אַרויס צו אונדז פון דער ערד — נקמה! נקמה פאַרן אומברענגען אונדזערע נישט פאַרענדיקטע לעבנס, דורך די הענט פון רוצחים, וואָס האָבן פאַרפייניקט און אומגעבראַכט אומשולדיקע זויגנדיקע קינדער. פאַרשאָלטן זאָל זיין דאָס דייטשע מערדער־פאָלק.

יענקל וויערניק, דער באַשרייבער פון טרעבלינקע, דערציילט, אַז ווען יידן זענען געגאַנגען אין גאַז־אויוון אַריין מיט קולות, מיט געביילטע פויסטן, מיט געשרייען, או ווי מאַמע! זענען יידן געגאַנגען אויך מיט „שמע ישראל" און מיט הלל, און אַ טייל זענען געגאַנגען מיט אַן אָנזאָג צו די לעבנס־געבליבענע, געדענקט מיין יאָרצייט. און מאַרעק דוואָרזשעצקי — וואָס שטאַמט פון דער יידישער ווילנע, זאָגט: „אַז דו וועסט זיך בויען אַ נייע שטוב, ברעך איין אין איר אַ וואַנט, בכדי זאָלסט תמיד זען פאַר דיינע אויגן דעם חורבן בית ישראל".

איך פאַרמאַך די אויגן און עס שווימט אויף אין מיין זכרון באַדנערס פאַלאַץ, די שענסטע פאַנטאַזיעס פון אונדזער יוגנט, האָבן מיר דאָרט אויסגעחלומט. דער שענסטער ראָמאַנטישער שרייבער מיט זיין פעדער וואָלט נישט געקאָנט אויסמאָלן די נאַטור־שיינהייט פון דעם באַצויבערטן פאַלאַץ, דער אַזויגערו־פענער „נאַטור גן־עדן", וואָס האָט אונדז פאַרשאַפט אַזוי פיל פאַרגעניגן. איך גלויב אַז אַלע לעבנגעבליבענע בעכעווער געדענקען גוט די ווינטער־נעכט, ווען דער פראָסט האָט געקנאַקט אונטער די פיס, האָבן מיר, יונגוואַרג, שפּאַצירט אויפן שאָסיי מיט זיכערע טריט און געחלומט פון גליקלעכע צייטן, פון אַ שענערער און בעסערער וועלט...

עס דערשיינט פאַר מיינע אויגן דאָס בית המדרש און די גרויסע שיל ווו מיר יונגע בחורים פלעגן אין די קאַלטע ווינטער־נעכט זיך דערוואַרעמען מיטן התלהבותדיקן ניגון פון „אמר אביי אמר רבא", קוקנדיק פון דערווייטנס צו

דער מזרח וואַנט, ווו עס איז געשטאַנען אונדזער בעכעווער רב ר׳ ירחמיאל גרינבוים ז״ל, אָנגעשפּאַרט ביים טיש מיט אַ ספר אין האַנט, טיף פאַרקלערט, זיינע אַלטע קנייטשן אויף זיין גאונישן שטערן און זיינע אויגן האָבן אָפּגע־שפּיגל דעם גאַנצן גלות־וועג פון יידישן פאָלק. אין די שפּעטע שעהן פון דער שטילער נאַכט האָט ער געוויס געהאַט אַ ויכוח מיטן רבונו של עולם, עד מתי? ביז ווי לאַנג נאָך וועסטו אַזוי שטראָפן דיין פאָלק ישראל...

עס מאַרשירן דורך פאַר מיינע אויגן געשטאַלטן, וואָס זענען אונדז געווען אַזוי ליב און טייער. עס קלינגט נאָך אין מיינע אויערן דאָס קול נגינה פון ר׳ עזריאל זייגערמאַכער ע״ה, ווי ער שטייט יום כיפור ביים עמוד און דאַווענט שחרית, ווען ער שרייט אויס „ליודע מחשבות ביום דין — ללובש צדקות בדין״, האָבן די שערי רחמים אויפגעציטערט.

עס שוועבט דורך פאַר מיינע אויגן דאָס פּאַטריאַרכאַלישע אויסזען פון ר׳ יחיאל שוחט ז״ל. אָנגעטאָן אין ווייסן קיטל שטייט ער ביים עמוד יום כיפור ביי מוסף און מיט זיין אויסגעשריי פון אַ שאגת ארי „מי באש ומי במים, מי בחרב ומי בחיה״ האָט ער אויסגעגאָסן זיין גאַנץ האַרץ פאַרן רבונו של עולם און אויסגעבעטן אַ גוט יאָר פאַרן גאַנצן כלל ישראל.

און איצט איז דאָס אַלץ שוין נישטאָ, עס איז געבליבן אַ פאַרלאָזטער עמק הבכא, אַוועק אין דער אייביקייט, פאַרשווונדן מיט רויך אַלץ וואָס האָט געלעבט און געשאַפן, אונדזער שטעטעלע בעכעווע. בעכעווע! טרויעריק שטעטעלע אונדזערס. ביסט חרוב ונחרב געוואָרן, אויף דיינע שטיינער טרעט שוין נישט מער קיין יידישער פוס. מען הערט שוין נישט מער די בין־השמשותדיקע פּאַרטיי־דיסקוסיעס אויף דער יידישער גאַס פון ציוניסטן, בונדיסטן, אָרטאָדאָקסן און מזרחיסטן, וואָס יעדער איינער פון זיי לויט זיין שטייגער, האָט געקעמפט פאַר אַ שענערער און בעסערער וועלט. נישטאָ מער די אַלטע שאַנק ספרים פון בעכעווער בית המדרש מיט זייערע פאַרגעלטע און פאַרוועלקטע בלעטער, וואָס האָבן דערציילט אַזוי פיל סודות פון גאונים מאַרטירער פון דורות, וואָס האָבן געענדיקט זייערע לעבנס אויף קידוש השם. נישטאָ מער אונדזערע מלמדים און באַהעלפערס וואָס האָבן מיט אונדז געלערנט, נישט דער שוחט צו וועלכן אונדזער מאַמע האָט אונדז געשיקט קוילען אַן עוף, נישטאָ מער דער רב, וואָס האָט אונדז געגעבן חופה וקדושין, נישטאָ דער שמש, וואָס האָט געוועקט צו סליחות... ס׳איז נישט געבליבן מער ווי די שאָטנס פון די ווענט פון דעם

אַלטן בית המדרש און די שיל וואָס האָבן איינגעזאַפּט אין זיך די תפילות פון קדושה וטהרה.

דאָס אַלץ האָט דער נאַצישער מערדער חרוב געמאַכט. ווי אַ געשפּענסט וועלן זיי אַרומוואַנדערן אין די וויסטענישן פון לעבן מיט חרפּה געפילן און וועלן קיינמאָל קיין תשובה נישט באַקומען, דער בלוטיקער קין־צייכן אויף זייער שטערן, וועט פאַרבלייבן אַן אייביקער שאַנד־פלעק פאַר זייערע ווילדע קאַני־באַלישע מעשים.

ס'איז אַ הייליקער חוב פאַר אַלע בעכעווער לאַנדסלייט צו געדענקען דעם דאַטום פון דער יאָרצייט נאָך אונדזערע קדושים, מיט אַ נאַכט פריער אָנצינדן יאָרצייט־ליכט יעדער איינער ביי זיך אין שטוב, נאָך זיינע אייגענע. דאָס אַש פון אונדזערע קדושים איז געוואָרן צעזייט און צעיאָגט דורך בייזע ווינטן בכל ארבע פינות העולם, און מיר ווייסן נישט ווו זייערע קברים געפינען זיך.

באזכרה (עם קיכלמאכר מרומא) ב״י אַ אזכרה (מיט קיכעלמאַכער פון רוים)

דעריבער זאָל ביי אונדז זיין אַ זכר עולם, קומען יעדעס יאָר צום דאָזיקן מאָנומענט ווו ס'איז געבראַכט געוואָרן צו קבר ישראל אַ קעסטעלע אַש פון זעקס מיליאָן פאַרפייניקטע טאַטעס און מאַמעס, שוועסטער און ברידער, און דורכפירן אַן אזכרה אַקט, זאָגן אַ קאָלעקטיוון קדיש, פאַרגיסן אַ טרער און אָפּגעבן זיך אַ חשבון הנפש. דאָס וועט זיין פון אונדזער זייט די הייליקסטע מצבה, וואָס מיר שטעלן אונדזערע טייערע און ליבע.

תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים.

פייבל מאַנדלבוים

צום יאָרצייט *

נישט איין מאָל דאַכט זיך, וואָס נאָך איז דאָ צו רעדן וועגן דעם קליינעם שטעטל בעכעווע, וואָס איז געווען גרויס ווי אַ גענעץ און דאָס גאַנצע לעבן האָט זיך קאָנצענטרירט אַרום דעם בית־המדרש און, להבדיל, דער באָד און בית־הקברות. און מיר זענען דאָך שוין „גרויסשטעטישע" מיט אַנדערע באַגריפן און פאָדערונגען אין לעבן. און וואָס נאָך איז צו דערציילן נאָך דעם ווי עס זענען אַדורך 20 יאָר, און עס איז שוין נישטאָ קיין סימן פון יידיש־לעבן אין שטעטל ?

אַן אינדישע לעגענדע דערציילט וועגן אַ געוויסע משפחה פון העלפאַנטן — ווי באַוווסט, איז אין אינדיע פאַראַן אַ סך העלפאַנטן — אַז זיי קומען אויף דער עלטער און דערפילן, אַז זיי האַלטן פאַרן שטאַרבן, קאָנען זיי זיין הונדערטער קילאָמעטער פון דעם אָרט ווו זיי זענען געבוירן געוואָרן, גייען זיי צוריק אויף דעם זעלבן אָרט און דאָרטן שטאַרבן זיי. מענטשן פירן זיך נישט אַזוי. אָבער איך האָב קיין שום ספק נישט, אַז יעדער מענטש אין די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן שטייט אויף פאַר זיינע אויגן דאָס אָרט ווו ער איז געבוירן געוואָרן און געלעבט זיינע יונגע יאָרן. פאַר אונדז איז דאָס שטעטל בעכעווע נישט בלויז דאָס אָרט ווו מיר זענען געבוירן געוואָרן און געלעבט אונדזערע יוגנט־יאָרן — אין דעם שטעטל האָבן מיר אויך איבערגעלאָזט אונדזערע עלטערן, שוועסטער און ברידער און קרובים, און זייערע ביינער זענען צעשפרייט אויף די פעלדער, וועגן און סטעזשקעס, אין דעם שטעטל און אַרום איר. און אויף אונדז ליגט אַ פליכט ביי יעדער געלעגנהייט צו רעדן און דערציילן וועגן יעדן פּרט, וועגן די איינצלהייטן פון דעם יידישן לעבן אין אונדזער שטעטעלע בעכעווע.

און בפרט אין טאָג פון דער אזכרה. אין דעם טאָג איז אַ מצווה, אַ חוב, מזכיר זיין יעדן איינעם פון די קדושים. אין דער שטיל, מיט שעפּטשנדיקע ליפּן,

* אויסצוג פון דער אזכרה אין בית ציוני אמריקה.

און בציבור — די בולטע געשטאַלטן און טיפּן פון שטעטל, וועלכע שטייען פאַר די אויגן פון יעדן איינציקן פון אונדז.

איך וויל היינטיקן אָוונט שטעלן אַ יאָר־צייט ליכט אַ געשטאַלט פונעם בעכעוועער יידישן לעבן, וועלכער האָט ביים לעבן נישט פאַרנומען קיין שום פּלאַץ אין דער געזעלשאַפט, און האָט קיין מאָל נישט זוכה געווען עס זאָל אים ווער איינלאַדן אויף אַ חתונה, אָדער אויף אַ ברית. שוין יאָרן שטייט דאָס געשטאַלט פאַר מיינע אויגן און בעט זיך מזכיר צו זיין.

איר געדענקט דאָך די געשטאַלט פון י. ל. פּרץ אין זיינע פאָלקסטימלעכע געשיכטן „באָנטשע שווייק", אַ טרעגער, וואָס האָט אָפּגעלעבט זיין לעבן אויף דער וועלט ווו קיינער האָט זיך אויף אים נישט אומגעקוקט, זיין לעבן האָט קיין שום באַדייטונג נישט געהאַט, אָבער ווען ער איז געקומען אויף יענער וועלט, איז געוואָרן אַ רעש אין אַלע זיבן הימלען — דער צדיק באָנטשע שווייק איז געקומען. מיר האָבן געהאַט אונדזער אייגענעם „באָנטשע", וואָס זיין זכות איז נישט געווען קלענער פון פּרצס באָנטשע. איך געדענק אַלס יינגל האָב איך נישט איין מאָל, צוגלייך מיט אַנדערע יינגלעך, געטשעפּעט זיך צו אונדזער „באָנטשע", אַ שלעפּ געגעבן ביי אַ ציצה פון די אַרבע כנפות, און מיין מאַמע שרהלע יחיאלס ז"ל האָט מיר געזאָגט: „דעם ייד טאָר מען נישט טשעפּען, מען זאָגט, אַז ער איז אַ למד־וווניק."

לויט דער יידישער פאָלקס־לעגענדע עקזיסטירן אין יעדן דור 36 זיילן, 36 צדיקים אויף וועלכע די וועלט שטייט. דאָס זענען נישט קיין צדיקים מיט שטראַמלען און באָרד־און־פּיאות, מיט אַטלעסענע זשופּיצעס, ברייטע גאַרטלען און ווייסע זאָקן. דאָס זענען אַנדערע צדיקים, וואָס קיינער ווייסט נישט ווער זיי זענען. די פאָלקס־פאַנטאַזיע שטעלט פאַר די צדיקים אַלס האָלץ־העקער, בעלי־עגלות, וואַסער־פירער און וואַסער־טרעגער — גראָבע מענטשן מיט אַ פּראָסטער שפּראַך, וואָס האָבן אין גאַנצן נישט קיין אייגן לעבן. די פאָלקס־פאַנטאַזיע האָט אין פּרצס דערציילונג „אויב נישט נאָך העכער" זאָגאַר פאַרגעשטעלט אַ למד־וווניק, אין געשטאַלט פון אַ פּויער מיט אַ גראָבן סורדוק, וואָס טראָגט אַ בינטל האָלץ צו פאַרקויפן און גיט עס אַוועק אַן אלמנה אָן געלט, זי זאָל דערוואַרעמען איר געפרוירענע כאַטע.

מיר לעבן אין אַ צייט פון אָנגעהויערע טעכנישע פאַרשריטן. אַרבעטן, וואָס זענען אַמאָל געמאַכט געוואָרן מיט האַנט, ווערן היינט געמאַכט מיט מאַשינען, און עס זעט אויס גאַנץ נאַטירלעך. אָבער נעמט אַ צבר און דערציילט אים, אַז

עס איז געווען אַ פרנסה, וואָס האָט געהייסן וואַסער־טרעגער, וועט ער אייך אָנקוקן ווי אַ נישט נאָרמאַלן מענטש. דאָס שטעטל בעכצווע האָט אָבער געלעבט פון וואַסער, וואָס מען האָט געבּרענגט פון סטאַק. הגם שפּעטער האָט מען געמאַכט אַ פּלומפּ אין מיטן מאַרק, אָבער דאָס וואַסער פון דעם ברונעם האָט נישט געטויגט צום טרינקען און נישט צום קאָכן.

לאָמיר זיך פאָרשטעלן אַ שטעטל אַזוי גרויס ווי בעכצווע אין ישראל, און אין איר „מועצה מקומית" איז דאָ אַן אָפּטיילונג פאַר וואַסער. יעדע צוויי חדשים באַקומט מען אַ חשבון צו באַצאָלן פאַר גענוצט וואַסער. וויל מען באַקומען צוגעצויגן וואַסער צום שטוב, מוז מען אָנגעבן אַ ביסע מיטן געהעריקן טיטל, איינצאָלן פאַר דער אינסטאַלאַציע, פאַר דעם ציילער א. א. וו. אין בעכצווע איז עס געווען גאָר פּשוט: מען האָט געזאָגט משה חודיק, ער זאָל ברענגען וואַסער און משה חודיק האָט געבּרענגט. ווי אַזוי האָט משה חודיק באַוויזן צו באַזאָרגן דאָס שטעטל מיט וואַסער?

מיר האָבן געוווינט נישט ווייט פון סטאַק, און משה חודיק איז מיר געבליבן אין זכרון אַלס אַ באַוועגלעכער טייל פון דער גאַנצער אַרומיקער סביבה אין אַלע 4 תקופות פון יאָר: פרילינג, זומער, הערבסט, ווינטער. איך געדענק נעכט, ווען די מאַמע ז"ל פלעגט זאָגן: „עס איז אַן עבירה אַרויסצולאָזן אַ הונט אין דרויסן". אין דרויסן איז געווען חושך מצרים, אַ מבולדיקער שלאַקס־רעגן האָט געגאָסן אָן אויפהער, פון צייט צו צייט האָט אַ בליץ דורכגעשניטן דעם חושכדיקן הימל, און באַלד דערנאָך האָט זיך געהערט אַ קראַך פון אַ דונער, וואָס האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף קליין און גרויס. אין צווישן האָט זיך געהערט אַ מאָנאָטאָן ברומען בום־באָם, בום־באָם... דאָס איז געווען משה חודיק מיט זיינע צוויי עמערס וואַסער אָנגעהאָנגען אויף נאָשיס, לייכט געוואַקלט זיך פון רעכט אויף לינקס, ווי ער וואָלט געזאָגט דערמיט: „עס איז נישטאָ קיין ברירה, די בעקערייען דאַרפן וואַסער; ווען נישט וועט אין דער פרי נישט זיין קיין ברויט".

עס זענען מיר געבליבן אין זכרון נעכט פון „באָזשע נאַראָדזעניע". אַ פראָסטיקע נאַכט, אַ געדיכטער שניי האָלט אין איין פאַלן און אַלץ אַרום איז באַדעקט מיט אַ ווייסער דעק. די גלאָקן פונעם קלויסטער רופן די גלויביקע אין קירכע און טויזנטער, טויזנטער גויים און גוייס גייען אין קלויסטער. קיינער אין שטעטל וואַגט נישט אַרויסצוגיין אין גאַס, אָבער משה חודיקן אינטערעסירט דאָס אַלץ ווי דער פאַריאָריקער שניי — ער מיט זיינע צוויי עמערס וואַסער

מיטן מאַנאָטאָנעם בום־באָם, גייט זיך צווישן גאַנצן המון גוייִם... די בעקערייען דאַרפן וואַסער, ווען נישט וועט אין דערפרי נישט זיין קיין ברויט.

איך דערמאָן זיך אין אַ ווינטער פאַרנאַכט. נאָך אַ זוניקן טאָג, ווען דער שניי איז געוואָרן וואַסערדיק און פון די דעכער האָט געקאַפּעט, איז פאַרנאַכט געוואָרן פראָסטיק, דער שאָסיי איז געוואָרן ווי איבערגעדעקט מיט גלאָז. פּלוצלונג — אַ געלויף אין דרויסן. איך בין אַרויס און זע: משה חודיק ליגט אויף דער ערד, אין אַ פלעטש פון וואַסער, די עמערס האַלב ליידיק, די נאָשעס אין דער זייט. משה חודיק האָט נישט געקרעכצט, נישט געשריגן, נאָר אויף זיין שוואַרצער קאַלטעוואַטער באָרד, דורכגעוועבט מיט זילעבער־פעדעם, האָבן זיך געקוילערט גרויסע טרערן ווי די באָבער אין די זומערדיקע לבנה־נעכט.

ווען מיר זענען נאָך האַלבער נאַכט אַהיימגעגאַנגען פון דער לאָנקע, אָדער פון פּאַלאַץ, איז משה חודיק, מיט עמערס וואַסער אָדער ליידיקע עמערס, שטענדיק אַקעגנגעקומען. ווען איז משה חודיק געשלאָפן, דאָס איז פאַר מיר אַ סוד ביזן היינטיקן טאָג. פאַרטאָג, עס האָט נאָר אַנגעהויבן בלויען, איז שוין משה חודיק געווען באַוועגלעך צום טאָך און צוריק. זומער, מיט צוויי באָרוועסע פיס, מיטן טלית קטן אויפן העמד און די פיר ציצות שאָקלען זיך צו יעדער באַוועגונג; ווינטער, מיט 2 גרויסע שטיוול און אַ געלן ספּאָדיק אויפן קאָפּ, איז משה חודיק דורכגעגאַנגען זיין גאַנצן לעבן פונעם סטאַק אַרויף אין מאַרק און צוריק. קיין מאָל נישט געבייזערט זיך, קיין מאָל נישט געשריגן.

איך ווייס נישט, צי עס איז געווען אַ רעש אין אַלע זיבן הימלען ווען משה חודיק איז געקומען אויף יענער וועלט. אָבער איך בין זיכער, אַז ווען משה חודיק וואָלט געלעבט היינט־צוטאָג אין אַ קיבוץ, אָדער געאַרבעט אין אַ פּריוואַטן אונטערנעמונג, וואָלט ער באַקומען דעם פּרס קאַפּלאַן, זיין בילד וואָלט דערשינען אויף די ערשטע זייטן פון דער פּרעסע און די משפּחה וואָלט שטאָלצירט מיט אים.

יהא זכרו ברוך.

י. קלייחאַן

דער ארגון פון יוצאי ביחאווה

אין ישראל

אַ צירקוליאַר צו די בעכעווער לאַנדסלייט אין אַמעריקע

חשובער פריינד און לאַנדסמאַן!

עס זענען שוין אַריבער 22 יאָר זינט אונדזערע טייערסטע פון בעכעווע ביי לובלין און אומגעגנט זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די נאַצישע רוצחים ימ״ש. מיר ווייסן אַפילו נישט, וווּ זייער געביין איז אַהינגעקומען. אָבער „קול דמי אחינו צועקים אלינו מן האדמה״, דאָס בלוט פון אונדזערע משפחות רוט נישט און זיי בעטן מיר זאָלן פאַראייביקן זייער נאָמען.

ליבער פריינט! מיר טאָרן נישט דערלאָזן, אַז זיי זאָלן פאַרגעסן ווערן. דערפאַר מוזן מיר טאָן דאָס איינציק־מעגלעכע: פונקט ווי די לעבן־געבליבענע פון אַנדערע יידישע קהילות, דאַרפן מיר וואָס שנעלער פאַראייביקן זייער נאָמען אין אַ ספּעציעלן יזכור־בוך. טייערער לאַנדסמאַן! מיר, בעכעווער, טאָרן נישט זיין קיין אויסנאַם. טייל לאַנדסלייט האָבן געפלאַנצט וועלדער אין ישראל, און אַנדערע האָבן אויך אויפגעשטעלט הייזער אין מדינת ישראל, צום אָנדענק פון זייערע קדושים. אַזוי האָט אויך געטאָן די קראַשניקער סאָסייעטי, צו וועלכער איך האָב דעם כבוד צו געהערן: זי האָט אויפגעבויט אַ „היכל קראשניק״ אין תל־אביב.

אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל („אירגון יוצאי ביכווה״) האָבן דערפאַר באַשלאָסן, אַז אויך אונדזערע הייליקע ברידער און שוועסטער זאָלן פאַראייביקט ווערן. זיי האָבן פּרובירט אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך מיט אייגענע מיטלען, נאָר דאָס איז געווען איבער זייערע כוחות. צוליב דעם האָבן זיי מיך געבעטן צו באַווירקן די בעכעווער לאַנדסלייט, אַז מען זאָל זיי קומען צו־הילף. זיי ווילן אַרויסגעבן דאָס יזכור־בוך אין יידיש און העברעאיש — און אויב מעגלעך, ווילן זיי אויך פלאַנצן אַ וואַלד פון טויזנטביימער אויפן נאָמען פון די בעכעווער קדושים.

אָנהויב אַפּריל פון היינטיקן יאָר פאָר איך, מיט מיין פרוי, קיין ישראל —

און איך האָף צו ברענגען אונדזערע לאַנדסלייט די בשורה, אַז מיר זענען גרייט זיי צו העלפן. אַזאַ הייליקע אונטערנעמונג טאָר נישט געשטערט ווערן צוליב מאַנגל אין געלט! לאָמיר באַווייזן דער וועלט, אַז אויך מיר געדענקען אונדזערע משפחות און ווילן פאַראייביקן זייער נאָמען.

די גאַנצע אונטערנעמונג דאַרף באַטרעפן אַרום 10 טויזנט דאָלאַר — און די לאַנדסלייט אין ישראל האָבן שוין דערויף געזאַמלט אַ געוויסע סומע. איך גרייט זיך צו שרייבן וועגן דעם צו אונדזערע לאַנדסלייט אין אַ ריי לענדער. אָבער מיר, אין די פאַראייניקטע שטאַטן, דאַרפן באַווייזן אַ ווירדיקן ביישפּיל. ס'איז עת לעשות! לאָמיר זיך חס־ושלום נישט דאַרפן שעמען פאַר אַנדערע קהילות און פאַר די קומענדיקע דורות. איך האָף, אַז איר וועט העלפן מיט אַלע מעגלעכ־קייטן צו רעאַליזירן אונדזער הייליקע אויפגאַבע.

אין לך דבר העומד בפני הרצון — און מיר וועלן אַלע זיכער צולייגן אַ האַנט, בכדי צו טאָן דעם חסד של אמת מיט די נשמות פון אונדזערע משפחות, די קדושים פון בעכעווע און אומגעגנט.

איך בעט אייך, אַז איר זאָלט מיר צושיקן די נעמען פון אַלע אייערע אומגע־קומענע קרובים, בכדי זיי אַריינצוגעבן אינעם ספר צו זייער זכרון.

די טשעקס, פון אייער ביישטייער, קענען צוגעשיקט ווערן צו מיר — און איר וועט באַקומען אַ קבלה דירעקט פון ישראל אויף יעדער סומע, וואָס איר וועט צושיקן פאַרן הייליקן צוועק. ליבע ברידער און שוועסטער! טוט עס וואָס שנעלער, און איך וועל זיך באַמיען אַדורכצופירן די הייליקע שליחות בשלימות.

בברכת ציון וירושלים,

אייער לאַנדסמאַן און פריינט

ד"ר חיים דיימאַנד

ניו־יאָרק, דעם 10טן פעברואַר, 1965.

אין צוזאַמענטרעף מיט אונדזערע שטאַט-לייט געסט *

ליבע חברים־פריינד, איר וועט מיר דערלויבן צו באַגריסן אונדזערע חשובע געסט. איך וועל ווידמענען יעדן איינעם באַזונדער אַ פּאָר ווערטער. נאַטירלעך וועלן מיר דעם אָוונט רעדן יידיש, די שפּראַך, וועלכע האָט פּאַראייניקט אונדז אַלע אין דער אַלטער היים, און וועלכע איז פאַרשטענדלעך פאַר די געסט.

מיר, בעכעווער, רעדן זיך איין, אַז מיר זענען מיוחסים. די גענויע סיבה דערפון ווייס איך נישט. מעגלעך, אַז עס שטאַמט נאָך פון יענער צייט, ווען די נאָכפאָלגער פונעם „יהודי הקדוש" האָבן פאַרגעזעצט זיין דינאַסטיע אין בעכעווע. אַ פאַקט איז, אַז בעכעווער האָבן זיך גערעכנט פאַר דעם „אתה בחרתנו" פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך. מדינת ישראל גיט אויס פאַרמעגנס אויף אַרכעאָלאָגישע אויסגרובונגען, אין דער שפּיץ פון דער אַרבעט שטייט פּראָפעסאָר יגאל ידין, איינער פון די בעסטע מוחות פון לאַנד. די אויפגאַבע פון אויסגרו־בינגען איז צו באַווייזן אונדזער אַנגעהעריקייט צום לאַנד און איר קולטור מיט טויזנטער יאָרן צוריק. מיר, בעכעווער, נויטיקן זיך נישט אין קיין אַרכעאָלאָגישע אויסגרובענגען, כדי צו באַווייזן אונדזער יחוס. אָט זיצט דאָ מיט אונדז אַ לעבעדיקער עדות, אַז מיר שטאַמען באמת פון יחוס, און ווען די בעכעווער געשיכטע וואָלט געווען באַשריבן, וואָלט אין איינעם פון די בלעטער געווען געשריבן אַזוי:

אין יאָר 1904, דאָס הייסט מיט איבער 6 צענדליק יאָרן צוריק, ווען מיר, כמעט אַלע, וואָס זענען דאָ פאַרזאַמלט, האָבן זיך נאָך געוואַרעמט אונטער די פליגל פונעם „כסא הכבוד", זענען פון בעכעווע אַרויסגעפאָרן 2 בית־מדרישע בחורים קיין אַדעס, דער דעמאָלסטיקער רענעסאַנס־צענטער אינעם יידישן לעבן. איינער פון די צוויי איז געווען יוסלע יהושע הודעס ז"ל; ער האָט נישט אויס־

---

* ווערטער אין דעם קבלת פנים פון די שטאָט־לייט געסט: ד"ר חיים דיאַמאַנד פון די פאַראייניקטע שטאַטן און שמואל ערליך פון מעקסיקע.

געהאַלטן, און נאָך אַ קורץ שטיקל צייט צוריקגעקומען קיין בעכעווע. ער האָט זיך געטרייסט נאָך זיין דורכפאַל אין די אָרעמס פונעם שענסטן יידישן מיידל פון שטעטל, אסתרל דעם בלעכאַזש. נאָך אַלס קליין יינגל, איז מיר געבליבן אין זכרון איר שיינער פרויען קאָפּ מיט אַ שוואַרץ בענדעלע אַרום דעם האַלדז...

דער צווייטער בחור, יבדל לחיים, האָט דורכגעמאַכט שבעה מדורי גיהנום, אַוועק קיין אַמעריקע, פאָרגעזעצט זיין שטודיום, און געענדיקט אויף דאָקטאָר. דאָס איז אונדזער חשובער גאַסט, וואָס זיצט מיט אונדז צוזאַמען דאָ, ד״ר חיים דיאַמאַנד.

עס רעדט זיך נאָר אַזוי לייכט ד״ר דיאַמאַנד. מיר דאַרפן נישט פאַרגעסן, אַז דעמאָלט אין פוילן, און בפרט אין בעכעווע, האָט די יידישע יוגנט נישט געהאַט די באַדינגונגען, וואָס אונדזערע קינדער האָבן אין מדינת ישראל, ווען אַלע בילדונגס־אַנשטאַלטן פון פאָלקס־שול ביז אוניווערסיטעט שטייען מיט אויפגעפראַלטע טירן און טראָגן אונטער דער יוגנט בילדנג און וויסן אויף אַ גאָלדענער טאַץ. אָבער דעמאָלט, מיט 60 יאָר צוריק, אינעם קליינעם שטעטל בעכעווע, האָבן בלויז יחידי סגולה געקאָנט חלומען וועגן הויכע בילדונג. לאָמיר אויך נישט פאַרגעסן, אַז דער דעמאָלטיקער חיים מאַרכעווקיס איז געווען אַ יינגל פון אַן אַרעמער היים, דער טאַטע אַ בעל־מלאכה, אַ שניידער, וואָס האָט בדוחק אַרויסגעשלעפּט אַ טרוקן שטיקל ברויט, מפרנס צו זיין די משפחה. נו, האָט דער גורל געוואָלט, אַז פון דער אָרעמער טרויעריקער ווירקלעכקייט — פּאָעטיש געזאָגט: פון צווישן די שטעכיקע באַזאַקעס — איז אַרויסגעוואָקסן אַ בלום אין פאָרם פון אַ יינגל מיט אַ פייערדיקן קאָפּ, וואָס האָט שוין אין שטעטל, אַלס בית־מדרש בחור, אַריבערגעשפּרייזט די גרענעץ פון דעם בעלי־מלאכה געטאָ צו דער בעלי־בתישער סביבה, און געוואָרן זייער ליבלינג, און שפּעטער, מיט אַן אייזערנעם ווילן זיך אַרויסגעריסן אין דער גרויסער וועלט אַריין און געוואָרן ד״ר דיאַמאַנד.

נאַטירלעך, אין לובלין, אין וואַרשע, זענען געווען יידישע דאָקטוירים, אָבער אַ דאָקטאָר איז געווען ווי אַ שטערן אין הימל, וואָס מען דאַרף אויפהויבן דעם קאָפּ כדי אַרויפצוקוקן צו אים. איך געדענק, אַלס יינגל אין בעכעווע, האָב איך אַמאָל שפּאַצירט מיט חברים, געמאָסטן דעם שאָסיי פון דער ניווע, הין און צוריק. עס איז געווען אַ ווינטערדיקער שבת פאַרנאַכט, דער שניי איז געוואָרן קויטיק און בלאָטיק, און אויפן האַרץ איז געווען אַזוי טרויעריק און בלאָטיק

ווי אין דרויסן. מיר זענען צוגעקומען צום Dom ludowy. פון די פּענצטער פונעם דאָקטאָרס וווינונג האָט אַ שלאָג געגעבן אַ ים פון ליכט, אַ שיקסל איז געזעסן ביי דער פּיאַנאָ און געשפּילט, די פרוי האָט איר באַגלייט מיט זינגען — אַ תהום האָט אָפּגעטיילט אונדזער טרויעריקעווירקלעכקייט פון יענעם גן־עדן התחתון־לעבן פון דעם בעכעווער דאָקטאָר. און איך האָב מיך אין האַרצן מיט אַ קנאה־געפיל געפרעגט: רבונו של עולם, איז דאָס גן עדן־לעבן געשאַפן געוואָרן בלויז פאַר גויים?

ד״ר דיאַמאַנד איז געווען דער ענטפער, אַז אויך יידן קאָנען דערגרייכן דעם גן עדן התחתון. און צום שבח פון אונדזער גאַסט מוז געזאָגט ווערן, אַז ער האָט נישט פאַרלוירן דעם קאָפּ ווי אַנדערע, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן פונעם קליינעם שטעטל און מצליח געווען אין דער גרויסער וועלט. דאָס ערשטע וואָס זיי טוען — דערווייטערן זיך פון זייערע נאָענטע, בלאָזן זיך אָן און ווערן פרעמד אינעם אייגענעם לעבן. ד״ר דיאַמאַנד איז געבליבן צוגעבונדן צום יידישן לעבן, צו דער יידישער קולטור, צום יידישן פאָלקלאָר, מיט אַלע זיינע נשמה פעדעם. ער האָט נישט פאַרגעסן זיין גרסא דינקותא ביזן היינטיקן טאָג. עס איז אַ גייסטיק פאַרגעניגן צו הערן זיינע שיחות חולין, וואָס זענען דורכגע־פלאָכטן מיט דברי חז״ל און פסוקים פון תנ״ך.

און צו דעם אַלעמען איז ד״ר דיאַמאַנד אַלע יאָרן אַ געטרייער געזעלשאַפט־לעכער עסקן. נאָך דעם ערשטן וועלט קריג, האָט ער אָרגאַניזירט הילף פאַרן בעכעווער שטעטל, פּראָדוקטן און געלט, וואָס האָט יענער צייט מחיה געווען צענדליקער משפחות, וועלכע האָבן געליטן הונגער.

היינט לייגט ד״ר דיאַמאַנד צו אַ האַנט צו אונדזער אַקציע אַרויסצוגעבן אַ יזכור בוך צום אָנדענקונג פון אונדזערע קדושים.

ד״ר חיים דיאַמאַנד, מיר זענען שטאָלץ מיט אייך, איר זייט אַ לעבעדיקער עדות פון אונדזער יחוס אָפּשטאַמונג. מיר ווינטשן אייך נאָך אַ סך לאַנגע יאָרן פון אַקטיווער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, כה לחי!

און אַ פּאָר ווערטער וועגן אונדזער גאַסט שמואל ערליך. ווען איך זאָג שמואל ערליך, פיל איך מיך ווי איינער וואָס טאַנצט אויף זיין אייגענער חתונה. מיר האָבן דאָך צוזאַמען געזונגען ליבעס־לידער און קאַמפּס־לידער. מיר האָבן צוזאַמען געחלומט, יעדער איינער אויף זיין שטייגער, וועגן אַ שענער לעבן און אַן אַנדערע וועלט. פון דעמאָלט זענען פאַריבער 37 יאָר! נאָך נאָרמאַלע 37 יאָר מעג מען זיך אויך צעקושן האַרציק, בפרט ווען צווישן דעמאָלט און

היינט טיילט פונאַנדער אַ טייך פון יידיש בלוט, 6 מיליאָן דערמאָרדעטע, פאַר־ברענטע, דערשטיקטע אין די גאַז־קאַמערן פון טרעבלינקע און מיידאַנעק, עלטערן, שוועסטער און ברידער, און קליינע עופהלעך. אפילו דער שטן אַליין האָט עס נישט געקאָנט פאַראויסזען. ווער האָט געגלויבט, אַז מיר וועלן זיך נאָך אַמאָל זען? און אויב מיר האָבן זוכה געווען זיך צו טרעפן אין מדינת ישראל, די האָפענונג פאַר דער ווייטערדיקער עקזיסטענץ פון יידישן פאָלק, ליגט אויף אונדז אַ חוב צו פאַראייביקן דעם אָנדענקונג פון די בעכעווער קדושים. דאָס מאַכן מיר, דורך אַרויסגעבן אַ יזכור־בוך.

מיר בעטן דעם גאַסט שמואל ארליך, ער זאָל דאָס איבערגעבן די בעכעווער שטעטישע אין מעקסיקע, זיי זאָלן מאַטעריעל צוהעלפן צו דער הייליקער אויפגאַבע.

באזכרה אין אַ יאָרצייט־טאָג

רשימת יוצאי ביחאוה שנפטרו בארצנו

לפי סדר שנות פטירתם

נוסף לאלו שמופיעים בספר מאמרים לזכרונם

ר׳ **יצחק הורביץ** ז״ל ב״ר אברהם השוחט ז״ל — נפטר ביום ד׳ בתשרי תרצ״ה

ר׳ **שלום ברור** ז״ל בהר״ב יהודה נח ז״ל
עלה ארצה בשנת 1933 — נפטר בשנת תרצ״ו—17.4.36

מרים גולדשטין ז״ל — נפטרה בגיל 17 בשנת תרצ״ו

אסתר רחל קלינרמן ז״ל עלתה ארצה בשנת 1934 — נפטרה בשנת 1939

ר׳ **שלמה זלמן אידלמן** ז״ל ב״ר משה דוד ז״ל
עלה ארצה ב־30.7.35 תרצ״ה — נפטר ביום כ״א בתמוז תש״ג

שרה גולדשטין ז״ל — נפטרה ביום ג׳ בטבת תש״ד

ר׳ **אליעזר ארליך** ז״ל ב״ר מנדל ז״ל
עלה ארצה בשנת 1934 — נפטר ביום כ״ז באדר תש״ד

ר׳ **מנחם ארליך** ז״ל ב״ר שלמה ז״ל
עלה ארצה ב־15.7.34 תרצ״ד — נפטר ביום ד׳ בניסן תש״ה

שרה ברור ז״ל עלתה ארצה בשנת 1934 — נפטרה בשנת 1953

חנה־דבורה איכנבלט ז״ל עלתה ארצה בשנת 1935 — נפטרה ביום ד׳ בתמוז תשי״ד

רשימת יוצאי ביחאוה שנפטרו בארצנו

לפי סדר שנות פטירתם

נוסף לאלו שמופיעים בספר מאמרים לזכרונם

ר׳ **יחיאל ארליך** ז״ל ב״ר מנחם ז״ל
עלה ארצה בשנת 1929 נפטר ביום כ״ד בתמוז תשי״ד

ר׳ **ישראל קליינרמן** ז״ל עלה ארצה בשנת 1936 נפטר בשנת 1964

ר׳ **עקיבא איכנבלט** ז״ל עלה ארצה בשנת 1935 נפטר ביום כ״ז בחשון תשט״ז

ר׳ **משה איכנבלט** ז״ל ב״ר עקיבא ז״ל
עלה ארצה בשנת 1933 נפטר ביום י״ב באלול תשי״ח

אלקה רייס ז״ל ב״ר שלמה ז״ל
עלתה ארצה ב־15.3.36 תרצ״ו נפטרה ביום ל׳ בתשרי תשכ״ה

ר׳ **מרדכי פייאראייזן** ז״ל עלה ארצה ב־? נפטר ביום כ״ג בניסן תשכ״ז

ר׳ **שמחה נדל** ז״ל ב״ר נפתלי ז״ל
עלה ארצה בשנת 1934 נפטר ביום ג׳ בתמוז תשכ״ז

חיה אסתר בוכהולץ (גולדשטין) ז״ל נפטרה ביום ט׳ באב תשכ״ז

תמרה הימלבלוי ז״ל עלתה ארצה בשנת 1934 נפטרה ד׳ אלול 1967

ר׳ **אליהו ארליך** ז״ל עלה ארצה בשנת 1933 נפטר ביום י״א בתמוז תשכ״ח

צום אייביקן אָנדענק

הרב יעקב יצחק רבינוביץ
יצחק פייאראייזן
רישע פייאראייזן
מאַניעק פייאראייזן
פולא פייאראייזן

מנציח: **ד"ר שיפר**
קאנסס, סיטי

עזריאל
מלכה
שרה
יעקב
פסח דוד
מיטל
מאיר

מנציח: **גולדרייך**
ברוקלין

אהרון דיאמאנד
אסתר
לייבעלע
חיים
יענטע קעלערשטיין

מנציח: **דיאמנד**
ברוקלין

שלמה בן דב
חוה
רבקה דבורה

מנציח: **ברנדט**
קאנאדע

דובר ה ליפמן
אלי ליפמן
שמחה ליפמן

מנציחים: **דבורה רידר־ליפמן**
שרה שיינבין־ליפמן
ארצות־הברית

יוסף שרה קעלערשטיין
משה און הידעלע
מוניש קעלערשטיין
פייגעלע

מנציח: **קלרשטיין**
קאנאדע

פאַטער יוסף וועסטענצווייג
רבקה וועסטענצווייג

מנציח: **וועסטענצווייג**
ברוקלין

פערל אקערמאן
ביילע
רייזל
מלכה מארקרייף
חנה מינדעל

מנציח: **אקרמאן**
קאנאדע

משה, בלומע גרין
שרהלע
אשר

מנציח: **רוזה שייבע**
קאנאדע

הרבי ר׳ יעקב יצחק רבינוביץ
והרבנית
הרב ר׳ ירחמיאל גרינבוים

א

אומנש משה ומשפחתו
אושברג הלל, הינדה וילדיהם
אושברג מרים
אידלמן אליהו ומשפחתו
אידלמן לייביש ומשפחתו
אידלמן צדוק ומשפחתו
אידלמן שמואל ומשפחתו
איכנבלט ירחמיאל, ינטא-פיגה,
דבורה, חיה, ישעיהו
איכנבלט שלמה
איכנבלט שרה
אינשטין אלעזר, פיגה
אינשטין ברוך, פסה והילדים
אינשטין משה ומשפחתו
אינשטין עקיבא ומשפחתו
אינשטין שלום ומשפחתו
אינשטין שמואל מגיבורי המרד
בסוביבור
אלטרמן יהושע, רב בקומרוב, אשתו
וששת ילדיהם
אלטרמן מוטיל ומשפחתו
אלבירט פייבל, אשתו וילדיהם
אלבירט אייזיק ומשפחתו
אלבירט עזריאל וילדיהם
אלבירט מרים
אלבירט יוסף, פיגה, ליבה, אברהם,
גבריאל, לאה
אלבירט משה ומשפחתו
אנקר אריה, שרה והילדים
אפשטין חיה ובנותיה
אקרמן ברל, בילה והילדים
אקרמן מאיר, אשתו יטקי
ארליך אביש, רבקה, ברוך והבנות
ארליך אברהם, פיגה, גרשון

ארליך אהרן ומשפחתו
ארליך אלחנן, רייזל, פרידה,
בת-שבע ועוד
ארליך אליעזר ומשפחתו
ארליך אסתר, גיטל, שרה, טובה,
הניה
ארליך בצלאל ומשפחתו
ארליך ברוך, רוחמה והילדים
ארליך ברוך-יוסף ומשפחתו
ארליך דוד-הרש ומשפחתו
ארליך הרש-לייב ומשפחתו
ארליך זליג, צירל והילדים
ארליך חיים, רחל
ארליך חיים בן שמואל, מרים והילדים
ארליך חנה
ארליך יוחנן ומשפחתו
ארליך יוסף, חיה וילדיהם
ארליך יצחק, בת-שבע וילדים
ארליך יצחק בן שמואל ומשפחתו
ארליך ישראל-יצחק, חנה-שרה
וילדיהם
ארליך לייבצ׳ה בן ברוך-יוסף ומשפחתו
ארליך לייבצ׳ה בן יצחק, פרל וילדיהם
ארליך מנדיל, אביש
ארליך מנדיל בן משה ומשפחתו
ארליך צדוק, שרה וילדיהם
ארליך שמואל, רחל, ברוך
ארליך שמעון ומשפחתו
ארליכשטין אביש ומשפחתו
ארליכשטיין דוד, חנה וילדיהם
ארליכשטין יעקב ואשתו
ארליכשטין ישראל בן יוסף ומשפחתו
ארליכשטין סימה
ארלינגר יחיאל ומשפחתו
ארלינגר נחמיה, ציפה, אסתר,
פייבל
ארלינגר שלמה ומשפחתו
ארלינגר שמחה ומשפחתו

ב

באווניק גרשון, צילה וילדיהם
בוכשטין גרשון-דן ומשפחתו
בוכשטין שלמה מינדל וילדיהם
בורשטין אברהם ומשפחתו
בורשטין הרשל ומשפחתו
בורשטין יהושע ומשפחתו
בורשטין שלמה ומשפחתו
ביברקלייד שמואל, שינדל ובנותיהם
בליווים ישראל-ליפא, דבורה וילדיהם
בליווים מנדל ומשפחתו
בליווים שינדל
בליכמן יוסף ומשפחתו
בנדלר דוד ומשפחתו
בק מנדל ומשפחתו
ברגר דוד ומשפחתו
ברוור אהרן, רחל וילדיהם
ברוור פנחס ומשפחתו
בריטמן חיים ומשפחתו
ברנד יונה, חנה וילדיהם
ברנד עקיבא, בן צבי, ומשפחתו
ברנד שלמה ומשפחתו

ג

גולדברג בנימין ומשפחתו
גולדמן יודיל ומשפחתו
גולדמן יוסף ומשפחתו
גולדשטין אברהם ומשפחתו
גולדשטין איטא
גולדשטין חנה
גולדשטין יחיאל ומשפחתו
גולדשטין יעקב (בן אברהם) ומשפחתו
גולדשטין לייביש ומשפחתו
גולדשטין מוטל ומשפחתו
גולדשטין מרים-אטיל
גולדשטין רבקה
גרובלר יודיל, רוזה, אהרן
גרובלר יצחק-מנדיל ומשפחתו
גרטן זוסמן, מירל וילדיהם
גרטן יחיאל ומשפחתו
גרין משה ומשפחתו
גרין עובדיה ומשפחתו
גרינברג יעקב, לאה וילדיהם
גרינברג יצחק-הרש ומשפחתו
גריץ הינדה וארבעה ילדיה
גריץ ישראל ומשפחתו
גריץ פנחס ומשפחתו
גריץ רפאל ומשפחתו
אשתו הראשונה של אברהם גריץ ז״ל וששת ילדיהם
אשתו הראשונה של משה גריץ ז״ל ושני ילדיהם
גרשטין חיים, סימה, חיה
גרשטנזנג חיים ומשפחתו
גרשטנזנג מנדיל ומשפחתו
גרשטנזנג משה ומשפחתו
גרשטנזנג נחמן, דבורה-איטה, שלמה

ד

דעגן נח ומשפחתו
דורנשטרוק מאיר ומשפחתו
דורנשטרוק משה ומשפחתו
דיאמנד אהרן ומשפחתו
דיאמנד ברוך ומשפחתו
דיאמנד חיים ומשפחתו
דיאמנד פסח, דינה, ברל, שלמה, פיגה, רבקה

ה

הוכמן הרש אשתו מלכה
הוכמן מרים
הורביץ אברהם, פיגה וילדיהם
הורביץ יחיאל שו״ב ומשפחתו

הימלבלום דוד, פיגה
הימלבלום חיים, מאשה, ציפה, איטה ועוד
הימלבלום רבקה
הימלבלום שמואל, מירל
הימלפרב יחיאל, ביילה וילדיהם
הימלפרב יצחק
הימלפרב לייבצ׳ה
הימלפרב שושה
הרשמן טוביה ומשפחתו

ו

וגן אביש, טמה, רצה, אסתר מרדכי
וורצל ישעיהו, חיה, שינדל
וורצל משה
וינברג לייבל, קריינדל וילדיהם
וינברג שלום, מטיל וילדיהם
וינציהר אברהם, מאשה-אלקה וילדיהם
וינר לייביש, איטה וילדיהם
וינר דניאל ומשפחתו
וינר משה יהודה ומשפחתו
ויסמן . . . שרה והילדים
ויצנבליט יעקב, חוה, שמואל והבת
ולטמן בריש ומשפחתו
וסרמן חיים

ז

זגמן שלמה ואשתו
זולטק לאה וילדיה
זוננשין יעקב, אסתר וילדיהם
זידלר יהושע ומשפחתו
זידלר לייביש ומשפחתו
זידלר מרדכי ומשפחתו
זידלר שלום ומשפחתו
זיטמן חנה, גולדה, ישראל
זילברברג לאה וילדיה
זילברטש ישראל, חיה-מלכה וילדיהם
זילברמן אלתר, ריבה וילדיהם
זילברקלנג נח ומשפחתו
זילברקלנג בריש
זיפן איצ׳ה (יצחק)
זיפן לייבל ומשפחתו
זמלמן צדוק ומשפחתו
זמלשטרן דוד
זמלשטרן יהושע ומשפחתו

ט

טאו לייבצ׳ה, חנה וילדיהם

י

ינובר משה, מרים

כ

כהן ברוך ומשפחתו
כהן יחזקאל ומשפחתו
כהן ראובן ומשפחתו

ל

לובלסקי יהושע, חיה וילדיהם
לובלסקי משה
לובלסקי שמואל ומשפחתו
לוין אברהם ומשפחתו
לוין פסה
לוינבוים חנה, קיילה
לוינבוים פיגה, טובה
לוינבוים חיים
לוסטיג יצחק
לוסטמן פישל, רכיל, וילדיהם
לופר שכנא ומשפחתו
ליאמגוט חיים ומשפחתו
ליברבוים יוסף-יונה, מלכה וילדיהם
ליברבוים לייבל אשתו שרה מבית רידר וילדיהם
ליברמן ישכר-מאיר ומשפחתו

לופמן משה ומשפחתו
לופמן דוברה ובנה אלי
ליצנבלט אברהם-יצחק ומשפחתו
לרר לייבל ומשפחתו
לרר מרדכי, שרה-רבקה, ברנדיל, מלכה, יחיאל, חוה

מ

מרקביץ יוסף
מרקביץ יחזקאל, בילה וילדיהם
מרקביץ ישראל, שרה, יוסף, בריל, לאה
מרקביץ פסה
מרקביץ שלום
מרקרך בריל ומשפחתו
מרקרך יהושע, איטה וילדיהם
מרקרך ישראל-מרדכי ומשפחתו
מרקרך מאיר
מרקרך שלמה ומשפחתו

נ

נורדמן יעקב, ליפשה וילדיהם
נורדמן צדוק, פרל, מלכה, בלה
ניזר שמחה (שמחה'לה גלעזער)
ניזר שלום ומשפחתו
ניזר שמואל ומשפחתו
ניזר שמחה ומשפחתו
ניזר אברהם ומשפחתו
ניסנבוים שמואל, פרל וילדיהם

ס

סובל אלתר ומשפחתו

פ

פייראיזן יעקב (יקל), מלכה וילדיהם
פייראיזן יהודה
פייראיזן חיים בן יהודה
פייראיזן יצחק, רישה וילדיהם
פייראיזן מאיר, גיטל וילדיהם
פייראיזן רבקה
פייראיזן שמעון
פיירשטין טוביה, ברכה, שמעון
פינקלשטין אברהם, גיטל
פינקלשטין הלל ומשפחתו
פינקלשטין יעקב-דב, רוזה ובנו אלעזר
פינקלשטין משה, רחל-לאה ובתם אסתר, בעלה וילדיהם
פינקלשטין שושה
פינשמיד חיים-יעקב וילדיו לאה, משה, בונם
פיק יצחק, דובה, בילה, חיים, שכנא, אברהם, שלמה
פלדמן יוסף, אסתר וילדיהם
פלמנבוים אברהם, נחה וילדיהם
פלמנבוים גדליה ומשפחתו
פלמנבוים שמחה
פלמנבוים יחזקיאל
פלמנבוים יוסף ומשפחתו
פלמנבוים הרש
פלץ שמחה, חיה, פנחס, משה
פרידמן אברהם ומשפחתו
פרידמן ברוך ומשפחתו
פרידמן יוסף ומשפחתו
פרידמן פנחס ומשפחתו
פרילינג אליהו, מטיל וילדיהם
פרילינג משה, אשתו ובנותיהם שרה וחנה
פרילינג פתחיה, דינה
פרלמוטר חנה, גיטל

צ

צוקר דוד ומשפחתו
צוקר מאיר ומשפחתו
צוקר בריל
צוקרמן אברהם, ינטא, שמואל, שפרה, רחל

צוקרמן חנה-לאה
צוקרמן יהושע, חנה, רחל, משה,
רבקה
צוקרמן יעקב (בן שמעון) שרה, חוה,
יהושוע
צוקרמן יעקב (בן מרדכי) ומשפחתו
צוקרמן לייבצ׳ה, לאה, פסח, משה,
מרים
צוקרמן לייבצ׳ה, מלכה וילדיהם
צוקרמן מרדכי ומשפחתו
צוקרמן מרים
צוקרמן פנחס, רבקה וילדיהם
צוקרמן פנחס, רייזל, משה-אהרן,
קלמן, רחל, שמאי
צוקרמן פסח וילדיו
צוקרמן רחל
צוקרמן רחל-לאה
צוקרמן שמואל, פרל, סימה, רחל,
אלעזר, חנה
צוקרמן יהושע ומשפחתו
צייג ברל ומשפחתו
צייג אלקנה ומשפחתו

ק

קדישביץ ישראל, זלדה וילדיהם
קופמן שלמה, רייזל חנהצ׳ה
קורמן לייבל, בילה, יעקב, שרה,
לאה
קורנדרקסל זלדה
קיכלמכר אהרן ומשפחתו
קיכלמכר חוה׳לה
קיכלמכר חיים, רבקה, פרידה,
מנדל
קיכלמכר ירחמיאל ומשפחתו
קיכלמכר ישראל, לאה
קיכלמכר נחמיה
קיכלמכר מאיר, רוזה, שלום, משה,
ציפה

קיכלמכר שלום
קיכלמכר שלמה
קיכלמכר שרה, פיגה, דניאל
קלודה אהרן ומשפחתו
קלודה אסתר
קלודה יצחק ומשפחתו
קלודה לייביש ומשפחתו
קלודה קלמן ומשפחתו
קליג אסתר
קליג יצחק-דב (איצ׳ה־בר) ומשפחתו
קליג לייבל
קליג שמואל ומשפחתו
קלינמן יחיאל ומשפחתו
קליימן שלום בן יחיאל ושרה
קלינמן זלמן ומשפחתו
קלינמן יודיל ומשפחתו
קלינמן יצחק, רישה ובתם
קלינמן מרדכי ומשפחתו
קלינמן משה ומשפחתו
קלינמן נחמיה ומשפחתו
קלינמן קיילה
קלינמן שלמה ומשפחתו
קלינמן שמואל ומשפחתו
קלרר לייבל, חוה וילדיהם
קלרשטין אביש
קלרשטין אליהו, דבורה וילדיהם
קלרשטין הרשל ומשפחתו
קלרשטין הרשל (בן שמחה) ומשפחתו
קלרשטין יוסף (בן הרשל) ומשפחתו
קלרשטין יוסף, שרה, פיגה, משה,
מוניש
קלרשטין יעקב ומשפחתו
קלרשטין לייביש ומשפחתו
קלרשטין מנשה
קלרשטין משה (בן הרשל)
קלרשטין משה (בן שמחה) ומשפחתו
קלרשטין לייבל (בן הרשל)
קלרשטין משה-יוסף, חנה ובתם

קלרשטין סימה
קלרשטין פרץ ומשפחתו
קלרשטין שלמה, דבורה, שכנא, בלומה-לאה
קסטלמן אברהם ומשפחתו
קרומר גרשון ומשפחתו
קרומר הרשל ומשפחתו

ר

רובין דוד, צביה, חיים, מנדיל, טובה, לאה
רובין שמעון, איטה וילדיהם
רוזנברג חיים-יהושע, איטה וילדיהם
רוזנברג מאיר ומשפחתו
רוזנברג מנדל ומשפחתו
רוזנזון חיים ומשפחתו
רוזנזון מנדל, מתתיהו, חיה
רוזנפארב אברהם, דבורה ובנם
רוזנר יעקב ומשפחתו
רוזנר שמואל ומשפחתו
רוזנשטוק אפרים ומשפחתו
רוזנשטוק יצחק
רוזנשטוק צבי, חיה וילדיהם
רוטבום חנה-צ׳ה וילדיה
רוטנקר הרשל ומשפחתו
רוטנקר משה ומשפחתו
רוטנקר שמואל ומשפחתו
רידר בנימין ומשפחתו
רידר חיים ומשפחתו
רידר חנה-איטה
רידר יוסף (בן מאיר)
רידר ישראל, רחל וילדיהם
רידר לייביש (בן מאיר) ומשפחתו
רידר מאיר שפרינצה (מאיר רייזילס) וילדיהם
רידר משה-יוסף ומשפחתו
רידר רייזל
רייז דוד, חוה
רייז הדסה
רייז יהושע ומשפחתו
רייז זיסל וילדיה
רייז יוסף, טובה הניק
רייז מנדל, חנה, יהודית, נתן
רייז מרדכי, בת-שבע
רייז פנחס (בן אלתר), חיה וילדיהם
רייז פנחס, יוכבד וילדיהם
רייז קלמן, מניה, סמק
רייז רבקה

ש

שטולמן אשר, פסה וילדיהם
שטולמן חיים שו״ב ומשפחתו
שטין אברהם ומשפחתו
שטין בילה
שטין נפתלי ומשפחתו
שטין ראובן
שטרן יצחק ומשפחתו
שכטר אברהם
שכטר בריש ומשפחתו
שכטר שמואל, שרה, גרשון, אברהם
שפירא יצחק, לאה, מינדל, רבקה
שפירא ישראל, שינדל, יהושע, מרדכי, שלמה
שפירא מרים, שמחה, חיים, פרל, רבקה
שצופק יוסף, חיה, הרש-מרדכי, שינדל
שצופק לייבל
שרפשטין אברהם
שרפשטין מאיר ומשפחתו
שרפשטין מנדל ומשפחתו
שרפשטין מרדכי ומשפחתו
שרפשטין נתן, רחל, אביש, משה, שרה, דבורה
שרפשטין פרל

בדף 40 נפלה טעות מצערת בקשר תקופתי,
בין הרבי יחמיה'לע ובין מורה הוראה —
ר' ישראל ישעיהו אלטרמן